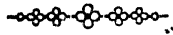

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192699

UNIVERSAL
LIBRARY

क्षत्रियकुलावतंस
छत्रपति शिवाजीमहाराज
यांचें चरित्र

कृष्णराव अर्जुन कळसकर

[फ्रान्सचा जुना इतिहास, मेनेफ्रा व एपिक्रेटस यांची नीववचन
उपनिषदांचे भाषांतर, तुकारामबाबांचे चरित्र, गौतममुद्राचे
चरित्र, भगवद्‌गीता, श्रील टीका, नीतिबो गमाला
इत्यादि पुस्तकांचे कते]

यांनी लिहिले तें

मनोरजन छापखान्यात छापून प्रसिद्ध केलें.

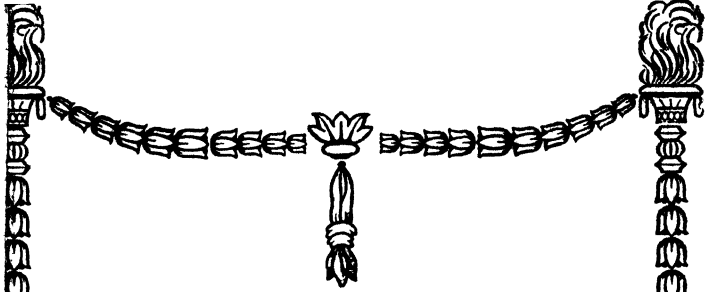
मुंबई.

सन १९२०.

ह्या पुस्तकामेंबंदी सर्व हक्क प्रथकर्याने स्वाधीन ठेविले आहेत.

किंमत ४ रुपये

Printed by D. R. Mitra at the Manoranjan Press, 7, Sandhurst
Road, Bombay 4, and Published by K. A. Keluskar at
Dadar, Bombay

क्षत्रियकुलावतंस

श्रीछिन्नपति शाहू महाराज

जी. सी. एस्. आय्., जी. सी. आय्. ई.,
जी. सी. व्ही. ओ ; एल्. एल्. डी.; इ. इ.

करवीर—संस्थानाधिपति

यांच्या चरणारविंदीं

त्यांच्या महाप्रतापी पूर्वजाचें
हें जीवनवृत्त

ग्रंथकर्त्यानिं अत्यंत आदरबुद्धीनिं, परमनम्रतापूर्वक
त्र अतिकृतज्ञतेनें अर्पण केले आहे.

शिवरायांचे आठवावे रूप ।
शिवरायाचा आठवावा प्रताप ।
शिवरायाचा आठवावा माक्षेप ।
भूमडळी ॥

—रामदास

प्रस्तावना.

मराठा प्रॉविडन्ट फंडाचे उत्पादक के. रा. रा. गोविंदराव कृष्णराव दळवी यांच्या मनात हे चरित्र लिहिण्याची कल्पना प्रथम आली होती परंतु ते अत्पायु ज्ञात्याकारणाने त्याचा तो सकल्प असिद्ध राहिला पुढे ह्या फंडाच्या चालकानां प्रस्तुत लेख्याम हे काम सांगितले परंतु महाराष्ट्रातील एकदोन विद्वान् गृहस्थ शिवाजीमहाराजांचे चरित्र लिहात आहेत असे कळल्यावरून, व केसरीपत्रवाराकडे शिवाजीमहाराजांच्या स्मारकासाठी स. १८९५ पामून जमा होत असलेल्या रक्कम रोखपापेक्षा थोडाशा रकमेचा उपयोग महाराजांचे एकांचे चरित्र लिहवून छापाणाकडे होऊन ते सर्व लोकांम गितीवर्मपुस्तकाप्रमाणे अगदी अल्प किमतीम जेव्हा मेळण्याचा भाग येईल असे वाटल्यावरून त्याने ह्या काम हाती घेतले नाही परंतु पुढे महामात वगैरे यांच्या विद्वानांकडून एकांचे परिश्रम प्रसिद्ध होऊन, व केसरीकाराकडे जमलेली रकम तशीच पडून राहिली, असे पाहून आपण तरी आपला जत्तीप्रमाणे सात्रत अनुकूल असलेल्या माहितीचा आदार घेऊन अत्ररायांचे चरित्र लिहिण्याचा प्रयत्न करावा व परम पिय गिताचा उद्देश सिद्धीम न्नावा असे त्यांच्या मनात आले, आणि ह्या उद्योगाम तो लागला त्याचे हे फळ या ज महाराष्ट्रीयांच्या पुढे ठेवण्यास तो समर्थ झाला यावद्दल त्याम अत्यानंद वाटत आहे हें फळ लहान असून अल्प आहे, किंवा यात असावा तगा गोड रस नाही, किंवा हे अगदीच बेचव आहे असें भिन्नरुचि वाचकाला कदाचित् वाटेल परंतु एक कुशल वागवान् नुसते वी व खत जमा करण्यातच अद्यापि गुतला आहे, व दुसरा देशातराहून कळमें आणण्याच्या उद्योगात मग्न झाला आहे, तोपर्यंत जे फारसे चोखादळ नाहीत अशा साध्या जनांच्या धुवांतृप्तीम हे फळ दुसऱ्या रसभरित फळाच्या अभावी थोडेमें तरी उपयोगी पडेल अशी उमेद आहे

मराठ्यांचे नाव जगाच्या इतिहासात अजरामर करून ठेवणाऱ्या अशा ह्या महाप्रतापशाली राष्ट्रीय वीरांच्या अतुल पराक्रमांचें विस्तृत वर्णन स्वतंत्र चरित्रलेखाच्या रूपाने करण्याच्या कामी महाराष्ट्रातील मोठमोठ्या विद्वान् ग्रंथकारांकडून आजपर्यंत आळस किंवा अनास्था कां झाली हें कळत नाही. पूर्वकालीन बखर-

कारांनी व कवींनी शिवाजीमहाराजाचा चरित्रमहिमा आपआपल्या माहिती-प्रमाणे व शक्तीप्रमाणे इतका गाइला असता, आधुनिक विद्याचारसंपन्नतेच्या काळीं स्वदेश, स्वराज्य, स्वातंत्र्य इत्यादिकाविषयी सदोदित विचार प्रकट करणाऱ्या पंडितांकडून ह्या महापुरुषाविषयी नुसता तोंडाने अमिमान प्रगट करण्यापलीकडे काहींच होऊं नये हें चमत्कारिक दिसते. दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करणाऱ्या किंवा स्वदेशाचा नाश करण्यास प्रवृत्त होणाऱ्या अनेक पुरुषांची चरित्रे मराठी भाषेत प्रसिद्ध व्हावीं, आणि ज्या प्रौढप्रताप वीरमणीने स्वदेशास स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे सुयश संपादिलें त्याचे सविस्तर चरित्र लिहिण्याची स्फूर्ति कोणालाहि होऊं नये यास काय झणावे ? नाहीं झणावयाला गुरुवर्य प्रो राजारामशास्त्री भागवत यानी शिवाजीमहाराजाचे एक लहानसें चरित्र पुष्कळ वर्षापूर्वी लिहून प्रसिद्ध केलें होतें परंतु ते फारच त्रोटक होतें तसेंच, प्रकृत चरित्राची जाहिरात प्रसिद्ध झाल्यावर एक बहुतेक तेवढ्याच आकाराचे चरित्र घाईघाईनें छापून निघालें आहे परंतु शिवरायांच्या प्रताप-किरणांचा समावेश अशा लहानशा अवकाशात होणे शक्य नाहीं हें बहुश्रुत वाचकास सागावयास नकोच

प्रकृत चरित्रलेख लिहिण्याच्या कामी सांप्रत उपलब्ध असलेल्या एकंदर माहितीचा आधार घेतला असून त्यास साधेल तेवढें पूर्णत्व आणण्याचा प्रयत्न केला आहे ह्याबद्दल शिवाजीमहाराजासंबंधाचे लेख लिहिणाऱ्या एकंदर नव्या-जुन्या ग्रंथकाराचा प्रस्तुत लेखक ऋणी आहे. त्याला ज्या गोष्टी आज सत्य वाटल्या व ज्या क्रमानें त्या घडल्या अशी त्याची खात्री झाली, त्या गोष्टी त्या क्रमानें त्याने प्रस्तुत ग्रंथांत नमूद केल्या आहेत कित्येक पंडितांचें इतिहास-संशोधनाचें काम सांप्रत चालू आहे. त्यांचे शोध जगापुढे आल्यावर प्रकृत चरित्रलेखांत कांहीं दुरुस्ती करावी लागेल हें उघड आहे. परंतु तेवढ्यासाठीं अडून शंकाग्रस्त होऊन बसणें बरोबर नाहीं असें वाटल्यावरून हा लेख प्रसिद्ध केला आहे. यांत जे कांहीं दोष व न्यूनता अभिज्ञ वाचकांस दिसून येतील त्यांबद्दल ते लेखकास क्षमा करितील, व हें शिवरायांचें यशोवर्णन आहे हें लक्षांत आणून याचा यथोचित आदर करितील अशी उमेद आहे.

ह्या ग्रंथास आश्रय देण्याचें ज्या उदार गृहस्थांनीं आगाऊ अभिवचन दिलें त्यांज्जे येथें आभार मानणें उचित होय. आश्रयदात्यांस हें पुस्तक सातआठ

महिन्यापूर्वी मिळावयास हवें होते. परंतु अनेक अपरिहार्य अडचणींमुळे छापण्याचें काम लांबणीवर पडलें. तरी विनतिपत्रात जेवढा ग्रन्थ देण्याचें वचन दिलें होतें त्याच्या दीडपट मोठा ग्रंथ त्यांस पूर्वी ठरलेल्याच किंमतीस मिळाला आहे, हें लक्ष्यात आणून ते प्रस्तुत लेखकास ह्या दिरगाईबद्दल क्षमा करितील अशी आशा आहे हा ग्रंथ महाराष्ट्रीयीयास थोड्या किंमतीस यावा अशी उत्कट इच्छा असल्याकारणानें तो इतका वाढला असूनहि मागाहून विकत घेणारांस त्याची किंमत त्या मानाने फारशी वाढविली नाहीं.

शेवटीं हे चरित्र तयार करण्यास अगदी दुर्मिळ व जुन्या ग्रन्थांचें साहाय्य रा रा गणपतराव कृष्णराव तिवरेकर, जे पी, रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे लायब्रेरिअन, याच्या कृपेनें मिळालें त्याबद्दल त्याचे, मराठा प्रॉविडन्ट फंडाच्या चालकानीं प्रिय मातृभाषेची ही अल्पस्वल्प सेवा करण्याचा सुयोग आणून दिल्याबद्दल त्याचे, व शेट तुकाराम जावजी जे पी, निर्णयसागर छापखान्याचे मालक, यानी हे पुस्तक छापून प्रसिद्ध करण्याच्या कामी दिलेल्या सवलतीबद्दल त्याचे आभार प्रस्तुत लेखक मन पूर्वक मानितो.

ता २०, दिसेंबर, स १९०६ इ० }
दादर, मुंबई. }

चरित्रलेखक.

द्वितीय आवृत्तीची प्रस्तावना.

आज बरोबर चौदा वर्षांनीं ह्या चरित्रग्रथास दुसऱ्या आवृत्तीचा योग आला आहे शिवाजीमहाराजासम्राज्ञ्याचा अभिमान चोहोकडे जागृत होऊन त्याच्या नावाचा सर्वत्र जयजयकार होऊ लागला तेव्हा आपणहि स्वसामर्थ्यानुसार ह्या जयजयकारात अल्पस्वल्प भर घालावी अशा उद्देशाने प्रकृत लेखकाने ह्या चरित्र-लेखनाचा खटाटोप केला होता, आणि शिवरायाला लघुत्व व वेगुण्य आणणारे असे जे कित्येक निराधार व निरर्थक प्रवाद पुष्कळ दिवसांपासून प्रचलित होते त्याची असत्यता योग्य पुराव्यानिशी स्थापित करण्याचा प्रयत्न त्याने केला होता ह्या प्रयत्न फित्तेकाना न आवडावा हे साहजिक होते परंतु प्रकृत लेखकाचे एतद्विषयक रण्ट अभिप्राय असत्य व निराधार आहेत असे सप्रमाण सिद्ध करण्यास कोणीहि समर्थ किंवा उद्युक्त झाला नाही, याचे नवल वाटते यास्तव विरुद्ध पुराव्याच्या अभावी प्रथमावृत्तीतले अभिप्राय ह्या आवृत्तीत कायम ठेवावे लागले आहेत आपल्या लेखात प्रकट झालेली कित्येक मते काहीं जणांस आवडलीं नाहीत ह्यांमधूनच केवळ ती त्या लेखाच्या पुढील आवृत्तीतून काढून टाकणे योग्य आहे सत्यनिष्ठ मनुष्यास सहसा योग्य वाटणे स्वाभाविक नाही ती खांदी ठरत तोपर्यंत त्याचा अवलंब करणे अगदी बरोबर आहे

युरोपातल्या रणभूमीवर आमच्या मराठे बाधवानी आपल्या अगर्चे शौर्य व पराक्रम उत्तम प्रकारें प्रकट केल्यावरून त्याची चोहोकडे वाहवा झाली, आणि ह्या त्याच्या ठायींच्या युद्धोपयोगी गुणाचा प्रकर्ष पूर्व काळी ज्या प्रौढ-प्रताप राजमणीच्या प्रोत्साहनाने व अलौकिक कर्तृत्वामुळे झाला होता त्याचें स्मरण आमच्या मराठे बाधवास विशेष प्रकारें होऊन त्याचें काहीं तरी शाश्वत स्मारक करावें असें त्याच्या मनात आलें, आणि तत्प्रीत्यर्थ फंड जमविण्यास ते लागले. तेव्हा प्रकृत लेखकाला असे वाटलें की, ह्या महातेजस्वी राजमणीच्या चरित्रासंबंधानें बऱ्याच पाश्चात्य इतिहासज्ञाचा जो विपरीत ग्रह

ज्ञाला आहे तो काढून टाकण्याचा प्रयत्न केल्यावाचून त्याच्या स्मारकास निर्दोष स्वरूप प्राप्त होणार नाही. झणून त्याने आपल्या ह्या ग्रथाचे इंग्रजी भाषांतर करविण्याचा निश्चय केला, आणि हा त्याचा निश्चय त्याचे विद्वान् मित्र प्रो. नी. स. ताकसाव, एम्. ए. यांच्या साहाय्याने सिद्धीस जाऊन हा भाषांतररूप ग्रंथ आता एकदोन महिन्यात प्रसिद्ध होण्याचा योग आला आहे. आता आमच्या महाराष्ट्रीय जनासहि शिवरायांचे माद्यत चरित्र वाचण्याची इच्छा होणे स्वाभाविक असल्याकारणाने त्यांच्यासाठी प्रकृत लेखकाने आपल्या ग्रथाची ही द्वितीय आवृत्ति प्रसिद्ध करण्याचं वाडस केले आहे. हा चरित्रग्रंथ वाचून शिवरायाविषयी महाराष्ट्रीयीयांच्या व विशेषतः मराठे बांधवांच्या ठायी ग्रथार्थबुद्धि व खरा अभिमान जागृत झाल्याने त्यांच्या स्मारकाच्या काय.स. मनापासून साहाय्य करण्यास उदारधी पुरुष उद्युक्त होतील, आणि पंचवीस वर्षापूर्वी अशाच कार्यासाठी एक मोठा फट जमा होऊन तो जमा करणाराच्या ठायी शिवरायाविषयी खरा अभिमान वसत नसण्याकारणाने व प्रामाणिकपणाचा अभाव असल्याकारणाने जमलेली मोठी रकम गडप होऊन स्मारककार्य असिद्ध राहिले, तसा प्रकार पुनरपि होणार नाही असा पक्का भरवसा आहे.

ही आवृत्ति अर्थात् गेल्या चादा वर्षांच्या अवधीत इतिहाससंशोधकानी प्रसिद्ध केलेल्या बहुतेक साहितीचा उपयोग करून सुधारून वाढविली आहे. ह्याबद्दल ह्या इतिहाससंशोधकाचा प्रकृत लेखक ऋणी आहे. ह्या सर्वांमध्ये जगलकर सुवास इतिहासकार प्रो. जदुनाथ सरकार यांचे ऋण फारच मोठे आहे. शिवरायांच्या चरित्रग्रंथाची जी माहिती आजपर्यंत अनुपलब्ध होती ती ह्या विद्वान् इतिहासकाराच्या स्तुत्य परिश्रमामुळे इंग्रजी वाचकास त्यांनी दिलिलेल्या शिवरायांच्या चरित्रग्रंथा द्वारे उपलब्ध झाली आहे. ह्या त्यांच्या बहुमोल माहितीच्या आधाराने प्रकृत ग्रंथास बरेच पूर्णत्व आले आहे.

ह्या चरित्रलेखाच्या पथमावृत्तीस करवीर संस्थानाचे अधिपति श्रीछत्रपति शाहूमहाराज सरकार, श्रीमंत महाराज बापुसाहेब कागलकर आणि श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड सरकार यांनी उदार आश्रय दिला होता, ह्याबद्दल लेखक त्यांचा ऋणी आहे. आमच्या इलाख्याच्या शिक्षणखात्याच्या अधिकाऱ्यांनी हा ग्रंथ लायब्रॅर्यात ठेवण्यास लायक आहे असे ठरविले होते, आणि दक्षिणा प्राईझ कमिटीकडून लेखकास पारितोषिक मिळाले होते. यास्तव ह्या अधिकाऱ्यांचेहि आभार मानणे उचित होय.

ह्या ग्रंथाची ही आवृत्ति सुधारून वाढविल्यामुळे तीत शंभरसवाशें पृष्ठांचा नवा मजकूर घालावा लागला तरी कागदाच्या विलक्षण महर्गतेस्तव बारीक टाईप योजून ग्रंथाची पृष्ठसंख्या फारशी वाढू दिली नाही. छपाईच्या एकंदर साहित्याच्या किमती चौपटपाचपट वाढल्यामुळे व मजुरीचे दरहि तिप्पट वाढल्यामुळे ह्या ग्रंथाची किंमत मोठी ठेवणें भाग पडलें आहे, तरी किंमतीच्या भारीपणास्तव शिवरायाचा खरा अभिमान बाळगणारानीं ह्या चरित्रात्मक ग्रंथास आश्रय देण्यास माघार घेऊं नये, अशी त्यांस नम्रतेची विनंति आहे.

हा ग्रंथ छापत असता तपासण्याच्या कामी माझे मित्र रा. रा. विठ्ठलराव जिवाजी नाडकर्णी, मनोरजन मासिक पुस्तकाचे संपादक, यानी उत्तम साहाय्य केलें याबद्दल लेखक त्याचा फार आभारी आहे त्याप्रमाणेंच हा ग्रंथ छपावयास लागणारे द्रव्यसाहाय्य मराठा प्रॉव्हिडन्ट फंडाचे चालक, आणि माझे परमस्नेही रावसाहेब हरिश्चंद्र विश्राम राजवाडकर जे. पी. , रा. रा. यशवंतराव तानाजी माणगावकर व रा. रा. रामचंद्रराव अर्जुन गोळे यानी दिलें याबद्दल लेखक त्याचा फार आभारी आहे शेवटीं शिवरायाविषयी वास्तविक अभिमान वाहणाऱ्या महाराष्ट्रीयीयास एवढीच विनंति आहे कीं, प्रकृत चरित्रलेखांत काहीं अपूर्णता व दोष अद्यापि त्यांस दिसतील त्याबद्दल लेखकास गय करून हें शिवरायाचें चरित्र आहे यास्तव हें स्वतः वाचून आपल्या पुढील पिढीला वाचावयास मिळावें ह्याणून संग्रहीं ठेवण्याचें त्यानीं अवश्य मनावर घ्यावें आणि लेखकाच्या परिश्रमाचें चीज करावें

चरित्रलेखक.

ता. २०, दिसेंबर स. १९२०

दादर, मुंबई.

अनुक्रमणिका.

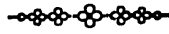
विषय.	पृष्ठ.
भाग पहिला-पूर्ववृत्त .	१
भाग दुसरा-शहाजीराजे	
याचें वृत्त ...	१५
भाग तिसरा-शिवाजीमहाराजाचें	
बाळपण... ..	५२
भाग चवथा-शिवाजीमहाराजाचे	
शिक्षण ...	६७
भाग पांचवा-स्वराज्यस्थापनेची	
सिद्धता	८३
भाग सहावा-स्वराज्यस्थापनेला	
आरंभ	९०
भाग सातवा-स्वसत्तावृद्धि.	१०८
भाग आठवा-पितृसकट-	
निवारण	११८
भाग नववा-मोगलाशी सबंध	१२८
भाग दहावा-विजापूरकराचा आणखी	
मुलख काबीज करितात .	१३६
भाग अकरावा-अफझलखानाचा	
वध.	१४९
भाग बारावा-विजापूरसरकाराच्या	
दुसऱ्या सरदाराचा पराभव	१७४
भाग तेरावा-विजापूरसरकारास	
हतवीर्य केलें.	१९१
भाग चवदावा-पितृदर्शन.	२००
भाग पंधरावा-आरमार व समुद्रां-	
तील किल्ले.	२०८
भाग सोळावा-मोगलांच्या	
राज्यात खान्या व शास्ताखानाची	
मोहीम.	२१५

विषय	पृष्ठ
भाग सतरावा-सुरत, बार्मिलोर	
वगैरे शहराची लूट. ...	२३५
भाग अठरावा-मिर्झाराजा जय-	
सिंग याची स्वारी	२४७
भाग एकुणिसावा-आध्यात्म	
प्रयाण	२७५
भाग विसावा-गेलेले किल्ले व प्रात	
परत घेतले.	३०२
भाग एकविसावा-मोगलांच्या	
मुलखात पुन स्वान्या ...	३१५
भाग बाविसावा-विजापूरकराशी	
पुन युद्धप्रसंग ...	३४४
भाग तेविसावा-राज्याभिषेक	३५७
भाग चोविसावा-राज्य-	
व्यवस्था	३७८
भाग पचविसावा-मोगलाशी व	
विजापूरकराशी पुन कलह	४१५
भाग सव्विसावा-कर्नाटकातील	
मोहीम,	४२६
भाग सत्ताविसावा-मोगलाशी	
शेवटले युद्धप्रसंग...	४७१
भाग अठ्ठाविसावा-इंग्रज व	
शिद्दी.	४९०
भाग एकुणतिसावा-सज्जन-	
सेवा.	५१४
भाग तिसावा-अतकाळ.	५४०
भाग एकतिसावा-दौलतीचा	
हिशोब.	५५०
भाग बत्तिसावा-गुणदोषविवे-	
चन.	५५८

छत्रपति शिवाजी महाराज.

भाग पहिला.

पूर्वजवृत्त.

कौटप्रतापनिधि क्षत्रियकुलावतस छत्रपति शिवाजीमहाराज याचें जन्म भोसलेनामक एका नामाकित कुलात झाले हे क्षत्रियघराणे देवराजजी महाराणा या नावाच्या एका रजपूत राजाने महाराष्ट्रात स्थापिले ह्या महाराण्याची पूर्वपीठिका येणेप्रमाणे आहे अयोध्याप्रातात शिसोदे नावाचे सूर्यवंशीय राजे राज्य करीत असत त्यापैकी कोणी पुरुष नर्मदानदीच्या दक्षिणतीरी येऊन तेथे स्वतंत्र राज्य संपादन राहिला पुढे शालिवाहननामक शककर्ता राजा झाला. त्याने ह्या पुरुषाच्या वशातील एका राजाला पराजित करून त्याचे राज्य हरण केले त्या समयी राजपत्नी आपला एक पाचसहा वर्षाचा पुत्र घेऊन नर्मदानदीच्या उत्तरभागी मेवाडप्रातात विंध्याद्रिपर्वताजवळ गेली, आणि तेथे एका ब्राह्मणाच्या घरी आपल्या पुत्रास गाई राखावयास ठेवून त्याच्या आश्रयानें राहिली ह्याप्रमाणे गोरक्षण करीत असता ह्या मुलास एके जागी पुरलेले पुष्कळ द्रव्य सापडले ते त्याने त्या ब्राह्मणास दाखवून आपण कोण कोठून आलो वगैरे सर्व वर्तमान विदित केले मग त्या ब्राह्मणाने त्यास स्वराज्यस्थापनेच्या कामी मनापासून साहाय्य केले तो पहाडी मुख्य भिल्लाच्या हाती होता त्यांशी लढून त्यानी त्यास पादाक्रांत केले, व त्या पहाडात एके स्थली भवानीचे देवालय होते त्याजवळ एक किल्ला बांधून त्याचे नाव चित्रकूट असे ठेविले भवानीच्या देवालयाचा जीर्णोद्धार करून त्या किल्ल्यात आणखी एकलिंगजी साबाचे देवालय त्यांनी बाधिलें ह्या पुरुषाच्या वंशजानी चित्रकुटास पांचशे वर्षे राज्य केलें, असें झणतात. हा चित्रकूट किल्ला चितोड ह्या नावाने पुढे इतिहासात प्रसिद्ध झाला.

पुढें दिल्लीस यवनी पादशाहत झाली तेव्हां यवन बादशहांचीं व रजपूत राजांचीं वारंवार युद्धें होऊं लागलीं. कित्येक हिंदुराजे यवनशत्रूंपुढे हतवीर्य होऊन त्यांचे अकित होऊन राहिले. चितोडच्या रजपूतराजांशींही ह्या दिल्लीच्या

बादशहानीं अनेक वेळां घोर संग्राम केले, परंतु त्यानी शत्रूस पुष्कळ वर्षे मुळींच दाद दिली नाही. खराज्य व स्वातंत्र्य याचें रक्षण त्यानीं मोठ्या शौर्यानें केलें. म १२७५ च्या सुमारास चितोडच्या गादीवर लक्ष्मणसिंहनामक महाराणा बमला त्याचा चुलता भीमसिंग राज्यकारभार पाहत असे ह्या भीमसिंगानें पद्मिणी नावाच्या एका अतिलावप्यवती स्त्रीशी विवाह केला होता ही स्त्री त्यानें सिंहलद्वीपाहून आणविली होती असें ह्यणतात ह्या रूपवती स्त्रीच्या लोकोत्तर सौंदर्याची वार्ता अल्लाउद्दीन खिलजीनामक दिल्लीच्या बादशहाच्या कार्नी जाऊन तिचा अभिलाष त्याने धरिला, आणि प्रबल सेनेनिशी मेवाडप्रांतात स्वारी करून चितोड किल्ल्यास वेढा दिला आर्तील रजपूत शत्रूशी मोठ्या शौर्यानें लढले ते त्यास कैक दिवसपर्यंत मुळीच हार गेले नाहीत, परंतु अल्लाउद्दीन काहीं केल्या वेढा उठवीना त्याच्या प्रचंड मैन्याचा गराडा किल्ल्यासभोवती एकसारखा षडला होता तेव्हा राजाने निरुपाय होऊन असा बेत केला की, किल्ल्यातील एकंदर रजपुतासह शत्रुसैन्यावर एकदम हल्ला करून धारातीर्था पतन पावावे हा बेत त्याच्या पदरच्या एकूण एक शूर रजपुतास पसत झाला पण ह्या वेळी राजास असा एक विचार सुचला की, मेवाडच्या शिसोदेवंशाचा समूळ उच्छेद होणें इष्ट नाही तो कायम राहण्यास काही तरी उपाय योजिला पाहिजे त्याचे वारा पुत्र होते. ते सगळे समरयज्ञात स्वप्राणाची आहुति देण्यास मिद्ध झाले होते लक्ष्मणसिंहाचे आपल्या द्वितीय पुत्रावर इतराहून विशेष प्रेम होते ह्या पुत्राचे नाव अजयसिंह असे होते त्याला राजाने असे सांगितले की, आमच्या घराण्याचें निर्मूलन होणे इष्ट नाही यास्तव तू अरवलीपर्वतात कैलवाडा ह्यणून एक बिकट स्थल आहे तेथे पळून जाऊन स्वप्राणाचे रक्षण करावे ही सल्ला त्या वीर्यशाली पुत्रास पसत होईना, परंतु पित्याचा फारच आग्रह पडल्यामुळे हा अजयसिंह निरुपायास्तव पित्राज्ञेप्रमाणें कैलवाडा येथे जाऊन राहिला इकडे राजा आपल्या

१ ही पद्मिणी लक्ष्मणसिंहाची राणी होती असे कित्येक बखरात आटळते

२ चित्पणीमकृत बखरीत असे द्याले आहे की, लक्ष्मणसिंह आपल्या सर्व लोकानिशी अजयसिंह अखेरचा संग्राम करून गतप्राण झाला, तेव्हा त्याच्या पत्नीने किल्ल्यातून आरमसिंहजी व मजनसिंहजी अशा दोन राजपुत्रासह पलायन करून भिल्लाचा आश्रय धरिला पुढे हे राजपुत्र वयात येऊन मोठे पराक्रमी निपजले, व त्यानी चितोड बगैरे ठिकाणे यवनापासून परत घेतली प्रतापसिंह महाराजानी तयार केलेल्या वशाबळीत लक्ष्मणसिंहाच्या ह्या दोनच पुत्राची नावे दिली आहेत आरमसिंहाच्या ऐवजीं बरसीमग असे नाव तीन आहे 'मिह' ह्या शब्दाचा मिंग हा अपभ्रंश आहे.

आप्तजनासह शत्रूच्या सैन्यावर तुटून पडला. ह्या रणकंदनात चौदाशें रजपूत प्राणांस मुकले. किल्ला शत्रूच्या हातीं लागला आतील सर्व चीजवस्त यवनानी छुटून नेली व सर्व राजचिन्हाचें हरण केलें किल्ल्यात एक भव्य नौबत होती ती व किल्ल्यास पंचरसी दरवाजे होते ते त्यांनी काढून नेले

अजयसिंहाने वर सांगितल्याप्रमाणे पळून जाताना आपल्या ज्येष्ठ बंधूचा अत्पवयी पुत्र हम्मीरसिंह यास बरोबर नेलें होते पुढे त्यानें लोकाची जमवा-जमव करून आपले बरेंच राज्य पुन काबीज केले हम्मीरसिंह वयात येऊन मोठा पराक्रमी निपजला अजयसिंह मोठा धर्मशील असून त्याचे ह्या आपल्या पुतण्यावर फार प्रेम असे यास्तव त्याने त्याला वडिलाच्या गादीवर बसवून आपण त्याचा कारभार पाहूं लागला त्यानी राजनगर ह्मणून एक दुसरा किल्ला बांधून तेथे आपली गादी स्थापिली कारण चितोड येथील नौबत वगैरे राज-चिन्हें शत्रूच्या हाती गेली होती ती परत मिळवीपर्यंत त्या किल्ल्याची पायरी चढावयाची नाहीं अशी त्यानी प्रतिज्ञा केली होती ज्या शत्रूंच्या पायीं आपल्या घराण्याचा असा भयकर सहार झाला, व वडिलाच्या राजधानीचा असा धुव्वा उडाला, त्याचा पुरा पराभव करून सूड उगवीपर्यंत आपली निशाणें मागे चालवावी, ताटात भोजन करूं नये, पलंगावर निद्रा करूं नये, स्मश्रू करूं नये, असा त्यानी नियम केला हा यवनदंष्ट्र त्या शिसोदे राजवशाने पुढे असाच चालविला त्यानी जागजागी आपली ठाणी बसवून व नवीन किल्ले बांधून स्वसत्ता-वृद्धि पुष्कळच केली, व उदेपूर येथे आपली गादी स्थापून स्वत्व रक्षण केले.

अजयसिंह मरण पावत्यावर त्याचा पुत्र सजनसिंह याने असे मनान आणिलें की, राज्यविभागाकारणे आपल्या चुलतभावाशी कलह करित बसण्यात कांहीं अर्थ नाहीं, तर स्वबाहुबलेकरून नूतन राज्य सपादन करण्यात वास्तविक पुरुषार्थ आहे, असा पोक्त विचार करून हा शूर पुरुष दक्षिणेकडे आला त्यानें सौधवाड प्रात काबीज करून तेथे आपली गादी स्थापिली ह्या महाराण्याच्या वंशात दिलीपसिंहजी मह राणा, सिंहजी महाराणा, भोजासी महाराणा, व देवराजजी महाराणा असे राजे अनुक्रमे झाले. ह्या सर्वानी यवनांशी सतत युद्धें करून स्वराज्य कायम राखिले, परंतु पुढे देवराजजी महाराणा यवनाच्या सतत होणाऱ्या त्रासानें जेरीस येऊन, स्वराज्याचा त्याग करून दक्षिणदेशी आला, व कृष्णा आणि भीमा ह्या नद्यांच्या तीरीं पाळेगारी करून कसाबसा योगक्षेम

करूं लागला दक्षिणेत आल्यावर त्याने आपले नाव यवनभीतीने पालटलें आणि आपणास भोसावंत भोसले असें ह्मणवूं लागला ह्या शूर पुरुषाच्या मनांत ह्या प्राती साधल्यास पुन स्वराज्य स्थापावयाचे होते परंतु जिकडे-तिकडे यवनाचे प्राबल्य झालें असल्याकारणानें त्याचा हा उद्देश सिद्धीस गेला नाहीं. तेव्हा शेवटी त्यास सिगणापूरची पाटीलकी मिळवून स्वस्थ राहावें लागलें

ह्याच्या वंशजांनीं पुढे खानवट, हिगणी, बेरडी, देऊळगाव, जिती, वेरूळ, बनसैंद्र, कळसवावी, मुंगीपैठण, नानजव इत्यादि गावाच्या पाटीलक्या खरेदी केल्या ह्या देवराजजीची वंशपरंपरा येणेप्रमाणे आहे इंद्रसेन, शुभकृष्णजी, रूपसिंहजी, भूमीद्रजी, धापजी, बरहट्टीजी, खलौजी ऊर्फ खलकर्ण, कर्णसिंहजी ऊर्फ जयकर्ण, सभाजी आणि बाबाजी ऊर्फ शिवाजी ह्या बाबाजीचे जन्म सन १५३३ त झालें बाबाजी मोठा सदाचारी व धर्मशील

१ चिटणिसाच्या वशावळात याचे नाव बरवटजी असे दिले आहे

२ इतरत्र खेलोजी असे नाव आहे

३ ही वशावळ चिटणिसकृत बखरांतून घेतली आहे ही सातारचे छत्रपति प्रतापसिंह महाराज याना तयार करविलेल्या वशावळीशा ततोतत जुळते ही वशावळ हळीं छत्रपति शाहुमहाराज, सस्थान करवीर, याच्या आश्रयाने कोल्हापुरास छापून प्रसिद्ध झाली आहे राजस्थानचा प्रख्यात इतिहासकार डॉट याने आपल्या ग्रंथात मेवाडच्या भाटा कडून मिळालेल्या शिवाजीच्या वशावळीचा उल्लेख केला आहे तोही सदरील वशा वळीशी बराच जमतो ह्या वशावळीचा अनुक्रम येणेप्रमाणे आहे लक्ष्मणसिंह, अजयसिंह, सजनसिंह, दिलीपसिंह, शिवाजी, भोसजी, देवराजजी, उग्रसेन, माहुलजी, खेलोजी, जनकोजी, सतुजी, सभाजी, आणि शिवाजी ऊर्फ बाबाजी ह्या वशावळीचा उल्लेख सदरील इग्रज ग्रंथकाराने ज्या ठिकाणी केला आहे तेथे तो येणेप्रमाणें ह्मणतो 'ह्या सजनसिंहाच्या वशात पुढे एक महापुरुष निर्माण होऊन हिंदुस्थानातील यवन-पादशाहती उलथून टाकील, व त्याच्या पूर्वजांची जी दुर्दशा यवनानी केली होती तिजबद्दल त्याचा चागलाच सूड उगवील, असा योगायोग होता. कारण सातारचा गादीचा मूळस्थापक जो शिवाजी तो ह्या सजनसिंहाच्या वशात उत्पन्न झाला.' मूळात दिलेल्या वशावळीच्या सत्यतेस एवढा पुरावा पुरे आहे. राजस्थानातील भाटाच्या तोडच्या राजप्रशस्ति सुद्धा कृत्रिम असून त्या शिवाजीमहाराजाचा दरारा व वैभव यामुळेच केवळ अस्तित्वात आल्या, त्या वस्तुतः पाहता सत्य नव्हेत, असा तर्क जे करीत असतील त्याचा तो तर्क निराधार आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. एकदरीत पाहता शिवाजी महाराजाच्या पूर्वजासंबंधानें माहिती देताना बहुतेक बखरकारानी वाटतील तसे प्रवाद जमेस धरून काहीं तरी जंत्री जुळवून दिली आहे. यास्तव त्या परस्परविरुद्ध असल्या तर त्यांत काही नवल नाही. अशापैकी काहीं येथें नमूद करितो-

होता ह्याला मालोजी व विठोजी असे दोन पुत्र होते मालोजी

श्रीशिवदिग्विजयनामक बखरीत महाराजाचे वशवृत्त येणेप्रमाणे दिले आहे शिसोदे भोसल्याच्या कुळात उदेसिंग नामेकरून कोणी राज्यस्थापक निर्माण झाला त्याने उदेपूरनगर वसविले याच्या वशातील एका पुरुषास चितोडकिला एका यवनपाद-शहाकडून मिळाला त्या किल्ल्यावर त्याने आपले राज्य स्थापिले ह्या किल्ल्यावर एक फार मोठी पचरमी नौबत होती ती तेथला राजा मामोपचाराने देईना ह्मणून दिल्लीच्या बादशहाने त्याच्यावर स्वारी करून चितोड किल्ल्यास मोठ्या सैन्याचा गराडा दिला. तेव्हा निरुपाय होऊन पधरावीसहजार रजपूत शत्रु चालून जाऊन सगळे रणात पडले. ती नौबत, किला व एकदर मालमत्ता बादशहाच्या हाती लागली ह्या गर्दीत काकाजी भोसले ह्मणून एक राण्याचा चुलता कारभारी होता, तो आपले कुडब व राजपत्नी याम घेऊन किल्ल्यातून चोरवाटेने निघून गेला व उदेपूरच्या राण्याचा आश्रय धरून राहिला ह्या वेळी राजपत्नी गरोदर होती तिला पुढे पुत्र झाला त्याचे नाव चद्रमेन असे ठेविले उदेपूरच्या राण्याने ह्या आपल्या आसाम काही मुलूख तोडून दिला पुढे चद्रसेन वयात आला तेव्हा ह्या काकाजीचे व त्याचे पटेना ह्मणून काकाजीस तेशून पळून जावे लागले तो दक्षिणेत येऊन दौलताबादसरकारचा आश्रय करून, हिगणी, बैरडी, देऊळगाव, वेरूळ इत्यादि गावाच्या पाटीलक्या खरेदी करून तेथे सुखवस्तु राहिला ह्या काकाजीच्या वशात बाबाजी निर्माण झाला मराठी साम्राज्याच्या बखरीत हे वशवृत्त येणेप्रमाणे दिले आहे भोसल्याच्या कुळाचा मूळपुरुष शिवराव चितोडकर उदेपुरी राहत होता याम पुत्र तीन-रामराव, उदेसिंग व भीमसिंग अकबराने उदेपुरावर स्वारी करून युद्ध केले तेव्हा रामराव व उदेसिंग हे रणात पडले, व भीमसिंग याने उदेपुरच्या राण्यास भोमच्या किल्ल्यात नेऊन ठेविले. ह्या किल्ल्याच्या नावावरून त्याच्या वशाम भोमले असे उपनाव पडले ह्या भीमसिंगास विजयभान व रायभान असे दोन पुत्र होते रायभानाचा वश चितोडाम राहिला; व विजयभानाचा पुत्र खेळकर्ण हा चितोडाहून महाराष्ट्रात आला त्याच्या वशजाचा अनुक्रम येणेप्रमाणे आहे खेळकर्ण, जयकर्ण, महाकर्ण, शिवाजी (हा भीमातीरा भीमखेट-माहुली येथे डोहात बुडून मेल्या), बाबाजी भोसला, हा वेडमर होता भिडेकृत शिवाजी-महाराज याच्या वशाच्या व अष्टप्रधानाच्या इतिहासात अशी माहिती दिली आहे की, मूळपुरुष सजनसिंह महाराणा हा उदेपुरानजीक चितोडे शहरी राहत असे. यास दिलीपसिंह, सिहाजी व भोसाजी असे तीन पुत्र होते त्यापैकी भोसाजी हा चितोडानजीक भोसावत ह्मणून एक गाव आहे तेथे येऊन राहिला त्यावरून त्यास भोसले हे उपनाव प्राप्त झाले ह्या भोसावताचे भाऊबद कोणी खेळकर्ण व मालकर्ण असे होते ते अहमदनगरच्या बादशहापाशी चाकरीस राहिले यास लोक खेलेजी व मालोजी असे ह्मणू लागले यास त्या बादशहाकडून प्रत्येकी पधराशें स्वाराच्या नेमणुका मिळाल्या. चाकणचौऱ्याशी, पुरदरपरगणा व सुपेमहाल हे त्यास सरजामादाखल मिळाले पुढे खेलेजी एका लढाईत पडला, व मालोजी चाकसमानी ह्या गावी डोहात बुडून मरण पावला. मालोजीचा बाबाजीनामक एक मुलगा होता. तो अल्पवयी असल्याकारणाने

स. १५५० त जन्मला, व विठोजी स १५५३ जन्मला. हे मोठे हुशार व सद्गुणी निपजले हे वयांत येऊन संसार पाहू लागले असता देऊळगांवच्या शेतकऱ्याचे व याचे जमिनीसंबंधाने तंटे उपस्थित होऊन त्याशीं त्यांचें पटेना यास्तव ते दौलताबादेजवळ वेरूळ गावीं येऊन राहिले परंतु शेतकीच्या रडक्या उत्पन्नावर निर्वाह करण्याऐवजी आपल्या आगची धमक व हुशारी याचे योग्य चीज होईल असा काहीं तरी व्यवसाय पाहावा असे त्याच्या मनात येऊन त्यानी सिदखेडच्या लुखजी जाधवरावाच्या पदरी प्रथमतः पायबारगिरीची नोकरी धरिली हा जाधवराव देवगिरीच्या यादवाचा वंशज असून सिदखेडचा देशमुख होता अहमदनगरच्या निजामशाहींत याला बारा हजार स्वाराची मनसब होती, व ह्या फौजेच्या खर्चासाठी त्याला त्या सरकारातून जहागीर मिळाली होती. त्याचे त्या सरकारात मोठे वजन असून त्याच्यासारखे बलाढ्य व शूर सरदार त्या वेळी निजामशाहींत फारच थोडे होते जाधवरावाने मालोजी व विठोजी यास मोठ्या आनदाने आश्रय दिला प्रत्येकास पाच होन पगार देऊं करून शिवाय त्यानी आपल्या पत्नीस भोजन करावे असे त्याने ठरविले ही गोष्ट स. १५७७ त घडली.

मालोजीचा सरजाम जप्त झाला बाबाजांची आई त्यास घेऊन वेरूळधुमेश्वर येथे जाऊन राहिली बाबाजा वयात आल्यावर देऊळगाव, खानवटे, जिती वगैरे गावाच्या पाटीलक्या खरेदी करून त्याची व्यवस्था गुमास्ते ठेवून तो करू लागला. ह्याप्रमाणे बाबाजी भोसल्यापर्यंतच्या वशावळीसंबंधाने अनेकांचे अनेक तर्क आहेत छत्रपति प्रतापसिंह याना तयार केलेली वशावळ इतराहून विशेष ब्राह्म व विश्वसनीय वाट त्यावरून तिचाच आधार मुळात घेतला आहे

१ शेडगावकराच्या बखरात हा जन्मशक १५५२ दिला आहे

२ मि किकेड व रा ब पारसनीस यांनी आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासात मालोजी व विठोजी यांची ही हकीकत शेडगावकराच्या बखरीच्या आधाराने अशी दिली आहे की, हे दोघे बहु प्रथम फलटणचा सरदार जगपतराव ऊर्फ वणगपाळ याच्या पदरी नोकरीस राहिले तेथे ते आपल्या आगच्या कर्तबगारीच्या व शौर्यवीर्यादि गुणाच्या योगानें मोठ्या योग्यतेस चढले एके समयी ते आपल्या धन्याबरोबर एका तलावात स्नान करावयास उतरले असता त्याच्यावर विजापूरकराच्या लोकानीं हल्ला केला. त्या समयी उभय पक्षाचे युद्ध झालें. त्यात मालोजी व विठोजी यांनी मोठ्या शौर्याने लढून शत्रूस पिटानून लाविलें. ह्या त्याच्या शौर्याची वार्ता पहिला मूर्तिजानिजाम-शाहा याच्या कानीं गेल्यावरून त्यानें त्यास बोलावून आणून आपल्या पदरीं सर-
दाराच्या दिल्या.

मालोजीराजे यांचें वृत्त.

मालोजी शरीराने मोठा मजबूत व धिप्पाड असे, तो इतका की, त्याच्या स्वारीस घोडें टिकत नसे यास्तव जाधवरावानें त्याला आपल्या देवडीवर ठेवले तो मोठा चतुर, हुशार व गुणी असल्यामुळे जाधवरावाचा त्याच्यावर लवकरच लोभ जडला त्याने त्यास मूर्तिजानिजामशहापाशी नेऊन, हा मोठा नेकीचा व उमदा पुरुष आहे, अशी त्याची शिफारस केली बादशहानें त्याची इभ्रत व हुशारी पाहून खुष होऊन त्याला आपल्या लष्करात शिलेदारी दिली मग मालोजी घरची घोडी व बारगीर ठेवून निजामशहाची नोकरी करू लागला. तरी तो जाधवरावाचा अकितच होता असे दिसतें

मालोजीचे लग्न फलटणचा देशमुख जगपाळराव निबाळकर याच्या बहिणीशी झाले हिचे नाव दिपाबाई असे होते वर सांगितल्याप्रमाणे त्याला बढती मिळाल्यावर त्याचा ससार चागला थाटला त्याचा भाऊ विठोजी ह्यासही शिलेदारी मिळाली होती ह्या विठोजीस आठ पुत्र झाले, परंतु मालोजीस काहीं एक संतति होईना आपल्या पोटी मूल नाहीं झणून दिपाबाईस अतिशयित वाईट वाटूं लागलें त्या दंपत्याने पुत्रप्राप्तीसाठी पुष्कळ दानधर्म, अनुष्ठाने व नवससायास केले शेवटीं त्याने नगरचा पीर शहाशरीफ यास नवस केला प्रत्येक गुरुवारी मालोजी फकिरास दानधर्म व खैरात करित असे असा क्रम त्याने सतत सहा महिने चालविला तेव्हा सुदैवाने दिपाबाई गरोदर होऊन स १५९४ त तिला प्रथम पुत्ररत्न झाले हा पुत्र आपणास त्या पिराच्या अनुग्रहाने प्राप्त झाला असें मानून मालोजीने त्याचे नाव शहाजी असें ठेविले नंतर दुसरा मुलगा झाला. त्याचें नाव शरीफजी असें ठेविले

शहाजी हा चागला देखणा असून मोठा चलाख, हुशार व गुणी होता त्याची वाणी मधुर असून चालचलणूक फारच मोहक असे ह्या मुलाची चालचर्या पाहून

१ एकदोन बखरीत असे आढळते की, मालोजी जाधवरावाने दिलेल्या कामगिरीने सतोष न पावून तो फलटणचा निबाळकर जगपाळराव याजकडे गेला त्याने त्याची हुशारी पाहून आपली बहीण दिपाबाई ही त्याला दिली. पण त्यानें ह्या वेळीं जाधवरावाचा आश्रय सोडला होतासे दिसत नाहीं मि किकेड व रा ब पारसनीस शेडगावकराच्या बखरीच्या आधारानें असे ह्मणतात की, लुखजी जाधवरावाच्या शिफारशीवरून ह्या जगपतरावानें (जगपाळरावानें) आपली बहीण मालोजी-राजांस दिली.

२ त्यापैकीं नागोजी याचे वंशज बनसेंद्रे येथें अद्यापि आहेत.

जाधवरावास मोठे कौतुक वाटे तो त्याला आपल्या घरी वेळोवेळा घेऊन जाई व त्याला वस्त्राभरणे देऊन नटवीसजवी, असे त्याचे अनेक प्रकारे लाड करी. जाधवरावाला जिजाऊ नावाची दोनतीन वर्षांची एकुलतीएक मुलगी होती तिच्या बरोबर शहाजी तासाचे तास खेळे. अशी ह्या मुलाची मैत्री बाळपणापासूनच जमली होती. शहाजी पाच वर्षांचा असता शिमग्याचा सण आला जाधवरावाने रगपंचमीचा समारंभ करून मातबर लोकास व आप्तास आपल्या घरी आमंत्रण केले इतराबरोबर मालोजीसहि आमंत्रण मिळाले त्यावरून तो शहाजीस घेऊन समारंभास गेला. जाधवरावाने शहाजीस हाक मारून आपल्या जवळ बोलाविले तो जाऊन त्याच्या माडीवर बसला इतक्यात जिजाऊ घरातून धावत येऊन आपल्या बापाच्या दुसऱ्या माडीवर बसली दोन्ही मुले बहुतेक समानवय व गोजिरवाणी पाहून जाधवराव सहज लडिवाळपणाने बोलला 'मुली, हा तुला नवरा पाहिजे काय ? खरोखर हा जोडा योग्य दिसतो ' इतक्यात हीं दोन्ही मुले जवळ असलेल्या तबकातील रगगुलाल घेऊन एकमेकावर उडवूं लागली ती त्याची बालस्वभावास अनुरूप अशी क्रीडा पाहून सभेत बसलेल्या लोकास मोठे कौतुक वाटलें, व ते हसून झणाले की, 'जोडा योग्य आहे ' तेव्हा मालोजी व विठोजी उठून सभासदास झणाले 'एका हो, जाधवराव आजपासून आमचे व्याही झाले, व जिजाऊ आमची सून झाली ते आता काय बोलले ते तुम्ही सर्वांनी ऐकिलेंच आहे आता हा निश्चय बदलणार नाही थोर लोक सभेत बोलल्यावर मागे सरणार नाहीत ' ह्याप्रमाणे सर्व सभाजनास साक्षी ठेवून ते खाली बसले. ते त्याचे बोलणे ऐकून सभेतील लोक झणाले की, 'प्रमाण आहे ' जाधवराव हा प्रकार पाहून अगदी चकित झाला त्याने त्या वेळी काहीएक उत्तर केले नाही.

दुसरे दिवशी जाधवरावाने सर्व आप्तास भोजनाचे आमंत्रण दिले. इतराबरोबर मालोजीसहि बोलावूं पाठविलें मालोजीने उलट असा निरोप दिला की, 'आम्ही तुम्ही व्याही झालों आता तुमच्याबरोबर भोजन लग्नसमारंभाच्या वेळी होईल. मध्यंतरी आम्हास बोलावूं नये ' ही गोष्ट जाधवरावाची स्त्री ह्याळसाबाई हिला कळली तेव्हा ती मालोजीचा हा उद्दामपणा पाहून फारच रागावली. जाधवरावासारख्या मातबर मनसबदाराशी मालोजीसारख्या यकश्चित् शिलेदारानें सोयरीक करूं पाहणें हें अर्थात् मोठेंच धाडस होतें ह्याळसाबाई आपल्या नवऱ्यास झणाली 'आपल्या' तोंडून सभेत शब्द गेला हें अनुचित झालें. ते उठून बोलले त्या वेळी त्यास लागलीच धमकी द्यावी ती

आपण दिली नाही त्या वेळीं उगीच बसलां हें ठीक झालें नाहीं. मालोजी आपल्या पदरचा नोकर त्याच्या घरी मुलगी दिल्यानें लोकापवाद येणार. निबाळकर, शिकें, महाडीक असे बरोबरीचे सरदार, मनसबदार, देशमुख आहेत, त्याच्या घराण्यात मुलगे आहेत, ते टाकून मालोजीच्याच मुलास मुलगी द्यावयाची ती एवढी त्याची मातबरी तरी काय पाहिली ?' जाधवरावानें तिचे असे समाधान केले की, 'मी सभेत सहज विनोदाने बोललो. माझे त्या-बद्दल वचन काहीं गुंतले नाहीं' मग त्याने मालोजीस परत असें सागून पाठविले की, 'शरीरसंबंधाची गोष्ट बिलकूल बोलू नका आमच्या घरांत ती कोणाच्या विचारास येत नाहीं सभेत मी बोललो ते केवळ विनोदाचें होतें. ते खरे समजून हट्ट धरून बसणे समजूतदार मनुष्यास शोभत नाहीं भोजनास अवश्य यावे. पुढे ब्रह्मसूत्र असेल तसें घडून येईल' त्यावर मालोजीचा असा जबाब आला की, 'इतक्या लोकासमक्ष आपण बोलला ते अप्रमाण कसें होईल ? आम्हास आपल्याशी सोयरीक अवश्य कर्तव्य आहे' हा त्याचा उद्धटपणाचा जबाब ऐकून जाधवरावास अतिशयित क्रोध आला भोजन आटोपल्यावर त्याने कारकुनास बोलावून आणून असा हुकूम केला की, मालोजीचा व विठोजीचा जो काहीं हिशोब झाला असेल तो त्यास चुकता करावा, व नोकरी सोडून आताच्या आता मुलेमाणसे घेऊन येथून निघून जावयास सागावे. ह्याप्रमाणें जाधवरावाची नोकरी सुटून त्या दोघा बंधूस वेरूळगावी जाऊन राहावे लागलें, व पुन त्याच्या हातीं नागर आला !

ह्या अपमानामुळें मालोजीस पराकाष्ठेचे वाईट वाटलें आपली योग्यता मोठी नाहीं, आपल्यापाशी दौलत नाहीं, ह्याणून जाधवरावाने आपला हा असा उपमर्द केला, तर आता आपली योग्यता हरउपायाने वाढवावयाची असा निश्चय त्यानें केला त्याला रात्रंदिवस हाच ध्यास लागून राहिला सभेत सर्वादेखत केलेला करार मोडून जाधवराव मुलगी दुसऱ्यास देणार, ही आपली मोठीच अप्रतिष्ठा झाली, याहून मरण पुरवले, असें त्या मानी पुरुषास वाटून त्याच्या चित्तास सारखी तळमळ लागून राहिली मनाच्या अशा उद्विग्न स्थितींत असता ते दोघे बंधु एके दिवशी रात्री आपल्या शेताची राखण करावयाकरिता गेले ती माघ-महिण्यांतील पूर्णिमेची रात्र होती ते शेत आळीपाळीनें राखीत बसले पहिल्यानें विठोजी निजला आणि मालोजी जाणित बसला तो बसला त्या जागें वारूळ होतें कांहीं वेळ गेल्यावर त्या वारूळ्यातून भवानीचा सुवर्णकंठ

असा देहीप्यमान हस्त हळूच बाहेर निघून त्यानें त्यास पालवित्याचा भास झाला, व तो असा हळून एकदम अदृश्य झाला मालोजीने विठोजीस उठवून आपणास झालेला दृष्टांत सांगितला विठोजी ह्मणाला, ' हा दृष्टांत लटका आहे ' मग तो जागत बसला आणि मालोजी झोपी गेला तो निद्रिस्त होताच त्याला स्वप्न पडलें त्यात भवानीदेवी शुभ्र पातळ नेसलेली, कपाळी कुंकुममळवट भरलेली व सर्व अलंकारानी युक्त अशी त्याच्या पुढे उभी राहिली, व त्याच्या पाठीवर हात मारून त्यास जागृत करून ह्मणाली ' मी तुला सर्व प्रकारें प्रसन्न झालें आहे त्या वारुळात सर्प आहे ते स्वरूप माझे आहे त्यास नमस्कार करून तें वारूळ खण ह्मणजे त्यात तुला द्रव्य सापडेल, ते तूं घे सर्प निघून जाईल त्याच्या वाटेस जाऊं नको तुझ्या वंशास सत्तावीस पिढ्या राज्य दिले आहे हें स्वप्न पडल्यावर मालोजी जागा झाला, व ते त्याने आपल्या भावास निवेदन केले मग त्या दोघा बंधूंनी स्वप्नातील दृष्टाताची प्रतीति पाहण्याचा विचार करून ते वारूळ खणलें त्यात त्यास पुष्कळ द्रव्य सापडले ते त्यानी घरीं आणून मागल्या दारी परसात पुरून ठेविले ।

हा अवचित धनलाभ झाल्यामुळे मालोजीस मोठा हुरूप आला त्याने लोकांत असा प्रवाद पसरला की, आपणास श्रीभवानी प्रसन्न झाली असून तिनें आपणास पुष्कळ द्रव्य दाखविलें आहे व आमच्या कुळात शककर्ता उत्पन्न होईल असा वर दिला आहे नंतर त्यानीं तें द्रव्य, श्रीगोंदें येथे शेषावा

१ ग्राटडफ ह्मणतो की, हें द्रव्य मालोजीने कोणास तरी लुटून मिळविलें असावे. हा असा निराधार तर्क करण्याचें काहीएक प्रयोजन नाहीं कारण त्या धामधुर्माच्या व राज्यक्रातीच्या काळी द्रव्य छपवून सुरक्षित ठेवण्याचा मुख्य उपाय ह्मटला ह्मणजे ते जमिनीत पुरून ठेवावे हा असे. हे लक्षात आणिले ह्मणजे त्यास हा असा आकस्मिक द्रव्यलाभ झाला यात काही गूढ मानण्याजोगे नाहीं मि. किकेड शेडगावकराच्या बखरीच्या आधारानें हा धनलाभाचा प्रकार निराळाच देतात. ते ह्मणतात की, हे दोघे बंधु फलटणच्या जगपाळरावापार्शी नोकरीस राहण्यापूर्वी त्यांना हा धनलाभ झाला. तो असा: एके दिवशी विठोजी प्रातःकाळी शेतावर गेला असून सायकाळपर्यंत घरी आला नाहीं ह्मणून मालोजी त्याला पाहावयास गेला. तो एका दाट रानातून चालला असता काळोख पडला; आणि तेथें त्याला भवानीनें दर्शन देऊन असा वर दिला की, "तुझ्या घराण्यात शिव अवतार घेईल तो हिंदुधर्माची पुनरपि स्थापना करून मुसलनाम देशांतून हाकून देईल आणि हिंदूचें राज्य स्थापील, तें २७ पिढ्या चालेल. राजा आंधळा असेल." मग तिनें एक वारूळ दाखवून तें खणलें असतां त्यांत ३० असें सांगितलें.

नाईक पाडे ह्या नावाचा एक सावकार राहत असे, त्याच्या घरी नेऊन ठेविलें ह्या सावकाराचा व त्यांचा पुष्कळ दिवसाचा घोरोबा होता त्याच्या 'मदतीनें मालोजीने हजार घोडी खरेदी करून पुष्कळ बारगीर व शिलेदार नोकरीस ठेविले. तो पहिल्यापासूनच धर्मशील होता. त्यात आणखी ही द्रव्यप्राप्ति दैवी प्रसादानें झाली असें वाटून त्याचा भाविकपणा विशेषच वाढला. प्राप्त झालेल्या द्रव्याचा विनियोग धर्मकृत्याकडे करावा अशी त्याच्या मनाची प्रवृत्ति झाली. ज्या शेतातल्या वारुळ्यात ते द्रव्य सापडले तें त्याने ब्राह्मणास दान केलें, व त्या वारुळ्यावर एक सुंदर देवालय बाधिलें साताराजिल्ह्यात शंभुमहादेवाचा डोंगर आहे, त्याच्या शिखरावर चैत्र महिन्यात मोठी यात्रा भरत असे ह्या यात्रेस पाचसात लाख माणसे जमत ह्या वेळी तेथे पाण्याचा फारच तोटा येत असे यात्रेकच्याम तीनतीन कोसावरून पाणी आणावें लागे हा त्रास कर्मी करण्याच्या उद्देशाने मालोजीने त्या डोंगरावर एक उत्तम स्थल पाहून तेथे विस्तीर्ण तलाव बाधिला ह्या कामीं त्याने पुष्कळ पैसा खर्चिला हा तलाव बाधून त्यात विपुल पाणी झाल्यावर मालोजीने तेथे ब्राह्मणभोजन घातले व फकीरास खैरात देवविली ह्याशिवाय आणखी तेथे त्याने धर्मशाळाहि बाधिल्या. वेरूळ येथे कृष्णेश्वराचे देवालय अगदी जीर्ण झालें होतें, त्याची त्यानें डागडुजी केली व त्या गावाजवळ एक तलाव बाधिला ह्याप्रमाणे आणखी कित्येक ठिकाणीं तळी, विहिरी वगैरे बाधून त्यानें क्षेत्राच्या ठिकाणीं पुष्कळ दानधर्म केला.

ह्याप्रमाणे अनेक धर्मकृत्ये करून त्यानें मातबरपणाविषयी व पुण्यशीलपणा-विषयी लौकिक संपादिला मग त्याने आपला मूळ हेतु सिद्धीस नेण्याचा उद्योग पुन सुरू केला. वर सांगितल्याप्रमाणे त्याने हजारबाराशे स्वार पदरीं बाळगून आपला इतमाम बराच वाढविला व जाधवरावापाशी मुलीविषयी पुन मागणी केली, परंतु जाधवराव काहीं केल्या त्याच्याशी शरीरसंबंध करण्यास राजी होईना. तेव्हां मालोजीनें जाधवरावाच्या ताब्यांतील परगण्यात धामधूम सुरू केली व निबाळकरास भेटून असें सांगितलें कीं, जाधवराव मुलगी देण्याचें कबूल करून आता देत नाहीं ह्णतो. यास्तव त्याची खोड मोडण्याकरितां आझांस दोन हजार स्वारांची कुमक द्यावी. ही कुमक मिळाल्यावर त्यानें जाधव-रावाच्या जहागिरीस उपद्रव देण्याचा क्रम चालू ठेविला. इतकेंहि करून जाधव-राव आपला हटाग्रह सोडीना. तेव्हां त्यानें पुढील युक्ति योजिली. निबाळकराच्या स्वारांनिशीं मालोजी व विठोजी श्रीगोंद्यास आले. तेथें सगळें अडवळ सामान.

ठेवून ते निंबदेव्हाऱ्याचा घाट उतरले व नेवासें गांवावरून जाऊन गोदावरीच्या आलीकडे आले तेथे त्यांनीं पारध करून दोन डुकरें मारून ती दौलताबादे-जवळच्या मशिदीत टाकिली आणि त्या डुकराच्या गळ्यात चिठ्या बाधिल्या. ह्या चिठ्यात त्यांनीं निजामशहाला असा अर्ज केला की, 'जाधवरावानें आमच्या मुलास मुलगी देण्याचे भरसभेत कबूल केले असून आता बायकाच्या सागण्या-वरून वचनास फिरला आहे, व त्याने आमहास नोकरीवरूनहि दूर केलें आहे. यास्तव आम्हीं निरुपाय होऊन निबाळकराचा आश्रय धरून हा प्रकार केला आहे ह्याउपर बादशहा आमची दाद घेऊन जाधवरावाची आमची सोयरीक करून देईल तर उत्तम, नाही तर आम्हीं असाच प्रकार दुसऱ्या मशिदीतहि करूं हा भ्रष्टाकार निजामशहास कळला तेव्हा त्याला जाधवरावाचा अतिशयित राग आला, आणि त्याने त्याला आपल्या हुजुरास तत्काळ बोलावून आणून पुष्कळ दम दिला तो जाधवरावास म्हणाला की, 'तुम्ही करार करून आता नाही म्हणता हे उचित नव्हे तुमच्यामुळे आमच्या मशिदीत हा भ्रष्टेचा प्रकार मालोजी भोसल्याने केला आहे तुम्हीं हा कलह विनाकारण माजविला आहे तरी आता मालोजीच्या मुलास मुलगी देऊन त्याच्याशी समेट करा.' त्यावर जाधवरावानें असा जबाब दिला की, 'भोमल्याच्या मुलास मुलगी देण्या-संबंधानें अनमान करण्याचे कारण एवढेच की, त्याची आमची योग्यता सारखी नाही. एरवी ते आमचे आप्तच आहेत. आमच्या घरात सर्वांचा विचार असा आहे की, समान स्थल पाहून मुलगी द्यावी '

हा त्याचा जबाब ऐकून बादशहास वाटलें की, आपण सागत असता हा ऐकत नाही, उद्दामपणा दाखवितो, तरी ह्याचा गर्व हरण करण्यासाठी मालोजीस चागली मनसब देऊन योग्यतेस चढवावे खरें झटलें असता हा मोठा अपराध केल्यामुळें मालोजी व विठोजी याचे शासन करण्याचा विचार त्याच्या मनात यावा, परंतु तो काळ निजामशाहीस प्रतिकूल होता मोगलाची त्या राज्यावर

१ मि किंकेड ह्मणतात की, जाधवरावानें मुलगी देत नाही असे सांगितलें तेव्हा मालोजी तुळजापूरच्या भवानीच्या दर्शनास गेला, आणि तिच्यापुढें दडवत घालून त्यानें आपले गाऱ्हाणे तिला निवेदन केलें. नंतर रात्रौ देवीनें स्वप्नात येऊन त्याचा मनोरथ पूर्ण होईल असें आश्वासन दिलें मग त्याने परत अहमदनगरास येऊन लुखजी जाधवास आपला अपमान केल्याबद्दल द्वंद्वयुद्धास आवाहन केलें हें त्याचें आडण मूर्तिजाच्या कानावर जाऊन त्यानें मध्यस्थी केली आणि जाधवाला शहाजीस मुलगी द्यावयास भाग पाडलें

एकसारखी वक्रदृष्टि असून, तें बुडवून टाकण्याचा निर्धार अकबरबादशहानें केला होता अशा आणीबाणीच्या वेळी आपल्या राज्यातील मराठे सरदारात कलह माजून, त्यापैकी काहीं शत्रूस जाऊन मिळाल्यानें आपला पक्ष तितका कमजोर होईल असा विचार बादशहाने करून मालोजीस आपलासा करण्याचा बेत केला मग त्याने मालोजी व विठोजी यास मोठ्या स्नेहभावाने बोलावून आणून प्रत्येकीं बारा हजार खाराची मनसब दिली, व मालोजीस राजे हा किताब देऊन शिवनेरी व चाकण हे किल्ले व त्यासभोवतालचा मुख्य सरजामादाखल दिला, आणि पुणे व सुरे ह्या परगण्याची जहागीर करून दिली ^२ हे वर्तमान स १६०४ च्या मार्च महिन्यात घडलें

ह्याप्रमाणे मालोजीचा पक्ष बादशहाने घेऊन त्याची योग्यता बाढविली, हे पाहून जाधवरावाला त्याची मागणी इत पर नाकबूल करवेना बादशहानें उभय पक्षास आपली कुटुंबे व आप्त यास दौलताबादेस आणावयास सांगितलें, आणि विवाहसमारभ आपल्या समक्ष करविला खुद्द बादशहा समारभास हजर राहिल्यामुळे दरबारचे एकूण एक अमीर आले होते अशा प्रकारें शहाजी व जिजाबाई याचा विवाह मोठ्या थाटाने झाला. मालोजीने ह्या समर्थी पुष्कळ खर्च केला, दरबारच्या सगळ्या अमिरास टोलेजंग मेजवानी दिली, व ब्राम्हणास दानधर्म व फकिरास खैरात केली हा विवाह स १६०४ च्या एप्रिल महिन्यात झाला ह्याप्रमाणे मालोजीचा हेतु सिद्धीस जाऊन वरती आणखी त्यास मनसब व राजे हा किताब मिळाला

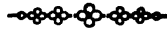
ह्या विवाहानंतर मालोजीराजे निजामशाही राज्याचे मनसबदार होऊन त्या गडबडीच्या काळी त्या सरकारास फार उपयोगी पडले ते मोठे शूर व हुशार

१ ही मनसब फक्त मालोजीसच दिली असून ती पाच हजाराची होती असें कित्येक ठिकाणी ह्मटले आहे कित्येकाचे असे ह्मणणे आहे कीं, मालोजीने जगदेवराव निंबाळकराच्या मार्फत निजामशाही दरबाराकडे फिर्याद केली, परंतु निंबाळकर अदिलशाहीतला सरदार असल्याकारणानें त्याचे निजामशाहाशी काही सूत होते किंवा कसें याची शका वाटते

२ ह्या वेळी मालोजीस मिळालेल्या जहागिरीची यादी शि. दि. यात फार मोठी आहे. ती खरी आहे असे मानिल्यास त्याला पुणे, नाशिक, अहमदनगर व खानदेश एवढ्या प्रातातील काही परगणे मिळाले होते असे ह्मणावें लागतें. पण त्या सुमारास यातल्या काही प्रातावर मोगलाचा अमल बसला असल्या कारणानें हें संभवनीय दिसत नाही.

असल्यामुळे त्याचें दरबारात तेज पडूं लागलें. सरकारच्या अनेक बिकट काम-गिन्या करून त्यानी दरबारची शाबासकी मिळविली. ह्याप्रमाणें जाधवरावाच्या हद्दस्तव बादशहाने त्यास जी ही एक मोठी मनसब दिली तीस ते सर्वथैव पात्र होते असें निदर्शनास आलें सरकारचे मुत्सद्दी मोठमोठ्या कामांत त्याची मसलत घेऊं लागले. शिवाय त्याचा स्वभाव मोठा प्रेमळ व परोपकारी असल्यामुळे दरबारचे लोक त्याला सर्वदा अनुकूल असत शहाजी बापाबरोबर नेहमीं दरबारात जात असे तो मोठा देखणा, कुशाग्रबुद्धि, आर्जवी व सुशील असल्यामुळे बादशहाची त्याच्यावर फारच मर्जी बसली, व दरबारच्या अमीरउमरावासहि तो फार आवडूं लागला मालोजीराजे आपल्या मनसबदारीचा पंधरा वर्षे मोठ्या इन्नतीनें उपभोग घेऊन व दरबारात आपले वजन अतोनात वाढवून सन १६१९ त मृत्यु पावले, आणि निजामशहाने त्याची दौलत व मनसब शहाजीराजे यास दिली

भाग दुसरा.

शहाजीराजे यांचें वृत्त.

निजामशाहींतील नोकरी.

शहाजीराजे यास मनसबदारी मिळाली त्या वेळी निजामशाही राज्याचा कार-
भार मलिकबर पाहत होता आता येथे पहिल्याने ह्या सरकाराची त्या काळी
कशी काय स्थिति होती तें थोडक्यात सागतो सन १६०० त अकबर बादशहानें
अहमदनगर काबीज केले, व चादबिबीसुलताना हिचा खून तिच्याच पदरच्या
सरदाराकडून झाला तिने निजामशाही तक्तावर बहादूर निजामशहा ह्या नावाचा
जो एक बालराजा बसविला होता तो मोगलाच्या हाती लागला, व त्यानीं त्याला
ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यात नेऊन कैदेत ठेविले ह्याप्रमाणे निजामशाही राजधानी व
निजामशहा शत्रूच्या हाती लागला अमता, मलिकबराने मुळीच न डगमगता
लोकाची पुन जूट केली, व निजामशाही तक्तावर दुसरा एक अल्पवयी वारस
वसवून त्यास दुसरा मूर्तिजा निजामशहा असें नाव दिलें, आणि त्यास दौलता-
बादच्या मजबूद किल्ल्यात नेऊन ठेवून तेथे बहिरीघराण्याचे निशाण त्याने पुन
उभारले ह्या प्रकारे मलिकबराच्या हाती सर्व सत्ता येऊन हबशी लोकाचा
दरबारात वरचष्मा झाला त्यामुळे निजामशाहींतील मराठे सरदाराच्या मनात
वैषम्य येऊन राज्यात दोन फळ्या झाल्या मराठे सरदाराच्या फळीचा
प्रमुख मिआन राजू नामेकडून एक सरदार होता मलिकबर व मिआन
राजू यानी निजामशाहीचा जो मुख्ख मोगलानी काबीज केला होता
त्यापैकी बराच परत घेतला मिआन राजूनें दौलताबादेपासून उत्तरेस

१ कोणी ह्मणतात की, त्याला आम्हा येथे नेऊन कैदेत ठेविले होते

२ प्रो. जदुनाथ सरकार याला बुराण निजामशहा ह्मणतात. दुसरे बहुतेक इति-
हासकार याचें दुसरा मूर्तिजा निजामशहा हेंच नाव देतात. आता एवढे मात्र खरें
कीं, याच्या आज्ञाचें नाव पहिला बुराण निजामशहा असे होतें. यास्तव गादीवर
बमण्यापूर्वी याचें नाव कदाचित् बुराण निजामशहा असें असावे.

गुजराथेपर्यंत व दक्षिणेस अहमदनगरापर्यंत सगळा मुलूख आपल्या कबजात घेतला, व दक्षिणेकडचा सगळा प्रात मलिकंबराच्या हाती आला हे दोघेहि सरदार आपण निजामशहाचे अकित आहो असे बाह्यात्कारी ह्मणत परंतु वास्तविक सत्ता त्यानी आपल्या हाती ठेविली होती मूर्तिजा निजामशहास आवशाच्या किल्ल्यात ठेविलें अमून त्याच्या खर्चासाठी त्या किल्ल्याच्या सभोवतालील काहीं गावाचे उत्पन्न लावून दिलें होते

पुढे मिआन राजूने मोगलाशी सहाय करून मलिकंबराबरोबर युद्ध चालविलें परंतु त्यात मलिकंबराची सरशी होऊन मिआन राजू त्याच्या हाती लागला, आणि मराठे सरदाराची फळी फुटून सगळे मलिकंबराचे अकित झाले ह्याप्रमाणें प्रतिपक्षास हतवीर्य करून मलिकंबरा निर्वेधपणे कारभार पाहूं लागला त्यानें सर्व राज्याचा बंदोबस्त यथास्थित करून जमाबंदीची उत्तम शिस्त लाविली. ह्या सुधारणेबद्दल त्याचा महाराष्ट्रात मोठा लौकिक झाला पुढें त्याने स १६१०त दौलताबादेजवळ खडकी नावाचे नवे शहर वसवून तेथे निजामशाही तक्त नेले. त्याने मोगलाशी अनेक युद्धप्रसंग करून पुष्कळ यश संपादिले अहमदनगर मोगलाच्या हाती गेलें होते ते त्याने पुन काबीज केले ह्याप्रमाणे मलिकंबरा प्रबळ होऊन मोगलाचें काहीं चालूं देईना, तेव्हा दिल्लीचा बादशहा जहागीर यानें आपला पुत्र शहाजहान यास मोठे सैन्य देऊन निजामशाही मुलूख पुनरपि काबीज करण्यासाठी दक्षिणेंत स १६१७ त रवाना केले, व त्याच्या मागे माग आपणहि सैन्य घेऊन निघाला मोगलसैन्याची व मलिकंबराची स १६२०त मोठी निकराची लढाई झाली ह्या युद्धात मराठे सरदार मोठ्या शौर्याने लढले. शहाजीराजे याच्या अगच्या शौर्यवीर्यादि गुणाचें निदर्शन पहिल्यानें ह्याच युद्धात झालें. मलिकंबराचा पराभव होऊन त्यास मागे हटावें लागलें तरी शहाजीराजे यांनीं कच न खाता मोगलाच्या सैन्यावर वेळोवेळा छापे घालून त्यास पुरेपुरे करून सोडिलें ह्या मर्दुमकीस्तव त्याची निजामशाही दरबारात मोठी वाहवा झाली. ते मोठे शूर व युद्धकुशल सरदार आहेत अशी सर्वांची खात्री झाली. मलिकंबराचा त्याच्यावर फारच लोभ जडला

शहाजहानानें पाहिलें कीं, मराठे सरदाराचें पाठबळ आहे तोंपर्यंत निजामशाही पादाक्रांत होणें कठीण आहे यास्तव त्यानें त्याच्यात फंदफितुरी आरंभिली. छत्रपती जाधवराव वगैरे सरदारांस त्यानें मोठी लालच दाखवून वश करून

१ ह्याच शहरास पुढें औरगजेबानें औरगाबाद असें नाव दिलें.

घेतलें ह्या सरदाराचे मलिकंबराशी चागलेंसैं पटत नसल्यामुळे ते सहज फितूर झाले असें सागतात कीं, लुखजी जाधवरावास मोगलाकडून चोवीस हजाराची मनसब प्राप्त झाली^१ शिषाय त्याच्या कित्येक आप्तासहि मोठमोठ्या मनसबा मिळाल्या हे वर्तमान स १६२१ त घडले शहाजीराजे मात्र मोगलाच्या ह्या लालचीस भुलले नाहीत ते मलिकंबराचा पक्ष धरून राहिले

ह्याप्रमाणे फितुरी होऊन आपला पक्ष दुर्बळ झाला असे पाहून मलिकंबरानें निरुपायास्तव अहमदनगर व त्या भोवतालचा मुलख मोगलास देऊन त्याशी सख्य केले पुढे शहाजहानास दिल्लीकडे जावे लागले ही सधि साधून मलिकंबराने मोगलाच्या सैन्यास हाकून देऊन त्याच्या हातीं गेलेला मुलख पुनरपि काबीज केला नंतर शहाजहान पुन दक्षिणेत आला, व फितूर झालेल्या मराठे सरदाराच्या साहाय्याने मलिकंबराने घेतलेला मुलख त्याने पुनरपि हस्तगत केला ह्या वेळी मलिकंबर फारच जेरीस आला शहाजीराजे यानी त्यास मोठ्या इमानाने साहाय्य केले, परंतु मोगलाचे सैन्यबळ प्रचंड असल्यामुळे त्याचे काहींएक चालेना तेव्हा अशा प्रबळ शत्रूशी भाडत राहून निजामशाही बुडवावी त्यापेक्षा त्याशी तह करून सलोखा करावा, असा मलिकंबराने विचार केला. व त्याप्रमाणे त्याशी सधि करून तो त्याच्या तावडीतून बरेपणीं सुटला यानंतर

१ काही बखरांत लुखजी जाधवराव मोगलास जाऊन मिळण्याचे कारण येणेप्रमाणे दिलें आहे दुसरा मूर्तिजा निजामशहा मरण पावल्यावर त्याचे दोघे लहान मुलगे सहासात वर्षांचे होते बादशहाच्या स्त्रियांनीं माबाजी अनंत झणून एक चतुर पुरुष निजामशाहींत मुत्सद्दी होता त्याला विचारिले कीं, वजिरी चालविण्यास लायक असा पुरुष आपल्या राज्यात कोण आहे ? तेव्हा त्यानें शहाजीराजे याचे नाव सांगितले त्यावरून त्यानी त्याम वजिरी देऊन सर्व राज्यकारभाराचा कुलअखत्यार दिला शहाजीराजे निजामशहाच्या मुलास आपल्या माठीवर घेऊन तक्तावर बसत, व लुखजी जाधवराव वगैरे मोठमोठ्या सरदारास तक्तापुढे येऊन कुरनिमात करावी लागे. जाधवरावास ह्याबद्दल फारच वाईट वाटू लागले जो कुणबी आपल्या देवडीवर एक वेळ चाकर होता, त्याच्या पोराची अशी बढती होऊन त्याने मसनदीवर बसावे, आणि आपण त्याच्या समोर उभे राहून मुजरा करावा, ह्यात आपला पाणउतारा होत आहे, असे जाधवरावास वाटून त्याच्या मनात त्या सरकाराविषयी वैषम्य आले मग त्याने दिल्लीच्या बादशहाकडे आपला वकील पत्र देऊन पाठविला आणि त्यास निजामशाहीवर स्वारी करावयास सांगितले त्याने मीरजुमलानामक एका सरदारास साठ हजार फौज देऊन जाधवरावाच्या मदतीस पाठविले. त्यास जाधवराव व दुसरे काहीं मराठे सरदार जाऊन मिळाले.

त्यानें मोगलाशीं विरोध असा कधीहि केला नाहीं. ह्यापुढें मलिकंबर फार दिवस जगला नाहीं एकाएकी कांहीं रोग होऊन स. १६२६ त त्याचें देहावसान झालें. मरणसमयी त्याचे वय ८० वर्षांचे होते.

मलिकंबर मरण पावताच मोगलानी लुखजी जाधवरावाच्या मदतीने निजाम-शाहाशीं पुन युद्ध सुरू केलें ह्या सुमारास जहागीर बादशहा मरण पावल्यामुळें शहाजहानास दिल्लीस जावे लागले तेव्हा त्याने जाधवरावाच्या मदतीस काहीं फौज ठेवून दिल्लीकडे कूच केलें ह्या वेळी शहाजीराजानी साबाजी अनंत-नामक एका चतुर पुरुषाच्या साहाय्याने अत्पवयी मूर्तिजा निजामशाहाच्या आईचा आपल्यावर पूर्ण भरवसा बसवून निजामशाहीचा सगळा कारभार आपल्या हाती घेतला होता, आणि दौलताबादेवर मोगल चालून आले तेव्हा निजामशाहास व त्याच्या आईस तेथून काढून कल्याणाजवळ माहुली नावाचा एक किल्ला कासार घाटात आहे तेथे नेऊन ठेविले ह्या किल्ल्यास जाधवरावाने मोगल सैन्यानिशी वेढा दिला शहाजीराजानी सहा महिने किल्ला लढवून शत्रूस बिलहूल दाद दिली नाहीं तरी शत्रूचा वेढा काहीं केल्या उठेना मोगलाचें अधिकाधिक मन्य किल्ल्यासभोवार जमा होऊं लागले इतकें झाले तरी शत्रूशीं शेवटपर्यंत टक्कर देण्याची हिमत शहाजीराजास होती खरे पाहता निजाम-शाहीचें रक्षण करण्यास इमानाने व शौर्याने झटणाऱा पराक्रमी सरदार त्या वेळीं शहाजीराजावाचून कोणीहि नव्हता परंतु त्या पटल्या काळी निजामशाहाच्या आईला दुर्बुद्धि मुचल्यामुळे राजाचे मन उदास होऊन त्यास आपल्या धन्यास सोडून जावे लागले लुखजी जाधवरावाने निजामशाहाच्या आईशी मिलाफाचें बोलणे लावून तिला वश करून घेतलें, व निजामशाही अजीबात बुडविण्याचा घाट घातला हे पाहून शहाजीराजास फार वाईट वाटलें त्यानी असा विचार केला कीं, खावंदच बेदील झाला तर त्याच्या वतीने लढून आपला प्राण धोक्यात घालण्यांत काय अर्थ आहे? आपण याचे सेवक झणवून येथवर निमकहलालीनें वागलो, त्याचें यापुढे काहीं चीज होईलसें दिसत नाहीं तेव्हा आपल्यामुळें पादशाहत बुडाली हे अपयश कशास ध्यावे? आपणच येथून निघून जावें हें उत्तम असा बेत करून व तो निजामशाहास व त्याच्या आईस कळवून, त्यानीं आपल्या निवडक विश्वासू लोकानिशी किल्ल्यातून निघून जाण्याची सिद्धता केली. मग एके रात्रीं अकस्मात् किल्ल्याबाहेर पडून, शत्रूची फळी फोडून ते पार निघून गेले. जाधवरावाला हेंच हवे होतें शहाजीराजे किल्ल्यांतून पळून गेल्याचें

वर्तमान त्यास कळताच तो त्यांच्या पाठलागास निघाला. हा पाठलाग जाधव-
रावानें कित्येक दिवस मोठ्या आवेशानें व नेटानें चालविला. ही श्वशुरजामातांवी
धरपकड फलटणपर्यंत झाली तेथपर्यंत शहाजीराजे त्याला बिलकुल गाठले नाहींत.
फलटणच्या सरहद्दीवर पोचताच जाधवरावानें लागलीच माघार खाल्ली कारण
त्याला ठाऊक होतें की, निंबाळकराचें माहाद्य मिळून शहाजीराजाला अमळ
जोर आला कीं ते आपणावर उलटून आपली दाणादाण करण्यास कदापि
चुकणार नाहींत

शहाजीराजे माहुली किल्ल्यातून निघाले त्या वेळी त्याची बायको जिजाबाई
व त्याचा मुलगा सभाजी, जो त्या वेळी तीनचार वर्षांचा होता, हीं त्याच्या
बरोबर होती जिजाबाई त्या वेळी सात महिन्याची गरोदर होती पाठीवर
शत्रु असत्यामुळे त्यांना मोठ्या वेगाने दौड करावी लागली जिजाबाईम घोड्या-
वर बसवून नेत होते काहीं दोस दौड झाली न झाली तों तिच्या पोटात
दुखून येऊन अशा वेदना होऊं लागल्या कीं तिच्याने एक पाऊल पुढे जावेंना.
तेव्हा तिला कोठे तरी सुरक्षित स्थळी ठेवून पुढे जावे असा राजानी बेत केला.
आ वेळी जुन्नरास श्रीनिवासरवाचे ठाणे होते हा तेथे स्वतंत्र होऊन बसला
होता त्याचे व शहाजीराजाचे पूर्वापासून सख्य होते यास्तव जिजाबाईस
त्याच्या आश्रयाने शिवनेरी किल्ल्यात ठेविले व तिच्या रक्षणार्थ काहीं स्वार व
इतर लोक दिले^१ शहाजीराजे पुढें निसटून गेल्यावर मागोमाग जाधवराव त्या
किल्ल्यापाशी आला, तेव्हा लोकानी त्याला असे सांगितलें कीं, शहाजीराजाचे
आणि तुमचें वैमनस्य असले तरी मुलीने काही तुमचा अपराध केलेला नाहीं.
यास्तव तिला भेटून तिच्या रक्षणाविषयी योग्य तजवीज करावी ती मोगलाच्या
हार्ती लागली असता विटंबना कोणाची होणार याचा विचार करा हा बुद्धिवाद
ऐकून जाधवरावाचे मन द्रवले. आणि तो तिच्या भेटीस गेला तिने त्याला
पुष्कळ दोष देऊन झटले 'त्याच्या ऐवजी मी आता तुमच्या हाती सापडलें
आहें जें काहीं पारिपत्य करावयाचे ते मला करा ' जाधवरावाने तिला पोटाशीं
वरून झटलें 'होणारासारखी बुद्धि सुचून वैमनस्य पडलें, त्याला काहीं इलाज

१ कित्येक बखरींत असा उल्लेख आहे की, शहाजीराजानीं निरुपायास्तव जिजा-
बाईला बाटेंतच टाकून व तिच्या रक्षणार्थ काहीं लोक ठेवून पुढे पलायन केले. पुढें
जाधवराव तेथें आला, व त्याला आपल्या मुलीची करुणा येऊन तिला त्यानें शिवनेरी
किल्ल्यात सुरक्षितपणे पांचविले व तिच्या रक्षणार्थ पाचदों स्वार ठेविले.

नाहीं. तुला आता कोठें जावयाचे ते साग सिदखेडास चलत असलीस तर तुला मी तिकडे सुरक्षितपणे पोचविण्याची व्यवस्था करितो 'ती झणाली, 'मला येथेच राहावयाचें, माहेरी जावयाचे नाही' तिचा असा निश्चय पाहून जाधव-रावाने तिच्या रक्षणार्थ आणखी काहीं सरजाम दिला ह्याप्रमाणें ती मानी स्त्री आपल्या पतीनें नेमून दिलेल्या ठिकाणीच राहिली आपल्या पतीशी आपल्या पित्याने असें वैर करावे हे तिला मुळीच आवडले नाही चोहोकडे अशी धाम-धूम चालू असता तेथेच राहण्याचा तिने आग्रह धरिला, आणि पुढेहि कधी ती माहेरी गेली नाही

शहाजीराजे पळाले ते थेट विजापुरास गेले निजामशहाच्या आईची घरफूट नजरेस येताच त्यानी विजापुरसरकाराशी राजकारण करण्यासाठी बाळकृष्णपंत हनुमते यास तिकडे अगोदरच पाठविले होतें त्या सरकारचे त्या वेळचे मुख्य मुत्सद्दी मुरार जगदेव व रणदुल्लाखान यास शहाजीराजाची योग्यता चांगली ठाऊक होती अदिलशहाने राजाचा बहुमान केला, व निजामशाही बुडूं न देण्याचा जो त्याचा हेतु तो सिद्धीस नेण्यास लागेल तें साहाय्य करण्याचे त्याने त्यास वचन दिलें व त्याच्या मदतीस काहीं फाजहि दिली

इकडे निजामशाहींत अधिकारातर झाले मलिकंबर मरण पावल्यावर त्याचा पुत्र फत्तेखान ह्यास वजिरी प्राप्त झाली हा फत्तेखान स्वभावाने मोठा गर्विष्ठ व क्रूर होता मलिकबराची कर्नबगारी, धोरण व राज्यातील मोठमोठ्या सरदारास वागवून घेण्याची शैली ही त्यास मुळीच नव्हती त्याने मोगलाशी काहीं वेळ युद्ध चालविले, पण त्यात त्याला यश असें कधीच आले नाही ह्या वेळीं मोगलाचा सरदार खानजहान लोदी हा त्याच्याशी दक्षिणेत लढत होता ह्या सरदाराने फत्तेखानाशी पुढे लवकरच तह केल्यामुळे लढाई बंद पडून निजामशाहीचा काहीं वेळ निभाव लागला.

निजामशहास फत्तेखानाचा शिरजोरपणा सहन न होऊन त्याने त्याला अधिका-कारावरून दूर करून कैदेत टाकिलें आणि तकरीबखाननामक एका दुसऱ्या सरदारास आपला वजीर केलें^१ हें असें अधिकारातर झालें तेव्हा जाधवरावानें पुनः निजामशहाकडे जावें असें मनात आणून त्याच्याशीं सलोख्याचें बोलणे

१ खाफीखान झणतो की, फत्तेखानामागून हमीदखान हा वजीर झाला. हा हबशी सरदार होता. याची स्त्री अनिरूपवती होती, तिला सुलतान मोहित झाल्या-मुळे हा मोठ्या योग्यतेस चढला.

लाविलें. मूर्तिजा निजामशहा हा मोठा खुनशी मनुष्य असून त्याला धोरणहि बेताचेंच होतें त्याच्या मनात जाधवरावाविषयी पराकाष्ठेचा दंश होता. एवढा बलाढ्य सरदार आपण होऊन आपल्याकडे येत आहे, तर मागलें सगळें विसरून जाऊन त्याला आपल्या पक्षाकडे घेऊन आपल्या राज्याची बळकटी करावी, असा विचार त्याला काहींच सुचला नाहीं पूर्वी केलेल्या निमकहरामी-बद्दल मूड उगविण्याचा त्यानें बेत करून जाधवरावाला दौलताबादेच्या किल्ल्यात आपल्या भेटीस बोलाविलें, व त्याचे काय ह्मणणें आहे ते समक्ष ऐकून घेण्याचे मिष केलें त्याप्रमाणे जाधवराव आपला मुलगा अचलोजी यासह निजामशहाच्या दरबाराम आला इतक्यात काहीं गुप्त मसलत करावयाची आहे असा बहाणा करून बादशहा कचेरींतून उठून आत गेला, आणि पूर्वी ठरवून ठेविल्याप्रमाणें तिघे मुसलमान सरदार आपल्या तरवारी उपसून जाधवरावाच्या व त्याच्या मुलाच्या अगावर धावून आले, आणि त्यांनीं त्याच्या हातातल्या तरवारी हिसकावून घेतल्या हा असा दगा पाहून ते पितापुत्र आपल्या कबरेच्या कटारी काढून त्याच्याशीं मोठ्या शौर्याने लढले, परंतु यवनसरदारापुढे त्याचे काहींएक न चालून शेवटी ते तेथेच ठार झाले जाधवरावाची बायको गिरिजाबाई व बंधु भोताजीराव हीं काहीं सैन्यासह शहराबाहेरील हौदापाशी उतरली होती त्याला हे घोर वर्तमान कळताच ती आपली फौज घेऊन सिंदखेडास पळून गेली मग गिरिजाबाईने मोगल बादशहापाशीं अर्ज करून आपला दीर भोताजीराव ह्यास आपल्या नवऱ्याची मनसब व

१ मोडककृत अदिलशाहीच्या इतिहासात ही जाधवरावाची हकीगत अमळ निराळ्या रीतीने दिली आहे ती अशी फत्तेखानाम कैद केल्यावरून जाधवराव वगैरे मराठे सरदारास आपल्या जीवाचे व अन्नचे रक्षण कमे करावे याचां फिकीर वाटू लागली जाधवरावाने पळून जाऊन मोगलाचा आश्रय करण्याचें मनात आणिलें. ही गुणगुण निजामशहाच्या कानावर जाताच तो घोटाळ्यात पडला जाधवरावासारखा बलाढ्य सरदार मोगलाकडे जाऊन त्यानी त्यास पाठीशी घातलें तर आपला पक्ष बराच दुर्बळ होईल असें त्याला वाटले, व त्यास पकडून कैद करण्याचा त्यानें बेत केला. नंतर एके दिवशी जाधवराव आपल्या पुत्रासह दरबारात काहीं कामानिमित्त आला असता हा असा दग्यानें त्याचा खून झाला. जाधवरावाबरोबर त्याच्या दुसऱ्या मुलाचा व एका नातवाचा खून झाला, असें मुसलमानी बखरीत आहे.

२ कित्येक बखरीत याचें नांव विठोजी असें दिलें आहे. कित्येक तर याचें नांव नयुजी असेंही देतात.

जाहगीर देवविली. बादशहानें तिच्या एका मुलास व नातवासही मनसब दिली. ह्यानंतर हें जाधवाचे घराणे अखेरपर्यंत मोगलाची नोकरी करून राहिलें.

शहाजीराजे ह्या वेळी परिज्याच्या किल्ल्यात असून, आसपासचा मुलूख हस्तगत करून त्यात स्वतंत्रपणे अमल चालवीत होते. आपल्या सासऱ्यास दग्याने ठार मारिल्याचे वर्तमान ऐकून त्यानी असे मनात आणिले की, निजाम-शहाशी पुन सलोखा करण्याच्या नादास लागण्यात किवा त्याच्या पक्षाने भाडण्यात आता काहीं अर्थ नाही. कारण मूर्तिजाबादशहा मोठा खुनशी व घातकी मनुष्य आहे अशी त्याची पुरी खात्री झाली मग राजानी असा बेत केला की, ह्या वेळी साधेल तेवढा मुलूख हाताशी घालून आपण स्वतंत्र होऊन बसावें. त्यानी संगमनेरापासून पुण्यापर्यंतचा सगळा मुलूख काबीज केला व आसपासचे सगळे किल्ले हस्तगत केले ह्या धामधुमीत त्यानी विजापूरसरकार-चाही काहीं मुलूख घेतला त्यावरून त्या सरकारास राग येऊन राजाचा बंदो बस्त करण्यासाठी मुरारपंतास मोठ्या सैन्यानिशी पाठविले त्याने राजाच्या ताब्यातले काहीं महाल हस्तगत केले पुणे, इदापूर वगैरे काबीज करून राजाचा वाडा वगैरे घरे जाळून टाकिली विजापूरकराच्या ह्या मोठ्या सैन्याशी झुंजण्याचे राजास ह्या वेळी सामर्थ्य नव्हते ह्मणून त्यानी जुन्नरच्या श्रीनिवास-रावाचा आश्रय धरिला मुरारपंताने भिलसारच्या टेकडीवर एक किल्ला बांधून त्याचें नाव दौलतमंगळ असे ठेविले, आणि त्यावर दोन हजार लोक हाता-खाली देऊन रामरावास ठेविले त्याने चंद्रराव, बाजी दळवी वगैरे सरदारा-बरोबर सैन्य देऊन तळकोंकण काबीज करावयास पाठवून स्वतः विजा-पुराची वाट धरिली विजापूरकराची वावटळ निघून गेल्यावर त्यानी जुन्नराहून निघून, पमेगड नावाचा किल्ला मोडकळीस आला असून त्यात कोणाचे ठाणे नव्हतें, त्याची डागडुजी करून त्याचें शामगड असे नाव ठेविलें, व त्यात ते राहूं लागले येथे राहून त्यानी आपल्या हातचे गेलेले सगळे किल्ले व महाल पुन हळूहळू काबीज केले, पाचसहा हजार फौजेची जमाजम केली, व जुन्नर

१ बसातीन-इसलतान यात असें झटले आहे की, राजानी भीमगडाची दुरुस्ती केली असून त्यास शहागड असें नाव ठेविलें होतें. (पृ० ४४१.) पमेगडाला यात भीमगड हें नाव दिलें आहे. शहाजीराजानी एका बाळनिजामशहाला गादीवर बसवून त्याच्या नावानें पुढें कारभार चालविला तो ह्याच गडात.

व संगमनेर ह्यापासून अहमदनगर व दौलताबाद ह्यापर्यंत सगळा मुलूख हाताशी घातला, त्याचप्रमाणे बालेघाटाचाही मुलूख त्यानी कब्जात घेतला

ह्या मुमारास मोगलाच्या खानजहान लोदी नावाच्या एका सरदारावर शहाजहान बादशहाची इतराजी झाल्यावरून तो दक्षिणेत पळून येऊन निजाम-शाही सरकाराच्या आश्रयाने राहिला त्याच्या पारिपत्यास दिल्लीच्या बादशहाने फौज रवाना केली तेव्हा निजामशाहीतील देशमुख व जाहगीरदार लोदीचा पक्ष उचलून मोगलाशी लढं लागले शहाजीराजानीही त्याचा पक्ष स्वीकारून त्याला पुष्कळ साहाय्य केले व मोगलाच्या सैन्याचे काहींक चालं दिले नाही हे वर्तमान शहाजहानास कळले तेव्हा त्याला अशी भीति वाटली की, दक्षिणेतील मराठे सरदार व मुसलमान बादशहा लोदीस सामील झाल्याने आपल्या सत्तेला व गादीला वक्का वसेल यास्तव ह्या लोदीचा व त्याच्या पक्षाच्या लोकांचा वेळीच नायनाट केला पाहिजे असा निर्धार करून तो मोठ्या सैन्यानिशी दक्षिणेत आला. व त्याने असे जाहीर केले की, जे कोणी लोदीला मदत करितील किंवा त्याच्या पक्षाला सामील होतील त्याचा समूळ नाश केल्या-वाचून आपण राहणार नाही मग त्याने आपल्या एकदर सैन्याच्या तीन टोळ्या करून, त्या तीन सरदारांच्या हाती देऊन लोदीवर व त्याच्या पक्षाच्या लोका-वर रवाना केल्या त्यापुढे लोदीच्या पक्षाचा टिकाव न लागून तो दक्षिणेकडे पळत सुटला त्याने विजापूरकरांची कुमक मागितली, पण ती त्यानी त्याला दिली नाही तेव्हा तो पुन दौलताबादेकडे वळला, व निजामशहानें त्याला मदत केली मोगलाच्या व निजामशहाच्या सैन्याची लढाई झाली तीत मोग-लाची सरशी झाली ह्याप्रमाणे चोहोकडून निरुपाय होऊन लोदी काबुलास पळून जाण्याच्या उद्देशाने उत्तरेकडे दौड करूं लागला मोगलाच्या फौजेने त्याचा सारखा पिच्छा पुरविला तेव्हा शेवटी निराश होऊन लोदी आपल्या विश्वासू लोकांसह एकदम मागे उलटला, व शत्रूच्या सैन्यावर हल्ला करून मोठ्या शौर्याने लहून समरभूमीवर पडला

ह्याप्रमाणें लोदीचा नाश झाल्यावर शहाजीराजास अशी दहशत पडली की, आतां शहाजहान आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें वर्तन करण्यास व्रत होऊन आपल्या प्रचंड सैन्याचा मोर्चा आपणांवर फिरवील ह्या प्रसंगी आपला बचाव करण्याची त्याला एकच युक्ति बरीशी दिसली ती ही की, बादशहाला शरण जाऊन कृता-पराधांची क्षमा मागावी व त्याची नोकरी पतकरून राहावे. मग ह्या आश्च-

याचा अर्ज त्यांनीं अजिमखाननामक एका सरदाराच्या द्वारे बादशहास केला. त्यात त्यांनीं बादशहास अशी विनंति केली होती कीं, 'मी तुमच्या नोकरीस राहावयास तयार आहे तुम्ही मला माझ्या अपराधाबद्दल क्षमा करून माझ्या जीवास काहीं अपाय करणार नाही, असें आश्वासन घाल तर मी आपल्या हुजुरास दाखल होईन' शहाजहानास राजाच्या अगच्या शौर्यवीर्यादि गुणाची चागलीच प्रतीति आली होती शिवाय निजामशाही बुडविण्याचा जो त्याचा सकल्प तो सिद्धीस नेण्याच्या कामीं शहाजीराजासारख्या बलाढ्य व पराक्रमी सरदाराचे साहाय्य मिळाल्यास फारच उत्तम, असें त्या बादशहास वाटून त्यानें राजांचे बोलणे तत्काळ मान्य केले, व त्यास अभयवचन देऊन हुजुरास बोलाविलें तेव्हा राजे आपले दोन हजार खार घेऊन बादशहाच्या भेटीस गेले. तेथे त्याचा बहुमान होऊन त्यास पाच हजाराची मनसब मिळाली^१ निजामशाही सरकाराकडून त्याला पूर्वी मिळालेली जाहगीर त्याच्याकडे कायम केली; व तीशिवाय आणखी काहीं महाल दिले^२ शहाजहान इतकेच करून राहिला नाही, तर त्याने राजाच्या काहीं आप्तास व पदरच्या इतर सरदारासहि मनसबा दिल्या^३ विठोजीचा खेळोजी^४ ह्मणून एक मुलगा होता तो ह्या वेळीं

१ काहीं मगठी बखरान शहाजी राजाला ह्या वेळा बावाम हजाराची मनसब मिळाली होती असें आहे साफारखान ह्मणतो का, महा हजार पायदळ व पाच हजार घोडदळ ठेविता येईल एवढी मनसब त्यास मिळाली होती (श्लिअट भा ७, पृ. १५)

२ ह्या नवीन मिळालेल्या प्रातापैकी अहमदनगराचा प्रांत अमावा कारण पुढे शिवाजी महाराजांनी ह्या प्राताला हक्क मागितला होता मि किंकडे ह्मणतात कीं, त्यास आणखी फत्तेखानाचीही जाहगीर दिली

३ प्रो जदुनाथ मरकार ह्मणतात कीं, राजाना ह्या वेळी बादशहाने दोन लक्ष रुपये इनाम दिले, व त्याचा मुलगा मभाजी याम दोन हजाराची मनसब दिली, व त्याच्या एका मिनाजी नावाच्या बधूला तीन हजाराची मनसब दिली

४ ह्याला पाच हजारी मनसब मिळाली होती त्याच्या बरोबर याचे दोघे भाऊ मालोजी व परसोजी हेही मोगलाकडे गेले पुढे दौलताबाद मोगलाच्या ताब्यात जाऊन निजामशाही बुडते असें पाहून खेळोजी मोगलास सोडून विजापूरकराकडे गेला. याची बायको गोदावरी नदीवर स्नानास गेली असता तिला एका मोगल सरदाराने पकडून नेलें त्यानें चार लाख होन खडादाखल घेऊन तिला सोडून दिलें. न्हांतर विजापूरकराचा मोगलाशी तह झाल्यावर त्याला त्या सरकाराने आपल्या नोकरीवरून दूर केलें. तेव्हा तो दौलताबादेजवळील आपल्या वडिलांच्या पाटीलकीच्या गांवीं जाऊन राहिला आणि तेथून मोगलांच्या अमलांत लुटालुट करू लागला. औरंग-

राजाबरोबर होता त्यासही इतराबरोबर मनसब मिळाली हें वर्तमान स. १६३० त घडलें ह्या वेळी जुन्नर, संगमनेर व वैशापूर हे प्रात शहाजी राजास मिळाले, व ते हस्तगत करण्यास राजास पाठविले, आणि नंतर त्यास नाशिक येथे ठेविलें.

ह्या वेळी दक्षिणेत मोठा दुष्काळ पडून लोक अगदीं हैराण झाले निजाम-शाही प्रजेचा फारच नाश झाला त्यात आणखी पटकी उद्धवली. तीमुळें तर हजारो लोक पटापट मरूं लागले सगळा देश ओस पडून सरकारी वसुलास मोठाच धक्का पोंचला असा दुहेरी कहर गुदरला असून मोगलासारखा प्रबळ शत्रु निजामशाहींत सारखा धुमाकूळ उडवून देत होता निजामशाहींतील बरेच जहागीरदार व मनसबदार मोगलानी नाहींतसे करून त्याच्या जागी आपले सरदार नेमून दिले असा चोहोंकडून गहजब झाल्यामुळे आपली गादी आता खास जाते असे निजामशहास वाटूं लागले आपले मोठमोठे सरदार फितूर करून मोगलानी आपल्या पक्षास सामील करून घेतले, तेव्हा आता आपली धडगत दिसत नाहीं, असा विचार करून, ह्या सर्व कहराचें मूळ तो शोधूं लागला तेव्हा त्याच्या मनाने असें घेतले कीं, आपला नवा वजीर ह्या सर्व सकटाचें कारण आहे मग त्याने त्याला अधिकारावरून दूर करून, फत्तेखानास बदीतून आणून पुन वजिरी दिली तक्ररीबखानास ही आपली मानखंडना सहन न होऊन तो मोगलास जाऊन मिळाला त्यानीं त्याला सहाहजारी सरदार करून आपल्या पदरीं ठेवून घेतले.

फत्तेखानाच्या हातीं पुन अधिकार येताच त्यानें निजामशहाचा मागील अपकाराबद्दल सूड उगविण्याचा निर्धार केला बादशहास वेड लागलें आहे असा प्रवाद त्यानें लोकांत पसरून त्याला प्रतिबंधात ठेविलें व लवकरच गळफास देऊन ठार मारिलें त्याच्या पक्षाच्या मोठमोठ्या पंचवीस सरदारांचा एकेच दिवशीं त्याने खून करून सर्व सत्ता आपल्या हातीं घेतली (स. १६३२) हें असें क्रूर कर्म करून सर्व राज्याधिकार आपण बळकाविला तो आपल्या हातीं कायम राहावा यासाठी त्यानें शहाजहान बादशहास असा अर्ज केला कीं, 'दिल्लीच्या जेवाने आपले लोक त्याच्यावर पाठवून त्यास पकडून आणून ठार मारिलें. (प्रो. सरकारकृत औरंगजेबाचें चरित्र, भा. १, पृ. ५५)

१ मि. किंकेड ह्मणतात कीं, त्यानें हा अर्ज आपला मुलगा अबदूल रसूल याच्या हस्ते पाठविला.

बादशहाचा अकित होऊन राहण्याची मला किती उत्कट इच्छा आहे याविषयी खात्री व्हावी झणूनच केवळ हे साहसकर्म मी केले आहे तूर्त मीं मूर्तिजाबादशहाचा शहाहुसेन नावाचा दहा वर्षांचा मुलगा गादीवर बसविला आहे, या संबधाने बादशहाचा काय अभिप्राय आहे तो कळावा' शहाजहान मोठा धूर्त होता त्याला फत्तेखानाचा मनसुबा तत्काळ कळून आला निजामशाहीचे बरेच परगणे ह्या वेळी त्याच्या हाती आले होते काहीं किल्ले मात्र अमळ मजबूत असल्यामुळे हस्तगत झाले नव्हते यास्तव फत्तेखानास हाताशी धरून आपला मतलब पुरा साधावा असा विचार करून त्याने त्याला असा निरोप पाठविला की, निजामशाही खजिन्यातील सर्व मोलवान् जवाहीर व उत्तमउत्तम हत्ती आमच्याकडे पाठवून घ्याल तर जो मुख्य अद्यापि तुमच्या हाती उरला आहे तो बालराजास बहाल करून तुझ्यासाठी खासगी जहागिरीदाखल काहीं प्रात तोडून देऊं फत्तेखानास ही मागणी प्रथमतः रचली नाही जवाहीर व हत्ती पाठविण्यास तो बिलकुल राजी नव्हता तेव्हा शहाजहानाने त्याच्या पारिपत्यासाठी शौठें सैन्य रवाना केले मोगलाशी सामना करण्याचें त्राण फत्तेखानास सुंबीच नव्हतें झणून तो घाबरून जाऊन बादशहास शरण गेला तो मागत होता तेवढा सगळा एवज त्याने बिनहरकत त्याच्याकडे पाठविण्याची व्यवस्था केली, व रोख आठ लाख रुपये देऊन आणखी सालिना काही खंडणी देण्याचेंहि कबूल केले त्यावरून त्यास देऊ केलेली जहागीर त्याच्या नावाने करून बालराजाच्या वतीने सर्व राज्यकारभार पाहण्याची परवानगी त्याला शहाजहानानें दिली ही जी जहागीर फत्तेखानास मिळाली तीत शहाजीराजास पूर्वी दिलेल्या काहीं महालाचा समावेश झाला त्यामुळे त्यास पराकाष्ठेचे वाईट वाटलें, व त्यानीं मोगलाची ताबेदारी झुगारून देऊन पुन स्वतंत्र होऊन राहण्याचा विचार केला त्यानी फत्तेखानाचा पडता काळ पाहून निजामशाहीचा साधेल तेवढा मुख्य काबीज करावा असे मनात आणिलें आणि नाशिक, त्रिंबक, संगमनेर, जुन्नर व उत्तरकोंकणाचा काहीं भाग हाताशी घातला. गालनाचा किल्लेदार फत्तेखानाच्या शिरजोरपणास त्रासून किल्ला शहाजीराजांस काहीं दाम घेऊन द्यावयास सिद्ध झाला. हे वर्तमान मोगल सुभेदारास कळताच

१ मि. किकेड झणतात की, ह्या फत्तेखानाची जी जहागीर शहाजीराजास दिली होती ती त्याची त्यास परत दिल्यामुळे शहाजीराजास बार्बट वाटलें, आणि त्यानीं मोगलाची नोकरी सोडली.

त्यानें त्या किल्लेदारास मोठी लालूच दाखवून तो किल्ला आपल्या स्वाधीन करून घेतला

मग शहाजीराजानी विजापूरसरकाराशी पुन समेट करण्याचे मनांत आणून त्या दरबारचा मुख्य मुत्सद्दी मुरारपंत ह्याला आपलासा करून घेतले व त्याच्या द्वारे त्या सरकाराशी असें बोलणें लाविलें कीं, ' निजामशाहींत चोहोकडे बेबंदाई होऊन फत्तेखानावर कोणाचाहि भरंवसा नाही असें झाले आहे. मोगलानी त्याला अगदी दीन करून सोडिले आहे अशा समयी निजामशाही प्रात काबीज करणे फारसे कठीण नाही तूर्त दौलताबादचा किल्ला सहज हस्तगत होण्याजोगा आहे कारण तेथील बंदोबस्त चागला नसून तो ज्या सरदाराच्या हवाली आहे, ते बेदील झाले आहेत सरकारच्या मर्जीस येत असल्यास त्या किल्ल्यावर फौज पाठवावी मी सरकारच्या नोकरीस राहून तो किल्ला मोठ्या युक्तीने व हिमतीने लढून काबीज करून देतो ' ही त्याची मसलत त्या सरकारास पसत वाटली शहाजीराजासारखा बलाढ्य व पराक्रमी सरदार आपणास किल्ल्याने मोगलाशी टक्कर देण्यास आपणाला बराच वकूब येईल असें त्यास वाटले मग अदिलशहाने आपली फौज शहाजीराजाच्या मदतीस देऊन मुरारपंत राजाबरोबर दौलताबादेवर पाठविले

शहाजीराजे विजापूरकराशी सगनमत करून त्याची फौज घेऊन आपणावर चालून येत आहेत असें पाहून फत्तेखान घाबरून गेला त्याच्याशी सामना करण्याचा त्याला आवाका नव्हता मग त्याने मोगल सुभेदार मोहबतखान यास असे कळविले कीं, " शहाजीराजे मजवर चाल करून येत आहेत किल्ल्यात सामुग्री मुळी नाही तरी येऊन माझा बचाव करावा व किल्ला स्वाधीन करून द्यावा मी बादशहाचा अकित होतो त्यावरून मोहबतखान त्याच्या कुमकेस आला ह्या मोगल सरदारानें विजापूरकराचें सैन्य दौलताबादेवर चालून येत होते त्यास अडवून त्याच्याशी मोठ्या निकराचा सामना केला. ह्या वेळी शहाजीराजानी आपल्या अगच्या शौर्याची व युद्धकौशल्याची अगदी पराकाष्ठा

१ अबदुल हमीदच्या बादशाहन्म्यात असे ह्मटले आहे की, ह्या वेळी विजापूर सरकाराचा मुख्य कारभारी खवासखान हा होता. हा मूळचा कलावत असून ह्या अधिकारास पोचला होता. मुरारपंत हा त्याचा विश्वासू मसलतगार होता (इलिअट, भा. ७, पृ. २३)

केली, परंतु शत्रुसैन्याचा जमाव मोठा असल्याकारणाने विजापूरकराच्या फौजेचा मोड होऊन तीस मागे हटावे लागले

किल्ला लहून हातीं येत नाही असें पाहून शहाजीराजे व अदिलशहाचे सरदार यांनी तो भेद करून ताब्यात घेण्याचा बेत केला त्यांनीं फत्तेखानास असा निरोप पाठविला कीं, दौलताबादेचा किल्ला मोगलाच्या स्वाधीन कराल तर तुमचा सर्वस्व नाश होईल, परंतु शहाजीराजे याचे जे नुकसान झालें आहे त्याची भरपाई करून देऊन तो किल्ला आमच्या ताब्यात घाल तर आमच्या दरबाराचा तुमच्याशी पूर्ववत् स्नेह राहिल, व तुमचा शत्रु तो आमचा शत्रु, असें मानून आझी तुम्हास सर्व प्रसंगी साहाय्य करूं हे त्याचे बोलणे फत्तेखानास मान्य होऊन त्याने मोगलाशी दगा करण्याचे धाडस केले तेव्हा विजापूरकरानी त्यास अन्नसामग्री व पैसा पुरविला ही अशी कुमक मिळाल्यावर, मोगल सैन्याने किल्ल्याखाली तळ दिला होता, त्यावर त्याने किल्ल्यावरून एकाएकी तोफाचा भडिमार सुरू केला. शहाजीराजे विजापूरकराची फौज घेऊन फत्तेखानाच्या कुमकेस आले त्यांनी मोगलाच्या छावणीवर बाहेरून एकसारखे छापे घालून त्यास अगदी हेंराण करून सोडले ह्याप्रमाणें त्यांनीं पाच महिनेपर्यंत किल्ला शत्रूच्या हातीं जाऊं दिला नाही तरी मोगलाच्या प्रबल सैन्यापुढे त्याचा दम न निघून अखेरीस मोहबतखान विजयी झाला, आणि दौलताबादेचा किल्ला त्यानें सर केला. हें वर्तमान स १६३३ त घडले

फत्तेखानाची ह्या युद्धात पुरी दुर्दशा उडाली तो अगदी हतवीर्य होऊन मोगलास शरण गेला दिल्लीच्या बादशहाने त्याचा सर्व अधिकार काढून घेऊन

१ प्रो सरकार हा किल्ला मोगलाच्या हातीं जाण्याचे कारण अमे मागतात की, किल्ल्यातील माणमाचा भारी उपासमार होऊ लागला तेव्हा फत्तेखानाने मुरारपता कडे अन्नसामुग्रीची मागणी केली त्याम त्याने असा जबाब दिला की, किल्ला पहिल्यानें आमच्या हवालीं करा ह्मणजे अन्नसामुग्री देतो ही अट त्यास मान्य न होऊन त्यानें तो अभेद्य किल्ला मोगलाच्या स्वाधीन केला मि किकेड असें ह्मणतात की, महबतखानाचा मुलगा खानजमान दौलताबादेकडे येत आहे अमे कळताच शहाजीराजे त्याच्या अगोदर दौलताबादेपाशीं येऊन थडकले, आणि त्यांनीं फत्तेखानाशीं असें बोलणें लाविलें कीं, त्यानें मोगलाचा नाद सोडून विजापूरकराशीं संगनमत करावें व सोलापूर व दुसरे पाच प्रात यावरची आपली सत्ता सोडावी, ह्मणजे दौलताबाद वगैरे किल्ले निजामशहाकडे राहू दिले जातील. हें बोलणें फत्तेखानाला कबूल झालें. तेव्हा शहाजीराजे किल्ल्यात कांहीं लोक व अन्नसामुग्री भरून मोगलांशीं टक्कर देण्यास सिद्ध झाले.

त्याला काहीं वार्षिक वेतन ठरवून स्वस्थ बसावयास लाविलें ज्या बालराजास निजामशाही तत्कावर बसविले होते त्याला ग्वालहेरच्या किल्ल्यात नेऊन कैदेत ठेविले, आणि निजामशाही राज्य खालसा करून सगळा मुल्ख आपल्या ताब्यात घेतला ह्याप्रमाणे स १६३३ त निजामशाहीची अखेर झाली शहाजहान बादशहास याबद्दल कृतकृत्यता नादून आपण एवढ्यापुरता निर्वेध झालों असें तो मानू लागला शहाजीराजे प्रबळ होऊन पुन निजामशाहीची स्थापना करितील, व त्याच्याशी आपणास पुनरपि युद्धप्रसंग करावे लागतील, हे त्याच्या ध्यानी-मनीहि नव्हते

ह्या लढाईच्या वेळी शहाजीराजास साधेल त्या उपायाने जेर करण्याचा विचार मोगल सेनापतीने केला होता दौलताबादेस मोगलाचा घेडा पडला असता, शहाजीराजे त्याच्यावर वेळोवेळा छापे घालून त्यास हेराण करू लागले. तेव्हा मोहबतखानाने त्याचा सूड उगविण्यासाठी असा बेत केला की, शहाजी-राजाची स्त्री जिजाबाई ही बायझापुरास आहे, तिला हरउपायाने पकडून आणावे इतक्यात निजामशाहींतील एक किल्लेदार मोहबतखानास शरण येऊन आपणास मोगल बादशहाच्या नोकरीस ठेवा, असे ह्मणू लागला तेव्हा त्याने त्याला असे सांगितलें की, शहाजीराजे याची स्त्री बायझापुरास आहे तिला पकडून आणून आमच्या स्वाधीन कर, ह्मणजे तुझ्या इमानाविषयी बाद-शहाची खात्री होऊन तुला नोकरी मिळेल ' ही अट त्या किल्लेदारास मान्य होऊन त्या प्रयत्नास तो लागला त्याने मोठ्या युक्तिप्रयुक्तीने जिजाबाईस पकडून

१ हे शहर आरगाबादेच्या पश्चिमेस २५ मैलावर आहे शहाजीराजे खानजहान लोदीचा पक्ष सोडून मोगलाच्या मरदारास कुमक करूं लागले त्या वेळी जुन्नर, नाशिक, त्रिबक, सगमनेर वगैरे प्रात त्यास जहागिरादाखल मिळाले, त्याबरोबरच बायझापूर त्याच्या हाती आले होते ह्या गावां जाधवरावांचे कुडब राहत असून जिजाबाई आपल्या आईकडे त्या वेळी राहत होती असे जे रा मरदेमाई याचे ह्मणणे आहे ते निराधार आहे जुन्नरच्या श्रीनिवासरवाचा पुडावा मोडून त्यास पकडण्याच्या धामधुमांत राजानीं जिजाबाई व शिवाजी यास शिवनेरी किल्ल्यातून काढून बायझा-पुरास नेऊन ठेविले होते अमे ते आपल्या मराठी रियासतीत ह्मणतात (पृ १५२ पाहा) प्रो सरकार जिजाबाईला पकडून नेल्याची हकीकत देत नाहीत खेलोजीच्या खाला पकडून नेल्याचे मात्र ते लिहितात पण बहुतेक मराठी बखरींत जिजाबाईस पकडून नेल्याचें लिहिले आहे

२ मि. किंकेड ह्मणतात की, हा त्रिबकचा किल्लेदार होता व त्याचे नाव ह्यालदार-खान असें होते.

मोगलाच्या छावणीत आणून दाखल केलें, परंतु ह्या वेळीं मोगलांच्या लष्करांत जाधवरावाचा भाऊ जगदेवराव हा होता, त्याला ही गोष्ट रुचली नाहीं त्यानें खानापाशीं अशी रदबदली केली कीं, ' शहाजीराजे याचें आमच्या घराण्याशीं वाकडें आहे, ते तुझ्यास महशूर आहेच ह्या वैमनस्यामुळे त्यानी जिजाबाईस व तिच्या मुलास सोडून दिलें अमून दोनतीन वर्षापूर्वी मोहित्याची कन्या तुकाबाई हिजशी विवाह केला आहे त्यामुळे तर जिजाबाईचा व त्याचा पुरा बेबनाव झाला आहे यास्तव त्याना पकडून वद केल्यानें शहाजीराजास तर काहींएक वाईट वाटणार नाहीं, पण ह्यामुळे आमच्या घराण्याची मात्र नाहक इजत घेतल्यासारखे होईल ' हे त्याचे झणणे खानास खरें वाटून जिजाबाईस त्याने जाधवाच्या स्वाधीन केले त्याने त्याना शहाजीराजाच्या ताब्यातील कोडाणा किल्ल्यात सुरक्षितपणे पोचतें केले ह्याप्रमाणे आमच्या चरित्रनायकावर बाळपर्णी आलेलें हे एक मोठेच अरिष्ट टळलें

पूर्वोक्त प्रकारे दौलताबादेजवळ विजापूरकराच्या फौजेचा मोट होऊन तिला माघारीं फिरावे लागलें, आणि तीबरोबर शहाजीराजेहि निरुपायास्तव मागे आले परंतु ह्या पराभवाने व आशाभंगाने राजे मुळींच हताश झाले नाहींत त्याचा जोम व उत्साह हीं कायम होतीं किबहुना तीं ह्या अपयशाने विशेषच वृद्धिंगत झालीं. त्यानी ह्या समथी असा निश्चय केला कीं, निजामशाही मोगलांनी बुडविली ती पुन स्थापित करावयाची ही प्रतिज्ञा काहीं अशीतशी अवघड नव्हती मोगलासारख्या बलाढ्य शत्रूंशीं त्याला झगडावयाचे होते राजांनीं विजापूरकराच्या सैन्यासह परत तिकडे माघारी न जाता तिला वाटेतच सोडून नाशिकाकडून भीमगडाकडे कूच केलें' हा किल्ला त्याच्या ताब्यात पूर्वीपासूनच होता तीकडील डोंगरी मुलखात राहून त्यानी पुन फौज जमविली. पदरी बरीचशी फौज झाल्यावर त्यानीं पुणे व चाकण यापासून बालेघाटापर्यंत सगळ्या प्रात मोगलाच्या हातचा हिसकावून घेतला ह्याप्रमाणे ते मोगलांचीं एकांमागून एक ठाणीं उठवीत चालले. तेव्हा दौलताबादेच्या बंदोबस्तासाठीं इरादतखाननामक एका सरदाराची नेमणूक झाली होती, त्याने शहाजीराजांची

१ मि किकेड बादशाहांना म्याच्या आधारांन झणतात कीं, महबतखान दौलताबादेस आपले लोक ठेवून माघारीं वळताच शहाजीराजांनीं लागलीच पुनः दौलताबादेवर हल्ला केला तेव्हा किल्ल्याचा रखवालदार खानदौरान यानें मोठ्या शौर्यानें लढून राजाचें काहीएक चालू दिलें नाहीं.

ही धामधूम बंद करण्याचा एक उपाय योजिला. तो असा की, विठोजीचा मुलगा मालोजी भोंसले झणून होता, त्याशी त्याने खेह करून त्याच्या द्वारे शहाजीराजांशी असें बोलणें लाविलें की, तुम्ही मोगलाच्या मुलखास उपद्रव करण्याचें सोडून घाल तर तुम्हास पुन शहाजहान बादशहाकडून बावीसहजारी मनसब देववितो व तुमच्या मुलास ही मोठ्या मनसबा देववितो, शिवाय तुमच्या ज्या काहीं दुसऱ्या मागण्या असतील त्या मान्य करवितो हे राजाला मुळीच कबूल झालें नाही असल्या लालचीने त्याचे मन ह्या वेळी वळण्यासारखे नव्हते

शहाजीराजाच्या पदरी ह्या वेळी आठदहा हजार फौज झाली असून निजाम-शाहीचा मोगलाच्या ताब्यात गेलेला बराच प्रात त्यानी काबीज केला ह्यामुळे मोगलांच्या सैन्याचा आपणावर लवकरच हल्ला होईल हे त्याला ठाऊक होते. त्याच्याशी एकटे भाडण्याचें सामर्थ्य त्यास नव्हते हे उघड आहे यास्तव त्यानी असा विचार केला की, विजापूरसरकारची मदत मिळाल्यावाचून आपली प्रतिज्ञा शेवटास जाणार नाही त्या वेळी त्या दरबारात खवासखान मुख्य कारभारी होता त्याच्याशी राजानी मुरारपंताच्या द्वारे असें बोलणे लाविले की, निजाम-शाहीच्या ८४ किल्ल्यापैकी एक दौलताबादेचा विज्जा गेला झणून काय झालें ? तुम्ही मला साहाय्य कराल तर मी होईल तेवढी खटपट करून निजामशाही पुन उभी करितो व बहिरी घराण्याचा झंडा पुन उभारितो हे त्याचें झणणें काही मुत्सद्यास पसत वाटले नाही, परंतु राजानी त्याच्या सर्व हरकती व सशय मोडून काढून त्याची मने आपल्याविषयी शुद्ध केली. तेव्हा त्याच्या मस-लतीस कबूल होऊन त्यास लागेल ती कुमक करण्यास ते तयार झाले, व त्यानी गजाकडून असा करार करून घेतला की, निजामशाही वंशातील कोणी नरी वारस पाहून, त्यास गादीवर बसवून त्याच्या वतीने राजानी निजामशाहीचा कारभार पाहावा ह्या कराराप्रमाणें राजानी मूर्तिजा नावाचा एक दहा वर्षांचा

१ मोडककृत अदिलशाहांच्या इतिहासात ह्या सबधाचा उल्लेख अगदाच निराळा आहे तो असा विजापूरकराच्या एका सरदागने हे मलोख्याचे बोलणे राजाशी लाविले, तेव्हा त्यानी असा उलट निरोप पाठविला की, अदिलशहा मला आपल्या पुत्राप्रमाणें मानून बावीस हजाराची मनसब करून देईल तर तुम्ही सागाल तसें वर्तन मी करीन ही अट त्या सरदारास मान्य होऊन त्याने अदिलशहाकडून आज्ञापत्र आणविले, आणि राजाशी असा करार केला की, निजामशाही प्रात काबीज करण्याच्या कामी विजापूरसरकाराने फौजेची मदत घावी, व काबीज केलेला प्रात उभय-नानी वाटून घ्यावा मुळातील मजकूर शहाजीराजाच्या कैफियतीतून घेतला आहे.

मुलगा श्रीवर्धन येथे नजरकैदेत होता त्याला सोडवून आणून, भीमगड येथे तक्काची जागा करून तेथे ठेविले हे वर्तमान स १६३३ च्या सप्टेबर महिन्यात घडलें

ह्या मुलाच्या नावाची द्राही फिरवून आणखी मुलूख व किल्ले घेण्याचा सपाटा राजानी चालविला ही त्याची हिमत व कर्तबगारी पाहून व ह्या स्तुत्य कृत्याने संतोष पावून, निजामशाही घराण्याचा अभिमान बाळगणारे सर्व मरदार, जहागीरदार व देशमुख त्याच्या पक्षास सामील होऊन त्यास लागेल ती मदत करण्यास उद्युक्त झाले निजामशाही लष्करातील शिपाई बेकार होऊन सैरावैरा फिरत होते, ते शहाजीराजाच्या निशाणास येऊन मिळाले ह्याप्रमाणे त्याचा पक्ष बळावत जाऊन सैन्यबळहि हळूहळू वृद्धिगत झाले राजानी निजामशाहीच्या ताब्यातली सगळी कोकणपट्टी, पूर्वेस अहमदनगरापर्यंत मारा मुलूख व दक्षिणेस नीरानदीपासून चादोरच्या डोंगरापर्यंत एकंदर प्रात हस्तगत केला. राजाचा जुन्नर शहरावर फारच डोळा होता तेथे श्रीनिवासराव हा स्वतंत्रपणे अमल करीत होता. हा राजाचा मोठा दोस्त होता निजामशाहीचे प्रात बळकावून जे सरदार स्वतंत्र होऊन बसले होते, त्याला मोडून काढिल्यावाचून राज्यास बळकटी येणार नाही, हे राजाच्या लक्षात येऊन त्यानी श्रीनिवासरावाला आपला अकित होऊन राहण्याविषयी सामोपचाराने पुष्कळ सागून पाहिलें, परंतु जुटीचे बळ केवढे आहे हे त्या स्वार्थी सरदाराच्या ध्यानात न येऊन, तो राजाच्या ह्मणण्यास काहीं केल्या कबूल होईना तेव्हा त्यास ताब्यात

१ प्रो मरकार ह्मणतात की, जुधन किवा अजराई नावाचा किल्ला जुन्नरच्या पश्चिमेस तीम मैलावर आहे तेथे ह्या मुलास नजरकैदेत ठेविले होते

२ प्रो सरकार ह्मणतात की, तळकोकणात शिंदी साइबखान नामक निजामशाही सरदार स्वतंत्र होऊन कल्याणाम होता त्याला शहाजीराजांनी मुरारपताच्या सल्ल्याने असे पत्र लिहिलें की, “तुम्ही नवीन निजामशाहाला मुजरा करावयास यावे आणि आह्मास सहाय व्हावे” हे त्याचे सागणें त्या शिद्धीने कबूल केले नाही त्याने सगळें तळकोकण शहाजीराजाच्या स्वाधीन करून आपण विजापूरकराच्या दरबारी जाऊन राहण्याचे योजिले शहाजीराजाला ही गोष्ट रुचली नाही; आणि मुरारपत शहाजीराजाच्या मदतीस काही लोक ठेवून विजापुरास जाऊ लागला तेव्हा त्यास जाऊन मिळण्यास हा शिंदी निघाला असता त्याच्यावर शहाजीराजांनी हल्ला करून त्यास अगदीं हैराण केलें; आणि मुरारपताच्या रदबदलीमुळें तो त्याच्या हातचा सुटला.

आणण्यासाठी राजाला कपटविद्येचा प्रयोग करावा लागला. त्यानी त्याच्याशी शरीरसंबंधाचे बोलणे लावून त्याची मुलगी आपला मुलगा सभाजी यास मागितली. अशा प्रकारे सोयरीक जुळविण्याच्या मिषाने त्यास त्यानी आपल्या घरी भोजनाचे आमत्रण केले त्याप्रमाणे श्रीनिवासराम भोजनास आला असता त्यास त्यानी कैद केले, व त्याच्या ताब्यातलीं जुन्नर, जीवधन, सौदा, भोरग वगैरे ठाणीं हस्तगत केली तत्कावर बसविलेल्या मुलास भीमगडाहून जुन्नरास आणिले श्रीनिवासरामाप्रमाणेच भिवडीस शिंदी सायासैफखान, व जंजिच्यास शिंदी अबर हे स्वतंत्र होऊन पुडावा करित होते त्यासहि राजानी आपल्या कावूत आणिले.

ह्याप्रमाणे मोगलानी काबीज केलेला निजामशाहीचा बहुतेक मुख्क हस्तगत करून शहाजीराजानीं निजामशाही तक्त पुनरपि स्थापिले, हे वर्तमान शहाजहान बादशाहास कळताच त्याने राजाच्या पारिपत्यासाठी फौज पाठविली तिचा त्यानी पुरा धुव्वा उडवून दिला परिडे येथे मोगलाच्या सैन्याशी विजापूरकराच्या साहाय्याने मोठे तुंबळ युद्ध करून त्याचा त्यानी अगदी फडशा उडविला, व अहमदनगरातून त्यास हाकून देऊन खानदेशाकडे पिटाळून लाविले मग शहाजहानाने खानडाराने व खानजमान यास मोठे सैन्य देऊन शहाजीराजाचे बड मोडून टाकण्यासाठी रवाना केले परंतु ह्याहि सरदारास राजानी चांगलेच खडे चारिले विजापूरदरबारचे रणदुल्लाखान व मुरारपंत याचा राजास चांगला पाठिंबा असून खुद्द त्याच्यापाशीहि जय्यत फौज जमली होती. ह्यामुळे मोगलाच्या सैन्याचा त्याला वर सांगितल्याप्रमाणे पराभव करिता आला, व त्यानी अहमदनगर येथे फौज जमा करून दौलताबादेपर्यंतच्या मोगलाच्या मुलखांत लुटालूट चालविली

आपण दोन वेळा सैन्य पाठविले त्याची शहाजीराजानी दुर्दशा उडविली, हे पाहून शहाजहान अगदी संतापून गेला त्यांत आणखी विजापूरसरकाराने ह्या बंडखोरास मदत केल्याचे समजून तर त्याला अधिकच चेव आला. निजामशाही अजीबात बुडवून आपला ताबा त्या मुलखात बसविल्याबद्दल जी त्यास

१ हा अबर साइफखानाच्या वतीने शहाजीराजाबरोबर लढत असतां राजानी त्यास जेर करून कैद केले असे प्रो. मरकार ह्मणतात.

२ प्रो. सरकार लिहितात की, ह्या सरदाराने शहाजीराजाच्या एका तुकडीस गांठून तिचा मोड केला, आणि त्याच्या लोकांची मोठी कत्तल उडवून तीन हजार लोक कैद केले, व त्यांचे ८००० बैल धान्य वगैरे सामग्री घेऊन जात होते ते सगळे धरून नेले.

छ. शि. ३

धन्यता वाटत होती तो सगळा भ्रम होता, असे राजानी थोडक्याच अवकाशात त्याच्या प्रत्ययास आणून दिले. निजामशाहीशी प्रारंभी कलह सुरू केला तेव्हा जी स्थिति होती तीच पुनरपि प्राप्त झाली असून पूर्वीच्याहून विशेष बलाढ्य शत्रूशी लढण्याची पाळी आली, हे त्या बादशहाच्या लक्षात येऊन त्याच्या अगाचा तिळपापड झाला मग क्रोधाच्या आवेशात त्याने अशी प्रतिज्ञा केली की, प्रचंड सेना घेऊन दक्षिणेत जावयाचे, शहाजीराजाचा पुरा नायनाट करून निजामशाही मुख्य पुनरपि सगळा काबीज करावयाचा, व प्रसंग पडल्यास विजापूरची अदिलशाही आणि गोवळकोंड्याची कुतुबशाही ह्या यवनी राज्यांचे समूळ उत्पाटन करावयाचे असा पक्का निर्धार करून हा बादशहा मोठ्या जड्यत फौजेनिशी^१ शहाजीराजाच्या पारिपत्यास पिसाळलेल्या चित्याप्रमाणे दक्षिणेत धावून आला

प्रथमतः त्याने असा बेत केला की, महमद अदिलशहास धमकीचा निरोप पाठवून शहाजीराजाच्या कटातून फोडावे ह्याप्रमाणे त्याने अदिलशहाकडे आपला वकील पाठवून असे कळविले की, 'निजामशाहीतील जे किळे तुम्ही घेतले आहेत ते सगळे आमच्या स्वाधीन करावे, मुलुकमैदान नावाची तोफ तुम्ही परिंझ्याच्या किल्ल्यातून विजापुरास नेली आहे ती परत करावी, शहाजीराजास व त्याच्या पक्षाच्या लोकांस कोणत्याही प्रकारचे साहाय्य करू नये, ह्या अटी कबूल करून त्यावरहुकूम वागण्यास तुम्ही तयार झाला तर तुम्हास निजाम-

१ पन्नाम हजार फौज घेउन बादशहा ह्या वेळी दक्षिणेत उतरला असे प्रो. सरकार ह्मणतात

२ ह्या नावाचा अर्थ रणभूमीचा राजा किंवा सिह अमा आहे ही तोफ अहमदनगर येथे निजामशाहाच्या हुकुमावरून कुस्तुतुनियतील एका कारागिराने ओतून तयार केली हिचे वजन साठ खंडी आहे असे ह्मणतात एका इंग्लिश कामगाराने हिच्या वजनाचा अजमास ३२००० रत्तल केला आहे हिची लाबी नऊ हात असून परिघि तितकाच आहे हात गोळा राहण्याची जागा इतकी मोठी आहे की, तीत बसून पागोटे सहज बाधिता येते हिच्या तोंडाचा व्यास चार फूट आठ इंच आहे. हुसेन निजामशाहाने विजयनगरच्या रामराजावर स्वारी केली तेव्हा ही तोफ बरोबर नेली होती असे ह्मणतात ही हळी महाकाली ह्या नावाने प्रसिद्ध आहे भाविक लोक हिची पूजा अजून करितात औरंगजेबाने विजापूर जिंकल्याच्या स्मरणार्थ हिजवर स. १६८५ त एक लेख कोरला होता कंपनी सरकारच्या मनात ती इंग्लंडच्या राजास नजर करण्याचे स. १८२३ त आले होते. परंतु ती किनाऱ्यापर्यंत आणण्यास सोईचे रस्ते नाहीत, असा एका एन्जिनियराने अभिप्राय दिला, ह्मणून ती येथे राहिली.

शाहीच्या सत्तेखालील सगळी कोकणपट्टी, सोलापूरचा किल्ला व त्या खालचा सगळा मुलूख आर्झी देऊं, आणि ह्या अटी तुझ्यास कबूल झाल्या नाहीत तर तुमचे राज्य सफाई बुडवून टाकण्यास आम्ही उद्युक्त होऊ ' विजापूरकराला ह्या त्याच्या अटी मान्य झाल्या नाहीत कारण रणदुल्लाखान वगैरे सरदारास शहाजीराजाच्या कटातच राहणे विशेष हिताचे वाटले

हा बेत फसला तेव्हा शहाजहानानें दोघाचेहि एकेच वेळी पारिपत्य करण्याचा बेत करून आपल्या फौजेचे चार भाग केले, आणि दोन शहाजीराजावर व दोन विजापूरकरावर पाठविले शहाजीराजावर पाठविलेल्या दोन टोळ्यांपैकी एकीवर शाइस्ताखाननामक सरदार प्रमुख असून त्याला चादोर, नाशिक, संगमनेर वगैरे शहरे व त्याच्या आसपासचा मुलूख व किल्ले, जे राजाच्या ताब्यात होते, ते घेण्याचे काम सांगितलें दुसऱ्या टोळीवर खानजमान नावाच्या सरदारास नेमिलें असून तीत वीस हजार स्वार होते त्याला अशी कामगिरी सांगितली की, त्याने शहाजीराजाशी मैदानप्रातात सामना करून त्याला तेथून हाकून द्यावे, व कोकणपट्टीतील किल्ले सर करून निजामशाही मुलखात राजास कोठेहि थारा देऊं नये

ह्याप्रमाणें मोगलाच्या जबरदस्त सैन्याचा शहाजीराजावर दोहो बाजूंनी एकदम मारा सुरू झाला तरी ते यत्किंचित्हि डगमगले नाहीत शत्रूशी अढळ धैर्याने टक्कर देऊन शेवटपर्यंत लढावयाचे, भिऊन हार जावयाचे नाही, असा निर्धार त्या वीर्यशाली पुरुषाने केला ह्या प्रसंगी राजानी आपले सर्व क्षात्रतेज प्रगट केले त्याचे अप्रतिम युद्धकौशल्य, विलक्षण रणवेग, पुरा गनिमी कावा पाहून त्याच्या कट्ट्या शत्रूने देखील तोडात वोट घातले. मोगलाच्या सैन्यास राजानी पुष्कळ हैराण केले पण त्याचा जमाव फारच मोठा असल्याकारणाने राजाचा जिकडूनतिकडून मोड होऊं लागला नाशिक व चादोर ह्या प्रातातले पंचवीस किल्ले मोगलानी काबीज केले, सोलापूर व बेदर ह्या शहरांच्या दरम्यानचा सगळा मुलूख राजाच्या हातचा गेला कोकणपट्टीतलीहि बरीच ठाणीं मोगलानी घेतली. शत्रूने कोकणातून हुसकून लाविल्यामुळे शहाजीराजे अहमदनगराकडे जाऊन दबा धरून बसले. तेथे त्याच्यावर शत्रूच्या दोन्ही टोळ्यांनी एकवट होऊन चाल केल्यामुळे निरुपाय होऊन त्याच्या तावडीतून मोठ्या शिताफीने सुद्धन चांभारगोदें व बारामती यांच्या दरम्यानच्या मुलखांत ते हद्दून राहिले. तेथेहि शत्रूने पिच्छा पुरविल्यामुळे ते कोल्हापूर व मिरज ह्या

प्रातांकडे वळले तेथे त्यास विजापूरकराची कुमक मिळताच ते उलटून मोगलांच्या सैन्यावर छापे घालू लागले, त्याची रसद मारून त्यास दाणावैरण मिळेल्यास त्यांनी केले राजाशी सामना करण्याचा किंवा त्यांच्या पाठीस लागण्याचा आवाका त्यास उरला नाही

हे वर्तमान शहाजहानास कळले तेव्हा त्याने खानजमानास असा हुकूम पाठविला की, शहाजीराजाच्या पाठीस लागून फौजेची खराबी फार होत आहे, तरी तूत त्याचा नाद सोडून विजापूरसरकारच्या मुलखात स्वारी करावी त्या सरकाराचा पाडाव केल्यावर मग शहाजीराजास जेर करण्यास उशीर लागणार नाही. ह्या हुकूमप्रमाणे तीन मोगल सरदारानी विजापूरकराच्या राज्यात स्वारी करून जिकडेतिकडे एकसारखा धुमाकूळ उडवून दिला त्याचे पुष्कळ किल्ले व शहरें त्यांनी हस्तगत केली व हजारो लोक बदिवान् केले शत्रूची भली मोठी फौज थेट विजापुरापाशी जाऊन थडकली. तेव्हा आदिलशहा अगदी घाबरून गेला शत्रूशी सामना करण्याचे सामर्थ्य त्यास नव्हते, यास्तव त्याने त्यांच्याशी तहाचें बोलणें लाविलें, व उभयपक्षामध्ये लागलीच तह झाला, तो विजापूरकराला अनुकूल असाच झाला ह्या तहात असे ठरले की, परिंडा व सोलापूर हे किल्ले व त्याखालील सगळ्या मुलूख महमद अदिलशहाला मिळावा; सोलापूरच्या पूर्वेस बेदर, कल्याणी व नलदुर्ग ह्या प्रातावरहि अदिलशहाचाच अमल कायम राहावा, मुलुकमैदान तोफ त्यानेच आपल्याकडे ठेवावी, कोंकण-पट्टीत विजापूरकराच्या मुलखास लागून जो निजामशाहीचा प्रात वसईच्या नदीपर्यंत होता तो आदिलशहाच्या स्वाधीन व्हावा, त्याप्रमाणेच भीमा व नीरा ह्या नद्यांच्या दरम्यान चाकणच्या किल्ल्यापर्यंत जो मुलूख पूर्वी निजामशाहीच्या ताब्यांत होता तो अदिलशहास मिळावा, हा एवढा मुलूख मिळाल्याबद्दल अदिलशहानें मोगलबादशाहास वर्षाला बारा लाख होन खंडणी द्यावी; शहाजीराजे आपल्या ताब्यातील एकूणएक किल्ले सोडून देऊन, आपल्याजवळच्या सर्व तोफा व इतर सगळी युद्धसामग्री मोगलाच्या स्वाधीन करितील

१ मोगलाच्या ह्या स्वारीचें वर्णन प्रो. सरकारानी औरंगजेबाच्या चरित्रात केले आहे तें असें.-मोगल सैन्य शेताची नासाडी करीत घरेदारें जाळीत चालले, व गुरेंदोरें हरण करून गावातील लोकाची कत्तल करीत चालले, त्यांनी धट्ट्याकट्ट्या माणसास पकडून गुलाम केले. ह्याप्रमाणें चागले नादते गाव त्यांनी अगदी बेचिराख करून टाकिले. विजापूरकरानी शहापूरच्या तलावाचा बाध फोडून विजापूरच्या आस-बासचा प्रदेश जलमय करून सोडला. त्यामुळें मोगलाचा निरुपाय होऊन ते परत गेले.

तर त्याला व त्यांच्या पदरच्या एकंदर लोकाला शहाजहान बादशहानें क्षमा करावी, नाहीतर विजापूरकरांनी त्याला आपल्या राज्यांत कोठेंहि थारा देऊं नये, ते जसे मोगलाचे शत्रु आहेत तसेच ते आपलेहि आहेत असें अदिल-शहानें मानावें हा तह स १६३६ त झाला ^१

ह्याप्रमाणें विजापूरकर तह करून प्राप्त झालेल्या अरिष्टातून स्वतः मुक्त झाले. ह्यामुळें शहाजीराजाचा एक मोठाच मदतगार नाहीसा होऊन ते एकटे पडले. पण अजूनहि त्यानीं हिमत सोडली नव्हती शत्रूशीं शेवटपर्यंत झुंजावयाचें अशी त्यास धमक होती. विजापूरकराशीं समेट करून शहाजहानाची सगळी फौज मोकळी झाली मग तिने एकट्या शहाजीराजावर आपला मोर्चा फिरविला. अशी ही एकत्र झालेली मोठी सेना राजाच्या एकसारखी पिच्छास लागली. मध्यें थोडासा अवकाश सापडला तेवढ्यात राजानी कोकणात उतरून आपल्या राहिलेल्या किल्ल्याचा कडेकोट बंदोबस्त चालविला होता पण इतक्यांत मोगलाचा प्रचंड सेनासमुद्र त्याच्यावर लोटला, आणि त्यास विजापूरकरही सहाय झाले त्याचा सरदार रणदुल्लाखान सैन्य घेऊन त्याच्या मदतीस गेला. त्यामुळें एकंदर किल्ले शत्रूच्या हातीं जाऊन ते अगदी जेरीस आले, आणि शेवटीं माहुलीच्या किल्ल्यात जाऊन राहिले मोगलाचा सरदार खानजमान हा त्यांच्या पाठीवर होता त्यानें त्या किल्ल्यास गराडा घालून मोर्चे लाविले. राजांनीं तो

१ प्रो सरकार यानी औरगजेबाच्या चरित्रात ह्या तहाची कलमे दिली आहेत ती अशी (१) अदिलशहाने मोगलवादशहाचे अकित होऊन त्याच्या हुकमात राहावे; (२) निजामशाहीचा अत झाला असे ठरवून तिचा मुख्य अदिलशहा व मोगल बादशहा यानी आपसात वाटून घ्यावा, आणि हा वाटलेला मुख्य ताब्यात घेण्यास मोगल सरदाराना हरकत करू नये, (३) अदिलशहाचा सगळा मुख्य त्याच्याकडे कायम राहून आणखी सोलापूर, वागणी, परेंडा, भाळकी, चिदगुप, पुणें, सुपें, व कोकण प्रात वगैरे पन्नास परगणे निजामशाहीच्या सत्तेतले त्याने घ्यावे, (४) अदिलशहाने वीस लाख रुपये द्यावे, (५) गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहाशी कोणत्याही प्रकारची कलागत अदिलशहानें करू नये त्याच्याशी वडील बंधूच्या नात्याने वर्तावें; (६) उभय पक्षांनीं एकमेकांच्या सरदारास फितवू नये, व फिसाद केलेल्या सरदारास नोकरीस ठेवू नये, (७) शहाजी भोंसले यानी निजामशाही घराण्यातला एक राजपुत्र उभा केला होता, तरी त्यानें आपल्या ताब्यातले जुन्नर, त्रिंबक वगैरे किल्ले मोगलाच्या हवाली केले नाहीत तर त्यांस अदिलशहानें आश्रय देऊ नये, किबहुना विजापूर-सरकारच्या मुलखात कोठेंहि थारा देऊ नये.

२ हें ठिकाण मुबईच्या ईशान्येस सुमारें ३२ मैलावर आहे.

किल्ला काहीं वेळ लढविला परतु शेवटीं निरुपाय होऊन त्यांनीं तो शत्रूच्या स्वाधीन केला, आणि शहाजहान बादशहास त्यांनीं असा नम्रतापूर्वक अर्ज केला कीं, ' माझ्या सर्व अपराधाची क्षमा करावी व मला आपल्या नोकरीस ठेवावे ' बादशहानें ही राजाची विनंति मान्य केली नाहीं त्याना त्यानें असा जबाब पाठविला कीं, ' तुझ्यास पूर्वीं मनसब दिली असता तुम्हीं दिल्लीपदपादशाहीशीं विरोध केला, व शेवटीं हे असें बंड करून आमची पुष्कळ खराबी केली. यास्तव तुझ्यास आमच्या पदरीं पुनरपि नोकरी मिळणें नाहीं तुझ्यास विजापूरकराच्या नोकरीस राहण्याची मात्र परवानगी दिली आहे ' ह्याप्रमाणें जबाब मिळाल्यावर माहुली येथे निजामशाही तत्कावर बसविलेल्या बालराजास बादशहाच्या स्वाधीन करून आपल्या उरलेल्या लोकानिशी शहाजीराजे विजापुरास आले हे वर्तमान स १६३७ त घडलें^१

शहाजीराजांची अदिलशाहींतील नोकरी.

शहाजीराजे विजापुरास आले तेव्हा त्याचा अदिलशहाने व रणदुल्लाखान, मुरारपंत वगैरे मुत्सयानी बहुमान केला, व त्यास आपल्या पदरीं मोठ्या इतमामानें ठेवून घेतलें असा कर्तृत्ववान्, बलाढ्य व शूर सरदार आपणांस लाभला ह्मणून त्यास अतिशयित आनंद झाला मोगलाशी नुकताच तह झाला होता त्या अन्वये शहाजीराजाची पूर्वींची सगळी जाहगीर अदिलशहाच्या हातीं आली होती तीपैकी पुणें व सुपे हे परगणें^२ त्याने राजाकडे जाहगिरीदाखल कायम केले. ह्या जाहगिरीची व्यवस्था पाहण्याचें काम राजानी दादाजी कोंडदेवनामक एका हुशार व विश्वासू ब्राह्मणास सांगितलें, आणि त्या जाहगिरीच्या

१ प्रो मरकार तारीख-इ-शिवाजीनामक ग्रथाच्या आधारांन स १६३६ च्या आक्टोबर महिन्यात राजे विजापूरमरकारच्या नोकरीम राहिले अमें ह्मणतात.

२ हे परगणे मुरार जगदेव यानें शहाजीराजाची हुशारी व योग्यता पाहून दौलताबादेच्या लढाईहून परत येताना त्यास दिले होते, असा रायरीच्या बखरींत उल्लेख आहे तारीख-इ-शिवाजी नामक बखरीत चाकणपासून इदापुरापर्यंतचा प्रांत व शिरवळ हां राजास जाहगिरीदाखल मिळाली असें आहे

३ हा दादाजी प्रात पुणें, परगणा पाटस, मौजे मलठण येथला पटवारी होता. रा. राजबाहे यानीं अठरा व एकुणीस या खंडांत प्रसिद्ध केलेल्या त्या वेळच्या कागदपत्रांत याच्या नावापुढें कोंडणा किल्याचा सुभेदार व जुन्नर सुभ्याचा मुजुमदार असा उल्लेख आहे.

रक्षणार्थ त्याच्या बरोबर एक हजार स्वार ठेविले. ह्या स्वारावर शिंदी हिलाळ यास त्यानी प्रमुख नेमिलें

मोगलाकडून अदिलशहास भीमा व नीरा ह्या नद्यामधला प्रात मिळाला होता, त्याची व्यवस्था लावण्याचे काम त्याने मुरारपंतांमै सांगितलें ह्या मुत्स-
द्याने त्या कामगिरीवर जाताना शहाजीराजास बरोबर घेतलें कारण ह्या मुल-
खाची माहिती राजाला चागली होती. ह्या कामीं राजाचे त्यास उत्कृष्ट साहाय्य
झालें ते जसे अप्रतिम योद्धे होते तसेच ते चतुर व बुद्धिमान् मुत्सदी होते.
त्याच्या अगच्या ह्या अलौकिक गुणास्तव मुरारपंताच्या मनात त्याच्याविषयीं
अधिकच आदरबुद्धि उत्पन्न झाली, व त्याजवर त्याचा पूर्ण लोभ जडला मुल-
तानानें नेमून दिलेली कामगिरी बजावून मुरारपंत दरबारी आला तेव्हा त्यानें
मुलतानापाशी राजाची अतिशयित तारीफ केली व अशी शिफारस केली कीं,
अशा शूर, युद्धकलानिपुण व राजकार्यधुरधर पुरुषास सहमा सोडूं नये, त्याची साधेल
तेवढी बढती करून त्यास आपल्या पदरी कायम राहण्याविषयीं उत्तेजन द्यावें.
शहाजीराजाच्या अगचे चातुर्थ पाहून मुरारपंत थक्क झाल्याची एक गोष्ट
कित्येक बखरीत येणेंप्रमाणें दिली आहे राजानी विजापूरकरास मथवून दौल-
ताबादच्या कितल्यावर हल्ला करण्यासाठी त्याची मदत मागितली, तेव्हां मुरार-
पतास त्यानीं त्या मोहिमेवर पाठविलें^२ ही फौज कूच करीत असता वाटेंत
सूर्यग्रहण झालें तेव्हा भीमाइंद्रायणीसगमी नागरगावें येथे त्यानीं सैन्याचा तळ
दिला व पुष्कळ दानधर्म केला ह्या वेळी मुरारपंताच्या मनात असें आलें कीं,
आपल्या स्वारीच्या हत्तीची रौप्यतुला करून तें रुपें ब्राह्मणांस दान करावें. पण
हत्तीची तुला करावी कशी हा प्रश्न उद्भवला याविषयीं कोणास काहीं युक्ति

१ प्रो सरकार हे “ बसातीन-इ-सुलातीन ” यातील उल्लेखाच्या आधारावरून अमे ह्यणतात की, मुरार जगदेवाचा वध स १६३५ च्या सुमारास झाला होता. हें खरें ठरल्यास शहाजीराजे दुसऱ्याच कोणा तरी सरदाराबरोबर सदरील मोहिमेवर गेले असावे. परंतु मराठी बखरीत मुरारपंताचेच नाव दिले आहे.

२ ह्या मोहिमेची हकीकत मागें २७ पृष्ठावर दिली आहे.

३ हें ग्रहण शके १५५५ श्रीमुखनामसवत्सरी भाद्रपद महिन्याच्या अमावास्येस ह्यणजे ता. २३ सप्टेंबर सन १६३३ रोजी झालें.

४ ह्या गांवीं हा असा हत्ती तोलल्यावरून त्यास तुळापूर असे नाव पडलें. औरंग-
जेबानें ह्या गांवास हें नांव दिल्याची गोष्ट सांगतात ती अर्थात् खरी नाहीं.

सुचेना तेव्हा शहाजीराजानी असें सुचविले कीं, हत्तीला होडीत चढवावें, आणि त्याच्या भाराने ती दबेल तेथे खूण करावी मग हत्तीला खाली उतरून तीत दगड भरावे, व त्या खुणेपर्यंत ती पाण्यात बुडाळी झणजे ते सगळे दगड काढून निरनिराळे तोलावे अशा रीतीनें हत्तीचें एकंदर वजन कळेल. ही साधी पण कोणासहि न सुचलेली युक्ति राजानी सांगितल्यावरून मुरारपंतानें त्याची फारच तारीफ केली, आणि हत्तीची तुला झाली तेवढ्या किमतीचे गांव त्याने ब्राह्मणास इनाम दिले.

वर सांगित्याप्रमाणे मुरारपंताबरोबर जाऊन सुलतानाची कामगिरी बजावून शहाजीराजे विजापुरास परत आल्यावर तेथे फार दिवस राहिले नाहींत. पुढल्या वर्षी अदिलशहाच्या मनात असें आले कीं, कर्नाटकातील हिंदू जमेदारास जिंकून तिकडे आपली सत्ता वाढवावी ह्या मोहिमेवर त्याने रणदुल्लाखानाची योजना केली, व त्यास सरलष्कर असा किताब देऊन शहाजीराजास त्याचा दुय्यम नेमिले ह्या मोहिमेत राजानी रणदुल्लाखानास मनापासून मदत करावी झणून त्याला त्या प्रांतात काहीं जाहगीर देण्याचे वचन सुलतानाने दिले राजांनीं रणदुल्लाखानास मोठ्या उत्साहाने साहाय्य केल्यामुळे सुलतानाचा उद्देश बराच सिद्धीस गेला. त्यानी तिकडच्या जमेदाराशी दोनतीन वर्षे युद्धप्रसंग करून त्यापैकी पुष्कळास पादाक्रांत केलें ह्या झटापटीपैकी एकीचा उल्लेख एकदोन बखरींत आढळतो रायारायलनामक^१ एक राजा कर्नाटकात प्रबळ होऊन विजापूरकराच्या तिकडील प्रांतास फार उपद्रव करीत होता. त्याच्याशीं शहाजीराजानी दोन वेळा मोठी निकराची लढाई करून त्याचा पराभव केला, व अक्कलकोट, बागलकोट, कोल्हार, बेगरूळ,^२ वासकोट, बाळापूर व शिरटे हे परगणे काबीज केले हीं अशीं पराक्रमाची कृत्ये केल्यामुळे रणदुल्लाखानाचे

१ हा विजयनगरच्या राजघराण्यातला असावा अमातक आहे याचें श्रीरंग रायल असेही नाव कित्येक ग्रंथात दिलें आहे

२ ह्याचें मध्याचें नाव बगलोर असे आहे. मि किकेड झणतात कीं, कॅप गौडा नावाच्या एका राजाचें हें शहर राजधानी होते. रणदुल्लाखान व शहाजीराजे स. १६३७ त कर्नाटकातल्या मोहिमेवर गेले तेव्हा त्यानी ह्या राजाशी युद्ध करून त्याला जिंकिलें. दुसऱ्या वर्षी रणदुल्लाखानास विजापूरसरकारानें परत बोलाविले, आणि कर्नाटकातली मोहीम शहाजीराजावर सर्वस्वी सोंपली. त्यानी कोल्हार, बाळापूर वगैरे प्रांत हस्तगत केले. हे हस्तगत केलेले प्रांत विजापूरसरकारानें राजास बखरीं झणून दिले.

राजांवर अतिशयित प्रेम जडलें विजापुरास परत आल्यावर हा खान सुलताना-पाशी राजांची वारंवार वाखाणणी करूं लागला. सुलतान त्याच्यावर फारच खुष झाला, आणि त्यानी कर्नाटकात जे परगणे जिंकिले होते त्यांची जाहगीर त्यास त्याने करून दिली ह्या जाहगीरीस आणखी रतनपूर, देवगड, कनकगिरि व राजदुर्ग हे तिकडील परगणे अदिलशहानें पुढे काहीं दिवसानी जोडून दिले. त्याप्रमाणेंच महाराष्ट्रात इंदापूर, बारामती व मावळप्रात हे राजास जाहगीरी-दाखल आणखी मिळाले, व कन्हड प्रातातील बावीस गावाच्या देशमुखीची सनद त्याना प्राप्त झाली

ह्याप्रमाणे शहाजीराजाच्या अगच्या शौर्यवीर्यादि गुणाचें योग्य प्रदर्शन होऊन त्याचे अदिलशहाने चागले चीज केले ते मोठे हुशार व विश्वासू नोकर आहेत अशी त्याची खात्री झाली कर्नाटक व द्रविड ह्या देशातला जो मुलूख अदिलशाही सत्तेखालीं आला होता त्याची योग्य व्यवस्था लावून त्याचें रक्षण करण्याचें काम अमळ बिकट होते ते चागल्या हुशार व भरवशाच्या सरदारावाचून नीट तडीस जाणार नाहीं हें अदिलशहास कळून चुकले होतें. त्या कामगिरीवर शहाजीराजाची योजना झाली तर उत्तम, असा अभिप्राय सर्व मुत्सद्यांचा पडला त्यावरून राजास त्या प्राताची सुभेदारी देऊन तिकडे रवाना केलें हा प्रात विजापूरकराच्या सत्तेत नवीनच आला असल्याकारणानें त्यांत चोहोंकडे फारच बेबंदाई माजली होती, ती मोडून टाकून सरकारची सत्ता नीट स्थापित करावयाची होती राजानी सर्व घोटाळा व धामधूम नाहींशी करून जिकडेतिकडे चागला बंदोबस्त केला जमाबंदीची नवी पद्धत त्या प्रातात सुरू करून सर्व प्रजेला आबाद व सुखी केलें आणि सरकारी उत्पन्नहि चागलें वाढविले ही सगळी व्यवस्था नीट लावण्यासाठीं राजानी महाराष्ट्रातील पुष्कळ ब्राह्मण कारकून तिकडे नेले हल्ली त्या प्रातात आढळणारे देशमुख, देशपाडे, कुळकर्णी, शिरस्तेदार इत्यादि उपनावाचे लोक मूळचे महाराष्ट्रांतले असून त्याला प्रथम शहाजीराजानी तिकडे नेलें होतें. राजे स्वतः मलिकंबराच्या तालमेतले असल्यामुळें त्यांला ही व्यवस्था लावण्यास मुळींच कठीण पडलें नाहीं; आणि ती लावतांना तिकडील प्रजेला त्यांनीं विनाकारण नाडलें तर नाहींच, परंतु उलट त्या लोकांचा आपणावर लोभ जडेल अशाच रीतीने वागण्यास ते सर्वदा झटत असत. विजापूरसरकारास प्रतिवर्षी पाठवावा लागणारा वसूल नियमानें पावता.

करून स्वतांपाशींही काहीं अर्थसचय व्हावा याविषयीं ते सर्वदा खबरदारी घेत असत.

कर्नाटकात गेल्यावर शहाजीराजे पहिल्यामे बेगुरुळास राहत असत. परतु पुढे जिकडेतिकडे बरीच स्वस्थता झाल्यावर ते बाळापुरास राहूं लागले ह्या वेळीं तंजावरास विजयराघव ह्मणून एक बलाढ्य राजा राज्य करीत होता त्याचे त्रिचनापल्लीच्या राजाशी वैमनस्य येऊन उभयतामध्ये कलह मुरू झाला त्रिचनापल्लीकराने शहाजीराजाशी सख्य करून असें बोलणें लाविलें कीं, 'तुम्ही आम्ही एक होऊन, तंजावरच्या राजाचा पराभव करून त्याचा मुलूख काबीज करु तुमच्या स्वारीच्या खर्चास पाच लक्ष रुपये आम्ही देतो, व जी काहीं लूट मिळेल ती तुम्ही ठेवावी' ह्यावरून राजानीं विजयराघवावर चालून जाऊन त्याच्याशीं युद्ध केलें त्यात त्या राजाचा पराभव होऊन तो रणात पडला. तंजावर शहाजीराजाच्या कबजात आले त्यात त्यास पुष्कळ द्रव्य सापडलें हा प्रात चांगला आहे असें पाहून राजानीं तो आपल्या स्वाधीन ठेवण्याचा विचार केला व त्रिचनापल्लीकराची अशी समजूत केली कीं, तंजावर प्रात आम्ही ठेवणार तुम्हीं आम्हाला स्वारीखर्चाबद्दल काहीं एक देऊं नये' परतु त्याला हें न आवडून तो राजाबरोबर युद्धास उठला त्याचाहि राजानीं पराभव करून त्याचा मुलूख काबीज केला हे जे दोन नवीन प्रात राजानीं जिकले ते विजापूरसरकारानें त्याच्याचकडे कायम केले

येथपर्यंतचा शहाजीराजाचा चरित्रक्रम पाहिला असता सहजी असा प्रश्न उद्भवतो कीं, असा तेजस्वी, महापराक्रमी व धैर्यशाली पुरुष विजापूरसरकाराची ताबेदारी पतकरून स्वस्थ तरी कसा राहिला? मोगलासारख्या प्रबळ शत्रूंशीं टक्कर देऊन त्याच्या मोठमोठ्या सरदारासही ज्यानें काहीं वेळपर्यंत बिलकुल दाद दिली नाही, तो पुरुषसिंह असा परवश होऊन राहिला हें कसें? ह्या प्रश्नाचें समाधान असें आहे कीं, शहाजीराजे मोठे धोरणी व धूर्त होते केवळ आवेशादि वृत्तींस वश होऊन, अविचाराचें एकादें कृत्य करून आपला नाश करून

१ स्कॉटवॅरिंग व बुदेले असें ह्मणतात कीं, तंजावराचा राजा पचीरगू ह्मणून होता. त्याचा व मुद्दलचा पाळेगार जजाप्पा नाईक ह्याचा कलह लागला असता, जंजाप्पास शहाजीराजांनीं मदत करून पचीरगूचा पराभव केला, व त्याचा प्रात आपल्याकडे ठेविला. हें जंजाप्पाला न आवडून त्याची व राजाची कलागत लागली. तांत ती ठार झाला, व राजानीं त्याचाहि प्रात हस्तगत केला.

घेणें हें खऱ्या शहाण्या पुरुषास उचित नव्हे खरा धोरणी पुरुष असतो तो प्रसंग येईल तसें वर्तन करून आपला इष्ट हेतु साध्य करण्यास झटत असतो. निजामशाही मोगलांनी बुडविली असता, शहाजीराजानी तिची पुन विजापूर-कराच्या साहाय्यानें स्थापना केली परंतु मोगलबादशहानें विजापूरकरास मोठी लालच दाखवून त्याच्या कटातून फोडले, व सर्व निजामशाही मुलूख काबीज करून दोषा बादशहानी वाटून घेतला त्यामुळे शहाजीराजाचा निरुपाय झाला. त्याला आता ऋणाचाच आधार राहिला नाहीं हातचा गेलेला मुलूख पुनः मिळविण्याची खटपट करूं झटलें तर दोन प्रबळ बादशहाचा आपल्यावर एकदम गिऱ्हा होऊन आपला पुरा नायनाट व्हावयाचा, हे त्यास कळून चुकले होतें. यास्तव नुसते थोडेसें बड उभारून धामधूम करित राहून आपला पुरा नाश करून घेण्यापेक्षा कोठे तरी कायमची जहागीर मिळवून पुढें काय होईल तर गाहावे, असा विचार करून त्यानी ह्या वेळी विजापूरसरकारात नोकरी पतकरिली.

पुढे कर्नाटकात सुभेदारी मिळून अदिलशाहाची पुरी मेहरबानी व विश्वास संपादन केल्यावर शहाजीराजानी आपले पूर्वस्वरूप थोडेथोडें प्रगट करण्यास आरंभ केला कर्नाटक प्रांतात साधल्यास स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा इरादा शहाजीराजाचा होता, असें कित्येक इतिहासकाराचे झणणें आहे ^१ तिकडील लोकांची प्रीति संपादन करून द्रव्यसंग्रह करण्यात त्याचा मुख्य उद्देश अर्थात् हा होता की, स्वतंत्र व्हावयाचा योग आला असता त्या लोकांचें साहाय्य मिळून वरिष्ठ सरकाराशी युद्धप्रसन्न करण्याचे सामर्थ्य आपणास यावें. हा त्याचा उद्देश स्पष्ट होता यास एक पुरावा असा आहे की, त्याच्या हातच्या कित्येक सनदा व इतर दस्तऐवज कर्नाटकातल्या लोकाकडे सापडतात, त्यावर वरिष्ठ सरकारच्या वर्तीने वगैरे आशयाचा जो मायना नेहमींच्या पद्धतीस अनुसरून असावयाचा तो नसून, 'शहाजीराजे भोसले याच्या दरबारांतून,' असा उल्लेख आढळतो दुसरा पुरावा असा की, शिवाजीमहाराजांनी विजापूर-कराच्या मुलखात धामधूम सुरू केली तेव्हा त्या दरबारचे कित्येक लोक उघडपणें बोळं लागले की, शहाजीराजे याचे आपल्या पुत्राशी गुप्त कारस्थान चालू असून, त्यानीच त्याला ही अशी धामधूम करण्यास उत्तेजन दिलें असावें. त्यावरून अदिलशाहानें राजांस असा हुकूम केला की, 'तुझी आपल्या पुत्राच्या बेकैद वर्तनास आळा घालून त्याचा योग्य बंदोबस्त करावा.' त्यावर राजांनीं

१ उल्किजकृत म्हैसूरचा इतिहास पाहा.

दरबाराची अशी समजूत केली की, 'मीं माझ्या पूर्वीच्या बायकोचा व तिच्या त्या मुलाचा कधीच त्याग केला असून दुसरें लग्नहि केलें आहे त्यांचा माझा आज पुष्कळ दिवस कोणत्याहि प्रकारचा संबंध नाही. सरकारास वाटेल त्या रीतीचा त्याचा बंदोबस्त करावा' राजाच्या ह्या जबाबानें त्या वेळीं अदिलशाहाचे समाधान झालें असावे असें दिसतें कारण त्याने त्या प्रसंगी त्यांचें कांहींएक शासन केलें नाही आता ह्या उडवाउडवीच्या जबाबाचें खरें इंगित काय होतें हे कोणासहि सागावयास नको आपला मुलगा जें हें धाडसाचें काम करित आहे ते सर्वथा निषिद्ध आहे असें राजाला वाटले असतें तर त्याला त्याच्या त्या अल्लड वर्तनास आळा घालून वाटेल तसा बंदोबस्त तेव्हाच करिता आला असता, परंतु आपला मुलगा करित आहे तें आपल्या इष्ट उद्देशाचें सर्व्बकच आहे असें शहाजीराजाला वाटल्यावरून, पूर्वोक्त प्रकारचा जबाब देऊन व आपल्यावरचा बर्हाम कसाबसा उडवून ते नामानिराळे राहिले

पुढें शिवाजीमहाराजाची बंडाळी अधिकच वाढली. ती विजापूरसरकारास अगदीं असह्य होऊन त्यानें शहाजीराजांस चांगलीच तंबी देण्याचा विचार केला. वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें राजानीं आपला आपल्या पुत्राशीं कांहींएक संबंध नाही असें निश्चून सांगितलें असता, त्याचा पुनः संशय येऊन त्याला शिक्षा करण्याचा विचार विजापूरसरकारानें मनात आणिला यास मुख्य कारण असें झालें कीं, शहाजीराजाचें प्रस्थ कर्नाटकात अतिशयित वाहून ते स्वतंत्र होण्याचा बेत करित आहेत, आणि तत्सिद्धयर्थ साधनसामुग्री जमवीत आहेत, अशी दरबारची पूर्ण खात्री होऊन चुकली होती हा असा राजाविषयीं पक्का बर्हाम येण्यास काहीं तरी सबळ कारणें अर्थात् त्या सरकाराला दिसलीं असावीं यात काहीं सदेह नाही. विजापूरकरानीं शहाजीराजास शासन करण्याचा निश्चय करून त्याला पकडून आणण्यासाठीं मुस्तफाखाननामक एका सरदाराला पाठविलें^१. हा सरदार त्या वेळीं कर्नाटकांतल्या मोहिमेवर असून शहाजीराजे

१ कित्येक बखरकार अमें ह्मणतात कीं, अदिलशाहानें ही कामगिरी घोरपडे याम सांगितली होती. परंतु जेथे याच्या शकावलींत मुस्तफाखानाने त्यास पकडल्याचा उल्लेख आहे मोडककृत विजापुराच्या इतिहासात असें आहे कीं, मुस्तफाखानाचें व शहाजीराजाचें कांहीं कारणावरून वैमनस्य येऊन राजानीं त्याच्याशीं उघड शत्रुत्व प्रगट केलें, व ते स्वतंत्रपणें वागू लागले. हें त्याचें बड मोडण्याच्या इराद्यानें त्या सरदारानें घोरपडे व यशवतराव आसदखानी यास पाठविलें. प्रो. सरकार यवनी बखरीच्या आधारानें असेंच विधान करितात. ह्या यवनी बखरींत ह्या वैमनस्याचें कारण

त्याच्या मदतीस होते त्यानी ह्या वेळीं जिंजीस वेढा घातला होता मुस्तफा-
खानाने राजास युक्तीने पकडण्याची कामगिरी बाजी घोरपटे मुधोळकर यास
सांगितली. राजाशी उघडपणें समरागणात गाठ घालून त्याचा पराभव करून
त्यास कैद करण्याचे काम अतिदुर्घट होते घोरपड्यासारख्या सरदारास तर तें
केवळ अशक्यच होते जो वीरपुरुष मोगलासारख्या प्रचंड शत्रूसही पुरून उरला,
व त्याच्या मोठमोठ्या सरदारानी पकडण्याचा खटाटोप केला असता जो त्याच्या
हार्ती लागला नाही, तो विजापूरकराच्या यकश्चित् सरदारास
कसला हार जावयाला ? घोरपड्यानें राजाला पकडण्याची अशी काहीं
खटपट अर्थात् केली नाही त्याने त्याला मेजवानीस ह्मणून आपल्याकडे
बोलाविलें, त्याचे आमत्रण स्वीकारून राजे त्याच्या घरीं गेले, तेव्हा घोर-
पड्यानें आपला वाडा दाखविण्याच्या मिषाने त्यास आत नेलें, आणि
ते एका खोलीत शिरले असता ती एकदम बंद करून त्यास आत अडकविले,
आणि तेथे अधारात हत्यारबंद लोक ठेविले होते त्यानी त्यास कैद केले^१ त्या-

अमे नमूद केले आहे की, राजे जिंजीम बरेच दिवस वेढा घालून बसले असता मुस्त-
फाखानाम त्यानी अमा निरोप पाठविला कीं, मला व माझ्या लोकांस आपल्या प्रातीं
जाऊन विश्रांति घेऊ द्या खानाने त्याम अमा उलट निरोप पाठविला कीं, अशा प्रसर्गां
तुझी परत जाल तर मोठा गोधळ होईल तेव्हा राजानी पुन असे सांगून पाठविले
कीं, छावणांत दाण्यावैरणींची महर्गता झाली आहे, शिपायांचे फार हाल होऊ लागले
आहेत, त्याच्याकडून लढाईचे श्रम शत पर होणार नाहीत, तरी तुमच्या परवानगीची
वाट न पाहता मी स्वप्रातीं निघून जाईन ह्या निरोपावरून त्या सरदाराची खात्री
झाली कीं, शहाजीच्या मनातून दगा करावयाचा आहे प्रो. सरकार यवनी बखरी
अधिक विश्वसनीय समजून शहाजीराजास पकडून कैद करण्याचें हें कारण खरें
आहे असें ह्मणतात परंतु शहाजीराजासारख्या धूर्त व धोरणी पुरुषाच्या हातून
असला अविचार व शिरजोरपणा झाला असावा असें ह्मणता येत नाही. काळवेळ
पाहून वागण्यात व स्वसरक्षण करून स्वसामर्थ्य वाढविण्यात त्याचा हातखंडा होता.
शहाजीराजे शिरजोर होऊन बडाळी करण्यास प्रवृत्त झाले होते हें जर खरें तर ते
असे हार्ती लागल्यावर त्याना तिकडल्यातिकडेच ठार करण्याचें सोडून विजापुरास
आणण्याचें प्रयोजन नव्हतें. आता येथें एक मात्र तर्क संभवतो कीं, शिवाजीमहा-
राजास धाक घालून त्याची बंडाळी मोडण्याच्या इराद्यानें अदिलशहानें राजास
विजापुरास आणविलें असावें. परंतु त्यास मुस्तफाखानानें पकडल्यावर ही कल्पना
आदिलशहास सुचली असें ह्मणण्यापेक्षा अदिलशहाला ती अगोदरच सुचून त्यानें
त्यांना पकडण्याचा डुकूम पाठविला असावा असें समजण्यास कोणती हरकत आहे ?

प्रमाणें त्यास पकडून घोरपड्यानें विजापुरास पाठवून दिलें ^१ घोरपड्यानें राजाशीं हा दगा केला त्या वेळीं ते चंदावराजवळ जिरावाडी येथे थोड्या लोकानिशी तळ देऊन होते. ह्या विश्वासघाताबद्दल घोरपड्याचा सूड पुढे शिवाजीमहाराजांनी राजाच्या सागण्यावरून कोणत्या प्रकारे उगविला हें त्याच्या चरित्रात यथास्थली कथन केले आहे

शहाजीराजास पकडून विजापुरास आणिले तेव्हा त्यास देहातशासन करावे असा विचार दरबाराने केला या सबधाची वाटाघाट होताहोता शेवटी असें ठरलें कीं, राजास भितीत चिणून ठार मारण्याची दहशत घालावी, ह्मणजे ते आपल्या पुत्राचा बंदोबस्त करून त्याला योग्य शिक्षा करितील ह्या सबधाची सायंत हकीगत पुढे यथास्थलीं द्यावयाची आहे ^२ येथे एवढेच सागावयाचे कीं, शहाजीराजासारख्या पराक्रमी व शूर सरदारास देहातशासन करण्याचा विचार अदिलशहाने केला तो त्याजविषयीं पुरा वहीम आल्यामुळेच केला, यात काहीं संदेह नाही पुढे शिवाजीमहाराजांनी आपल्या पित्यास ह्या घोर मृत्युपामून मोगलबादशहाशी सधान.बाधून सोडविलें ^३ दिल्लीच्या बादशहाच्या मध्यस्थी-

१ मोडक ह्मणतात कीं, मुस्तफाखानाच्या हुकमावरून घोरपडे आणि आमदखान यांनीं एके दिवशीं प्रातःकाळीं शहाजीराजाच्या छावणावर अकस्मात् चाल केली. राजे रात्रभर ख्यालीखुशाली करून स्वस्थ झोपां गेले होते अश्ट आपणास पकडावयाम एकाएकीं चालून आला असे कळताच ते घाबरून उठले व त्याच्या हातून सुटून जाण्याच्या इराद्याने घोड्यावर बसून एकटें कोणाकडे तरी जाऊ लागले इतक्यांत बाजी घोरपड्याने लगट करून त्याला पकडून कैद केले आणि खानाकडे आणिले. त्यानें त्यास अटकेत ठेविलें, आणि त्याच्या तीन हजार घोडदळाची दाणादाण करून टाकून त्याच्या छावणीतली सारी चीजवस्त लुटली पुढे अदिलशहाला हा प्रकार कळल्यावर त्याने अफझुलखानास रवाना करून शहाजीराजास विजापुरास आणविले आणि त्याची कर्नाटकातली मगळी दौलत जप्त करविली

२ आठवा भाग पाहा.

३ किलेक बखरीत असा उल्लेख आहे कीं, रणदुल्लाखान शहाजीराजाचा जिवलग मित्र होता त्याने बादशहापाशी रदबदली करून त्यास सोडविले रायरीच्या बखरीत हा रदबदलीचा प्रकार येणेप्रमाणे दिला आहे शहाजीराजास घोरपड्याने पकडल्यावर अदिलशहानें त्याला असा हुकूम पाठविला कीं, 'शहाजीराजास विजापुरास आणूं नये, तिकडेच त्याला ठार मारावें' हा हुकूम ऐकून रणदुल्लाखानानें ससार सोडल्याचें मिष करून फकिराचा वेष धारण केला, व बादशहाकडे जाऊन मक्केस जाण्याची परवानगी तो मागू लागला हा असा बलाढ्य सरदार आपणास अंतरल्यानें आपल्या राज्याचें मोठेंच नुकसान होईल असें बादशहास वाटून त्यानें त्यास हातास धरून

स्तव राजास ठार मारिता येईना, तरी त्यास पुन कर्नाटकात जाऊं देऊं नये, विजापुरासच नजरकैदेत ठेवावें, असा अदिलशहाने ठराव केला. शहाजीराजे ह्याप्रमाणे विजापुरास जवळजवळ चार वर्षे अडकून पडले होते इतक्या अवकाशात शिवाजीमहाराजांनी विजापूरसरकाराच्या मुलखात काहींएक धामधूम केली नाही शहाजीराजांनी अनेक उपायानी दरबारच्या मुत्सद्यास वळवून आपल्यावरचा वहीम नाहीसा केला, व आपल्यावर दरबारचा पुन पूर्ववत् भरवसा बसवून कर्नाटकातली सुभेदारी परत मिळविली, व ते तिकडे निघून गेले

ह्याप्रमाणे जीवावरच्या सकटातून पार पडून कर्नाटकात गेल्यावर शहाजीराजांनी विजापूरसरकाराशी उघड असा विरोध कधीहि केला नाही, परंतु साधेल तेवढी स्वसत्ता वाढवून केव्हा तरी स्वतंत्र होण्याचा त्याचा विचार शेवटपर्यंत कायम होता ह्यांतर शहाजीराजांनी कर्नाटकात कोणकोणते युद्धप्रसंग केले याविषयीचा इतिहास उपलब्ध नाही यास्तव ह्या महापराक्रमी पुरुषाचे अखेरपर्यंतचे जीवनवृत्त येथे देता येत नाही कर्नाटकात विजापूरकरांच्या ज्या मोहिमा वेळोवेळा झाल्या त्याची मुसलमान इतिहासकारानी अगदी सक्षिप्त हकीगत दिली आहे, तीत कोठेकोठे शहाजीराजाचा त्रोटक उल्लेख केला असून, त्यांनी विजापूरसरकारच्या पक्षाने मोठ्या शौर्याने युद्ध केले, असें ह्मटले आहे. विजापूरसरकाराने कर्नाटकात त्याला जी जाहगीर दिली होती ती त्याच्याकडे कायम राहून तीत आणखी पुष्कळ भर त्यांनी घातली तंजावर व त्रिचनापल्ली हे प्रांत त्यास कसे प्राप्त झाले हे पूर्वी सांगितलेच आहे. याशिवाय आणखी आर्नाचा किल्ला, पोर्तोनोवो वगैरे ठिकाणावर त्याची सत्ता होती.

खाली बसविले, आपला बेत रहित करण्यासाठी अनेक प्रकारी सांगितले व शेवटी असें ह्मटले की, 'तुमची काही इच्छा असल्यास ती प्रगट करा, ह्मणजे मी ती लागलीच तृप्त करितो' तेव्हा रणदुल्लाखान ह्मणाला, आपल्या राज्यास अपाय जो काही झाला आहे तो शिवाजीराजामुळे, शहाजीराजे काही आपल्या राज्याशी वाईटरीतीने वागले नाहीत कुराणात असे आहे की, चागल्यास इनाम द्यावे व वाईटास शासन करावे. ह्या धर्माक्षेप्रमाणे पाहता शहाजीराजास शिक्षा ठरविली आहे ती अन्यायाची आहे. हे बोलणे बादशहास मान्य होऊन त्याने शहाजीराजाची शिक्षा रद्द केली, व ते पुढे चागल्या रीतीने वागतील ह्याविषयी खानास जामीन घेऊन राजाला आपल्या दरबारी बोलविलें. तेथे त्याचा बहुमान होऊन पुन. त्यास मोठ्या इतमामाने कर्नाटकांत पाठविलें.

शिवाजीमहाराजांनी चालविलेल्या स्वराज्यस्थापनेच्या उद्योगाविषयीचें वर्तमान राजांच्या कार्नी वारंवार जात असून, त्याबद्दल त्यांस मोठे समाधान वाटे ह्या अशा महापराक्रमी पुत्राची भेट घेण्याविषयी त्यांस मोठी उत्कंठा लागून राहिली होती परंतु महाराजाची सगळी धामधूम विजापूरकराच्या राज्यात होत असल्याकारणाने राजाला ही आपली उत्कट इच्छा तृप्त करून घेण्याचा सुयोग पुष्कळ दिवस आला नाही पुढे शिवाजीमहाराज व विजापूरसरकार याच्यामध्ये काहीं वेळ तह होऊन वैरभाव अमळ नाहीसा होताच राजांनी स्वदेशी जाण्याची परवानगी विजापूरसरकाराकडून घेऊन आपल्या ह्या महाप्रतापी पुत्राची भेट घेतली ह्या वेळी शहाजीराजे स्वपुत्राच्या आप्रहास्तव महाराष्ट्रातच राहिले असते परंतु इकडे येण्याची परवानगी देताना विजापूरसरकारानें अशी अट घातली होती की, काम आटोपताच राजानी कर्नाटकात परत जावे, पुत्राशीं मिलाफी होऊन इकडे राहूं नये ही अट मोडली असती तर त्याची कर्नाटकातली सारी दौलत अदिलशहाने जप्त केली असती यास्तव इतके श्रम करून मिळविलेली दौलत घालवू नये ह्याणून ते परत कर्नाटकात गेले.

पुत्राची भेट घेऊन परत आल्यावर शहाजीराजे फार दिवस जगले नाहीत. नंतर दोन वर्षांनीं त्याचें देहावसान झाले त्याच्या मृत्यूची हकीकत येणेंप्रमाणें आहे बेदनूरचे पाळेगार भद्राप्पा नाईक व शिवाप्पा नाईक यांनीं पुंडावा करून विजापूरकराच्या अमलातील मुलखास उपद्रव केला यास्तव त्याचें पारिपत्य करण्याची कामगिरी अदिलशहानें शहाजीराजे व सर्जाखान यास सांगितली. शहाजीराजांनीं भद्राप्पा नाइकाचा पराभव केला, व तो नाईक त्यास शरण आला. त्यानें विजापूरकराचे जे प्रांत हाताशीं घातले होते ते सगळे त्यानें सोडून दिले. मग त्याला थोडीशी जहागीर देऊन विजापूरकरांचा अकित केलें. ही शहाजीराजाची कामगिरी अदिलशहास कळली तेव्हा त्यानें फार खुश होऊन राजांस मोठ्या गौरवाचें पत्र लिहिलें व त्यांस बख्श, अलकार, हत्ती, घोडे वगैरे नजराण्यादाखल पाठविले. दरबारच्या सर्व मुत्सद्यांनीं वेगळींवेगळीं पत्रें पाठवून राजांची फार तारीफ केली. ह्या मोहिमेवर शहाजीराजे गुंतले असतां ते एके दिवशीं बंदेकीरें नांवाच्या गांवीं शिकारीस गेले. तेथें सशाची पारध उठून

१ ह्या भेटीची साधत हकीगत पुढें चवदाव्या भागांत दिली आहे.

२ हा गांव तुंगभद्रेच्या तीरीं असून त्याचीं बसवपाटण व बासवपट्टण अशीं नांवां इतरत्र दिली आहेत.

शहाजीराजांनी आपला घोडा त्याच्या मागे लाविला. धावतां धावतां भंडोळीत घोड्याचा पाय अडकला त्यासरसे घोडा व राजे खाली पडले, व छातीवर घोड्याचा पाय पडून, त्या धडक्याने त्याचें तेथेच प्राणोत्क्रमण झालें. बरोबरचीं माणसें शोध करित तेथे आलीं त्यांनी राजाची ती अवस्था पाहून व्यंकोजीराजास तेथें आणिलें. त्यांनी त्याची यथासाग उत्तरक्रिया केली मरणसमयीं राजाचें वय सत्तर वर्षांचे होतें हें खेदजनक वर्तमान स १६६४ च्या जानेवारी महिन्यात घडले अदिलशहाकडून व्यंकोजीराजास दुखवटा येऊन मनसबदारीची वस्त्रे त्याच्या नावे झालीं शहाजीराजे ज्या जागी वारले तेथे त्याची छत्री बाधिली, आणि विजापूरकराकडून मनद आणून त्या गावाचे उत्पन्न तिच्या खर्चास लावून दिलें

शहाजीराजास एकंदर तीन आंरम पुत्र होते त्यापैकी वडील पुत्र संभाजी हा दौलताबादेस असता स १६२३ त जिजावईच्या उदरी झाला ह्याच्यावर राजाचे फारच प्रेम असे हा त्याच्याबरोबर नेहमी असे. हा स १६२३ त कनकगिरीच्या लढाईत जिव्याचा गोळा लागून मरण पावला. ह्या लढाईची हकीगत अशी आहे की, शहाजीराजाच्या ताब्यातील बाळाप्रनामक ताडुक्यास कनकगिरीच्या सस्थानिकाने उपद्रव केल्याचे वर्तमान समजल्यावरून त्यांनी सभाजीस फौज देऊन त्या सस्थानिकाला शिक्षा करावयाम पाठविले त्याने कनकगिरीस वेढा देऊन किल्ल्यावर मारा चालविला अमता, गोळा लागून तो ममरागणात पतन पावला ह्यामुळे शहाजीराजास पराकाष्ठेचें दुःख झालें त्याला त्या

१ एके ठिकाणा असे लिहिले आहे की, सभाजीला विजापूरसरकारकडून निराळी झालत मिळाली होती, व ह्याला महमद अदिलशहाची स्त्री बडी माहेबीण हिने विश्रामघात करून विषाची लुगदी दिली, तीमुळे तो मृत्यु पावला शिवदिविजयात ह्या कनकगिरीच्या लढाईचें कारण असे सांगितले आहे की, कनकगिरी शहाजीराजाम जहागिरीदाखल मिळाला असून, तेथील सरदार आप्पाखान तो किल्ला मामोपचाराने देईना ह्यापून त्याच्याशी युद्ध करावें लागलें प्रो सरकार ह्याणतात की, शहाजीराजे बधमुक्त होऊन कर्नाटकात आल्यावर काही दिवस तुगभद्रानदीच्या आमपासच्या आपल्या जहागिरीतल्या सरदारांनी बंडाबा केला होता तो मोडण्यांत गुतले असता सभाजी असा लढाईत पडला. मि. किंकेड ह्याणतात की, शहाजीराजे विजापुरास चार वर्षे अडकून पडले असता त्याच्या पश्चात् कर्नाटकातल्या ज्या सरदारास त्यांनी अकित करून ठेविले होतें त्यांनी वडाळी चालविली होती. ह्या गडबडीत मुस्तफाखाननामक एका सरदाराने राजाच्या ताब्यातील कनकगिरीनामक किल्ल्यावर हक सांगून हल्ला केला आणि तो हस्तगत केला. तेव्हां संभाजी सैन्य घेऊन त्या किल्ल्यापाशी आला, आणि त्याने त्या सरदारास

संस्थानिकाचा अतिशयित राग येऊन त्याच्यावर त्यांनी जातीने हल्ला केला, व त्याचा पुरा मोड करून कनकगिरी हस्तगत केला. ह्या कलहात अफझुलखाना कडून त्या संस्थानिकास आंतून साहाय्य मिळाले होते ह्याबद्दल त्यालाहि शासन करावे असें राजांच्या मनात आले. परंतु त्याच्याशी उघडपणे वैर करून युद्धास प्रवृत्त झाल्याने अदिलशहास क्रोध येऊन त्याची आपणावर चढाई होईल या भीतीने राजे त्याच्या वाटेस गेले नाहीत परंतु पुढे लवकरच ह्या सभाजीचा धाकटा बंधु त्याचा सूड घेणार होता हें शहाजीराजांच्या त्या वेळीं स्वप्नींही आले नाही.

लुखजी जाधवरावाने पाठलाग केला तेव्हा राजानी जिजाबाईस शिवनेरी किल्ल्यांत ठेविलें होतें, हे मागे सांगितलेंच आहे. तेथे आमच्या महाप्रतापी चरित्रनायकाचें जन्म स १६२७ त झाले हा राजाला जिजाबाईच्या पोटी दुसरा मुलगा झाला. राजानी स १६३० त मोहिल्याची कन्या तुकाबाई हिजशीं दुसरा विवाह केला तिजपासून त्यास स १६३१ त एक पुत्र झाला त्याचें नाव व्यंकोजी असें होते शहाजीराजांनीं चंदावरप्रात काबीज केल्यावर तुकाबाई व व्यंकोजीराजे यास तेथे नेऊन ठेविलें पुढे शहाजीराजाच्या पश्चात व्यंकोजीराजे कर्नाटकातील सगळी जहागीर आपटून राहिले ह्या दौलतीचा हिस्सा घेण्यासाठीं पुढे शिवाजीमहाराजानी कर्नाटकात स्वारी केली, तिची हकीगत यथास्थलीं देऊ महाराष्ट्रात पुत्राचे भेटीस जाऊन, त्याचें वैभव पाहून कर्नाटकात परत आल्यावर शहाजीराजांनी व्यंकोजीस जवळ बोलावून असा बोध केला कीं, “तुमचे वडील बंधु शिवाजीराजे यानी जवामर्दी करून नवे राज्य संपादिलें आहे तुम्ही आमच्या इकडील दौलतीचे मालक आहा आमचे काका चिठोजीराजे व आमचे बंधु शरीफजीराजे यांच्या कुटुंबाचे तुम्ही चालवावें प्रजापालन यथान्याय करून राज्य करावें तुमचे वडील बंधु शिवाजीराजे यानी

असें सांगून पाठविले कीं, ह्या तुमच्या वादासबधानें प्रथम विजापूरमरकारास विचारावें. हें असें सामोपचाराचें बोलणें त्यानें लाविलें असता त्या सरदारानें आपल्या तोंफखान्यावरच्या लोकांस असा हुकूम केला कीं, साधल्यास सभाजी व त्याच्या भोवतालचे त्याचे कामदार यास गोळे सोडून ठार करावें. त्या हुकमाप्रमाणें त्यांनीं केल्यावरून सभाजी ठार झाला ही अशी कुरापत काढावयास त्या सरदाराला अफझुलखानानें प्रवृत्त केलें असें क्षणतात. शहाजीराजांनी पुढल्या वर्षी सुद्धा येऊन हा किड्या पुनः सर केला.

तर सर्व पृथ्वी आक्रमण करण्याचा प्रचंड उद्योग आरंभिला आहे ईश्वरकृपेने त्यांचे मनोरथ परिपूर्ण झाले तर ते सर्वांचे संगोपन करितीलच, परंतु त्याच्यावर कदाचित् समय गुदरला तरी आझीं इकबील दौलतीचा पादशहाकडून इतल्ला तोडून घेतला आहे. ही दौलत तुमची दोषाची आहे, परंतु साप्रत ह्या दौलतीचे रक्षण तुम्ही हुशारीने करावे. तुम्ही माझे आवडते पुत्र असून पराक्रमी शिवाजी-राजांचे बंधु आहा, हें ध्यानांत ठेवा पदरी चार विश्वासू माणसे आहेत त्याच्या विचाराने चालल्यास तुमचे कल्याण होईल. ”

भाग तिसरा.

शिवाजी महाराजांचें बाळपण.

झाहाजीराजे निजामशाही सोडून निघाले अमता लुखजी जाधवराव मोगल-
मैन्यानिशीं त्याच्या पाठीस लागला त्या ममयीं जिजाबाई मातभाठ
महिन्याची गरोदर असल्यामुळें तिला शिवनेरी किल्ल्यात ठेवून राजे पुढें कूच
करून गेले, ह मागील भागात सांगितले आहे बाईच्या रक्षणासाठी जी माणसें
ठेविली होती त्यापैकी बाळकृष्णपंत हनुमंते^१, शामराव नीलकंठ, व रघुनाथ
बळाळ कोरडे असे तीन विश्रामू कारकून होते नंतर जाधवरावानेंहि आपले
काही स्वार तिच्या रक्षणास ठेविले होते शिवाय तिला जुन्नरच्या श्रीनिवास-
रावाचा आश्रय होता असें दिसते ह्याप्रमाणे ती काही अशी सुरक्षित स्थलीं
होती हें खरे, तरी आपल्या प्रिय पतीवर असें सकट गुदरलें असून त्या धाम-
धुमीत आपला तीनचार वर्षांचा मुलगा त्याच्याबरोबर आहे, त्याचे काय होईल
ही चिंता तिला एकसारखी लागून राहिली ह्या हद्रोगानें ती दिवसेंदिवस क्लेश
होत चालली. हा चिंताज्वर तिला लागला असता तिनें किल्ल्यातील शिवाई
देवीस असा नवस केला की, राजावरचें अरिष्ट ट्य्कून ते सुरक्षित राहून, माझे
पोटीं पुत्र झाला तर त्याला तुझे नाव ठेवीन पुढें दिवस पुरे होऊन ती
शके १५४९, प्रभव नाम संवत्सर, वैशाख शुद्ध पंचमी, सोमवार, ता १० एप्रिल

१ मल्हार रामरावकृत बखरीत हे नाव कृष्णाजीपंत हनुमते असे आहे. याचें नाव
नारो त्रिबक हणमते अमे एक दोन ठिकाणीं आढळते.

२ काही ठिकाणीं हें नाव शकराजी नीलकंठ असें आहे

३ मल्हार रामराव, सोनोपंत डबीर ह्याणून आणखी एक कारकून होता, असें
ह्याणतो. सभामद ह्याणतो की, हे कारकून राजानीं बेंगळ्यास असतां जिजाबाईबरोबर
पाठविले होते. गोमाजी नाईक पाणसंबळ नावाचा एक माणूस जिजाबाईच्या
कृष्णापासून तिच्या तैनातीस जाधवरावाने दिला होता तो ह्या वेळीं तिच्याबरोबर
होता असें ह्याणतात.

स १६२७, ह्या दिवशी प्रसूत झाली^१ ह्याप्रमाणे मराठी साम्राज्याचे संस्थापक शिवाजीमहाराज यांचे जन्म ह्या अशा ऐन धामधुमीच्या काळीं पुण्यापासून सुमारे पन्नाम मैलावर शिवनेरी किल्ल्यात झाले.^२ जिजाबाईस पुत्ररत्न झाल्या-मुळे सर्व आश्रित मंडळीस परमानंद झाला त्या ठिकाणीं आणि त्या स्थितीस अनुकूल झाला तेवढा उत्सव त्यानीं केला आसपासच्या गावातील हेलकरणीं हेल घेऊन आत्या, तेवढ्यास बारातेरा दिवस भोजन घालून, लुगडी, चोळखण वगैरे बक्षिसे दिली शहाजीराजे त्या वेळी विजापुराम होते त्यास हें पुत्रप्राप्तीचें वर्तमान हुजरे, कारकून वगैरे पाठवून कळविलें ही शुभवार्ता घेऊन गेले त्यास राजांनीं सोन्याची कडीं, वस्त्रे वगैरे दिली, व पुष्कळ दानधर्म केला शिवाई देवीच्या प्रसादानें हा पुत्र झाला असे मानून, त्यास नवसाप्रमाणे शिवाजी असें नाव ठेविलें^३

१ मल्हार रामरावकृत बखरीत व शिवदिग्विजयान हा जन्मकाळ वैशाख शुद्ध द्वितीया गुरुवार असा दिला आहे, परंतु ह्या तिथीस गुरुवार येत नाही रायरीच्या बखरीत शके १५४८, श्रयनाम सवत्सर, वैशाख शुद्ध पंचमी सोमवार ही तिथि दिली आहे, परंतु ह्या तिथीस सोमवार येत नाही यास्तव ह्या दोन्ही तिथि विश्वसनीय नव्हत अलीकडे शेडगावकर भोमले यांच्या घराण्यात मापडलेली बखर प्रसिद्ध झाली आहे, तीत हा जन्मकाल शके १५५१ फाल्गुन वद्य ३ शुक्रवार असा दिला आहे. रा. बाळ गगावर टिळक यांनी १९०० माला केमरीच्या ता २४ एप्रिलच्या अकांत असे ठरविले होते की, शिवछत्रपतींची जन्मतिथि शके १५४९ प्रभवनाम सवत्सर, वैशाख शु १, गुरुवार, उत्तर रात्र, अश्विनी नक्षत्र, ता. ६ एप्रिल, स १६०७ असा आहे. काव्येतिहासमग्रहकाराकडे काशीनाथ कृष्ण लेले यांनी एक जत्रा पाठविली होती, तीत मूळातील तिथि दिली असून रोहिणी नक्षत्र दिलें आहे हे नक्षत्र ह्या तिथीस असून ती एकदरीत बरोबर दिसते (रा राजवाडेकृत म इ. सा. खट ४ पाहा) मराठी साम्राज्याची बखर व उल्लिखकृत म्हैसूरचा इतिहास ह्यामध्ये वैशाख शुद्ध पंचमीच दिली आहे

२ जिजाबाई ह्या किल्ल्यावरच्या ज्या घरात राहत असे त्याची एक भित अजून शेष आहे. तीत नाशिकचे माजी कलेक्टर मि. जॅक्सन यांनी मुंबईसरकारच्या हुकमावरून संगमरवरी दगडाची एक पाटी बसवून अखिल भरतवर्षातील अत्यंत थोर अशा ह्या प्रौढप्रताप राजमणीच्या जन्मस्थानाचें चिरकाल स्मरण राहीसें केले आहे.

३ मि. किंकेड दंतकथाप्रिय असल्याकारणानें शहाजीराजांस झालेल्या ह्या पुत्ररत्नासंबंधाच्या दोन कथा आपल्या ग्रंथांत नमूद करितात. त्या अज्ञात (१) एक गोसावी शहाजीराजांच्या स्वमात आला, आणि त्यांच्या हातीं एक आनकल देऊन झणाळा, " हें तूं आणि तुझी बायको मिळून खा, झणजे तुमच्या पोटी शिव अवतार

जिजाबाई आपल्या पुत्रासह ह्या किल्ल्यांत तीन वर्षे होती. तेथून तिला शहाजीराजानी बायझापुरास नेऊन ठेविलें असावें. कारण स १६३३ त तिला येथून पकडून नेल्याचें मागल्या भागांत सांगितलें आहे मोगलांच्या ताबडीतून सोडविल्यावर भोताजीराव ऊर्फ जगदेवराव जाधव याने तिला कोंडाणा किल्ल्यात नेऊन ठेविलें येथून पुन ती काहीं दिवस शिवनेरी किल्ल्यात व काहीं दिवस माहुलीच्या किल्ल्यात राहत होती असें दिसतें ^१ शहाजीराजानी मोगलांच्या ताब्यातला निजामशाही मुख्ख पुन काबीज करण्याचा सपाटा चालविला, तेव्हा ती ह्या किल्ल्यात राहत होती पुढें मोगलाची व राजाची युद्धे होऊं लागून जिकडेतिकडे धुमाकूळ उडाला असता त्यानी तिला कोठे ठेविलें होते ते कळत नाहीं परंतु एवढे मात्र खानीने सांगता येते की, ती आपल्या प्रिय पुत्राचा व आपला बचाव व्हावा यासाठी आपल्या माहेरच्या माणसाच्या आश्रयास कधीहि जाऊन राहिली नाहीं. ती अशी जाऊन राहिली होती, असे जे कित्येकाचें ह्मणणें आहे त्याला मुळीच आधार नाहीं गरोदर स्थितीमध्ये केवळ निराधार झाली असून, तिचा बाप तिला आपल्या गावीं नेऊन पोचविण्यास तयार झाला असता, जी मानी स्त्री तिकडे जावयास कबूल झाली नाहीं, ती पुढें कधी माहेरी जाऊन राहिली असावी, हें मुळीच संभवत नाहीं त्यात आणखी जाधवांचें घराणे मोगलाचा आश्रय धरून राहिलें होते त्यामुळें तर आपल्या माहेरी जाण्याचें तिच्या मनांत कधीहि आलें नसावें कारण शहाजीराजानी मोगलाशीं स १६३४ पासून युद्ध सुरू केल्यामुळे मोगलसरदाराचा आश्रय करणें फारच धोक्याचें होतें, व ते तिच्या पतीसही मुळीच पसत वाटले नसतें तेव्हा साराश काय की,

घेईल त्याला मुसलमानास मुजरा करावयाम लावू नको, आणि तो बारा वर्षांचा झाला ह्मणजे त्यास स्वतंत्रपणें वागू दे” हें स्वप्न पाहून राजे जागे झाले आणि पाहताना तों त्याच्या हाती तें फळ होते तें त्यानी जिजाबाईकडे नेऊन उभयतानी खाल्लें पुढें हें पुत्ररत्न झालें तेव्हा स्वप्नात प्रत्यक्ष शिवानें दर्शन दिलें ह्या भावनेनें त्यानी त्याचें नाव शिवाजी असें ठेविले (२) दुसरी दत्तकथा अशी आहे की, शिवाजी महाराजाचें जन्म झालें तेव्हा शिवानें शहाजीराजास स्वप्नात दर्शन देऊन असे सांगितलें की, “तुझ्या पोटी पुत्र झाला आहे तो माझा अवतार आहे.”

१ मि. किंकेड ह्मणताना की, शहाजीराजे याम वंश करून घेण्यासाठी बाल शिवाजीना पकडून आणावें आणि अटकेंत ठेवावें ह्मणून मोगलानी तीन वर्षे प्रयत्न केला. परंतु जिजाबाईनीं त्यास अशा तजविजांनीं लपवून ठेविलें कीं, त्यांची सगळी खटपट व्हावी गेली.

शिवाजीमहाराजांच्या जन्मापासून पुढलीं दहा वर्षें, शहाजीराजांनीं चालविलेल्या धामधुमीच्या काळीं, जिजाबाई आपल्या पुत्रासह राजाच्या ताब्यांतील कोणत्या ना कोणत्या तरी किल्ल्यात राहत असे, व तिचें साधेल तेवढे चागलें रक्षण व्हावे याविषयीं राजे खबरदारी घेत असत बायझापुरास असता तिला एका किल्लेदाराने पकडून मोगलांच्या हातीं दिलें तेव्हां तिला जाधवानें सोडविलें, हें मागे सांगितलेंच आहे ह्या प्रसंगी तिने खरे झटले असता माहेरीं जाऊन सुखरूप राहावे, पण ती पुन आपल्या पतीच्या ताब्यातील कोडाणा किल्ल्यात येऊन राहिली ह्यावहून तिचा मानी स्वभाव चागलाच दिसून येतो मोगलांच्या सैन्याची वावटळ जिकडूनतिकडून सुटली असता, व राजाच्या ताब्यातील एकएक किल्ला व ठाणे शत्रु सर करित असता, तिचा हा निर्धार कायम राहावा हें मोठेच नवल होय

ह्या दहा वर्षांत तिच्या मनाची अवस्था कशी काय झाली असावी, व तिला अहर्निश किती चिंता लागून राहिली असावी याची कल्पना महज होण्यासारखी आहे आज ह्या किल्ल्यात तर उद्या त्या किल्ल्यान, अशी तिची पळापळ होत अमून, शत्रु केव्हां घाला घालून आपल्या परम प्रिय पुत्राचा व आपला नाश करील याचा नेम नाही, असा तिला एकसारखा घोर लागून राहिला होता. त्याप्रमाणेच शहाजीराजानी मोगलासारख्या अत्यंत प्रबळ शत्रूशीं चालविलेल्या अतिघोर सग्रामाचा शेवट कसा काय होतो ह्याचा तिला हृदय लागला होता, परंतु ती अत्यंत स्वाभिमानी व पतिनिष्ठ असल्यामुळे तिनें हीं दहा वर्षें मोठ्या धैर्याने व निश्चयानें कंठिली ह्या एवढ्या काळात शिवाजीमहाराजांचें सगोपन जिजाबाईने कोणत्या प्रकारे केले, व त्यास सुशिक्षण देण्याविषयीं कशी काय व्यवस्था केली, याचा उल्लेख कोणत्याही बखरींत नाही. तरी एवढ्या वयात महाराजानी घोड्यावर बसणें, तिरदाजी करणे, बंदूक मारणे, पट्टा फिरविणें इत्यादि युद्धोपयोगी कलाचा बराच अभ्यास केला होता, व त्यांस लिहितां वाचतांही चागलें थेंकें लागले होते.

पुढें शहाजीराजांस अदिलशाहींत आश्रय मिळून ते स १६३७ त विजापुरास जाऊन राहिले, तेव्हां आपल्या ह्या गुणवान् मुलास व जिजाबाईस त्यांनीं आपल्या बरोबर तिकडे नेलें.^१ मग विजापूरसरकाराकडून मिळालेल्या जहागिरीची

१ प्रो. सरकार तारीख-इ-शिवाजी या ग्रंथाच्या आधारांनं ह्मणतात कीं, शहाजीराजांनीं दादाजी कोंडदेवाच्या हातीं आपल्या जहागिरीची व्यवस्था स. १६३६ स

व्यवस्था दादाजी कोंडदेव यास सागून शहाजीराजे रणदुल्लाखानाबरोबर कर्नाटकांत गेले, त्या वेळीं त्यानी जिजाबाईस व शिवाजीमहाराजास ह्या विश्वासू कारकुनाच्या स्वाधीन करून त्यास असे सांगितलें कीं, महाराजास योग्य शिक्षण देऊन चागलें वळण लावावे. ह्यावरून दादाजी कोंडदेवानें ह्या मायलेकराम मोठ्या इतमामाने पुण्यास आणिले, आणि तेथे चागला वाडा बांधून त्यात त्यास ठेविले तेथे महाराजाच्या नावानें एक उत्कृष्ट बाग तयार करून त्यात नाना प्रकारची फळझाडे लाविली दुसरे वर्षी शहाजीराजे कर्नाटकप्रांतात बेगडचे येथे असता दादाजीस परगण्याचा हिशोब घेऊन तिकडे जावे लागलें. त्या वेळीं त्यानें शिवाजीमहाराजास व जिजाबाईस राजाच्या भेटीस नेलें, व ती पुनः लागलीच पुण्यास परत आली त्या वेळीं राजानी त्याच्याबरोबर शामराव नीलकंठ पेशवे, बाळकृष्णपंत मुजुमदार, सोनोपंत डबीर व रघुनाथ बल्लाळ कोरडे मबनीस यास आपल्या जहागिरीची नीट व्यवस्था लावण्यासाठी पुण्याम पाठवून दिलें २

शहाजीराजे कर्नाटकातील मोहीम फत्ते करून विजापुरास परत आले तेव्हा त्याच्या मनात असे आलें कीं, शिवाजीमहाराजास विजापुरास आणून त्याचा तेथे विवाह करावा त्याप्रमाणे राजानी दादाजीस लिहून कळविले हा त्याचा मनोदय महाराजाम कळला तेव्हा ते ह्मणाले कीं, आपले लग्न विजापुरास यवनाच्या वस्तींत न होता पुण्यासच व्हावे कारण तेथे कार्यात यवन येऊन धर्मलोप व्हावयाचा ही महाराजाची इच्छा दादाजीने राजास पत्रद्वारे विदित केली व असे कळविलें कीं, आम्ही इकडे चागली मुलगी पाहून कार्य आटपून

दिलां तेव्हा त्यानीं त्याम असे सांगितलें कीं, माझी बायको जिजाबाई व पुत्र शिवाजी ही शिवनेरी किल्ल्यात आहेत त्यास पुण्याम आणून आपल्या देखरेखाखाली ठेव व त्यास लागेल तेवढा पैसा खर्चासाठी दे

१ ह्या वाक्याचें नांव त्याने राजमहाल असे ठेविले होतें हा वाडा शनवार-वाक्याच्या पूर्वेस मुठा नदीच्या उजव्या तीरावर होता हल्ली ह्या जागी म्युनिसिपल्टीचा बाग आहे. मि किंकेड पृ. १३०

२ दादाजी कोंडदेवाच्या मदतीसाठी ह्या कारभान्याना पाठविलें होते. त्याच्या आडनांवावरून त्याचे हुद्दे लक्षात येतात. खुद्द दादाजी कोंडदेव कागदोपत्री आपल्या नांवापुढें 'सुभेदार नामजाद किछे कोंडणा' असें लिही. हा किछा राजांच्या जहागिरीचा मध्यवर्ती असल्याकारणानें दादाजीनें येथें लष्कराचें ठाणें केलें असून तेथें तो केंडीपैदां जाऊन राहत असे.

घेतों हा विचार पसंत वाटून त्यांनी त्यास संमति दिली. त्याप्रमाणें दादाजीनें शिरके याची कन्या सईबाई हिजशी स १६४० त पुणे येथें महाराजांचा विवाह मोठ्या थाटाने केला

पुढें स १६४१ त शहाजीराजांनी महाराजांस व जिजाबाईस विजापुरास आणवून आपल्याजवळ ठेविले. येथे ती दोनतीन वर्षे होती असें दिसतें. यवनाच्या राजधानीत इतके दिवस राहावयास मिळत्यामुळे तेथली स्थिति महाराजास यथास्थित पाहावयास मिळाली, व यवनद्वेष आधीच त्याच्या हृदयात धोडाबहुत वास करीत होता, तो ह्या समयी चांगलाच दृढ झाला. पुढे जें राजकीय संबंधांचे अटोकाट ज्ञान त्यांनी हरएक प्रसंगी प्रगट करून सर्व जगास थक्क करून सोडिले, त्याचे संपादन त्यास येथे घडले.

महाराज ह्या वेळी केवळ चवदा वर्षाचे होते तरी त्याची सर्व युद्धकलात चांगली गति झाली होती. ते अगाने बळकट व देखणे असून अतिशयित चपळ व चौकस असत हत्ती, घोडे व नानाप्रकारचे कारखाने लक्षपूर्वक पाहून त्यासंबंधाने माहिती करून घेण्याचा नाद त्यांना पराकाष्ठेचा होता. शहाण्या व थोर माणसांचा यथोचित सन्मान करून त्याचे आपणावर प्रेम जडेल असें त्यांनी करावे, व त्यास नानाप्रकारचे प्रश्न विचारून त्याच्याकडून मिळवेल तितकी माहिती मिळवावी हलकट माणसाच्या वाण्यासहि ते राहत नसत व्यसनी व शोकी मनुष्याचा त्यांना पुरा तिटकारा असे बडिलाची अवज्ञा किंवा अमर्यादा त्याच्या हातून यत्किंचितही कधी होत नसे हे असे गुण पाहून राजाकडे येणारे सरदारलोक महाराजांचें फार कौतुक करीत राजांचा परम मित्र मुरार जगदेव हा तर महाराजांची ही चालचलणूक पाहून फारच खुश होत असे.

एके दिवशीं ह्या मुरारपंतानें अदिलशहापाशीं शहाजीराजाच्या ह्या पुत्राची फारच तारीफ केली ती ऐकून अशा गुणी मुलास पाहण्याची हृच्छा बादशहास झाली, आणि त्याला आपल्या दर्शनास आणण्याविषयीं त्यानें मुरारपंतास आज्ञा केली. ह्यावरून महाराजास बादशहाच्या भेटीस न्यावयाचें ठरलें; परंतु हा बेत महाराजांस रुचला नाहीं. त्यांनी मोठ्या मर्यादेनें व आर्जेबानें राजांस असें कळविलें की, ' हे यवन परम नीच; त्यांचें आर्जेव करणें, त्यांस सलाम करणें, हें माझ्या मनास मुळीच आवडत नाहीं. ह्या गोष्टींचा मला त्रास येतो. स्वधर्म

व ब्राह्मण यांची येथें सदोदित निंदा चालते, ती मला बिलकुल पाहवत नाही. रस्त्यानें जातां येतां गोवध होतो तो दृष्टीस पडला ह्मणजे मला फारच वाईट वाटतें, व असा त्वेष येतो कीं, गोवध करणाराचा शिरच्छेद करावा, परंतु वडील रागावतील व भलताच काहीं तरी परिणाम होईल, हें मनांत येऊन निरुपाय होतो. मुसलमानाचा मला मुळी ससर्ग नको असें वाटते. अमीर-उमरावाच्या घरीं जाणें, व त्याच्याशीं परिचय करणें, हें माझ्या चित्तास योग्य वाटत नाही त्यांचा स्पर्श झाला असता मला वखे बदलावी लागतात ' हें महाराजाचें ह्मणणे राजास कळलें तेव्हा त्यानी कारभारी लोकाकडून त्यास असा बोध करविला कीं, ' तुमचे वडील यवनाची सेवा करून एवढ्या वैभवास चढले आहेत त्याचा द्वेष किंवा तिरस्कार करणे बरोबर नाही. तुम्ही सुजाण आहा. तुम्हाला असें बोलणें शोभत नाही अशाने वडिलाची अवज्ञा होते ' समानवयस्कांकडूनही महाराजास पुष्कळ सांगविलें. प्रत्यक्ष जिजाबाईनेही अनेक प्रकारी समजूत घातली तरी महाराज आपला हेका सोडीनात तेव्हां खुद्द शहाजीराजानी महाराजास समक्ष बोलावून असा बोध केला कीं, ' यवन पृथ्वीपति आहेत. स्वधर्म रक्षण करून त्याची सेवा करण्यास काय हरकत आहे ? ईश्वरी सूत्राप्रमाणे आह्वास माप्रत त्याची सेवा पतकरून योगक्षेम करणें भाग आहे देवास असें करणें नसते तर हिंदूंचे राज्य त्याच्या हातीं का जाते बरे ? कालवर्तमानानुरूप वागून भाड्डी हें वैभव संपादिलें आहे हें जतन करण्यास तुम्हाला बादशहाची कृपा संपादन केली पाहिजे ' हा उपदेश ऐकून महाराजानी समर्याद व सविनय असें उत्तर दिले कीं, ' मला वडिलांची आज्ञा शिरसा वंच आहे, परंतु गोहत्या व देवब्राह्मणाची विटंबना यवन करितात, ती माझ्यानें बिलकुल पाहवत नाही '

हा असा यवनद्वेष शिवाजीमहाराजांच्या टायी पूर्णपणें विकाम पावलेला पाहून शहाजीराजांस अर्थात् वाईट वाटलें असावे, परंतु अशा हुशार व पाणीदार मुलास कडक रीतीनें वागविणें किंवा शिक्षा करणें त्यास इष्ट वाटलें नाही. स्वर्णें झटलें असतां त्यासही यवनाचा तिरस्कार बाटत नव्हता असें नाही, परंतु त्यांच्याशीं सामोपचारानें वागून आपलें कार्य साधून घ्यावें असा त्यांचा नेहमीं मनसुबा असे. पुत्राचा असा निग्रह पाहून त्यांस फारसा राग आला नसावा असें दिसतें. महाराजांशीं या संबधानें अनेक वेळां बोलून शेवटीं त्यांस त्यांनीं मोठ्या आग्रहानें दरबारांत जाण्यास तयार केलें. दरबारांत गेल्यावर बाद-

शहास जमिनीस हात लावून मुजरा करावा, असें महाराजांस त्यांनी सांगितले. परंतु महाराज दरबारांत गेले ते नुसता सलाम करून वडिलाजवळ जाऊन बसले. बादशहानें राजाबरोबर कोणी मुलगा आला आहे असें पाहून मुरार-पंतास विचारिले ' शहाजीराजाचे पुत्र ते हेच काय ? ' पंताने ' होय ' झटलें, आणि शिवाजीमहाराजांनी रीतीप्रमाणें कुरनिसात केली नाहीं याबद्दल बादशहाच्या मनात काहीं विकल्प येऊं नये ह्याणून त्यास त्याने असे सांगितले, कीं, ह्या मुलाने दरबार कधीच पाहिला नाहीं, हा याचा पहिलाच प्रसंग आहे. घरी सर्वास सलाम करण्याची सवय असत्यामुळे याने हजरतीस सलामच केला मूल अज्ञान आहे ' ह्याप्रमाणे समजूत घातल्यावर बादशहाने शिवाजीमहाराजास वखे, जवाहीर वगैरे देऊन निरोप दिला घरी आल्यावर महाराजांनी दरबारची वखे टाकून स्नान केले

द्यानंतर महाराज राजाबरोबर वेळोवेळा दरबारात जात परतु बादशहास नुसता सलाम करून ते आपल्या जागी जाऊन बसत हा असा त्याचा नेहमीचा क्रम पाहून बादशहाच्या मनात सशय आला, आणि हा कुरनिसात मुद्दाम करीत नाहीं किवा कसे याची शहानिशा करावी असें त्याच्या मनात येऊन, त्यानें महाराजास जवळ बोलावून त्या संबंधाने प्रश्न केला त्या समयी महाराजांनी मोठ्या खुबीचे उत्तर देऊन वेळ मारून नेली ते ह्याणाले ' मुजरा करावयास मला सागतात परतु मी ऐन प्रसंगी विसरून जाऊन जोहार करितो, याची माफी असावी. लेकराच्या ह्या जोहारातच कुरनिसात आहे असे हजरतीने मानून घ्यावें. दुसरे असें कीं, हजरत आणि माझे वडील हे मला सारखेच वाटतात हजरत कोणी निराळे आहेत असे वाटल्यास मुजरा करावयास शिकेन ' हें प्रसंगोचित उत्तर ऐकून बादशहास हसूं आले

दरबारात जाताना वाटेत कसायाची दुकाने लागत त्यात कच्चे गोमांस व गुराच्या मुंज्या विक्रावयासाठीं माडून ठेविल्या असत. त्याप्रमाणेंच उदमी लोक राजवाड्यासमोर शिजविलेले मास विक्रावयास बसत. हा प्रकार पाहून शिवाजी-महाराजांस अतिशयित वाईट वाटे, व ते अगदी संतप्त होत त्या उदम्यांस व खाटकांस जिवें मारावें असा त्यास त्वेष येई. परंतु करितात काय ? त्यांस निरुपायास्तव त्या वाटेनें मुकाट्यानें जावेंयावे लागे. एके दिवशीं महाराज त्या रस्त्यानें चालले असतां एक कसाई गाईचा वध करितांना त्यांच्या दृष्टीस पडला. ब्याबरोबर ते त्याच्या भगावर धावून गेले आणि त्याला चांगला मार देऊन

त्यांनी ती गाय सोडविली ह्या गोष्टीचा चोईकडे बोभाटा झाला परंतु शहाजीराजाचे वजन दरबारात अतोनात असल्यामुळे त्यांच्या वाटेस कोणी गेला नाही, व बादशहानेही ती गोष्ट मनास आणिली नाही हा गोवधाचा प्रकार नेहमी नजरेस पडून शिवाजीमहाराजास अगदी वीट आला. त्याला तो असह्य होऊन यवनाच्या राजधानीत अत पर राहून नये असे वाटले, व दरबारात पुनः कधीहि जाऊं नये असा त्यानी निश्चय केला, परंतु पित्याने आज्ञा केली ह्मणजे तिचे उलंघन करणे महत्पाप आहे असे ते समजत यास्तव त्यानी एके दिवशी तीर्थरूपास असे सविनय कळविले की, ' मला आपल्याबरोबर दरबारात यावयाची आज्ञा करूं नये कारण वाटेत गोमासाची दुकाने मांडिलेली असतात ती माझ्याने पाहवत नाहीत आपण बादशहाचे ताबेदार असल्यामुळे आपणास ह्या गोष्टीकडे कानाडोळा करावा लागतो बादशहाच्या मनास वाईट वाटेल असे काहीएक आपणास बोलता किवा करिता येत नाही तरी रस्तोरस्ती होणारा गोवध व गोमासाची दुकाने बंद होततोपर्यंत मी दरबारास यावयाचा नाही. हा प्रकार बंद होईल अशी काही तजवीज केल्यावर मग मला दरबारास बरोबर येण्याची आज्ञा करावी ' हे पुत्राचे निकराचे बोलणे ऐकून शहाजीराजे पेचात पडले एकटे दरबारात जावे तर बाह्यशा विचारणार, मुलास का आणिले नाही ह्मणून, त्यास काय उत्तर द्यावे ? अशा फिकिरीत राजे पडले असता मिरजुमला नामेंकरून एक सरदार त्याच्यापाशी काही सल्लामसलत विचारावयासाठी आला त्याच्याशी काही वेळ बोलणे झाल्यावर त्याला त्यानी आपले संकट निवेदन केले. तेव्हा त्या सरदाराने राजाला असे ह्मटले की, मुलास आज घरीच राहू या आपण दोघे दरबारास जाऊं आणि हजरतीची मर्जी पाहून ह्या प्रकरणीं गोष्ट काढूं

ह्याप्रमाणें ते दरबारास गेले, व सरकारी कामकाज आटोपल्यावर, बादशाहाची खुश मर्जी पाहून त्या सरदाराने त्याच्यापाशी असा अर्ज केला की, ' खुदावंत, आपण सर्वांचे मायबाप आहां आपली हिंदु व मुसलमान अशी प्रजा असून, आपली सर्वांवर सारखी कृपा आहे. आपल्या पदरीं जसे मुसलमान नोकर आहेत, तसे हिंदूहि पुष्कळ आहेत. त्यांस आपआपल्या धर्माप्रमाणें वागूं देणें हें खाबंदीस उचित आहे. गोवध व गोमांसखेदन हीं हिंदूस मोठीं पातकें वाढतात. आपल्या राजरस्त्यावर व राजवाण्याच्या आसपास गोमांसाची दुकाने असून सर्वांवेळीं गोहत्या होत असते. ती पाहून हिंदूस अतिसक्ति वाईट

वाटणें साहजिक आहे. शहाजीराजांसारखे इश्रतदार व वजनदार सरदार आपल्या पदरीं आहेत. त्यांच्या मनास जेणेंकरून वाईट वाटणार नाहीं असें करणें हें आपणांस उचित आहे खावंदापाशीं ह्या प्रकरणीं आपण होऊन बोलण्याचें धैर्य त्यांस होत नाहीं शहाजीराजांचा पुत्र शिवाजी आज दरबारास आला नाही याचे कारण हेंच होय हा गोवधाचा व गोमांसविक्रयाचा देखावा त्याच्यानें मुळींच पाहवत नाही. तो आपल्या बापावर फारच रागावला आहे. ह्यासाठीं हजरतीनें ह्या गोष्टीचा चागला विचार करावा 'हा त्याचा अर्ज बादशहानें शातपणें ऐकून घेऊन त्याचा योग्य विचार केल्यावर त्यास असें वाटले कीं, ह्या संबंधाचा बंदोबस्त अवश्य केला पाहिजे मग त्यानें अशी ताकीद देवविली कीं, 'शहरात कोणीहि गोवध करूं नये, किंवा गोमासाचीं दुकाने माडू नयेत हा हुकूम मोडणारास मोठे शासन होईल. हिदूंच्या धर्माविरुद्ध हा प्रकार असल्यामुळें त्याच्या देखत कोणी गोहत्या केली किंवा वाटेत गोमांस विकावयाम माडिलें, आणि त्यास कोणा हिदूने ठार मारिलें तरी त्याची दाद सरकारात मिळणार नाही ' असा सक्त हुकूम चोहोकडे जाहीर करून शहराच्या दक्षिणेस दर एके बाजूस कसाईपुरा बसविला, व तेथे सर्व कसायास जाऊन राहावयास हुकूम केला हा बंदोबस्त केल्यावर शिवाजीमहाराज पुन आपल्या पित्याबरोबर दरबारास जाऊं लागले त्याची हुशारी, तेज व चौकसपणा पाहून बादशहाची त्याच्यावर मर्जा बसली. तो त्यास वेळोवेळा वखे, भूषणे, मेवामिठाई वगैरे देऊन सतुष्ट करी

एके दिवशी एक कसाई गोमास पाटींत भरून शहराच्या दरवाज्यानजीक आत येऊन विकावयास बसला असता तिकडून शिवाजीमहाराज आपल्या काहीं समवयी मित्रासह घोड्यावर बसून चालले होते त्याची नजर त्या कसायाकडे गेली. त्यासरशीं त्यानी तलवार उपसून त्याचा तेथेच शिरच्छेद केला. तेव्हां त्या कसायाच्या बायकोने सरकारवाड्यांत जाऊन बादशहापाशीं गाऱ्हाणें केलें, व त्या संबंधाचा पुरावा दरवाज्यावरच्या लोकानीहि केला. ती फिरीद ऐकून बादशहानें झटलें कीं, 'शिवाजीराजे यांनी केले तें योग्य आहे. शहरांत येऊन मांस विकावयास बसूं नये अशी ताकीद तुझांस केली असून तिची तुझी परवा केली नाही; ह्याबद्दल तुझांस शिक्षा झाली ती बरोबर आहे. 'असें बोलून त्या कसायाच्या बायकोस चार रुपये इफणाईस दिले, व चवाठ्यावर शेर रांडरोटी करून दिली.

ह्या गोष्टीचा शहरांत फारच गवगवा झाला जो तो झणूं लागला कीं, 'आतां मुसलमानांचा ह्या राजधानीत कांहीं बोज राहिला नाहीं. यवनी पादशाही आजच गारद झाली कीं काय ? बाह्शहा कसलीच तक्रार कानावर घेत नाहीं शिवाजी तर अमा उद्दाम आहे कीं, तो बादशहाला कुरनिसातमुद्धा करित नाहीं त्याला वाईट वाटते ह्मणून सगळ्या कसायाला शहराबाहेर हांकून काढून त्याची दुकानें वस्तीच्या बाहेर दूर नेलीं. त्यामुळे सगळ्या मुसलमानाचीं गैरसोय झाली आहे ह्यावरून तो शहाजीराजाचा मुलगा फारच शेफारून गेला आहे तो आता भर रस्त्यात मुसलमानाचे बेधडक खून करूं लागला आहे हे काहीं बरोबर नाहीं '

हा सगळा बोभाटा शहाजीराजाच्या कानी येऊन त्यास मोठी चिंता उत्पन्न झाली मुलगा चागला हुशार, बुद्धिमान व गुणी निगजला आहे अशी तारीफ ऐकून त्याला जवळ आणून ठेविलें, ते अशासाठी कीं, आपण कमाविलेली दौलत यानें राखून तींत स्वपराक्रमानें भर घालावी परंतु हा असा हूडपणा करितो याला काय करावें ? याला कांहीं शिक्षा करावी तर याचा स्वभाव तापट आहे, भलताच कांहीं तरी परिणाम व्हावयाचा मग दोन बोधाच्या गोष्टी सांगून तो ताळ्यावर येतो कीं काय तें पाहावें, असा विचार मनात आणून त्यानी महाराजांस आपल्याजवळ बोलावून जिजाबाईसमक्ष पुढीलप्रमाणे उपदेश केला ' तुझी अद्यापि लहान आहा तुझ्यास अजून जगाचा अनुभव नाहीं भलत्याच गोष्टीचा विषाद मानून सतापून जाणें व कांहीं तरी हूडपणाचे कृत्य करणें हें तुमच्यासारख्या समजूतदार मुलास शोभत नाहीं यवनांस मुजरा करावयाचा नाहीं, गोवध पाहतांच तरवार उपसावयाची, असा बाणा धरून ह्या मुसलमानशाहींत कसें चालेल बरें ? त्याची आपणास नोकरी करावयाची तर हा अभिमान धरून बिलकुल उपयोगी नाहीं आझी अशा बाण्यानें वागतों तर आझाला आज बसायाला जागाहि मिळाली नसती. तुमचे वडील आजपर्यंत यवनाची चाकरी करून स्वताच्या कर्तबगारीच्या जोरावर प्याद्याचे फर्जी झाले. आझीं आजपर्यंत किती कष्ट व दगदग सोसून ही दौलत संपादिली आहे हें आमचें आझांस ठाऊक. निजामशाहींत असतां आझाला किती त्रास व संकटें सोसावीं लागलीं, व त्यांतून निभावून आझी ह्या दरबारीं कसे मानमान्यता पावलों आहों ह्याचा कांहीं विचार करा. आमच्याप्रमाणें तुझीहि ह्या दरबारीं राहून आर्जवानें व लीनसैनें वागावें, आणि आमची दौलत पुढें चालवावी, अशी आमची फार

इच्छा आहे. तुझी व्यवहार जाणून, वडील बागत आले त्या रीतीनें वागल व हरएक काम दक्षतेनें व हुशारीनें कराल तर तुमच्यासारखा मातबर व सुखी कोणी असणार नाही परंतु साप्रत जो उद्दामपणा तुझी दाखवीत आहां त्यास तुझी आज्ञा घालणार नाही तर ते आझ्यास येथून घालवून देतील व सगळी दौलत जप्त करतील. दरबारांत आमचे वजन असून कांहीं अमीरउमराव आमचे दोस्त आहेत ह्मणून बरें आहे. परंतु ज्याला आमचे वैभव पाहवत नाही त्यानी बादशहाचे मन आझ्याविषयीं कळुषित केल्यास आमचा येथे एक क्षणभर टिकाव लागवयाचा नाही. याचा पुरा विचार करा आणि आपले पुढील वर्तन सुधारा नसती कलागत उत्पन्न करून स्वहितनाश करून घेण्यास प्रवृत्त व्हावे हें तुमच्यासारख्या समंजस मुलास मुळींच उचित नाही.' हा वडिलाचा उपदेश शिवाजीमहाराजांनी निमूटपणे ऐकून घेतला, त्यास प्रत्युत्तर मुळींच केलें नाही

झाप्रमाणे शहाजीराजांनी महाराजास स्वत उपदेश करून आणखी जिजाबाईसहि त्याला दोन गोष्टी एकाती बोलावयास सांगितलें त्याप्रमाणें तिनें महाराजास गोड, ममतेच्या शब्दानी असा बोध केला कीं, “तुझी आता लहान नाही; वडिलाच्या मर्जीविरुद्ध वागून त्यास कोणत्याहि गोष्टीबद्दल विषाद वादूं देणें हें तुमच्यासारख्या नीतिमान् मुलास मुळींच शोभत नाही. तामसी वृत्ति टाकून नम्रतेने वागल तर त्यात तुमचें कल्याण आहे वडिलांनीं इतका काळ परिश्रम करून व दगदग सोसून मिळविलेली दौलत तुझी राखावी हें योग्य होय. वडिलास हरएक प्रकारें साहाय्य करण्याजोगें तुमचें वय झालें असून अर्गी हुशारीहि कांहीं कमी नाही असें असून त्याच्या मनास वाईट वाटेल किंवा दौलतीस धक्का येईल असें वर्तन तुझीं करावें हें काहीं ठीक नाही वडिलाची अवज्ञा करून आपलें सर्वस्वीं नुकसान करून घेणें तुमच्यासारख्या शहाण्या मुलास उचित नव्हे. गैरचालीनें चालून व अविचार करून आपला दुर्लौकिक करून घेऊं नका. तुमच्या कुलश्रीलाचा विचार करून वागा. त्यास बट्टा लागूं देऊं नका.” हें आईचें ममतेचें भाषण ऐकून महाराजांनीं असें उत्तर केलें कीं, “तुमचा उपदेश मला चिरसा बंध आहे. तुमच्या सांगण्याप्रमाणें वागण्यास मी सर्वदा तत्पर आहे. परंतु हरकाला जमिनीस हात लावून मुजर्रा करणें, स्वधर्मविटंबना व गोवचाहि अविचलित कर्में होत असलेलीं पाहणें मला बिलकुल आवडत नाही. तीं दृष्टीस पडता ह्मणजे मला एवढा संताप येतो कीं, मला देहभानहि नाही हें

होतें. ह्या गोष्टीस माझा निरुपाय आहे. ईश्वरी सत्ता काय असेल ती असो. तुरकांचें अन्न खाऊन राहण्यात स्वधर्महानि आहे असें मला वाटतें. यानंतर माझ्या हातून काहीं अविचाराची कृत्यें होऊं नयेत असें आपल्या मनात असल्यास मला येथे ठेवूं नका, यवनाच्या राज्याबाहेर कोठें तरी दूर ठेवा हें असें मी आपणांस निक्षून सागतो, तें आपली अवज्ञा किंवा उपमर्द करावा ह्मणून सांगत नाहीं ही माझी आपणाम करद्वय जोडून विनंति आहे ”

हे महाराजाचे ह्मणणें जिजाबाईने राजास कळविले, आणि अशी विनंति केली की, मुलगा चागला हुशार, शहाणा व मर्यादशील असून असा हूडपणा करितो याबद्दल त्याजवर रोष करून त्याम काहींतरी शासन करण्यास उद्युक्त होणें उचित नाही त्याचा आणि यवनाचा जन्मातरीचाच द्वेष असावा एरवीं तो असा वागताना काय असेल ते असो त्याला काही यवनाची ताबेदारी करून राहणें कधीहि भावडणार नाहीं आम्हीं कितीहि मागितलें तरी तो ताळ्यावर यावयाचा नाही. ह्यासाठीं त्याला येथे जवळ ठेवून नमती भानगड व दौलतीला संकट उत्पन्न करून घेण्यापेक्षा चार पावलें दूर ठेवावा, हे ठीक दिसतें, मायाजाळास गुंतून त्याला जवळ ठवित्याने आपल्या प्रतिष्ठेची हानि होण्याचे भय आहे, यास्तव आपल्या चित्ताम योग्य दिसेल तो विचार करावा ’ हे ऐकून शहाजीराजाम फार वाईट वाटले, व त्यानी वीरध्वाम टाकिला मग मुरारपत आदिकरून अमिराची सद्ग घेऊन महाराजाम आपल्यापामून दूर ठेवण्याचा विचार राजांनीं केला ह्या सुमारास दादाजी कोडदेव दौलतीचा हिशोब घेऊन विजापुरास आला त्याच्याबरोबर शिवाजीमहाराज व जिजाबाई यास पुन. पुण्यास पाठवून दिलें.

•

शिवाजीमहाराजांस पुण्यास रवाना करण्यापूर्वीं त्याचा विजापुरास आणखी एक विवाह झाला हा दुसरा विवाह करण्याविषयीं खुद्द आदिलशहाचा आग्रह पडला असें ह्मणतात शहाजीराजे महाराजास घेऊन एके दिवशीं दरबारास गेले असता बादशहानें त्याला विचारिलें ‘ याचा विवाह केला काय ? ’ त्यावर राजांनीं उत्तर केलें की, ‘ होय, पुण्यास असता याचा विवाह झाला. ’ बादशहानें ह्मटलें: ‘ तुम्ही आम्ही नसता विवाह झाला तो कसला विवाह ? येथें मोठ्या समारंभानें यांचा दुसरा विवाह करा. ’ असा बादशहानें आग्रह केल्यामुळें राजांनीं एका मराठे सरदाराची सुलक्षण मुलगी पाहून तिजशीं महाराजांचा विवाह मोठ्या थाटानें केला. दरबारचे सर्व अमीरउमराव व खुद्द बादशहा लक्षसमारंभास

आळे होते नजर नजराणा व अहेर किती झाला त्याची गणती नाही राजांनी दानधर्म, भोजनें, मेजवान्या इत्यादिकांत विपुल द्रव्य खर्चिलें. महाराजाच्या ह्या दुसऱ्या बायकोचे नाव सोयराबाई असें ठेविलें.

वर सांगितल्याप्रमाणे शिवाजीमहाराज व जिजाबाई यास दादाजी कोडदेवा-बरोबर पुण्यास पाठविल्यावर पुन कधी ल्यास शहाजीराजापाशी राहण्याचा योग आला नाही ह्यानंतर राजे कर्नाटकात मुभेदारीवर गेले, ते पुन विजापुराम किवा पुण्यास कायमचे राहावयास असे कधीच आले नाहीत तेव्हा अर्थात् हा पितृसन्निभ्याचा योग महाराजास पुनरपि प्राप्त झाला नाही. ह्यावरून बहुतेक इतिहासकार असा तर्क करितात, कीं, शहाजीराजाची जिजाबाईवर व तिच्या ह्या पुत्रावर अप्रीति झाली असल्याकारणाने त्याला त्यानी आपल्यापासून दूर ठेविलें होतें, आणि ह्या तर्कास प्रमाण काय तर श्वशुरजामाताचे वैमनस्य येऊन त्याचे युद्धप्रसंगहि झाले हे होय परंतु शहाजीराजाचे आपल्या ह्या स्त्रीपुत्राशी येथवर झालेले आचरण पाहिले असता ह्या तर्काला मुळीच आधार नाही असे ह्मणावे लागते महाराजाच्या जन्मकाळापासून सतत दहा वर्षे राजे कोणत्या धामधुमीत होते हें पाहिले ह्मणजे एवढ्या अवकाशात त्यास कौटुंबिक सौख्य अनुभवण्यास मुळीच स्वस्थता नव्हती असें दिसून येईल राजानी दुसरा विवाह केल्यावरून जिजाबाईवर त्याची अप्रीति झाली होती असा कोणी तर्क करितील तर तोहि निराधार आहे कारण दोनदोन तीनतीन बायका करण्याची चाल मराठे सरदारात तेव्हा होती व अजूनहि आहे. तेव्हा राजानी दुसरा विवाह केला तो जिजाबाईवरचे प्रेम उडाल्यामुळे केला हे ह्मणणे बरोबर नाही पुढे महाराज विजापूरकराच्या मुलखात धामधूम करूं लागले तेव्हा राजानी आपला ह्या स्त्रीपुत्राशी काहींएक संबंध नाही असा जबाब देऊन आपणावरचा वहीम उडवून दिला, यावरून कोणी सदरील तर्क करील तर तोसुद्धा बरोबर नाही.

१ प्रथम ग्राटडफ यानी हा तर्क आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या तिसऱ्या भागात केला असून रानडे यानी हाच तर्क आपल्या पुस्तकाच्या चौथ्या भागात नमूद केला आहे. रा. सरदेसाई आपल्या मराठी रियासतींत हा तर्क खरा मानून जिजाबाई आपल्या बापाच्या आश्रयास गेली नाही ह्मणून तिची स्तुति करितात. (पृ १५९) प्रो. जदुनाथ सरकाराचा तर्क तर फारच विलक्षण आहे. ते ह्मणतात की, जिजाबाईचे तारुण्य गेल्यामुळे शहाजीराजाचें तिजवरचें प्रेम उडून त्यानी दुसरी तरुण व विशेष रूपवती बायको केली असावी !

कारण हा त्यांचा जबाब केवळ कपटाचा होता, हे कोणालाहि समजण्यासारखे आहे जिजाबाईंशी त्याचा खरोखर बेबनाव झाला असता तर त्यांनी विजापुरास जाऊन स्वस्थता प्राप्त झाल्याबरोबर तिला व महाराजांला तिकडे नेले नसते. पुढे स १६४३ च्या सुमारास महाराजांला व तिला पुण्यास दादाजी कोंडदेवा-पाशी कायमचे ठेवून दिले, त्याचें कारण तरी तसेच अपरिहार्य घडून आले ह्मणून महाराजाच्या ठायीं यवनद्वेष पुरा बाणला असल्यामुळे त्यांस जवळ ठेवण्याची मुळीं सोयच नाही असे पाहून केवळ निरुपायास्तव त्यास राजांनीं पुण्यास रवाना केलें ह्या एवढ्या गोष्टींचा नीट विचार केला ह्मणजे सदरी निर्दिष्ट केलेला तर्क केवळ निराधार आहे असें ह्मणावें लागतें. जिजाबाईंचा पहिला मुलगा सभाजी हा पिल्याच्या अनुरोधानें वागून प्राप्त स्थितीमध्ये समाधान मानून राहणारा असल्यामुळे तो राजांबरोबर नेहमी असे ह्यावरून शिवाजी-महाराज राजास कमी प्रिय होते असें कोणी ह्मणेल तर तें युक्त नव्हे

भाग चवथा.

शिवाजी महाराजांचें शिक्षण.

महापुरुष निर्माण होण्याम अनुकूल परिस्थिति व सुशिक्षण याची अपेक्षा असते. हीं शिवाजीमहाराजास चागलीं प्राप्त झालीं होनी असें ह्मणण्यास चिंता नाही त्याचीं पहिलीं दहा वर्षे मातृममागमेच गेलीं मनुष्याच्या मनावर चराचाईट परिणाम होण्यास हें वय अतिशयित महत्त्वाचे असते ह्या वयात ज्या सदसद्रुत्तींचें बीजारोपण होते त्या पदं अनुकूल सस्कारानी विकसित होण्याचा दृढसंभव असतो हे वृत्तिविकामाचें काम अत्यंत नाजूक आहे हें मुख्यत्वेकरून मातापितराच्या आचरणावर अवलंबून असतें. त्यांतून मातृ-शिक्षणाचा प्रभाव मोठाच असतो. तिचा स्वभाव व आचरण हीं जशीं अमतील तशीं ती तिच्या लेंकरात उतरण्याचा संभव फार असतो गर्भसंभवकालापासूनच ह्या शिक्षणास आरंभ होतो, असें काहीं शास्त्रज्ञांचे ह्मणणें आहे ते खरे आहे असें मानिल्यास जिजाबाईं गरोदर झाल्यापासून कोणत्या सकटावस्थेत होती, व त्या अवस्थेत तिच्या मनाची वृत्ति कशी झाली असावी, हें कोणासही मागा-वयास नको यवनाविषयी पराकाष्ठेचा द्वेष शिवाजीमहाराजाच्या हृदयात अगदीं लहान वयातच जो इतका विकास पावला त्याचे कारण पाहूं जाता त्यांच्या माते-चीच वृत्ति अशी पूर्ण बनलेली होती हे होय. बालराजांचीं पहिलीं दहा वर्षे तर केवळ घोर संकटात गेलीं, आणि ही संकटपरंपरा ज्यांच्या पायीं त्यांस प्राप्त झाली त्या यवनाविषयी द्वेष व तिरस्कार ह्या वृत्ति त्यांच्या हृदयांत पूर्णपणें वेकास पावल्या तर त्यांत काहीं नवल नाही त्यांत आणखी जिजाबाईंसारखी अत्यंत स्वाभिमानी, महत्त्वाकांक्षी व बुद्धिमान् माता त्यांस अहर्निश हाच बोध करणारी सर्वदा सन्निध असल्यावर मग हा वृत्तिविकास पाहिजे तसा व्हावयास हरकत कोणती ?

जिजाबाईंचें जन्म ज्या कुळांत झालें होतें तें एक वेळ देवगिरीस राजवैभव भोगीत होतें. हें राजवैभव यवनांनीं हरण केल्यामुळे त्यास हीन स्थिति व परवशता प्राप्त झाली. ह्या गोष्टीचा विस्तर त्या कुळांतील माणसांल सहसा

पडण्यासारखा नव्हता, आणि जिजाबाईसारख्या मानी स्त्रीला तर त्याची विस्मृति कदापि होणारी नव्हती. पुढे तिच्या पित्यास व बंधूस निजामशहानें विश्वासघात करून ठार मारिलें, त्यामुळे तर तिचा यवनद्वेष फारच वाढला होता त्याप्रमाणेंच भोंसल्याच्या कुळाचे राजवैभव यवनाच्याच पायीं नष्ट होऊन त्यातील पुरुषास परागंदा व्हावे लागलें, व अगदीं हीन स्थितीमध्ये कालक्रमण करावी लागली, हे ती कधीहि विसरली नव्हती पुढे शहाजीराजांनी खबाहु-बलाने काहीं काळपर्यंत यवनाशी कलह करून त्यास आपल्या अगचे अप्रतिम क्षात्रतेज व विलक्षण शौर्य दाखवून चकित करून सोडिले परंतु त्याचे सैन्यबल प्रचंड अमल्याकारणाने शहाजीराजास हार खाऊन पुनरपि यवनाची ताबेदारी केवळ निरुपायास्तव पतकरावी लागली हा स्वपतीचा अलौकिक पराक्रम पाहून, व ते काहीं वेळ समरविजयी होऊन एक यवनपादशाही केवळ त्याच्या मुठीत आली अमून शेवटी त्यास हतवीर्य व्हावे लागले, हे लक्षात येऊन तिच्या हृदयात कोणत्या वृत्ति उद्भवल्या असतील बरे ? भोमल्याच्या कुळात शककर्ता पुरुष निर्माण होऊन तो सर्व हिंदूस यवनत्रासापासून मुक्त करील, असा भवानीदेवीचा वर होता तो आता लवकरच खरा होईल अशी आशा त्या माउलीच्या हृदयात काहीं वेळ स्फुरण पावण्यामारखी कृति शहाजीराजाच्या हातून घडली होती, परंतु तिचे पर्यवमान निराळेच होऊन त्यास पुनरपि यवनाची ताबेदारी स्वीकारावी लागली, हे पाहून तिची किती निराशा झाली, व तिला किती वाईट वाटले, हे येथें सागावयास नको

आपल्या पूर्वजाचें गतवैभव पुनरपि प्राप्त होऊन आपल्या कुळांत शककर्ता पुरुष खात्रीने निर्माण होईल असें त्या भाविक स्त्रीला नेहमी वाटत असे. आणि शहाजीराजांनी केलेल्या पराक्रमावरून तर तिला ही गोष्ट असाध्य आहे असे सुळीच वाटत नसे ह्या संबंधाच्या गोष्टी ती आपल्या प्रिय पुत्राशीं नेहमी बोलत असे उभय कुलाच्या राजवैभवाचें हरण यवनांनी केल्यामुळे आपणास किती हीन स्थिति प्राप्त झाली आहे ते ती त्यास वेळोवेळा सागत असे. शहाजीराजांनी नुकतेच जे पराक्रम केले होते त्याचें वर्णन त्याजपाशी पुनःपुन करून त्याच्या हृदयात तसे पराक्रम करण्याविषयीची इच्छा जागृत होईल असें करण्या-विषयी ती झटत असे गोहत्या करणाऱ्या, देवब्राह्मणाची विटंबना करणाऱ्या, क्रूर व विश्वासघातकी अशा यवनाची सेवा करून योगक्षेम चालविणें अत्यंत नीच व विपत्तिमूलक आहे असा बोध ती त्याला अहर्निश करीत असे. जिजाबाई

मोठी धर्मशील असल्यामुळें ती घरीं नेहमीं पोथ्यापुराणें वाचवी. त्यातील कथा ऐकण्याचा नाद शिवाजीमहाराजांस लहानपणापासूनच लागला ह्यामुळें स्वधर्मा-विषयींचा अभिमान व धर्दा हीं त्याच्या हृदयांत अल्प वयातच उत्पन्न झालीं. राम-रावण, कौरव-पांडव इत्यादिकांचे युद्धप्रसंग ऐकून त्याच्या अगात स्फुरण येत असे, व आपल्या बडिलांचे पराक्रम स्वमातेच्या तोडून पुन पुन ऐकून, तसे आपण करून स्वर्जाविताचें सार्थक्य करूं असा हुरूप त्यांच्या ठायीं, समजूं लागल्यापासून, उत्पन्न होऊन तो दिवसेंदिवस वृद्धिगत होत गेला

शिवाजीमहाराज जाल्याच मोठे बुद्धिमान् व चपळ असल्यामुळे त्यास जें जें सागावें तें तें चागलें समजत असून त्याची आठवण त्यास उत्तम राहत असे. जिजाबाई स्वभावानें फार गंभीर, धीर व अभिमानी होती तिच्या सहवासानें व बोधानें तिचे हे गुण महाराजात पूर्णपणे आले होते त्याच्या आचरणास चागलें वळण लावावे, त्यास कुसगति लागूं नये, त्याला कोणतेंहि व्यसन किंवा ढंग लागूं नये, ह्याविषयी ती फारच जपत असे. त्यास युद्धोपयोगी कला शिकविण्याची व्यवस्था तिने लहान वयापासूनच केली होती ह्याप्रमाणें महाराजाच्या ठायीं साहस, शौर्य, मर्दुमकी, सदाचारप्रीति, स्वधर्मनिष्ठा इत्यादि गुणांचा विकास ह्या माउलीच्या सुशिक्षणानें चागला झाला परंतु ह्या सर्व वृत्तींहून विशेष महत्त्वाची अशी एक वृत्ति ह्या प्रेमळ मातेच्या बोधानें महाराजाच्या हृदयात उत्पन्न होऊन उत्तरोत्तर विकसित होत गेली, व तिच्या प्रभावाने त्याचें नांव जगाच्या इतिहासांत अजरामर होऊन राहिलें आहे. ती वृत्ति कोणती ह्याला तर 'स्वातंत्र्यप्रीति' ही होय. यवनांचे ताबेदार होऊन परतंत्रतेत आयुष्यक्रमण करण्यांत काहींएक पुरुषार्थ नाही. यवनावर भरंवसा ठेवून त्याची सेवा कितीहि एकनिष्ठें व इमानानें केली तरी तिचें काहींएक चीज व्हावयाचे नाही, व खऱ्या सौख्याचा लाभ व्हावयाचा नाही ह्या विचाराचें बाळकडूं ह्या मातेनें बालराजांस पाजलें असून परतंत्रतेमुळें किती हानि होत असते, किती हाल व विपत्ति भोगाव्या लागतात, व जीवितरक्षण होण्यास किती पंचाईत असते, याचा प्रत्यक्ष अनुभव महाराजास बाळपणापासून चांगलाच आला होता. ह्याप्रमाणें स्वानुभव आणि मातृबोध यांच्या योगानें महाराजांच्या हृदयांत स्वातंत्र्यप्रीति पूर्णपणें बाणली असून यवनांची ताबेदारी प्राण गेला तरी करावयाची नाही, असा निर्धार त्यानीं लहान वयांतच केला होता. पुढें ह्या निर्धारप्रमाणें कार्यसिद्धि करण्यास ते प्रवृत्त झाले असतां दादाजी कोंडदेव यानें त्यांस त्या-

पासून पराश्रुत करण्याविषयी अनेक प्रकारीं बोध केला, व इतर उपाय योजिले; परंतु जिजाबाईनें असा काहीं प्रयत्न केल्याचा उल्लेख कोणत्याहि बखरीत नाही. ह्यावरून हे उघड होतें कीं, यवनांची ताबेदारी झुगारून देऊन स्वतंत्रराज्य-सत्ता स्थापित करण्याची स्फूर्ति, आवेश व उत्साह हीं त्याच्या ठायीं मातृबोधा-नेंच प्रथमतः उत्पन्न झाली यात काहीं शंका नाहीं विजापुरास असता महाराजांनीं यवनाविषयीचा तिरस्कार प्रथम प्रगट केला तेव्हा जिजाबाईनें पतीच्या आज्ञेवरून त्याचा निषेध केल्याचा मागत्या भागात उल्लेख केला आहे. त्यावरून कोणी ह्मणतील कीं, यवनाची ताबेदारी पतकून राहावे असाच जिजाबाईचा महाराजाना बोध होता, परंतु हे ह्मणणे बरोबर नाहीं कारण तिच्या अंतर्दुर्भाग्यानें कसेहि विचार घोळत असले तरी पतीची आज्ञा शिरसा बंध मानून तदनुसार वर्तन करणे हा साध्वी स्त्रीचा धर्म आहे, हे मनात आणून तिनें महाराजास त्या प्रसंगी तसा बोध केला त्यात वावगे असें काहींच झाले नाहीं तेव्हा तात्पर्य काय कीं, जिजाबाईसारखी परम सात्विक, भाविक, स्वाभिमानी व स्वोत्कर्षप्रिय माता शिवाजीमहाराजासारख्या परम मानृभक्त व अत्यंत बुद्धिमान पुरुषास सुदैवानें प्राप्त होऊन, तिच्या अतिप्रमळ बोधाचा ठसा त्याच्या चित्तावर उत्कृष्ट उठून त्याच्या हातून सर्व जगास थक्क करून सोडणारे व हिदुप्रजेस यवनत्रासापासून सोडविणारे पराक्रम घडले

येथवर जिजाबाईकडून कोणत्या प्रकारचे शिक्षण शिवाजीमहाराजास प्राप्त झाले ते सांगितले. आता स. १६३७ त शहाजीमहाराजांनी दादाजी कोडदेवास महाराष्ट्रांतील आपल्या जहागिरीची व्यवस्था सांगून शिवाजीमहाराजास त्याच्या हवालें केलें व त्यास असें सांगितलें कीं, याला योग्य प्रकारे शिक्षण द्यावें. तेव्हा अर्थात् ह्यानंतर महाराजाच्या शिक्षणाचें काम मुख्यतः दादाजीकडे आलें. तरी मातेच्या सुशिक्षणाचा शेवट येथे झाला असें मात्र समजतां कामाचें. तिचा सर्व जीवप्राण महाराजावर होता. सर्व आशेचा व भावी उत्कर्षाचा कंद केवळ हा आहे असे तिला वाटे. उभय कुळांचें गतवैभव यवनांपासून पुनरपि हिसकावून घेण्याचें सामर्थ्य ह्याच्या अर्गी येईल असें तिला वादूं लागलें होतें. फार काय, पण भवानीच्या वरप्रसादानें आपल्या कुळांत जो शककर्ता उत्पन्न होणार आहे असें त्या भाविक स्त्रीस वाटत होतें, तो कदाचित् आपल्या ह्या पुत्राच्याच रूपानें प्रगट होईल असें तिला वाटण्याजोगीं काहीं चिन्हे महाराजांच्या ठायीं एवढांपासूनच दिसूं लागलीं होती. तेव्हा अर्थात् महाराजांच्या

ठायीं सद्गुण व स्वधर्म याविषयींची प्रीति उत्तरोत्तर वृद्धिगत होईसे करण्याविषयीं ती सर्वदा झटत असे.

आता दादाजी कोंडदेवाकडून महाराजांस कोणत्या प्रकारचे शिक्षण प्राप्त झाले तें सांगितले पाहिजे प्रथमतः ह्या पुरुषाची थोडीशी माहिती येथे दिल्यास अप्रासंगिक होणार नाही. दादाजी शहाजीराजांच्या नोकरीस केव्हांपासून होता तें कळत नाही^१, परंतु तो फार हुशार, चाणाक्ष, प्रामाणिक व स्वामिनिष्ठ आहे अशी खात्री झाल्यावरून राजांनी पुणे, सुपे, बारामती, इंदापूर, मावळ वगैरे महाराष्ट्रातील आपल्या जहागिरीची व्यवस्था पाहण्याचे काम त्यास सांगितलें. ही आपल्या धन्याची कामगिरी त्याने उत्तम प्रकारें केली हे प्रातः मोगळ व मुसलमान यांच्या दीर्घ काळ चाललेल्या कलहामुळे बहुतेक उद्वस्त झाले होते. ह्याशिवाय आणखी महाराष्ट्रात स १६३०-३१ साली भयंकर दुष्काळ पडल्यामुळे तर हे प्रातः अगदी बेचिराख झाले होते^२ त्यात पुनः वसति करवून त्यानें ते चांगले लागवडीस आणिले, व शेतकऱ्यास उत्तेजन यावें ह्मणून त्यास कांहीं वर्षांचा सारा माफ केला आसपासच्या गावचे शेतकरी ह्या प्रातांत येऊन जमिनी नांगरूं लागले त्यामुळे उत्पन्न वाढून लोकही सुखी झाले दादाजीनें जमिनीची मोजणी व प्रतबंदी करून मलिकंबरी व सुलाची पद्धत जिकडेतिकडे सुरू केली ती अर्थात् अशी की, दरसाल जे पीक येईल त्याची अजमास-पाहणी करून त्यावर वसूल ठरवावयाचा ह्यामुळे लोकांस अधिकाधिक पिके काढण्याचा हुरूप आला अशा रीतीनें शेतकऱ्याशी कौलकरार होऊन, जमिनी आपल्याकडे कायमच्या राहतील व त्याची नागरीपेरणी करून होणाऱ्या

१ प्रो सरकार मुसलमानी बखरीच्या आधारावरून असे ह्मणतात की, विजापूर सरकारचा सरदार मुरार जगदेव याला शहाजी राजानी १६३३ त चांगलें साहाय्य केल्यावरून त्यास त्यानें त्या सरकाराकडून चाकणच्या किल्ल्यापासून पुणे, सुपे, इंदापूर व वार्डे हे परगणे जहागिरीदाखल देवविले तेव्हां त्यांची व्यवस्था लावण्याचें काम राजानी दादाजी कोंडदेवाकडे सोंपविले त्यापूर्वी ह्या गृहस्थ द्विगणी, बेरडी व देऊळ गांव ह्या गावाचें कुळकर्ण्यांचे काम करित होता ह्या गावाच्या पाटीलक्या मालोजी राजानी खरेदी केल्या असल्याकारणानें दादाजीचें सगळें आयुष्य भोंसल्यांच्या नोकरीत गेलें असून शहाजीराजाना त्याची कर्तबगारी व इमान हीं चांगलीच अवगत होती, ह्मणून त्यांनी त्यास सदरील विश्वासाची कामगिरी सांगितली.

२ ह्या दुष्काळासंबंधाचा उल्लेख जेथे यांच्या शकाबलोंत व पादिशाही नाम्यांत केला आहे.

उत्पन्नाचा योग्य असा आपणांस निर्वेधपणें भोगावयास मिळण्याची शाश्वति आहे असें रयतेस बाटण्यावरून ती दादाजीच्या व्यवस्थेखालील प्रांतांत येऊन सुखानें राहूं लागली.

ह्या वेळीं मावळतल्या मावळे लोकांची स्थिति फारच निकृष्ट होती ते रात्रंदिवस कितीही कष्ट करित तरी त्यांस खावयास पोटभर अन्न व जाडेभरडें वरूही मिळण्याची पंचाईत असे हे लोक मोठे कष्टाळू व विश्वासू आहेत असे पाहून दादाजीनें त्याची ती दीन स्थिति सुधारण्याविषयी विशेष परिश्रम केले. त्यास त्याने साऱ्याची सूट देऊन जमिनीची लागवड करण्यास उत्तेजन दिलें. पुष्कळांस आपल्या पदरी शिपायांच्या नोकऱ्या देऊन वसूल जमा करण्याची वगैरे कामे त्याने सांगितलीं. त्यास एकदोन रुपये पगार व नाचणी, बरी यासारखे थोडेसें रक्ष धान्य दिलें ह्मणजे बस होत असे त्या पहाडी मुलखांत लाडग्याचा, वाघाचा वर्गरे उपद्रव फार असे तो नाहीसा करण्यासाठीं दादाजीनें मावळे बरकंदाज ठेवून त्यास अशी लालूच दाखविली की, जो कोणी लांडगा किवा वाघ मारून आणील त्यास बक्षीस मिळेल ह्या बक्षिसाच्या आशेनें त्यांनीं पुष्कळ हिंसक पशूंचा सहार करून त्याचा त्या प्रांतातून बहुतेक त्रास नाहीसा केला.

ह्या मुलखात चोरवडा फार माजला होता. यास्तव दादाजीनें जागोजाग चौक्या पाहारे ठेवून चोरांचा बंदोबस्त केला चागले उत्पन्नाचे वृक्ष लावण्यास व बागाईत वाढविण्यास लोकाना त्यानें उत्तेजन दिलें, ह्यामुळे जिकडेतिकडे जागबगीचे, आमराया इत्यादि निर्माण झाल्या. शहाजीराजाच्या ताब्यांतल्या किल्ल्यांची डागडुजी करून त्यावर त्यानें शिबंदी ठेविली व मावळे लोकांची एक पलटण तयार केली. मावळतल्या खोऱ्यात जागोजाग देशमुख व देशपांडे होते, ते निजामशाही, अदिलशाही व मोगलशाही यांच्या धामधुमी माजल्यामुळे कोणालाही न जुमानतां बहुतेक स्वतंत्र होऊन बसले होते त्यास वठणीस आणून शहाजीराजाचे अकित करण्याच्या कामीं दादाजीस फारच प्रयास पडले. साम, दाम, दंड व भेद ह्या चारी प्रकारांची योजना त्यास प्रसंगानुसार करावी लागली. त्यांच्या आपसांतल्या कलागती मिटविण्याचें काम त्यानें मोठया चालुऱ्यानें केलें. या त्याच्या कर्तृत्वाची कल्पना अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या कागदपत्रांवरून चांगली करितां येते. अशा रीतीनें शहाजीराजांच्या जाह्नगिरीची व्यवस्था

दादाजी कोंडदेवाच्या परिश्रमानें उत्तम होऊन तिचें उत्पन्न पुष्कळ वाढलें. ह्या उत्पन्नांतून शिपाई, नोकर, कामदार, कारकून वगैरे लोकांस द्यावा लागणारा मुशाहिरा व इतर चिल्हर खर्च वजा जाता बाकीचा सगळा ऐवज दादाजी शहाजीराजांकडे वर्षाच्या वर्षास प्रामाणिकपणानें पावता करीत असे. ह्या विश्वासू कारभार्याच्या सचोटीची अशी एक गोष्ट सांगतात की, एके दिवशीं शिवाजी-महाराजांस बरोबर घेऊन तो राजाच्या एका बागेंतून चालला अमता एक पाडाचा आबा त्यानें आपल्या हातानें तोडला. पण आपण हें बेकायदा काम केलें असें मनांत येऊन तो ह्याणाला की, आपणास ह्याबद्दल शासन असावें; आणि ज्या हाताने तो आंबा तोडिला तो हात तोडा, असें तो बरोबरच्या चाकरास सांगू लागला. ते पाहून शिवाजीमहाराज ह्याणाले ' हे तुमचें करणें बरोबर नाही. ह्या बागाची लावणी तुझीच केली आहे. तुझी मालकच आहे ' हें ऐकून त्यानें आपल्या अंगरख्याची एक अस्तनी लाडी केली, व असा लाड्या अस्तनीचा अंगरखा तो आमरण वापरीत असे, असें ह्याणतात

एकंदरीत पाहता दादाजी मोठा इमानी व स्वामिकार्यदक्ष असा होता. शहाजीराजानी आपल्या जहागिरीची व्यवस्था त्याला सांगितली त्या वेळीं तो चांगला पोक्त वयाचा असून मोठा अनुभविक होता त्याचें-वर्तन पवित्र असून स्वधर्मावर त्याची पूर्ण श्रद्धा असे. एकंदर धर्मकर्म तो नियमानें करी त्याच्या मनाची वृत्ति अशी असे की, स्वामिकार्यासाठी देह शिजवून व दक्षतेनें व इमानानें वागून स्वोत्कर्ष साधावा तेव्हा अशा ह्या प्रामाणिक, धर्मशील व पापभीरु पुरुषाच्या स्वाधीन आपल्या पुत्रास करण्यास शहाजीराजास काहींएक दिकत वाटली नाही, हें साहजिक आहे आणि दादाजीनेंही आपल्या धन्याच्या ह्या गुणी व हुशार मुलाचे संगोपन मोठ्या प्रेमानें व दक्षतेनें केलें.

शिवाजी महाराजास व जिजाबाईस कोणत्याहि गोष्टीचें उणें पडूं न देण्या-विषयीं तो मनापासून झटे. क्षत्रियाचा मुलगा क्षत्रियकर्म करण्यास चांगला

१ रायरीच्या बखरीत ही गोष्ट अमळ निराळी दिली आहे हा आबा एका कुण-ब्याच्या बापैतला त्यानें तोडला असून त्या कुणब्यास आपला हात तोडावयास तो सांगू लागला. परंतु तो कुणबी काही केल्या ऐकेना. ह्याणून तो त्या हातात चामड्याचा मोजा घालू लागला ही गोष्ट पुढें शहाजीराजास कळली तेव्हा ते त्याच्या त्या प्रामाणिकपणानें फार संतोष पावले, व त्यास सातशें होन व एक खिलात (झगा) त्यांनीं बक्षीस पाठविला, आणि हातमोजा इतःपर वापरू नये असें त्यास सांगितलें. त्याप्रमाणेंच त्यास लागेल तो खर्च आपल्या उत्पन्नातून करण्याची त्यांनीं परवानगी दिली.

बोग्य व्हावा यासाठी त्याने महाराजास युद्धकला शिकविण्याची उत्तम व्यवस्था केली. त्याचे शरीर बळकट व चपळ होण्यास लागणाऱ्या कसरती व व्यायाम त्यांच्याकडून तो नियमाने करवीत असे जिजाबाईने ह्या प्रकारच्या शिक्षणास पूर्वीच आरंभ केला होता; व हे शिक्षण दादाजीने पुढे दक्षतेने चालू ठेविले ह्या प्रकारच्या शिक्षणाशिवाय आणखी महाराजाकडून विद्याभ्यासहि करविला होता ह्या अभ्यासाची व्यवस्था प्रथम जिजाबाईने करविली असून पुण्यास गेल्यावर दादाजीने तो पुढे चालविला होता महाराजास उर्दू व फारशी ह्या भाषा चागल्यः शिकविल्या होत्या. इतकेच नव्हे तर त्यास थोडेसे सस्कृतहि शिकविले होते. असे सांगतात की, त्यानी काही पदे व आरत्या केल्या असून त्यात उर्दू भाषेतील शब्द बरेच आहेत. दादाजी स्वतः धर्मशील पुरुष असल्यामुळे महाराजासही ते बळण लागले. कथा व पुराणे यांचे श्रवण त्याला नित्य घडू लागले, व स्वधर्मा भिमान त्याच्या ठायी विशेषच दृढ झाला

१ चिटणीसकृत बखर पाहा शिवदिग्विजयातील अत्युक्तिरूप वर्णन खरे मानिले तर पुराणातरीच्या क्षत्रियास सर्व विद्या व सर्व कला शिकविण्याचा परिपाठ अमे, त्याप्रमाणे महाराजास शिक्षण मिळाले होते अमे ह्याणावे लागते

२ रा राजवाडेकृत म इ सा ख ४ पृ ७४ पाहा ह्या विद्वान् इतिहासशोधकांनी सरस्वतीमंदिर व ५, अ ५ यात 'शिवाजीची साक्षरता' ह्या नावाचा एक लेख लिहून ग्रांटडफचे महाराजाच्या निरक्षरतेसबधाचे विधान सर्वथा असत्य आहे असे सिद्ध केले आहे त्याच्या वेळच्या, त्याच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या व पुढे झालेल्या बहुतेक मराठे सरदारास लिहिता वाचता येत असे असे त्याचे ह्मणणे आहे, ते खरे आहे. अमा पुरावा त्यानी दिला असूनहि प्रो सरकार यास तो न पटून ते महाराज निरक्षर होते असा हटाग्रह धरून बसले आहेत रा देव याचे ह्मणणे जें की, रामदास स्वामीस पाठविलेल्या पत्राच्या अखेरचा थोडासा मजकूर महाराजाच्या हातचा आहे, तें त्याना विश्वसनीय वाटत नाही 'अलीकडे प्रसिद्ध झालेली पत्रें, याद्या इत्यादिका बरून असे निर्विवाद सिद्ध झाले आहे की, शिवाजी महाराजांसच काय पण त्याच्या मानुःश्री जिजाबाई, त्याचे पणजे नाबाजी, त्यांचे आज्ञे मालोजी व त्यांचे तीर्थरूप शहाजी यामही लिहिता वाचता येत असे. मराठे हे क्षत्रिय आहेत, शूद्र नव्हत, हे ध्यनात ठेविले पाहिजे; आणि सोळाव्या व सतराव्या शतकातल्या कुलीन मराठ्यांचा लिहिणे वाचणे शिकण्याचा सार्वत्रिक परिपाठ होता. इतकेच नव्हे तर त्यांच्यापैकी काहीं कविही होते. द्रौपदीस्वयंवराचा कर्ता अवाचिसुत काशी, व सिद्धांतबोधाचा कर्ता शहामुनि हे मराठे होते; साधुर्थ तुकाराम बाबा यांचे कवचन व कवित्व ही श्र सर्वश्रुत आहेत.

हैं जे शिक्षण महाराजांस दादाजीकडून प्राप्त झालें त्यांत काहीं विशेष-
 नव्हतें ह्या प्रकारचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था जिजाबाईनं पूर्वीच केली होती.
 दादाजीकडून त्यांस मिळालेले शिक्षण याहून निराळें होतें. दादाजी जमाबंदीच्या
 कामांत मोठा हुषार होता. त्याच्या व्यवस्थेखालीं असलेल्या प्राताचे उत्पन्न
 वाढविण्याविषयी व त्यातील रयतेस खुश ठेवण्याविषयी योग्य उपाय योज-
 ण्याच्या कामी तो पुरा वाकबगार होता। हाताखालील लोकास उत्तम रीतीने
 वागवून त्याच्याकडून वाटतील ती कामे करून घेण्यांत त्याचा हातखंडा होता.
 न्यायमनसुब्याच्या कामातही तो पुरा हुशार असून नि पक्षपाती व निरपेक्ष
 असे ताब्यातील प्रजेचे योग्य रक्षण होऊन ती आबाद राहिल अशी शिस्त
 लावण्यास तो मनापासून झटे स्वामिहिताचे हरएक काम तो मोठ्या दक्षतेनें
 व निरलसपणे करित असे. हा सगळा कारभार दादाजी कोणत्या रीतीने
 करी हे महाराज नेहमीं जवळ राहून पाहत असत प्रत्येक गोष्टीचीं
 बारकाईनें चौकशी करून उपयुक्त व्यवहारज्ञान संपादन करण्याची त्याला
 पराकाष्ठेची हौस असे. त्याचा चौकसपणा असा काहीं अमर्याद असे कीं, प्रत्येक
 बाबतींत शेकडो प्रश्न करून जवळच्या माणसास ते पुरेपुरे करून सोडीत ही
 अशी जिज्ञासा व चौकसपणा त्याच्या अर्गी असल्यामुळे दादाजीचे प्रत्येक काम
 नीट समजून घेण्यास ते सर्वदा उद्युक्त असत एकाद्या प्रकरणाची माहिती
 आपणास नीट झाली नाही असें आढळून आलें झणजे त्यास फार वाईट वाटत
 असे. दादाजीस ते फार मान देत असत. त्याच्या सन्निध राहून त्याच्या
 सर्व अनुभवज्ञानाचा लाभ आपणास घडावा असे त्यास मनापासून वाटे. परंतु
 दादाजी सर्वच गोष्टी त्याच्या विद्यमानें करीत नसे हे लक्षांत येऊन ते त्याला
 एके दिवशीं असें स्पष्टपणे बोलले कीं, 'आह्मी लहान असलो झणून काय झालें ?
 प्रत्येक गोष्ट आह्मांस कळवून करावी आपण आह्मांस वडिलाच्या जागीं आहा.
 आह्मांस शहाणे करावयासाठीं वडिलानी आपल्या स्वाधीन केलें आहे. प्रत्येक
 कामाची व्यवस्था आह्मांस सांगून केली नाही तर आम्हीं शहाणे कोणत्या रीतीनें
 व्हावें ?' ही अशी त्यांची उत्सुकता पाहून दादाजी हरएक कामांत त्यांची मसलत
 घेऊं लागला. महाराज प्रत्येक गोष्टीचा मनःपूर्वक विचार करित, व तीसंबंधानें
 त्या अनुभवीक व पोक्त पुरुषाचे साधकबाधक विचार मनापासून ऐकून घेत.
 कधीकधी मोठ्या विकट बाबी व पंचायती उपस्थित होऊन त्यावर अभिप्राय
 किंवा न्याय देणें कठीण पडे. अशा भानगबीच्या प्रश्नांचा निर्णय करून योग्य

निबाडा देण्याचें शिक्षण दादाजीकडून महाराजांस अल्प वयांतच प्राप्त झालें. त्यांची धारणाशक्ति व कुशाग्रबुद्धि अलौकिक असल्यामुळें कसेही बिकट प्रकरण असलें तरी त्याचें आकलन होण्यास व तें ध्यानांत ठेवून त्यापासून पुढें फायदा करून घेण्यास त्यांस मुळीच कठीण जात नसे.

साराश, जमाबंदीची व्यवस्था नीट लावून प्रजा आबाद कशी राखावी, शेतकऱ्यांस उत्तेजन देऊन उत्पन्न कसे वाढवावें, घोडे वगैरे जनावराची जोपासना कशी करावी, शिपाईप्यादे वगैरे नोकर पदरीं ठेवावयाचे ते कसे पारखून ठेवावे, नोकरास राजी राखून त्याच्याकडून इष्ट कामे कशी बिनबोभाट करून घ्यावीं, पागा व लष्कर यांची शिस्त कशी राखावी, इत्यादि गोष्टींचें ज्ञान महाराजांस दादाजीकडून अल्प वयातच चागलें प्राप्त झालें ह्या अनुभवाचा व ज्ञानाचा परिपाक पुढें किती उत्तम प्रकारें झाला व त्यापासून कोणतीं कार्ये उद्भवलीं तें सर्व जगास विदित आहे

परंतु यवनद्वेषाचें बाळकडूं त्यास प्रिय मातेकडूनच पाजलें गेलें होते, हें वर निर्दिष्ट केलेंच आहे. यवनाची ताबेदारी प्राण गेला तरी करूं नये, त्याचें अन्न खाणें ह्याणजे विषभक्षण करणें होय, स्वराज्य स्थापन करून हिंदू प्रजेस यवनत्रासापासून मुक्त करण्याचा प्रयत्न मन पूर्वक करावयाचा, इत्यादि मर्दुमकीचे विचार त्याच्या हृदयात लहानपणींच उद्भवून ते उत्तरोत्तर दृढ होत गेले, ते त्याच्या मातेच्या शिक्षणामुळेंच मुख्यत होत ह्यासंबंधाचें मगळे श्रेय जिजाबाईंसच दिलें पाहिजे. दादाजी कोंडदेवाच्या मनात असले विचार उत्पन्न होण्याचा फारसा सभव नव्हता. त्याची दृष्टि इतकी दीर्घ नव्हती. ज्याच्या कृपेनें आपल्या धन्यास ही जहागीर प्राप्त झाली आहे त्याच्याशीं नम्रतेनें चागून त्यांची इतराजी होऊं न देण्याविषयीं कायावाचामनेंकरून झटावें, व कसेही करून जहागिरीचें संरक्षण करावें, एवढेंच आपलें कर्तव्य आहे असें त्या विश्वासू व सरळ मनाच्या पुरुषास वाटत असे. धन्याची जहागीर बाढविण्याचें धाडस करून यवनांच्या कोपास पात्र होण्याचा विचार त्याच्या मनात कधीहि झाला नाही, हें स्वाभाविकच होतें.

महाराजांस व जिजाबाईंस विजापुराहून दादाजी कोंडदेवाबरोबर शेवटीं रवाना केल्यावर लवकरच महाराजांनीं आपला कृतसंकल्प येथें प्रमाणें बोलून दाखविला; 'बडिलंतीं यवनांची ताबेदारी पतकरून संपादिलेल्या दौलतीवर

निर्वाह करून राहणें मला योग्य वाटत नाही खताच्या पराक्रमानें नवीन दौलत संपादन करण्याचा माझा निर्धार झाला आहे माझ्या हातून काहीं तरी नवीन कमाई होईल तरच भोसल्याच्या कुळात जन्म घेतल्याचें सार्थक्य. पुरुषाने खताच्या कमाईचे अन्न खावे यातच पुरुषार्थ आहे दैवावर भरंवसा ठेवून राहणें सर्वथा योग्य नव्हे. दैव पंगु आहे पुरुषाने स्वप्रयत्नाने त्यास अबल केलें पाहिजे. यवनानी आह्या हिदूच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करून गोब्राह्मणास व क्षेत्रादिकास अनेक प्रकारी त्रास दिला आहे, व हिदुधर्माची चोहोकडे ग्लानि होत चालली आहे हा अनिष्ट प्रकार बंद करून स्वातंत्र्याची पुनः स्थापना करण्याविषयी तनमनधनेकरून उद्योग आरम्भियाचा मी निश्चय केला आहे ह्या सत्कार्यसिद्धीसाठी प्रयत्न करिताना सर्वस्वनाश होऊन स्वप्राण वेचावे लागले तरी चिता नाही आजपर्यंत माझे वय व्यर्थ गेले त्यास आता उपाय नाही इत पर आयत्या पिठावर रेघा ओडीत बसून प्राप्त स्थितीत समाधान मानून राहण्यात मुळीच पुरुषार्थ नाही' हा महाराजाचा सकल्प दादाजी कोडदेव यास कळला, तेव्हा त्याने त्यास त्यापासून परावृत्त करण्याच्या उद्देशाने येणेप्रमाणे बोध केला, 'तुम्ही मनात योजिलेली गोष्ट साध्य होणे परम दुर्घट आहे सर्व देश यवनानी पादाक्रांत केला आहे सर्व किछे व ठाणी हस्तगत करून त्यानी त्यावर आपल्या फौजा ठेविल्या आहेत तुमच्या वडिलांनी संपादिलेल्या दौलतीचें प्राण करून राहा ह्याणजे पुरे आहे नवी संपादण्यासाठी खटपट करू गेल्यास यवनाशी विरोध घडेल, व आहे तीही गमावून आपल्या वडिलास व स्वतास तुम्ही प्राण-सकटात पाडाल आपले वडील काहीं कमी पराक्रमी नाहीत, परंतु प्रबळ यवनांपुढें त्याचें काहीं एक न चालून अती त्यास यवनाची ताबेदारी स्वीकारावी लागली याचा नीट विचार करा भलताच अविचार करू नका.' ह्या बोधावरून दादाजीच्या बुद्धीचा पोच कितपत होता, व त्यास कोणत्या गोष्टीत इतिकर्तव्यता वाटत असे, हे स्पष्ट होतच आहे

पुढें महाराजानी कृतसकल्पाप्रमाणे स्वराज्यस्थापनेच्या उद्योगास आरंभ करून विजापूरकराच्या मुलखात धामधुम सुरू केली तेव्हा दादाजी अगदी घाबरून जाऊन महाराजास ह्याणाला की, 'तुम्ही जो हा प्रकार आरंभिला आहे तो सर्वथा अनिष्ट होय. येणेंकरून तुम्हास व तुमच्या जहागिरीस मात्र खास धोका आहे. यवनांच्या चार पादशाहती चोहों बाजूंस प्रबल नांदत आहेत. त्यांच्यापुढे तुमचें सामर्थ्य तें किती ? ह्या अशा उपद्रवापामुळें तुमच्या वडिलांस मात्र तुम्ही नाहक

पेचांत आणणार आहां. ते तिकडे त्यांच्या अंमलांत आहेत तुमच्या ह्या कृती-
सुळें त्यांजवर अदिलशहाचा कोप होऊन त्यांस तो मोठें शासन करील, व तुम्ही
आपल्या जहागिरीस मुकून देशोधडीस लागाल, आणि वडिलांनी कमाविलेली
झालत अविचारानें गमाविण्याबद्दल तुमची अपकीर्ति होईल. यास्तव विजां-
पूरसरकाराशी इमानानें वागून आहे ती दौलत कायम राखाल तर त्यात तुमचें
कल्याण आहे ' हा असा अवसानघातकीपणाचा बोध दादाजीकडून त्यांस वेळो-
वेळां होई. तो ते निमूटपणें ऐकून घेत, त्यास उलट जाब असा बिलकुल करीत
नसत. अशा ह्या नाउमेदीच्या बुद्धिवादानें महाराजाचें मन स्वमत्संकल्पापासून
यत्किञ्चित्हि परावृत्त झालें नाहीं, हे आह्मा महाराष्ट्रियांचें मोठेंच भाग्य
समजावयाचें.

असें मागतात की, आपण एवढ्या कळकळीनें खऱ्या हिताचा बोध केला
अमता हा वाटेवर येत नाहीं, तेव्हा आता काय करावें असा त्या इमानी पुरु-
षास हृद्रोग लागून राहिला धन्यानें ह्या मुलाम आपल्या स्वाधीन करून यास
चांगलें वळण लावण्यास सांगितलें आहे. पण हा असा बेकैदपणें वर्तन करून
आपल्या धन्यावर नसतें संकट आणणार तेव्हा अशा पेचात धन्यास आणि-
न्याचें अपयश पर्यायानें आपल्या मार्यां येणार, व तुम्ही जवळ असून ह्याला हे
फंद कसे करू दिले ? असा बोल आपणास लागणार व आजपर्यंत इमानानें
केलेल्या नोकरीवर पाणी पडणार हे विचार दादाजीच्या मनात येऊन तो
झुरणीला लागला, व प्रकृति क्षीण होऊन त्याचें लवकरच देहावसान झालें^१.

१ मराठी साम्राज्याच्या बखरीत असा उल्लेख आहे की, दादाजीस हा हृद्रोग असत
होऊन त्यानें विषप्राशन करून स्वप्राणनाश केला. 'तारीख. इ-शिवाजी' यामध्येही
असाच उल्लेख आहे. ह्या यवनांबखरीत शिवाजीमहाराज सोळा वर्षांचे असतां दादाजी
मरण पावला असा उल्लेख आहे. परंतु अलीकडच्या शोधावरून असें निश्चितपणें कळतें
की, तो स. १६४७ च्या आक्टोबर महिन्यात मरण पावला भा इ. स. म. अ. शके
१८३५-अंक ५३ ह्यावरून असें झणावें लागतें की, महाराजांनीं तोरणा किल्ला घेतल्या
(१६४६) व राजगडाच्या तीन माच्या बांधल्या (१६४५) त्या वेळीं दादाजी ह्यास
होता. पण ह्या दोन्ही कारस्थानांत त्याचें अंग असल्याचा उल्लेख कोठेंच नाहीं. आतां
ह्या कारस्थानांपासूनच विजापूर सरकाराशीं प्रत्यक्ष विरोध सुरू झाला आणि ह्या
दादाजीच्या चिंताचर्यास विशेष कारण झाल्याचा उल्लेख वर केलाच आहे.

ह्या प्रकरणी आपणावर कांहीं दोष येऊं नये ह्याणून दादाजीनें या संबंधाची कधी हकीगत शहाजीराजास लिहून कळविली, आणि अशी विनंति केली कीं, आजपर्यंत आपल्या इकबीळ जहागिरीची व्यवस्था व रक्षण आम्हीं यथामति इमानानें केले. सांप्रत आपले चिरंजीव आपढंगीपणानें मनास वाटेल तें करित आहेत, त्यामुळे ओढवणाऱ्या दुष्परिणामाचें अपयश आमच्या माथीं न यावे एतदर्थ आपणाम वेळींच लिहून कळविलें आहे. तरी याचा आपणास योग्य दिसेल नसा बंदोबस्त वरावा ' परंतु शहाजीराजे यानी महाराजाचा ह्या बाबतीत करावा तसा काहींच बंदोबस्त केला नाहीं. कारण उघडच आहे कीं, शहाजीराजांच्याहि मनात स्वराज्यस्थापनेचा विचार ह्या वेळी घोळत होता. ह्या संंधाचा उल्लेख यथास्थली केलाच आहे एकंदरीत तात्पर्य काय कीं, स्वराज्यस्थापनेचा विचार महाराजाच्या मनात उत्पन्न व्हावयाला दादाजी कोंडदेवाचें शिक्षण यत्किंचित्हि कारण झालें नाहीं, तर ह्या विचाराविरुद्धच त्यानें त्यास वेळोवेळा बोध केला होता, आणि हा शिष्य लेचापेचा असता तर हा नेभळेपणाचा उपदेश ऐकून तो प्राप्त स्थितीमध्ये समाधान मानून स्वस्थ राहिला असता, परंतु महाराजाचे तेज विलक्षण असून अगीकृत कार्याचें महत्त्व व तें साध्य करण्यास लागणारी साधनसामुग्री याचें ज्ञान त्यांच्या ठायी पूर्णपणे वसत असल्याकारणानें ते त्यापासून अणुमात्र पराङ्मुख झाले नाहींत. हा मातृबोधाचा प्रभाव किती विलक्षण आहे पाहा ! मातृमुखाने निघालेला प्रेमळ व मधुर असा एक शब्द दशसहस्र उपदेशकाच्या बोधप्रचुर व्याख्यानाहून अधिक आहे, अशी एक उक्ति आहे तिचे सत्यत्व महाराजांच्या चरित्रात चांगलें प्रत्ययास येतें.

वर दर्शविल्याप्रमाणें महाराज दादाजीच्या ह्या बोधाप्रमाणें वागले नाहींत, ह्यावरून कोणी असें समजूं नये कीं, ते त्याच्याशीं सर्वेच बाबतींत हूडपणानें वागत असत. ते दादाजीस वडिलासारखा मान देत असत त्याच्याशीं सर्वदा नम्रतेनें वागून तो जें कांहीं सांगे तें ते मनापासून करित. आपल्या पित्याचा हा परम विश्वासू नोकर आहे, हें जाणून त्याच्यावर ते लोभ करित. महाराजांच्या हूडपणाच्या व धाडसाच्या कृत्यांस बोधानें आळा पडत नाहीं असें पाहून त्यांच्या अगच्या लोकोत्तर चपलतेस व जोमास कांहीं तरी निराळ्या प्रकारचा व्यायाम मिळावा ह्यासाठीं दादाजी त्यांला आपल्या बरोबर गांवोगांव हिंडवून जमीनसहस्रसुळाची वगैरे व्यवस्था दाखवूं लागला. आपला बहुतेक कारभार त्यांच्या अंगावर टाकून त्यांचा बराच वेळ तिकडेच गुंतून राहिल असें तो कर्हं लक्षला.

हैं काम महाराज, मोठ्या उत्साहानें व हुशारीनें करीत. पण अशा उपायानें ते कृतसंकल्पापासून अकिंचित्ही परावृत्त झाले नाहीत. उलट एवढे मात्र झालें कीं, जाहगिरीतील देशमुख, देशपाडे, दरकदार, कामदार वगैरे लोकांच्या ओळखी होऊन त्यांच्याशी महाराजाचा प्रत्यक्ष संबंध आला, व स्वतंत्रपणें कारभार चालविण्याची धमक त्यांच्या अगी अधिकच आली

ह्याप्रमाणें आपण योजिलेली युक्ति निष्फळ झाली असें पाहून तर दादाजीस विशेषच वाईट वाटलें पुढें कसें होईल याची चिंता त्यास फारच लागली त्यामुळे त्याची प्रकृति बिघडून जाऊन तो अत्यवस्थ झाला तो असा बिछान्यास खिळला तेव्हा जिजाबाईने व महाराजानी त्याची शुश्रूषा उत्तम प्रकारे केली महाराज नेहमी त्याच्या बिछान्यापाशी बसून राहत कोणी काहीं उपाय सांगत तेवढे सगळे त्यांनीं करून पाहिले. परंतु काहींएक गुण न येऊन दादाजीचा अतसमय जवळ आला तेव्हा त्याने आपल्या ताच्यात अमलेला सर्व खजिना वगैरे महाराजाच्या हवाली केला किळे, कोट, प्रात, पांग, लष्कर इत्यादिकाची व्यवस्था कोणत्या प्रकारें ठेवावी, पदरच्या लहानमोठ्या माणसाशी कसे वागावे, व त्यांच्याकडून कोणकोणती कामे कसकशी घ्यावी, इत्यादि गोष्टी त्याने त्याम नीट समजून सांगितल्या मग कारकून, दरकदार, कामदार व इतर नोकर यास आपल्याजवळ बोलावून आणून शहाजीराजाची नोकरी इमानाने व दक्षतेने करावयास त्यानें सांगितले, व महाराजाचे व त्याचे हातात हात देऊन त्यांम असें सांगितलें कीं, इतउत्तर तुम्ही ह्यास धनी समजून ह्याच्या हुकमात वागा ह्याचे कोणत्याही प्रकारें उणें पडूं देऊं नका ह्याप्रमाणे सर्व निरवानिरव करून मग स्वताच्या मुलामाणसाचे आपल्या पश्चात् चालविण्याविषयी महाराजास त्याने सांगितलें, व शेवटी अशी इच्छा प्रगट केली ह्मणतात कीं, 'तुम्हीं स्वराज्यस्थापना करून गोब्राह्मण व स्वधर्म यांचें रक्षण करण्याचा संसकल्प केला आहे त्यास ईशकृपेनें यश येऊन तुम्ही जगात लौकिक व धन्यता मिळवाल अशी मला पूर्ण उमेद आहे.' असें बोलून त्या अत्यंत प्रामाणिक पुरुषानें प्राण सोडिला. मरण-समयीं ह्यांचें वय सत्तर वर्षांचें होतें.

बोधकर जे निरूपण केले आहे त्यावरून जिजाबाई व दादाजी कोंडदेब याज-पासून महाराजांस कोणत्या प्रकारचें शिक्षण प्राप्त झालें होतें हें वाचकांच्या लक्षांत येण्याजोगे आहे. आतां महाराजांस मिळालेल्या आणखी एका प्रकारच्या

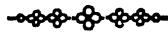
शिक्षणाचा येथें उल्लेख करून हें प्रकरण आटपूं हें शिक्षण त्यास विजापुरास पितृसमागमे प्राप्त झालें. शहाजीराजांचें विजापूरदरबारात मनस्वी वजन असून बहुतेक मराठे व मुसलमान सरदारांशी त्याचें दळणवळण असे, त्यामुळे दरबारचे रीतरिवाज, अमीरउमरावाच्या चालीरिती, राज्यकारभाराची पद्धति, निरनिराळ्या सरकारी खात्याची व्यवस्था इत्यादि गोष्टींचे ज्ञान महाराजांनी मोठ्या उत्साहाने व आस्थेने संपादन केले ह्या गोष्टींसंबंधानें जवळच्या लोकांस शेंकडो प्रश्न करून त्यास जी काहीं माहिती असेल ती मिळविण्याचा क्रम त्याचा नेहमी चालू असे विजापुरास असता त्यानी आपला काळ यत्किचित्हि व्यर्थ दवडिला नाहीं केवळ चैनीखातर मोठ्या डोलाने इकडूनतिकडे भिरवण्यांत जसा इतर सरदाराच्या मुलाचा वेळ जात असे तसा याचा कधीहि गेला नाहीं. लष्कराची व्यवस्था, पागेचा बंदोबस्त, दारूगोळ्याची व बंदुकातोफाची तरतूद कोणत्या प्रकारें ठेवितान हें ते पुन पुन जाऊन पाहत असत, व मोठमोठ्या अनुभवी पुरुषास त्यासंबंधाने नाना प्रश्न विचारून आपल्या दिलदप्तरात ही सर्व माहिती बेचूक नमूद करून ठेवीत असत आपला पुत्र असा चौकस व हुशार असून त्यास चागल्या गोष्टीचा नाद आहे हे पाहून शहाजीराजास फार समाधान वाटे, व महाराजांचे ह्या संबंधाचें कोड पुरविण्यास ते बिलकुल कसर करीत नसत. दरबारच्या मुत्सद्याशी काहीं मसलती चालल्या झणजे राजे महाराजांस जवळ घेऊन बसत दरबारी जाणें झालें झणजे ते त्यास बरोबर घेऊन जात. ह्याप्रमाणें त्यास पुष्कळ गोष्टी ऐकावयास व पाहावयास मिळाल्या, आणि त्याची धारणाशक्ति व आकलनशक्ति अप्रतिम असल्यामुळे त्याचा ह्या गोष्टींनी पुढे पुष्कळ फायदा झाला पितृसमागमानें त्यास हें अत्यंत उपयुक्त ज्ञान प्राप्त होऊन आणखी यत्नद्वेषहि त्याच्या चित्तात पूर्णपणें विकसित झाला. याविषयींचें निरूपण मागील भागांत केलेंच आहे

येथपर्यंत महाराजांच्या शिक्षणाचा प्रकार सांगितला. तो बहुतेक व्यावहारिक व नैतिक शिक्षणाचाच केवळ होय. याशिवाय आणखी त्यांच्याकडून काहीं ग्रंथांचें अध्ययन करविलें होतें किंवा कसें याविषयी विश्वसनीय अशी माहिती बखरीतून आढळत नाहीं शिवदिग्विजयांत महाराजांच्या शिक्षणप्रकाराचें वर्णन केलें आहे तें अत्युक्तिरूप असून त्यास इतरत्र आधार नाहीं. बामन, तुकाराम, रामदास बगैरे साधूंनी महाराजांच्या स्तुतिपर उद्गार प्रगट केले आहेत, त्यांवरून असे

छ. शि. ६

अनुमान होते की, त्यांचे अध्ययन बरेंच झालें असावें परंतु महाराजांचें चरित्र लिहून ठेवणाराम ह्या प्रकारचे शिक्षण विशेष महत्त्वाचें वाटलें नाहीं हें निर्वि-
वाद आहे ग्रंथप्राप्त झानाहून इयकहारज्ञानाचें तेज कधीं कधीं प्रखर असतें हें
महाराजांच्या उज्ज्वल चरित्रावरून जगाच्या प्रत्ययाम आले, आणि त्यांच्या
ठार्यांच्या ह्या तेजानें दिपून जाऊन इतर बाबतींसंबंधानें इतिहासलेखक अमळ
मुग्ध राहिले यात काहीं नवल नाहीं.

भाग पांचवा.

खराज्यस्थापनेची सिद्धता.

१६४३-४६.

महाराजांनी विजापुराहून परत आल्यावर असा सत्संकल्प केला की, यवनांची महाक्रेशप्रद ताबेदारी झुगारून देऊन स्वतंत्र राज्यस्थापना करावयाची, स्वधर्मीयाची यवनांच्या सत्तेतून मुक्तता करावयाची, व स्वधर्मविडंबन करणाऱ्या यवनास स्वदेशातून हांकून द्यावयाचे. ह्या कृतसंकल्पास अनुसरून त्यांनी आरंभीं कायकाय केले ल्याचे वर्णन उपलब्ध बखरीत द्वाणण्यामारखे नाही जे अल्प-स्वल्प कोठेकोठे आढळते त्याचें साधेल तेवढे मुसगत निरूपण येथे करितों.

पुण्यास परत आल्यावर आपली सगळी जाहागीर प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याच्या निपात आसपासच्या पाहाडी मुलखात महाराज एकसारखे फिरं लागले. जवळच्या माहीतगार लोकास बरोबर घेऊन व निरनिराळ्या गावी नवे स्नेही करून त्यांच्या साहाय्याने जवळपासच्या बहुतेक स्थलांचे व किल्ल्याचे निरीक्षण त्यांनी मोठ्या उत्साहाने केले प्रत्येक किल्ल्याच्या चोरबाटा व दऱ्याखोऱ्यातील बिकट रस्ते त्यांनी एकूणएक स्वतः हिंडून पाहिले त्याची ह्या माहितीची एवढी उत्कंठा पाहून बरोबरच्या लोकास मोठे कौतुक वाटे, आणि ऊन किवा पाऊस बिकट चढाव किवा हिसक श्रापदे याची भीति किवा परवा मुळींच न करिता अशा अल्पवयी राजबिड्या पुरुषानें साधारण कष्टाळू रांगड्या माणसाप्रमाणें रानावनातून अविश्रातपणें भ्रमण करावें हें त्यांस अमळ चमत्कारिक वाटणें साहजिक होतें. परंतु पुढें जो हुतुतु आमरण घालावयाचा होता त्याला ही तयारी अत्यावश्यक होती हें त्या बापड्याच्या लक्ष्यात कोटून यावयाला ? त्याप्रमाणेंच ज्या प्रांतात आपल्या चळवळीस आरंभ करावयाचा त्याची पाहणी यथास्थित करित असता तीबरोबरच त्यांनी दुसरीहि एक तयारी अव्याहतपणें चालविली होती. ती कोणती द्वाणाल तर मनुष्यांची अनुकूलता.

जो जो मनुष्य भेटे त्याशी स्नेह करून त्यास आपलासा करून घेण्याच्या कळेंत महाराजांचा हातखंडा होता. कोणी कसाहि मनुष्य असला तरी त्याच्याशी

त्यांनी थोडा वेळ भाषण केले कीं तो त्यास अगदीं भाकून जात असे. हीं अप्रतिम कला त्यास अगदीं अल्प वयात साध्य झाल्यामुळेच मुख्यत त्यास अग्नीकृत कार्यात असें उज्ज्वल यश आले त्यांनीं पदरच्या प्रत्येक मनुष्याशी मोठ्या प्रेमाने व रहसाळीने बोलावे आपण हलके व हे श्रेष्ठ असा भास त्याच्या मनास विलकूल होऊं नये अशी सावधगिरी महाराज त्याच्याशी वागण्यात सर्वदा घेत असत त्यास काहीं सकट किंवा अडचण असल्यास ती मोठ्या स्नेहभावानं ऐकून घेऊन त्यास आपल्याकडून होण्यासारखे असेल तेवढे साहाय्य करण्यास ते सर्वदा तयार असत पदरच्या माणसास पैशाअडक्याची प्रसंगी मदत करण्यास ते मागेपुढे पाहत नसत

महाराजाच्या ह्या अशा औदार्यामुळे पैशाचा फार खर्च होऊ लागला तेव्हा दादाजीने एके दिवशी अशी तक्रार केली की, 'आपण धर्नीच आहा आपण कोणास काहीं द्या ह्मटले तर आह्माला देणे प्राप्त परंतु आपणास जी नेमणूक करून दिली आहे तिच्या बाहेर खर्च होऊन आपल्या वडिलाच्या खर्चास जाणारी रकम कमी झाली असता तिकडून आह्मास नाहक दोष येईल यासाठी आपणास जास्त खर्च करण्याची परवागी आणून द्यावी, ह्मणजे मग आमचे ह्मणणें नाहीं ' यावर महाराजांनी असे उत्तर केले की, 'तुम्हाला त्याची पंचाईत कशाला ? जो अधिक खर्च होईल त्याची मंजुरी आम्ही वडिलांकडून आणवू ' हें ऐकून दादाजी कुंठित झाला. त्या बापड्याला महाराजाचे पुढील धोरण काय ठाऊक ? पदरच्या मनुष्याचे नि.सीम प्रेम संपादन त्याच्या हातून पुढें महत्कार्यसिद्धि करवावयाची हा विचार त्याला कोटून असणार & आपल्या धन्याच्या उत्पन्नाची जोगवण कसोशीने करून साधेल तेवढा मोठा ऐवज त्याच्याकडे वेळच्यावेळी प्रामाणिकपणानें पावता करणें एवढीच आपली इतिकर्तव्यता असें त्यास वाटे, यात काहीं वावगे नव्हतें.

महाराज पदरच्या माणसाला राजी ठेवून त्याशी ममतेनें वागूं लागले. त्यामुळें ज्याला त्याला वाटूं लागले कीं, हा धनी परम दयाळू व उदार आहे; हा आपलें हित पाहणारा आहे, याशीं इमानाने वागून याच्या आज्ञेत सर्वदा राहिलों तर आपलें कल्याण होईल. असा महाराजांनी सर्वास वेध लाविला. पदरच्या माणसांपैकीं मावळे लोकांवर महाराजांची मेहरबानी फारच असे. ते अडाणी व बाबळटसे दिसत. पण ते मोठे प्रामाणिक व इमानी असून सांगितलेलें काम झुझारीनें व अनन्य भावाचें करीत. कोणतेंहि अत्यंत विश्वासाचें काम त्यांच्यावर

सोपविलें असतां त्यासंबंधानें त्यांच्याकडून दगा असा बिलकूल होत नसे. ते अगदीं गरीब स्थितीतले असल्यामुळें त्यास कोणी नोकरीस ठेवून अन्नवस्त्राची सोय केल्यास त्याचे ते मोठे उपकारी होत, व आपल्या अन्नदात्यासाठीं प्राणहि ब्याब्यास तयार होत प्रथमत दादाजी कोडदेवानें त्यांच्या अगचे हे गुण पारखून त्यांस आपल्याकडे नोकरीस ठेविलें हे त्याचे गुण महाराजाच्या लक्षात यावयास विलंब लागला नाहीं त्यांनीं ह्या लोकास ममतेने व उदारपणे वागवून अगदीं आपलेसे करून सोडले ह्या लोकाचा महाराजास पुढें किती उपयोग झाला, हें इतिहासप्रसिद्ध आहे महाराजाच्या जाहगिरीच्या आसपासच्या पहाडी मुलखांतले ते रहिवासी असून स्वचरितार्थासाठी त्या अटव्य रानातच त्यांचें नेहमीं हिडणेंफिरणे असल्या कारणानें तिकडील सावळे रस्ते, चोरवाटा व पाऊलवाटा त्यांच्या नेहमी पायाखालच्या असत वर सांगितल्याप्रमाणें महाराज गावोगांव हिंडूं लागले तेव्हा ह्या मावळ्यास ते बरोबर घेऊन जात, आणि तेहि आपल्या नरुण व प्रेमळ धन्याच्या उपयोगी हरप्रकारें पडून त्यास खुष राखण्यास अगदी मनापासून झटत केलेल्या कामगिरीबद्दल थोडेसे इनाम दिले तरी तेवढ्यानेच सतुष्ट होऊन ते आपल्या धन्याशीं अधिकाधिक इतबारानें वागण्याचा प्रयत्न करीत महाराजाचा स्वभाव उदार असून ते सर्वाशींच प्रेमभावानें वागत असल्यामुळे हे मावळे त्यांच्या अगदी भजनी लागले आजपर्यंत लोकानी आपणास चुच्छ व हेंद्रे मानिले असता हा दयाळू धनी आपणाशी प्रेमळपणाने वागतो व गोड बोलतो, हें पाहून ते महाराजावर अतिशयित प्रीति करूं लागले त्याच्या मनांत महाराजाविषयीं अत्यंत अभिमान व भक्ति हीं उत्पन्न झाली, आणि जेथें ह्या धन्याचे चरण तेथे आपलें शिर, त्याच्या इष्ट कार्यसिद्धीसाठी समयी प्राणहि देणें प्राप्त झालें तरी चिंता नाहीं, असा त्यांच्या मनाचा निर्धार झाला; आणि हा त्याचा निर्धार कसाहि बिकट प्रसंग आला तरी कधीं यत्किंचितहि ढळला नाहीं ह्या मावळ्यांचे पुढारी कांहीं देशमुख होते, त्यांशीं महाराजांनीं पहिल्यापासून स्नेह संपादून त्याला आपल्या इष्ट कार्यास अनुकूल करून घेतलें. ह्यांपैकीं तीन नांवें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. तीं हीं एसाजी कंक, तानाजी माळुसरे व बाजी पासलकर. हे तिघेहि पिढीजाद वतनदार असून मावळांतले

१ हा खुद्द मावळांतला देशमुख नव्हता मावळाखालच्या कोकणपट्टीतला हा देशमुख होता.

२ हा मुसेखोऱ्याचा देशमुख. मावळात त्यांचें मनस्वी वजन होतें. देश-

लोक त्यांस आपले पुढारी समजत. हे तिन्ही पुरुष महाराजांच्या प्रत्येक कारस्थानांत पहिल्यापासून होतें, व पुढें मोठमोठ्या कामांच्या त्यांनी अतिशयित इमानानें व मर्दुमकीने कशा पार पाडल्या व खासिकार्या आपल्या प्राणांच्याहि आहुति द्यावयास ते कसे प्रवृत्त झाले हे यथास्थलीं सागूं.

महाराजानी केलेला सकल्प दादाजीला पसत वाटला नाहीं, हे मागे सांगितलेंच आहे तो आपल्या उद्देशास उत्तेजन देत नाहीं हे पाहून त्यानी त्याच्या हाताखालच्या इतर कारकूनमडळीकडे आपला बेत बोलून दाखविला व त्यास आपल्या मसलतीस अनुकूल करून घेतले गावोगावचे देशमुख कामानिमत्त पुण्यास आले ह्मणजे त्यास एकीकडे बोलावून त्याजकडे त्यानी आपली मसलत बोलावी, त्याचा तीसबधाने काय अभिप्राय आहे ते समजून घ्यावे, व त्याच्याशी अशा युक्तीने व मोहक रीतीने भाषण करावें कीं, ते त्याच्या मसलतीस कायावाचामनेकरून सामील होत ते गावोगाव हिडत असता प्रत्येक देशमुखाची गाठ घेऊन त्याच्याशी सलोख्याचें भाषण करून व इतबार दाखवून त्याला आपलास करून घेत त्याप्रमाणेच जे मराठे सरदार भेटत त्याच्याशीहि मोठ्या इततल्याने वागून त्यास वश करून घेण्याचा महाराज प्रयत्न करीत त्याचे वय लहान होते तरी त्याचे उत्साहजनक व मर्दुमकीचें भाषण ऐकून व योजलेल्या मसलतीची साध्यता कितपत आहे हे नाट लक्षात येऊन हे देशमुख व मराठे सरदार त्यास तत्काळ वश होत, व त्याच्या मसलतीत शिरण्यास उद्युक्त होत शिवाय त्याचा आदरशीलपणा, त्याचा वीर्योत्साह, यवनाविषयी त्याच्या ठायी बागत असणारा पराकाष्ठेचा द्वेष, स्वधर्मरक्षणाविषयीचा त्याचा पूर्ण निर्धार व स्वराज्यस्थापनेने होणाऱ्या अनंत फायद्याचें मनोबोधक रीतीने प्रतिपादन करण्याची त्याची उत्कृष्ट शैली हीं पाहून कोणी कसाहि कुरेंबाज, आपढंगी किंवा आपल्यापुरते पाहणारा असला तरी तो महाराजाला अगदीं भाळून जात असे दुसरें असें कीं, महाराजांच्या वीर्यशाली वडिलांनी केलेले पराक्रम व सपादिलेला लौकिक हे त्या

मुखांचे बखेते मिटविण्याच्या व त्यास वश करून घेण्याच्या कामी दादाजी कोंडदेवास ह्या पासलकराचे पुष्कळ साहाय्य झाले. दादाजीच्या काही निकालावर याची साक्ष आहे. कान्होजी जेथे देशमुख याचा हा जांवई होता. सकटात सापडलेल्या देशमुखास याचें नेहमी चांगलें साहाय्य होत असे. शिवाजी महाराजास अनुकूल होऊन त्यांच्या स्वराज्यसिद्धीच्या उपक्रमास तो साहाय्य करण्यास प्रवृत्त झाला तेव्हां तो चांगला शोक बयाचा होता.

प्रांतात सर्वत्र महेश्वर होते, आणि अशा प्रतापी पुरुषाचा पुत्र आपल्या पित्या-प्रमाणेच जवानमर्द निपजून मर्दुमकी करून आपणास यवनाच्या मगरमिठीतून खास सोडवील असा उत्साहजनक विचार त्याच्या मनात उत्पन्न होऊन, महाराज अल्पवयी होते तरी त्यास सामील होण्यास ते तयार झाले, आणि जे कोणी ह्या त्याच्या महत्कार्यास सहाय झाले नाहीत त्यास त्यानी कोणत्या प्रकारे शासन केलें ह्याचा पुढे निर्देश होईल

ह्याप्रमाणें महाराज आपल्या जहागिरीतील व आसपासच्या गावातील देश-मुखांस व सरदारास वश करून घेण्याच्या उद्योगास लागले आता ह्या अगीकृत दुर्घट कार्यात त्याला यश येण्याचा सभव किती वाटला असावा, किंवा हे कार्य पुढलामागला पोच न पाहता केवळ हूडपणानें व धाडसानें त्यानी आरभिलें कीं काय याचा निर्णय येथे अवश्य झाला पाहिजे

महाराजाच्या ह्या उद्देशास पहिली अत्यंत प्रोत्साहक गोष्ट झटली झणजे त्याच्या महापराक्रमी तीर्थरूपाचा येथवरचा चरित्रक्रम होय निजामशाहींत नोकरीस असता त्यानी जे पराक्रम केले, ती शाही बुटविण्यास मोगल प्रवृत्त झाले असतां त्याच्याशी जे युद्धप्रसंग त्यानी केले, व पुढे निजामशाही मोगलानी पार बुडवून टाकिली असता तिची स्थापना पुनरपि करण्यासाठी जो प्रचंड उद्योग त्यानी केला त्याचा कित्ता महाराजापुढे ढळढळीत होता. मोगलासारख्या जबरदस्त शत्रूशी झुंजण्यास देखील शहाजीराजे कचरले नाहीत, व पुढे त्या शत्रूने त्याम पराजित केलें ते त्याचे सैन्यबळ प्रचंड पडल्यामुळेच केवळ होय, त्याप्रमाणेच पुढे विजापूरसरकाराच्या पदरी नोकरी धरिल्यावर त्याच्या साहाय्याने त्या सरकारास कर्नाटकातील मोहिमात यश येऊन त्याची तिकडे दंड सत्ता स्थापित झाली, ह्या गोष्टी महाराजास चागल्या विदित होत्या. ह्यावरून त्यांची अशी खात्री झाली कीं, आपण आपल्या लोकांचा चागला जमाव करून त्यास योग्य प्रकारें तयार केलें तर त्याच्या मदतीने यवनाची सत्ता महाराष्ट्रातून टक्कळ निर्मूळ करिता येईल. ह्याप्रमाणे प्रतापशाली वडिलानी घालून दिलेला अत्यंत उत्साहजनक कित्ता वळवून त्यास साजे असे काही तरी कर्तृत्व करण्याचा हुरूप शिवाजीमहाराजांसारख्या सत्पुत्राच्या हृदयांत उत्पन्न झाला यात कांहीं नवल नाहीं. सत्कृत्यांत 'बापसे बेटा सवाई' असें झणवून घेण्याचा सुयोग व सद्बुद्धि फारच थोड्या सुपुत्रांस प्राप्त होते. निजामशाहीची पुन स्थापना करून सर्व राज्यसूत्रें आपल्या हातांत वागविण्याची वडिलांची उत्कट आकांक्षा शत्रु अस्ति-

प्रबळ असल्यामुळे तृप्त झाली नाही, व शेवटीं निरुपायास्तव यवनांचीच पुनरपि ताबेदारी त्यांस पतकरावी लागली, हें चागलें झालें नाहीं, असें महाराजांस नेहमीं वाटत असे, व हें ते वारवार बोलूनहि दाखवीत विजापुरास असता तेथे जी स्थिति महाराजाच्या अवलोकनात आली होती तीवरून तर त्यांच्या मनांत यवनाच्या ताबेदारीचा पुरा वीट उत्पन्न झाला होता, हे मागें सांगितलेंच आहे. आपला पडता काळ असल्यामुळें आपल्या वडिलांसारख्या पुरुषसिंहास ही हीन स्थिति पतकरून राहावें लागलें आहे, यास्तव ह्या अनिष्ट स्थितींतून साधेल त्या उपायानें सुटण्याचा उद्योग करावयाचा असा स्तुत्य निश्चय महाराजानी अल्प वयातच केला. ह्यावरून त्याच्या ठायी तेजस्विता, खाभिमान व स्वातंत्र्यप्रीति ह्या वृत्ति लहान वयातच किती विकास पावल्या होत्या हे व्यक्त होते

आणखी असें की, पुणें, सुपे, मावळ वगैरे प्रांतातले कित्येक देखमुख यवनी अमल्लास त्रासून त्या राज्यकातीच्या समयी पुंडावा करू लागले होते, व त्याचे आपआपसातहि सदा कलह चालू असत तेव्हा अशा नाराज देशमुखास एकीचे महत्त्व किती आहे ते समजून सागून स्वतंत्रता प्राप्त करून घेण्याचा योग्य उपाय मुचविला तर तो त्यास किती रुचण्याजोगा होता हें सागावयास नकोच. हें काम महाराजांनीं मोठ्या युक्तिप्रयुक्तीने करून त्याच्या आपआपसातल्या कुरबुरी मिटवून टाकल्या व आपल्या इष्ट कार्यास त्यास अनुकूल करून घेतलें.

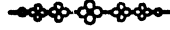
महाराजाच्या इष्ट उद्देशाच्या सिद्धीस अनुकूल अशी आणखी एक गोष्ट ही होती की, पुणे, सुपे, मावळ वगैरे निजामशाही प्रांत विजापूरसरकाराच्या ताब्यांत नुकतेच आले असून त्या प्रांताची व्यवस्था त्या सरकारानें अद्यापि चांगलीशी लाविली नव्हती, व आसपासच्या किल्ल्यावर फौजफांटा वगैरे ठेवावा तसा ठेविला नव्हता, शिवाय त्या सरकाराच्या दरबारांतील मुत्सद्दीमंडळींत बखेडे माजल्यामुळें तर हा बंदोबस्त पुष्कळच ढिला होता त्यांत आणखी शहाजी-राजांला इकडील प्रांतात जाहगीर दिली असल्यामुळें ह्या प्रांताचा बंदोबस्त आपोआप राहिल असें विजापूरसरकारास वाटणें साहजिक होतें. मालोजीराजे व शहाजीराजे यांच्या ताब्यात इकडील प्रांत पुष्कळ वर्षे असून दादाजी कोंड-देवासारखा उत्तम कारभारी ह्या वेळीं त्यांस लाभल्यामुळें त्या प्रांताची व्यवस्था अशी चांगली राहिली होती की, तेथील प्रजाजन आबाद होऊन हिंदूंच्या राज्यांत आपण सुखी होऊं असें त्यांस बाद्दं लागलें होतें; व शहाजीराजांसारख्या फौज बाळगून असणाऱ्या महापराक्रमी पुरुषाच्या तेजस्वी पुत्राच्या मनांत खराज्य-

स्थापनेची स्फूर्ति उत्पन्न होऊन तत्सिद्धयर्थ उपाययोजनेंतहि तो परम कुशल आहे अशी त्याची खात्री होऊन त्यास तनमनधनेकरून साहाय्य करण्यास ते उद्युक्त झाले यांत नवल तें कोणतें ? मनुष्यांची ही अनुकूलता पाहून महाराजांस अधिकाधिक हरूप येणें साहजिक होतें

आता हा स्वराज्यस्थापनेचा सदुद्देश सिद्ध झाला असता राज्य चालविण्यास लागणारी योग्यता व बुद्धिमत्ता महाराजाच्या अर्गी किती होती हें पुढे सर्व जगाच्या प्रत्ययास आलेंच आहे. हे राजकीय शिक्षण महाराजास घरचेंच होतें. त्याच्या घरी नेहमीं ह्याच गोष्टी जिजाबाई, दादाजी कोडदेव व इतर कारभारी बोलत त्याच्या जाहगिरीची व्यवस्था ठेवण्याच्या कामी जो व्यवहार नित्य चालत असे तो महाराजाच्या सदोदित डोळ्यासमोर होत असे. जमीनमहसूल, शिबंदी, न्यायमनसोबा इत्यादि गोष्टींत महाराज लहानपणापासूनच मन घालूं लागले होते हे मागे सांगितलेंच आहे ह्या मिळालेल्या अल्पस्वल्प अनुभवात आणखी विजापुरी प्राप्त झालेल्या अनुभवाची भर पडली होती हा दुसरा अनुभव त्यास थोडाच वेळ मिळाला हे खरें परंतु तेवढा महाराजासारख्या तैलबुद्धीच्या, तेजस्वी व उत्साही पुरुषास पुरण्याजोगा होता. विजापूरसरकाराची त्या वेळी पूर्ण भरभराट असून हरएक राजकीय प्रकरण त्या काळच्या मानानें पूर्णावस्थेस आल्यासारखे होते. अशा दरबारात शहाजीराजाचे मोठे वजन असल्यामुळे दरबारांतील प्रत्येक घडामोड महाराजास समजण्यास मुळीच अडचण पडली नाहीं हें मागे सांगितलेंच आहे

हें स्वराज्यसाधनसाहित्य महाराजासारख्या अलौकिक पुरुषास आरंभी अनुकूल झालें तेवढें बस झाले, आणि जिजाबाई मातुश्रीनें त्यांच्या सुपीक मनोभूमींत लावलेलें स्वराज्यसाधनप्रीतीचें सद्बीज उत्तम प्रकारें अकुरित होऊन त्या माऊलीच्याच हातीं त्याचें यथास्थित सेचन-वारंवार झालें, व त्यास अनुकूल परिस्थितीचें व उत्साह, आवेश, खोत्कर्षप्रीति, यवनद्वेष, पित्याचें प्रोत्साहक चरित्र इत्यादि गोष्टींचें उत्कृष्ट खत मिळून त्या अकुराचा सुंदर वृक्ष बनला; आणि त्याचा शाखाविस्तार समग्र जगास चकित करून टाकणारा असा झाला. ह्या स्वराज्यरूप विशाल वृक्षाच्या मधुरतम फलांचा आस्वाद कांहीं काळ महाराष्ट्रीयांस घडून ते सुखी, संपन्न व कीर्तिमानू झाले.

भाग सहावा.

खराज्यस्थापनेला आरंभ.

१६४६-४७.

मागल्या भागात सांगितल्याप्रमाणे महाराज पुण्यास आपल्या जाहगिरीत येऊन राहिल्यावर एकाद्या सपन्न सरदाराच्या मुलाप्रमाणे ऐषआरामीत मग होऊन न राहता माहीतगार लोकास बरोबर घेऊन आपल्या जाहगिरीतील व आसपासच्या प्रातातील एकूणएक महत्त्वाच्या जागा व किल्ले त्यानी बारकाईने पाहिले, यवनाचा बंदोबस्त प्रत्येक किल्ल्यावर कितपत आहे त्याची माहिती मिळविली, सगळ्या चोरवाटा व हमरस्ते पाहिले, बहुतेक देशमुखाशी ओळखी व मसलती केल्या कोणते लोक आपल्या उपयोगी पडतील व कोणते आपणास हरकत करितील ते पाहून ठेविले, त्याप्रमाणेच कोणत्या रीतीने आपल्या इष्ट कार्यास आरंभ करावा, व तो केव्हापासून केला असता विशेष यशस्वी होईल याचा नीट विचार केला, जवळच्या लोकांबरोबर या संबंधाने वारंवार खलबते केली, आणि मग आपला कार्यक्रम ठरविला

आता हा खराज्यस्थापनेचा आरंभ महाराजांनी आपण होऊन केला नसून शहाजीराजाच्या सांगण्यावरून दादाजी कोडदेव व त्याच्या बरोबर असलेले दुसरे कारकून यांनी महाराज केवळ अकराबारा वर्षांचे असतांच तो केला, असें एका इतिहासशोधकाचें^१ झणणें आहे, आणि ह्या आपल्या विधानास तो सभासदाच्या पुढील वचनान्चा आधार घेतो. ' बेंगरूळाहून पुण्यास येतांच बारा मावळे काबीज केलीं मावळे देशमुख बांधून दस्त करून पुंड होते त्यास मारिलें ' परंतु ह्या एका वचनावरून खराज्यस्थापनेचा 'गुरुमंत्र' शहाजीमहाराजांनीच आरंभी दिला असून हें कार्य दादाजी कोडदेवाच्या सल्ल्यानें साधाय्याचें त्यांच्या मनात होतें असें झणणें सर्वथा युक्त नव्हे. सभासदाच्या ह्या वाक्याचा संदर्भ वास्तविक पाहतां असा आहे की, शहाजीराजांनीं कर्नाटकाच्या

मोहिमेंत उत्तम कामगिरी बजाविल्याबद्दल बारा मावळे, बारामती व इंदापूर हीं त्यास सरंजामासाठी दिली होती हे नवीन मिळालेले प्रात आपल्या ताब्यांत घेण्याविषयी दादाजी कोडदेवास राजानी सांगितल्यावरून त्यानें स. १६३८ त बेगुरुळाहून परत आल्यावर, सभासद ह्यणतो त्याप्रमाणे, मावळे काबीज करून मावळे देशमुखांस अकित केले शहाजीराजांचा ह्या वेळी नुकता कोठे विजापूरकरांच्या दरबारी प्रवेश होऊन त्यास स्थायिकपणा येऊ लागला होता अशा समयी पुन लागलीच बंड करण्याचा अविचार आरभिल्याचा निराधार आरोप त्याच्यावर करणें केवळ हास्यास्पद होय शहाजीराजास मावळात राज्य स्थापण्याचा प्रयत्न दादाजी कोडदेवाच्या मसलतीने करण्याची इच्छा का झाली याचे कारण सदरील इतिहासशोवक असे देतो की, 'कर्नाटकात अफजलखान, मालोजी घोरपडे वगैरे विजापूरचे सरदार द्रुपाने शहाजीचे पाऊल स्थिर करूं देत ना' हें कारण तर स. १६३८ त मुळांच सभवन नाहीं अफजलखान वगैरे सरदार राजाच' द्वेष पुढे आठ दहा वर्षानी कळू लागले सदरील सली कर्नाटकाच्या इतिहासात ह्या प्रतिस्पर्धीच्या नावाचाहि उल्लेख नाहीं ह्या अप्रयोजक अनुमानास 'मूढे कुठार' या न्यायाने असा अपवाद आहे की, दादाजीने जर शहाजीराजास मावळात स्वराज्यस्थापनेची सहा दिली होती तर पुढे सातआठ वर्षानी महाराजानी त्या कामास सुरुवात केली तेव्हा त्यानें एवढे अकाडताडव का केले बरे ' व शिवाजीमहाराज त्याचा नेमळा बुद्धिवाद बिलकूल ऐकतनात तेव्हा झुरणीस लागून किवा कित्येकाच्या मते विषप्राशन करून त्याने स्वप्राणनाश का केला ? शहाजीराजाच्या मनात स्वराज्यस्थापनेचा विचार ह्या वेळी आला होता हें खरे मानिले तर ते काम दादाजी कोडदेवापाशीं त्या वेळीं असलेल्या हजारबाराशे लोकांच्या साहाय्यानें सिद्ध होण्यासारखे आहे असें मानण्याइतकी मूढ बुद्धि त्याची होती काय ? बेगुरुळाहून परत येताना दहावीस हजार लोक दादाजी कोडदेवाबरोबर दिल्याचा पुरावा प्रकृत अनुमान करणाऱ्यास एकाद्या कोणत्या जुन्या चिटोऱ्यात सापडला आहे कार्य ? पण एवढे भगीरथ काम

१ रा. राजवाडे यानी शिवकालीन कागदपत्रे पुष्कळ जमा करून त्यांचे पांच भाग प्रसिद्ध केले आहेत. हे बहुतेक कागद निवाड्याचे मेहजर आहेत. मावळातील देशमुख परस्परांशी कलह करीत. ते एकमेकांशी मारहाण करून अनेक प्रकारी खराबीस येत. ते घवनी अमलाची फारशी परवा करीत नसत. अशा लोकांना आहारीं आपणूक आपल्या धन्याची जहागीर सुरक्षित व सुव्यवस्थित राखण्याचें अतिविकट काम दादाजी

एकाद्या दुसऱ्या शेंदाडक्षिपायास सागण्यापेक्षां शहाजीराजे स्वतः आपल्या सैन्यानिशीं कां नाहीं एकदम चढई करून आले ? कोणीकडूनहि पाहतां त्याचें हें अनुमान अत्यंत दृष्ट असून महाराजास यामुळें नसतें लघुत्व येणारें आहे. ह्यावरून कोणीं असें मात्र समजूं नये कीं, शहाजीराजाच्या मनात स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा विचार कधीच आला नाही या प्रकरणीं मागे थोडासा उल्लेख झालाच आहे वाद मिळून इतकाच आहे कीं, शिवाजीमहाराजांनी स्वतः स्वराज्यस्थापनेस आरंभ करण्यापूर्वी सातआठ वर्षे शहाजीराजाच्या सागण्यावरून महाराष्ट्रात स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा उद्योग सुरू झाला होता कीं काय ? तो सुरू झाला होता हे खरे ह्याणावे तर तो नंतर लागलीच बंद का पडला ? व दादाजी कोडदेवाची मति पुढे का पालटली ? आता हे मात्र खरें आहे कीं, दादाजी

कोडदेवासारख्या कर्तबगार व इमानी पुरुषाच्या हातून मिर्झास गेले ह्या देशमुखाच्या एकमेकातल्या कलागतीचे निवाडे दादाजी कोडदेवानें कमे केले याचा मासला सदरील कागदपत्रात पुष्कळ पाहावयाम मिळतो ह्या कागदपत्रावरून आणखी शिवाजीमहाराजांनी ह्या देशमुखाम वग करून घेण्याच्या कामी कमकशी खटपट केली याचाहि थोडासा उल्लेख सापडतो. रा राजवाड्यानी जमविलेले काही कागद आपल्या पंधराव्या खडात दिले आहेत, त्यातील तीन कागदावर प्रतिपच्चदलेखेव वर्धिष्णु-विंश्वदिता। शाहसूनो-शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ह्या वचनाची मुद्रा छापिली आहे. या तिन्ही कागदातला मजकूर पाहिला तर तो चाकण कमब्यातला कृष्णभट विन मुरारिभट ब्रह्मे नावाच्या एका इममाला काही जमीन इनाम दिल्याचा आहे यातल्या पहिल्या कागदाचा शक १५६१ (आश्विन शु० ८) असा आहे यावरून हें इनामपत्र स. १६३९ तलें असावे असे दिसते. ह्या सनात शिवाजीमहाराजांचे वय बारातेरा वर्षांचे होतें. तेव्हा अर्थात् हें इनामपत्र दादाजी कोडदेवाने करून दिलें असून ब्राह्मणास दिलेली जमीन शहाजीराजाच्या जहागिरीतली अमल्यामुळें त्याच्या अल्पवयी पुत्राच्या नावाची वर दर्शविलेल्या वचनाची मुद्रा त्या पत्रावर त्यानें केली असावी ह्या एवढ्या आधारावर रा सरदेसाई आपल्या 'रियामतीत' (पृ. १६९) असा तर्क करिताल की, दादाजीनें शहाजीराजांच्या सागण्यावरून शिवाजीमहाराजांच्या नावाने स्वराज्यस्थापनेस हा असा आरंभ कर्नाटकातून आल्यावर केला होता ! असला बादरायणसंबंध जोडून देण्यात काहीच अर्थ नाही त्या काळचे देशमुख, वतनदार व इतर जमीनदार सरदार आपल्या नावाच्या अशा मुद्रा आपल्या कागदपत्रावर करीत असत. सदरील वचनाची मुद्रा शिवाजीमहाराजांनी आपल्या पुढील व्यवहारांत कायम केली हें खरें, पण एवढ्यावरून वादविषयक तर्कास काही बळकटी येते असें ह्याणवत नाही.

कोडदेवानें शहाजीराजांच्या जहागिरीची सुव्यवस्था लावून तीस लहानशा दुमदार स्वराज्याचें स्वरूप आणून देण्याचें काम उत्तम प्रकारें केलें, आणि त्याचा हा सगळ्या कारभार आमच्या अल्पवयी, कुशाग्रबुद्धि चरित्रनायकाच्या डोळ्यासमोर झाला असल्याकारणानें हें त्यास चांगलेच शिक्षण मिळाले. एवढ्यापुस्ता स्वराज्यस्थापनेस आरंभ झाला असें ह्मणण्यास फारशी हरकत नाही तथापि ही जहागीर अदिलशहाच्या कृपेने मिळाली असून तीवर त्याचा पुरा शह न ताबा होता. तो झुगारून देण्याचे धाडस प्रथम शिवाजीमहाराजांनीच केले तें दादाजीने किंवा शहाजीराजांनी केलें नाही.

आता येथे कोणी असें ह्मणेल कीं, शहाजीराजांच्या मनात महाराष्ट्रात स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा विचार नव्हता तर महाराजासंबंधाची कागाळी दादाजी कोडदेवाने त्याच्याकडे केली असता, व विजापूर सरकाराकडून त्यास यासंबंधाने जरब मिळाली असता, त्याचा बंदोबस्त करण्याचे किंवा त्यास आपल्या जाहगिरीतून हाकून देण्याचे राजानी मनात का आणिलें नाही? ह्या प्रश्नाचे उत्तर सोपे आहे महाराजांनी विजापूरसरकाराच्या अमलातील मुलखांत धामधूम आरंभिली त्या सुमारास कर्नाटकात शहाजीराजांचे बस्तान नीट बसून त्यांच्या हाती बराच प्रात जहागिरीच्या वगैरे रूपाने आला होता, व ते तिकडे प्रबळ होऊन त्याचें प्रस्थ बरेंच वाढले होते शिवाय पुढे विजापूरदरबारात दुफळी माजून त्या राज्यात जिकडेतिकडे अव्यवस्था झाली होती. अशा संधीस राजे स्वतः कर्नाटकात स्वतंत्र राज्य स्थापण्याच्या प्रयत्नात होते हे मागे सांगितलेंच आहे. तेव्हा अशा समयी स्वपुत्रानें बेताबाताने आरंभिलेली चळवळ यशस्वी होण्याचा सभय आहे असें त्यास वाटून, त्या कागाळ्यांसंबंधाने कानावर हात ठेवून ते नावानिराळे राहिले. स्वराज्यस्थापनेचा विचार त्याच्या हृदयात पूर्णपणें वागत होता, व त्यास यवनाची सेवा मनापासून आवडत नव्हती हें निर्विवाद आहे. परंतु सदरील इतिहासशोधक ह्मणतो त्या वर्षीच त्यांनीं ह्या कार्यास आरंभ केला हें ह्मणणें मुळींच बरोबर नाही. कर्नाटकात शहाजीराजांनीं पुढे थोडीशी चळवळ केली हे खरें परंतु शिवाजीमहाराजांप्रमाणें त्यांनीं विजापूरसरकाराशीं उघडउघड विरोध केला असें कधीहि घडलें नाही. ते शेवटपर्यंत विजापूरसरकारांचे अकितच राहिले.^१

१ जेथे याच्या शकावलीत शहाजीराजास शिवाजीमहाराजांच्या आगळिकीस्तक विजापूरसरकाराच्या हुकमावरून कैद करून कनकगिरि येथें स. १६४८ त अटकेंत

असो, तर, ह्याप्रमाणें महाराष्ट्रांत खराज्यस्थापनेची कल्पना व आरंभ याचें सर्व श्रेय केवळ जिजाबाईमातुश्रीस व महाराजस दिलें पाहिजे. आतां हा आरंभ महाराजांनी कोणत्या प्रकारें केला याचें सविस्तर निरूपण कोणत्याहि बखरीत केलेले नाही. जी त्रोटक माहिती अव्यवस्थितप्रणे दिली आहे ती साधेल तेवढी जुळवून देण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

महाराजांनी एकंदर देशस्थितीचें अवलोकन करून व मुसलमान, मोगल व आपले हिंदु लोक यांच्या स्थितीचा पूर्ण विचार करून असें मनांत आणिलें कीं, मोगल व मुसलमान यांच्या ताब्यात सद्द्यादिबाधारा आहे हें खरें, परंतु त्यावर त्याचा अमल व्हावा तितका दृढ झालेला नाही, व तो आपल्या ताब्यांत कायमचा राहिल्याने आपला मोठासा फायदा आहे असे त्याम वाटत नसल्यामुळे तिकडील कोटकिल्यांचा वगैरे बंदोबस्त त्यांनी चागलासा ठेविला नाही, तेव्हां हाच प्रांत पहिल्यानें आपल्या कबजांत घ्यावा येथील किल्ले आपल्या ताब्यांत असल्याम सभोवतालील मुलूख सहज जेरदस्तीत येईल यवनांनीं कीतीहि खटपट केली तरी ह्या प्रांतातील हिंदू प्रजा अनुकूल झाल्यावांचून तो त्यांच्या हातीं कायमचा असा कधीहि राहणें नाही यास्तव यवनांस सहसा साध्य न होणारा असा हा मुलूख आपल्या तावीन झाल्यानें येथील बिकट

ठेविल्याचे नमूद करून पुढे त्याम व त्याच्यावरोबर कानोजीनाइक जेथे याम स. १६४९ त मोटिल्याचे लिहिले आहे त्याममयीं शहाजीराजांनी कानोजीनायकाम असें मागितलें की, 'आह्याम कर्नाटकान्त बेंगळूळ प्रांताची पार्श्वक्ष हानाची जहागीर मिळाली आहे. आह्यास तिकडे जाणे भाग आहे. तुमचे वतन मावळत आहे आमचे चिरंजीव राजश्री शिवबा पुणें येथें आहेत. त्याच्याजवळ तुम्ही आपल्या लोकानिशीं राहावे. तुमचे त्या प्रांतात प्राबल्य आहे. तरी मावळचे अवघे देगमुख त्यास रज्जू होऊन त्याच्या आग्नेत वर्तनील अमे करा मोगलाकडील किवा अदिलशाहाकडील कौज आली तरी इमान राखून तिशी लढाई करा.' हा असा करार त्या नायकाकडून बेलरोटीवर हात ठेवून शपथपूर्वक करविला आणि त्याम पत्र देऊन शिवाजी-महाराजांकडे पाठविलें. ह्या मजकुरावरून रा. बा. ग. टिळक असे अनुमान करिताह्म की, "दादाजी कोंडदेव व शिवाजीमहाराज यांनी पुणें प्रांतात रज्जू घातलेल्या व्यूहास व धोरणाम शहाजीची पूर्ण अनुमति होती. कदाचित् शहाजीमहाराजांचीच ही मसलत असावी." हें अनुमान १६३८-३९ तल्या परिस्थितीशी कसे जुळत नाही हे जर सांगितलें आहेच. १६४९ नंतर शिवाजीमहाराजांच्या (दादाजी कोंडदेवाच्या नव्हे) व्यूहास शहाजीराजांची पूर्ण अनुमति होती असें क्षणप्यास माझ् हरकत नाही.

किल्लांच्याच्या आश्रयानें यवनांशी थोड्याशा लोकांच्या साहाय्यानें झुंजतां येईल, व प्रसंग पडेल त्या वेळीं ह्या किल्ल्यांत छप्न बसून स्वरक्षण करितां येईल; त्याप्रमाणेंच आपल्या जाहगिरींतील व आसपासच्या प्रांतांतील देशमुखांवर जरब ठेवून त्यांस आपले कायमचे अकित करण्यास हे डोंगरी किल्ले फारच उपयोगी पडतील, असा विचार करून पहिल्यानें कांहीं किल्ले हस्तगत करण्याच्या उद्योगास महाराज लागले त्या वेळीं आसपासच्या बहुतेक किल्ल्यांवर विजापूर सरकाराने रखवालदार ठेविले होते. त्याच्याशीं युद्ध करून त्या सरकाराशीं उघड विरोध प्रगट करण्याचे सामर्थ्य महाराजास त्या काळीं मुळींच नव्हतें. यास्तव दुसऱ्याच कांहीं तरी युक्तीनें किल्ले हस्तगत करण्याचा बेत त्यानी केला. पुण्याच्या नैऋत्येस सुमारे वीस मैलावर तोरणा नावाचा किल्ला आहे. त्या किल्ल्यावरील अमलदाराशी बोलणे लावण्याकरिता महाराजांनीं एसाजी कंक, तानाजी मालुसरे व बाजी पासलकर ह्यास पाठविलें त्या किल्लेदारास त्यानीं असें सांगितलें की, हा किल्ला तूर्त आमच्या स्वाधीन करा. तो आझी पातशहापासून आपल्याकडे करून घेणार आहो ह्याप्रमाणें त्याच्याशी सामोपचारानें बोलून व त्यास कांहीं लांच वगैरे देऊं करून हा किल्ला स १६४६ त महाराजांनी आपल्या ताब्यात घेतला

ही विजापूरसरकारची केलेली पहिलीच आगळीक आपणास पचावी झणून महाराजांनी विजापूर शहरात लागलीच वकील पाठवून असें कळविले की, 'हा किल्ला आझी घेतला ते सरकाराच्या फायद्यासाठीच केवळ होय ह्या एकीकडच्या मुलखांत आमच्यासारखा विश्वासू नोकर असल्यानें पादशाहाचें पुष्कळ प्रकारें हित होण्याजोगे आहे इकडील मुलखातील जमीनमहसूल देशमुख जमवीत असल्यामुळें त्याची आकारणी व्हावी तशी बरोबर झालेली नाहीं;

१ खाफीखान झणतो की, शिवाजी महाराजांनी प्रथम चदनवदन हा किल्ला काबीज केला. रा. राजवाडे झणतात की, 'तोरणा व राजगड हे किल्ले ताब्यात घेण्याचें कारण असे होतें की, दक्षिणेस रोहोड खोऱ्यात बांदल देशमुख राहत होते, ते महाराजांस अनुकूल नव्हते त्यांना कबज्यात आणण्यासाठी हे दोन किल्ले त्यांनी हस्तगत केले. ह्यायोगें स १६४६ त महाराष्ट्र राज्याची मुहूर्तमेढ भक्कम रोंवली गेली. हे त्याचें सेवटलें विधान स्वराज्यस्थापनेचा आरंभ दादाजी कोंडदेवाने शहाजी महाराजांच्या सौगण्णीवरून केला असें जें त्याचें स्वताचें व रियासतकाराचें ह्मणणें आहे त्यास विरुद्ध आहे. हा किल्ला घेतल्याचा प्रकार कित्येक बखरींत असा सांगितला आहे की, पाच-साच्या दिवसांत किल्लेदार आपले लोक घेऊन लिल्लाबाखली येऊन खोऱ्यात राहव

ब देसमुख खरी आकारणी काय आहे ते कळू देत नाहीत. अशांनं त्यांचा फायदा होऊन सरकाराचें नाहक नुकसान होते. तेव्हा आमच्या ताब्यांत मुद्रख आल्यानं त्याची धारेबंदी यथास्थित होईल' ह्या ह्मणण्याचे प्रत्यंतर याचें ह्मणून विजापूरसरकारास गेल्या दहा वर्षांत जो वसूल मिळाला होता त्याहून पुष्कळ अधिक देण्याचें महाराजांनी कबूल केलें त्याच्या ह्या अर्जाचा जबाब मिळण्यास बरेच दिवस लागले. महाराजाला तरी हेच हवे होते त्याच्या वकिलानें दरबारच्या लोकास अवदानें चारून अर्जाचा निकाल अनुकूल करून घेतला इकडे महाराजांनी माघळे लोक जमवून तोरणा किल्ल्याची दागदुजी केली, व तो चागला मजबूत करून त्यास प्रचंडगड असें नाव दिलें ह्या किल्ल्यात खणीत असतां महाराजास पुष्कळ द्रव्य सापडले हा धनलाभ आपणास भवानीच्या प्रसादानें झाला असून आपत्या सत्कृत्यास तिची पूर्ण अनुकूलता आहे असा प्रवाद भाविक लोकांत त्यांनी पसरविला. यामुळे तर त्याची महाराजावर अधिकच निष्ठा बसून ते त्यास विशेष उत्साहाने साहाय्य करूं लागले ह्या प्राप्त झालेल्या द्रव्याचा विनियोग दारूगोळ्याचा व इतर युद्धोपयोगी सामुग्रीचा मुबलक संप्रह करण्याकडे व एक नवीन किल्ला बांधण्याकडे केला.

तोरणा किल्ल्याच्या आग्नेयीस तीन मैलावर मुरबाद नावाचा डोंगर चागला आहे असें पाहून तेथे वस्ती करून किल्ला बांधण्याचे काम महाराजांनीं मोठ्या झपाट्याने सुरू केलें. त्या डोंगरास तीन सोडा किवा माच्या होत्या, त्यांसहि तटबंदी केली मुख्य किल्ल्यास राजगड असे नाव देऊन तेथे एक मोठी इमारत उभारिली, व तीन माच्यास सुवेळा, सजीविनी व पद्मावती अशीं नांवे

असे ही सधि साधून महाराज हजारबाराशे लोक घेऊन किल्ल्यावर गेले, आणि तो त्यांनी हस्तगत केला. किल्लेदाराने विजापूरसरकाराकडे त्या सबधाची कागाळी केली तेव्हा महाराजांनी उलट अशा कागाळी केली की, किल्लेदार आपलें ठाणें सोडून गेल्यामुळे आह्माला त्याच्या रक्षणार्थ लोक ठेवावे लागले.

१ यास कोणी मुद्रोदेव व कोणी दुरजादेवीचा डोंगर ह्मणतात शेडगावकराच्या बखरींत याचें मुसलदेव असें नाव दिलें आहे

२ शिवदिग्विजयात ह्मटलें आहे की, हा किल्ला मूळचाच असून तो महाराजांनी राजकारण करून घेतला, व त्याला तीन सोडा होत्या त्या मात्र नव्या बांधिल्या. महाराजांनीं हा असा उपक्रम केल्याची वार्ता अदिलशहाच्या अधिकाऱ्यांस कळली तेव्हां त्यांनी रोहिडेखोऱ्याचा देशपांडे दादाजी नरस प्रभु (गुप्त) यास असें जरवेचें पत्र लिहिलें की, रोहिडेश्वराच्या डोंगराच्या आश्रयानें शिवाजीमहाराजांनीं माघळे बगैरे

दिलीं. ह्याप्रमाणें हे चार नवेच किल्ले तयार केले शिरवळानजीक खेडवेर नांवाचा गाव होता तेथे रान फार होते ह्या ठिकाणी फर्माशी आंब्याचीं झाडे लवून त्यानजीक पेट वसविली, वु तिचे नाव शिवापूर असें ठेविलें येथे मावळे व कोंकणे लोक जमवून महाराज राजकारणें करूं लागले.

ह्या किल्ल्याचे बांधकाम चालले असता त्या संबंधाची कागाळी अदिल-शहाच्या कानावर गेली तेव्हा हे काम बंद करण्याविषयी त्याने महाराजास हुकूम

लोक जमवून पुटावा माडला आहे, किल्ल्यावरील ठाणे उठवून तो काबाज केला आहे व त्याम राजगड अमे नाव दिले आहे, त्याम तू मामील आहेस, उत्पन्न वगैरे पोंचते करान नाहीम, तरा हा प्रकार तू मांडला नाहीम तर तुला विजापुराम नेऊन तुझी गरदन मारण्यात येईल ही गोष्ट ह्या देशपाड्याने शिवाजामहाराजास कळविली तेव्हा त्यानी त्यास लागलीच पत्र लिहिले, त्यातील आशय असा होता की, “ विजापुराहून तुह्याम हुकूम आला तो समजला शहाजी बेमानगिरी तुह्या व आह्मी, करीत नाही तुमचे कुलदेव रोहिदेश्वर यानी आह्मास हे यज्ञ दिले आहे पुढ तां ‘हिदवी’स्वराज्य करून सर्व मनोरथ पुरविणार आहे राजश्री दादार्जापनाच्या विद्यमाने तुमच्या वटिलाचे, तुमचे व आमचे श्रीपाशी रमान झाले ते कायम आहे, त्यान अतर पडणार नाही तुह्मी आमच्याकडे निघून यावे ” सदराल आशयाचीं पत्रे रा राजवा-ळाच्या पधराव्या खटात लेखाक २६७ व २६८ यात प्रसिद्ध झाली आहेत. हा स. १६४५ तली आहेत तेव्हा अर्थात् ज्याला राजगड हे नाव दिले तो मुळचाच असून तोरणा किल्ला हस्तगत करण्यापूर्वी त्याच्या माच्या बांधण्याचे काम चालू झाले असावे. आता शिवाजीमहाराजांनी पाठविलेल्या पत्रात दादार्जा कोडदेवाच्या विद्यमाने आण-भाक झाल्याचा उल्लेख आहे त्यावरून रियासतकार ह्यणतात की, ह्या उद्योगात दादाजीच आरंभी सूत्रचालक व प्रोत्साहक होता. पण ह्या गोष्टीने त्याच्या ह्या ह्यण-ण्यास मुळीच बळकटी येत नाही मावळातील काही देशमुख व देशपाडे शहाजी-राजाच्या जाहगिरीत असून कोणामच जुमानात नसत त्यास वश करून घेण्याचा हा एक उपाय दादाजीने योजला होता, अमे दिसते शहाजीराजाची जहागीर विजापूरकराच्या अमलात असून तिच्या मीमा काही स्पष्ट ठरल्या नव्हत्या तेव्हा अर्थात् आपल्या धन्याच्या काबूत जेवढा प्रात येईल तेवढा घेण्याचा हा दादाजीचा उपक्रम होय त्यात त्याचे याहून विशेष धोरण नव्हते, अमते तर सदराल पत्रव्यव-हार सतराठरा वर्षांच्या मुलाने आपण होऊन करण्यावेजी तो दादाजीसारख्या बयोवृद्ध व अनुभववृद्ध कारकुनाकडूनच झाला असता. पण शिवाजीमहाराजांनी दादार्जाच्या बुद्धिवाद न जुमानता आपल्याच जबाबदारीवर हा उपक्रम केला असे ह्या-कारणानें सदरील पत्रव्यवहार दादाजीच्या विद्यमानें झाला नाही हे उघड होते. ह्या गोष्ट आपल्या अनुमानास सर्वस्वी प्रतिकूळ आहे हें रियासतकाराच्या लक्ष्यात कसे आलें नाही नकळे.

पाठविला, व कर्नाटकात शहाजीराजे होते त्यांस खलिता पाठवून याबद्दलचा जाब विचारिला. तेव्हां त्यांनी असा जबाब लिहून पाठविला की, “ह्या प्रकरणीं शिवाजीनें मला काहींएक विचारलें नाहीं, व मीहि त्यास काहीं सांगितलें नाहीं. परंतु मी स्वतः व माझे सारें कुटुंब पातशहाचें इमानी नोकर आहो यास्तव शिवाजी काहीं करीत असल्यास ते आमच्या जहागिरीच्या सुधारणेसाठी किंवा सुरक्षितपणासाठी करीत असावा आमच्या जहागिरीच्या लगत्यास आमचा असा चागलासा किड्या नाहीं ह्याणून हा किड्या आमचा मुलगा बाधीत असावा. याबद्दल सरकारने मनात विकल्प आणूं नये. सरकाराविरुद्ध तो काहींएक करीत नसावा ” हा असा जबाब पातशहास पाठवून त्यांनी दादाजीस व महाराजास या प्रकरणी एक पत्र पाठविले त्यात ह्या गोष्टीबद्दल महाराजाचा निषेध करून असें का केले ह्याणून विचारलें, व पुढे तसे न करण्याविषयी त्यास निश्चिन सांगितलें दादाजीनें ह्यापूर्वीच राजाला एक पत्र पाठवून सविस्तर वर्तमान कळविलें होतें, व ह्या संबधाने शिवाजीमहाराजासहि पुष्कळ प्रकारी बोध केला होता पण त्याचा काहींएक उपयोग झाला नाहीं, हे मागे सांगितलेंच आहे.

ह्यांतर लवकरच दादाजी कोडदेव मरण पावला व जाहगिरीची सगळी व्यवस्था महाराज स्वतः आपल्या वडिलांच्या नांवें पाहू लागले ह्या सुमारास जहागिरीच्या वसुलाची मागील बाकी मागण्याकरिता शहाजीराजाकडून लोक आले. त्यांस महाराजांनी असा निरोप देऊन रवाना केलें की, ‘दादाजीपंत वारले येथला खर्च वाढला असून इकडील भिकार जमिनीचे उत्पन्न जाहगिरीच्या खर्चास पुरत नाहींसें झालें आहे. कर्नाटकात आपल्या ताब्यात मोठा मुलूख असून तो सुपीक आहे यास्तव आपण तिकडील उत्पन्नावरच इत.पर निर्वाह करावा हें बरें ’ ह्या जबाबाने शहाजीराजास मुळीच राग आला नाहीं असें दिसतें उलट आपला मुलगा कर्तृत्ववान निपजून अचाट कृत्यें करून स्वोत्कर्ष साधण्यास उद्युक्त झाला आहे हे पाहून त्यास मोठे समाधान वाटलें. यानंतर त्यांनी आपल्या जाहगिरीची एकंदर व्यवस्था पाहण्याचा कुलअखत्यार महाराजास मोठ्या आनंदानें दिला; आणि ‘तुमची हुशारी व कर्तव्यगारी ऐकून मी फार खुष झालो आहे,’ असा निरोप त्यांनी त्यास पाठविला ह्या वेळीं विजापूरदरबारांत दुफळी माजली असून फारच घोटाला झाला होता. यास्तव शहाजीराजांनीं असा विचार केला की, कर्नाटकांत आपणास मिळालेल्या जाहगिरीचें रक्षण करून स्वस्थ राहावे हें बरें. शिवाय शिवाजीमहाराजांनीं चाल-

शिविल्या धामधुमीमुळें आपल्यावर कांहीं-किटाळ येण्याचा संभव आहे. तेव्हां आपण चार पावले दूर राहावे ह्मणजे त्याचा आपला कांहीं संबंध नाही असे सांगता येईल ह्याप्रमाणें इतउत्तर शहाजीराजे कर्नाटकात कायमचे जाऊन राहिले.

शहाजीराजाच्या जाहगिरीपैकी मुंप्रताची व्यवस्था बाजी मोहिते याजकडे होती हा बाजी शहाजीराजाचा मेहुणा ह्मणजे तुकाबाईचा बंधु होता ह्याच्या ताब्यात सुयाचें टाणे आणि तीनगे घोड्याची पागा होती दादाजी मरण पावल्यावर महाराजानी त्यास पत्र लिहिले की, 'तुम्हीं आपल्याकडील वसुलाचा हिशोब व एकंदर पागा घेऊन पुण्यास यावे' हे त्याने मानिले नाही. ह्या पत्राचें उत्तर काहींएक न देता पत्र घेऊन जाणारापाशी त्याने असे उद्गार काढिले की, 'शहाजीराजे समक्ष असता हे मालक कोट्टन झाले ? याला असा हुकूम पाठविण्याचा अधिकार काय ? हे अदिलशहाच्या राज्यात पुंडावा करून किल्ले हस्तगत करीत आहेत याबद्दल ह्याला शासन व्हावयाचें पण ते वडिलाच्या जोरावर खरून जात आहे यामुळें हे शेफारले आहेत आपली फदफितुरी हे अशीच पुढे चालवितील तर ह्याच्या वडिलाची शोभा न राहून याचाहि प्राण धोक्यात पडेल याचे याला काहीं वाटतच नाही. आपणास तोलण्यामारख्या गोष्टी कराव्या; असल्या फंदात यानी पडूं नये' 'मामा काय बोलला ते जामुदानी महाराजांस सविस्तर कळविले ते ऐकून त्यास फार राग आला, व शिमग्याच्या दिवसांत पोस्त मागण्याच्या बहाण्याने काही मावळे बरोबर घेऊन ते ह्या मामाच्या भेटीस गेले त्यानी त्यास अचानक पकडून कैद केले आणि त्याच्या ताब्यां-नला प्रात व पागा ही हस्तगत केली. ह्याशिवाय त्याच्या खजिन्यात पुष्कळ द्रव्य, जवाहीर, उंची वस्त्रे वगैरे मोलवान् वस्तु संपडल्या हा मोहिते आपल्या वडिलाचा मेहुणा आहे हे लक्षात आणून महाराजानी त्याचा मोठा आदर केला व त्याम आपल्यापाशी राहून आपण आरभिलेल्या कार्यास साहाय्य करावयास सांगितले, परंतु तो काही केल्या कबूल होईना तेव्हा त्यास व त्याच्या पक्षाच्या लोकांस मोठ्या इतमामानें कर्नाटकात शहाजीराजे वेगळूळ येथें होते तिकडे पाठवून दिलें

१ कित्येक बखरीत असे आहे की, महाराज काही मावळे घेऊन मोहित्याला नकळत त्याच्या ताब्यातील प्रातात शिरले, व मध्यरात्रीस सुप्याच्या ठाण्यावर छापा घालून त्यानी ते मर केले व मोहित्याम व त्याच्या पक्षाच्या लोकाम बदिवान् केलें. महाराजानी तीनशे निवडक लोकानिशी त्याच्या किल्ल्यावर जाऊन तो निजळ अमना त्याला गाढून कैद केले असे एकदोन बखरीत आहे.

”ह्या एका कृत्यीने पंदरच्या सर्व माणसांवर व इतर लोकांवरहि महासजांची चांगली जरब बसली तो वडिलाचा खुद्द मेहुणा असतां त्याची सुद्धा यानी मर्यादा ठेविली नाही, तेव्हा यांच्याशी फारच संभाळून वागले पाहिजे, यांची आज्ञा मोडली किंवा यांच्या विरुद्ध काहीं खटपट केली तर पाहिजे त्यास शासन कसावयास हे मागेपुढे पाहणार नाहीत, असे विचार त्यांच्या मनात येऊन ते महाराजांस फार वचकू लागले

पुण्याच्या पूर्वेस चाकणचा किल्ला आहे. हा किल्ला पुण्यास जाण्यायेण्याच्या मार्गांत असल्यामुळे तो आपल्या ताब्यात असल्यास फारच सोईचे होईल असे महाराजास वाटले ह्या किल्ल्याची हकीगत अशी होती कीं, निजामशाही सरकाराकडून हा पहिल्याने शहाजीराजाम मिळाला होता पुढे त्यांस जाधवरावाच्या पाठलागामुळे विजापुराकडे पळून जावे लागलें तेव्हां त्या धामधुर्मीत मार्तंडदेव व होनापा देशपाडे नावाच्या पुंडांनी तो बळकाविला होता नंतर मुरार जगदेवाच्या दिवाणानें ह्या पुडास कैद करून हा किल्ला ताब्यात घेतला व मुराररावाने तो राजाच्या स्वाधीन केला दादाजी कोडदेवाने राजाच्या जाहगिरीची व्यवस्था लावताना ह्या किल्ल्यावर फिरगोजी नरसाला यास हवालदार नेमिले होते दादाजी मरण पावल्यावर हा फिरगोजी ह्या किल्ल्यात स्वतंत्र होऊन बसला होता त्याच्याशी युद्ध न करिता तो सामोपचाराने वश होतो कीं कसे तें पाहण्यासाठी महाराजानी त्याच्याकडे आपला वकील पाठवून किल्ला ताबीन करून देण्याविषयी बोलणे लाविलें. हें त्या किल्लेदारास मान्य होऊन त्यानें किल्ला स्वाधीन करून दिला, व महाराजाच्या भेटीस येऊन त्याची ताबेदारी पतकरून नोकरी करण्यास तो कबूल झाला. हें त्याचे गरिबीचें वर्तन पाहून महाराज खुष झाले, व त्या किल्ल्यावर त्यालाच पुन हवालदार नेमून आसपासच्या खेड्याचा वसूल जमा करण्याचे काम त्यानी त्याला सांगितलें ह्या किल्ल्यावर बिलालपाग्या ह्मणून एक जुना कामदार होता. त्याला महाराजापाशी राहणें प्रशस्त न वाटल्यावरून त्यास शहाजीराजाकडे जाऊं दिलें. बाकीचे पूर्वीचे छुने कामगार होते ते महाराजाच्या नोकरीस राहण्यास तयार झाल्यावरून त्यांस त्यांच्या कामावर कायम केलें. चाकण किल्ला पुरा ताब्यात आल्यावर चारामती व इंदापूर येथले ठाणेदार महाराजांस वश होऊन त्यांचा अंमल मानू लागले.

फिरंगोजी नरसाल्यानं महाराजांच्या अज्ञेवरून पुढें शिकवेरी किल्ला हस्तगत केला ह्या किल्ल्याचीहि देखरेख महाराजांनीं त्याखच सांगितली, व ह्या दोन्ही किल्ल्यांच्या आसपास असलेल्या गांवात दादाजी कोंडदेवानें चालू केलेलीं जमा-बंदीची पद्धत अमलात आणण्याची कामगिरी त्याजकडे सोपविली

ह्यानंतर महाराजांचें लक्ष पुण्याजवळील कोडाणा नांवाच्या किल्ल्यावर गेलें. पुण्यांत सुरक्षितपणें नादावयाचे तर हा मजबूत किल्ला आपल्या हातीं अवश्य आला पाहिजे असे त्यास वाटले हा किल्ला स्वाधीन झाल्याने महाराजांच्या सगळ्या पुणेप्रांताच्या जाहगिरीस बळकटी येणार होती. परंतु हा हस्तगत होतो कसा याची त्यास मोठी पंचाईत पडली. विजापूरसरकाराने ह्या किल्ल्यावर एक मुसलमान हवालदार नेमिला होता त्याच्याशी उघडपणें युद्ध करून किल्ला सर करण्याचें सामर्थ्य महाराजाम त्या वेळीं आलें नव्हतें, व यदाकदाचित् त्याच्याशी युद्ध करण्यास महाराज प्रवृत्त झाले असते तर विजापूरसरकाराशीं उघड वैर केल्यासारखे होऊन आपला नाश होण्यास विलंब लागणार नाहीं हें त्यास पक्कें ठाऊक होतें यास्तव त्यानी त्या किल्लेदारास लाच देऊन वश करून घेण्याचा बेत केला, आणि हा त्याचा बेत सहज मिद्धीस गेला कोडाणाकिल्ला हातीं आल्यावर त्याची नीट व्यवस्था करून त्यास सिंहगड असें नांव दिले.

ह्या सुमारास पुरदरनामक किल्ल्यावर नीलकंठ हैबतराव नामेंकरून एक हुशार ब्राह्मण होता त्याच्या ताब्यात हा किल्ला व आसपासचा प्रांत होता. हा त्यास निजामशाही सरकाराकडून इनाम मिळाला होता पुढे निजामशाही मुल्लख मोगलाच्या ताब्यात गेल्यावर हा नीलकंठराव स्वतंत्र होऊन बसला होता. शहाजीराजे व दादाजी कोंडदेव ह्यांच्याशी हा मित्रभावानें वागत असे. दादाजी मरण पावला त्या सुमारास हा नीलकंठराव मरण पावला त्याला तीन पुत्र होते. त्यापैकी वडील मुलगा निळोपंत हा सगळा कारभार आटपून आपल्या धाकट्या भावांस मोजीनासा झाला. ह्या भावाची नावें पिलाजी व संक्राजी अशीं होती. त्याचें ह्मणणें अर्थात् असें होतें कीं, किल्ल्याची मालकी तिघां भावांच्या हातीं सारखी असावी हा असा त्या तिघा भावांत कलह जुंपून राहिला होता. शिवाजी महाराज पराक्रमी निपजून आपल्या जाहगिरीची वृद्धि करण्याच्या प्रयत्नात आहेत हें पाहून निळोपंत त्यांच्याशीं स्नेहभावानें वागत असे.

आता हा किल्ला आपल्या कबजांत येतो कसा हा विचार महाराजास उत्पन्न झाला. किल्ल्याच्या मालकीशी उघडउघड वैर करावे तर ते पडले पिढीजाद मित्र, तेव्हा हे करणे लोकोपचारास अमळ विरुद्ध तर खरेंच परतु बारामती, इंदापुर व सुपे ह्या आपल्या तिन्ही परगण्यांचे सरक्षण व बंदोबस्त यथास्थितपणे व्हावयास ह्या किल्ल्याचे साहाय्य अवश्य हवे असे महाराजास कळून चुकले होते. वर सांगितल्याप्रमाणे त्या भावामध्ये कलह लागला आहे असे पाहून महाराज सुपेंप्रातात जाण्याच्या मिषाने^१ राजगडावरून काहीं निवडक मावळे बरोबर घेऊन निघाले ते जवळ आले असे कळल्यावरून धाकट्या भावानी आपल्या भांडणाचा निवाडा करण्यासाठी महाराजांस पुरदरास बोलाविले त्यावरून महाराज त्या किल्ल्याच्या पायथ्याशी नारायणाच्या देवालयात तळ देऊन राहिले किल्ल्यावर एकदम चढून गेल्यास निळोपंतास सशय येईल असे त्यास वाटले इकडे त्या धाकट्या भावासहि उघडपणे शिवाजीमहाराजास जाऊन मिळण्याचे धैर्य होईना अशा बुचकळ्यात उभय पक्ष पडले असता किल्ल्यावरील लोकानी असा विचार केला की, हे तिघे बंधु परस्पराशी भाडत असत्यामुळे परिणामी किल्ला कोणाच्या हाती लागेल याचा नेम नाही. त्यापेक्षा तो शिवाजीमहाराजाच्या हाती गेला तर फार बरे होईल. कारण आसपासच्या मुख्यावर त्याची सत्ता असून ते आणखी मुख्य व किल्ले काबीज करण्याच्या उद्योगात आहेत तेव्हा आपण त्याच्या सारख्या पराक्रमी व थोर पुरुषाच्या पदरी पडावे हे बरे असे मनात आणून त्यानी महाराजास किल्ल्यावर आणण्याची एक युक्ति योजिली ती अशी त्यानी त्या तिघा भावास असे सांगितले की, शिवाजीमहाराजाचा व तुमचा स्नेहभाव आहेच ते आज किल्ल्याखाली मुकाम करून आहेत त्यास जाऊन भेटा, व त्याचा आदरमान करून त्यास किल्ल्यावर घेऊन या. त्यांत आणखी हे दिपवाळीचे दिवस आहेत तेव्हा त्यांस सानास आमंत्रण करावे ते वरती आल्यावर आपल्या गृहकलहाचे कारण त्यांस सांगावे व ते सागतील तसे वागावे ही त्याची सूचना त्या

१ फलटणच्या निवाळकरांवर हला करण्याच्या मिषाने जाऊन ते त्या किल्ल्यापासून सहा मैलावर सासवड येथे मुकाम करून राहिले होते असे शिवदिग्विजयत आहे.

२ रायरीची बखर लिहिणारा झणतो की, महाराजानी आपणास एक पावसाळा तुमच्या किल्ल्याच्या आश्रयाने राहू द्यावे असे बोलणे निळोपतापशी केले; ते स्वस बान्य शाल्यावरून जिजाबाईस बरोबर घेऊन त्यानी पुरंदरकिल्ल्याखाली मुकाम केला.

तिघांही बंधूस मान्य होऊन ते गडाखालीं महाराजाच्या मेटीस गेले, व त्यांस त्यांनीं वरती स्नानास येण्याविषयीं आदरपूर्वक आमंत्रण केलें तेव्हा महाराज झणाले 'मजबरोबर चार मातबर लोक आहेत त्यास येथे सोडून मीच एकटा वर कसा येऊं ?' त्यावर ते झणाले कीं, सर्वास घेऊन वर यावे. मग महाराजांनी आपल्या बरोबरच्या काही लोकांसह वर जाऊन तीन दिवस त्याचा पाहूनचार घेतला. तेवढ्या अवकाशात त्या भावाचें भाडण ऐकून घेऊन व त्याची सम-जुत घालून कलह मिटविण्याचा प्रयत्न महाराजांनी केल्या पण त्यांचा एकोपा कांहीं केल्या होईना धाकट्या भावानी महाराजापाशी अशी विनंति केली की, आमचा वडील बंधु आह्मास काहीं देत नाही, यास्तव आपण आह्माला आपल्या पदरी ध्यावें. तिसरे दिवशी रात्री महाराज तिघा भावांशी बोलत बसले असता निळोपंत झोप येऊं लागली झणून उठून निजावयास गेला. ही संधि पाहून महाराजांनी धाकट्या भावास असा उपाय सुचविला की, तुमचा बंधु सामोप-चाराने एकत नाही तरी त्यास ताळ्यावर आणण्याचा एक उपाय मला दिसतो. तो असा की, तो आता निजला आहे तेथे त्यास कैद करावें ही युक्ति त्यांस लागलीच कबूल झाली आणि त्यांनी त्यास कैद करून शिवाजीमहाराजांकडे आणिलें. मग महाराजांनी किल्ल्याखालील आपल्या मावळे लोकांस वर बोला-वून व किल्ल्यावरील जे लोक अनुकूल होते त्यास सामील करून घेऊन त्याच्या साहाय्याने त्या तिघा भावास किल्ल्याखालीं आणून किल्ला हस्तगत केला. मग त्यांचे इनाम गांव त्यांस यथाविभाग वाटून देऊन त्यांस किल्ल्याच्या खालच्या भागावर राहण्याची परवानगी दिली पुढे महाराजांनी त्यास आपल्या पदरी

१ मि. किकेड झणतात की, गडावर गेल्यावर दुसरे दिवशी महाराजांनी त्या तिघा बंधूस हटलें की, आपण सासवडाजवळच्या नदीत स्नानास जाऊ या ते त्यास पसत वाटून ते तिकडे प्रात काळी स्नानास गेले, आणि तेथून परत येतात तो किल्ला महाराजांच्या लोकानी हस्तगत करून त्यावर आपलें निशाण लावले आहे असे त्यास दिसलें.

२ कित्येक बखरीत असा उल्लेख आहे की, वडील बंधूकडे पूर्वीचे बशंपरपरेचे वतन चालविले, आणि दुसऱ्या दोघा बंधूस दुसरीकडे इनामी वतने करून दिली. मि. किकेड झणतात की, यातल्या वडील बंधूचें नाव पिळो नीलकंठ असें असून त्याला महाराजांनी त्या किल्ल्याखाली व पुरंदर गांवाच्या आसपास मोठी जमीन इनाम करून दिली; मथला शकररावजी नीलकंठ याला त्यानी आपला तोफखाना व फिलखाना बांवर मेभिलें, आणि धाकट्यालाहि आपल्या पदरी ठेवून घेतलें.

नोकऱ्या देऊन वाढविलें. ह्याप्रमाणें त्यानीं पुरंदर किल्ला रक्तपात होऊं न देतां शिनबोभाट कावीज करून आपल्या सुपें, इंदापूर वगैरे परगण्यास बळकडी आणिली.

ह्यानंतर महाराजांच्या आज्ञेवरून माणकोजी दहातोडे याने विसापूरचा किल्ला हस्तगत केला तेथे शहाजीराजाच्या हाताखालचा एक सरदार शिंदी बिलाल हबशी झणून होता त्याच्याकडे त्या किल्ल्याचा हवाला द्यावा असा महाराजांचा मनोदय होता परंतु त्यासबंधानें त्यास विचारिता त्याचें असें झणणें पडलें कीं, 'महाराज पुडावा करीत आहेत, त्याचे आचरण केवळ बेकैद आहे; ह्या त्याचा स्वप्राणनाशाचा उद्योग आहे अशाच्या पदरी मी राहूं इच्छीत नाहीं.' हें त्याचें उत्तर ऐकून महाराजास मुळीच राग आला नाहीं, कारण तो शहाजीराजाच्या पदरचा जुना नोकर होता त्याची यत्किंचित्हि बेअदबी होऊं न देतां उलट चागली बिदागी करून त्यास महाराजांनी शहाजीराजाकडे रवाना केलें. ह्यानंतर तिकोना, लोहगड व राजमाची हे पुणेपरगण्याच्या वायव्येकडील किल्ले त्यानीं हस्तगत केले

ह्याप्रमाणें शिवाजीमहाराजांनी आपल्या जाहगिरीच्या आसपासचे मुख्य-मुख्य किल्ले आरंभीं स्वाधीन करून घेऊन तिला चागली बळकटी आणिली. हा वेळपावेतों त्यानीं विजापूरसरकाराशी प्रत्यक्ष विरोध असा फारसा प्रकट केला नव्हता त्या सरकाराचे तोरणा, कोडाणा वगैरे दोनतीन किल्ले घेतले ते यत्किंचित् रक्तपात होऊ न देता त्यानीं हाताखालीं घातले असून त्यासबंधाने त्यास असें निमित्त होतें कीं, ते आपल्या जाहगिरीच्या आसपास असत्यामुळे त्यांची व्यवस्था आपल्या हातून नीट ठेविली जाऊन आपल्या जाहगिरीसहि त्यापासून सुरक्षितपणा येईल, व आसपासचे देशमुख पुंडावा करितात त्यांजवर चांगली जख ठेविता येऊन, सरकारी सारा देण्यासबंधानें देशमुख टंगळमंगळ करितात त्यांच्याकडून तो जेव्हांचा तेव्हा वसूल करता येईल. आतां चाकण, पुरंदर वगैरे इतर किल्ले घेतले ते पुंडांनीं बळकाविले असून ते विजापूरसरकारला मुळींच मोजीत नसत तेव्हा अशा पाळेगारांला अकित करण्यांत आपण विजापूरसरकारचें हितच करीत आहों असें त्याला भासवितां आलें असो; तर ह्या क्षुल्लक वाटणाऱ्या चळवळीचें विजापूरदरबारास त्या वेळीं फारसें कांहीं वाटलें नाहीं, हें ठीकच होतें. कारण त्याची समजूत अशी होणें साहजिक होतें कीं, शहाजीराजे अश्याशीं इमानानें वागून आपली न्हेकरी मोठ्या हुशारीनें करीत

आहेत, तेव्हां त्यांचा हा अल्पवयी मुलगा आपल्या सत्तेविरुद्ध कांहीं खटपट करीत नसावा. तो जें कांहीं करीत आहे तें आपल्या हिताचेंच असावें. दुसरें असें की, अदिलशहा स्वतः मोठमोठ्या इमारती बांधण्यात गर्क झाला असून कर्नाटकात स्वसत्तावृद्धि करण्याकडेच त्याचें लक्ष विशेषतः लागलें होते; आणि शहाजीराजासारख्या शूर व हुशार सरदाराच्या साहाय्यानें त्यानें ही सत्ता त्या मुलखांत पुष्कळ बसविली असल्यामुळे त्याच्यावर अदिलशहाची अतिशयित मेहरबानी होती तेव्हा त्याच्या ह्या अल्पवयी मुलाची महाराष्ट्रांतील चळवळ बंद करून त्याच्या ताब्यातली जाहगीर खालसा करण्याचा विचार मनात आणिल्यास त्यास दुखविल्यासारखे होईल असेंहि पातशहास वाटले असावें.

परंतु महाराजाचा उद्देश व धोरण केवढे होतें हें कांहीं येथे सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं स्वसत्तावृद्धि करून स्वराज्यस्थापना करण्याचा जो बिकट व दीर्घ उद्योग पुढे आमरण करावयाचा होता त्याचा हा खंबीर पाया ते रचीत होते. मजबूत किल्ल्याचा आश्रय मिळाल्याने आपल्या ताब्यातील मुलखाचें चांगलें रक्षण करिता येते, व शत्रूच्या मुलखात अकस्मात् चालून जाऊन त्याचा मोड करून पुनः किल्ल्यात सुरक्षितपणे ठाणें धरून राहता येते, हे त्यांच्या लक्षांत येऊन हे पहाडी किल्ले बळकावण्याच्या उद्योगास त्यांनीं पहिल्यानें आरंभ केला.

ह्याप्रमाणे महाराजानी ह्या वेळी चाकण किल्ल्यापासून नीरानदीपर्यंतचा सगळा प्रांत स्वसत्तेत आणिला काबीज केलेल्या प्रत्येक किल्ल्याची दागदुजी वगैरे करून त्यावर मावळे लोक रखवालीस ठेविले, व त्याचा साधेल तेवढा उत्तम बंदोबस्त राखिला त्यामुळे आसपासचे देशमुख जमीनमहसूल बिनतक्रार देऊं लागले दादाजी कोडदेवाने चालू केलेली वसुलाची शिस्त सर्वत्र सुरू केली शेतकरी लोकांस कौल देऊन राजी राखून त्यांच्याकडून वेळच्या वेळीं उत्पन्न येईल असें केले रयतेस सुरक्षितपणा वाढून ती जमिनीचें उत्पन्न वाढविण्यास मनापासून झटेल असें करण्याविषयी महाराज नेहमी तत्पर असत. त्यामुळे ती त्यास फारच चाहू लागली सर्व हिंदू प्रजेस हा आपला राजा असावा असें वाटूं लागलें. महाराजाचा हा स्वसत्तावृद्धीचा अजब उपाय पाहून पदरच्या लोकांस अतिशयित कौतुक वाटूं लागलें. त्याची ही युक्तिवत्ता व कुशलता पाहून त्यांच्याविषयी त्या लोकांच्या मनांत पूज्यताबुद्धि उत्पन्न झाली, व ते महाराजांच्या भजनीं अधिकच लागले. मावळे लोकांला तर महाराज केवळ मायबाप वाटूं लागले. ते त्यांच्या जिवास जीव देण्यास तयार झाले. स्व प्राण्यांची

परधा न करितां महाराज सांगतील तें एकनिष्ठेनें करावयाचें असा त्यांनीं निर्धार केला.

वर सांगितल्याप्रमाणे जमीनमहसुलाची वगैरे ध्यवस्था यथायोग्य लाविल्यावर महाराजानी आपल्या पदरी साधतील तेवढे लोक ठेवण्याचा क्रम चालविला. त्यांच्या नोकरीस राहण्याची उत्कंठा ज्यास त्यास वाटून पुष्कळ लोक त्यांच्याकडे येऊं लागले हा धनी आपणास लाभला तर आपलें मोठेंच भाग्य होय असें त्यांस वाटूं लागलें मनुष्याची योग्य पारख करण्याच्या कामात तर महाराज अतिशयित निष्णात असत कोणी कसाहि मनुष्य आला तरी त्याची पारख जातीने करून तो कोणत्या कामास लायक आहे हे नीट ठरवून त्यास ते काम महाराज सांगत असत शूर शिपाई व हुशार कारकून जेवढा सापडेल तेवढा नोकरीस ठेवावयाचा असा त्याचा क्रम असे अशा प्रकारे हुशार व इमानी माणसाची जमाजम करून त्याच्या अगी चागली वाकबगारी येऊन पुढील महत्कार्यास ते उपयोगी पडतील अशी खबरदारी घ्यावयास महाराजानी मुळीच आळस केला नाही

हा असा लोकाचा जमाव करिता करिता मावळे लोक दहा हजारापर्यंत जमले, व शहाजीराजाची पागा जागोजाग होती ती एकत्र करून व तींत नवी भर घालून ती तीन हजारापर्यंत नेली शहाजीराजानी तैनातीस दिलेले व दादाजी कोंडदेवानें आपल्या पसतीने नोकरीस लाविलेले काहीं कारकून होते ते अद्यापि महाराजांपाशी कायम असून त्याचे त्यांस हरएक प्रसंगी उत्तम साहाय्य मिळूं लागलें आपल्या तरुण धन्याची खराज्यस्थापनेविषयीची अशी स्तुत्य हांव व हिंमत पाहून त्याच्याहि अगी स्फुरण चढलें ते महाराजास प्रत्येक प्रकरणीं योग्य दिसे ती सल्लामसलत इमानानें देऊं लागले त्यांचें वय लहान होतें तरी त्याच्या अर्गी अचाट कर्तबगारी व अलौकिक युक्तिमत्ता होती हें पाहून ते त्यांस अतिशयित मान देऊं लागले व त्यांच्या केवळ अर्ध्या वचनात वागू लागले महाराजांनींहि त्यांच्या अगच्या गुणांचें योग्य चीज करून त्यांस साजतील असे हुद्दे देऊन वाढविलें. खराज्याचा पाया आपल्या जाहगिरीपुरतान् तूर्त घालावा व पदरच्या लोकांच्या मनात ह्या कल्पनेचें बीजारोपण करावें असा विचार करून महाराजांनीं ह्या वेळीं शामराज नीलकंठ राईकर यास पेशवा केलें, बाळकृष्णपंत दीक्षित यास मुजुमदारी दिली, सोनोपंतास

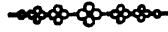
१ बास १६४३ त पेशवार्ज्याचा हुदा मिळाला असें शि. दि. यांत द्यालें आहे, तें

डबिरी सागितली, व रघुनाथ बल्लाळ बोकील यास सबनीस केमिलें. ह्याशिवाय येसाजी कंक, तानाजी मालुसरे व बाजी पासलकर यास मावळ्यांच्या लष्करावर सरदार केलें, व एकंदर सेनेचे नायक खत झाले. सरनौबत हा हुद्दा अजून कोणास दिला नव्हता. ह्या रीतीने खताच्या जाहगिरीच्या बाहेर खसतेचा विस्तार फारसा झाला नव्हता तरी तेवढ्यापुरता खराज्याचा पाया घालून तो कायम राखण्याचा व त्यावर भव्य इमारत उभारण्याचा उद्योग महाराजांनी पुढे कसकसा केला तो आता यथाक्रम सांगूं

राजवाडे खरे समजून चालतात. परंतु हे सभबनीय दिसत नाहीं. ह्याचें नांव चित्रगुप्त सक्राजी असें देतो.

२ सभासद व चित्रगुप्त ह्मणतात की, सुपेप्राताचा देशाधिकारी तुकोजी चौर मराठा सरलष्कर होता, त्याला सरनौबत केलें. परंतु पुढे हाच हुद्दा माणकोजी वहातोंडे (हुतोंडे, दातबडा) यास दिल्याचा त्यांत उल्लेख आहे.

भाग सातवा.

स्वसत्तावृद्धि.

१६४८-४९.

पुर्वोक्त प्रकारे खराज्यस्थापनेस आरंभ करून त्यास आवश्यक अशी थोडी-
बहुत व्यवस्था लावून महाराज स्वसत्ता वाढविण्याच्या उद्योगास लागले.
हा उद्योग त्यानी आरंभी कसकसा केला ते कथन करण्यापूर्वी त्याच्या जाह-
गिरीच्या सभोवतालील मुलखाची व्यवस्था कशी काय होती त्याचे दिग्दर्शन
करणें उचित होय

नीरानदीच्या दक्षिणतीरींचा मुलख पूर्वेस शिरवळपर्यंत व दक्षिणेस कृष्णा-
नदीच्या उत्तरेकडील डोंगरापर्यंत हिरडस मावळचा कृष्णाजी नाईक बांदल-
नामक देशमुख याच्या ताब्यात असून तो त्याचा वसूल जमा करीत असे, व
रोहिडाकिल्ला त्याच्या स्वाधीन होता. ह्या देशमुखाच्या मनात शिवाजीमहाराजां-
विषयी पहिल्यापासून अढी असून तो त्याचा द्वेष करीत असे^१ त्यानें आपल्या
किल्ल्याचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारें ठेविला असून त्याच्या रक्षणार्थ लोकहि पुंफळ
ठेविले होते. महाराज जवळपासचे किल्ले हस्तगत करूं लागले तेव्हां हा किल्ला
त्यांच्या हातीं न जाऊ देण्याविषयी त्याचा पूर्ण निर्धार झाला होता. पुरंदर
किल्ल्याच्या आसपासच्या मुलखावरहि ह्या बादलाचा पुरा डोळा होता पुढें

१ हा बादल पुण्याखालील बारा मावळत मोठा जोरावर असून तेथले बइते
(इर्झत) घेत असे दादाजी कोंडदेवास तो मुळी जुमानीना तेव्हा दादाजी शिवापुरा-
हून त्याच्यावर चालून गेला पण बादलानें त्याचा पराभव करून त्याच्या लोकांस
पिटून काढलें. पुढें कान्होजी नाईक जेथे याने त्याला चार गोष्टी सांगून दादाजीच्या
भेटीस आणिलें. परंतु हा देशमुख शिवाजीमहाराजांस अनुकूल झाला नाहीं.
असाच एक खोपडे आडनावाचा देशमुख होता; तोहि महाराजांशी विरोध करीत
असे. त्यांनीं तोरणा वगैरे किल्ले हस्तगत केले तेव्हां ह्या दोघां देशमुखानीं विजापूर-
करांच्या सरदाराकडे कामाळी केली होती.

हा किल्ला महाराजांनी हस्तगत केला तेव्हा त्याला आपल्या किल्ल्याविषयी मोठी काळजी लागणें साहजिक होते

कृष्णानदीपासून वारणानदीपर्यंतचा घाटमाथा चंद्रराव मोरे याच्या हाती होता. जावळीप्रातावर याची सत्ता असून हशमगड येथे याचें ठाणें होतें हा तर महाराजांस सामोपचाराने सहसा वश होण्यासाखा नव्हता ह्याच्या लोकाचा मोठा जमाव असून त्याच्या बळावर हा कोणासच मोजीत नसे

वाई येथे बिजापूरसरकाराने नेमलेला एक मोकासदार होता. पाडवगड, कमळगड वगैरे आसपासचे किल्ले त्याच्या हवाली होते कोल्हापूरप्रात एका मुसलमान अधिकाऱ्याच्या व्यवस्थेखाली होता, व तेथला पन्हाळ्याकिल्ला त्याच्या ताब्यात होता

कल्याणप्रात पूर्वी निजामशाहीच्या सत्तेखाली होता तोस १६३६ त मोगलांशी झालेल्या तहानें बिजापूरसरकारच्या ताब्यात आला होता. ह्या प्राताचे दोन भाग करून त्यावर दोन अधिकारी नेमले होते कल्याणभिवडीपासून नगोठण्यापर्यंतच्या उत्तरेकडील प्रातावर मुझा अहमद नावाचा एक कुलीन मुसलमान सरदार नेमिला होता त्याचे मुख्य ठाणें कल्याणभिवडी येथें होते त्याच्या ताब्यातला मुलूख मोठा विस्तीर्ण असून घाटावरचे व घाटाखालचे पुकळ किल्ले त्याच्या स्वाधीन होते ह्या किल्यावर चागलासा बंदोबस्त नव्हता. दक्षिणेकडील भागावर एका हबशी सरदाराची नेमणूक केली असून त्याच्याकडे तो केवळ जाहगिरीदाखल होता ही जाहगीर त्याच्या पूर्वजास निजामशाही सरकाराकडून मिळाली होती ही जाहगीर त्यास अशासाठी दिली होती की, त्यानें आरमार ठेवून व्यापाराचे रक्षण करावे, आणि मक्केस जाणाऱ्या यात्रेकरूस ताबड्या समुद्रात नेऊन पोचवावे ही जाहगीर प्रथमत वंशपरंपरा चालत आलेली नसे जो कोणी हबशी सरदार आरमारावरील कामगिरी उत्कृष्ट प्रकारें बजावीत असे त्यास ही जाहगीर प्राप्त होत असे अशा रीतीनें निवडलेल्या सरदारास बजीर ही पदवी मिळत असे. ह्या शिद्दीपाशी खलाशी वगैरे आरमारावरील लोक बहुतेक हबशीच असत. ह्यामुळें आफ्रिकेतील ह्या लोकांची कोंकणांत एक लहानशी वसाहतच झाली होती ह्या शिद्दीच्या सर्व आरमाराचा जमाव दंडाराजपुरीच्या बंदरांत असे. ह्या बंदरापाशीं एक लहानसें बेट असून

१ कित्चेक बखरकार याचें नाव मृलाणा असें देतात.

ख्याला मजबूत तटबंदी केली होती. ह्या बेटास जंजिरा असें नांव आहे. या बेटाची हबशाचा मुख्य सरदार फतेखान होता त्याच्या ताब्यात बरेच किल्ले असत. त्यामध्ये तळें, घोसाळे व रायरी हे मुख्य होत हे सगळे किल्ले मराठे सरदाराच्या हवाली केलेले होते

कोकणपट्टीत विजापूरकराचा अमल पुष्कळ काळापासून होता त्या प्रांतातले परगणे त्या सरकाराने जहागिरीदाखल दिले असून तेथले देशमुख त्या जाहगिऱ्याचा उपभोग वंशपरंपरा घेत असत, व जमिनीचा वसूल तेच आटपीत. दाभोळ, अजनवेल, रत्नागिरी व राजापूर ह्या बंदराची व्यवस्था मात्र सरकारी अधिकाऱ्याकडे असे, व त्या शहराच्या आसपासच्या प्रांताचा वसूल तेच गोळा करित सदरी सांगितलेल्या देशमुखापेकी अमळ प्रबळ असे वाडीचे सावंत होते. फिरग्याच्या ताब्यातील गोवेप्रांताच्या लगत्याचा मजबूत पहाडी प्रांत ह्या देशमुखाच्या ताब्यात जहागिरीदाखल असे ह्या सावंताच्या खालोखाल योग्यतेचे देशमुख झटले ह्यणजे शृंगारपूरचे मुर्वे होते त्याच्या ताब्यातला प्रांत अमळ एकीकडचा असल्यामुळे ते जावळीच्या मोऱ्याप्रमाणे बहुतेक स्वतंत्र होऊन बसले होते

येणेंप्रमाणे शिवाजीमहाराज स्वसत्तावृद्धि करण्यास मिद्ध झाले तेव्हा त्याच्या जहागिरीच्या मर्भोवताळील प्रांताची व्यवस्था होती, आणि ह्याच प्रांतावर त्यांचा रोख पहिल्याने व्हावा हे स्वाभाविक होते घाटमाऱ्यावरील व त्या खालील प्रांताची माहिती मावळ्याच्या साहाय्याने महाराजांनी मिळविली होतीच, व तिकडील काहीं देशमुखास वश करून घेतलें होते त्याप्रमाणेंच कोंकणातील देशस्थिति पाहण्यासाठी, व तिकडील देशमुखास व किल्लेदारास मेदून आपला यवनी अमल झुगारून देण्याचा सकल्प जाहीर करून ते आपल्या बेटास अनुकूल होतात किवा कसें हें पाहण्यासाठी आपल्या पदरच्या ब्राह्मण व प्रभु कामदारास महाराजांनी तिकडे पाठविलें त्यांनी सर्वत्र हिंडून महाराजांच्या सत्संकल्पास बरेच देशमुख व मराठे सरदार अनुकूल करून घेतले.

महाराजापार्शी ह्या वेळी मनुष्यसंग्रह पुष्कळ झाला होता, व आणखी लोक त्याच्या नोकरीस राहावयास तयार होते. परंतु इतक्या लोकास मुशाहिरा कोठून द्यावा ही अडचण त्यांस प्राप्त झाली ताब्यात आलेल्या मुलखाचें उत्पन्न

१ याचें नांव दळवी असें घाटडक देतो, आणि चिटणीस, मनासद व चित्रगुप्त सुबे असें नांव देतात.

ह्या एकसारख्या वाढत जाणाऱ्या खर्चास पुरणें मुळींच शक्य नव्हतें. लोकांस वेळच्या वेळीं वेतन मिळालें तर ते मनापासून कोणतीहि कामगिरी करण्यास सिद्ध असतात लष्कर व पागा साधेल तेवढी वाढविल्यावाचून आरंभिल्लें कार्य सिद्ध होण्याची आशा बिलकुल नव्हती. त्याप्रमाणेंच इस्तगत केलेल्या किल्ल्याची व्यवस्था नीट लावून लष्कर अन्नादि सामुग्री मुबलक ठेविण्यावाचून शत्रूच्या भावी हल्ल्यापासून त्यांचे रक्षण होणें शक्य नव्हतें तेव्हा कोणत्या तरी उपायाने द्रव्य मिळवित्यावाचून गत्यंतर नाही हे महाराजाच्या लक्षांत येऊन त्या उद्योगास ते लागले जे कोणी धनाढ्य सावकार आढळत त्याच्याकडून उसने द्रव्य घेण्याचा क्रम त्यानी चालविला, व जे सावकार सामोपचारांने द्रव्य द्यावयास राजी नसत त्याजपासून तें बळजबरीने घ्यावयास ते उद्युक्त झोत. हा क्रम अन्यायाचा तर खरा. परंतु ज्या देशकार्यास ते प्रवृत्त झाले होते तें अत्यंत महत्त्वाचे असून सिद्ध झाल्याने सर्वांचेच कल्याण होण्याजोगे होतें. यास्तव मनुष्याची व द्रव्याची अनुकूलता साधेल त्या उपायानें करण प्राप्त होतें. मनुष्यास द्रव्याच्या लालचीने अनुकूल करिता येई. परंतु ज्याच्यापाशी द्रव्य असे त्यास मोहक वाणीने बोलून वश करण्याचा उपाय हरला असतां दुसरा उपाय ह्याटला ह्याणजे जुलमाचाच होता.

एके समयी त्याला अशी बातमी लागली की, कल्याणचा सुभेदार मुल्ला अहमद याच्याकडून मोठा खजिना विजापूरदरबारी जात आहे हा खजिना कोकणातून वाईच्या मार्गाने चालला होता तो लुटण्याचे मनात आणून महाराजानी तीनशें स्वार व कांहीं मावळे बरोबर घेऊन खजिना घेऊन जाणारांवर हल्ला केला, व त्यास उधळून लावून सगळ्या ऐवज तत्काळ राजगडावर नेऊन ठेविला. ह्या खजिन्याबरोबर चागलाच सरजाम होता कारण शिवाजी महाराज किंवा दुसरा कोणी तरी पुंड तो लुटील अशी भीति त्या सरदारास होतीच. ह्या झटापटीत महाराजाकडचे दहापाच लोक ठार झाले व पाचपंचवीस जखमी झाले, व मुल्लाचे पाचपंचवीस लोक पडले व शेषनास जायबंदी झाले. आपले जे लोक प्राणास मुकले त्याच्या कुटुंबाचा निर्वाह महाराजांनीं चालविल्ल, व ज्यांनीं चागली कामगिरी बजाविली त्यांस त्याच्या योग्यतेप्रमाणें इनामें वगैरे देऊन उत्तेजन दिलें त्यामुळें सर्वास असें वाटूं लागलें की, हा प्रभु दयाळू व

१. शि. दि. ह्याणतो की, येसाजी कक व तानाजी मालुसरे यानी काही मावळ्यांनिशी जाऊन हा खजिना महाराजाच्या आज्ञेवरून लुटला

उदार असून गुणांची बूज अवश्य करावयाचा. याची सेवा इमानानें केल्यास ती व्यर्थ व्हावयाची नाही ह्या रीतीने महाराजाच्या पदरच्या लोकांचा हुरूप ब उत्साह हे अधिकाधिक वाढत चालले

हा खजिना लुटल्यामुळे कल्याणच्या मुळाशी उघड वैर उपस्थित झाले. तेव्हा महाराजानी आबाजी सोनदेव यास त्याच्यावर पाठविलें त्याने जाऊन कल्याणावर एकाएकी छापा घातला व ते सर करून मुळा ह्यातीस बंदिवान् केले, व त्याच्या ताब्यातले सगळे किल्ले आपल्या कबजात घेतले. ह्या विजयाचे वर्तमान महाराजास कळलें तेव्हा त्यास मोठा आनंद झाला, व ते जातीमें कल्याणास गेले मुळास कैद केले होते, त्यास सोडवून त्याचा बहुमान केला. व त्यास आदरपूर्वक विजापुरास रवाना केले आबाजीपंताने ह्या मुळाची सून लढाईच्या गर्दीत पकडून ठेविली होती महाराज कल्याणास आल्यावर त्यांच्यापाशी आबाजीने असा अर्ज केला की, ह्या लढाईत एक अतिलावण्य-संपन्न तरुण स्त्री सापडली आहे ती महाराजाच्या सेवेस योग्य आहे असें वाटल्यावरून ठेवून दिली आहे हे ऐकून महाराजानी त्यास आज्ञा केली की, तुझी जी सुंदर स्त्री ठेविली आहे ती सभेस घेऊन या अशी आज्ञा होताच त्या कारभारान्याने तिला चागली नटवून सजवून सभेस आणिलें. तिला पाहून महाराज हसले आणि ह्मणाले की, ह्या बाईच्या लावण्यासारखें आमच्या मातुश्रीचे लावण्य असते तर आमचेहि रूप हिच्यासारखे झाले असते हें ऐकून सगळ्या लोकास अचंबा वाटला त्याच्या त्या निग्रही वृत्तीचें त्याला मोठे नवल वाटले मग महाराज आबाजी सोनदेवास ह्मणाले ' ज्यास यश पाहिजे त्यानें परस्त्रीचा अभिलाष कदापि करूं नये राजाने उच्छिष्ट स्त्रीचा अगीकार करूं नये परस्त्रीचा अभिलाष केल्याने रावणासारखे बलाढ्य पुरुष नाश पावले आहेत मग आमच्यासारख्याची कथा काय ? राजास सर्वे

१ प्रो सरकार हे आडनाव नवैयत अमे देतात ते आणखी अमे ह्मणतात की, मह-मद अदिलशहा ह्या वेळी फार आजारी असल्यामुळे हा मुळा विजापुराम बरेच दिवस होता, आणि त्याच्या पश्चात् त्याच्या ह्या कल्याण प्राताच्या जहागिरीची अव्यवस्था झाल्यामुळे महाराजाच्या हाती हा प्रात असा सहज आला

२ शि. दि. ह्मणतो की, ही त्या मुळाची कन्या असून तिला आबाजी सोनदेवाने त्याजपासून राजीखुर्षानें पैसा देऊन घेतले होते तारीख-३-शिवाजी नामक यवनी बखरीत मुळातल्यासारखाच मजकूर आहे ही कोणातरी दुसऱ्याच सुसलमानाची मुलगी होती असें कित्येकांचे ह्मणणे आहे

प्रजा अपत्यासमान आहे' हें असें बोधाचें भाषण ऐकून सर्वांच्या चिंत्तावर असा परिणाम झाला की, महाराज महापुरुष आहेत. याच्या हातून अनाचार कदापि व्हावयाचा नाही, व पदरच्या माणसानीं तो केल्यास याला तो मुळींच खपावयाचा नाही मग महाराजांनीं त्या स्त्रीस वस्त्रालंकार देऊन मोठ्या इतमा-माने तिचा सासरा विजापुरास गेला होता तिकडे पाठवून दिलें^१

कल्याणप्रात जिकित्याबद्दल आवाजी सोनदेवाची फार तारीफ करून महाराजांनी ल्याला त्या प्राताचा सुमेदार नेमिले, व तिकडे जमीनमहसुलाची व्यवस्थित पद्धत लागलीच सुरू केली यवनी अमलात प्रजा अगदीं टेकीस आली होती तीस आश्वासन देऊन हुशार केले त्या प्रातात ज्या प्राचीन सस्था लुप्तप्राय झाल्या होत्या त्याचे पुनरुज्जीवन केले देवस्थानास व ब्राह्मणास जीं वर्षासने पूर्वकाळीं चालू होती तीं पुन सुरू केलीं, व जीं त्या काळी चालू होती तीं तशीच कायम ठेविलीं. ह्यामुळे सर्व हिंदू प्रजा सतोष पावून महाराजाची कीर्ति सर्वत्र प्रसृत झाली.

ह्या विजयाने महाराजाला व पदरच्या लोकाला मोठाच हुरूप आला मुळाचा वसवसा मोडून काढित्यावर त्यानी आसपासचे किळे सर करण्याचा धूम सपाटा चालविला किळेदाराशी प्रथम मामोपचाराचे बोलणें लावावे, व रक्तपात न होता ते किळे ताबीन करून देतात की कसे ते पाहव्हे, तसे ते करारास न आले तर त्याच्यावर अकस्मात् छापे घालून किळे घ्यावे, असा क्रम त्यांनी चालविला मावळे व धारकरी यास किल्ल्याची बारीकसारीक माहिती असे. ज्या किल्ल्याची माहिती नसे तेथले माहितगार मिळवावे इतकेहि करून एकाद्या किल्ल्यावर प्रवेश नच झाला तर त्यावरील रखवालदारापैकी काहीं जणाशीं भेद करावा, व त्याच्या कोटघेऱ्याच्या आतील घरे शाखरण्यासाठी आगोटीस गवत वगैरे पुरविण्याचा करार किल्ल्याखालच्या गावकऱ्यानी केलेला असे, त्यापैकी काहीं जणास लाच देऊन आपलेसे करावे व आपल्या धारकऱ्याच्या माथ्यावर गवताच्या मोठ्या टेऊन त्यात तरवारी घालाव्या अशा बहाण्यानें किल्ल्यावर जावें व भेद करून वश केलेल्या रखवालदाराच्या मदतीनें बाकीच्या रखवाल-दारांवर एकदम घाला घालून किल्ला सर करावा ह्याप्रमाणे त्यांनीं कांगारी (कांगुरी), तुंग, तिकौनी, लोहगड, राजमाची, कुवारी, भोरप, घनगड, केलना, माहुली आदिकरून किळे घेतले ह्या प्रांतात कित्येक देशमुख पुंडावा करीत व

१ कल्याण शहरात शिवाजीमहाराजास पुष्कळ पुरलेले द्रव्य सापडले असे त्या वेळचा टावर्निअर नावाचा एक युरोपियन प्रवासी लिहितो.

पाळेगारं रयतेस फारच उपद्रव करीत त्यास जेरीस आणून किंवा ममता दाख-
वून आपले अकित करून महाराजांनीं सगळ्या मावळप्रांत त्यांच्या त्रासापासून
मुक्त केला, व तेथील प्रजा सुखी केली. यवनाचा सुळसुळट अगदीं मोडला;
आपला हिंदू राजा झाला असून कोणत्याहि बाबतींत कोणावर जुद्धमजबरी
होतनाशी झाली, हें पाहून सर्व हिंदू प्रजा महाराजास दुवा देऊं लागली.
स्वधर्मरक्षण होऊन खराज्याचा अनुभव घडूं लागल्यानें सर्वासुख सुख झालें.

ह्याप्रमाणें कल्याणप्रांताच्या उत्तरभागातील प्रजा आबाद व सुखी झाली हें
ऐकून दक्षिण भाग जो शिंदीच्या कबजात होता तेथल्या हिंदू प्रजेसहि शिवाजी
महाराजाची सत्ता आपल्यावर व्हावी अशी इच्छा होऊं लागली त्या वेळीं
हबश्याच्या नोकरीस सोडवळेकर व कोडवळेकर असे दोन मराठे जमेदार
होते त्यांनीं महाराजास असें सागून पाठविलें की, “आह्मास हबशाच्या
ताबेदारीचा अगदीं वीट आला आहे तो आह्मास अनेक प्रकारीं छळतो.
आपली स्वारी कोकणात यावी, झणजे आह्मी तळा व घोसाळा, हे किल्ले आप-
णांस घेऊन देतो. हे किल्ले हातीं आल्याने आपणांस पुष्कळ प्रात साधण्या-
सारखा आहे, व यवनाची ताबेदारी जाऊन आह्मी आपल्या पदरीं पडूं ” ही
अशी तिकडील लोकांची अनुकूलता पाहून महाराज काहीं लोकानिशीं तिकडे
गेले, व ते किल्ले त्यांनीं स्वाधीन करून घेतले. ह्या किल्ल्यानजीक सुरगड आहे
तोहि त्यांनीं हस्तगत केला, व आसपासच्या प्रांतात आपला अमळ बसविला.
हबश्याचा हा प्रात हातीं आला खरा, परंतु तो कायमचा स्वाधीन राहणें अमळ
कठीण होतें. कारण शिंदी मोठा प्रबळ होता ह्यासाठीं महाराजांनीं बीरवाडीस
चागली मेट पाहून तेथे किल्ला बाधिला आणि रायरीच्या बळकट डोंगरावर
लिंगाणा नावाचा किल्ला बाधिला हाच किल्ला पुढें विशेष मजबूत करून त्यास
रायगड असें नांव दिलें. ह्या सर्व किल्ल्यावर आपले लोक ठेवून त्यांचा चांगला
बंदोबस्त केला ह्याप्रमाणें हबश्याच्या ताब्यांतून कुलाबा प्रांताचा पूर्वभाग महा-
राजांच्या सत्तेखालीं आला.

ह्या मोहिमेत महाराजांला प्रसिद्ध भवानीतरवारीचा लाभ झाला. महाराज
हरिहरेश्वराच्या दर्शनाला जाऊन परत येत असता त्यांस कोणीं असें सांगितलें
की, गोबलकर सावंताच्या घरीं एक नामी धोपतरवार आहे तिची किंमत

१ रायरी व लिंगाणा हे किल्ले निराळे असून रायरीच्या किल्ल्यास पुढें रायगड
असें नांव दिले असें कित्येकाचे ह्मणणें आहे.

तीनशें होन आहे. ही तरवार त्याजकडून आपण घ्यावी असें जवळच्या लोकांनीं महाराजास सुचविलें. त्यांस महाराज ह्याणाले कीं, 'खऱ्या मर्दं पुरुषानें कोणा संभावित मनुष्यापाशीं एकादी वस्तु असली तर तिचा अभिलाष धरूं नये. स्वयंतमण्याची गोष्ट पुराणातरीं आहे ती तुमच्या लक्षात असेलच त्यामुळें उपस्थित झालेलें वैर भगवंतासच निभाविता आलें आपण मानवांनी असल्या भुल्लक वस्तूसाठी नसतें वैर माजवूं नये' हा असा त्याचा निस्पृहपणा पाहून लोक उगीच राहिले इकडे सावतांच्या कारभार्यानी त्यास अशी सल्ला दिली कीं, शिवाजीमहाराजासारख्या प्रतापी पुरुषाशी सख्य करण्याची अमोल सधि आली आहे ती व्यर्थं दवडूं नका त्यास तुमच्याकडची तलवार नजर करून त्याचें मित्रत्व संपादा. ही मसलत त्या सावंताला रुचून त्यानी महाराजाची भेट घेऊन ती तरवार त्यास नजर केली त्यामुळे खूष होऊन महाराजांनी त्याला तिजबद्दल तीनशें होन व पोषाख दिला, व त्यास आपल्या नोकरीस ठेविलें ह्या तरवारीवर महाराजाची फार प्रीति असे कोणत्याहि मोहिमेस निघावयाचे झालें तरी ती घेतल्यावाचून ते निघत नसत. ह्या तरवारीचे नाव त्यानी भवानी असें ठेविलें. ती हातीं आल्यावर महाराजास प्रत्येक मोहिमेंत यश येत गेले ह्याणून तिची ते नित्य पूजा करीत. नवरात्रात घटाजवळ ठेवून तिची पूजांर्चा करून दसऱ्याच्या दिवशी ती पुन. हातीं धरून नव्या मोहिमेस निघावे असा त्याचा क्रम असे

ह्या मोहिमेत महाराजांनी राजापूर शहरावर हल्ला केला. हे शहर शिंदीच्या ताब्यात होते तेथें मोठा व्यापार चालत असल्यामुळें तें मोठें श्रीमान् होतें. त्या शहराची नाकेबंदी करून तें लुटण्याचा बेत महाराजांनी केला. तेथल्या कमावीसदारानें त्याशी सामना करण्याचा घाट घातला, पण त्यास चागलें शासन केल्यामुळे तो शरण आला मग शहरातील व्यापाऱ्याकडून व श्रीमत लोकांकडून काढवेल तेवढें द्रव्य काढिले ह्या शहरात महाराजांस एक मोठा हुशार व लायक मनुष्य प्राप्त झाला त्याचे नाव बाळाजी भावजी असें होतें. ह्याचा बाप आबाजी हरि चित्रे हा जंजिऱ्याच्या शिंदीच्या पदरी दिवाण होता. त्याजवर शिंदीची इतराजी होऊन त्याला व त्याच्या भावाला त्यानें ठार मारिलें; व त्याच्या बायकामुलांस मस्कत येथें नेऊन गुलाम ह्याणून विकण्यासाठी तार्वात घालून रवाना केलें बाळाजीची आई मोठी हुशार व धूर्त बायको होती तिनें खलाशांचें मन वळवून आपणास राजापुरास नेऊन विकावयास सांगितलें. तेथें तिचा भाऊ विसाजी शंकर हा मोठा व्यापारी होता. त्यानें त्यास त्या खलाशां-

कडून विकत घेतलें तीं आपलीं नातलग आहेत हें त्यास त्यानें कळूं दिलें नाहीं. तिचे तीन मुलगे होते वडील मुलगा हा बाळाजी आवजी, व दुसऱ्या दोघाचीं नांवे चिमणाजी व शामजी अशीं होती ह्या तिघा मुलास विसाजीनें चांगलें शिक्षण दिलें होते बाळाजी एका कसबेदाराच्या हाताखालीं कारकून होता शिवाजी महाराजाची स्वारी कोंकणात आली आहे असें ऐकून त्याने आपल्या दैन्यावस्थेच्या हकीगतीचे एक पत्र त्यास पाठविले महाराज त्या पत्राचे अक्षर पाहून फार खुष झाले, व त्यानी त्याला आपल्या पदरीं कारकुनीची नोकरी पतकरून राहावें असा त्या पत्राचा जबाब पाठविला त्यास बाळाजीनें असें प्रत्युत्तर पाठविले कीं, मामाचें कर्ज आहे ते फिटल्यावाचून मला येववत नाहीं पुढे महाराज राजापुरास गेले तेव्हा तेथल्या लोकास त्यानी असें सांगितले की, येथे बाळाजी आवजी ह्याणून कोणी गृहस्थ आहे त्यास आमच्याकडे घेऊन या. त्याप्रमाणे त्यास महाराजाकडे आणिलें. हे वर्तमान त्याच्या आईला कळताच ती घाबरून धावत आली, व महाराजाच्या चरणी लोटागण घालून आपली सगळी हकीगत तिने त्यास निवेदन केली ती ऐकून महाराजाला फार गहिवर आला, व तिच्या दुसऱ्या दोघा मुलासहि बोलावून आणून तिचे त्यानी असें आश्वासन केले कीं, जसे हे तुझे तिचे मुलगे तसाच मी तुझा चवथा मुलगा आहे असें समज व ह्या तिघा मुलास मजबरोबर पाठीव, मी त्याचे कल्याण करीन बाळाजी आवजीचें अक्षर पाहून महाराज अगोदरच सतुष्ट झाले होते, त्यात आणखी त्याची प्रत्यक्ष भेट झाल्यावर त्याची इभ्रत व हुशारी पाहून तर त्यास फारच आनंद झाला व त्यानी त्यास आपला चिटणीस नेमिले चिमणाजी हा जमाखर्ची लिहिण्यांत मोठा कुशल आहे असें पाहून त्यास दमरदार केले, व शामजीस रायगडाची कारखाननिशी दिली

ह्या बाळाजी आवजीवर महाराजांची अतिशयित कृपा असे हरएक गुप्त कारस्थान महाराज पहिल्यानें त्याच्याकडे बोलत तो अतिशयित प्रामाणिक व स्वामिनिष्ठ असल्यामुळे महाराजाचा त्याच्यावर पूर्ण विश्वास असे मोठमोठी महत्त्वाची पत्रे, खलिते वगैरे महाराज हमेशा त्याच्याच कडून लिहवून घेत तो उत्तम लेखक व मजकूर जुळविणारा असल्यामुळे त्याला कोणत्याहि प्रकरणा-विषयी थोडीशी समजूत दिली ह्याणजे पुरत अमे त्याच्या आधाराने सुसगत व मुद्देसूद मजकूर लिहिण्याच्या कामात तो पुरा वाकबगार असे असें सागतात कीं, एके प्रसंगी स्वारीत असता महाराजांनी त्याला एक खलिता लिहावयास सांगि-

तला परंतु सगळा दिवस काहींना काहीं काम निघाल्यामुलें त्याला रात्र होईपर्यंत तो खलिता लिहावयास अवकाश मिळाला नाही रात्रौ महाराजांनीं त्यास जवळ बोळावून, सांगितलेला खलिता लिहिला काय ? असा प्रश्न केला तेव्हा बाळाजी अगदी घाबरून गेला लिहिला नाहीं झटलें तर हुकूम तोडल्याबद्दल शिक्षा खात्रीनें व्हावयाची हे त्यास पक्के माहीत होते. मग कशी तरी वेळ मारून नेली पाहिजे असें मनात आणून त्यानें न कचरता होय असा जबाब दिला तेव्हा तो कसा काय लिहिला आहे तो आम्हाला वाचून दाखवा, अशी महाराजाची आज्ञा झाली तेव्हा बाळाजीनें दप्तर मोडून एक कोरा कागद काढून पुढे धरून न अडखळता सर्व खलिता बोलून दाखविला तो ऐकून महाराज फार खुष झाले, आणि असा नामी ममुदा लिहित्याबद्दल त्यानीं त्याची तारीफ केली. जवळ दिवटीवाला दिवटी घेऊन उभा होता त्याच्या नजरेस बाळाजीचे हें सारें कृत्रिम पडून तो हसला महाराजानीं त्याला दरडावून हसण्याचें कारण विचारलें. तेव्हा त्याचा निरुपाय होऊन त्यानें महाराजास सांगितलें कीं, बाळाजी बावांनीं जो कागद आता महाराजास वाचून दाखविला तो कोरा होता, त्यावर काहींएक लिहिले नव्हतें. ह्याप्रमाणे लबाडी उघडकीस आली तेव्हा बाळाजीनें आपला अपराध कबूल केला, व तो खलिता लिहिण्यास फुरसद कशी झाली नाहीं तें सांगितलें त्याची अशी धारणाशक्ति पाहून अर्थात् महाराज फार संतोष पावले.

भाग आठवा.

पितृसंकटनिवारण.

१६४९-५३.

पुरुथवर सांगितल्याप्रमाणे शिवाजीमहाराजांनी विजापूरकरांच्या मुलखांत दोनतीन वर्षे धुमाकूळ उडवून दिला, त्याचें वर्तमान त्या दरबारात वेळोवेळी पोहंचे, परंतु त्याजकडे त्या सरकारानें फारसे लक्ष पुरविले नाहीं कल्याणचा सुभेदार मुल्ला याचे समूळ उत्पाटन होऊन तो रडत विजापूरच्या दरबारात गेल्यावर त्याच्या तोडून कच्ची हकीकत कळली तेव्हा मात्र पातशहास वाटलें, कीं, यापुढे शिवाजीमहाराजांच्या धामधुमीकडे दुर्लक्ष करून उपयोग नाही. शिवाजीमहाराजांनी सरकारी खजिना लुटला, कल्याणप्रात काबीज केला, जवळपासचे बहुतेक किल्ले हस्तगत केले, व आणखी किल्ले घेण्याच्या व सरदार बुडविण्याच्या उद्योगात ते आहेत, असे वर्तमान विजापुरात सर्वत्र पसरून चळवळ उडून गेली पातशहा महमद अदिलशहा यास असा सशय आला कीं, हे सारे शहाजीराजे याचेच गुप्त कारस्थान असावे त्यांनी आपल्या मुलास आतून सांगितल्यावरून त्याने हे असें उघड बंड आरंभिलें आहे हा सशय येण्यास आणखी असेंहि कारण असावे कीं, रणदुल्लाखान कर्नाटकातून परत आल्यावर तिकडील सगळ्या बदोबस्त शहाजीराजास सांगितला असून तिकडील सुभेदारीहि त्यासच दिली होती ह्याप्रमाणे बहुतेक स्वतंत्र व्यवस्था हाती आल्यावर व तिकडील लोकांचा विश्वास व प्रीति हीं संपादन केल्यावर राजांच्या मनांत तिकडे स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा विचार धोळू लागला होता. याविषयी मागे सांगितलेंच आहे. शिवाजीमहाराजांनी ज्या मुलखात धामधूम चालविली होती तो शहाजीराजांच्या हातचा नुकताच गेला असल्यामुळें तो परत आपल्या कबजांत यावा ह्यासाठीच त्यांनी ही खटपट आपल्या पुत्राकरवीं चालविली असावी असा बहीम पातशहाला येणें साहजिक होतें.

असा संशय पातशहास आला खरा, परंतु शहाजीराजांचें एकदम उघडपणें पारिपत्य करण्याचें साध्य नव्हतें. बरें शिवाजीमहाराजावर फौज पाठवावी तर तिकडे कर्नाटकांत शहाजीराजे गडबड करून दौलतीस अपाय आणतील. तेव्हा हा कांटा युक्तीने काढण्याचा विचार पातशहानें केला त्यानें प्रथमतः शहाजीराजांस असें पत्र पाठविलें कीं, “तुझी आमचे इतबारी अमीर असतां तुमचा पुत्र जो तुम्हीं पुणेप्राती ठेविला आहे तो बदलला आहे त्याने हरामखोरी करून आमच्या ताब्यातले किल्ले घेतले व कल्याणप्रातहि काबीज केला ही गोष्ट बरी नाही. यात स्वहित काय पाहिले ? याकरिता तुम्हास असें फर्माविण्यात येत आहे की, शिवाजीने असा गाफीलपणा व पुंडावा करूं नये अशी त्यास तुम्हीं ताकीद द्यावी त्याने ताब्यात राहून मेहरबानी संपादन करावी ह्याप्रमाणें वागण्यास तो राजी नसल्यास तुमच्यावर इतराजी होऊन तुमची जाहगीर काढून घेतली जाईल, व त्यास व तुम्हास शासन करण्यात येईल तुमच्या हातून त्याचा बदोबस्त किवा पारिपत्य होत नसल्यास त्याला हुजुरास आणावे ”

शहाजीराजानी ह्या पत्राचा जबाब असा पाठविला कीं, “शिवाजी माझा पुत्र खरा, परंतु तो माझ्या हुकमात नाही तो विघडला आहे माझा त्यास काहीं इलाज नाही मी पातशहाचा एकनिष्ठ नोकर आहे यात माझी तकशीर बिलकुल नाही माझा गुन्हा असेल तर मी मनोभावे हुजुरास हजर राहतो. हजरतींनी शिवाजीवर स्वारी करून त्यास जीवत धरून आणावें, किवा काय मन मानेल तें करावे त्यास मी आड आलो तर माझा मुलाहिजा ठेवूं नये. शिवाजीला तबी देऊन हुकमांत आणावे, एवढाच माझा अर्ज आहे मला दुंसरें काहीं कळत नाही ” ह्याप्रमाणे शहाजीराजाकडचें उत्तर आलें तरी पातशहाची खात्री होईना ^१ झणून त्यानें आपला सरदार मुस्तफाखान हा कर्नाटकांत मोहिमेवर गेला होता त्यास असा गुप्त हुकूम पाठविला कीं, शहाजीराजांस युक्तीनें पकडून विजापुरास पाठवावें असें केल्याने शिवाजीमहाराज

१ शिवादिगिबजयात सांगितले आहे की, ह्या वेळी अदिलशहाने शिवाजी महाराजांसहि एक जरबेचें पत्र पाठवून ह्या शिरजोरपणाच्या कृत्यांबद्दल त्याचा निषेध केला, व त्यास विजापुरास हुजुरास येण्याविषयी हुकूम केला. महाराजानी त्यास असा जबाब पाठविला कीं, माझ्या ताब्यांत आलेला सगळा प्रात मला जाहगिरीदाखल बाल तर मी विजापुरास येतों.

सहज बठणीस येतील असें त्यास वाटलें. मुस्तफाखानानें ही कामगिरी बाजी घोरपडे यास सांगितली

ह्या घोरपड्यानें राजास कसें दग्यानें पकडलें हे मागे सांगितलेच आहे.^१ त्यानें त्यास विजापुरी आणिल्यावर पातशहानें पुन असें निक्षून सांगितलें कीं, तुझी आपल्या मुलाचे बंड मोडून टाका दुसऱ्या सरदाराकडूनहि त्यास पुष्कळ सागविलें, परंतु त्या सर्वास त्याचा एकच जबाब होता तो हा कीं, 'शिवाजीचा आणि आपला काहींएक संबंध नाही तो सरकाराशी बंड करीत आहे त्याच-प्रमाणे तो माझ्याशीहि बंडखोरासारखे वर्तन करीत आहे' मग पातशहानें राजाकडून आपल्या समक्ष शिवाजीमहाराजाला अशा आशयाचे पत्र लिहविलें कीं, 'तुझी एकदम विजापुरास निघून यावे व पातशहाचे जे किल्ले कोट वगैरे बळकाविले असतील ते त्याच्या स्वाधीन करावे तुमच्यामुळे त्याची आमच्यावर अतिशयित इतराजी झाली आहे'

हें असें वडिलाचें पत्र आलें तेव्हा महाराजाला मोठा विचार पडला आपल्यामुळे वडिलावर सकट आले आता कसें करावे ? त्याची आज्ञा शिरसा वंघ करून आजपर्यंत मिळविलेले किल्ले व प्रात सोडून देऊन यवनाचे अकित होऊन राहावें तर आपण आरमिलेलें स्तुत्य कार्य असिद्ध राहते, आणि ज्या स्थिती-विषयी आपणास अतिशयित निटकारा वाटत आहे तीच स्वीकारून राहणें भाग पडणार, असे विचार त्याच्या मनात येऊन ते चिंताग्रस्त होऊन बसले. ही त्याची उदासीन अवस्था पाहून सईबाईने चितेचें कारण विचारलें तेव्हां त्यांनीं तिला वडिलाच्या पत्रातला मजकूर कळविला व पुढें काय करावे ह्मणून विचारलें तिनें उत्तर केलें "आम्ही स्त्रिया आमची बुद्धि ती किती ? साहेबांपाशीं मोठमोठे विचारकर्ते कारकून व सरदार आहेत त्याची सल्ला घ्यावी. विचारिलेंच त्याअर्थी मला असें वाटते कीं, राज्य साधावे, स्वधर्माचें व गोब्राह्मणाचें रक्षण करावें अशी इच्छा धरिली आहे ती योग्य आहे. देवावर भार घालून चालावे. यश देणार तो समर्थ आहे. राज्य साधावयाचें तर मोह काय उपयोगाचा ? थोरले महाराज पडले दूरदेशीं, नाही तर त्यासहि ह्या गोष्टीचा संतोष वाटता.' हें सईबाईचे भाषण ऐकून महाराज संतोष पावले. आपल्या सारखेंच तिचें मत आहे हें पाहून त्यांस समाधान वाटलें. नंतर मातुशी, कार-

कून व सरदार यास विचारितां त्यांनींही अशीच मसलत दिली. मग त्यांनीं शहाजीमहाराजास पत्राचा जबाब असा पाठविला कीं, “आम्ही तिकडे आल्यानें काहीं एक उपयोग होणार नाहीं घेतलेले किल्ले, कोट व प्रात सोडून या झणून सांगू लागले तर आम्ही काहीं सोडण्यास राजी होणार नाहीं यास्तव आपल्या दैवी असेल तसें आपणास होईल, व आमच्या दैवी असेल तसें आम्ही करूं.”

हे महाराजांकडचें गेलेलें पत्र पातशहास दाखवून शहाजीराजानीं पुन अशी विनंति केली कीं, “मुलगा आपल्या स्वाधीन विलकुल नाहीं त्याचें पारिपत्य हजरतीस वाटेल त्या रीतीने करावे मजवर विनाकारण दोषारोप करून कोपायमान होऊं नये ” परंतु इतक्यानें पातशहाचे समाधान झाले नाहीं त्याला वाटलें कीं, यात शहाजीराजाचीच सगळी लबाडी आहे त्याला शिक्षा केल्यावाचून मुलगा ताळ्यावर यावयाचा नाहीं. मग त्याने भितीस दगडाचा एक कोनाडा करून त्यात बसण्यापुरती थोडीशी जागा ठेविली, व तीत राजास चिणून एक चिरा मात्र लावावयाचा ठेविला, आणि त्याला असें सांगितलें कीं, अमुक मुदतीत तुमचा मुलगा आम्हास शरण आला नाहीं तर हा चिरा कायमचा बसवून टाकूं ह्या कोनाड्यातून त्याला दिवसातून एकदोन वेळा काढीत व पुनः आत ठेवून देत

असा हा अतिभयंकर प्राणातप्रसंग वडिलावर आल्याचें महाराजास कळलें तेव्हां त्याला पराकाष्ठेचें दु ख झालें, व आता पुढे काय करावे याचा विचार पडला. आपल्या पार्यां वडिलाचा प्राणनाश खचीत होतो असें मनांत येऊन त्याचे हृदय शोकविव्दल झाले अशा महापराक्रमी नरपुंगवाचा असा परम उद्वेगकारक रीतीनें अत व्हावा व तो मुलाच्या बेतालपणामुळे व्हावा हें खरो-खरीच सुशील पितृभक्ताच्या हृदयास अत्यंत दु ख देणारें होय आजपर्यंत ज्या गोष्टी आपण केल्या त्या वडिलाच्या कानावर गेल्या असून त्यांनीं त्याबद्दल आपणांस शासन केलें नाहीं, तेव्हा त्या त्यास समत असाव्या असें महाराजांस वाटून त्यांनीं आपला योजिलेला क्रम निश्चयानें पुढें चालविला होता. आपण हा एवढा उपद्रव्याप केला त्याचा परिणाम असा घोर होईल असें त्यांस वाटलें नव्हतें; कारण त्यांस हें माहीत होतें कीं, कर्नाटकांत आपल्या वडिलांचें वर्चस्व अतिशयित वाढलें असल्यामुळे ते पातशहास एकाएकी दाद देणार नाहीत; परंतु घोरपण्यानें त्यांस दग्यानें पकडून विजापुरास आणिलें झणून हा दुर्धर प्रसंग त्यांजवर ओढवला.

खऱ्या वीर्यशाली व हढनिश्वयी पुरुषाची परीक्षा अशाच बिकट प्रसंगीं होत असते. महाराजांच्या अगचे अनेक गुण ह्या भयंकर प्रसगाने चांगले कसास लागले. एक तर त्याची पितृभक्ति किती नि सीम होती हें दिसून आलें. ते केवळ स्वार्थसाधु व राज्यलोभी असते तर त्यांनी स्वपित्याच्या जिवाची परवा केली नसती राज्य-तृष्णेस वश होऊन पितृहत्या करण्यासहि औरगजेबासारखे नराधम प्रवृत्त होतात, तर स्वकष्टाने संपादिलेलें राज्य स्वपित्याच्या प्राणरक्षणासाठी कोण सोडण्यास तयार होईल ? परंतु महाराज ह्या कोटीतले मानव नव्हते दुसरा मोठा गुण झटला ह्याणजे आरभिलेलें सत्कार्य कसेंहि सकट प्राप्त झालें तरी कदापि असिद्ध सोडावयाचें नाहीं, असा अढळ निश्चय हा होय यवनाच्या सत्तेतून स्वदेश सोडवून स्वतंत्र करण्याचा जो निर्धार एक वेळ केल्या तो ह्या वेळीं पितृमोहास्तव चळण्याचा समय प्राप्त झाला होता कृतसकल्प सोडला नाहीं तर पितृहत्येस आपण कारण होतो, व पितृरक्षण करावयासाठी यवनास शरण जावे तर केलेला संकल्प असिद्ध राहून जगात आपलें हसे होतें, ह्याप्रमाणे 'इकडे आड आणि इकडे विहीर' अशी महाराजाची स्थिति ह्या वेळीं होऊन गेली, परंतु महाराजानी ह्या प्रसंगीं स्वसंकल्प कायम राखून पितृसंकटनिवारणाची जी अजब युक्ति योजिली तीवरून त्याच्या अगची कल्पकता व धूर्तता चागलीच प्रत्ययास आली.

हा काळपावेतो त्यानी मोगलाच्या मुलखास यत्किंचित्हि उपद्रव केला नव्हता याचे एक कारण तर उघडच होते कीं, दोन्ही पातशाहर्तींशी एकदम विरोध करणें इष्ट नव्हते शिवाय मोगलाचा बंदोबस्त सरहद्दीच्या मुलखात विशेष चागला होता दुसरें असेंहि कारण असावे कीं, विजापूरसरकाराची सत्ता दुर्बळ करून टांकणारा रिपु उत्पन्न व्हावा, व शहाजीराजांसारख्या शूर व बलाढ्य सरदारानें किवा त्याच्या वीर्यशाली पुत्राने फिसाद करावी हे मोगल-बादशहास इष्टच वाटण्यासारखें होते. यास्तव विजापूरसरकाराशी युद्धप्रसंग करावे लागून यदाकदाचित् आपला पाडाव होऊं लागला तर मोगलाचा आश्रय स्वीकारून आपणास सावरता येईल असें महाराजास वाटल्यावरून त्यानी त्या सरकारास मुळींच दुखविलें नव्हतें.

मोगल बादशहाचा उद्देश महाराजांस पक्का माहीत असल्यावरून त्याला ह्या वेळीं अशी खात्री वाटली कीं, आपण त्याच्यापाशीं मदत मागितली असतां ती तो तत्काळ देईल. मग त्यांनीं शहाजहान बादशहास त्याचा मुलगा मुरादबक्ष जो या वेळीं दक्षिणेंत छुमेदार होता, त्याच्याद्वारें असा अर्ज केल्या कीं, "आमचे

बडील शहाजीराजे यांजवर विजापूरसरकाराची इतराजी होऊन त्यांस भितीत. त्रिणून मारण्याचा ठराव त्या सरकारनें केला आहे, तरी त्यांस ह्या प्राणसंकटांतून सोडविण्याची मेहरबानी करावी, व त्यास आपल्या पदरीं घ्यावें, त्याप्रमाणेच आझीहि आपल्या नोकरीस राहावयास तयार आहों निजामशाहीच्या संबधानें झालेला लढा मनात न आणितां अशा शूर व इमानी सरदारास जीवदान दिलें असतां दक्षिणेंत मोगली अमल वृद्धिगत व दृढ करण्यास त्याच्याकडून व आझ्याकडून पुष्कळ साहाय्य होईल ” अशा आशयाचा अर्ज रघुनाथपंत मुरादबक्षाकडे घेऊन गेला तेव्हा अर्थांतच त्याच्या तोडास पाणी सुटले असावे शहाजीराजांनीं निजामशाहीस हस्तालंब देऊन विलक्षण शौर्य व पराक्रम प्रकट केला होता त्याचा विसर त्यास पडला नव्हता त्याप्रमाणेच शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्यस्थापनेच्या कामी प्रदर्शित केलेली अचाट कर्तबगारी व युक्तिमत्ता त्याच्या कानीं वेळोवेळी गेलीच असावी तेव्हा असे पराक्रमी व शूर सरदार आपणास अनुकूल झाले तर निजामशाहीप्रमाणे अदिलशाही व कुतुबशाही बुडविण्यास आपणास विलंब लागणार नाही असें त्यास वाटणें सहाजिक होते.

महाराजाच्या ह्या नम्रतेच्या अर्जाचा जबाब मुरादबक्ष याने सन १६४८च्या मार्चमहिन्यात असा पाठविला कीं, तुमचे काय मागणे आहे ते कळविण्यासाठी तुम्ही आपला एकादा विश्वासू वकील इकडे पाठवावा त्याप्रमाणे महाराजांनी वकील पाठविला मुरादबक्षाने शहाजहान बादशहास ही गोष्ट कळवून महाराजाचा अर्ज मान्य करण्याविषयी रदबदली केली, तेव्हा त्या बादशहाचे मन वळून त्यानें विजापूरसरकारास असा खलिता पाठविला की, शहाजीराजे भोसले यास कोणत्याहि प्रकारचे शासन न करिता सोडून द्यावे, व महाराजास स. १६४९ च्या आगस्ट महिन्यात मुरादाच्याद्वारे असा जबाब लिहिला की, “ शहाजीराजांचे पूर्वीचे गैरवर्तन मनात न आणिता त्याला आमच्याकडे नोकरीस ठेवण्यास आम्ही राजी आहों, व तुम्हासहि पाच हजार स्वारांची मनसब देण्यास तयार आहो तरी तुम्हीं आपल्या वडिलास व इतर नातलगस घेऊन दरबारी रुजू व्हावें ” ह्या नंतर दोन महिन्यांनी मुरादाने शहाजीराजांसही अशा आशयाचें पत्र पाठविलें, कीं, तुमचे पुत्र शिवाजी यांनीं तुमच्या सुटकेविषयीं अर्ज करून आपण हुजूरची नोकरी पतकरण्याची इच्छा प्रदर्शित केली हें पाहून आझ्यास समाधान वाटलें, व तुमचे मागील अपराध मनास न आणितां तुमची सुटका करण्याविषयीं लिहिलें आहे. आम्ही बादशहाकडे जाणार आहों. त्यांच्याकडे

तुमच्यासंबंधानें रदबदली करून तुमची पुनरपि नोकरीस राहण्याविषयींची विनंति मान्य करावयास लावूं तुम्हीं आपला एक इतबारी वकील मात्र पाठवा ह्मणजे त्याच्याबरोबर कौलाचे फर्मान व तुमचे पुत्र सभाजी वगैरे यास पूर्वी-प्रमाणे मनसबा देण्यात येतील. मोगलदरबाराशी मात्र तुम्हीं इत पर इमानाने वागलें पाहिजे तुमच्यावर ह्या दरबाराची पूर्ण कृपा आहे याचा सूचक ह्मणून तुम्हाकरिता पोशाख पाठविला आहे त्याचा स्वीकार करावा ”

शहाजहानाचा खलिता अदिलशहास अमान्य करण्याची छाती नव्हती कारण त्यांचा मागे तह झाला असून मोगलबादशहास नाखुष केल्यास आपलें मोठेच नुकसान होईल ही दहशत अदिलशहास होती त्याने शहाजीराजास जामिनावर खलें केले^१. परंतु त्यास विजापूरशहर सोडून जाण्याची सक्त मनाई केली तेथे

^१ कित्येक बखरकाराचे असे ह्मणणे आहे की, रणदुळाखान व मुरारपत यांच्या रदबदलानें शहाजाराजे मुक्त झाले. त्यांनी पातशहास असे सांगितलें ह्मणतात की, अशा थोर व शूर सरदाराचा अशा निघ रीतीने वध केल्याने आपला दुर्लौकिक होईल, व सर्व मराठे सरदार आपणावर विथरतील परंतु हे खरे नसावे, कारण हे दोघेहि मुत्सद्दी ह्या वेळी ह्यात नव्हते असे दिसते रणदुळाखानाच्या रदबदलीचा चमत्कारिक प्रकार मागे दुमन्या मार्गातील एका टिपेत दिला आहे प्रो सरकार ह्मणतात की, शहाजहानानें अदिलशहास खलिता पाठविला असावा असे वाटत नाही, तर रणदुळाखानाने रदबदली केल्यामुळेच शहाजीराजाची सुटका झाली असावी, परंतु मुरादबक्षाकडून शिवाजी महाराजाम व शहाजीराजास आलेली पत्रें त्यांनीं रा ब पारसनीम याजकडे मूळ पारशी भाषेंतली आहेत ती खरी मानून त्याचा अनुवाद केला आहे त्यातलें तिसरें पत्र मुरादबक्षाने शिवाजीमहाराजाच्या मार्चे महिन्यातल्या अर्जानंतर सहा महिन्यांनीं खुद्द शहाजीराजाम लिहिलें असून त्याना त्याबरोबर पोषाखहि पाठविला होता, आणि मोगलाच्या नोकरीस राहण्यासंबंधाचे बोलणें करण्यास वकील पाठवावा असे त्याने लिहिले होतें, आणि आगस्ट महिन्यात त्यानें शिवाजीमहाराजांस लिहिलेल्या पत्रात शहाजीराजाम वगैरे घेऊन हुजुरास येण्याविषयी लिहिले होतें. जेथे याची शकावली खरी मानिली तर शहाजीराजे जून महिन्याच्या सुमारास (ज्ये शु पौर्णिमेस) मुक्त झाले असावे मि क्रिकेड ह्मणतात की, शहाजीराजास शहाजहान बादशहाकडून वर दिलेल्या आशयाचें पत्र विजापुरास आलें ते पाहून अदिलशहाला मोठी चिंता उत्पन्न झाली असावी. शहाजीराजांचा वध केला तर शिवाजीमहाराज मोगल बादशहाचे अकित होऊन त्यांनीं जिकलेले मुख्य मोगलांच्या सत्तेखाली जातील आणि शहाजीराजे आता त्यांचे अकित झाल्यामुळे त्यांचा आपण वध केला तर त्याबद्दल मोगल बादशहा आपणाकडे जाव मागील, असा विचार त्याला पडला. मग शहाजीराजाचे मित्र मुरार जगदेव व रणदुळाखान यांनीं रदबदली केल्यावरून त्यानें त्यांस सोडून दिलें.

त्यांस नजरकैदेंत ठेविलें. ह्यानंतर शहाजीराजे विजापुरास सुमारे चार वर्षे अडकून राहिले होते तेथून सुटून जाण्याचे त्यांनीं नाना प्रयत्न केले, परंतु अदिलशहा त्यास आपल्या कर्नाटकातील जहागिरीत काहीं केल्या जाऊं देईना त्याच्या वतीने बज्याबज्या सरदारानी पादशहाची पुष्कळ समजूत केली, पण त्याने आपला ठराव पालटला नही चार वर्षांनंतर राजास कर्नाटकात जाऊं देण्यास मुख्यत असें कारण झाले कीं, त्या मुलखात जिकडेतिकडे धुमाळी सुरू होऊन पातशहाचा तिकडील अमल नाहीसा होण्याचा रग आला तेव्हा तिकडील पुंडांचा बंदोबस्त लावण्याचे काम अत्यंत कठीण असून ते शहाजीराजासारख्या हुशार व शूर सरदाराच्या हातूनच पार पडण्यासारखे होते, हे जाणून अदिल-शहास राजाला तिकडे रवाना करणें भाग पडले, परंतु त्यास तिकडे पाठविण्यापूर्वी त्याने त्याच्याकडून अशी आणभाक करून घेतली कीं, त्यानी मुघोळ-करास व त्याच्या जाहगिरीस कदापि उपद्रव करू नये पातशहा इतकेच करून थाबला नाही तर त्यानी झालेली गोष्ट विमळून जाऊन परस्परामध्ये सलोखा व्हावा ह्मणून त्याने त्यास असें मागितले कीं, तुम्ही आपआपल्या इनाम जमिनीची अदलाबदल करावी घोरपज्याने कर्नाटकातील सगळी जाहगीर शहाजी-राजास द्यावी व त्यानी कऱ्हाड प्रातावरील आपले इक्क घोरपज्यास द्यावे पादशहाच्या ह्या हुकमावरून त्यानी ही अशी अदलाबदल केली

परंतु शहाजीराजाच्या मनातला घोरपज्याविषयीचा दंश किमपि गेला नाही. नजरकैदेंतून सुटून कर्नाटकात पाऊल पडताच राजानी शिवाजीमहाराजाला असें पत्र लिहिले की, 'तुम्ही आमचे खरे पुत्र असाल तर बाजी घोरपज्यास शिक्षा कराल.' खरे झटलें असता हा राजाकडचा निरोप त्यास हवा होता असें नाही. त्याच्या मनात घोरपज्याविषयी पुरा द्वेष उत्पन्न होऊन ते त्यास शिक्षा करण्याची योग्य संधि पाहतच होते ही संधि त्यास पुढे आटनऊ वर्षांनीं आली. शहाजीराजानी मनावर घेतले असते तर त्याचा सूड उगविण्यास त्याला उशीर लागला नसता, परंतु त्यास पातशहाचा आश्रय असल्यामुळें त्याशीं उघड वैर करवेना पुढे स १६६१ च्या सुमारास वाडीचे खेमसावंत व लखमसावंत देसाई यानी विजापूरकराची मदत घेऊन शिवाजीमहाराजाशीं लढाई करण्याचा बेत केला, तेव्हा त्याच्या मदतीस ह्या बाजी घोरपज्यास दिले. त्यावरून घोरपडे विजापूरकराच्या सैन्यासह कोंकणात यावयास निघाला. तो तिकडे जाण्यापूर्वी पहिल्यानें आपलें गाव मुघोळ येथे गेला. महाराजांला घोरपडे

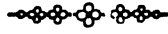
आल्याची खबर लागतच त्यांनी विशाळगडावरून मोठ्या वेगाने कूच करून जाऊन मुधोळवर अकस्मात् छापा घातला. घोरपड्याची व त्याची मोठ्या निकाऱ्याची लढाई झाली. तीत घोरपडे पडला मग महाराजांनी सगळे मुधोळ शहर लुटून जाऊन उद्धस्त करून टाकले, व घोरपड्याचे सगळे नातलग व हार्ती लागले तितके लोक पकडून ठार मारिले असे. सागतात की, ह्या वेळीं सुमार तीन हजार लोकांचा संहार महाराजांनी केला ! एवढे भयकर कृत्य ह्यापूर्वी किवा ह्यानंतर त्याच्या हातून कधीहि झाले नाही परंतु यवनाचा पक्ष धरून केवळ आपला तळिराम गार करण्यासाठी ह्या घोरपड्याने^१ शहाजीराजाचा जीव धोक्यात घातला ह्याबद्दल महाराजांच्या मनात केवढा प्रखर दंश होता हे यावरून दिसून येते, व पितृभक्ति त्याच्या ठायी किनी उज्ज्वल होती हेहि चागले व्यक्त होतें

शहाजीराजे विजापुरास १६४९ पासून १६५३ पर्यंत नजरकैदेत होते. तितक्या अवकाशात महाराजांनी विजापूरसरकारच्या मुलखास काहींएक उपद्रव केला नाही कारण उघडच होते की, आपल्या पूर्वक्राम अनुसरून यत्किंचित् गडबड त्या सरकारच्या प्रांतांत केली असता आपल्या प्रिय पित्याच्या जिवास धोका आहे हे ते जाणून होते बरे मोगलांच्या मुलखात काहीं धामधूम करूं म्हटले तर तिकडून मोगलवादशहाचा रोष होऊन आपल्या पित्यावर पुन प्राणसकट यावयाचें, हे त्यास पके माहित होतें यास्तव हा एवढा काळ त्यास जागच्या जागीं स्वस्थ बसून काढावा लागला त्यात मुख मानण्यासारखी गोष्ट एवढीच होती की, विजापूरसरकाराने मोगलवादशहाच्या भीतीस्तव महाराजापार्शीं अशी अट घातली नाही की, आमचे जे किळे व प्रात तुझी घेतले आहेत ते आमचे आह्मांस परत दिले नाहीत तर आम्ही शहाजीराजास देहातशासन करूं.

१ बाजी घोरपड्याचा मालोजी नावाचा एक मुलगा ह्या गटबडीत बचावला अमुन तो पुढे आपल्या बापाच्या जहागिरीचा मालक झाला हा मालोजी मोठा पराक्रमी निपजला. असा बलाढ्य सरदार आपणाम वश झाल्याने आपले मोठे कार्य होईल असे वाटून महाराजांनी त्याला भागानगराकडून एक पत्र पाठविले व त्यात असे दर्शविले की, घोरपडे व भोंसले ह्या घराण्यातील कलह नाहीसा होऊन परस्परांचे सख्य व्हावे व उभयता मिळून यवनास पादाक्रांत करून मराठ्यांचे राज्य स्थापवे असे आमच्या मनात आहे. परंतु ह्या मलोख्याच्या पत्राने हा मालोजी बळला नाही. तो शेवटपर्यंत विजापूरकरांच्या नोकरीस राहिला.

महाराजांनीं ह्या एषढ्या अवकाशात काबीज केलेल्या किल्ल्यांची रागदुजी व व्यवस्था नीट केली, व हातीं आलेल्या प्रांतात जमाबंदीची वगैरे खिस्त लाविली. आता विजापूरसरकारानें तरी शिवाजीमहाराजाचें पारिपत्य करण्याचा प्रयत्न एषढ्या अवकाशात केला नाहीं, याचें कारण असें असावें कीं, त्यांनीं मोगल शहशाहास शरण जाऊन त्या सरकारास शह दिला होता, व ते मोगलाच्या पदरीं गेकरी करण्यास तयार झाले होते हे अदिलशहास कळून चुकलें होतें. यास्तव त्याच्या वाटेस ह्या वेळीं गेलें असता काबीज केलेले किल्ले व प्रांत मोगलाच्या आधीन करून त्यास शरण जाऊन ते त्यांस आपणावर स्वारी करण्यास चिथावून देतील, आणि मग आपली धडगत राहणार नाहीं अशी दहशत अदिलशहास शरणें साहजिक होतें

भाग नववा.

मोगलांशीं संबंध.

१६५०-५७

पितृसंकटनिवारणार्थ व आरभिलेले कार्य सिद्धोस न्यावयास आलेलः जबरदस्त प्रत्यवाय नाहीसा करण्यासाठी महाराजानी केवळ निरुपाया-स्तव शहाजहान बादशहास पूर्वोक्त प्रकारे शरण जाऊन त्याची नोकरी पतकर-ण्याचा हेतु केवळ बाह्यात्कारी दर्शविला त्याच्या साहाय्याने पित्याची मुक्तता झाल्यावर त्याच्याशी केलेला करार पाळण्यास महाराज टंगळमंगळ करू लागले खरें झटलें असता ही न्यानी त्या बादशहास केवळ गुलकावणी दाखविली यवनाची ताबेदारी प्राण गेल्याहि करावयाची नाही असा दृढ सकल्प महाराजांनी केला होता तो अशा सकटाने ढळणारा नव्हता

पुढें दिल्लीपतीकडून महाराजास असा तगादा आला की, तुम्ही आपत्या कराराप्रमाणे वागावे, व आमच्याकडे नोकरीस येऊन आम्ही देऊ केलेली मन-सब स्वीकारावी हा तगादा महाराजानी मोठ्या युक्तीनें टाळला त्यानी मुरादाकडे आपला वकील रघुनाथपंत यास पाठवून अशी मागणी केली की, “जुन्नर व अहमदनगर ह्या प्रांतात आमचे वडिलोपार्जित सरदेशमुखीचे हक्क अलीकडे वसूल झालेले नाहीत, ते आमचे हक्क ह्या प्रांतात मंजूर व्हावे ” त्यानें महाराजांला असें उत्तर पाठविलें की, आम्ही बादशहाच्या हुजुरास गेल्यावर तुमच्या मागणीचा अनुकूल विचार होईल परंतु आपणांकडील एक वकील मात्र पाठवून यावा, त्यास विचारूं तो मजकूर समजावून देतां आला पाहिजे, झणजे काम होण्यास दिरंग लागणार नाही हें असें पत्र त्या शहाजाबाकडून १६४९ सालच्या अखेरीस आलें होते. ह्याप्रमाणें शहाजहानाचा नोकरी धरण्याविषयीचा आग्रह महाराजांनीं कांहींना कांहीं निमित्त पुढें करून चालढकलीवर टाकला.

सन १६५७ त शहाजहानानें आपला पुत्र औरंगजेब व मीरजुमला यास विजापूरचें राज्य काबीज करण्यासाठी मोठे सैन्य देऊन रवाना केलें^१ त्यानिं सरहद्दीवरचे कल्याण, बेदर वर्गरे किल्ले सर करण्याचा सपाटा चालविला तेव्हां महाराजानी औरंगजेबापाशी स्नेहभावाचे बोलणे लावून असे कळविलें की, “ आम्ही दिल्लीपतीचे नोकर आहों आम्ही तुझाला ह्या मोहिमेत लागेल ते साहाय्य करण्यास तयार आहों आम्हीं विजापूरकराचे जे किल्ले व प्रात हस्तगत केले आहेत ते आमच्याकडे राहूं द्यावे विजापूरकराचे समुद्रकिनाऱ्याचे दाभोळ वगैरे प्रात आम्ही तुमच्यासाठी काबीज करितो ” हे महाराजाचे बोलणे त्या शहाजाद्यास मान्य होणे साहजिक होते, कारण त्याला महाराजाची योग्यता चांगली महशूर होती त्याने त्यास पत्र लिहून कळविले की, तुमच्या ताब्यात विजापूरसरकाराचा जो प्रांत आहे त्यास आम्ही इत पर हात लावणार नाहीं तुमच्या मनात समुद्रकिनाऱ्याचा मुख्य काबीज करण्याचे आहे त्याप्रमाणें तुम्ही अवश्य करावे

ह्या वेळी औरंगजेबाच्या मनात शिवाजीमहाराजाची मुलाखत घेऊन त्याला असें प्रत्यक्ष सागावयाचे होते की, ‘ ह्या मोहिमेत तुमचा आमचा हितसंबंध सारखाच आहे, तुम्ही आझाला सामील होऊन मनापासून मदत कराल तर त्यांत तुमचे पुष्कळ कल्याण होणार आहे ’ अशा आशयाचे त्याने महाराजाला पुढें पत्रहि पाठविले होते ह्याप्रमाणे आमीष दाखवून महाराजाला वश करून घेण्याचा ह्या शहाजाद्याने बराच प्रयत्न केला, परंतु महाराज कसले वस्ताद ! त्याच्या गुलकावणीला ते मुळीच फसले नाहीत आपण दिल्लीपतीचे ताबेदार आहों असे निरोप ते त्याला वारवार पाठवीत, एवढेच ह्याप्रमाणे औरंगजेबाला नम्रता दाखवून त्यानी त्याच्या मैत्र्याची वावटळ आपल्या मुलखास कांहींएक उपद्रव न होऊं देता दूर घालविली मोगलाचे सैन्य लाब जाऊन विजापूरकराशी लढण्यांत गुतले आहे असे पाहून महाराजानी आपले सामर्थ्य साधेल त्या उपायानें वाढविण्याचा निर्धार केला

१ प्रो. सरकार हणतात का, औरंगजेब स १६५३ पासून दक्षिणेतील सुभ्यावर आला असून स. १६५६ त तो गोवळकोड्याच्या शहाशी लढत होता स. १६५६ च्या नवेंबर महिन्यात महमद अदिलशहा वारला तेव्हा त्याने विजापुरावर स्वारी करण्याची तयारी करून त्या दरबारच्या सरदारास व माडलिकांस वश करून घेण्याचा प्रयत्न चालविला. तेव्हा शिवाजी महाराजांनी अहमदनगरचा मोगल सुभेदार मुलताफतखान याच्याद्वारे औरंगजेबापाशी स्नेहभावाचे बोलणे लाविलें.

यवनी बखरींच्या आधारानें प्रो. सरकार ह्मणतात कीं, मोगलांनीं अदिल-शाही मुलखांत धुमाकूळ मांडला तेव्हां त्या दरबारानें शिवाजीमहाराजास फार मोठी लालच दाखवून मोगलांच्या नैर्ऋतीकडील प्रांतावर हल्ला करावयास सांगितलें तें अर्थात् अशा हेतूने कीं, मोगल अदिलशाहाच्या ईशान्येकडील प्रांतावर चालून येऊन बेदरास त्यानी वेढा दिला होता, तो उठवून ते आपल्या प्रांताच्या रक्षणार्थ परत जातील. ह्याप्रमाणें त्यानी मिनाजी भोंसले व काशी यास तिकडे स्वारी करावयास पाठविलें. त्यानीं स. १६५७ च्या मार्च महिन्यात मिमानदी ओलाडून चामारगोद्याचा प्रांत लुटण्याचा धूमधडाका चालविला, अशी लुटालुट करीत ते थेट अहमदनगराच्या वेशीपर्यंत जाऊन थडकले

येणेंप्रमाणें मिनाजीस पूर्वेकडे अहमदनगर प्रांतात पाठवून महाराज स्वतः जुन्नर शहरावर चालून गेले हे शहर या वेळी चागलें सपन्न असून महाराज ह्या शहरासंबंधानें व अहमदनगरासंबंधानें दिल्लीपतीपार्शी हक्क सागत होते. परंतु तो त्याचा हक्क त्यानें मुळीच कानावर घेतला नव्हता यास्तव ह्या गोष्टीचा सूड उगविण्याच्या इराद्यानें त्यानी तीं शहरें लुटण्याचा विचार मनात आणिला होता. जुन्नरशहरावर त्यानी रात्रीचा छापा घातला आणि तटाला दोऱ्या लावून आत उतरून तेथल्या टाण्यावरील लोकाची कत्तल उडविली आणि तें शहर यथेच्छ लुटले त्यात त्यास तीन लाख होन, दोनशे घोडे व इतर पुष्कळ मोलवान् चीजवस्त सापडली ही लूट त्यांनीं लागोलाग पुण्यापर्यंत नेऊन पोंचविली. तेथे काहीं लोक पूर्वीच ठेवून दिले होते त्याच्या हवालें ती करून त्यांस ती राजगडास ताबडतोब न्यावयास सांगितले.

औरंगजेबास ही गोष्ट कळली तेव्हा त्यानें तेथल्या टाणेदारास मोठा ठपका देऊन त्याच्या मदतीस काहीं सैन्य रवाना केलें त्यानें नसिरीखान, इराजखान व दुसऱ्या काहीं सरदारास तीन हजार लोक देऊन अहमदनगर प्रांताचें रक्षण करण्यास व शिवाजीमहाराजाच्या मुलखावर स्वारी करण्यास पाठविलें. त्याप्रमाणेंच रावकर्णनामा सर्दार औरंगाबादेकडून शहाजाद्याचा मदतीस येत होता त्यासहि त्यानें अहमदनगर प्रांतांत शिवाजी महाराजावर जावयास सांगितलें, आणि शास्ताखानास आपल्याकडचे एक हजार लोक तिकडे घेऊन जाण्याचा हुकुम केला. इकडे मराठे अहमदनगरापर्यंत लुटालुट करीत आले, हें ऐकून अहमदनगरचा किल्लेदार मुलताफतखान त्यांच्यावर चालून गेला; आणि त्यानें चामारगोद्याचा हल्ला उठवून मिनाजीचा पाठलाग केला. पण त्यानें

त्यांस दाद दिली नाही तो त्या प्रांतात एकसारखा धुमाकूळ उडवीत होता. जुन्नर शहर लुटल्यावर महाराज त्याच्या आसपासचा प्रात लुटीत असतां रावकर्ण व शास्ताखान त्यांच्यावर चालून आले तेव्हा ते जुन्नर परगण्यांतून निसटून जाऊन अहमदनगर परगण्यात शिरले आणि तिकडे लुटालूट करूं लागले; आणि अहमदनगरापाशी काहीं लोकानिशी ते अकस्मात् आले आणि शहरच्या पेठा लुटूं लागले ही बातमी किल्ल्यावर पोचताच तेथून मुलतफातखानानें काहीं लोक शहराच्या बचावासाठीं रवाना केले त्यामुळे त्यास ते शहर हवेंतमे लुटावयास सापडलें नाहीं तरी ह्या हल्ल्यात त्यास बरेंच द्रव्य मिळाले^१ सातशे घोडे व चार हत्ती त्याच्या हातीं लागले. हे घेऊन महाराज शत्रूच्या तावडीतून पार निघून गेले ह्या झटापटींत त्याचें कित्येक लोक प्राणास मुकले ह्या वेळीं आणखी वर सांगितलेल्या नसरीखानानेहि त्याच्याशी लगट केली होती. ह्या सरदारबरोबर मोठे सैन्य असल्यामुळे महाराजाचा निभाव न लागून ते शत्रूम झुंकाडी देऊन पार निघून गेले मोगलांचे घोडदळ अगदी थकून गेल्यामुळे त्याचा पाठलाग करण्याचे त्यास त्राण उरलें नव्हतें

ही लूट मिळाल्यावर महाराजांनी आपले घोडदळ वाढविण्याचा सपाटा चालविला वर सांगितल्याप्रमाणे त्यास जुन्नर व अहमदनगर ह्या शहरांत पुष्कळ घोडे मिळाले होते. त्याशिवाय आणखी जिकडून घोटा मिलेल तिकडून तो खरेदी करून आणिला त्यावर आपले बार्गीर स्वार केले व मराठे शिलेदार मिळाले तेवढे चाकरीस ठेविले ह्यापूर्वी जे घोडदळ महाराजांपाशी होतें त्यावर माणकोजी दहातोडे यास मुख्य नेमिलें असून त्यास सरनौबत हा किताब दिला होता हा माणकोजी पूर्वी शहाजीराजाच्या नोकरीस असून मोठा अनुभवशीर होता त्याने ह्या घोडदळाची व्यवस्था उत्तम ठेविली होती. तो वारला तेव्हा त्याच्या जागी नेताजी पालकर नामक एका शूर सरदाराची नेमणूक महाराजांनी केली. हा पालकर मोठा हुशार व धाडशी होता. त्याचा मराठे शिलेदारात मोठा लौकिक होता त्याच्या वशिल्यानें पुष्कळ शिलेदार महाराजाच्या नोकरीस येऊन राहिले.

शिवाजीमहाराजांनी मोगलांच्या जुन्नर व अहमदनगर परगण्यात धुमाकूळ उडवून देऊन पाठीवर मोगलांचें सैन्य असूनहि हीं दोन्ही शहरें लुटलीं,

१ प्रो. सरकार हणतात की, मुलतफातखानाने शहरांतल्या लोकांचा व त्यांच्या चंजवस्तीचा बचाव व्हावा हणून त्याम किल्ल्यात नेऊन ठेविले.

आणि शेवटी त्याच्या सरदारास दाद न देतां आपल्या सुरक्षित किल्ल्यांत परत गेले हें पाहून औरंगजेब सतप्त झाला आणि त्याने नसरीखान वगैरे सरदारास असा एकसहा हुकूम दिला की, ' मराठे सापडतील तेथे त्याची कत्तल उडवावी शिवाजी महाराजांच्या प्रातात शिरून तेथल्या लोकाचा सहार करावा किंवा त्यास गुलाम करावे त्याची पुणें, चाकण वगैरे ठाणी सर करून साफ विध्वस्त करून टाकावी मोगली अमलातल्या ज्या देशमुखानी किवा इतर शेतकऱ्यानी मराठ्यास भर दिली असेल त्याचा वध करावा. त्याची कीव अशी मुळीं करूं नये ' विजापूरकराशी युद्ध जुंपले होते तोपर्यंत आपला नैर्ऋतीकडचा प्रांत मराठ्यांच्या हाती लागू नये ह्मणून त्यानें त्या बाजूच्या चारपाच ठिकाणी आपल्या लष्कराची ठाणी करून त्यास अशी ताकीद दिली की, मराठ्यांचा मोगली मुलखात बिलकुल गिरकाव होऊं देऊं नये, आणि त्याच्या मुलखात वारंवार छापे घालून तो उध्वस्त करावा परंतु औरंगजेबाच्या हुकमाची अमलबजावणी करण्यास त्याच्या सरदाराम महाराजांनी बिलकुल मवड दिली नाही

पुढे मोगलानी विजापूरकराचा जिकडूनतिकडून मोड करून त्यास अगदी जेरीस आणिले, हे वर्तमान महाराजांच्या कानी आले तेव्हा आता आपली वाट काय होते याची धास्ती त्यास उत्पन्न झाली विजापूरकराचा पुरा पराभव केल्यावर औरंगजेब आपल्यावर उलटला असता त्याच्याशी टक्कर देण्याचे सामर्थ्य आपणास अद्यापि आलेले नाही हे त्यास माहीत होते यास्तव हे सकट सामोपचाराने टळते तर पाहावे असा विचार करून महाराजांनी औरंगजेबाम अगदी नम्रतापूर्वक अर्ज केला की, 'मी आपल्या दोन शहरास उपद्रव दिला त्याबद्दल मला क्षमा करावी. अशी भागळीक मी पुन कधी करणार नाही इत पर मी आपल्या सेवेत हजर राहून अगदी इमानाने वागेन. आपला पक्ष मी कदापि सोडणार नाही ' ह्या आशयाचे पत्र लिहून आणखी ह्या आपल्या

१ प्रो सरकार ह्मणतात की, हा अर्ज त्यांनीं नसरीखानास केल्यावरून त्याने त्यास असा निरोप पाठविला की, तुम्ही आपला वकील आमच्याकडे पाठवून काय मागणी करावयाची असेल ती करा. त्यावरून महाराजांनीं रघुनाथपतास प्रथम त्या सरदाराकडे पाठविले. तेव्हा त्यानें औरंगजेबास ही गोष्ट कळविली; परंतु त्याने काहीएक निश्चित जबाब दिला नाही. त्यावरून त्यांनीं पुनः खुद्द औरंगजेबाला विनंति अर्ज लिहिला.

द्वणण्यांची खातरजमा करण्याकरितां आपला विश्वासू व हुशार वकील रघुनाथ बल्लाळ कोडे यास त्यांनी शहाजाद्याकडे पाठविलें

परंतु इतक्यात शहाजहान आजारी पडल्याचें पत्र औरंगजेबाची बहीण रोशनार हिजकडून आल्यामुळें व विजापूरकराशी तद्द होऊन दक्षिणेंतली कामगिरी बहुतेक आटोपल्यासारखीच झाल्यावरून तो आपली फौज घेऊन दिल्लीकडे लगबगीने गेला तो उत्तरेकडे चालला आहे असें पाहून महाराजांनी त्याच्याकडे कृष्णाजी भास्कर ह्या नावाचा दुसरा एक वकील पाठविला, व त्यास असें कळविलें की, आम्ही जो दिल्लीपतीचा अपराध केला आहे त्याबद्दल आम्हास आता फारच पस्तावा वाटत आहे आम्ही इकडे पुष्कळ घोडेस्वार जमा केले आहेत प्रस्तुतसारख्या प्रसंगी आपणाम जरूरी असल्यास साहाय्य करण्यास आम्ही तयार आहो, आणि दक्षिणेतील तुमच्या मुलखाचें रक्षण तुमच्या पश्चात् करण्याचे काम आमच्यावर सोपविले असता आम्ही ते मोठ्या खुशीने पतकळें. परंतु आपल्या हातीं गेलेल्या प्रातात आमचे काहीं वंशपरपरागन आलेले हक्क आहेत ते आपण चालू करावे, आमच्या घराण्याच्या जाहगिरीचा काहीं भाग आपल्या कबजांत गेला आहे तो आम्हास परत मिळावा, व जुन्नर आणि अहमदनगर ह्या प्रातातील आमची देशमुखी आम्हास परत मिळावी, द्वणजे आम्ही आपल्या लोकानिशी दिल्लीपतीची जी नोकरी बजावूं तीबद्दलचा मोबदला आम्हास मिळाल्यासारखे होईल त्याप्रमाणेच कोकणप्रात अदिलखानाच्या ताब्यात दिला आहे त्याची व्यवस्था त्याच्याकडून चागलीशी लागलेली नाही. हा प्रात आमच्याकडे दिल्यास पुष्कळ फायदा होणार आहे ”

ह्या आशयाचें पत्र घेऊन महाराजाचा वकील औरंगजेबाकडे गेला त्या वेळीं तो अगदीं गडबडीत होता यास्तव त्या पत्रातील फाजील मागण्या पाहून त्याला राग तर आला नाहीच, पण त्यानें असें मनात आणिलें कीं, आपल्या प्रातात ज्या हक्काच्या बगैरे मागण्या शिवाजीमहाराज करीत आहेत ते त्यांस मिळण्याची आशा तूर्त लवून ठेवावी, व विजापूरच्या राज्यांत जो त्यांनीं धुमाकूळ मांडला आहे तो तसाच चालविण्यास त्याला उत्तेजन द्यावें, यांतच आपल्या ताब्यांतील मुलखाचा बचाव आहे. मग महाराजांच्या सदरील पत्रास त्यानें स्वसा युक्तीनें जबाब दिला कीं, ' तुम्हीं केलेल्या अपराधांबद्दल तुम्हांस पश्चात्ताप.

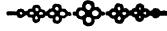
झाला आहे ह्यापून तुझ्यास क्षमा केली आहे. कोंकणांतल्य प्रात तुम्हीं खुशाल कबजात घ्यावा सोनोपंतास (आबाजी सोनदेवास) आमच्याकडे पाठवून द्यावे, म्हणजे तुमच्या वडिलोपार्जित हक्कासंबंधाने वाटाघाट करिता येईल. तुमच्या आमच्यामध्ये शेवटचे करार नक्की झाले ह्यापून तुम्हीं पांचशे खार आमच्या कुमकेस पाठवून द्यावे, व आमच्या मुलखात बंदोबस्त व शातता ठेवण्यासाठी तुमचें बाकीचें सैन्य सर्वदा तयारींत ठेवावे ”

ह्या उभयपक्षांच्या पत्रव्यवहारापासून काहींएक निष्पन्न झाले नाही उभयतांनी परस्परास मद्याचे बोट दाखविले एवढेच त्याच्यामध्ये कायमचा असा करार काहींच झाला नाही कारण उघडच होते की, औरंगजेब ह्यानंतर आपल्या बंधूंशी लढण्यात व बापास कैदेत टाकून गादी बळकवण्याच्या धामधुमीत गुंतला होता. महाराजाला तरी हेच हवे होते. त्याला हे ठाऊक होते की, आपण केलेल्या मागण्या औरंगजेब कधीहि मान्य करणार नाही, परंतु त्यास अशा रीतीने झुलविल्याने तात्कालिक अनर्थ टाळून आपला कार्यभाग साधून घेण्यास चांगला अवकाश सापडवा ह्यापून त्यांनी ह्या वेळी त्यास अशी नम्रता दाखविली औरंगजेब तरी काहीं कमी धूर्त नव्हता शिवाजीमहाराजाची ही नम्रता केवळ मानभावीपणाची असून आपली पाठ वळताच ते आपल्या मुलखास त्रास देण्यास कमी करणार नाहीत हे त्यास पक्कें कळून चुकले होतें. ह्यापून उत्तरेस जाताना त्यानें आपला सरदार मिरजुमला यास अशी ताकीद दिली की, नैर्ऋत्येकडील प्रातावर चागलें लक्ष ठेव. ' तो कुत्र्याचा पोर ' टपून राहिला आहे, त्याप्रमाणेच अदिलशहाला त्याने असा निरोप पाठविला की, शिवा काही किल्ल्यात लपून छपून आहे त्याला हाकून घ्या, तुझाला त्यास आपल्या पदरीं ठेवावयाचे असेल तर त्याला दूर कर्नाटकात जहागीर देऊन ठेवा, ह्यापून त्याचा आमच्या मुलखास उपद्रव होणार नाही.

असें सांगतात की, औरंगजेबाने दिल्लीस जाऊन आपल्या बापास बंदीत घालून त्याचे तक्त बळकावण्याचा इरादा मनांत आणिला व आपल्या साहाय्यास दक्षिणेंतील सरदारांस पत्रे पाठवून बोलाविलें. इतरांबरोबर शिवाजीमहाराजासहि ह्या आसयाचें पत्र आलें. तें वाचून पाहतांच त्याच्या अगावर शहारे आले. स्वपित्याविरुद्ध उठून पुत्रानें बंड करावें हें त्यांस मुळींच आवडलें नाही. त्यांनी त्याचा धिक्कार केल्य व तें पत्र घेऊन येणारास आपल्या समोरून हांकून दिलें. झुतकेंच करून महाराज थांबले नाहीत, तर त्यांनीं तें पत्र कुत्र्याच्या शेपटास

बांधून पुणे शहरांतील रस्त्यात फिरविलें व औरंगजेबाचा ह्या कुकर्माबद्दल सर्व लोकांत उपहास केला. औरंगजेबाला आपल्या पत्राचा हा असा अनादर झालेला कळला तेव्हां त्याला फार राग आला, व त्यानें अशी प्रतिज्ञा केली की, ह्याबद्दल महाराजांचा लवकरच सूड उगवावयाचा परंतु हा सूड त्याला कधींच उगविता आला नाही ! फार काय पण हा महाराजांविषयीचा त्याचा रागहि लवकर नाहीसा झाला असावा कारण असें की, पुढे स १६५९ त महाराजांनीं अफजुलखानास नामोहरम केल्याचे वर्तमान त्या बादशहास कळलें तेव्हां त्यानें महाराजास मोठ्या गौरवाचे व शाबासकीचें पत्र पाठविलें, व ह्या त्याच्या पराक्रमाबद्दल परितोषिक द्याऊन त्यास त्याने विजापूरकरांच्या सरहद्दीवरील दोनतीन किल्ले दिले. इतकेंच करून तो राहिला नाही, तर त्याने महाराजास हा स्तुत्य क्रम पुढे चालविण्यास आग्रहपूर्वक सांगून असें वचन दिलें की, तुम्ही विजापूरकराचे जे प्रात काबीज कराल त्यावरची खंडणी तुम्हास माफ करण्यात येईल हे असें उत्तेजन औरंगजेबाने महाराजास दिले यात त्याचा मतलब अर्थात् असा होता की, शिवाजी-महाराजाच्या हातून अदिलशाही बरीच कमजोर झाली द्याऊजे ती बुडविण्यास आपणास सोपे जाईल, व शिवाजीसारख्या बाडगुळासहि तत्काळ छाडून टाकिता येईल. परंतु हे शेवटले काम पुढे किती जड होणार होतें हे त्या धूर्त बादशहाच्या ध्यानींमनीहि त्या वेळी नव्हतें.

भाग दहावा.

विजापूरकरांचा आणखी मुल्ख काबीज करितात.

१६५४-५८.

शहाजीराजांची विजापुराहून सुटका होऊन ते कर्नाटकांत सुखरूपपणे जाऊन पोहोचल्यावर महाराजानी विजापूरसरकाराच्या राज्यात पुन धामधूम सुरू केली. सगळा घाटमाथा व कोकणपट्टी आपल्या हाताशी घालण्याचा त्यांनी बेत केला, व आणखी किल्ले सर करण्याचा क्रम सुरू केला हें वर्तमान विजापूरदरबारास कळलें तेव्हा त्यास मोठी चिंता पडली सैन्य पाठवून त्याच्याशी युद्ध करण्यास प्रवृत्त व्हावे तर ते मोगलाचा आश्रय करून उद्याचें विघ्न आज उभे करितील, कारण अदिलशाही बुडविण्याचा विचार मोगल बादशहाच्या मनात पुष्कळ दिवस होता यास्तव महाराजाशी समोरासमोर सामना न करिता त्यास युक्तीनें पकडून आणावे असा विचार त्या दरबारात होऊन त्या कामगिरीवर बाजी शामराज नावाच्या एका सरदारास बरोबर दहा हजार लोक देऊन पाठविलें. महाराज त्या वेळीं महाडप्रातात होते बाजी शामराज वाईच्या वाटेनें आला तो जावळीच्या चंद्रराव मोन्याच्या आश्रयाने पारघाटाजवळ दबा धरून बसला. मनात कीं, महाराज त्या वाटेनें आले ह्मणजे त्यास अचानक पकडावें, परंतु महाराजांचे हेर नेहमीं चोंहोऱुडे अनेक वेषानी फिरत त्यांनी येऊन त्याच्याविषयींची ब्रतमी दिली त्यावरून महाराज सावध होऊन आपल्या लोकांनिशीं पारघाटाच्या पायथ्याशी त्या बाजीवर एकाएकीं जाऊन तुटून पडले, व त्याच्या लोकांची दाणादाण करून त्यास रानोमाळ पळवयास लाविलें. असा

१ चिटणीस ह्मणतो की, बाजी शामराज महाडास जाऊन पोंचला तेव्हा शिवाजी-महाराज चेऊळ बंदर लुटून हस्तगत करण्यात गुतले होते. तेथून ते थेट राजगडावर गेले, आणि महाराजाच्या एका तुकडीनें बाजी शामराजावर हल्ला करून त्याचा अगदीं मोड केला. शेडगावकराच्या बखरीत असा उल्लेख आहे कीं, महाराजांला पकडण्यासाठी रणदुर्गखान रणदुर्गखान व दत्तबडचा बाजी घोरपडे यांस ८००० लोकांसह पाठविलें होते. बाजीवर महाराजानी व नेताजी पालकरानें दोहोंकडून हल्ला करून त्यांचा पराभव केला.

त्याचा पराजय झाल्यावर तो निरुत्साह होऊन रडत माघारीं विजापुरास गेला.

ह्या बाजी शामराजाला जावळीचा कृष्णाजी बाजी^१ चंद्रराव मोरे यानें आपल्या प्रातांतून येऊं देऊन प्रसंगी मदतहि केली, हें पाहून महाराजांस त्याचा मोठा राग आला, आणि त्याचा काटा काढून टाकित्यावाचून त्याच्या प्रातास लागून असलेला आपला मुलूख सुरक्षित होत नाही असे त्यास वाटलें. ह्या मोऱ्याच्या ताब्यात कृष्णा व वारणा ह्या नद्यांच्या दरप्यानचा घाटमाथ्यावरील प्रात होता. ह्याच्या पदरी दहाबारा हजार मावळे वगैरे होते. तो आपणास राजा झणवीत असे सोळाव्या शतकात याच्या पूर्वजास विजापुरच्या अदिल-शाहाने ही जहागीर दिली होती त्या मरकारास नियमित करभार देऊन बाकीच्या उत्पन्नाचा उपभोग तो स्वत घेत असे, व जवळपामच्या मुलूखांत नुटालूट करून गब्बर झाला होता हशमगड येथें त्याचे ठाणे असे. बरेच किल्ले व खोरी त्याच्या ताब्यात होती महाराजांनी ह्यापूर्वी अनेक वेळा त्याच्याशीं सलोख्याचें बोलणें लावून आपल्या मसलतीने राहावयास त्याला सागून पाहिलें होतें^२ महाराजांनी त्यास असें सागून पाठविलें, की, 'तुझी आपणास राजे झणवितां तें केवळ व्यर्थ होय आह्मी खरे राजे आह्मास श्रीशंभूनें राज्य दिलें आहे तुझी विजापूरकरास कर देता तो देण्याचे बंद करून आह्मांस देत जावा, व आमचे अकित व्हावें हें मान्य होत नसल्यास सगळेच उत्पन्न तुझीं भोगावें व आह्मास जरूर लागेल तेव्हा पाच हजार लोक मदतीस देत जावें. तुझावर कसेंहि संकट आलें तरी आम्ही तुमची कुमक करूं आमचे अकित न होतां बदफैल व्हाल तर तुमची जावळी हस्तगत करून तुझास कैद करून ठेवूं ' हें त्याला मुळीच मान्य झालें नाहीं

१ मि. किंकेड व रा. ब. पारसनीस याचे नाव बाळाजी कृष्णाजी अमें देतात; परंतु रा. ब. पारसनीस यानी 'इतिहाससंग्रहा' च्या पहिल्या वर्षाच्या दहाव्या व अकराव्या अकांत प्रसिद्ध केलेल्या मोऱ्याच्या हकीकतनाम्यात कृष्णाजी बाजी असें याचें नाव दिलें आहे.

२ असें सांगतात की, महाराजांनी स्वतः ह्या मोऱ्याच्या भेटीस जाऊन त्याच्याशीं बोलून त्याला बश करून घेण्याचा प्रयत्न केला; पण तो काहीं केल्या वळख नाहीं. उलट त्यानें त्यांस पकडून कैद करण्याचा घाट घातला; पण अस्स दगा घडण्याचा संभव वाटून ते ह्या बाबतींत पूर्वीपासूनच सावध होते. ते तेथून लागलेच निसटूच गेले. (रा. ब. पारसनीसांचें महावळेश्वरवर्णन पाहा.)

त्याने महाराजांस असा कुर्न्याचा जबाब पाठविला कीं, 'तुम्हीं काल राजे झाला तुझाला राज्य कोणी दिलें ? आपल्या घरी आपणांस फुकटचे राजे झणवून घेतले तर ते कोण मानील ? जावळील याल तर तुमचा एक माणूसहि परत जाणार नाही तुमच्यात पुढपार्थ असेल तर उद्या येणार ते आजच यावें. आम्ही कोंकणचे राजे आहो, श्रीमहाबळेश्वराच्या कृपेने आम्ही राज्य करीत आहो श्रीच्या कृपेने आह्मास पादशहाने राजे हा किताब दिला आहे मोरचेल व सिहासन हीं आह्मास त्यानें दिलीं आहेत आम्ही कैक पिढ्यां जावळी येथे राज्य करीत आहो आमच्याशीं कटकट कराल ती विचार करून करा तुझाला वरकड मुख्ख आहे येथे उपाय कराल तर तो अपाय होईल यश न घेता अपयशस पात्र होऊन जाल " महाराजानी त्यास असा धमकीचा निरोप पाठविला कीं, 'तुम्ही आपणास राजे झणावयाचे सोडून देऊन व मोरचेल वगैरे राजचिन्हें एकीकडे ठेवून रुमालाने हात बाधून भेटीस याल व आमची चाकरी कराल तर ठीक आहे बदफैली कराल तर प्राणास मुकाल' ! ही धमकी मोन्याने जुमानली नाही

हा मोन्याच्या ताब्यातला डोगराळ व बिकट मुख्ख आपल्या हाती आल्या-वाचून सगळा घाटमाथा आपल्या कबजात येत नाही, व त्यावर राहून यवनास शह देण्याचा जो आपला विचार तो चागलासा साधत नाही, व कोंकणपट्टीत आपली सत्ता निर्वेध स्थापित होत नाही, असें ध्यानात येऊन त्या मोन्याचें अजीबात उत्पाटन करण्याचा महाराजांनीं विचार केला, परंतु त्याच्या पदरी आपल्याप्रमाणेंच शूर मावळे वगैरे लोकांचा भरणा असून त्याचा भाऊ सुर्यराव व कारभारी हणमंतराव हे मोठे योद्धे आहेत, तेव्हां त्याच्यावर एकदम चालून गेलों असतां आपल्या लोकांची पुष्कळ खराबी होईल व आपणांस हटकून यश येण्याचा संभव फार कमी आहे असें त्यांस वाटून त्यास युक्तीनें जेर करण्याचा त्यांनीं बेत केला. मग त्याच्या मुख्खांतील किस्त्यांची वगैरे वास्तविक स्थिति कशी काय आहे तें पाहून येण्यासाठीं महा-

१ असें सांगतात की, पूर्वी जिजाबाई शिवाजी महाराजांस घेऊन महाबळेश्वरास देवदर्शनाला आल्या होत्या, त्या वेळीं ह्या मोन्याच्या तीन सुंदर मुली पाहून जिजाबाईंनीं एक आपल्या ह्या पुत्रास मागितली. तेव्हां भोंसल्याचें वरारणें आपल्याहून झीज आहे अशा झालीवर ही त्यांची मागणी त्यानें कबूल केली नाही. (किंकड पृ. १४७)

जांनी रघुनाथ बल्लाळ यास कांहीं लोकांनिशीं पाठविलें. त्याच्या मुलखांत युक्तीनें प्रवेश करून तेथली सगळी हालहवाल पाहून त्यानें महाराजांस असें लिहून कळविलें कीं, 'आपण काहीं निमित्तानें ह्या प्राताकडे सैन्यानिशीं यावें, व आम्ही सूचना पाठवूं तेव्हा घाटाखालीं उतरावे.' ह्यावरून कांहीं लोक तिकडे पाठवून महाराज स्वतः राजगडावरून निघाले, व मोठ्या त्वरेनें पुरंदरास जाऊन तेथून महाबळेश्वरास देवदर्शनाच्या निमित्तानें गेले. तेथल्या जंगलात आपल्या लोकांची जमाजम करून ते तेथे तयारीने राहिले, व आपण जवळ आल्याचें रघुनाथ बल्लाळ यास त्यानी कळविलें तेव्हा तो जावळीहून निघून महाराजापाशी गेला. नंतर महाराज महाबळेश्वरावरून निसणीच्या घाटाने उतरून जावळीस गेले, व हशमगडास वेढा घालून मोऱ्यांशी लढूं लागले. एक महिनाभर तेथे ^२ रण माजून राहिले. शेवटी कृष्णाजी चंद्रराव आपल्या लोकांनिशीं जावळी सोडून पळाला आणि रायगडावर जाऊन राहिला. त्याचा पाठलाग करून महाराजांनी रायगडावर चढाई केली. मोऱ्यांनी तो किल्ला तीन महिने लढविला, पण शेवटी त्यास हार खावी लागून तो महाराजांस शरण आला, आणि रायगड त्यानी सर केला. महाराजांनी कृष्णाजी बाजीचा बहुमान केला आणि त्याला आपल्याबरोबर चाकणास नेले. ह्या मोऱ्यांची पुनः जावळी येथें स्थापना करून हा आपला अकित होऊन राहिल असे करावे व त्याच्याकडे थोडेसे लोक ठेवून प्रसंग पडेल तेव्हा आपणास मदत करावयास येण्याविषयीं याच्याकडून करार करून घ्यावा असे महाराजांच्या मनात होते, परंतु चाकणाच्या किल्ल्यावर असता ह्या मोऱ्यांने मुधोळच्या व्यंकाजी घोरपड्याशी संधान बांधून आपली सुटका त्याच्या साहाय्यानें करून घेण्यासाठी त्याला त्यानें पत्रे पाठविली, तीं महाराजांच्या हातीं लागलीं तेव्हां त्यानी मोऱ्यांस हटलें कीं, 'तुम्ही रायगड येथे आमच्याशीं इमानाने वागण्याची आणभाक केली असून व्यंकाजी घोरपड्यास हे

१ शि दि हणतो की, चंद्ररावाचा कारभारी हणमतराव याच्याशी प्रथमतः लग्नसंबंध जुळविण्याचें बोलणे करण्याच्या मिषाने रघुनाथ बल्लाळ त्याच्याकडे गेला होता, व तो बेफाम पाहून त्याचा त्याने दयानें वध केला, व नंतर महाराजांनी चंद्ररावाशी युद्ध करून त्यास रणांत ठार केलें व जावळी काबीज केली. रायरीच्या बखरीतहि बहुतेक असाच मजकूर आहे. त्यांत असें सांगितलें आहे कीं, हणमतरावाला महाबळेश्वरी गांठूच तेथें त्याचा वध केला, व मग महाराजांनी महाबळेश्वर व जावळी मोऱ्यांशीं लढून काबीज केली.

२ मोरे घराण्याचा हकीकतनामा.

एफितुरीचे कागद पाठविले तर तुझी मोरे बेइमान आहां,' असा त्याच्यावर टपका ठेवून त्याचा शिरच्छेद केला. मोऱ्याच्या बायका मुलांस महाराजांनी पुरंदरास नेऊन ठेविलें होतें त्याचे दोघे मुलगे होते त्यास थोडीशी जहागीर देऊन त्याच्या कुटुंबाची व्यवस्था लावावी असें त्याच्या मनात होतें, परंतु ह्या मुलांनीहि विजापूरकराकडे गुप्त पत्रव्यवहार केला तो महाराजाच्या हाती आल्यामुळें त्यांनी त्यास पुण्यास नेऊन त्याचा वध केला,^१ आणि मोऱ्याच्या बायकास व मुलींस सोडून दिलें

१ ह्या मुलाची नावे कृष्णाजी व बाजी अशी कित्येक बखरीत दिली आहेत, परंतु ना बरोबर नाहीत, कारण त्याच्या बापाचे नाव कृष्णाजी बाजी असें होते महाराजांनी कृष्णाजी याचा अशाच कारणानें वध केला होता ही गोष्ट दग्याच्या प्रकाराशी जुळेना ह्मणून त्याच्या नावाचा असा विग्रह केला असावा रायरीच्या बखरीत असे आहे की, हला करून जावळी हस्तगत केली व बाजीराव कृष्णराजे (कृष्णाजी बाजी) मापडले त्यास स्त्रियासुद्धा कैद केले, व त्यास पुण्यास नेऊन अभ्यंत भोजन घालून त्याचा पुण्याच्या दक्षिणभागी शिरच्छेद केला कित्येक बखरीत असे ह्मटले आहे की, महाराजांनी रघुनाथ बलाळ व सभाजी कावजी यास चंद्रराव मोऱ्याकडे सोयरीक जुळविण्याच्या मिषानें पाठवून त्याच्या करवी त्याचा दग्याने वध करविला आणि मग जावळीवर हला करून ती काबीज केली ह्या झटापटीत चंद्ररावाचा शूर कारभारी रणात पडला, आणि त्याचे दोघे मुलगे बाजी व कृष्णाजी यास पाडाव करून महाराजांनी पुण्यास नेलें. त्यास थोडीशी जहागीर देऊन त्याची चांगली व्यवस्था लावण्याचा महाराजाचा इरादा होता, परंतु त्यांनी विजापूरकराशी गुप्त पत्रव्यवहार करून कारस्थान केलें व तेथून पळून जाण्याचा विचार केला हे त्याचे कागदपत्र सुद्धेदस्त करून महाराजांनी त्याच्यापाशी रुजवात केली व त्याचा वध केला कृष्णाजी बाजी चंद्रराव मोरे याला पहिल्याने दग्यानें मारवून मग महाराजांनी जावळीवर चढाई करून त्याच्या लोकाशी लढून ती घेतली असा मजकूर कित्येक बखरीमध्ये आहे तो खरा मानून आझी तो ह्या चरित्रग्रंथाच्या पहिल्या आवृत्तीत दिला होता. परंतु रा.व.पारसनीस यानी 'इतिहाससंग्रहा'च्या पहिल्या पुस्तकाच्या दहाव्या व अकराव्या अकात चंद्रराव मोरे याचा 'हकीकतनामा' प्रसिद्ध केला आहे तो, जेथे देशमुखानी 'शकावली' इ. सं. मंडळाच्या चतुर्थ समेलनाच्या अहवालगत प्रसिद्ध केली आहे ती, व रा. राजवाडे यानी आपल्या १८ व्या खंडाच्या पाचव्या लेखाकात एका द्रुतित शकावलीचे कांही बद प्रसिद्ध केले आहेत ते आमच्या पाहण्यात आले त्यांवरून ह्या दग्याच्या प्रकाराविषयी आझांस जो संशय वाटत होता तो दृढ होऊन प्रकृत मुळांत दिलेली हकीकत आझांस खरी आहे असें वाटतें. ही हकीकत अर्धात बहुतेक चंद्रराव मोरे यांच्या उपरिनिर्दिष्ट हकीकतनाम्याच्या आधारेणें लिहिलेली आहे; आणि ती जेथे यांच्या शकावलीतील संक्षिप्त टिप्पणांशी जुळते. तीत असें ह्मटलें आहे की,

ह्या मोन्याचा हणमंतराव हणून एक मोठा पराक्रमी बंधु होता, तो सदरील धामधुमीतून निसटून गेला होता जावळी महाराजाच्या हाती गेल्यावर तो तळ-

शके १५७७ त पौष चतुर्दशीम जावळी लडून घेतली, आणि हा मोरे रायरी येथे जमाव करून होता त्यास जेर करून तो किला शके १५७८ च्या वैशाख महिन्यात घेतला व काही देशमुखाच्या मन्व्यस्थाने चद्राव मोरे महाराजास शरण आला हा शेवटला उल्लेख रा राजवाड्यानी छापलेल्या शकावलीतहि आढळतो ही त्यानी छापलेली वृत्तित शकावली जेथे याच्या शकावलीशी बहुतेक जुळते रायरीच्या बखरीतला व शिवदिग्विजयातला उल्लेख वर एका टिपेत दिलाच आहे त्यावरूनहि असे दिसते की कृष्णाजी बाजी चद्राव मोरे याचा दग्याने वध झाला नव्हता आता येथे सहज आसा प्रश्न उद्भवतो की, मभासद जो बहुतेक पहिला बखरकार व ज्याला खरी हकीकत माहीत असण्याचा विशेष सभव त्याच्या लेखात हा दग्याचा भ्रामक मजकूर नमूद झाला कसा ? याचे एक सबळ कारण असे दिसते की, चद्राव हे नाव नसून मोरे घराण्याच्या मूळपुरुषास हा यवनाकडून किताब मिळाला होता तो त्या घराण्यातले पुरुष आपल्या नावापुढे लावीत अमत कृष्णाजी बाजी नामोहरम झाल्यावर त्याचा बहु हणमतराव, जो तळकोकणात राजा होऊन बसला होता, त्यानें हि हा किताब धारण केला असावा, आणि सोयरीकीचे बोलणे करण्याच्या मिषाने सभाजी कावर्जा यानें त्याला एकाती गाठून त्याचा वध केला असे मभासद हणतो, आणि कृष्णाजी बाजी चद्राव याचाहि घात अशाच उपायाने केला असे तो हणतो, पण आपला बहु ज्या युक्तीला बळी पडला तिचाच आपल्यावरहि प्रयोग करावयास सभाजी कावर्जा आला; असता त्याजवर हणमतरावाने भरवसा ठेवला कसा याचा चमत्कार वाटतो तेव्हा अवातर पुराव्यावरून कृष्णाजी बाजी याचा असा दग्याने वध झाला नसून हणमतरावाचाच झाला हे खरे असावे, आणि ह्या हणमतरावाने चद्राव हा किताब धारण केला असल्यामुळे सभासदाने दोघेहि वादविषयक दग्याला बळी पडले असे लिहिले असावें, आणि त्याच्या नंतरच्या काही बखरकारानी हाच प्रवाद अधपरपरान्यायानें खरा मानून आपआपल्या लेखात नमूद करून ठेविला असावा हणमतराव मोन्याकडे सभाजी कावर्जा सोयरीकीचे बोलणे करण्याच्या मिषाने गेल्याचा उल्लेख बऱ्याच बखरीत आहे, हा अर्थात् खरा असावा पण कृष्णाजी बाजीसारखा कुरेंबाज व धूर्त राजा जो शिवाजी महाराजास तुच्छ लेखीत असे त्याने महाराजाकडच्या सोयरीकीचे बोलणें करावयास आलेल्या ब्राह्मणावर विश्वास ठेवून त्याशी एकातात गोष्टी केल्या असाव्या हें मुळीं सभवत नाही, आणि खुनाथ बहाळाला एकट्याला हें असे साहस करण्याचें धाडस झाले असावे असें हि हणमतराव नाही त्या हुशार ब्राह्मणाला जावळीच्या प्रांताची स्थिति कशी काय आहे हे पाहून यावयास महाराजांनी पाठविलें होते एवढ्याच एका गोष्टीवरून त्या ब्राह्मणावर हा असा दगा केल्याचा आरोप केला आहे. खरें पाहतां जावळी काही अशा दग्याने सहज हातीं आली नाही महाराजास तेथें चारपाच महिने लढाई करावी लागली. ह्या वादात आणखी एक मुद्याची गोष्ट ही

कोंकणांत राजा होऊन बसला होता. तो मोठ्या शूर व हिंमती असल्यामुळे जावळी परत घेण्याची खटपट तो करील या भीतीने महाराजांनी त्याच्याशी काही राजकारण करण्याच्या मिषाने संभाजी कावजीस त्याच्याकडे रवाना केले. त्याने हणमंतरावाकडे जाऊन त्याच्याशी मोठ्या स्नेहभावाने बोलणे लाविले तो ह्याला “ होणार तें घडून आले तें तुम्ही मनात ठेवूं नका तुमचें कल्याण करावे असे महाराजाच्या मनात आहे तुमचा त्याचा शरीरसंबंध घडावा ह्यासाठी त्यानी मला तुमच्याकडे पाठविलें आहे तुमच्या केसासहि धक्का लागणार नाही असे अभय महाराजांनी तुम्हास दिले. आहे तरी झाल्या गोष्टीबद्दल अणुमात्र संशय न धरितां महाराजाचा मनोरथ तुम्ही सिद्धीस म्यावा. असे केल्याने महाराज सतोष पावतील ” ह्याप्रमाणे संभाजीने कृत्रिमभाव बिलकुल न दाखविता त्याच्याशी एकांती भाषण करिता करिता त्याच्या पोटात कटारीचे वार चालवून त्याला जिवे मारिले.^१

ह्याप्रमाणे जावळीप्रात काबीज करून मोन्याच्या ताब्यातले सगळे कोटकिले महाराजांनी हस्तगत केले, व तिकडील प्रातात आपला अमल बसविला. मोन्याने आपल्या गडावर द्रव्यादिकाचा सग्रह पुष्कळ केला होता तो सगळा महाराजास आयताच लाभला मोन्याच्या आश्रयाने शिवतर खोऱ्यात बाबाजी कोंडदेव ह्या नावाचा एक ब्राह्मण होता मोन्याचा नायनाट करून महाराज त्या प्रांतात अमल बसवूं लागले तेव्हा हा ब्राह्मण शिरजोर होऊन त्यास मुळीच जुमानिना. त्याने आसपासच्या प्रातात पुंडावा आरभिला. त्यावरून त्यास पकडून कैद केले. ब्राह्मणास जिवें मारूं नये असा महाराजाचा भोळा समज असल्यामुळे त्याचे डोळे काढण्याचा हुकूम त्यानी दिला.

न्यानात ठेवण्यासारखी आहे की, वादविषयक दग्याचा प्रकार नमूद करणारे कित्येक बखरकार ह्याप्रमाणे काही, ह्या मोन्याचे बाजी व कृष्णाजी असे दोन मुलगे महाराजांनी पाटाव करून पुण्यास नेले होते त्यानी घोरपड्याशी पत्रव्यवहार केल्यावरून त्याचा महाराजांनी शिरच्छेद केला. ही जी त्याच्या मुलाची नावे टिळी आहेत ती खरी नसावी, कारण ह्या मोन्याचें नाव कृष्णाजी बाजी असे होते. यावरून पाहता पुण्यास शिरच्छेद केला तो त्याचा, त्याच्या मुलाचा आहे असे ह्याणाचें लागते.

१ हा मजकूर सभासदाच्या बखरीतून घेतला आहे. चिटणीस एवढेंच ह्यांतली काही, हणमंतराबास संभाजी कावजाने मारिले. शेडगावकराच्या बखरीतहि असाच मजकूर आहे.

सभासद ह्याचें नाव बाजी कोडणे राज असे देतो.

ह्या मोन्याच्या प्रांतांत वाईजवळ गोळेवाडी ह्याणून एक गांव आहे तो गोळे नांवाच्या एका मराठे सरदाराच्या ताब्यात होता मोरे नामोहरम झाल्यावर हा सरदार स्वतंत्र होऊन बसला. महाराजांनी त्याच्यावर चालून जाऊन त्याचा मोड केला आणि गोळेवाडी काबीज केली ह्या धामधुमीत महाराजाच्या एका ब्राह्मण सरदाराने ह्या गोळ्याची सून कैद करून महाराजापुढे आणून उभी केली. ती अतिशयित सुंदर असल्याकारणानें महाराज तिचा अगीकार करितील असें ह्या ब्राह्मणास वाटलें होणे परंतु महाराज पापभीरु असल्याकारणानें त्यानी कल्याणच्या मोहिमेत सापडलेल्या सुंदर यवनीस पाहून जे उद्गार काढले तेच ह्या समर्थीहि काढिले असें ह्याणतात^१.

हिरडस मावळत बादल देशमुख होता. त्यास आपला अकित करण्याचा प्रयत्न महाराजानी त्याच्याशीं सामोपचाराचें बोलणें लावून केला, परंतु तो असल्या सौम्य उपायाने वश होईना तो रोहिडानामक किल्ल्यात प्रबळ होऊन बसला होता. त्या किल्ल्यावर महाराजानी रात्रीचा अकस्मात् छापा घालून त्यास गाठलें आपल्यावर प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराज पुष्कळ लोकांनिशीं चालून आले आहेत, त्याच्यापुढें आपला निभाव लागणार नाहीं, हे त्या बादलास पक्कें ठाऊक होतें तरी शेवटपर्यंत लढण्याचा निर्धार करून तो आपल्या लोकांसह महाराजावर तुटून पडला. उभय पक्षाकडील लोक मोठ्या शौर्यानें लढले खुद्द बादल हाती शस्त्र घेऊन रणात लढत होता अखेरीस त्याचा मोड होऊन तो समरागणात पडला. तेव्हा त्याचे उरलेले लोक निरुपाय होऊन महाराजास शरण आले त्यांत बादलचा दिवाण बाजी प्रभु देशपांडे हा प्रमुख होता^२.

१ मि किकेड पृ १५३

२ महाराष्ट्र साहित्य नावाचे एक मासिक पुस्तक अलीकोडे प्रसिद्ध होऊ लागलें आहे. त्यांतील ऐतिहासिक साहित्य ह्या सदराखाली पहिल्या अकात ह्या देशपांड्याच्या वंशजाकडे सापडलेली तीन पत्रे प्रसिद्ध केली आहेत, त्यातल्या पहिल्या पत्रावरून अमे दिसतें की, ह्या कृष्णाजी नाईक बादलाचा पराभव दादाजी कोंडदेवानें पूर्वी एक वेळ केला असून त्यास कैद केले होतें. दादाजी कोंडदेवाचा ह्या बादलाने एक वेळ पराभव केला असून कानोजी जेधे याने त्याम दादाजीच्या भेटीस आणून त्याचा समेट केल्याची हकीकत मागे सातव्या भागाच्या आरंभीच्या एका टिपेत रा राजवाडे याच्या पधराव्या खंडातील ३०२ लेखाकाच्या आधाराने दिली आहे जावळीच्या चंद्रराव मोन्याशी महाराजानी लढाई केली तेव्हा हा बादल महाराजाच्या पक्षांनें लढल्याचा उल्लेख जेधे याच्या शकावलीत केला आहे तो खरा मानिला तर हा

ह्या देशपाड्याची मर्दुमकी पाहून महाराज फार खुष झाले. त्याला त्यानी मोठ्या औदार्याने व प्रमतेने वागवून त्याची वतनवाडी त्याच्याकडे कायम केली. पुढे ह्या देशपाडे महाराजाशी मोठ्या इमानाने वागू लागल्यावरून त्यास त्यानी आपल्या नोकरीस ठेविले त्याला एका पायदळ तुकडीचा सरदार केले. हा हुशार व शूर पुरुष पुढे महाराजाच्या उपयोगी कसा पडला हें यथास्थलीं सागूं

बादलास नाहीसा केल्यावर सगळ्या मावळप्रांतात महाराजाचा अमल निर्वेधपणे बसला त्यातला सगळा पुंडावा नाहीसा करून रयतेस निर्भय केले. त्या प्रांतात सर्वत्र जमीनमहसुलाची चागली शिस्त लावून दिली प्रजेला हितावह असे कौल देऊन सर्व जमीन लागवडीत येईल असे केले आपल्या लष्करात नोकरी धरावयास जे लोक राजी असत त्यास ती देऊन आपले सैन्यबळ वाढविण्याचा क्रम महाराजानी एकसारखा चालविला होताच जावळीच्या मोठ्याच्या पदरचे पुष्कळ उमटे लोक महाराजास आयते सापडले, त्याचा संग्रह महाराजानी मोठ्या खुशीने केला

जावळीचा व त्याच्या आसपासचा जो मुलूख सर केला तो आपल्या हाती सुरक्षित राहावा ह्यासाठी कृष्णानदीच्या उगमासन्निव बिकट व खडकाळ जागा पाहून तेथे एक भक्कम किल्ला बाधावा असें महाराजाच्या मनात आले हे काम त्यांनी मोरो त्रिबक पिंगळे यास सांगितले हा पिंगळे मोठा हुशार पुरुष होता त्याचा बाप शहाजीराजाच्या नोकरीस अमून राजे कर्नाटकात गेले तेव्हा हा त्याच्याबरोबर तिकडे गेला होता तेथे त्यास आपल्या बापाच्या व शहाजीराजाच्या हाताखाली त्या धामधुमीच्या काळास योग्य असें शिक्षण व अनुभव हीं प्राप्त झाली होती. तो स १६५३ च्या सुमारास महाराष्ट्रात परत येऊन महाराजापाशी नोकरीस राहिला होता त्याला जी जी कामगिरी सागावी ती तो मन पूर्वक, इतबाराने व हुशारीने करी, हे पाहून महाराजाचा त्याच्यावर भरवसा बसला होता त्याच्या हातून हें किल्ला बाधण्याचे काम चागलें होईल असें महाराजास पक्कें ठाऊक होते त्याप्रभाणें त्याने ते काम उत्तम प्रकारें बजाविलें, व महाराजांची त्याच्यावर विशेषच मेहरबानी बसली ह्या किल्ल्याचें नाव प्रतापगड असें ठेविलें ह्या वेळीं महाबळेश्वराच्या देवाल्याचा जीर्णोद्धार महाराजांनी करून कृष्णानदीच्या उगमापाशी एक देवालय व पोवळी बाधिली.

बांदल पुढें पुनः महाराजास जुमानीसा झाला असावा, किंवा बांदल ह्या आडनावाचे अनेक देशमुख असावे असें मानावे लागतें.

ह्यानंतर औरंगजेबानें विजापूरसरकारावर स्वारी करून त्याचा पराभव केला, व त्याच्याशी तह करून पुन दिल्लीकडे कूच केलें ह्या मोगलाच्या मोहिमेमुळे आपल्या ताब्यातील मुलखास उपद्रव होऊं नये ह्याणून महाराजानी कोणती युक्ति केली हे मागल्या भागात सांगितलेच आहे औरंगजेबासारख्या धूर्त व क्रूर पुरुषाला हुलकावण्या दाखवून अजीबात फसविलें, व त्यास नम्रता दाखवून विजापूरकराच्या अमलात ह्वातसा धिगाणा घालण्याची मुभा त्याजकडून मिळविली पुढे तो उत्तरेकडे निघून गेल्यावर महाराजानी कोकणप्रात काबीज करण्याचा क्रम पुन सुरू केला. समुद्रकिनाऱ्याची रत्नागिरी, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, साळशी, खारेपाटण वगैरे ठाणी त्यानी हस्तगत केली.

ह्या वेळी मातशे पठाण महाराजाकडे नोकरी मागावयास आले मोगलांशी चालू असलेले युद्ध आटोपल्यावर विजापूरसरकाराने ह्या पठाणास आपल्या नोकरीवरून दूर केले होते. ते भटकत भटकत पुण्यास महाराजापाशी येऊन ह्याणाले की, “ आह्मास आपल्या लष्करात नोकरीस ठेवा आपली कीर्ति ऐकून व आपण शहाजीराजे भोसले याचे प्रतापशाली पुत्र आहा हे जाणून आपणांकडे आश्रय मिळेल ह्या आशेनें आह्मी आलों आहो आह्मास नकार सांगू नये.” अशी गळ त्या पठाणानी घातली असता ह्या यवनास नोकरीस ठेवावें कीं कसे याचा विचार महाराजास पडला जवळच्या कित्येक लोकांचे ह्याणें असें पडले कीं, ‘ हे दुष्ट यवन अमून दिल्लीच्या किंवा विजापूरच्या बादशहानें यांला भेदमत्र देऊन पाठविलें असावे. हे पहिल्यानें विश्वास दाखवून संधि पाहून आपला घात करितील. याला कोठेच कशी नोकरी मिळाली नाहीं? यांच्या गुणस्वभावाविषयीची माहिती आपणास काहींच नाहीं, यास्तव यास नोकरीस ठेवणें बरोबर नाहीं ’ महाराजाच्या पदरी गोमाजी नाईक पानसंबळ या नावाचा एक हवालदार होता हा जाधवाकडचा नोकर जिजाबाईचें लग्न झालें तेव्हा सेवेसाठी ह्याणून दिला होता. जिजाबाईवर जे पुढे अनेक सुख-दुखांचें प्रसंग आले त्यात तिच्या जवळ राहून त्याने तिची व आपल्या या छोट्या धन्याची सेवा अत्यंत इमानानें व हुशारीनें केली होती. शिवाजीमहाराजांनी स्वराज्यस्थापनेचा घाट घालून तत्सिद्धयर्थ उद्योग आरंभिला तेव्हा हा परम विश्वासू आहे असें पाहून त्यानी त्याची योग्यता वाढवून त्यास हवालदार केले होते. ह्या गोमाजीनें ह्या समयीं महाराजांस अशी मसलत दिली की, “ आपण घनी आहां. आपला लौकिक ऐकून हे आले आहेत. यांला विमुख पाठविणें

चरोबर नाही. आपण स्वराज्यवृद्धि करणार आहां ती पदरीं सर्व प्रकारची कर माणसें असल्यावांचून कशी साध्य होईल ? फक्त हिंदू तेवढे नोकरीस ठेवावयाचे असा निर्धार केल्यास कसें चालेल ? ज्यानें राज्य करावयाचे त्यानें सर्व जातींच्या लोकावर सारखी नजर ठेविली पाहिजे सर्वास आपआपल्या धर्माप्रमाणें वागूं दिलें पाहिजे कोणत्याहि जातींत गुणी व योग्य माणसें सापडली तरी त्याचा संप्रह राजाने अवश्य केला पाहिजे. तेव्हा ह्या गोष्टीचा पुरा विचार करून महाराजांनीं उचित दिसेल तें करावे ” गोमाजी नायकाची ही मसलत महाराजास पसंत वाटून त्यानी त्या पठाणास समक्ष बोलावून आणिलें, व त्याजकडे नीट बारकाईनें पाहून व त्यास पुष्कळ उलटमुलट प्रश्न विचारून त्याचे हृदय ताडलें, आणि त्यास आपल्या नोकरीस ठेविल्यानें काहींएक दगा होणार नाही अशी पुरी खात्री झाल्यावर त्यास ठेवून घेतलें ह्या पठाणाच्या पथकावर राघो बळ्ळ अत्रे यास सरदार नेमिलें. ह्यानंतर महाराज आपल्या नोकरीस मुसलमान लोक ठेवूं लागले. ह्या मुसलमान नोकरांपैकीं काहीं जणानी त्याच्या लष्करात मोठ्या योग्यतेस चढून त्याची मोठ्या हुशारीने व इमानाने नोकरी केल्याचे इतिहासात आढळतें

महाराज सगळी कोंकणपट्टी हस्तगत करण्याचा निर्धार करून त्या उद्योगास लागले तेव्हा त्यास जजिन्याच्या शिंदीपासून फारच त्रास होऊ लागला तो महाराजांनी काबीज केलेल्या किनाऱ्यावरील प्रातास आपल्या आरमाराच्या साहाय्यानें वारंवार उपद्रव देऊं लागला तेव्हा ह्या प्रवळ रिपूस जिंकण्यावाचून आपला उद्देश सिद्धीस जात नाही असें लक्षांत येऊन महाराजांनी शामराजपंत पेशव्याबरोबर पुष्कळ लोक देऊन त्यास त्याच्यावर पाठविलें त्या वेळी फत्तेखान ह्या नावाचा सिंदी जजिन्यास राज्य करीत होता त्याला हें पकें ठाऊक होतें, की, आपणावर शिवाजीमहाराजांचा डोळा असून त्याची स्वारी आपणावर खबरच होणार आहे. झणून तो जम्यत तयारी करून होता. शामराजपंताचे व त्याचे दंडाराजपुरीजवळ अनेक सामने झाले त्यात पेशव्यास हार खावी लागली. त्याच्या त्या तयारीपुढे महाराजाच्या लोकांचें काहींएक न चालून त्यांस मागे हटावे लागलें. त्याचे पुष्कळ लोक नाश पावले हे अपयश आपल्या सैन्यास आलेलें पाहून महाराजास फार बाईट वाटलें. शामराजपंतावर त्याची इतराजी झाली. त्यास परत बोलावून त्याच्याकडचा पेशवाईचा हुद्दा काढून घेतला, व त्या मोहिमेवर रघुनाथपंतास पाठविलें. मोड होऊन मागे हटलेल्या सैन्याच्या मकेस आणखी लोक रवाना केले. शामराजपंताकडील पेशवाईचा अधिकार

काहून घेतला तो मोरो शिबक पिगळे यास सांगितला. ह्या मोरोपंताकडे हा अधिकार आमरण राहिला ह्याच वेळीं निळो सोनदेव ह्यानें चागली कामगिरी बजाविली ह्यापून त्याला बाळकृष्णपंताकडची मुजुमदारी काहून दिली गंगोमंगाजी यास बाकनिशी सामितरी, व येसाजी कंक यास पायदळाची सरनोबती दिली.

वर सांगितल्याप्रमाणें शिंदीशी युद्ध चालले असता वाडीचे सावंत देशमुख यास असें कळलें की, शिवाजीमहाराजानी कोकणपट्टी काबीज करण्याचा सकल्प करून मोठे सैन्य रवाना केले आहे अशा प्रबळ सैन्याशी लटण्याचे प्राण त्याम त्या वेळी मुळीच नव्हते. ते विजापूरसरकाराचे अकित असून त्यास त्या सरकाराचा आश्रय असल्यामुळे ते महाराजाम मुळीच जुमानीत नसत. परंतु महाराजानी जावळीचा मोरे नामोहरम केला, आमपामच सगळे पुंउपाळे-गार हतवीर्य केले, एकंदर मोटमोठे किल्लेकोट कबजात घेतले, व इतका धुमाकूळ त्यानी चालविला अमता विजापूरकराच्याने त्याचे पारिपत्य करवले नाही. त्यात आणखी मोगलाशी नुकताच जो सग्राम झाला त्यात विजापूरसरकाराचीं हाडें चागलीच नरम झाली आहेत, व हळी तर त्या दरबारात दुफळी माजून कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायात नाही अशी अवस्था झाली आहे, तेव्हा अशा समयी त्या सरकाराकडून आपणाम कुमक मिळून शिवाजीमहाराजाशीं टक्कर देण्यास आपणाम मामर्थ्य येईल याची आशा मुळीच नाही, असे विचार या सावंताच्या मनात येऊन महाराजाशी स्नेह करण्यातच आपल्या तरणोपाय आहे असें त्यास वाटलें त्यानी महाराजाकडे वकील पाठवून तहाचें बोलणें लाविलें ते त्यास तत्काळ मान्य झालें ह्या तहात असें ठरले की, सावंतानीं आपल्या जहागिरीच्या उत्पन्नाचा अर्धा हिस्सा शिवाजीमहाराजाम द्यावा, व हा वसूल महाराजानी आपले लोक नेमून वेळच्या वेळी करीत जावा बाकीचें अर्धें उत्पन्न व देशमुखीचे सगळे हक्क सावंतानीं वीनतकार भोगावे, त्यांनीं इत पर विजापूरकराम कर देऊं नये, व आपल्या प्रातातील एकंदर किल्ल्यावर आपल्या खर्चानें लोक ठेवून त्याचा योग्य बंदोबस्त राखावा, आणि जरूर पडेल तेव्हां शिवाजीमहाराजांस तीन हजार पायदळानिशीं मदत करावी.

ह्याप्रमाणें केवळ निरुपायास्तव सावंतानी महाराजाशीं तह केला; परंतु त्या मानी देशमुखांस त्याबद्दल लवकरच पस्तावा वाटला तहात ठरलेल्या कलमांप्रमाणें चागण्यास ते तयार नव्हते. शिवाजीमहाराजांचा आपल्यावरील खर्च

उडवून देऊन ते पुनरपि विजापूरसरकाराचे अकित झाले ह्याबद्दल त्याची महाराजांनी कशी खोड मोडली तें पुढे यथास्थलीं सागूं.

इकडे शिद्दीवर पाठविलेल्या सैन्यानें बराच वेळ झुझ केले, परंतु शिद्दी काहीं केल्या जेरीस येईना इतक्यात पावसाळा सुरू होऊन उभय पक्षास लढाई तहकूब करणें भाग पडले पावसाळा सपताच शिद्दीची खोड चागलीच जिरवावयाची असा निश्चय करून महाराजांनी त्याच्यावर पाठविण्यासाठीं मोठें सैन्य तयार केले, व त्याजवर मोरोपत पेशवा व नेताजी पालकर ह्या सरदारांची नेमणूक केली त्या वर्षी पावसाळा नेहमीपेक्षा अमळ जोराचा असल्यामुळे ही नव्या दमाची मोहीम व्हावयास विलंब लागला. इतक्यात महाराजावर विजापूर सरकाराच्या एका मोठ्या सरदाराची मोहीम झाली तेव्हा अर्थात् तिकडे त्यांचे सगळे लक्ष लागून ही शिद्दीवरची मोहीम लाबणीवर पडली आता हे नवे अरिष्ट महाराजावर कोणते आले, व त्यातून ते कसे पार पडले त्याचे निरूपण पुढील भागात करूं.

भाग अकरावा.

अफसूलखानाचा वध.

फर्गल भागात सागितल्याप्रमाणें शिवाजीमहाराजांनीं विजापूरसरकाराचा बराच मुलूख व पुष्कळ किल्ले काबीज केले, चंद्रराव मोन्यामारल्या बलाढ्य सरदारास जिकून नाहींसा केला, वाडीच्या सावंतास आपले नाबेदार करण्याचा घाट घातला, कल्याणचा सुभा तर कायमचा काबीज केला, शिंदीला शह देऊन मगळी कोंकणपट्टी हस्तगत करण्याचा बेत माडला असें सागतात की, ह्या वेळीं महाराजांनीं विजापुरसरकाराचे चाळीस किल्ले काबीज केले होते ' हें सगळें वर्तमान विजापुरास वेळोवेळां जात होतेंच त्यास वटणीस आणण्याचा एक उपाय तर विजापुरसरकार करून चुकलेच होतें तो अर्थात् शहाजीराजास पकडून आणून देहात शासन करण्याचें भय घालण्याचा होय परंतु ह्या उपायाचा भलताच परिणाम झाला. महाराजांनीं मोगलाशीं संधान करून उलटा त्या सरकारासच शह आणिला पुढे शहाजीराजाम सोडून दिन्यावर महाराजाम पकडून आणण्यासाठीं बाजी शामराज यास पाठविले परंतु तोही पराभव पावून परत गेला यानंतर मोगलाशीं युद्ध करावें लागल्यामुळे महाराजाम शिक्षा करण्याचा बेत त्या सरकारास काही वेळ तहकूब करावा लागला नंतर मोगलाशीं तह केल्यावर व शौरगजेव राज्याधिकार बळकाविण्याच्या खटपटीत गुंतण्यामुळे त्यांच्या मोहिमेची वास्ती नाहींशी झाल्यावर महाराजास शिक्षा करण्याचा विचार त्यांच्या मनात आला अशा बंडखोरास होईल तितकें लवकर शासन केले पाहिजे, त्यांच्याकडे इत पर दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं, असें त्यास वाटें लागलें

ह्या वेळीं अल्ली अदिलशहा विजापूरच्या गादीवर बसला होता. त्याचें वय वीसएकवीस वर्षांचे असल्यामुळे त्याचीं आई सगळा कारभार खवासखान नामक एका हुशार मुत्सद्याच्या साहाय्याने पाहत असे. ही बडी साहेबीण ह्या नावांनै इतिहासात प्रसिद्ध आहे. हिने आपले एकंदर सरदार व अमीर यांस बोलावून आणून असा हुकूम केला कीं, हरामखोर शिवाजी पातशाहतीमध्ये फारच पुंडावा करित आहे त्याच्यावर मोहीम करून त्याला जीवंत धरून आणावा;

असें बोलून ह्या कामगिरीवर कोण जाण्यास तयार आहे असें ती त्यास विचारूं लागली, परंतु ही कामगिरी पतकरण्यास कोणीहि पुढे सरसावेना कारण त्यांच्या कानी शिवाजीमहाराजाचे पराक्रम वारंवार आले असल्यामुळे त्याचें त्याला पराकाष्ठेचे भय वाटूं लागले होते. त्याच्याशी सामना करण्यास कोणीहि कबूल होईना त्या सभेस अफझुलखाननामक एक सरदार होता. त्यास ईर्ष्या चहून तो उठून उभा राहिला व कुरनिमाद करून ह्मणाला कीं, 'मला त्या पुंडावर स्वारी करण्याचा हुकूम झाल्यास त्याला चढोघोडानिशी जाऊन पकडून आणितों, व ह्या सिहामनाच्या पायथ्याशी बाधून ठेवितो त्याची मी तमा धरीत नाहीं माझ्या भीतीनें शिवा बिल्लीसारखा होईल' हे त्याचे वीरश्रीचे भाषण ऐकून वडीसाहेबीण खुप झाली, व त्यास पुष्कळ नजरनजराणा देऊन शिवाजीमहाराजावर जाण्यास तिनें हुकूम दिला त्याच्याबरोबर बारा हजार स्वार व पुष्कळ पायदळ दिले होते शिवाय चागला भक्कम तोफखाना, पुष्कळ अग्निबाण, उंटावर लादलेल्या जेजाला वगैरे मुबलक युद्धोपयोगी सामान होतें. असें नागतात की, हे सामान तीन वेंपपर्यंत युद्ध करित राहिले तरी पुरण्यासारखे होते अफझुलखानाने ह्या सैन्याशिवाय आणखी दोनतीन हजार मावळे आपल्या लष्करात नोकरीस ठेविले कारण त्याला मावळप्रातात स्वारी करावयाची अमून ज्याच्याशी सामना करावयाचा होता त्याच्याजवळ मावळे

१ हा मांगलाशा नुकत्याच झालेल्या युद्धान शौर्य दाखवून व कर्नाटकातल्या मोहिमेत चागली कामगिरी करून मोठी योग्यता पावला होता बाई प्राताची सुभेदारी याच्याकडे असून यानेच दरबारात येऊन या सबधाची कागाळी केली होती, असे ह्मणतात हा जातीचा भटारी अमून पुढे स्वपराक्रमानें सरदारपद पावला होता याचे मूळचे नाव अबदुलखान असे होते ह्याच नावाने त्याचा कित्येक बखरीत व पोवाड्यात उल्लेख आहे प्रो. मरकार याचे मूळ नाव अबदुल्ला भटारी व उपनाव अफझुलखान असे देतात

२ घाटडफ ह्मणतो की, याच्या बरोबर पाच हजार स्वार व सात हजार पायदळ होते. चिटणिसाच्या मते तीस हजार सैन्य होते. चित्रगुप्त ह्मणतो की, एकदर सत्तर हजार सैन्य होते पोवाड्यात बारा हजार स्वार होते असे झटले आहे. राजापूर येथे शत्रुज लोकाची त्या वेळी बखार होती, तिच्या हकीकतीच्या कागदपत्रांवरून असे दिसतें की, अफझुलखानाबरोबर दहा हजार सैन्य होते. हे असे थोडे सैन्य असल्याकारणानें बडी साहेबीण हिने अफझुलखानास अशी मसलत दिली होती कीं, शिवाजीमहाराजाशी सख्य करण्याचें मिष करावे व त्यास क्षमेची लालच दाखवून इग्याने शकडावें किंवा ठार मारावें.

लोकांचाच जमाव मोठा होता, परंतु त्या बापड्याला ठाऊक नव्हतें की, शिवाजी-महाराजांनीं नोकरीस ठेवलेल्या मावळ्यांचे इमान, स्वामिनिष्ठा व हुशारी हीं ह्या वेठीस धरलेल्या मावळ्यात कदापि येणारीं नव्हती.

अफझुलखान ही अशी फौज घेऊन कृष्णानदीच्या अलीकडे आला, व कूचदरकूच करीत बालेघाट चहून तुळजापूर येथील भवानीच्या देवालापाशी त्याने मुक्काम केला हे मराठ्यांचे व विशेषत भोंसले घराण्याचे कुलदैवत आहे, हे जाणून त्याने त्या देवस्थानाची नासधूस केली. देवीची गंडकी मूर्ति होती ती भोपे यांनी पाण्यात लपवून ठेविली. देवीची मोठी मूर्ति होती ती फोडून जात्यात भरडून तिचे त्याने पीठ केले^१. नंतर येथून आपला मुक्काम हलवून त्याने पंढरपुराकडे कूच केले, व वाटेत माणकेश्वराच्या देवालाची नासाडी केली. त्याने असा आडवा रस्ता धरण्याचे कारण असें सागतात की, त्या वेळी पाऊस फार असल्यामुळे डोंगराळ प्रदेशातून सैन्य नेणे अमळकठीण होते भीमातीरी मुक्काम करून पंढरपुरच्या देवस्थानाचा नाश करण्याचें त्याने मनात आणिले. हे अरिष्ट पाहून बडव्यांनी पाडुरगाची मूर्ति छपवून ठेविली, व गावातले सगळे लोक घरेंदारीं सोडून रानोमाळ पळाले त्या गावाची व आसपासच्या इतर गावाची खराबी करून तो पुण्याकडे वळला, व वाटेत महाराजाचे जे जे किळे व प्रात लागले ते हस्तगत करीत चालला

इकडे हेरानी येऊन महाराजाला अफझुलखानाच्या स्वारीची वार्ता कळविली. त्या वेळी ते राजगडावर होते आपणास जीवत धरून नेण्यासाठी खान येत आहे, त्याच्याशी सामना करण्याची व्यवस्था कशी काय करावी, याविषयी आपल्या सरदाराची त्यांनी मसलत घेतली. तेव्हा सर्वांचा असा विचार पडला की, त्याच्याशी युद्ध करण्यास चागली अडचणीची जागा पाहावी ही अशी बिकट जागा कोणती आहे ते पाहता जावळीस जाऊन प्रतापगडावर तयारीनिशीं राहावें असें ठरले, परंतु कांहीं जणांचे ह्मणणें असें पडलें की, त्याची सेना मोठी प्रबळ आहे त्याच्याशीं लढाई करून आपला निभाव लागणार नाही यास्तव त्याच्याशीं सख्य करावें हें बरें. ही मसलत ऐकून महाराज बोलले “यवन बेइमान आहेत. त्यांच्याशी सख्य करणें ही अनुचित गोष्ट होय. ते केव्हां घात करितील

१ पोवाड्यांत ह्मटले आहे की, फोडिली तुळजा । वरती मसुदच बाधिली ॥ मसुद मांझुनी पुढे गाय जब केली ॥

२ वेगळी पंढरपुरा आला ॥ फोडिला विठोबा । पुडलीक पाण्यांत टाकिला ॥—पोवाडा.

याचा नेम नाही ते दुर्बुद्धि, कपटी लोक विश्वास दाखवून आपला नाश कराव-
यास चुकणार नाहीत खरे सख्य करण्याची गोष्ट त्याच्या स्वप्नीहि यावयाची
नाहीं त्याच्याशी समर करून आपली खरी मर्दुमकी त्यास दाखवून त्याचा
पराभव करण्याची मला उमेद आहे ह्या यवनाशीं सल्ला करणे नाही असा
माझा कृतसकल्प आहे ते प्रबळ आहेत तर त्याचा हरयुक्तीने सहार केला
पाहिजे '

हे अरिष्ट कमें टाळावे ह्याविषयी चिंत चिंतातुर होऊन महाराज रात्री निद्रिस्त
झाले असता त्याला स्वप्नात तुळजापूरच्या भवानीने दर्शन देऊन झटले, ' तूं
काहीं चिंता करूं नको तुझ्या हाती अफजुलखानाचा वध करवून तुला मी यशस्वी
करिते.' हे स्वप्न पडल्यावर महाराज जगृत झाले, व उठून मुखप्रक्षालन करून
त्यानी मातुश्रीस उठविले आणि ते तिला निवेदन केले नंतर प्रातः काली
पदरचे कारकून व सरदार यास बोलावून आणून स्वप्नवृत्त कथन केलें,
आणि ते त्यास म्हणाले की, 'प्रत्यक्ष जगदबा आम्हास प्रसन्न झाली आहे आता
अफजुलखानाची ती कथा काय? त्याच्याशी युद्ध करून त्याला गर्दास मिळ-
विण्याची हिमत मला जगदबेच्या प्रसादाने आली आहे.' हे ऐकून पदरचे
लोक झणाले की, 'हे साहसकर्म सिद्धीस गेलें तर फारच उत्तम, नाहीतर मात्र
परम कठीण प्रसंग आहे' असे त्यांचे सचित उद्गार ऐकून महाराजांनी निक्षून
झटले की, "खानाशी सख्य केले तरी प्राणनाश व्हावयाचा त्यापेक्षा युद्ध करावे
हेच उत्तम. जय आला तरी उत्तम व प्राण गेला तरी उत्तम त्रिभुवनात कीर्ति
होईल समरागणात पराक्रम करून मरावे हे मला श्रेयस्कर वाटते शत्रूस शरण
जाऊन त्याच्या हातून प्राणनाश व्हावा हे अत्यंत अनुचित होय. यास्तव
खानाशीं युद्ध करण्याचाच माझा निर्धार झाला आहे त्याच्याशी लढून यश
मिळाले तर ठीकच होईल, परंतु जर करिता मी लढाईत पडलो तर माझ्या-
मागे माझ्या कमाईचे रक्षण करून मिळविलेल्या स्वराज्याची व्यवस्था नीट ठेवा,
व माझ्या मातुश्रीच्या आज्ञेत वागून माझे नाव मागे राखा "

ह्याप्रमाणें स्वनिश्चयकथन करून महाराजांनी तत्काळ प्रतापगडावर जावयास
निघण्याची तयारी करण्याचा हुकूम दिला, व आपला झालेला बेत मातुश्रीस
विदित करण्यासाठी ते महालात गेले. जिजाबाईच्या चरणावर मस्तक ठेवून
आपला काय विचार झाला आहे तो तिला सांगितला. त्या वेळीं त्या दोघांसहि
गाहिंवर आला. संकट किती बिकट आहे व त्यातून निभावण्याचा संभव किती

अल्प आहे हें त्यास कळतच होतें, तरी ह्या वेळी त्या वीरमातेनें त्या सकटा-
नून मुक्त होण्यास दुमरा मार्गच नाहीं असा पोक्त विचार करून सर्व मायाजाळ
एकीकडे ठेवून त्याला अतिकष्टाने निरोप दिला तिनें त्याच्या मस्तकीं हात
ठेवून असा आशीर्वाद दिला की, 'तूं ह्या युद्धात यशस्वी होशील. शत्रूशीं मोठ्या
शौर्याने व हुशारीनें लढून मला वीरमाता ह्मणीव ' ह्याप्रमाणे स्वमातेची समति
घेऊन महाराज आपल्या लोकांसह प्रतापगडावर गेले

हे वर्तमान अफझुलखानास कळले तेव्हा तो पुण्याकडचा रोख फिरवून वाईस
आला, व तेथे तळ देऊन मोठ्या हुशारीने राहिला. महाराज अशा डोंगराळ
व बिकट जागी जाऊन राहिले हे पाहून खानाला फार वाईट वाटले तो प्रांत
फिती खडतर आहे हे त्यास पक्के ठाऊक होते तेव्हा अशा अडचणीच्या जागी
शिवाजीमहाराजाशी सामना करणे आपणास फार जड जाईल हे त्याच्या लक्षात
घेऊन तो विचारात पडला मग त्याने असें मनात आणिले की, त्याला तिकडून
हरयुक्तीने काटावे, त्याला स्नेहभाव दाखवून व इतबार वाटेल असें करून
इकडे आणावे, आणि जीवंत धरून मतलब साधावा. ह्या हेतूने त्यानें मावळा-
नच्या कित्येक देशमुखाम पत्र लिहून अनेक प्रकारी लालच दाखवून आप-
आपल्या लोकानिशी आपल्या मदतीस येण्याविषयी लिहिलें त्याप्रमाणे खडोजी
खोपडे आपले मावळे घेऊन अफझुलखानास जाऊन मिळाला ह्या खोपड्याचें
आणि कानोजी जेथे याचें देशमुखीसंबंधाने भाडण होते जेथे महाराजांस
जरण गेल्यामुळे त्याजकडे हिरडस मावळाची देशमुखी कायम झाली होती ह्या
गगाने खोपड्याने महाराजाशी विरोध करून यवनाची ताबेदारी स्वीकारिली
होती त्याने ह्या वेळी शिवाजी महाराजाना पकडून आणतों असा लेखी करार
रोहिडखोऱ्याची देशमुखी परत मिळण्याच्या आशेने अफझुलखानाशी केला
होता ! ह्या खोपड्याप्रमाणेंच गुंजन मावळाचा देशमुख विठोजी हैबतराव यास
अफझुलखानानें आपणास येऊन मिळण्याविषयी लिहिले होतें अफझुल-
खानास खोपडे जाऊन मिळाल्यामुळे आपले वतन जाण्याची भीति आहे व
आपणासही अफझुलखान बोलावीत आहे अशा आशयाचें पत्र कानोजी
जेथ्याने महाराजास लिहिल्यावरून त्यानीं त्यास असा जबाब लिहिला की,
तुमच्या वतनाची तुझ्यास परवा असल्यास तुम्ही त्याच्याकडे जावें; पण चांगला
विचार करून जावें. ह्यावर जेथे महाराजाकडे जाऊन झगला की, 'मी आपलें
वतन तुमच्या पायी अर्पिलें आहे. तुमचें बरें तें माझे बरें.' असें झणून आपलीं

मुळेंमाणसें व चीजवस्त तळेगावास पोचती करून तो आपले लोक घेऊन प्रतापगडावर गेला

अफझुलखान वाईस येऊन मिडला, तेव्हा त्याच्या गोटातील एकंदर हाल-चाल कशी काय आहे व त्याच्याबरोबर सैन्याची वगैरे सिद्धता कितपत आहे ते पाहण्यासाठी महाराजानी त्या कामगिरीवर विश्वासराव नाना प्रभु याची नेमणूक केली हा विश्वासराव फकिराचा वैद्य घेऊन दररोज रात्री त्याच्या गोटात हिडे व एकंदर बातमी महाराजास पोचवी त्यावरून महाराजाना कळून आले की, खानाबरोबर मोठी फौज असून त्याची तयारी भक्कम आहे आपले लोक घेऊन त्यास समरागणात गाठले असता पुढील माणसाची खराबी होऊन यश हटकून येईल याचा वानवा आहे यास्तव त्याला युक्ताने नामोहरम करून आपले लोक राखावे असा विचार महाराजानी केला, व ह्या विचारान् पदरच्या लोकांचीहि समति मिळाली. मग त्यानी अफझुलखानास असा मन्त्र-तेचा निरोप पाठविला की, “आपल्यासारख्या बलाढ्य व शूर सरदाराशी सामना करण्याचे माझ्या मनात कदापि यावयाचे नाही विजापूरसरकाराशी होईल त्या उपायाने सल्ला करावा अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. मी अदिलशहाची मोठीच आगळीक केली आहे मी सर्वस्वी अपराधी आहे मला वादशहाकडून क्षमा होईल की नाही याची शंका वाटते यास्तव आपण मन्थस्थी करून मजवर हजरतीची कृपा होईल व कृतापराधाबद्दल माफी होईल असें कराल तर माझे मोठेच भाग्य होय असें मी समजेन मी आजपर्यंत जे काहीं केले आहे त्याजबद्दल मला पराकाष्ठेचा खेद वाटत आहे. आपल्या आश्रयाने व शिफारशीने तरी माझ्या गुन्याची माफी मला सरकाराकडून होईल की नाही कोण जाणे तरी पण मी माझ्या ताब्यातला सगळा मुलूख आपल्या हवालीं करण्यास तयार आहे एवढेच मात्र की, हजरतीची मजवर कृपादृष्टि अवश्य होईल अशी खातरजमा आपण करावी ”

हा असा अगदी गरिबीचा व मित्रेपणाचा निरोप अफझुलखानास आला तो खराच आहे असें त्या गर्विष्ठ व डौली खानास वाटले. त्यातील कपट त्याच्या ध्यानात आले नाही. शिवाजीमहाराज आता आपल्या सगळ्या गोष्टी कबूल करून आपल्या कबजात यावयास विलंब लागत नाही असा पक्का भरंवसा त्यास

१ रा. राजवाडेकृत खंड १५ लेखांक ३३४, ३३५, ३३८ व ३६४ आणि खंड १७७ ३१ पहा.

२ हा मावळीत मुझे खोरे येथला वतनदार होना.

वाटला तेव्हा त्याला पुरा विश्वास दाखवून त्या बिकट जागेतून काढण्याचा आपला पूर्वोक्त बेत त्याने कायम केला, आणि कृष्णाजी भास्कर^१ नावाच्या एका हुशार ब्राह्मणास त्याच्याकडे वकिलीस पाठविले खानाने ह्या वकिलास एकाती नेऊन आपले सर्व मनोगत कळवून असे सांगितले की, तुम्ही शिवाजीमहाराजाकडे जाऊन त्याला पक्का स्नेहभाव दाखवून येणेप्रमाणे बोध करा, 'तुमचे तीर्थरूप शहाजीराजे व आझी काहीं निराळे नाही त्याचा आमचा घोरोवा अमून वंधुत्वाचे नाते आहे. तेव्हा तुम्ही आझाला काहीं परकी नाही तुम्ही आमच्या-विषयी यत्किंचित्हि कितिमिष मनात बाळगूं नका तुमचे वडील शहाजीराजे यांनी महापराक्रम करून मुलूख काबीज करण्यामुळे पातशहाची त्याच्यावर पूर्ण मर्जा आहे ह्यामाठी तुमचे सर्वतोपरी कल्याण करून तुम्हास तळक्रांणचे सपूर्ण राज्य आम्ही देववितो तुम्हीं घेतलेले फिंर तुमच्याकडेच कायम रहातील असे करितो तुमच्या मर्दुमकीबद्दल पादशहापाशी तुमची शिफारस करून तुमच्या मनासारखा सरजाम तुम्हास देववितो तुमची त्याची भेट करून देऊन तुमचे ते अतिशयित गौरव करतील असे करितो' खानाने हा निरोप महाराजाम देऊन वकिलास असा कानमंत्र सांगितला की, 'त्यास सतोष व उत्तेजन वाटेल असे बोलून ते आमच्या भेटीस निनदिकृत येतील असे करा इतकेहि करून ते आमच्या भेटीस यावयास तयार होत नमव्यास आझी त्याच्या भेटीस येतो असे त्यास सागा'

खानाचा हा वकील आपल्याकडे येत आहे असे कळले तेव्हा महाराज गडाखाली उतरून त्याला सामोरे गेले व वर घेऊन आले आलेल्या मनुष्याची व्यवस्था उत्तम प्रकारे ठेवून वकीलाचे बोलणे ऐकून घेण्यासाठी महाराजानी कचेरी भरविली कृष्णाजी भास्कराने खानाचा निरोप इत्थभूत निवेदन केला,

१ कित्येक बखरीत असे आहे की, अफझुलखानानेच प्रथम महाराजाकडे वकील पाठविला महाराजानी काही निरोप वगैरे पूर्वी पाठविला नव्हता प्रो सरकाराचेहा अमेच मत आहे खानाकडील वकिलाचे नाव घाटडफ 'पताजी गोपीनाथ' असे देतो चित्र गुप्त दत्ताजी गोपीनाथ असे देतो, व शिवदिम्बिजयात गोविंदपत हणून आणखी एक वकील खानाकडून आला होता असे आहे सभासदकृत बखरीच्या महाडच्या प्रतीत पताजीपत असे नाव आहे. शेडगावकराच्या बखरीत खानाकडील वकिलाचे नाव दत्ताजी भास्कर असे दिले आहे वाई प्रांतातल्या अफझुलखानाच्या जहागिरीची व्यवस्था पाहण्याचे काम ह्या कृष्णाजी भास्कराकडे अमून त्याचा त्याच्यावर मोठा विश्वास होता, असे प्रो. सरकार हणतात.

तो ऐकून घेऊन ते झणाले “ह्या मेहरबानीबद्दल खानाचे आह्मी फार आभारी आहो आम्ही काबीज केलेल्या मुलखार्पकी थोडासा जरी आम्हास जाहगिरी-दाखल मिळाला तरी तेवढ्यानेच आम्हाला सतोष होईल कसेंहि झाले तरी आम्ही पादशाहाचे नोकर आहो या इकडच्या प्रातात पुडपाळेगार होते, त्याचा संहार करून आम्ही सगळा मुलुख मोकळा केला आहे. सरकारी मुलखाचा नीट नदोबस्त करून आबादानी केली आहे जुन्या किल्याची दागदुजी करून काही नवेहि बाधले आहेत फौजहि चागली नामी जमा केली आहे याप्रमाणे पादशाहाची दौलत वाटविली आहे ही सगळी आयतीच त्यास मिळान्याने आम्हीं त्याची मोठीच कामगिरी केली असें होणार आहे खान आम्हास आमच्या वडिलाप्रमाणे पूज्य आहेत त्याच्या भेटीस आम्ही मोठ्या प्रीतीनें यऊ ” या प्रमाणे लौकिकात जे काही बोलावयाचे होते ते बोलून कचेरी बरखास्त केली व खानाचे लोक आपआपल्या नेमून दिलेल्या बिऱ्हाडाम गेले

महाराजानी खानाकडील लोकाम बिऱ्हाडाम जागा देताना अशी तजवीज केली होती की, कृष्णाजी भास्कराचे बिऱ्हाड इतरापामून अमळ दूर एकीकडे असावे. याचे कारण अर्थात् असें की, त्याला एकातीं गाठून फितविण्याचा त्याचा बेत होता. रात्री जिकडेतिकडे निजानीज होऊन सामसूम झाल्यावर मध्यरात्रीच्या सुमारास महाराज त्या वकिलाच्या डेऱ्यात हळूच गेले, व त्यास उठवून त्याच्याशी येणे-प्रमाणे बोलले “तुम्ही जातीचे ब्राह्मण वर्णश्रेष्ठ आहा आजपर्यंत मी जे काहीं केले आहे तें हिदुधर्म व हिदुलोक याचे रक्षण करण्यासाठीच केवळ आहे प्रत्यक्ष भवानीने मला अशी आज्ञा केली आहे की, ‘गोब्राह्मणाचे रक्षण कर. हिदूंची देवालये व हिदूचे देव याची नासधूस करणाराचे पारिपत्य कर हिदुधर्मश्रेष्ठ्याचा सहार कर’ जगदंबेच्या ह्या आज्ञेप्रमाणे मी जे कार्य आरंभिले आहे त्यास आपल्या मारख्या श्रेष्ठ ब्राह्मणाचे साहाय्य अवश्य हवें आपला धर्म बुडत चालला देवब्राह्मणास पीडा होत आहे सर्व भरतखंड म्लेच्छमय होण्याचा समय आला आहे याबद्दल तुझाला अवश्य खेद वाटला पाहिजे. आह्मी ही दु स्थिति नाहीशी करण्याचा उद्योग आरंभिला आहे, तो आपल्या सारख्याच थोर पुरुषाच्या साहाय्याने सिद्धीस जाणार आहे.” ह्याप्रमाणे अत्यंत गोड व मोहक शब्दांनी त्याच्याशी भाषण केल्यामुळे त्याची वृत्ति लागलीच पालटली. त्याच्या ठायीं धर्माभिमान जागृत झाला. महाराजाचें असें गौरवाचें व उत्तेजनपरं भाषण ऐकून तो अगदीं भाकून गेला. त्यानें पाहिलें कीं, हा पुरुष

स्वधर्मरक्षण व स्वराज्यस्थापन करण्याच्या स्तुत्य कार्यास उद्युक्त झाला असून याच्या अग्नी ह्या कार्यसिद्धीस आवश्यक असें धैर्य, शौर्य, वीर्य आदिकरून गुण उत्तम आहेत, व आजपर्यंतचे याचे पराक्रम तारीफ करण्यासारखे आहेत यास्तव याला सहाय होऊन याच्या यशाचा वांटेकरी होण्यातच पुण्य आहे असा विचार करून त्याने महाराजापाशी शपथ घेऊन असें ह्मटले की, 'तुमची नोकरी इमानाने करून राहावे असा माझा निर्धार झाला आहे 'अशी आणभाक केल्यावर त्याने महाराजाम असे कळविले की, 'खानाचा वास्तविक उद्देश तुझाला पकडून विजापुरास नेण्याचा आहे तो तुझाला विश्वास दाखवून भेटीस बोलावणार आहे व पकडून विजापुराम घेऊन जाणार आहे हा त्याचा बेत कदापि फिरणार नाही ह्याप्रमाणे खानाच्या वकिलाम वश करून घेतल्यावर पुढे काय करावे ह्याविषयी उभयतांचे काही वेळ खलबत झाले व असें ठरले की, कृष्णार्ज भास्कराने खानास विश्वास दाखवून तोच स्वतः गडाजवळ भेटीस येईल असे करावे, व तो असा आपल्या काभूत आल्यावर त्याचा घात करावा म्हणजे मग त्याच्या सैन्यात गडबड उडून त्याचा हवा तसा मोड करिता येईल हे असें गुप्त कारस्थान करून महाराज स्वस्थानी गेले

मग काही दिवस प्रसिद्धपणे वकिलाग्नी वरकरणी बोलणे झाल्यावर असें ठरले की, खानाने जावळीस यावे व तेथे परस्परांच्या भेटी होऊन एकंदर करारमदार व्हावे ह्या भेटीची व्यवस्था मुकर करण्याकरिता महाराजांनी आपल्याकडून पंताजी गोपीनाथ यास खानाकडे वकिल ह्मणून पाठविले हा ब्राह्मण महाराजांच्या अगदी विश्वासातला होता त्याला रवाना करण्यापूर्वी एकाती नेऊन कृष्णार्ज भास्कराबरोबर झालेले सगळे खलबत त्यांनी मागितले आणि ह्मटले की, "तुम्ही खानास असा निरोप द्या की, 'आम्हीच तुमच्या भेटीस यावे, पण आम्हाला अतिशयित भीति वाटत आहे वाईस भेटीला यावयास आम्हाला धैर्य होत नाही तुम्ही आम्हाला वडिलासमान आहा यास्तव मेहरबानी करून तुम्हीच जावळीस याल तर आम्ही तुमच्या मुलाखतीस अवश्य येतो. आम्हाला धीर देऊन पातशहाच्या दर्शनास घेऊन जाल व आमची त्याजपाशी शिफारस कराल तर त्यांत तुमचा थोरपणा आहे खरा विश्वास असेल तर तुम्ही जावळीस यावयास अनमान करूं नये ' ह्याप्रमाणें त्याला पुष्कळ गौरवून सागावे, काहीं

१ रा राजवाडे ह्मणतात की, हा पंताजी गोपीनाथ महाराजांचा जुना नोकर होता. जिजाबाई बरोबर व महाराजाबरोबर सोगट्या खेळण्याचा याचा अधिकार होता.

एक अदेशा येऊं देऊं नये त्याचा एकंदर रोख काय आहे व त्याच्या सैन्याची वगैरे व्यवस्था कशी काय आहे ती पाहून या ” खानाच्या वकिलास निरोप देताना त्याजवर सुप्रसन्न होऊन महाराजांनी त्याला भरजरी वस्त्रे, मोत्याचा चौकडा, सुवर्णाची कडी व पदके, एक अरबी घोडा, व पाच हजार होन एवढे बक्षीस दिले व आपल्या वकिलासहि वस्त्रालंकार देऊन त्याच्याबरोबर चागला लवाजमा दिला

कृष्णाजी भास्कराने परत जाऊन खानाम असे कळविले की, 'शिवाजीमहाराज आपणास शरण येऊन भेटावयास सिद्ध आहेत परंतु त्याला वार्डिस यावयास वैर्य होत नाही येथे आल्याने आपला काही तरी विश्वासघात खप्त होईल असे त्याच्या मनाने घेतले आहे त्याचा वकील आपल्याकडे आला आहे त्याला आपल्या मुलाखतीस बोलवाल तर तो स्वतः शिवाजीमहाराजाचा निरोप काय आहे तो सांगेल.' मग पंताजी गोपीनाथास भेटीस बोलावून खानाने त्याच्या नाडून महाराजाचा निरोप साद्यत ऐकून घेतला कृष्णाजी भास्कराने त्यावर अशी उत केली की, 'जावळीस ते बोलावीत आहेत' त्यापेक्षा तेथपर्यंत जाऊन कार्य नाधते आहे तर मोडा का ' तुम्हा होऊन जावळीस गेल्याने तुमच्या मनात काही एक कपट नाही असे त्याला वाटून ते तुमच्या भेटीस अवश्य येतील, व ते असे आले ह्मणजे तुमचा कार्यभाग सहज साधेल' यावर खानाने अशी हरकत घेतली की, तो जावळीसारख्या बिकट जागी मला भेटावयास बोलावीत आहे, परंतु तेथे काही दगा टोणार नाही हे तुम्ही शपथेवर सांगू शकता काय ' कृष्णाजी भास्कर बोलला ' शिवाजीमहाराजाच्या मनात तुमच्याविषयी काही एक कपट नाही अशी माझी पूर्ण खात्री आहे यासंबंधाने तुम्ही काही एक सदेह मनात आणू नका ही सधि आली आहे ती व्यर्थ दवडू नका जावळीस जाऊन त्याला भेटण्यास मुळीच हरकत नाही तेथे आपले लष्कर घेऊन चला त्याला तळ देण्यास पुरेशी जागा तिकडे असून गवतपाण्याचीहि गुबलक सोय होण्यासारखी आहे ' ह्याप्रमाणे त्याने खानाच्या सर्व हरकती मोडून काढून त्याच्या मनात जावळीस जाऊन महाराजास भेटावे व तेथे त्यास पकडून कैद करावे हा बेत चागला भरविला ही आपल्या वकिलाची खातरजमा खानास खरी वाटून त्याने जावळीस जाण्याची तयारी केली व तो सांगेल तसे वागून आपला इष्ट उद्देश सिद्धीस नेण्याचा निश्चय केला मग महाराजाचा वकिल पंताजी गोपीनाथ याने अफझुलखानाचा वास्तविक बेत काय आहे त्याचा बारीक तपास काढून येऊन महाराजास असे कळविले की, खान जावळीस येत आहे, त्यास

मेठण्याची तयारी करून तुम्हीं गडाखाली जावे आणि त्याला एकार्ती गाठून ठार करावे, आणि मग त्याच्या सैन्यावर छापा घालावा

ह्याप्रमाणे खान जावळीम यावयास सिद्ध झाला हे पाहून महाराजांनी आपल्या जवळच्या सर्व सरदारास बोलावून पुढें काय करावे ह्यापून विचारिलें. यांनी महाराजास हुरूप देऊन ह्मटले की, ' ह्या प्रसंगी आपण आह्मास जी काहीं कामगिरी सागाल ती शिरसाबंध करून तदनुरूप वर्तण्यास प्राणापरती मेहनत करू, व आपला उद्देश शेवटास नेऊं आपण मुळीच चिंता करूं नये. ' मग मातुश्रीस आपला उद्देश कळवून तिची मसलत विचारिली तिनेंहि त्याच आश्र्वासन करून ह्मटले की, ' तुझ्या पदरच्या विश्वासू माणसाच्या मसलतीने ठरेल नमें कर ह्या कामात तुला यश देणार श्रीजगदंबा समर्थ आहे तुला आजपर्यंत कोणत्याच ममलतीत अपयश आलेले नाहीं यास्तव ही ममलतहि तूं धैर्यानें व हुशारीने पार पाडशील असा मला पक्का भरवसा आहे ' ह्याप्रमाणें सर्वांनी मज्जा घेऊन महाराज पुढील कार्यास लागले

खानास आपला पुरा विश्वास यावा ह्यापून त्याच्या सोईसाठी जेवढी व्यवस्था करणे शक्य होतें तेवढी निरलम्पणे करण्याचा सपाटा त्यानी चालविला त्याच्या सैन्यास घाट चढून वर येताना अडचण पडू नये ह्यापून जागोजाग असलेली गट झाडी तोडून वाटा केल्या, त्याच्या सैन्यास तळ देण्यास प्रशस्त जागा व्हावी यासाठी झाडेझुडपे तोडून चागलें विस्तीर्ण व खुले मैदान केले वाटेत जागोजागी वारकऱ्याच्या गुप्त व प्रकट चौक्या ठेवून त्यावर कारकून नेमिले, व त्यास असा हुकूम केला की, खानाच्या सैन्यास ज्या कोणत्या गोष्टीची उणीव पडेल ती पुरवावी व प्रत्येक मुक्कामास मेजवानीची उत्कृष्ट व्यवस्था ठेवावी. आता खानाच्या सैन्याच्या सोईसाठी जी ही वाट महाराजांनी केली होती ती अशा युक्तीने केली होती की, त्या वाटेच्या आसपास किंर झाडी अमून तीतून पळीकडे काय आहे ते दिसूं नये कोठेकोठे आडव्या वाटा होत्या त्यात मोठमोठी झाडे तोडून टाकून त्या साफ बुजवून टाकल्या होत्या.

महाराजांनी हा आपला गुप्त बेत नेताजी पालकर, मोरोपंत पेशवे व तानाजी मालुसरे यास कळवून नेताजी पालकरास सैन्य घेऊन कोकणातून घाटमाथ्यावर लागोलाग बोलाविलें, व त्यास किल्ल्याच्या पूर्वभागी अमळ दूर दाट झाडीत दबा वरून बसावयास सांगितलें तें अशाकरिता की, खानाचे लोक त्या बाजूला चढून येण्याचा संभव होता. मोरोपंताबरोबर जुने कसलेले योद्धे होते. त्यांला

अशी वदीं दिली कीं, 'खानाचे बहुतेक सैन्य खालीं जावळीस तळ देऊन राहावयाचें आहे, त्याच्या आसपासच्या झाडीत तुझी आपत्या लोकानिशी लपून राहावे.' नेताजीच्या साहाय्यास रघुनाथ बल्लाळ व मोरोपंताच्या साहाय्यास त्रिबक भास्कर यास दिले ह्या सर्वास असा हुकूम केला कीं, खानाचा समाचार घेऊन फत्ते झाल्यास शिगाचा आवाज होईल त्याबरोबर नेताजीने पुढे चाल करून येऊन शत्रूचे जे सैन्य वर येईल त्यावर हल्ला करावा आणि गडावरून पाच तोफा झाल्या ह्मणजे मोरोपताने जावळी येथील खानाच्या लष्करावर तुद्दून पडावे कोणीहि बेफाम राहूं नये व लुटीवर नजर ठेवूं नये ही अर्शी बाहेरील व्यवस्था करून गडावर जेथे जितके लोक व तोफा वगैरे सामुग्री हवीशी वाटली तेथे तितकी स्वतः पाहून ठेविली जागोजाग नाकेबंदी केली. किल्ल्याच्या मागच्या बाजूच्या प्रत्येक बुरुजावर पन्नास मनुष्य व पुढच्या बाजूच्या प्रत्येक बुरुजावर गभर मनुष्य ठेविले, शिवाय किल्ल्याच्या दरवाज्यावरून आत सदरेपर्यंत जागोजाग पुष्कळ लोक ठेवून दिले व त्यावरील मुख्यास अशी वदीं दिली कीं, आम्ही गडावरून खाली उतरूं लागलो म्हणजे करणा वाजेल त्या वेळीं तुम्हीं हळूहळू पुढे सरकत यावे, आणि भेटीसाठी केलेल्या जागेपासून बाणाच्या टाण्यात राहावे ह्याप्रमाणे किल्ल्याच्या दरवाजापासून भेटीच्या जागेपर्यंत टाण्याटण्यानी हजार दोन हजार लोक उभे राहतील अशी व्यवस्था केली व शेवटपर्यंत थोडेसे निवडक लोक बरोबर असावे असें ठरविले

गडाखाली वरजानजीक मोकळी जागा होती तेथे खानाची मुलाखत घेण्याचे ठरवून त्या जागी सुंदर व भव्य मंडप तयार करविला त्यात एक मुख्य बैठकीची व दोनतीन लहान बैठकीच्या जागा करविल्या मुख्य बैठकीची सदर फारच उत्कृष्ट करविली. वर सुंदर छत लावून त्याला मोत्याच्या झालरी लाविल्या; व जिकडेतिकडे गाद्या, पडगाद्या, लोडे, गिर्या वगैरे सुरेख लावून ठेविलीं. ह्याप्रमाणे ह्या सदरा एकीहून एक उत्तम करून सर्व मंडप चांगला शृंगारिला

ही अशी सगळी व्यवस्था करून त्यानी खानास येण्याविषयी निरोप पाठविला. त्यावरून तो आपल्या लोकानिशी रडतोडीच्या घाटाचा रस्ता नीट केला होता त्यानें यावयास निघाला ह्या वेळी त्याने तोफा वगैरे आपले अवजड सामान वर आणिलें नाहीं असें ह्मणतात. खान रडतोडीच्या घाटाने उतरून पारानजिक

१ काही बखरकाराचें असें ह्मणणे आहे की, खानाने आपला तोफखानाहि वर आणिला होता.

कोथनेच्या काठी मुक्काम करून राहिला ह्या वाटेनें वर येताना त्याच्या लाक-
राचे फारच हाल झाले व त्याच्या मैन्यातले पटाण ह्मणू लागले की, 'शिवाजी
मोठा हरामखोर आहे त्याची करामत व हिकमत कोणाला कळावयाची नाही.
ह्या प्रसंगी अशा बिकट टिकाणीं चढन गेल्यावर आपली काही वडगत दिमत
नाहीं' हे उद्गार अफझुलखानाच्या कानी जात, परंतु त्याच्या बुद्धीस पक्कं
भ्रम पडल्यासारखा झाला होता शिवाजीमहाराज अशा युक्तीने आपल्या हातीं
खचीत लागतील अशी बळकट आशा त्याम वाटल्यावरून त्याने ह धाडम केल.
खानाच्या मुक्कामाच्या जागी तबू, राहुच्या, मडप इत्यादिकाची तयारी करून
त्याच्या लष्कराम लागणाऱ्या सामानामुमानाची तरतूद चागली करून ठेविली
होती ही सगळी व्यवस्था पाहून खान बहुत खुप झाला त्याला आता खास
वाटं लागले की, शिवाजीमहाराजाचे दिल आपल्याविषयी माफ आहे, ते आप-
णास विनदिक्कत भेटतील, व मग आपला हेतु सिद्धीस जाईल

जावळीस जाऊन पोचल्यावर खानाने कृष्णाजी भास्कराने गडावर पाठवून
महाराजास असा निरोप दिला की, 'आर्द्धी खाली येऊन दाखल झालो आहो.
भेटीस सत्वर यावे विलंब लावू नये' हा निरोप घेऊन वकील गडावर
गेल्या त्याच्याशी लौकिकात काही बोलावयाचे होते ते बोलून मग त्याला
महाराज एकाने घेऊन गेले व त्याच्याशी हितगुजाच्या गोष्टी करू लागले.
तेव्हा तो वकील ह्मणाला की, 'आपल्यापाशी कबूल केल्याप्रमाणे खानास
जावळीस तर आणिले आहे आता खाशाखाशाची मुलाखत एकाने करवितो
ह्या समयी आपण आपला पराक्रम व आपले शौर्य याची पराकाष्ठा करून स्वकाय
सिद्धीस न्यावे नंतर असे ठरले की, नेमलेल्या टिकाणी खानाची व महाराजाची
भेट आजपामून तिसऱ्या दिवशी व्हावी कृष्णाजी भास्कराने मात्र खानाकडून
असे करवावे की, मुलाखतीस येताना त्याने आपल्याबरोबर फक्त एक शिपाई
सदरेस आणावा, व महाराजांनीहि एकच शिपाई बरोबर न्यावा वरकड सगळे
लोक उभयतानी दूर ठेवावे ही व्यवस्था खानाकडून मान्य करवितो असे
अभिवचन देऊन कृष्णाजी भास्कर गडाखाली आला खानाकडे जाऊन त्याने
भेटीच्या अटी त्यास कळविल्या, व वरती आणखी अशी सफाई केली की,
शिवाजी महाराजाला तुमचा भरवसा अद्यापि येत नाही. यास्तव आम्हा मतलब

१ प्रो सरकार ह्मणतात की, त्याने गोपिनाथपतास पाठविले.

छ. शि. ११

साधण्यासाठी तो ह्मणतो त्या अटी मान्य करण्यास आपणाला काहींएक हरकत नाही खानाला शिवाजीमहाराज केव्हा हार्ती लागतात असें होऊन गेले होतें. त्या अटी मान्य करण्यास त्यानें मुळीच आढवेढे घेतले नाहींत त्या त्याला तत्काळ मान्य झाल्या भेटीची जागा तयार केली होती ती कशी काय आहे ते पाहून येण्यासाठी त्यानें आपल्या भरवशाचें लोक पाठविले त्यानी ती पाहून येऊन खानास अशी बातमी दिली की, जागा चागली मोकळी असून जवळपास फौज वगैरे क ही ठेविलेली नाही

जेअटी भेटीचा समय समीप आला खान पवराणे निवडक लोक बगोबर घेऊन निघाला ह पाहून कृष्णाजी भास्कर^१ ह्मणाला की, “ एवढे लोक भेटीच्या च गा घेऊन गेला तर शिवाजीमहाराजास तुमचा विश्वास वाटणार नाही, व ते कदाचित् गडाग्वालीहि येणार नाहीं तुम्हां पातशाही वजीर असून नामाकित वीर आहा शिवाजीमहाराज आपणापुढे केवळ नृणवन आहेत त्याला पकडाव- गला एवढी तयारी कराव्या ! ते कराराप्रमाणे एक शिपाई घेऊन येणार तेव्हा आपणहि एकच मनुष्य बरोबर घेऊन सदरेस जाव हे ठीक दिसेत^२ हे त्या गविण खानाला पसत वाटून त्यानें आपणें लोक वाटेंत जागोजाग ठेविले, व काही जणाम भेटीच्या ठिकाणापासून वाणाच्या टाण्यात ठेवून तो पालखीत बसून पुढे चालला त्याच्या बरोबर दोन हुजरे, सदयडा ह्या नावाचा एक पट्टाट शिपाई व कृष्णाजी भास्कर एवढेच लोक तो सदरेस आला त्या वेळी होतें. त्याची अशी पक्की खात्री होती की, करारावरहुकूम शिवाजीमहाराज भेटाव- द्यास आले ह्मणने बस आहे त्याला आपण तत्क्षणी केंद्र करून घेऊन जाऊं. त्याचे आपणापुढे ते बळ क्रिती ! त्याप्रमाणे त्याला खबलाचा पूर्ण भरवसा असण्याकारणाने त्यानें आपल्या जामानिमा एकाद्या कचेरीस जावयाच्या वेळी क्रमितात तसा केल्या होता त्याच्या अगात मझरीनचा झिरझिरीत अगरखा असून एका हातात नुमती एक तरवार होती खान महाराजाच्या पूर्वीच सदरेस जाऊन बसला, व त्याला लवकर स्वाली घेऊन येण्यासाठी त्यानें आपल्या बकि- द्यास गडावर पाठविले त्यानें सांगितल्यावरून महाराजास कळले की, खान एका

१ प्रा सरकार ह्मणतात की, गोपीनाथपताने त्याला असे ह्मटले

२ पोवाड्यात ह्मटले आहे की, मागपत व जामगजपत याम खानाला आणावयाम कारुविल असून खान चार हजार लोक घेऊन पालखीत बसून येऊ लागला तेव्हा त्यानी त्याला ते लोक दूर ठेवावयाम लावून पालखीहि लाबच ठेवावयाम सांगितलें.

शूर शिपायास बरोबर घेऊन सदरेस आला आहे तेव्हा महाराजांनी खानाला असा निरोप पाठविला की, तुम्ही फक्त एका हुजऱ्यानिशी सदरेस बसाल तर मी खाली येईन त्यावरून खानाने मंदबडास दूर जाऊन राहावयास सांगितले.

इकडे महाराजांनी पूर्वीक प्रकारे सगळा कडेकोट बंदोबस्त केल्यावर खान, देवपूजा आदिकरून नित्यविधि उरकले नंतर त्यांनी श्रीभवानीचे स्मरण केले, व त्या आणीबाणीचा व केवळ जीवावरचा प्रसंग पार पाठण्याविषयी तिची मनोभावे प्रार्थना केली, ती इतकी गोठकट होऊन केली की, भवानी त्याच्या अगात स्वप्नरूपेने येणेप्रमाणे बोलली ' अरे मुला, चिता करू नको या समशी तुझ्या पाठीवर मी उभी आहे खानाम मोठे घालून मी तुझ्या सन्मुख आणिले आहे तरी तू निर्भय चित्ते अवमान वरून त्याचा वध कर त्याचे शिर कापून माझ्या-पुढे ठेव त्याच्या रुबिगाचा टिकला लळाटो लावून, दैगा घळा देऊन मला सन्मुख कर ' जवळच्या कारभान्यानी देवीचे हे शब्द टिपून टाकिले, व अगातले पार जाऊन ते मावस झाले तेव्हा त्यास ते निवेदन केले ते ऐकून त्यास अचिकच द्रुप आला नंतर त्यांनी आपल्या एम्बर सरदारसम उद्देशून असे भाषण केले ' आम्हा तर जीवित तृणप्राय समजून जन्मल्या अगावर चालून जात आहो यात यज्ञ आले तर ही रूच आहे परंतु काही भयत्कर प्रकार पडला तर तुम्हा घाबरून जाऊ नका उरविले या वेतनाप्रमाणे शत्रुवर चालून जाऊन त्याचा मोठे कर व राज्याचे रक्षण करा तुम्हा सर्वे शर व परकमी शहा आमची सगळा मदार तुमच्यावर आहे तुमच्यासारखे उमाती व तीयशात्री पुरुष सहाय आहेत द्वाणन आम्हास यवनाची परवा वाटत नाही. या समशी सर्वांना आपआपल्या शार्थाची व परकमाची परकाण करावी. तुमची अनुकूलता आहे द्वाणून मला अफझुलखानाचा मुर्तीचे हिशाय वाटत नाही आजपर्यंत केलेय कमाई आपल्या माहाय्याचे व शार्थाचे फळ आहे. ती आपली कमाई कायम राखण्यास जिवाची परवा न वारता त्या कठीण प्रसंगी झटाल तर तुमची जीवित अधिकच वाढल " हे असे शार्थात्माहाचे उद्दीपन करणार भाषण ऐकून सर्वे लोकांच्या अगात स्फुरण आले ते द्वाणाले-
 आपण आम्हास जी जी आज्ञा कराल तदनुसार वागण्यात आम्ही यत्किंचित्तिहि कमी करणार नाही त्यासाठी आमचे प्राणहि बळी पडले तरी त्याची आम्हाला धिती नाही हे प्राण आपल्या चरणी एकावर वाहिते आहेत ते आता आमचे बघत ते स्वामिकार्या गत झाले तर ते आम्ही मोठेच भूषण समजू "

ह्याप्रमाणे पदरुच्या लोकात उत्साह व अभिमान हीं जागृत करून क त्याच्याशी आणखी काही निरवानिरवीच्या गोष्टी बोलून महाराज खाली जाण्याच्या तयारीस लागले त्यांनी अगात जिरे घालून त्यावर झगा चढविला, तशीच डोक्रीस जिरेटोपी घालून वरती पागोटें घातले चोळणा व काचा कसला उजव्या हातात बिचवा घेऊन तो अस्तनीत छपविला व डाव्या हाताच्या पजाला बाघनख चढविले हा असा पोषाख केव्यावर महाराज पुन देवीच्या दर्शनास गेले व मातु श्रीच्या चरणी मस्तक ठेवून गडाखाली खानाच्या भेटीस जाण्याविषयी तिज-पाशी अनरोप मागू लागले त्या समयी त्या माउलीस गहिवर येऊन ती ह्मणाली, “बाळा तू जगद्रेच्या कृपेने जय पावशील माझा तुला पूर्ण आशीर्वाद आहे कुंतीचे पुत्र भीम व अर्जुन हे जसे महापराक्रमा निपजले तसा तू भोसल्याच्या कुळात निर्माण झाला आहेस ह्या कुळाचे नाव जगात गाजीव अफझुलखानास रणात ठार करून राज्याची अभिप्रेति कर शिवा, तू मला आज कुतीच्या पंक्तीस वशीव खानाला जीवत सोडू नको त्याचे शिर तोडून आण तुझ वडील वधु सभाजी ह्या खानामुळे प्राणाम मुकला आहे, त्याचे उमने घे

ह्याप्रमाणे मातुश्रीचा आशीर्वाद घेऊन महाराज गडाखाली हळूहळू उतर लागले त्याच्या बगेवर तानाजी मालुसरे, येसाजी कंक, हिरोजी फरजंद, पंताजा गोपीनाथ बगेरे पाचपन्नास लोक होते म्दरेपाशी आल्यावर पालखीतून उतरून महाराज जिवा महाल्या व सभाजी कावजी यामें बरोबर घेऊन आत गेले ते खानाला पाहून त्यात्यामारखे करून मध्ये म ये थक्क लागले कृष्णाजी भास्कर

१ रायगऱ्या दमर्गत असे आहे की, ह्या वटा आपणाम जय मिळेल की नाह याची शका वाटून महाराजांनी काही ब्राह्मणाम पुढळ द्रव्य देऊन काशी व गय येथे पाठविले, व आपल्या निवास वंका जाण्यास आपल उत्तरकार्य त्या पुण्यक्षेत्रात करावयास त्याला सांगितल त्याप्रमाणेच त्यांनी ब्राह्मणाम पुढळ गोप्रदाने केली व आपली दाढी काटिल्या ह मार पाहून जिवावार्डेस फार दुःख होऊन ती रडू लागला तेव्हा तिच्या महागातानी दृग् नेऊन ठविले आता ह्या खानामुळे सभाजीचा वध झाल्याच्या जो उलय आहे त्याचा खुलामा दुसऱ्या भागातल्या एका टिपवरून होण्या-जोगा आहे शहाजीराजाच्या कनाटकानया जाहगिरीत जो बटावा झाला होता ना ह्या खानाच्या निवावर्णामुळे झाला होता असे ह्मणतात,

२ जिवा महाल्या व सभाजी कावजी असे दोघे बरोबर होते असे सभामद, चित्र गुप्त व शेडगावकर ह्मणतात मि किकेट व प्रो सरकार हेच ह्मणणे खरे मानितात. पोबाड्यात असे आहे की, जिवाजी महालदार याजपाशी आपली तरबार देऊन न्यासच बरोबर घेतले होते. ग्राटडफ ह्मणतो की, महाराजाबरोबर तानाजी मालुसरे होता

खानापाशी होताच. त्याने त्याला असे सांगितले की, आपली घिपाड मूर्ति पाहून शिवाजीमहाराज घाबरत आहेत, ह्मणून ते असे करित आहेत यास्तव हा तुमचा हुजऱ्याहि येथून जाऊ द्या, ह्मणजे त्याला पुढे यावयाला वीर होईल. खानाला ते खरेच वाटून त्याने त्या हुजऱ्यालाहि दूर जावयास सांगितले मग महाराज खानाजवळ गेले त्याच्या बरोबरच्या हुजऱ्याच्या दोन हातात दोन परवारी होत्या तरी त्याच्या सबंधाने खानाने हरकत घेत नाही ' महाराज जवळ आले असे पाहून खान उभा राहून त्यास भेटावयासाठी ह्मणून दोनतीन रावले पुढे सरसावला खान ह्या वेळी अगदी उतावळा झाला होता त्याला आता अशी पक्की खात्री वाटली की, महाराज नि रात्र अमून आपल्या तावडीत सहज सापडताल कारण उघडच होते की, त्याचे बट मोठे विशाल असून महाराजाचा बाधा असळ ठेगणा व सटपातळ होता कृष्णार्जुन भास्कराने गीती-प्रमाणे उभयताची ओळख करून दिल्यावर ते एकमेकांस आलिंगन करावयास सरसावले, तो खानाने महाराजाची मुडी कवटाळून टाक्या वाग्येखात्री घट

१ प्रो मरकार ह्मणतात की ह्या भेटाच्या वजा एकदर अठ पुरुष मडरग हात. अफझुलगान, त्याचा वकील व त्याचे डान टुंग आणि शिवाजी महाराज, त्याचा प्रकील आणि त्याचे टोप हुजरे ते आपल्या असे ह्मणतात की, एकादा पाटाव केलेला बटगार जसा नि शस्त्र होऊन शरण येता, तसे महाराज खानापुढे जाताना दिमले अफझुलगानापाशी मात्र तलवार होती त्याफागान ह्मणता की टोपिनि अशस्त्र होते.

२ घाटोफ ह्मणता की, परम्पराम आलिंगन करिताना शिवाजी महाराजांनीच प्रथम खानाच्या पोटात वाचनस्व गुपमल एकदर मराठी बघरीतील मनकर मुळा-नद्या मारण्या आहे माटककून अदिलशाहीच्या इतिहासात अफझुलगानाच्या वधाचा प्रकार निराळाच दिला आहे तो असा अफझुलगानापुढे आपले काही चालणार नाही असे पाहून महाराजांनी त्याच्याशी मग्य करण्याचा घाट घातला, व त्यास पराकाष्ठेची गरिबी दाखवून व त्याच्या उभ्यात पाऊन गोडगोड बोलून त्याला प्रताप-गटावर भेजवानीस बोलविले तो महाराजावर विश्वास ठेवून गाफीलपणाने दहा-वाग लोकांनिशी गटावर आला असता त्याच्यावर महाराजाच्या हत्यारबट लाकानी गर्दी करून त्यास ठार केले तुमानीनुम्मलाताननामक बघरीतहि असाच मजकूर आहे पृ ५६९ पाहा चित्रगुप्ताची बखर व पोवाडा यात त्याचे परस्परार्थी रागारागाचे भाषण होऊन मग हे द्वयुद्ध झाले असे ह्मटले आहे महाराजांनी भेटीसाठी असा भपक्याचा तवू उभारल्याबद्दल खान त्याजवर रागावल्यावरून त्याची परम्परार्थी शोलाचमली झाली असे कित्येकांचे ह्मणणे आहे शेटगावकर ह्मणतो की, महाराजांनी आपल्या वैभवाचे असे प्रदर्शन केल्याबद्दल त्याच्या वकिलापाशी खानाने नाखुशी नदर्शित केली. तेव्हा त्या वकिलाने त्याची अशी ममजूत केली की, ह्या सगळ्या

धरिली, व हातात कटार होती तिचे मेण टाकून ती त्याच्या कुशीत चालविली, परंतु त्याच्या अगात जिरे होते त्यास ती लागून खरखरली, अगाम लागली नाही खानानेच पहिल्याने दगा करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा आता आपणाम पाहिजे ते करण्यास हरकत नाही असे मनात आणून महाराजांनी डाव्या हातात वाघनख होते ते खानाच्या पोटात चालविले व दुसऱ्या हाताने त्या विचव्याचाहि मार केला, व त्याच्या काखतून आपली मुडी चपळईने काढून घेतली वाघनखाचा मार्ग होताच खानाचे पोट फाटून आतडी बाहेर आली ती एक हाताने सावधून घेऊन त्याने आपल्या हातच्या तरवारीचा एक सज्जड वार म्हा राजावर केला तो त्याच्या चपळईने उडी मारून चुकविला तरी तो शिरम्राणाम निगटून लागून ते तुटून जबाईतरी जखम द्यावी इतक्यात महाराजांना डोळ्याच पाने लवने न लवने तो गानावर आणखी एक वार करून त्यास अगदा पाठोपठ व त्याच्या हातातल्या तरवार त हिमकून घेऊ लागले तेव्हा खान माथ्यात ओरडला की, 'मारल मरले, दगा दगा, लवकर वावा हे शब्द काना पडताच उभय पक्षाकडील जे लोक दग उभे होते ते तेथे यऊन पोहचण्यापेक्षा गदबडा तेथे वावत आला, व त्याने महाराजावर पट्ट्याचे वार चालविले तेव्हा महाराज निवा महालियातवडील पत्र उजव्या हातात चढवून व डाव्या हातात विचवा घेऊन त्याचे वार चुकवून लागले इतक्यात जिव महालियाने गदबडाच्या स्वाद्यावर फिरगीचा वार करून त्याच्या पट्ट्याचा हात तोडून टाकला, व शेवटी तो जेग होऊन पडला मग उभय पक्षाकडील लोकांचे रणकंदन मानल त्या गर्दात खानाच्या लोकांनी शिताफी करून त्याला पालंगीत घालून चालविले टकटे येसाजी कक व तानाजी माळुमरे यांनी महाराजांस

बहुमोल वस्तु अंगेराम विजापूर नगराच्या ताब्यात जाण्याच्या आहत तारास उ शिवा वा ह्या यवना वरगरीत अम जाहे की, उभयताचा बांडीशा बोलावाला सात्यावर गोपानाथपताने महाराजांस खानाचा मार्ग मार्गावयाम सागितयावरून त्यांना पुट होऊन खानाच्या पोटावर आपल उक्रे टकले त्याबरोवर खानाने त्याला दावून धरून त्याच्यावर तरवार चालविली, तेव्हा महाराजांनी त्याच्या पोटात वाघनख गुपमल

१ येसाजी ककान त्याला ठार केले असे चिटणाम ह्मणतो तानाजी माळुमरे व शिवाजी महाराज या दोघांनी मिळून त्याला मारिले असे उफ ह्मणतो

२ मभासद व चित्रगुप्त ह्मणतात की, खान स्वतः चवुड्यावरून उडी टाकून पळून सुटला व 'दगा दगा' असे मोठ्याने ओरडला तेव्हा त्याचे लोक धावून येऊन त्याला पालखीत घालून घेऊन जाऊ लागले.

त्या गर्दीतून सुखरूप बाहेर काढित्यावर ते खानान्या पालखीमागून धावले. भोयाचे पाय तोंडून त्यांनी पालखी खाली पाडिली, आणि खानाचे डोकें कापून रुमालाने बांधून आणिले. ह्या घालमेळीत कृष्णाजी नावाचा एक कारभारी अफझुलखानाबरोबर होता तो खानाची अशी दशा पाहून तरवार उपसून महाराजावर चालून आला. त्याच दोनतीन वार महाराजांनी चुर्काविले व त्याला सांगितले की, 'ब्राह्मणाम मारू नये अशी मला माझ्या वडिलाची आज्ञा आहे, यास्तव तू वऱ्या गोष्टीने निघून जा' असे बोलून त्याला गोडन दिले.

ह्या सर्वे गडबडीतून महाराज मुटून कित्याच्या दरवाजावर सुखरूप जाऊन पोहचले. त्या वेळी दोनचार घटका दिवस उरला होता. प्रथमकताप्रमाणे इशार तीच्या तोफा मुट्या व शिग वाजले. ह्या तोफा खानान्या तळावरील लोकांच्या कानी पडल्या तेव्हा त्याम असे वाटले की, त्या भेट झाल्यावढल्या हॉन ह्याप्रमाणे ते गाफील राहिले असता इकडे नेतार्जा पालकर प्रवा उरल्याप्रमाणे खानाबरोबर वर आलेल्या पवराजें लोकावर तुटून पडल्या इतक्यात खानाच वध होऊन त्याच शिर कापून गडावर नेत्याचे वर्तमान त्या लोकास कळून त्याची वादळ उडाली. नेतार्जा पालकराच्या लोकानी त्याच्यावर हज्य केला. तेव्हा तर त्याची केवळ त्रेवा जाली तरी ते फार शर व रणात कमलेले असे निवडक लढवय्ये असल्यामुळे त्यांनी मावळ्याशी बराच वेळ युद्ध केले परंतु

१ उर्फ क्षणतात की, ताना स्वट्ट माट, यान व दुसऱ्या कागा कापून राणिले. वित्रगुप्त व समामट ह क्षणतात की, महाराजाच्या प्राजेरून समजा कावता यान ते आणिले. पावाळ्यात क्षटल प्राहे की, समजा कावतान भोयाच पाय तोंडले आणि महाराजांनी स्वत खानाचे शिर कापिले प्रो मरका क्षणतात की समजा काव जीने हे काम केले.

२ यवनी वस्त्रांच्या व राजापुरच्या उग्र वस्त्रांच्याच्या लेखाच्या आधारावरून प्रो मरका क्षणतात की, अफझुलखान हा अमा जापत्याच दरोस्वारपणाम बळी पडला तो अमा महाराजाम दग्यान पकडून न्यावयाम किवा ठार मारावयाम आला अमता त्यानी त्याच्या हाती न मापटण्याचा स्वबदारी घेतली नमता. तर त्याम वेडे क्षटले अमते मि करकरिआ व न्यायसृति रानटे यानी मराठा वस्त्रांत दिलेला एतत्मवधाचा वृत्तात बरोबर आहे अमे प्रतिपादन केले आहे ह्या वादात एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे की, महाराजाम पकडण्याची किवा ठार मारण्याची प्रतिज्ञा खानाने केली होती, आणि त्याच्या तावडीत न मापटण्यामाठी महाराजाम युक्ति योजणे प्राप्त होते त्याने मावळतल्या सोंपडे बगैरे देशमुख्याशी केलेल्या कारस्थानांवरूनहि त्याचा मदराल हेतु स्पष्ट दिसतो.

शेवटी त्याचा पुरा मोड झाला मावळ्याच्या हातीं जितका पठाण लागला तितका त्यानी कापून काढिला.

तिकडे मोरोपत पिंगळ्यानेहि सकेताप्रमाणे खानाच्या जावळी येथील लष्करावर एकदम घाला घातला शत्रूचा आपणावर असा हल्ला येईल हे त्याच्या यानीमनीहि नव्हते ते अगदी बेफाम होते ह्मणून हा असा त्याच्यावर अकस्मात् हल्ला झाला तेव्हा त्याची तर पुरी गडबड उडाली तरी तेहि मोठ्या नेटाने लटले शेवटी त्याची दाणादाण होऊन ते मराठेरा पळत मुटले महाराजाचा आपल्या सरदागम नेहमी असा हुकूम असे की, जे कोणी हातातलें जख्म ठेवून शरण येतील त्याम ठार माघ नये ह्यामुळे पुष्कळ लोक पाडाव झाले कि येक लोक आमपामच्या रानात केक दिवस पळत छपत होते. त्याला त्यातून निघून जाण्यास वाटच मुळी सापडेना अशा रीतीने दीन व हेराण झालेले पुष्कळ लोक महाराजाच्या लोकानी वरून आणिले^१

ह्याप्रमाणे हातीं लागलेल्या शत्रूच्या लोकांस महाराजांनी आपल्या नेहमीच्या क्रमास अनुसरून मोठ्या ओदार्याने व ममतेने वागविले त्याचा योग्य परामर्ष घेऊन व त्यास वाटखर्च वगैरे देऊन सोडून दिले जे अमीरउमराव पाडाव झाले होते त्याचा योग्य मानमरातब करून, त्यास वस्त्र घोडी वगैरे देऊन व त्याचे गांगव करून विजापुरास जावयाम निरोप दिला महाराजाचा हा असा मनाचा थोरपणा पाहून पाडाव केलेले कित्येक मराठे शिपाई त्याच्या नोकरीस राहावयास तयार झाले अशा लोकांस त्यानी ठेवून घेतले ह्या वेळी झुजारराव घाटगे ह्या नावाचा एक मोठा सरदार महाराजाच्या हाती लागला होता त्याच्या यापाचा व शहाजीमहाराजाचा परम स्नेह होता, हे महाराजास ठाऊक होतें. यास्तव त्यानी त्याला आपल्या जवळ राहण्याविषयी पुष्कळ आग्रह केला, पण तो काहीं केल्या एकेना तेव्हा त्याला वस्त्रालंकार वगैरे देऊन मोठ्या सन्मानानें विजापुरास परत पाठविलें

ह्या गर्दांत अफझुलखानाचा मुलगा फाजलखान हा रणात घायाळ होऊन पळाला तो आपल्या जखमी झालेल्या पायास चिरगुटे बावून झाडीतून लपत

१ ह्या लढाईत खानाकडेचे तीन हजार लोक मारद झाल्याचे वर्तमान राजा पुरच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांना मिळाल्याचे त्याच्या कागदपत्रात नमूद केले आहे, असें प्रो सरकार ह्मणतात

२ प्रो सरकार ह्मणतात की, खानाचे दोघे मुलगे, एक मोठा सरदार, लिंबाजी ओसले व झुजारराव घाटगे असे ह्या पाडाव केलेल्या लोकांत होते.

छपत चालला होता त्यास व अफझुलखानाच्या कुटुंबातील इतर माणसाला वंडुजी काकडे याने पकडले तेव्हा त्यानी त्यास लाच देऊं केल्यावरून त्याने त्याला कोयनेच्या तीराने कन्हाडास सुरक्षित नेऊन पोचविले, महाराजापुढे याम आणिले नाही ह्याबद्दल महाराजानी त्याला देहातशासन केले

ह्या लढाईत महाराजास पुष्कळ लूट मिळाली गंपाऊणगे हनी, सातआठ हजार घोडी, हजारबाराशे उटे, सगळ्या नोफखाना, दोनतीन हजार बैल, मोहरा, होन वंगरे रोख नाणे दहाबारा लक्षाचे, मोने, रत्न, मोन्ये वंगरे जड जवाहीर दोनतीन लक्ष किमतीचे, कापड मुपारे दोन हजार ओझी, डेरे, गहुड्या, पाले वंगरे स्वारीच्या उपयोगाचे मुवलक सामान, इतकी लूट त्यास मिळाल्या याशिवाय आणखी खानाच्या लष्करातले पुष्कळ मराठे शिपाई महाराजाची मर्दमकी व आंदाय पाहून चकित झाले व त्याच्या नोकरीस मोक्या वुर्पाने राहिले यामुळे त्याच्या लष्करात पुष्कळच भरती झाली

खानाचे शिर कापून आणिले ते महाराजानी भवनाम वाहिले भवानीचे दर्शन घेतल्यावर ते मातु श्रीच्या दर्शनास गेले आपला परम प्रिय पुत्र विजयी होऊन सुखरूपपणे गडावर येऊन आपल्या दृष्टीस पडला ह्मणून तिला अतिशयित रूपे झाला तिन त्याला पोटागी धरून झटले 'सभाजीचा सूड उगवून तू नाझ्या डोक्याचे पारणे फेटिले, शिपाईगिरीची शर्त केली हें यश तुला मिळाले हे तुझे मोठेच भाग्य समजले पाहिजे शत्रूला मारून सुखरूपपणे मला येऊन भेटलास हा सोन्याचा दिवस उगवला' असे बोलून तिन महाराजावरून निबलोण केले, त्याच्या समागमे जे होते त्यास मोठमोठी बक्षिसे, वस्त्रे, भूषणे देऊन त्याची बढती करविली 'तुझी होता ह्मणून हा विजयी होऊन आला,' अशी त्याची तारीफ तिन केली

चिटर्णाम व शिवडिग्विजयकार ह्मणतात की, गटांचा सोपटा ह्या नावाचा क अफझुलखानाकडील मावळ्याचा मुख्य सरदार होता, त्याने फाजलखान व खानाच्या कबिला यास दोनशे लोकांच्या मदतीने कन्हाडास नेऊन पोचते केले हा सोपटा पुढे महाराजाच्या लोकांच्या हाती लागून त्याचा त्यानी शिरच्छेद केला. कानोजी जेध्याचा प्रतिस्पर्धी जो सोपटे तोच हा असावा सभासद ह्मणतो की, फाजलखानास इतर सरदारांप्रमाणे पकडून आणिले अमता त्याचा महाराजानी योग्य मान करून त्यास सोडून दिले

२ प्रो सरकार ह्मणतात ६५ हत्ता, ४००० घोडे, १२०० उटे, २००० ओझी कापड आणि दहा लक्षाचा पैज महाराजाच्या हाती लागला

मग आपल्या मैऩ्याची हालहवाल कशी काय आहे ते पाहण्यासाठी महाराज गडाखाली गेले युद्धात घायळ होऊन जे बेजार झाले होते त्याची शुश्रूषा योग्य प्रकारे व्हावी अशी त्यांनी चागली तजवीज केली, व प्रत्येकाकडे स्वतः जाऊन त्याचा परामर्श घेतला, व त्याच्याशी मुर व उत्तेजनपर भाषण करून त्याच्या वेदनाचे त्याम फारसे काही न वाटे असे केलें रणामध्ये पडलेल्या एकूण एक शिपायांनी यादी करविली, व त्याच्या वायकामुलाचे समाधान व आश्रामन करून त्याच्या निवाहासाठी त्याम वेतने करून दिली मरभूमीवर प्राणाम मुकलेल्या ज्या अमलदारांम प्रवी वतने दिली होती ती त्याच्या मागे त्याच्या कुटुंबात वगणपरपरेने चाल ठेविली लडाईत जखमी झालेल्या लोकांच्या जखमा प्रत्यक्ष टोऱ्याना पाहून त्या जखमान्य मानाने कोणाम दोनगे, कोणाम मर, कोणाम पाऊणगे असे होत वक्षाम दिले शिवाय ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे कोणाम पागोटी, कोणाम कडी वगैरे इनामे दिली जे वरच्या दरजाचे जुमले व मरदार होते त्याम मदिल झगे, मॉऩ्याची कडी, कटमाला शिरपेच, मोत्याच नुरे, आगळ्या, घोडी इत्यादि इनामे दिर्री कित्येकाम गाव, मोकामे आदिकरून वक्षीम दिले आणि ज्याची जशी मर्दुमकी नजरसे आली तिच्या मानाने त्याची वटनी केली कोणी पायचे होते त्याम पोटी दिली, कोणाम मरदान्या दिऩ्या, कोणाम पालह्या, अबदा गिरे दिर्री युद्धात पडलेल्या कित्येक पुरुपाचे मुलगे ज्वान होते त्याम बोला वून आणून आपल्या नोकरीस ठेविले लोकास इनामे व वटल्या ठेण्याच ह समारंभ महाराजांनी पदरच्या सर्व लोकांम जमवून त्याच्या समक्ष केला व ज्यानी मर्दुमकी केली होती त्याची तारीफ प्रसिद्धपणे केली ह्यामुळे सर्वांम अतिशयित उत्तेजन व उत्साह प्राप्त झाला आणि महाराजाच्या अगचे हे जोदार्य, हा दयाळपणा, व गुणाची वृज करण्याची ही उत्कृष्ट पद्धत पाहून त्याची नोकरी विशेषच जोमाने उत्साहाने व इमानाने करण्याचा हुरूप प्रत्येकास आला ह्या वेळी महाराज पंताजी गोपीनाथास विसरले नाहीत त्याने खानाकडे जाऊन वकिलीचे काम मोठ्या शिताफीने केल्यावद्दल हिवरेगाव इनाम देऊन पुष्कर मोठे बक्षीम दिले त्याप्रमाणेच विश्वामरावाने हेराचे काम उत्तम प्रकारे केल्यावद्दल त्यालाहि मोठे बक्षीम दिले

१ रायरीच्या बखरीत ह्मटले आहे की, दत्ताजी गापानाथ हा महाराजाचा वकील असून त्याने उत्कृष्ट कामगिरी बजावल्यावद्दल त्याला महाराजांनी एक लाख हौन

ही मोठी फते झाल्यावद्दल प्रतापगडावर व इतर ठिकाणीहि आनंदोन्मद केला जिकडेतिकडे वाघाचा एकच गजर होऊन राहिला घरोघरी विजयगुळ उभारत्या हत्तीवरून शंकरा वाटत्या ब्राह्मणास दक्षिणा दित्या गोरगरिबाम खैरात केली ब्राह्मणभोजने घातली महास्थलीचे मिद्ध, साधु, गोसावी याम पूजोपचारार्थ द्रव्य पाठविले अफझुलखानाच्या वधाचे व्रत आपल्या एकदम इष्टमित्राम कळविले गहाजीराजाम कर्नाटकात ते वार्तिकावगेवर लिढन कळविले हा जो विजय मिळाला तो सगळ्या हिंदू राद्याचा झाला असे मानून स्व प्रीत्यर्थ चोहोकडे मोठा उत्सव करण्यात आला तुळजापूर, पंढरपूर व आगणा पुर येथील देवस्थाने भ्रष्ट करणाऱ्या माणसाचा हा अगा वध झाला तो पुरणातराच्या एकाद्या राक्षसाच्या वधासारखा होय, असे सर्व लोक मान लागले आणि त्याचा नाश झाला यात काही तरी इशरी मंत्र आहे असे त्याम पंढर लागले सर्वांच्या हृदयात स्वदशाभिमानाचे वार सचरल अशा वनाचा त्यन केक शतके बिलकुल गवहि नव्हता त्या समयी लोकांच्या मनात कोणत्या भावन उद्भवत्या त्याचे दिग्दर्शन एका पवाज्यात झाले आहे अफझुलखानाच्या वधान्य हकीकर्तांचे वर्णन त्या पवाज्याच्या रूपाने कराने अमा हुकूम प्रत्यक्ष जित्त बार्दनी दरवारच्या एका शाहिराम केला अमुन त्यावद्दल त्याम एक शेर सोने व एक घोडा इनाम दिला असे क्षणतात

अफझुलखानाचा वध ज्या ठिकाणी केला तेथे त्याचे डोके पुरून त्यावर एक वुरून वाधिला व त्याचे नाव अफझुलवुरूज असे ठेविले खानाच्या हातची तरवार हिसकावून घेतली होती, ती ज्याचे स्मारक ह्मणून जतन करून ठेविली हा विजय आपणाम तुळजापुरच्या भवानीच्या प्रसादान प्राप्त झाला असे मानून तिची स्थापना प्रतापगडावर करावी असा विचार महाराजानी केला. गडरी नदीस हुशार ब्राह्मण पाठवून एक थिळा पैदा केली व कारागीर तुळजापुराम पाठवून तेथल्या मूर्तीच्या नमुन्यावर नवी मूर्ति घडविली बालेकित्त्यावरील कोटात चागली प्रशस्त जागा पाहून तेथे सुंदर देवालय बाविले, आणि त्यान ह्या मूर्तीची स्थापना सुमुहूर्ती यथाविधि करविली ह्या देवालयात नित्यपूजा

बक्षीम देऊन हिवरेगाव इनाम दिला अि दि ह्मणतो की, पनाजापनाम हिवरेगाव इनाम दिला कित्येकाचे असे ह्मणणे आहे की, खानाचा वकील कृष्णाजा भास्कर क्षाम महाराजानी इनामाची लाळूच दाखवून आपलामा करून घेतले व त्याम पुढे हिवरेगाव इनाम देऊन आपल्या नोकरीम ठेवून घेतले

नेवेद्य व ब्राह्मणभोजने करण्यासाठी त्या त्या कामावर कारभारी नेमून त्यांस तनखा लावून दिला देवालयीत उत्सवादि करण्यास लागणाऱ्या खर्चासाठी नेमणूक करून दिली शिवाय देवीस शृंगारण्यासाठी दागदागिने व उंची वस्त्रे मुबलक दिली येथे तुळजापुराप्रमाणे उत्सव, नवस, यात्रा वगैरे व्हाव्या अशी व्यवस्था केली ^१

अफझुलखानाचा वध होऊन त्याजबरोबर दिलेल्या फौजेचा पुरा नाश झाला ही खेदकारक बात अदिलशहाम व बडे-साहेबिणींस कळली तेव्हा त्यास पराकाष्ठेचे दुःख झालें असे सांगतात की, जामुदानी हे भयंकर वर्तमान पातशहास कळविले तेव्हा तो अत्यंत दिलगीर होऊन तत्कावरून उतरून महालात जाऊन पलगावर निजला तसेच वडेसाहेबिणीच्या कानी हे वर्तमान पडताच ती 'अब्दा-अब्दा' खुदा! खुदा!' ह्मणून पलगावर आग टाकून शोक करीत पडली अफझुलखानासारख्या शूर व वलाद्वय सरदारास नामोहरम करून त्यांचे शिर कापून नेले एवढी मोठी फौज गेली असता तिचा पुरा फटशा उडाला एम्दर चीज-वस्त लुटीस गेली असे जबर नुकसान होऊन शिवाजीमहाराजांचे मामर्थ्य नष्ट वाटले, ते आता मुसलमानी पातशाहत वुटवून टाकून हिदुपातशाहीची

१ कित्थिकाच अम ह्मणणे आहे की, हे देवालय चंद्रराव मोत्यास जिकित्यावर बाधिले मि किरुड या देवालयासंबंधाचा एक दंतकथा शेटगावकरांच्या वरगरीच्या नावागने अशा देनात की, महाराजांनी विनापुरमरकाराशी विरोध आरंभिल्या कारणाने त्यांना आपली कुलस्वामिनी तुळजापुरची भवानी तिच्या दर्शनास प्रति र्पणी जाणे दुर्घट झाल्याकारणाने त्यांनी रायगरीच्या कित्त्यावर भवानीचे देवालय बांधण्याचा वेत केला, व प्रतापगड ही भगवतीस दगड पाहून आणावयाम लोक पाठविले पण देवाने त्यांच्या स्वप्नात येऊन त्यास सांगितले की, माझे देवालय महाबळेश्वरामन्निध बाबांचे अर्शा मार्जा इच्छा आहे तरा भोग्या नावाच्या टेकडीचा शोध लावून तेथे माझी स्थापना कर व तेथेच तुळयामाठी एक किल्ला बांध स्वप्नातल्या ह्या तिच्या आज्ञेप्रमाणे हा भोरप्या डोंगर महाबळेश्वरापासून बारा मैलावर सापडला. तेथे त्यांनी हे देवालय व प्रतापगड ही बाधिली, देवांचे देऊळ ह्या गडावर अफझुलखानाच्या वधापूर्वी होते याबद्दलचा एक पुरावा ते असा देतात की, महाराजांनी अफझुलखानाच्या मुलाखतीस जाताना व त्याचा वध करून परत आल्यावर देवांचे दर्शन घेतले असा उल्लेख आहे या उल्लेखावरून फार तर एवढेच मिट्टे होते की, हा नवा गड बाधिला तेव्हा त्यावर आपल्या उपास्य देवतेचे एकाद्रे लहानमे देवालय महाराजांनी अगोदर बाधिले अमुन सदरील विजयानंतर ते विशेष मोठ्या प्रमाणावर बाधिले असावे.

स्थापना करितात, असा सर्व अमीरउमरावाम वाक पडून ते चिताक्रांत झाले. आता अदिलशाहीची धडगत दिमत नाही, शिवाजीमहाराज आपली विजयी फौज घेऊन येऊन विजाप्रशहर दस्तगत करितात, अशी चर्चा घोरोघर होऊ लागली पातशाही नोबत तीन दिवस बंद पडून पातशहा व त्याची आई यानी तीन दिवस अन्नमेवन केले नाही, असे ह्मणतात

१ अफझुलखानाच्या वधामुद्राच्या अनक त्तक्या प्रचलित आहत मार्शल याने विजापुराचा वृत्तांत लिहिला आहे त्यात तो अमे ह्मणतो की, आपल्या मोहिमेचा वाडट शेवट होऊन आपला तीन नाश होणार हे अफझुलखानाला पृथक् समजून आले होते ह्मणून त्याने आपल्या दरे बायकांना बालावून आपून ठार मारिले हे अत्यंत क्रूर कर्म करण्याचे कारण असे मागतात की, आपल्या पश्चात् त्याचा परपुरुषार्था मवव होऊ नये ह्मणून त्याने ही अशा अमानुष स्ववरद्वारे घेतली ' ह्या अफझुलखानाचा वाडा ज्या जागी होता त्याच्या आमपाम ह्या त्याच्या बघलेल्या बायकाच्या कवरा अजून दाखवितात शेडगावकराच्या बखरीत ह्या इत कथेचा उल्लेख आहे तेथे आणखी असे ह्मटले आहे की, हा अफझुलखान मोहिमेस निघताना आपल्या गुरूच्या दशनाम गेला तेव्हा त्या गुरूला तो शिगावाचून नुसता धड आहेमा दिमला. प्रो मरकारानी अफझुलखानाचा वाडा ज्या ठिकाणी होता ते ठिकाणी प्रत्यक्ष पाहिले अमुन तेथे हल्ली रान माजले आहे, काही मोडक्या इमारतीचे शेष तेथे दिमतात, आणि ज्या डोहात अफझुलखानाने आपल्या दरे बायका लोडून देवून बुडवून ठार मारल्या तो त्यानी पाहिला, असे ते ह्मणतात.

भाग बारावा.

विजापूरमरकाराच्या दुसऱ्या मरदारांचा पराभव.

१६५९-६०

अफझुलखानाचा वध करून त्याच्या मोठ्या सेन्याचा पुग नाश केल्यावर महाराजाच्या याकचोडोकडे घमून त्याला पुढील स्वराज्यविस्ताराचें काम मूढम जाले त्या सरकाराचे आणखी किंठे व प्रात कार्वाज करण्यास जाला फारसे कठीण गेले नाहीं अफझुलखानाने जिवानीमहाराजावर स्वारी करण्याचे वर्तमान शिर्दाम कळल्याबरोबर त्याने तळा व घोसाळा ह्या कित्यास वेढा दिला परंतु इतक्यांत त्याच्या कार्वाजी असे आले की खानाचा वध होऊन नगळे सैन्य गारद जाले त्याबरोबर त्याने वेढा उठवून भिच्छहाट केली त्याच्यावर स्वारी करण्याच्या टराद्याने महाराजांना आपले सैन्य तयार केले परंतु त्या वेळा पन्नाळा हाती येण्याचा सुमार निमऱ्यावरून ते तिकडे वळले

हा कित्यावर विजापूरमरकाराने नेमलेला किंठेदार होता तो आपण होऊन त्या स्वार्थीन करून दण्डाने तयार झाला त्यावरून त्याच्याशी बोलणे कळाले हा उत्तम फायदा असा अनायामे हाती येत आहे हा पाहून महाराजांना हिंसा अमळ सजय आला त्याला वाटले की, अगाठोम दाखवून आपणाला मत्तटात घरण्याचा विजापूरमरकाराचा गुप्त वेत असावा, तरी पण गट आपल्या हाता आल्यास फार वर होईल असे वाटल्यावरून आपला एक परम विश्वासू नरदार बरोबर पुढील मावळे ठेऊन त्या कित्यावर पाठवावा असा त्यांनी विचार कला मग अन्नाजी दत्तो याची त्या कामगिरीवर नेमणूक केली, आणि आपण स्वतः बरोबर पुढील स्वार व पायदळ घेऊन जवळपास तयारीत राहिले ते अर्थात् अशाकरिता की, काहीं दगा आहे असे आढळून आल्यास शत्रूचे तत्काळ परिचय करिता यावे, परंतु लढाईचा प्रसंग मुळी आलाच नाहीं किंठेदाराने

म्बूल केत्याप्रमाणे किल्ला बिनहरकत स्वाधीन केला^१ (आक्टोबर १६५९). असाच पावनगडहि त्याच्या कबजात आला हे किल्ले ताच्यात आल्यावर महा- गजानी वसतगड छापा घालून घेतला कृष्णानदीच्या दोन्ही तीरावरील प्रांतांत आपला अमल बसवून तेथला वसूल बिनबोभाट जमा व्हावा यासाठी तिकडील चर्चे गडावर आपली टाणी महाराजानी बसविली ही अशी टाणी वत्तास शिरा- ज्ञाच्या गडीपर्यंत बसवीत जाऊन तिकडील वसूल जमा करण्यासाठी त्यानी कामदार नेमिले

पन्हाळा कबजात आल्यावर महाराज त्या गडावर जाऊन राहिले, व सध्या- डाच्या माथ्यावरील व त्याखालील किल्ले हस्तगत करण्याचे त्यानी मनात आणून तिकडे आपले लोक पाठविले हे बहुतेक किल्ले त्यास बिनहरकत मिळाले, टटाई वगेरे फारसी करावी लागली नाही मात्र रागणा व खेळणा हे किल्ले उपा घालून घ्यावे लागले खेळणा किल्ला ध्यावयाम बरेच प्रयास पडले ह्याणून त्यास त्यानी विशाळगड असे नाव दिले, त अद्यापि चालत आहे हा एवढा मुलख महाराजानी अफझलखानाचा व व केत्यावर दोनतान महिन्याच्या अव- शीत हस्तगत केला ह्याप्रमाणे सगळा कोल्हापूरप्रांत व त्यातील किल्ले महा- गजानी घेतले

ह्या वेळी मिरज येथे विजापूरकरांचे टाणे अगून त्यावर हस्तमजमान नावाचा सरदार मुख्य होता याच्या ताब्यात कोल्हापुरापामून रत्नागिरीपर्यंत मुलख अगून आणखी कानडा प्रांतहि त्याच्या हवाली होता त्याने महाराजाच्या ह्या कामधुर्मास मुळीच हरकत केली नाही याच कारण एक तर असे असावे की,

१ हा किल्ला हस्तगत करण्याच्या हस्तगत व्हावा इतकी जात ना अशी आख्या अति- शयित मजबूत जमन महान हस्तगत ह्याप्रकारच्या नाहा जगे पातन ना धाण्याची महाराजानी पुढाळ पुक्ति यत्त त्या कामाच्या पदराच्या काही सरदारांस शिक्षा कर- याचें मिय केले त हा त्या सरदारांनी आपल्या हाताखालच्या मातभ्राठये लोकामह महाराजाचा नोकरी सोडण्याचा प्रहाणा करून पन्हाळावरील किल्लागम अशी वनति केली की, आह्मा जिवाजीमह राजार नागुप होउन त्याची नोकरी सोडून गेल्या जाहो आह्मास तुमच्या चाकरास ठेवा हे त्याच ह्याणणे त्या किल्लेदारास खरे जाहून त्याने त्यास किल्ल्यावर घेतले फेडे महाराजांनी किल्ल्यास वेटा दिल्या मग ते शिवशा रात्री मक्तेनाप्रमाण वर गेल्या लोकांनी खालील काही लोकाम जेथे गट झाटा होती अशा जार्गी वर घेतले. महाराजाच्या लोकांनी एकवट होऊन खवालदारावर हल्ला केला व त्याचा माड करून किल्ला हस्तगत केला.

तो त्याला मिऊन जागच्या जागी थवकून राहिला असावा, किवा त्या वेळचे राजापूर येथले इंग्रज व्यापारी सशय घेतात त्याप्रमाणे त्याला महाराजानी लाच देऊन गुपचूप बसविले असावे परंतु पुढे त्याला असा हुकूम आला की, त्याने शिवाजीमहाराजावर चालन जाऊन कोल्हापूरप्राताचे रक्षण करावे त्याच्या जवळ त्या वेंळी तीन हजार स्वार व थोडेसे पायदळ होते इतक्या लोकांमह तो पन्हाळ्याजवळ चालून गेला (आक्टोबर स १६५९) तो जवळ आला असे पाहून महाराजानी त्याच्यावर आपल्या स्वारानिशी हथ्र केला, त्याचा पुरा मोड करून त्याम कृणेपार हाकून दिले, व त्याचा शेवटपर्यंत मारखा पिच्छ पुरविला त्याचा पाठलाग करीत करीत महाराज थेट विजापुरापर्यंत गेले ^१ वाटेतील मोठमोठे गाव लुटून त्यानी उद्वस्त केले, व पेठा होत्या त्यावर दस्त बसविला हा असा मारखा थुमाकूळ उडवून देऊन ते तिकडून मोठ्या वेगाने परतले, ते इतके की, त्याचा पाठलाग करणे शत्रुला दुरापास्त झाले आणि त्याचा तो विलक्षण वेग पाहून विजापरकरानी हा प्रयत्न केलाहि नाही

ह्याप्रमाणे थेट विजापुरशहरापर्यंत जाऊन सगळ्या प्रात लुटून उद्वस्त करून महाराज विशाळगडास येऊन दाखल झाले येथे त्याच्या आज्ञेवरून अन्नाजो दत्तो यानें पायदळमेन्य जमा करून अगदी सिद्ध ठेविले होते ते घेऊन ते लागलीच रत्नागिरी प्रातात शिरले, आणि तिकडची बंदरे व शहर कावीज करण्याचा त्यानी सपाटा चालविला ह्या मोहिमेत त्यानी राजापुगवग मात्र हल्ला केला नाही याचे कारण राजापूरच्या व्यापाऱ्यानी असे नमूद करून ठेविले आहे की, हे शहर रस्तमजमान याचे असून महाराजांशी त्याने सलोखा केला होता बडी साहेबीण त्याचा द्वेष करीत असे ह्मणून त्याला स्वसरक्षणार्थ महाराजांशी स्नेह करावा लागला ह्या वेंळी त्यानी दासोळ शहर आणि त्या खालील सगळी टाणी हस्तगत केली ह्या टाण्यावरचे अदिलशहाचे मुमेदार राजापुरास पळून गेले तेथून रायगडावर येऊन पुन फौजेची चांगली तयारी करून त्यानी चेऊल शहरावर हल्ला केला

१ राजापूरच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांचा ह्या वेळचा असा लेख आहे की, अफझलखानाचा मुलगा फाझलखान हा रस्तमजमानावरोंवर होता फाझलखानाचे बहुतेक लोक पडले, आणि रस्तमजमान जेमतेम हुन्नी, येथे जाऊन स्वस्थ बसला. प्रो. सरकार पृ. २९४.

२ प्रो. सरकार पृ. २९४.

त्या शहरांत त्यांनी तीन दिवस मुकाम करून ते यथेष्ट लुटले हे शहर त्या वेळी मोठे सधन होते त्यात महाराजास पुष्कळ द्रव्य सापडले तेथला ठाणेदार खोजोजी यास कैद करून ते शहर त्यांनी हस्तगत केले, व ही सगळी लूट राजगडावर सुरक्षित नेली

ह्या धामधुमीत दाभोळचा सुभेदार पराभव पावल्यामुळे अफझलखानाची मालाची तीन जहाजे त्या बदरात होती ती घेऊन तो राजापुगम गेला तेथे रुस्तमजमानाच्या हुकमावरून त्या जहाजावरचा माल बदरावर उतरला ही बातमी महाराजाच्या एका सरदाराला लागताच त्याने राजापुराकडे आपल्या लोकानिशी दौड केली मगठे जवळ आले असे कळताच राजापूर येथला रुस्तमजमानाचा सुभेदार वरील एका जहाजात बसून जाऊ लागला तेव्हा तेथल्या इम्रजव्यापाऱ्याचा एक दलाल मि हेत्री रिव्हिगटन नामक एका इम्रज कामदाराकडे येऊन म्हणाला की, मी तुमच्या नावाने रुस्तमजमान याला काही रकम कर्जी दिली आहे ती ह्या सुभेदाराकडून वगूल करून घ्या यावरून त्या कामदाराने आपले एक जहाज त्या जहाजाच्या मागे लावून त्या सुभेदाराला अटकात्र केला, तेव्हा त्याने काही रकमेच्या मोवदऱ्यादाखल त्या जहाजातला माल दिला ही अशी त्याची गडबड चालली अमता महाराजाचे वर सांगितलेले लोक त्या बदरावर येऊन यटकले आणि त्यांनी राजापूरचा सुभेदार ज्या जहाजातून पळून जात होता ते पकडून देण्याविषयी वरील इम्रज कामदारास सांगितले, पण तो ते ऐकना इतकेच नव्हे तर त्या सुभेदाराच्या सागण्यावरून त्याने अफझलखानाच्या वर सांगितलेल्या दोन जहाजांपैकी एक आपल्या कबजात घेऊन त्यास निराळे नाव दिले, आणि त्याची बोलाचाऱी होत असतां तिसरें जहाज निसटून गेले तेव्हा महाराजाचा सरदार सुभेदाराजवळून घेतलेला माल त्याजकडे मागू लागला तोही तो देईना तो ह्याणाला की, आमची रकम शहराच्या महसुलातून घेण्याची आह्माला परवानगी देत असाल तर जप्त केलेल्या मालाची तुम्हास किंमत देतो. ह्याप्रमाणे निराशा झाल्यावर त्या सरदाराने इम्रजाचे दोन दलाल पकडून नेले, आणि आमचे दलाल सोडून ह्या असे सागण्यासाठी त्याच्याकडे फिलिप गिफर्ड नावाचा एक कामदार गेला होता त्यालाहि त्याने अटकेत ठेविले आणि इम्रजास असे सांगून पाठविले की, अफझलखानाची तिन्ही जहाजे व सुभेदाराकडून घेतलेला माल आमच्या स्वाधीन होई पर्यंत कैद केलेल्या इसमास आह्मी सोडून देणार नाही. त्याने हे तिघे कैदी

खारेपाटणास नेऊन ठेविले इकडे रिविंहेगटन यानें शिवाजीमहाराजाना पत्र लिहून अशी विनंति केली की, 'आमचे कैद केलेले इसम सोडून देण्याचा हुकूम करावा तुम्ही दंडाराजपुरीवर हल्ला कराल त्या वेळीं आम्ही तुम्हांस मदत करूं. तुमच्या लोकानी आम्हांस मुसलमानाचीं जहाजे पकडून घ्यावयास सांगितले, परंतु आम्ही ते केले नाहीं, कारण त्याच्याशी वैर करणें आम्हांस इष्ट वाटलें नाहीं' ह्या आशयाच्या पत्रावरून महाराजांनी आपल्या सरदारास असा हुकूम पाठविला की, इंग्रजांच्या कैदीस सोडून घ्यावे, रुस्तमजमानाच्या मुखत्याराच्या ताब्यात राजापूर शहर पुन घ्यावे, आणि त्या शहरातल्या लोकांची जी कांहीं चीजवस्त लुटली असेल ती त्याची त्याना परत करावी असें सांगतात कीं, आपला दोस्त रुस्तमजमान याच्या शहरावर असा हल्ला केल्या कारणानें महाराजांनी आपल्या त्या मरदाराला नोकरीवरून दूर केले हा हुकूम पोचतांच दलालास सोडले, परंतु गिर्कड याची सुटका एका ब्राह्मणाने लबाडी केल्यामुळें लोंकर झाली नाहीं त्यावरून रिविंहेगटन यानें महाराजाकडे पुनः तक्रार केली. पण त्याच्याकडून पुन हुकूम येण्यापूर्वी ह्या इंग्रज कैद्याला खारेपाटणाहून विशाळगडाकडे महाराजाचे लोक घेऊन जात असता इंग्रजांच्या शिपायानी त्याच्यावर हल्ला करून त्याना सोडविलें असें झणतात.^१

अफझुलखान व रुस्तमजमान अशा बलाढ्य सरदरांचा शिवाजीमहाराजांपुढें काहींच उपाय न चालून एक तर प्राणास मुकला व दुसरा जीव घेऊन जेमतेम विजापुरात जाऊन पडला, व महाराजांच्या लोकांनी त्या राजधानीपर्यंत दौड करून सर्व देश लुटून जाऊन टाकला ह्यामुळे विजापूरसरकाराच्या अमलांतील एकूण एक गावातल्या लोकांस महाराजाची मोठीच दहशत वाटूं लागली लहानसान मुसलमान सरदार व किल्लेदार महाराजाचें नाव ऐकताच थरथरां कापूं लागले, मग त्यांच्यावर चालून जाण्याचें धैर्य होणार कोणाला ? हें पाहून कित्येक मराठे पुंड गावात शिरून शिवाजीमहाराजाचें नाव सागून खडणी व लूट जमवून यथेष्ट मजा माहूं लागले विजापूरसरकारास तर महाराजाची फारच धास्ती वाटूं लागली. त्या दरबारांतील अमीरउमरावांमध्ये यादवी माजली होती

१ ह्या मरदारालाचे नाव दोरोजी होते असें झणतात

२ हा सगळा मजकूर प्रो सरकार यानी आपल्या ग्रंथांत राजापूर येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या स १६६० तल्या कागदपत्राच्या आधारांनं नमूद केला आहे त्यावरून बुळविला आहे.

विजापूरसरकाराच्या दुसऱ्या सर्वेक्षिणावधि

तीसुद्धा ह्या वेळी अशत बंद पडून जो तो शिवाजीचें बंड कसें मोडावें ह्या फिकिरीत पडला शिवाजीमहाराजावर आता कोणास पाठवावें ही चिंता अदिलशहास प्राप्त झाली कोणी नामांकित सरदार पुढें होऊन दंड टोकूच मी शिवाजीवर जातो असें ह्मणण्यास तयार होईना असें सांगतात कीं, अफझुल-खानाचा मुलगा फाजलखान याची बादशहापाशी नेहमी आपल्या बापाच्या घाताबद्दल सूड उगविण्यासाठी महाराजावर मोहीम करावी अशी सारखी अर्जाजी असे, परंतु त्याम एकट्यास त्याच्यावर मोहीम करण्याची छाती नव्हती कित्येक सरदारांचे असें मत पडले कीं, अदिलशहाने स्वतः ह्या मोहिमेवर जावे, पदरच्या कोणत्याहि सरदारावर या बाबतीत भरवसा ठेवणें बरोबर नाहीं, परंतु कित्येकानी उलट असा अभिप्राय दिला कीं, बादशहानें स्वतः अशा बंदखोरावर चालून जाणे कमीपणाचें आहे शिवाय शिवाजी-महाराज अतिशयित वाडसी व हुशार असत्यामुळे केव्हा काय करितील याचा नेम नाहीं, आणि बादशहाचा जीव ह्या अविचाराने योक्यात पडेल ।

ही अशी विजापूरदरबारात भवतिनभवति चालली असता ह्या वेळीं शिंदी जोहारनामक एक सरदार पुढें आला हा जातीचा हबशी असून मोठा पराक्रमी होता हा कर्नाटकातील मोहिमान पुष्कळ चांगली कामगिरी करून मोठ्या योग्यतेस चढला होता पुढें याचा आणि बादशहाचा वेवनाव येऊन हा कुंठेप्रतात स्वतंत्र होऊन राहिला होता ह्या त्याच्या शिरजोगणाबद्दल बादशहाच्या मनात त्यास शिक्षा करावयाची होती, परंतु पुढें त्याने कृतकर्माबद्दल माफी मागून बादशहाची आपणावर पुन कृपादृष्टि व्हावी असा प्रयत्न चालविला होता. बादशहानें त्यास ह्या वेळीं असें सांगून पाठविले कीं, तूं शिवाजीमहाराजावर स्वारी करून त्याची खोड मोडून येशील तर तुला भाद्वी क्षमा करून मोठ्या योग्यतेस चढवूं ही अट त्या सरदारास पसत होऊन तो ह्या मोहिमेवर निघाला.

१ असे सांगतात कीं, ह्या सुमारास औरंगजेब आपल्या भावास नामोहरम करून व बापास अटकेत ठेवून दिल्लीच्या तक्तावर बसल्यानंतर त्यानें दक्षिणेत आपली सत्ता कायम करून बाढविण्याचे मनात आणिले, आणि त्याच्या अमलातल्या मुलखात शिवाजी महाराज धामधूम करीत होते, त्याचा नाश करण्यासाठी शास्ताखाननामक एका सरदाराबरोबर मोठी सेना देऊन पाठविले (१६६०), आणि विजापूरच्या अदिलशहासही महाराजावर स्वारी करावयास सांगितले. ह्मणून अदिलशहाने ही अशी मोहिमेची घाई चालविली होती. शास्ताखानाच्या मोहिमेची हकीगत पुढें सोळाव्या भागात निराळी दिली आहे.

तेव्हां त्याच्याबरोबर फाजलखानहि वापाच्या मृत्यूबद्दल मूड उगविण्याच्या हेतूने निघाला

शिद्दीजोहाराबरोबर बादशहाने फारच मोठी फौज दिली होती अफझुलखानाबरोबर दिलेल्या फौजेच्या दुापट ती होती असें झणतात हा शिद्दी ह्या मोहिमेस निघण्यापूर्वी त्यास बादशहाने सलाबतखान अशी नवी पदवी देऊन त्याचा गौरव केला मनात की, कोठून तरी त्यास आपली कामगिरी उत्साहपूर्वक व इमानाने करण्याचा हुरूप यावा फाजलखानाम तर अर्शा उत्कठा लागून राहिली होती की, शिवाजीमहाराजाशी मोठ्या निकराचा सामना करून त्याचा पुरा मोड करून आपल्या वापाचे उसने आपणास केव्हा ध्यावयाम मिळते ह्याप्रमाणे इकडून ह्या दान सरदाराला महाराजावर पाठवून तिमडून जजिऱ्याच्या शिद्दीला वाडीच्या देशमुखाच्या मदतीने महाराजाच्या ताब्यातील कोकणपट्टीवर स्वारी करण्यास अदिलशहाने फर्माविले शिद्दीजोहार व फाजलखान यांनी पहिल्याने पन्हाळ्यावर हज्जा करण्याचे ठरवून त्या गटाकडे कूच केले, व तो कित्रा घेण्याचे काम शिद्दीजोहाराने करावे आणि फाजलखानाने घाटावरून कोकणात शिवाजी-महाराजाच्या मुलखात शिराव असें ठरले

महाराजाचे हेर सर्वदा चोहोकडे हिडत त्यांनी ही मगळी दक्कीगन त्याला लागलीच कळविली आपणावर शत्रूची अशी जिकडूनतिकडून गर्दा होणार आहे हे अगाऊ समजताच प्रत्येक किल्ल्यावर उत्तम बंदोबस्त करून आपल्या लोकास हुशार राहावयाची बर्दा महाराजांनी दिली शत्रूच्या चोहोकडून होणाऱ्या हल्ल्यास टक्कर देण्याची त्यांनी कडेकोट तयारी केली रघुनाथपंतास कोकणात फत्तेखान शिद्दीशी झुजण्यास सांगितले, कल्याणभिवडीप्रांताचे रक्षण करण्याचे काम आबाजी सोनदेव यास सांगितले बाजी पासलकर यास वाडीच्या लखम सावताशी टक्कर द्यावयास पाठविले, घाटावर मोरोपंतास पुरंदर, मिहगड, प्रतापगड इत्यादि किल्ले व त्याच्या आसपासचा मुलूख यांचे रक्षण करावयास सांगितले, आणि आपण स्वतः पन्हाळ्याचा बचाव करावयाचा असा निश्चय करून त्या किल्ल्यावर कडेकोट बंदोबस्ताने राहिले, व नेताजी पालकराला आपल्या स्वारांनिशी शिद्दीजोहाराच्या सैन्यावर लावून लावून छापे घालून हैराण करावयास सांगितले महाराज स्वतः पन्हाळ्यावर जाऊन राहिले

१ चिटणीस व. शि. दि. हे सरजाखाननामक आणखी एक सरदार याच्या बरोबर दिला होता असे झणतात.

याचें कारण असें कीं, विजापुराकडून येणाऱ्या सैन्याचा रोख प्रथमतः कोल्हा-पूरप्रांतावर असून पन्हाळा किल्ला घेण्याचा वेत त्याने केला होता हें महाराजांस कळून तो त्याच्या हातीं सहसा जाऊं देऊ नये असें त्यानी मनात आणिलें. परंतु त्या किल्ल्याचे रक्षण स्वतः करण्याचे त्यानी मनांत आणिले हें बरोबर नव्हते असें पुढें प्रत्ययास आले

शिंदीजोहार आपल्या सैन्यानिशी पन्हाळ्याकडे येऊं लागला तेव्हा त्यास महाराजांनी प्रथम मुळीच हरकत केली नाहीं त्यास चागला अगावर येऊं देऊन मग त्याची खोड मोडावी असा त्याचा इरादा होता पन्हाळ्यापाशीं शत्रूसैन्याने ठाणे दिले तेव्हा नेताजीने आपली हालचाल मुरू केली तो त्या सैन्यावर रात्रीचे छापे घालू लागला, त्याची रमड बंद करून त्यास दाणावैरण भिडेंनासं करूं लागला शत्रूशी उघड सामना करण्याचे तो टाळी. आमपासच्या सैन्यातून हळूच न कळत मावळ्याच्या टोळ्या शत्रूच्या ठाण्याजवळ येत व ज्या वाजूला बंदोबस्त अमळ टिला असे तिकडून आत तरवारी घेऊन घुसत व कापाकापी करीत, व शत्रूचे लोक अगावर चालून आले ह्याणजे त्यावर गरनाळा सोडून पार निघून जात ह्याप्रमाणें नेताजीने शत्रूसैन्यास पुष्कळ त्राण केले, व स्वताचे फारसे नुकसान होऊ न देता त्याचे पुष्कळ लोक ठार मले शिंदीजोहाराने पाहिले कीं, असले छापे घालणारे पार नाहींतसे केले पाहिजेत, त्याधिवाय काहीएक करिता यावयाचे नाहीं यास्तव तो स्वतः त्याच्यावर आपल्या लोकानिशी हल्ला करूं लागला, व जे लोक मापडतील त्याचा सहार करण्याचा त्याने सपाटा चालविला, परंतु त्या डोगरी मुलखात मराठ्यांचा पाठलाग करण्याचे काम अतिशयित कठिण आहे, व ते करण्यापामून काहीएक फायदा नाहीं, असें पाहून त्याने आपले लोक दूरदूर टाणीं करून त्यावर ठेविले होते ते सगळे एकवट करून किल्ल्यास विशेषच मजबूत वेडा दिला त्या वेळी हवा फारच प्रतिकूल होती तरी त्याने किल्ल्यावर मोठ्या जोराचा मारा चालविला, किल्ल्यातून बाहेर व बाहेरून किल्ल्यात कोणाहि मनुष्यास जाऊं देऊं नये असा कडेकोट बंदोबस्त त्याने केला, व आपल्या सैन्यास असा एकसहा हुकूम फर्माविला कीं, कोणीहि मराठा हातीं लागल्यास त्यास जीवंत सोडूं नये. आपले लोक रात्रंदिवस सावध व जागृत राहावे ह्यासाठीं रात्री निराळे व दिवसा निराळे असे अधिकारी व शिपाई पाहान्यावर असावे अशी त्याने व्यवस्था केली, आणि सर्वे फौजेवर आपण स्वतः देखरेख करूं लागला.

ह्याप्रमाणे महाराज त्या किल्ल्यावर चार महिने अडकून पडले शत्रूचा वेडा उठण्याचा रंग मुळीच दिसेना कारण त्याचें सैन्य फारच मोठें असून त्याचा बंदोबस्त नामी होता नेताजी पालकराने बाहेरून कितीहि छापे घातले तरी तें सैन्य ह्मणण्यासारखे कमी झाले नसते वरून तोफाचा मारा कितीहि केला तरी त्यापामून त्याचे फारसें नुकसान होण्यासारखे नव्हतें दुमरे असें की, खुद्द महाराज ह्या किल्ल्यात अडकून पडले आहेत असें शत्रूम कळून आल्यावरून तो आता ह्या किल्ल्याचा वेडा उठवून दुसरीकडे जाईल हे स्वप्नीहि आणावयाला नको किंवा सर करण्यासाठी आपल्याकडून तो शिकस्त केव्हावाचून राहणार नव्हता, हे उघड होते शिद्दीजोहाराला आता अशी खात्री वाट लागली होती की, हा किल्ला वेळाउशीर आपल्या स्वाधीन होऊन शिवाजीमहाराज हाती खाम लागतील, आणि जे काम आजपर्यंत कोणाच्याहि हातून झाले नाही ते केव्हाचे गंग आपणाम मिळून आपली विजापूरदरवारात मोठी वडती होईल हे विचार भनान येऊन त्याला मोठाच आवेश व उन्माह प्राप्त झाला होता इकडे महाराजाना तरी किल्ल्यावर सर्व प्रकारचा बंदोबस्त असा उत्तम राखिला होता की, शत्रु त्याखाली एकदोन वेंपे सारखा गराडा ठेऊन वमला तरी त्याच्या हानी तो कदापि गेला नमता व त्या किल्ल्यावरील लोकांस दोन वेंपे पुरे इतकी अन्नमासुग्रा व दारुगोळा भन्न ठेविला अभन्यामुळे बाहेरून ही सामुग्री येण्याची बंद झाली तरी काहीएक अडण्यासारखे नव्हते असें होते तरी हा असा आपला कोडमारा होऊन आपण एकेच जागी अडकून पडलो, आपले लोक बाहेर काय करीत आहेत ते कळण्याचा मार्ग मुळीच उरला नाही, आपल्या लोकांस प्रसगानुरूप जे काहीं हुकूम द्यावयाचे ते देण्याची सोय आता राहिली नाही, हे लक्षात येऊन त्यांस अतिशयित वाईट वाटूं लागले येथून आपली सुटका होते कशी ही चिंता त्यांस उत्पन्न झाली किल्ल्यासभोवार शत्रूचा पक्का गराडा पडला असून कोणत्याहि ठिकाणी त्याचा बंदोबस्त अगदी लेचापेचा नव्हता तेव्हा त्यातून निसटून जाण्याचा वेत साधण्यासारखा नव्हता वरें, शत्रूवर एकदम तुटून पडून सामना द्यावा तर तेहि साध्य नव्हतें, कारण त्याचे सैन्य फार मोठे होते, व असें धाडस केल्यास आपले सर्व लोक खात्रीने नाश पावतील असें महाराजांस वाटत होते. तेव्हा त्याच्या तावडीतून सुटून जाण्याचा दुसराच काहीं तरी उपाय योजिला याहिजे असें मनात आणून त्यांनी शिद्दीजोहाराला असा निरोप पाठविला की,

‘आझी किल्ला स्वाधीन करून देण्यास राजी आहों, व आमच्या जिवास काहींए धोका नाही असें अभय दिल्यास आझी स्वत किल्ल्याच्या खालच्या माचीव तहाचे बोलणे करण्याकरिता येतो ’ हा निरोप ऐकून शिद्दीस मोठा आनंद झाला, व त्याने त्यास अभयवचन दिले त्यावरून महाराज आपल्या बरोव थोडेसे लोक घेऊन शिद्दीच्या छावणीत सभ्याकाळच्या सुमारास दाखल झाले त्यास हे माहीत होते की, शिद्दीच्या शब्दावर विश्वास ठेवण्यास मुळीच हरकत नाही उभयताची गाठ पडल्यावर महाराजानी असा वेमालूम वहाणा केल की, तो त्या शिद्दीस खराच वाटला किल्ला स्वाधीन करून देण्यासंबंधाच्या बहु तेक मुख्यमुख्य कलमाचा विचार होऊन ती नक्की केली पण इतक्यात राठ पडली ह्याणून काही किरकोळ बावीचा निकाल उदयिक करू असे वचन देऊन महाराज त्याचा निरोप घेऊन परत किल्ल्यावर गेले ’ शिवाजीमहाराज अगर्द दीन होऊन आपणाम शरण आले, आता ते आपण सांगू तसे विनतकः ऐकतील असें शिद्दीस वाटून तो निश्चित झाला ते आता युद्ध करीत नाहीत किल्ला आपल्या हातीं आल्यातच जमा असें समजून शिद्दीच्या लोकानी किल्ल्या वरचा मारा बंद केला पाहान्यावरचे लोक वेसावध राहून मजा करू लागले

ह्याप्रमाणे शिद्दीच्या लोकास गाफील करून महाराजानी किल्ल्यातून निमटून जाण्याचा वेत केला आपले निवडक मावळे एकवट करून रात्रीच्या काळोखात ते किल्ल्याखाली उतरून शत्रूच्या पाहारेकऱ्याच्या अगावरून बेलागक निघून

१ ही हकीगत मोडककृत अदिलशाहीच्या इतिहासात येणेप्रमाणे आहे महा राजानी शिद्दीस मोठ्या नम्रतेचे पत्र पाठवून कळविले की, ‘आझी तुह्याम मित्र य नात्याने भेटू दच्छितो आमचे अपराध क्षमा करून आह्याला आश्रामन दिल्यास व भेटीची परवानगी मिळाल्याम दोनतीन लोकानिशी आपऱ्या देण्यास येऊन आमचा मगळा हेतु प्रत्यक्ष कळवू ’ शिद्दी एवढ्याने खुलून गेला, व तो जाण्याच बेइमान असल्यामुळे त्याने महाराजाला असे कळविले की, मी बाह्यात्कारी बादशहा कडून आलो आहे. तरी माझ्या मनातून तुमचे नुकसान करण्याचे नाही ह्याणून तुह्मी मख्य करून करारमदार ठरविल्याम तुमच्या एका केमालाहि धक्का लाग देणार नाही, तुमच्या भेटीची आह्याम फार उमेद आहे हा असा धीर मिळाल्यावर महाराज मध्यरात्रीच्या सुमारास दोनतीनच माणसे बरोबर घेऊन किल्ल्याखाली उतरून त्याला जाऊन भेटले त्या वेळी शिद्दीने त्याची फारच बरदास्त ठेविली व काही करारमदार ठरून महाराज परत किल्ल्यावर गेले. ही गोष्ट बादशहास कळ तांच तो सतापून स्वत शिवाजीमहाराजावर चालून जाण्यास सिद्ध झाला. पृ. २०२

गेले.^१ ते सगळे बेफाम असल्यामुळे शिवाजीमहाराज पळून जात आहेत हे त्याच्या लक्षातहि आले नाही, पण नंतर लवकरच त्याला महाराज पळून गेल्याचे कळले, व ते त्याच्या पाठलागाची नयारी करू लागले, तो इकडे महाराज आपल्या लोकांसह अतिशयित वेगाने विशाळगडाकडे पार निघून गेले. फाजलखान व शिद्दीजोहाराचा मुलगा शिद्दी उर्जाजै हे घोडदळ घेऊन महाराजाच्या पाठलागास निघाले, व त्याच्या मागोमाग मोठे पायदळहि निघाले. परंतु उजाडून दिवस बराच वर येईपर्यंत महाराजाचे लोक त्याच्या दृष्टीस पडले नाहीत ते त्याच्या नजरेस पडले तेव्हा ते विशाळगडापासून सहा मैलावर घाट चढत होते आपल्या मागून शत्रूने येऊ नये, तर त्यास मध्येच अडवून धरावे ह्मणून त्यांनी घाटाच्या खिडीत पाटाच्या पाण्याजवळ काही मावळे ठेवून त्याच्यावर बाजी देशपांडे च्यास मुख्य नेमिले, व त्यास असे सांगितले की, आझी किल्ल्यात जाऊन पोचण्यावर पाच तोळा मारून इशारा करू तोपर्यंत ह्या खिडीत राहून शत्रूला अटकाव करावा हा बाजी देशपांडे मोठा शूर व इमानी आहे अशी महाराजाची पूर्ण खात्री होती कोणत्याहि विकट प्रसंगी त्याच्यावर विनदिकृत भगवता ठेवण्यास काही एक हरकत नाही असे त्यास वाटे ह्या आणीबाणीच्या प्रसंगी त्यास सांगितलेली कामगिरी तो उत्तम प्रकारे पार पाडील असे महाराजास वाटण्यावरून त्यांनी त्याचीच ह्या वेळां निवड केली ती अगदी यथायोग्य होती त्याच्या बरोबर पाच हजार मावळे दिले होते त्याने ह्या खिडीत जागोजाग मोर्चे बांधून झाडीतून लोक उभे केले मुसलमानाचे स्वार पुढे चालून आले त्यावर त्यांनी गोळ्या व जेजालाचे दुरटे चालविले त्यामुळे त्याला खिडीतून वर चढता येईना मागाहून पायदळ येऊन पोहंचण्यावर मुसलमानांनी

१ गायरीच्या बखरीत असे आहे की, महाराज वीस हजार मावळ्यानिशी मुसलमानाच्या फौजेवर एकापकी तुटून पडून त्याच्याशी लढतलढत विशाळगडाकडे निघून गेले, व फाजलखान त्याच्या पाठीस लागला तहाच्या बोलण्याचे भिष करून त्यास अगोदर वेमावध केले नव्हते

२ ते रागणा नावाच्या किल्ल्याकडे पळत गेले असे कित्येक बखरीत ह्मटले आहे; व ते घाटडफ व न्या मू रानडे खरे समजले व आझीही पहिल्या आवृत्तीत असेच ह्मटले होते; परंतु रागणा किल्ला पन्हाळ्यापासून पाऊणशें मैलावर आहे, व पाठरें प्राणी विशाळगडापासून सहा मैलावर आहे जेध्याच्या शकावलीत महाराज खेळणा किल्ल्याकडे पळून गेले असें आहे. खेळणा तोच विशाळगड होय.

३ 'तारीख-इ. शिवाजी'मध्ये याचे नाव शिद्दी हलाल असें आहे.

खिडीतल्या मावळ्यावर मोठ्या आवेशाने हल्ला केला, परंतु त्यांनी जिवावर उदार होऊन मोठ्या जोमाने युद्ध करून हा हल्ला मागे सारला मग पुन त्यांनी मोठ्या जमावाने त्याच्यावर हल्ला केला, परंतु तोहि देशपाड्याने मागे हटविला. ह्या वेळी उभयपक्षाकडील लोक मोठ्या आवेशाने व शौर्याने लढले ह्याप्रमाणे बाजी प्रभूने दोनप्रहर दिवस येईपर्यंत शत्रूच्या एवढ्या मोठ्या सैन्याला शौर्याने झुलविले, त्याला खिडीतून वर येऊ दिले नाही हे पाहून फाजलखानास अतिशयित चव आला त्याने आपल्या कर्नाटकातील पायदळानिशी पुनः तिसऱ्याने मावळ्यावर मोठ्या नेटाचा हल्ला केला, व त्यावर तोफाचा सारखा भडिमार चालविला ह्या वेळी निम्मेशिम्मं मावळे खलास झाले होते व शत्रूकडचे जवळ जवळ पाच हजार लोक ठार झाले होते तरी बाजी देशपाड्याने धैर्य न सोडता हा तिमरा हल्ला मागे हटविण्याचा प्रयत्न केला इतक्यात त्याला तोफेचा गोळा लागून तो रणात पडला पण प्राण जाण्यापूर्वी त्याच्या कानी पाच तोफाची सरवती पडून महाराज कित्यावर जाऊन पोचल्याचा इशारा मिळाला तेव्हा तो इमानी देशपाडे मरणवेदना लागत्या होत्या तरी आनंद पावला आपणावर सोपविलेली कामगिरी आपण मर्दुमकीने पाग पाडली व स्वामिकाया आपला प्राण खर्ची पडला याबद्दल त्याम पूर्ण समाधान वाटले आपला सरदार पडला हे पाहून मावळ्याचा पुढे धीर निघेना, व महाराजहि किल्ल्यावर जाऊन पोचले, तेव्हा आपली कामगिरी आता आटोपली असे समजून ते रानात वाट मापडेल तिकडे पागळे आणि सगळे किल्ल्यावर चढून गेले, जाताना त्यांनी आपल्या शूर सरदारांचे प्रेत नाहून नेले ते शत्रूच्या हाती लागू दिले नाही मुसलमानाच्याने त्याचा त्या विक्रम रानातून पाठलाग करवला नाही^१

खिडीवरील मावळे पसार होऊन ती मोकळी झाली तेव्हा शत्रू वर चढून किल्ल्याखाली आला पण त्या वेळी त्या प्रातातील हवा रखरखीत झाली होती. उन्हाळा जबर असल्यामुळे नद्याम व नाल्यास पाणी नाहीसे झाले होते शिवाय किल्ल्याखालची जागा अगदी अडचणीची असल्यामुळे तेथे ठाणे देऊन किल्ल्यास मोर्चे लावून वेढा घालणे कठीण होते. फाजलखानास तर अशी भीति वाढू

१ मि. किकेड ह्यणतात की, शिद्दीजोहार विशाळगडाजवळ गजपुरी ह्यणून एक गाव आहे तेथे येऊन काही दिवस तळ देऊन राहिला, आणि मग त्याने विशाळगडाच्या पूर्वभागी जाऊन गडास सुरुंग लाविला, त्याबरोबर महाराजांनी दुसरीकडून सुरुंग लावून जोहाराच्या पुष्कळ लोकांचा सप्पा उडविला.

ळागली की, शिवाजीमहाराज हरहुन्नरे आपली फौज बुडवून बापासारखीच आपलीहि दशा करितील ह्या दहशतीमुळे त्याने वेढा देण्याचा विचार सोडून दिला. त्यात आणखी शिद्दीजोहार पन्हाळ्याजवळचा तळ हलवून विशाळगडाकडे येण्यास काकू करू लागला ह्मणून फाजलखानाचा निरुपाय होऊन तो विशाळगडाखालचे आपले ठाणे उठवून पन्हाळ्याकडे आला, परंतु पन्हाळ्यासहि वेढा घालून बसणे त्याम फायद्याचे दिसले नाही याचे एक कारण तर उघडच होतें की, महाराज आता मोकळे झाल्यामुळे केव्हा काय करितील व आपला धुव्वा उडवून देतील याचा नेम नाही असे भय त्याम वाटू लागले दुसरें असे की, पावसाळा नजीक आला असल्यामुळे ह्यापुढे वेढा घालून बसल्यास आपला ह्या डोंगरी मुलखात निभाव लागणे नाही असे त्याम वाटणे माहाजिक होते त्यात आणखी महाराज विशाळगटाम निघून गेल्यावर पन्हाळा कित्ता त्यानी राघोबा बळाळ अत्रे याच्या स्वाधीन केला होता तो शिद्दीजोहाराशी मोठ्या शौर्याने लडत होता त्याने ह्या वेळी फारच हुशारीने व हिकमतीने कित्त्याचे रक्षण केले महाराजानी त्यास बाहेरून साहाय्य करण्याम फौज पाठविली होती मुसलमानानी कित्त्यास मोर्चे लावून शह दिला ह्मणजे मागून तळावरील लोकावर ह्या फौजेने हल्ला करावा व कापाकापी करून मापडेल ते सामानसुमान लुटून पळून जावे. कित्त्याशी लगट करणारे लोक मागला बंदोबस्त करण्यासाठी परत तळावर धावले ह्मणजे कित्त्यावरच्या लोकानी त्याचे मोर्चे मारून काढावे असा दुहेरी मारा महाराजाच्या लोकानी सुरू ठेविला तेव्हा शिद्दीजोहाराने व फजलखानाने कित्तेदारास फितूर करण्याचा घाट घातला त्यानी रघुनाथ बळाळास असे सांगून पाठविलें की, 'तुम्ही कित्ता आमच्या स्वाधीन करून देऊन आमच्या पक्षाकडे याल तर तुमची बादशहाकडे शिफारस करून तुम्हाला योग्यतेस चढवूं व चागली जाहगीर करून देववू' त्याम त्या इमानी पुरुषाने असा जबाब पाठविला की, 'आम्हास धनलोभ बिलकुल नाही आम्ही आमच्या धन्याशी कदापि निमकहराम होणार नाही' असा त्याजकडून निक्षून जबाब मिळून त्याचा तो बेत फसला शेवटी चोहोंकडून निरुपाय होऊन त्यानी असा विचार केला की, तूर्त विजापुरास निघून जावे, व पावसाळा सपताच पुन नव्या दमाची मोहीम करावी, परंतु बादशहाची एवढी मोठी फौज इकडे आणून तिची बरीच खराबी मात्र केली, आपल्या हातून कांहींच पराक्रम झाला नाही, अशा स्थितीत आपण परत गेलों तर आपली फजिती होईल, लोक आपणास नामर्द ह्मणतील, व बादशहाची आपणांवर फारच इतराजी

होईल, त्यापेक्षां विजापुरास न जाता पावसाळा ह्याच प्रातात काढावा, व मग पुन लडाईं सुरू करावी, असा त्यानी बेत केला. हा त्याचा बेत त्याच्या लष्करातील लोकाम कळला तेव्हा त्यास तो न म्हणून ते बेदिल झाले, आणि स्वदेशी जाव-यास रजा मागू लागले त्याची समजूत काहीं केल्या पडेना, व ते आपला हद् सोडिनात ह्याप्रमाणे सारी फौज नाराज झाली असता तेथे राहणे त्यास निर्भय वाटेना यास्तव त्याला आपला तळ उठवून विजापुराम जावे लागले

हे सरदार असे हतवीर्य होऊन परत आलेले पाहून अली अदिलशहाम अतिशयित वाईट वाटले एवढे मोठे सैन्य घेऊन जाऊन काहींएक न करिता शिद्दीजोहार परत आला, व आपले लोक मात्र पुष्कळ कमी झाले हे पाहून त्याला त्याचा फार राग आला हा अदिलशहा मोठा तापट व उतावळ्या स्वभावाचा होता त्यात आणखी शिद्दीचा मत्सर करणाऱ्या सरदारानी बादशहाच्या मनात असें भरून दिले की, शिवाजीमहाराजानी शिद्दीस लाच दित्यामुळे त्याने त्यास पन्हाळ्यावरून सुटून जाण्यास मवड दिली, एरवी ते त्याच्या हाती सद्दज लाग-ण्यासारखे होते. बरे, पुढे ते विशाळगडावर जाऊन राहिले तेव्हा त्या कित्याम वेढा देण्याचे सोडून तो पन्हाळ्यामच राहिला, व त्याहि किल्ल्याचा वेढा नेटाने चालविण्याचे सोडून निमकहरामी करून परत आला ह त्या सरदारांचे ह्मणणे त्या पितळ्या कानाच्या वादशहास खरे वाटून त्याने शिद्दीवर फितुरीचा आगेप केला तो ऐकून शिद्दीस मोठाच राग आला, व त्या मतापामगशी अद्दातद्दा वोलून आपल्यावरचा आरोप त्याने उडविण्याचा प्रयत्न केला ह्या त्याच्या सक्रोध भाषणाचा अन्ना अर्थ केला की, तो बादशहाची बेअदबी करण्यास प्रवृत्त झाला असून त्याच्या ठायीं राजनिष्ठा मुळीच नाही असें स्पष्ट दिसत आहे

इकडे आपण शत्रूच्या तावडीतून सुटलो व त्याचे सैन्यहि बरंच खराब होऊन परत गेले हे आपल्यावरचे मोठेच अरिष्ट टळले, हे पाहून महाराज परम हर्ष पावले ज्याच्या अद्वितीय पराक्रमाने व प्राणाच्या आहुतीने स्वसकटाचे निवारण झाले त्या बाजी देशपाड्याचा मुलगा बाळाजी बाजी यास महाराजानी बोलावून आणून त्याचे समाधान केले त्याच्या बापाच्या मर्दुमकीची व इमा-नाची फारच तारीफ केली व त्याची सरदारी त्याला दिली. त्याच्या ताब्यात जे किल्ले होते त्याचे काम बाळाजीस सांगितले, व त्यास बक्षीचा हुद्दा देऊन काहीं जहागीरहि करून दिली. त्याचे सात भाऊ होते त्यास आणून महाराजांनीं पालख्या व तैनाती दिल्या, व त्यांस मावळे लोकाची सबनिशी सांगितली.

ह्या समयी रघुनाथ बळाळ अत्रे याने मोठ्या हिमतीने शत्रूशीं टक्कर देऊन पन्हाळ्यागडाचें रक्षण केलें, यामुळे महाराज फार खुष झाले त्याचीहि तारीफ करून त्यास योग्यतेम चढविले व त्यास पन्हाळा व त्याखालील प्रात यांचा सुभा सांगितला त्याने हें काम मोठ्या हुशारीने केले त्याने त्या नवीन ताब्यात आलेल्या प्राताची व्यवस्था चागली लाविली लटाईच्या धामधुमीमुळें शेतकरी लोक शेतें सोडून वाट मिळेल तिकडे पळून गेले होते त्यास कौल व आश्वासन देऊन परत आणिले, व त्याच्याकडून जमिनीची लागवड करवून उत्पन्न वाढविले

वर सांगितल्याप्रमाणे महाराजांनी शिर्डीजोहाराला व फाजलखानाला घाटावरच अडकवून त्याशी निकराचे युद्धप्रसंग केले व त्याच्या सैन्याची पुष्कळ नासाडी केली, आणि पुढें युद्ध चालविण्याचा जोम व धमक नाहीशी होऊन त्यास नामोहरम होऊन परत जावें लागले इकडे कोकणात जंजिऱ्याच्या शिर्डीने सकेनाप्रमाणें आरमार तयार करून समुद्रकिनाऱ्यावरील महाराजाच्या ताब्यातील किर्त्येक टाण्यावर हल्ला करून ती हस्तगत केली रघुनाथपताम त्याच्याशी युद्ध करावयास पाठविलें होते त्याचा शिर्डीने वरेंच वेढा पराभव केला खैरातखान व याकूबखान यांनी महाराजाच्या ताब्यातल्या तळागटाम वेढा घातला होता, इतक्यात त्यास कळले की, शिवाजीमहाराज यवनाच्या तावडीतून सुटून व त्यांम मागे जावयास लावून रायगडावर जाण्याकरिता इकडून येत आहेत. तेव्हां ते सरदार घाबरून जाऊन वेढा उठवून जंजिऱ्यास परत गेले शत्रूंचे हे वर्तन पाहून रघुनाथपताला नवा दम आला आणि त्याने शिर्डीचा पुरा पिच्छा पुरविला त्याच्या लोकांस त्याने कोटेच थारा नाहीसा करून सोडिला, व त्याच्या ताब्यांतील दंडाराजपुरीचा सगळा प्रात काबीज केला ह्याप्रमाणे अगदी जेरीस आल्यामुळे शिर्डीने रघुनाथपंताशी तहाचे बोलणें लाविले. त्याने आपला वकील रघुनाथपंताकडे पाठविला मग उभय पक्षांमध्ये सल्ला होऊन लडाई बंद झाली शिर्डीने रघुनाथपंताचा बहुमान करून त्यास बहुमोल पोषाख व घोडा नजर केला ?

१ आंमीं ह्मणतो की, शिवाजीमहाराज पन्हाळ्यावरून निघाले ते दंडाराजपुरीवर मोठ्या सैन्यासह आले, व नेथल्या शिर्डीला शिर्डीजोहाराचा हातचा डुकूम ह्मणून एक खिलता त्यांनी दाखविला त्यात असा मजकूर होता की, दंडाराजपुरी शिवाजीमहाराजाच्या स्वाधीन करा. ह्मणजे ते पन्हाळा किह्या सोडून देणार आहेत. हा

मागे सांगितले आहेच की, विजापूरसरकाराने महाराजावर शिंदीजोहाराला पाठवून जंजिऱ्याच्या शिंदीला व वाडीच्या सावंताला महाराजाच्या ताब्यातील कोंकणपट्टीवर स्वारी करून ती हस्तगत करण्यास सांगितले होते त्या दोघानीं परस्परास साहाय्य करावे असे ठरले होते त्याप्रमाणे सावंतानीहि ह्या वेळी महाराजाशी शत्रुत्व प्रगट केले यास्तव त्यास शिक्षा करण्याची कामगिरी महाराजांनी वाजी पामलकराम सांगितली होती ^१ सावताशी त्याच्या पुष्कळ झटापटी झाल्या, त्यात त्यास बरेच यश आले शेवटी कायमावत शिंदीच्या साहाय्याने पाच हजार लोकानिशी वाजी पामलकरावर चालून आला उभयपक्षाचे राजापुरानजीक तुमुल युद्ध झाले पामलकर स्वतः हातात फिरग घेऊन रणात शत्रुशी मोठ्या आवेशाने लढत होता त्याची कायमावताशी गाठ पडून दोघाचे द्वंद्वयुद्ध झाले दोघेहि वीर मोठे बलवान व युद्धकुशल असण्यामुळे त्याची झटापट मोठ्या निकराची झाली एकमेकांनी एकमेकास पुष्कळ जखमा केल्या, तरी त्याचा जोम काहीं कमी झाला नाही शेवटी ते परस्पराच्या वागणी एकेच वेळी रणात पडून गतप्रण झाले ^२ महाराजाचा हा शूर सरदार पडला तरी

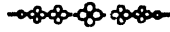
दुक्रम त्या शिंदीस सरा वाटून त्यान दटागतपुर्ग महाराजाच्या स्वाधीन केली. कारण त्याला वाटले की, शिवाजीमहाराज पन्हाऱ्यावरून निघाले आहेत ते शिंदीजोहाराच्या परवानगावाचून निघाले नसावे परंतु पुढे शिंदीला वहास येऊन त्याने जजिरामात्र महाराजाच्या स्वाधीन केल्या नाही

१ हा महाराजाचा बाजमित्र असून अनिश्चित वमाना व शूर होता हा युद्धकामत पुरा निष्णात असून अगान मोठा त्रिप्पाड होता ह्यास मावळ्याच्या पायदळाच्या सरनोबती दिली होती हा मूळचा मुंभेगोरे येथे राहणारा असून आठ गावाचा देशमुख होता हा प्रथम रायगटाखाली छत्रीनिशामपुराजवळ कुरड नावाच्या गावात रहात असून खिटीचे नाके मभाळोत असे ह्याच्यापाशी यशवता घोडी, गजली फिरग व अजगर ढाल ह्या तीन उत्तम वस्तु होत्या त्याची घोडी तर एक अपूर्व रत्नच होती ती आपणाम प्राप्त व्हावी असे विजापूरसरकाराम वाटून त्याने सोनू दळव्यास ती त्याच्याकडून जवरीने आणावयाम पाठविले त्याचा पामलकराने पराभव केला. (पोवाडा)

२ प्रो सरकारानी २९८ व्या पृष्ठावर दच व्यापान्याच्या त्या वेळच्या कागदपत्रावरून असा मजकूर घेतला आहे की, शिवाजी महाराज ह्या वेळी वेंगुल्यापासून चार दिवसाच्या वाटेवर सैन्य घेऊन आले असून त्याचा कुडाळच्या देसायांनी पराभव करून त्यास मागे पिटाडून लाविले. हे वर्तमान अर्थात् त्या व्यापान्यानी कर्णोपकर्ण, ऐकिले असून ते बाजी पामलकरांच्या सदरील मोहिमेस अनुलक्षून असावे.

त्यांच्या लोकांनी धीर न सोडता शत्रूशीं शेवटपर्यंत लढून त्याचा पुरा मोड केला. बाजी पासलकर रणात पडल्याचे वर्तमान कळले तेव्हा महाराजास अतिशयित दु ख झालें. आपला अत्यंत इमानी व जिवलग मित्र व मोठा शूर सरदार आपणाम शिंदीच्या व सावंताच्या वैरामुळे अतरला हें मनात येऊन महाराजांनी त्यास चागलीच शिक्षा करावयाची असा निर्धार केला.

भाग तेरावा.

विजापूरसरकारास हतवीर्य केले.

१६६१-६२.

मुफ्तगल्या भागात सांगितल्याप्रमाणें शिद्दीजोहार व फाजलखान हे मोठी प्रबळ सेना घेऊन महाराजावर चालून आले असता त्याच्या त्या मोठ्या आवेशाच्या मोहिमेचा शेवट वाईट झाला हे पाहून अल्ली अदिलशहा फार दिलगीर झाला, व त्यास अतिशयित राग येऊन त्या आवेशासरशी त्यानें शिवाजी-महाराजावर आपण जातीनें स्वारी करावयाची असा निर्धार केला. मग पुनः मोठ्या सैन्याची जमाजम करून हा बाह्यशहा कन्हडप्रातात गेला बादशहा प्रत्यक्ष मोहिमेस निघाला हे पाहून आसपासच्या प्रातातले जे जमेदार शिवाजी-महाराजास करभार देण्याचे कबूल करून त्याचे अकित झाले होते ते गडबडून जाऊन बादशहाच्या छावणीत येऊन आद्दी आपले ताबेदार व नोकर आर्हो अमें कबूल करूं लागले शिद्दीजोहाराने ह्या वेळी बादशहापाशी धमा होण्याविषयीं रदबदली केली, परंतु तो बादशहाबरोबर पुन मोहिमेस जावयाम सिद्ध झाला नाहीं कारण त्याला दरवारच्या अमीरउमरावाच्या हेवेखोरपणाचा चागलाच अनुभव येऊन चुकला होता तो आपल्या जाहगिरीस निघून गेला.

बादशहाने पन्हड्यास वेढा देऊन तो घेतला त्याप्रमाणेच त्यानें पावन-गडहि काबीज केला नंतर आसपासचे बहुतेक किल्ले जे महाराजांनीं हस्तगत केले होते ते एकामागून एक सर करण्याचा सपाटा त्याने चालविला. रागणा व विशाळगड हे दोन किल्ले मात्र त्याच्या हातीं गेले नाहींत इतक्यात पावसाळ्य सुरू झाला. तेव्हा सह्याद्रीच्या घांटमाथ्यावर बरसादीच्या दिवसांत राहणें नीट न वाटून तो परतला व कृष्णानदीच्या तीरीं चिमलगे येथें छावणी करून राहिला.

इकडे महाराजांनीं असा बेत केला होता कीं, बादशहाच्या फौजेशीं सामना इतक्यांत करूं नये. कारण त्यांला कढून आलें होतें कीं, त्याच्याबरोबर प्रचंड

सेना असल्यामुळे त्याच्याशी एकदम युद्ध करण्यास प्रवृत्त झाले असता आपल्या लोकांची फार खराबी होऊन आपले सैन्यबळ कमी होईल नुकतीच शिंदी-जोहाराशी लढाई करावी लागल्यामुळे त्याचे बरेच लोक कमी झाले होते त्याची वावटळ निघून गेली न गेली तों ही दुसरी तीडून प्रबळ अशी प्राप्त झाली होती बादशहा कित्ते काबीज करण्याच्या खटपटीत गुतल्याने त्याची बरीच फौज खलास होईल, असे झाले द्वाणजे त्याच्याशी सामना करण्यास कठीण जाणार नाही, आणि तो पराभव पावून परत गेला द्वाणजे मग त्याने घेतलेले कित्ते आपणाम पुनरपि सर करिता येतील, असे महाराजानी त्या वेळी मनात आणिले

परंतु इतक्या अज्ञानात महाराज काही स्वस्थ वमले नव्हते त्यांनी राजा-पुरशहरावर पुन हजर करून ते ह्या वेळा हस्तगत केल ह्या शहरात इंग्रज लोकांची वखार होती ह्याविषयी माग उलय केलाच आहे त्याचे ह्या वेळी बरेच नुकसान झाले वखारीवरच्या रिट्टिगटन, जिफड वगरे चार इंग्रज व्यापाऱ्यांस महाराजानी रुद करून प्रथम वसती येथ ठेविल, मग तेथून त्यांना काढून सोन-गडावर ठेविल आणि शेवटी काही दिवस रागगडावर ठेविल हा असा त्याच्या-वर राग काढण्याचे कारण असे की, शिंदीजोहारान पन्त्याळ्यास घेता घातला होता तेव्हा त्याला त्यांनी दारूगोळा पुरवून मदत केली होती इतकंच नव्हे तर त्याच्या कित्येक लोकांनी द्रव्याच्या लोभान शिंदीजोहाराच्या छावणीत जाऊन एक प्रकारचे कुलपी गोळे सोडण्याचे काम केले होते^१ तीन वर्षांनंतर त्याच्याकडून खट घेऊन त्यास बंधमुक्त केले

राजापुर हस्तगत केल्यावर महाराजानी शृंगारपुरावर आपला मोर्चा फिरविला तेथे सुरवे^२ ह्या आडनावाचा एक मराठा सरदार स्वतंत्रपणे राज्य करित होता तो कोणासच मोजीत नसे त्याच्यापार्शी दहा हजार लोकांचा जमाव होता तो नेहमी आसपासच्या मुलखात पुडावा करून त्यास उपद्रव देत असे त्याचे मुख्य कारभारी पिलाजी व तानाजी असे दोघे शिरके ह्या आडनावाचे मराठे सरदार होते पिलाजी शिरके महाराजापार्शी सुरव्याचा वकील ह्या नात्याने होता परंतु हा सुरवे नीट वागेना द्वाणून महाराजानी ह्या वकिलास कैदेत

१ प्रो सरकार पृ २९०

२ डफ द्वाचें नांव दळवी असें देतो, व सुरवे त्याचा दिवाण होता असें द्वाणतो. शिरक्याचें तर तो नांवहि देत नाही मुळातील मजकूर मराठी बखरीवरून घेतला आहे.

ठेविले होते सुरव्याचा उपद्रव नाहीसा करून टाकण्याच्या इराद्याने महाराजांनी त्यांचे मुख्य शहर जे शृंगारपूर त्याजवर अकस्मान् छापा घालून ते सर केले. शृंगारपूर हातचे गेले तरी हा सुरवे काहीं हार आला नाही तो आपत्या लोकास धीर देऊन महाराजाच्या सैन्याशी एकसारखा लढत राहिला शेवटी महाराजांनी स्वतः त्याच्यावर चालून जाऊन त्याला समरागणात गाठून त्याच्याशी दारुण युद्ध केले त्यात सुरवे पडला व शिरके पळून गेला सुरव्याचा असा नाश झाला तेव्हा त्याच्या अमलातले काही सरदार पळून जाऊन शिंदीच्या मुलखात आश्रय घेऊन राहिले हे महाराजास मुळीच आवडले नाही शिरके वगैरे सरदार आपत्या लोकाची पुनः जमाजम करून व शिंदीचे साहाय्य घेऊन हा काबीज केलेला प्रातः परत घेण्याचा प्रयत्न करितील तो त्यांनी करून नये झणून महाराजांनी तानाजी शिरक्यास आपला ना कर्ण शृंगारपूरशहर व दुसरे काहीं गाव इनाम करून दिले ह्याप्रमाणे स्वतः शिरके महाराजाची ताबेदारी स्वीकारून राहिला तेव्हा दुसरेहि काहीं सरदार शिंदीच्या आश्रयाम गेले होते ते परत आपआपल्या गावां आले त्याम महाराजांनी त्याची वतनं परत देऊन सतुष्ट केले त्यापैकी जे कोणी नोकरी करण्यास राजी व लायक होते त्यास महाराजांनी आपत्या पदरी ठेविले. ह्या शिरक्याची कन्या पुढे महाराजांनी आपल्या ज्येष्ठ पुत्राम केली ^१

नंतर पावसाळा सुरू झाला तरी महाराज स्वस्थ राहिले नाहीत कारण विजापूरच्या बादशहाने त्याच्यावर स्वारी केली तेव्हा शिंदीने केलेला तह मोडून पुनः उचल घेऊन त्याच्या प्राताम उपद्रव केला होता त्यामुळे महाराजास त्याचा अतिशयित राग आला, आणि पावसाळा संपून विजापूरकरास किंवा वाडीच्या सावंतास त्याला मदत करिता येण्यापूर्वी त्याचे अजीबात उत्पाटन करण्याचा त्यांनी निश्चय केला. महाराजांनी व्यकाजीपंतास त्याच्यावर पाठविले उभय पक्षांच्या पुष्कळ झटापटी होऊन शेवटी व्यकाजीने दंडाराजपुरी व सभोवतालचा आणखी बराच प्रातः काबीज केला त्या हस्तगत झालेल्या प्रातात आणखी किल्ले बांधून व त्यावर पाचसहा हजार लोक ठेवून तो प्रातः कायमचा हातीं

१ महाराजाच्या ह्या स्वारीचा उल्लेख मोनगड येथे ठेवलेल्या इम्रज कैद्यांनी आपल्या एका पत्रात स १६६१ त केला होता, तो असा शिवाजीने दळवी राजे व शृंगारपूरचे राजे याना जिकून आपली सत्ता वाढविली आहे. दंडाराजपुरीपासून खारे-पाटणापर्यंतचा समुद्रकिनारा त्याच्या हाती गेला आहे. (प्रो. सरकार पृ. ५६)

राहील असें केलें शिद्दीच्या ताब्यात काय तो एक जंजिरा राहिला तोहि हस्तगत करण्याचा निश्चय करून त्यावर महाराजाच्या लोकानी तोफाचा भडिमार चालविला, परंतु हा प्रयत्न त्यास लवकरच सोडून द्यावा लागला. कारण त्याच्यापाशीं हव्या तितक्या तोफा नमून त्याची सरबन्ती करण्यास लागणारीं हुशार माणसेंहि हाताशी नव्हतीं पुढे लवकरच पावसाळा सत्रन विजापरसरकाराच्या सैन्याची हालचाल मुरु झाली तेव्हां महाराजास तिकडे लक्ष पुरवावें लागत्यामुळे शिद्दीवरचा हत्य्रा टिला पडला

वर सांगितल्याप्रमाणें अलि अदिलशहा पावसाळा सुरु झाल्यामुळे मोहीम बंद करून चिमलगे येथे तळ देऊन राहिला होता तेथे असता त्याला अशी बातमी आली की, कर्नाटकात फारच बडाळी माजली आहे तेव्हा त्यानें शिद्दीजोहारास तिकडे पाठविण्याचा विचार करून आपल्याकडे मोठ्या आदराने बोलावून आणिले व त्याचा चागला मानसन्मान करून त्यास कर्नाटकात जावयास सांगितले परंतु तो काहीं केत्या कवूल होईना त्याला त्या बादशहाचा मुळीच विश्वास येईना. कारण त्याचा मुख्य वजीर इब्राहीमखान हा शिद्दीचा फार द्वेष करीत असे आणि बादशहापाशीं त्याचे अनिश्चित वजन असे यास्तव शिद्दीजोहार लागलींच आपल्या जाहगिरीस परत गेला त्यावरून बादशहाचा असा पक्का समज झाला की, हा कर्नाटकातील बंडवाल्यास सामील अमून शिवाजी महाराजाशीहि त्याचें संगनमत असावे.

शिद्दीजोहार कर्नाटकर्नाल बडे मोडण्यास जाण्याचे कवूल करीना तेव्हा आता पुढे काय करावे असा अदिलशहास विचार पडला त्याचा ह्या वेळी असा पक्का निर्धार झाला होता की, शिवाजीमहाराजाचे पारिपत्य केल्यावाचून परत जावयाचे नाही त्याच्या जवळच्या कित्येक मसलतगाराचाहि अभिप्राय असाच होता, परंतु दुसऱ्या कित्येकाचे ह्मणणे असें पडले की, आधी कर्नाटकातली बंडाळी मोडली पाहिजे शिवाजीमहाराजास शोधून काढण्यासाठी राने, दऱ्या, डोंगर धुंडीत राहून लष्कराची खराबी होईल आणि शेवटी डोंगर पोखरून लंदीर काढिल्यासारखें होईल! अशी बादशहाची द्विधा वृत्ति होऊन पुढें काय करावें ते त्याला सुचना इतक्यात वाडीचे देशमुख लखमसावंत व खेमसावंत यांनी त्याजपाशी असा अर्ज केला की, आपणास पुरेसें साहाय्य मिळाल्यास आपण शिवाजीमहाराजाचें पारिपत्य करून सर्व कोंकणप्रात सोडवितों. हा त्यांचा अर्ज मंजूर होऊन असें इरलें की, बहिलोलखान व मुधोळचा बाजी घोरपडे

यांनी सैन्य जमवून सावंतास मदत करावी, व त्या तिघानी मिळून शिवाजी-महाराजावर खारी करावी, आणि बादशहानें सैन्य घेऊन कर्नाटकात जावे.

ह्याप्रमाणें महाराजावर नव्या दमाची मोहीम तयार होत असता बाजी घोरपडे ह्या तयारीसाठी मुधोळास आला हे वर्तमान महाराजास कळताच त्याच्यावर अकस्मात् घाला घालून त्याला व त्याच्या पुष्कळ नातलगस व लोकांस ठार मारिले आपल्या तीर्थत्वास त्याने विश्वासघात करून पकडिल्याबद्दल त्याचा त्यानी असा भयंकर रीतीने सूड उगविला याविषयी पूर्वी मागितलेच आहे हा असा घोरपड्याचा नाश झाला तेव्हा त्याच्या जागी खवासखानाची रवानगी झाली. ह्या सरदारानी कोकणच्या घाटापर्यंत कूच केले न केलें तोच त्यास आपल्या सैन्यानिशी ताबडतोब कर्नाटकात निघून येण्याचा बादशहाकडून हुकूम आला. त्यावरून ते तिकडे निघून गेले कर्नाटकातले बडखोर लोक प्रबळ असल्यामुळें त्याचा मोड करण्यास मोठ्या सैन्याची जरूर पडत्याकारणाने बादशहास त्याला तिकडे निरुपायास्तव बोलवावे लागले

ह्याप्रमाणे कर्नाटकातील बडवाल्याशी झगटण्यात बादशहाचे सगळें सैन्य गुप्तून पुष्कळ दिवस तिकडेच राहिले त्यामुळे महाराजास चागलेच फावलें.

१ मि किकेट व रा ब पारमनाम आपल्या पुस्तकात शहाजाराजाचा व महागजाचा ह्या प्रकरणां झालेला पत्रव्यवहार देतात, त्यावरून असे कळत की, हा घोरपडे वाडचे मावत व खवासखान यासह महाराजावर खारी करणार हे वर्तमान शहाजीराजाना महाराजास पत्र लिहून कळविले ह्या पत्रात त्यानी असे लिहिले होते की, ह्या बाजी घोरपड्याने स्वधर्मरक्षणाच्या कायाम माहाय्य करावयाचे सोडून मुसलमान व तुर्क यांच्या कारस्थानास सामील होऊन आमच्याशी दगा केला आणि आह्मांस विजापुराम नेले तेथे आमच्यावर कोणता प्रसंग ओढवला होता ह तुम्हांस विदित आहेच मराठ्यांची मत्ता स्थापित करून स्वधर्मरक्षण करण्याचा जा तुमचा मनोरथ तो सिद्धास न्यावा असा सर्वज्ञ प्रभूचा मकल्प आहे असे आता दिग्दर्शन येत आहे ह्मणूनच आमच्यावरचा त्या ममर्याचा घोर प्रसंग टळला तुमच्यावर आतां खवासखान घोरपड्याच्या माहाय्याने चालून येत आहे, यात शिव आणि भवानी तुम्हांस यश देवो ह्या दांघाचा चागला सूड घ्यावा अशी आमची इच्छा आहे, पित्याची इच्छा पूर्ण करण्यास तत्पर असा तुमच्या मारखा आज्ञाधारक पुत्र आह्माला सुदैवानें प्राप्त झाला आहे, यास्तव एवढी कामगिरी करण्याची मी तुम्हांस आज्ञा करितों बाजी घोरपडे आपले लोक घेऊन मुधोळाम गेला आहे” ह्या आशयाचें पत्र आल्यावर मुधोळावर हल्ला करून महाराजांनी त्याचा सूड घेतल्यावर शहाजी महाराजास आपण कोणत्या रीतीने ही कामगिरी बजाविली ते लिहून कळविलें.

बादशहानें जे किल्ले वगैरे काबीज केले होते ते सगळे त्यानी भराभर हस्तगत केले; इतकेच नव्हे तर आणखीहि बराच प्रात त्यानी ह्या वेळीं जिकिला.

वाडीच्या सावंतानी आपल्या राजनिष्ठेचे प्रदर्शन करून शिवाजीमहाराजाशी लढण्यासाठी आपण होऊन बादशहापाशी मदत मागितली, व ह्याप्रमाणे महाराजावर आपला कित्ती दात आहे ते प्रकट केले, ह्याबद्दल त्यास चागलीच शिक्षा करावयाची असा महाराजांनी निश्चय केला, व त्याच्या ताब्यातील प्रातावर लागलीच स्वारी करून त्याच्याशी युद्ध आरंभिले सावत अगदी घाबरून गेले बादशाही फौजेच्या साहाय्यावाचून त्यास महाराजाशी लढण्याचें त्राण मुळीच नव्हते, व हे साहाय्य मिळण्याची आशा ह्या प्रसंगी अगदी नव्हती. महाराजांनी त्याचे कुडाळ, वादे वगैरे प्रात काबीज केले सावंत फिरंगणात पळून जाऊन गोव्याच्या मुभेदाराचा आश्रय धरून राहिले फिरंग्यांनी त्यास आश्रय दिला हे पाहून महाराजांनी त्या सरकारास वमकीचा निरोप पाठविला त्यासरंगी त्याचे डोळे उघडून त्यानी सावंतास आपल्या राज्यातून निघून जावयास मागितले तेव्हा त्याचा निरुपाय होऊन ते महाराजास शरण आले त्यानी प्रथम पितावर शेंणव्यास महाराजापाशी वकिलीस पाठविले व अशी विज्ञप्ति केली की, 'आम्ही सावत असून मोसले घराण्याशी आमचे नाते आहे. यास्तव आम्ही आपलेच आहो आपले तावेदार होऊन आपल्याशी इत पर इमानाने वागावे असा आमचा निश्चय झाला आहे तरी आमची आगळीक मनास न आणिता आमच्यावर कृपा व्हावी' हे त्याचे नम्रतेचे ह्मणणे कळल्यावर महाराजांनी त्यास अभय देऊन भेटीस आणविले, वाडीप्राताची देशमुखी त्याच्याकडे कायम केली, व त्यानी प्रतिवर्षी खंडणी द्यावी असे ठरविले^१ महाराजांनी त्याच्या पायदळ सैन्यास आपल्या नोकरीस ठेवून दूरच्या कामगिरीवर रवाना केले, व आपल्या पदरचे लोक त्याच्या प्राताच्या रक्षणासाठी ठेविले

ह्या सावंताच्या पदरी नानसावत व राम दळवी असे दोघे सरदार होते ते चागले हुशार व जवानमर्द आहेत असे पाहून त्यास महाराजांनी आपल्या

१ सभामद ह्मणतो की, त्यास ननख्यादाखल सहा हजार हॉन द्यावे असा करार करून ठेविले. त्यानी कमबा कुटाळ येथे राहावे, व वाटा, हुट, ठाणे, कोट वगैरे कांहीएक बाधू नयेत व लोकांचा जमाव करू नये असे ठरविले.

२ सभामद ह्याचे नाव तानाजी सावत असे देतो.

नोकरीस ठेविलें राम दळवी फारच शूर आहे असें महाराजांच्या नजरेस आल्यावरून त्याच्या खाथीन काहीं फौज केली व त्यास कोंकणांतील काहीं प्राताचा बंदोबस्त ठेवण्याची कामगिरी सांगितली ह्याप्रमाणें महाराजांनीं सावंताची व त्याच्या ह्या दोघा शूर सरदाराची कायमची तुटातूट केली

ह्या मोहिमेत महाराजांनी पंचमहाल, मर्दनगड, बारदेश वगैरे प्रात काबीज केले व खुद्द गोव्यावर रोख वरिला तेव्हा फिरंगी घाबरून गेले शिवाजी-महाराजाचा आपणावर शह बसूं नये, व त्याच्यापासून आपणास काहींएक उपद्रव होऊ नये ह्या हेतूने त्याच्याकडे कुडाळकर देमायाचा सवनीम अनंत शेणवी यास पाठवून त्यांनी तहाचे बोलणे लाविले परंतु ह्या शेणव्यानें हितशत्रुत्व दाखवून महाराजाचा विश्रामघात करण्याचा घाट घातला फिरंग्यांकडून तहाचे बोलणे आले तेव्हा ते बेफाम राहतील असे त्यास वाटून त्यानें फिरंग्यास अशी मसलत दिली की, त्याच्या छावणीवर रात्रीचा एकाएकी छापा घालून त्याचा नाश करवा, परंतु ही गुप्त मसलत गणोजी नावाच्या एका ताडेल्यास समजून त्याने ती महाराजास कळविली तेव्हा अर्थात् ते सावध राहिले सदरील मसलतीप्रमाणे अनंत शेणवी दहा हजार फिरंगी बरोबर घेऊन मथ्यरात्रीच्या सुमारास महाराजाच्या गोटावर हलकेच चालून आला. तो इकडे महाराज आपले ठाणे सोडून अर्ध कोश मागे हटून तयारीने उभे राहिले होते फिरंगी सैन्य गोटाभाशी येऊन तोफाबटुकाची सरबत्ती करीत राहिले महाराजांनी उजाडेपर्यंत काहींएक हालचाल केली नाहीं प्रात-काळ होताच त्याच्या घोडेस्वारांनी फिरंग्यांच्या सैन्यावर एकदम चाल करून कापाकापी सुरू केली फिरंग्याचा पुरा मोड झाला त्याचे फार तर हजार बाराशे लोक जीव घेऊन माघारी पळून गेले असतील बाकीच्यापैकी काहीं समरभूमीवर पडले, काहीं पाण्यात उड्या टाकून बुडून गेले, व काहीं पाडाव झाले ह्याप्रमाणे एवढी फौज गारद झालेली पाहून फिरंगी अगदी घाबरून गेले. त्याचा बारदेश सगळा महाराजांनी लुटून जाऊन उद्ध्वस्त केला फिरंगी सापडेल तेवढा ठार मारण्याचा सपाटा चालविला फिरंगी सावकार सापडले तेवढे पकडून आपून त्याच्यावर जबर खंड बसविला बुडाळ, बांदे, साकळी, मणेरी, तुचाळी वगैरे ठिकाणी महाराजांनी ठाणीं घातली होती, त्याचप्रमाणेंच त्यांनीं बारदेशातहि ती जागोजाग घातलीं. चोहोंकडून गोवेंप्रातास जशी काय चौकीच बसविली आता गोवें आपल्या हातचें जाते अशी दहशत फिरंग्यांस पडली.

अनंत शेणव्याची कपटाची मसलत ऐकिल्यामुळे आपल्यावर असें घोर संकट ओढवले ह्याबद्दल त्यास अनुताप झाला मग त्यानी महाराजास आपल्या बकिला-बरोबर पत्र पाठवून झाल्या गोष्टीबद्दल क्षमा मागितली त्याच्या बरोबर महाराजास वीस हजार पुतळ्या, उची वस्त्रे व इतर नजराणा त्यानी पाठविला व तहाचे बोलणे केले तें महाराजाम मान्य होऊन अमा तह ठरला की, फिरग्यानी दरसाल नव्या तोफा पुरवाव्या, काही जवाहीर प्रतिवर्षी द्यावे, व आपल्या जहाजाम कौल महाराजाकडून घ्यावे

वर सांगितल्याप्रमाणे सावंताचा मोड होऊन त्यास महाराजाचे अकित व्हावे लागले, ही हकीगत विजापूरसरकाराम कळली तेव्हा त्यास फार वाईट वाटले कोकणाच्या वाजूस एवढाच एक सरदार नाव घेण्यासारखा उरला होता तोहि शिवाजीमहाराजाचा ताबेदार झाला तेव्हा कोकणपट्टी परत मिळविण्याची त्या सरकाराची आशा बहुतेक नाहीशी झाली जजिऱ्याच्या शिडीचे त्यास थोडेसें पाठवळ होते, त्यालाहि महाराजांनी वराच निर्वळ करून सोडले होते व तो ह्या वेळा विजापूरसरकाराच्या आश्रयाने राहून आपला इतउत्तर निभाव लागणे नाही असें समजून त्या सरकाराशी अमळ बेपगवाडेनेच वागू लागला होता तेव्हा आता पुढे शिवाजीमहाराजाशी लटाई करावयास कोणाम उभ करावे हा विचार त्या सरकाराम येऊन पडला दरबारातील कोणीहि सरदार तयार होडना, आणि त्याचा उपद्रव तर काही केल्या कमी होईना तेव्हा निरुपाय होऊन अल्ली अदिलशाहाचा वजीर अबदूल महमद याने त्याचा त्रास नाहीसा करण्याच्या हेतूने त्याच्याशी गुप्तपणे तह केला हा तह असा गुप्तपणे करण्याचे कारण अर्थात् असें होते की, दरबारच्या अमिराम तह केल्याचे वर्तमान कळले असते तर त्यांना ती गोष्ट मुळीच आवडली नमनी, व त्यानी त्या वजिराम दोष ठेऊन कामावरून दूर करविण्याची स्वटपट केली असती इतकेच नव्हे तर वादशाहाम भलतीच मसलत दिल्याबद्दल त्याला जबर शिक्षा करविली असती असो महाराजा-बरोबर त्या वजिराने केलेल्या तहात असें ठरले की, शिवाजी महाराजाचा उपद्रव नाहीसा करण्यासाठी त्यानी जिकिलेला मुल्लख त्याच्याकडेच राहूं द्यावा तो परत घेण्याची स्वटपट विजापूरसरकारानें करूं नये, याशिवाय त्यास आणखी काहीं मुल्लख तोडून द्यावा; शिवाजी महाराज आपले अकित आहेत असें विजापूरसरकाराने इत.पर मानूं नये, त्या सरकारानें त्यास प्रतिवर्षी सात लक्ष होन खंडणी-

खल द्यावे, परस्परांनी परस्परास प्रसंग पडेल तेव्हा साहाय्य करावे, आणि हाराजाचा शामजी नाईक पुढे विजापुरदरवारात वकील असावा.

हा तह झाल्यावर महाराजांनी विजापुरसरकाराच्या उरलेल्या मुलखास उप-व देण्याचे बंद केले पुढे शहाजीराजे महाराष्ट्रात यावयास निघाले त्यास जापूरसरकाराने परवानगी देताना असे सांगितले की, तुम्ही आपल्या पुत्रास टून आमच्याशी ते टून पर सलोख्याने वागतील असे करा त्याप्रमाणे शहाजी-जानी महाराजाम सांगितल्यावरून त्यानंतर त्यांनी विजापूरसरकाराशी आपण ऊन विरोध केला नाही ह्या पितापुत्रांच्या भेटीचे वर्णन पुढे स्वतंत्र गान करूं

ह्याप्रमाणे महाराजांच्या अगच्या शौर्यवीर्यादि गुणांचे अलौकिक तेज प्रगट ऊन, प्रारंभी जी गोष्ट दादाजी कोडदेवप्रभृति जनास असभाव्य व घोरपरि मी अशी वाटली होती ती सुभाव्य आहे, एवढच नव्हे तर वर्गीच साव्य झाली हे, हे त्यांनी स्वताच्या कर्तबगारीन सर्वांच्या प्रत्ययास आणून दिले, आणि जापूरसरकाराचा हा एक लहानसा जाहगीरदार आहे असे पवरागोळा र्णपूर्वा कित्येक देवमुखास व मराठे मरदाराम वाटे, तो आता इतका प्रबळ ला की, त्या सरकाराम अगदी हतवीर्य करून त्याच्याकडून प्रतिवधी तो खटणी ं लागला, हे पाहून त्यास केवढे नवल वाटले असावे'

आता ह्या वेळी ह्याजजे स १६६२ पर्यंत महाराजांच्या ताब्यात किती मुलख ला होता याचे येथे दिग्दर्शन करू एवढ्या अवकाशात त्यांच्या ताब्यात याणापासून गोव्यापर्यंत सगळी कोकणपट्टी आली होती ह्या एवढ्या मुलखाची वी सुमारे तीनशे मैल होती भीमानदीपामून वारणानदीपर्यंत सगळ्या ऋणघाटमाथा त्यांच्या कवजात आला होता ह्या प्राताची लावी सुमारे ० मैल होती, व सगळ्या मुलखाची रुबी सरासरी शंभर मैल होती. प्रमाणेच त्यांच्या जवळ ह्या वेळी पन्नास हजार पायदळ व सात हजार घोडे- र होते हे सैन्य त्यांच्या ताब्यातल्या मुलखाच्या मानाने धमळ अधिकच ि परंतु एवढे सैन्य ठेवणे त्याला अवश्य होतें, कारण त्याला स्वराज्य- पना देण प्रबळ पातशाहतीशी वैर करून करावयाची होती त्यापैकी ा पातशाहतीस तर त्यांनी पूर्वीच प्रकारे चीत केले आता दुसरी जी गल पातशाहत तिजशीं कसकसे वैर आरंभिले हा वृत्तात यथाक्रम सांगूं.

भाग चवदावा.

पितृदर्शन.

१६६२.

महाराजांनीं विजापूरसरकारास हतवीर्य करून त्याच्याकडून आपले स्वातंत्र्य कबूल करविलें व त्याजवर वार्षिक खड बसविला, हे वर्तमान शहाजीराजास कळले तेव्हा त्यास परम हर्षे झाला असावा यात काहीं शका नाही अशा अद्वितीय पराक्रमी पुत्राची भेट घेण्याची उत्कंठा त्यास पुष्कळ दिवस लागून राहिली होती महाराज आपणाकडील हकीकत त्याम वारंवार पत्रे पाठवून कळवीत अमत, व तेहि वेळोवेळा पत्रे पाठवून त्याचा गौरव व पुरस्कार करीत असत, परंतु हा सगळा पत्रव्यवहार अत्यंत गुप्तपणे होत असे कारण महाराजाच्या एकंदर कर्तृत्वात आपले अग आहे असें विजापूरसरकारास कळूं न देण्याविषयी शहाजीराजे फारच सावधगिरी घेत असत आपली कर्नाटकांतील दौलत कायम राखून सावल्यास तिकडे स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचा त्याचा इरादा होता, हे मागे गागितलेच आहे यास्तव विजापूरसरकारास आपला वहीम पुन न येऊं देण्याविषयी ते फारच जपत पुढे त्या सरकाराचा आणि शिवाजीमहाराजाचा सलोखा झाला तेव्हा आपणास महाराष्ट्रात जाऊन येण्याची परवानगी सहज मिळेल असें वाटल्यावरून त्यांनी त्या सरकारापाशी असा अर्ज केला कीं, 'आमच्या आराध्य देवतास आम्ही काहीं नवस वर्गरे केले आहेत ते फेडण्यासाठी व त्या देवताचे दर्शन फार दिवस घडले नाही ते ध्यावयासाठी आम्हास महाराष्ट्रात एक वेळ जाऊन यावयाचे आहे तरी आम्हास तिकडे जाण्याची परवानगी मिळावी' हा आपला अर्ज मंजूर व्हावा ह्यापून त्यांनी आतून खटपटहि केली होती दरबाराने हा त्याचा अर्ज मंजूर करून त्यास असें फरमाविलें कीं, 'तुम्ही स्वदेशी जाता आहा तरी तुमचा पुत्र मोठा पुंड झाला आहे, त्याला बहुत प्रकारी बोध करून व युक्तिप्रयुक्तीनें समजावून पादशहाचे भेटीस आणावें. त्यानें तुमच्याप्रमाणें पादशहाची अभिरी स्वीकारून राहावे. तुमचा

बोध ऐकून तो आमच्या दरबारी येईल तर त्यास वजिरी सागून सर्व पादशाहत त्याच्या स्वाधीन करू. कसेंहि करून तो आमचा अकित होईल असें राजकारण करा ' यास शहाजीराजानी एवढाच जबाब पाठविला की, ' माझा पुत्र माझ्या स्वाधीन आहे किंवा कसें ते सरकारास विदित आहेच तरी पण मजकडून होईल तितका प्रयत्न मी करून पाहतो मला सरकाराच्या हिताचे तेच करणें आहे श्रीकुलस्वामिनीचे दर्शन घेऊन नंतर आपल्या कार्यासाठी पुत्राचीहि भेट घेतो त्याला बोधाच्या चार गोष्टी सागून पाहतो 'असें उत्तर शहाजीराजाकडून गेल्यावर त्यास पुन असें सागणे आले की, ' तुमच्याकडून होईल तो यत्न करून पाहा. न जमल्यास तुम्ही तरी परत आमच्याकडे या त्यास मिलाफी होऊं नका पुत्रलोभास वश होऊन तिकडेच राहूं नका. '

ह्याप्रमाणे पादशहाची परवानगी मिळाल्यावर राजे कर्नाटकातून स्वदेशी याव-यास निघाले येताना आपले द्वितीय कुटुंब व त्याच्या पोटी झालेला पुत्र व्यंकोजी यास बरोबर आणिले आपण येत आहो हे महाराजास पत्र पाठवून त्यानी कळविले होते ते प्रथम तुळजापुराम आले तेथे भवानीचे दर्शन घेऊन त्यानी पुष्कळ दानधर्म केला असें सागतात की, स्वराज्यस्थापना करून गोव्राह्मणाच्या पीडेचा परिहार करावा व स्वधर्मरक्षण करावे असा सद्देश धरून आपल्या पराक्रमी पुत्राने चालविलेल्या खटपटीस यश आल्यास लक्ष रुपयाचें सोने घेऊन त्याच्या मूर्ति वगैरे घडवून भवानीस अर्पण करूं, असा नवस शहाजीराजानी केला होता त्याप्रमाणे महाराजास बरेच यश आले असें पाहून राजानी सोने खरेदी करून त्याच्या चागल्या मूर्ति कर्नाटकातील कारागिराकडून तयार करवून ह्या वेळी बरोबर आणित्या होत्या त्या देवीस यथाविधि अर्पण केल्या नंतर त्यानी सिंगणापूरचा महादेव, पंटरपूरचा विठोबा व शिखरशंभु-महादेव यांचे दर्शन घेतले प्रत्येक देवम्यानी पुष्कळ दानधर्म केला, ब्राह्मण-भोजने घातली व गोरगरिवास खैरात केली

शहाजीराजे महाराष्ट्रात आल्याची खबर महाराजास कळताच त्यांनी त्यांच्या प्रत्येक मजलेस सर्वे काहीं तरतूद यथास्थित ठेविली शहाजीराजास जशी पुत्राच्या भेटीची रात्रंदिवस उत्कंठा लागली होती तशी महाराजासहि पितृ-दर्शनाची उत्कट इच्छा झाली होती. जिजाबाईस तर हा सोन्याचा दिवस वाटला. आता, ही भेट पुष्कळ वर्षानी व्हावयाची तेव्हा अर्थात् चालीप्रमाणें ती देवा-ळयात व्हावी असें ब्राह्मणाच्या विचारानें ठरले. हें देवालय जेजुरीचें नेमून

तेथे उभयतांनी यावे असा बेत झाला राजे जवळ आले असे पाहून महाराजानी आपली फौज, हत्ती, घोडेस्वार, कारकून वगैरे बरोबर देऊन सरनौबत यास सामोरा पाठविले आपण स्वतः जेजुरीस जाऊन त्याची वाट पाहत राहिले त्याची स्वारी वाजतगाजत सामोरे गेलेल्या लोकासमवेत देवळात येऊन दाखल झाली मग देवाची यथासाग पूजा करून शहाजीराजांनी जिजाबाई, शिवाजी-महाराज व त्याच्या दोन स्त्रिया याची विधिपूर्वक भेट घेतली तो विधि असा की, एक मोठे काशाचे ताट आणून त्यात तूप घातले होते ह्या तुपात त्या चौघाची मुखे शहाजीराजांनी एकसमयावच्छेदकरून अवलोकन केली हा विधि आटोपत्यावर महाराजांनी परम प्रिय पित्याच्या चरणी मस्तक ठेविले त्यानी त्यास उचलून धरून प्रेमालिंगन दिले दोघाच्याहि नेत्रातून प्रेमाश्रु चालले मग राजास पालखीत बसवून महाराज स्वतः त्याचे जोडे हातात धरून मोठ्या मर्यादेने पालखीबरोबर अनवाणी चालले त्याप्रमाणे अत्यंत आदराने त्यास डेच्याम आणून विछायतीवर बसविले, आणि महाराज त्याचे जोडे तसेच हाती धरून त्याच्या समोर मोठ्या मर्यादेने उभे राहिले, व अति-नम्रतापूर्वक येणेप्रमाणे बोलले “महाराजाच्या आज्ञेचा भंग करून विजापूरकराशी वैर केले, त्यामुळे महाराजास फार क्लेश झाले, हे अतिशयित अनुचित होय पुत्राच्या करणीमुळे पित्यास प्राणसकट प्राप्त व्हावे हे खरोखरच अगदी वाईट याबद्दल मला मोठे दुःख वाटते हा मजकडून मोठा अपराध घडला आहे त्याबद्दल महाराजांनी मला वाटेल ते शासन करावे ” ह त्याचे भाषण ऐकून राजास अतिशयित गर्हिवर आला ते सद्वदित होऊन त्याच्या नेत्रातून अ-धुंधारा चालल्या मग राजानी महाराजास पुनः आलिंगन देऊन मोठ्या आग्रहांने जवळ बसविले, व त्याची अनेक प्रकारी प्रशंसा करून ते येणेप्रमाणे बोलले “तुम्ही शिसोदे क्षत्रियकुलात निर्माण होऊन त्या कुलास अनुरूप असा अप्रतिम पराक्रम केला, व हिन्दुप्रजेस यवनाच्या क्लेशप्रद सत्तेतून सोडवून स्वराज्य-स्थापन व स्वधर्मरक्षण करण्यासाठी भगीरथ प्रयत्न करून त्यात यशस्वी झाला, हे पाहून मला पराकाष्ठेचे समाधान व वन्द्यता वाटत आहे. आमच्या बड्डिलास असा दृष्टात झाला होता की, तुमच्या कुळात शककर्ता उत्पन्न होऊन तो हिन्दुप्रजेचे व हिन्दुधर्माचे यवनांपासून रक्षण करील हा दृष्टात खरा होता हे तुम्ही आपल्या अलौकिक कर्तृत्वाने प्रत्ययास आणून दिले. तुमच्या ठायीच्या शौर्यवीर्यादि अनुपम गुणाच्या योगाने आमच्या कुलाचा पुनरपि भाग्योदय

झाला आहे अमा प्रतापशाली पुत्र आमच्या उदरी निर्माण झाला ह्मणून आम्ही त्रैलोक्यात धन्य झालो आहो ” प्रिय पित्याचे असे स्तुतिपर व प्रोत्साहनप्रद भाषण ऐकून महाराजानी उठून त्याच्या चरणावर पुन मस्तक ठेविले, आणि हात जोडून मोठ्या विनयाने असे ह्मटले की, “ मजकडून जें काहीं यत्किंचित् झाले आहे तो मगळा महाराजाच्या चरणाच्या पुण्याईचा प्रताप आहे महाराजाचा पर्ण आशीर्वाद होता ह्मणून मला माझ्या कार्यात थोडेसे यश आले आहे ”

ह्याप्रमाणे त्या महाप्रतापी पितापुत्राचा प्रेमसवाद झाल्यावर महाराजानी तेथे आलेल्या आपल्या पदरच्या सर्व सरदारांच्या व कारभान्याच्या भेटी करवित्या नंतर त्यांनी तुकाबाईचे मोठ्या आदरान व गन्मानान दर्शन घेतले, व्यकोर्जामहि मोठ्या प्रेमाने आलिंगन दिले शहाजीराजाबरोबर आलेल्या सरदारांच्या व कारभान्याच्या महाराजानी भेटी घेतल्या ह्याप्रमाणे मगळ्याच्या भेटी होऊन त्याची हृदये प्रेमरसाने उचवळ लागली महाराजाच्या टायीची अशी ति सीम व अलोकिक पितृभक्ति पाहून सर्वांस पराकाष्ठेचे नवल वाटून ते त्याची अतिशयित वाखाणणी करू लागले महाराजानी ह्या आनंदोत्सवाप्रीत्यर्थ तेथे पुष्कळ दानधर्म केला, ब्राह्मणभोजने घातली व गरीबगुरिवास खेरात केली येथून पुढे त्यांनी पुण्यास प्रयाण केले

शहाजीराजानी पुण्यास दोन महिने मुकाम केला तेथे त्याचे व त्याच्या बरोबर आलेल्या सर्व लहानथोर लोकांचे महाराजानी बहुत प्रकारी प्रेमपूर्वक आदरातिथ्य व पाहुणचार केला राजाच्या सेवेत सर्वकाळ तत्पर राहून त्यास कोणत्याहि गोष्टीचे उणे पडू दिले नाही. स्वराज्यस्थापनेस आरंभ केल्यापासून घडलेल्या एकदर गोष्टीचे निरूपण स्वतः केले नित्य जो काहीं राज्यकारभार पाहणे तो त्याच्या विचारे व त्याच्या नावे चालविला शहाजीराजाम हे वर्तन पाहून अतिशयित समाधान वाटे असा शूर, पराक्रमी व शहाणा पुत्र आपल्याशी अतिप्रतेने वागून आपल्या अर्ध्या वचनात राहण्यास सर्वदा तत्पर आहे असे पाहून त्यास किती तरी आनंद व धन्यता वाटली असावी ! महाराजानी आपली सर्व दौलत राजास दाखविली, ती पाहून तर ते अतिशयित थक्क झाले एवढ्या अल्प अवकाशात एकाद्या सार्वभौम नृपतीस शोभेशी संपत्ति मिळविल्याबद्दल त्यांची राजानी तारीफ केली

शहाजीराजानी कर्नाटकातून येताना काहीं उत्कृष्ट तरवारी तयार करवून आणिल्या होत्या. त्या त्यांनी महाराजास दिल्या, व त्याच्या अप्रतिम

पराक्रमानें स्वतास परम संतोष झाल्याचे सूचक झणून आपल्या हातांतील एक बहुमोल तरवार खुद्द त्यास दिली तिचा महाराजांनी परम पूज्य बुद्धीनें स्वीकार करून ती आपल्या प्रिय व महाप्रतापी पित्याच्या हातची यशस्वी तलवार जाणून तिचें नाव तुळजा असें ठेविले, व ती भवानीतरवारीजवळ नित्य पूजेस ठेविली

महाराज आपल्या वडिलांच्याच बरदास्तीत नेहमी निमग्न असत. त्यांनी एवढ्या अवकाशात कोणत्याहि प्रकारच्या राजकारणात किंवा मोहिमेत बिलकुल मन घातलें नाहीं एकाद्या सामान्य सेवकाप्रमाणे ते त्यांच्या सेवेत सर्वदा तत्पर असत आता, ते आपल्या पित्याचीच तेवढी बरदास्त करून राहिले नाहींत, तर आपली सावत्र माता तुकाबाई हिचीहि सेवा त्यांनी मोठ्या आदराने केली जिजाबाईंमातुश्रीशी जसे त्यांचे प्रेमाचे व आदरशीलतेचे वर्तन असे तसेच तुकाबाईंशीहि ते वर्तन करीत तिच्या तैनातीस चागली हुशार माणसे ठेवून तीस सर्व गोष्टीची अनुकूलता करून दिली तिला व व्यंकोजीला जे जे काहीं हवें असे ते ते त्यास तत्काळ मिळण्याची व्यवस्था नीटपणे होत आहे की कसे याची ते नित्य चौकशी ठेवीत, व आपण स्वतः तुकाबाईंपाशी वारवार जाऊन तिच्यापुढे हात जोडून उभे राहत, आणि काहीं आज्ञा आहे काय झणून विचारीत

नंतर महाराजांनी राजाम अर्गी सविनय विनंति केली की, “महाराजांनी धोडी तसदी घेऊन मुख्यमुख्य किल्ल्याची व्यवस्था कोणत्या प्रकारे ठेविली आहे ती प्रत्यक्ष पाहावी त्याप्रमाणे राजे काहीं किल्ले पाहावयाम गेले अर्थात् महाराजांनी त्यांच्याबरोबर जाऊन त्यास प्रत्येक किल्ल्याची व्यवस्था दाखविली, व तो कसा प्राप्त झाला ती हकीगत निवेदन केली काहीं नवे किल्ले बांधिले होते त्याची रचना कोणत्या प्रकारे केली होती ते त्यास दाखविले प्रत्येक ठिकाणची व्यवस्था पाहून राजांनी ज्या काहीं सूचना वर्गरे केल्या त्या महाराजांनी चित्त देऊन ऐकून घेतल्या राजास प्रतापगडावर नेऊन तो किल्ला, भवानीचे देवालय व ज्या बुरुजापाशी अफझुलखानाचा वध केला होता, ते स्थल महाराजांनी त्यास दाखविले, व त्या वेळी कोणकोणत्या हिकमती योजिल्या होत्या त्याचें त्यास सविस्तर कथन केले ह्याप्रमाणें किल्ल्याची पाहणी करीत असता प्रत्येक किल्लेदार, सरदार व कामदार यांच्या राजाशीं भेटी करविल्या. शेवटीं पन्हाळागडावर गेल्यावर शहाजीराजांनीं

परत कर्नाटकांत जावयाचा आपला मानस महाराजास कळविला तो समजून त्यास फार वाईट वाटले त्यानी महाराष्ट्रातच राहून सपादिलेल्या राज्याची व्यवस्था पाह्यावी अशी महाराजाची इच्छा होती, व ती त्यानी त्यास अनेक वेळा बोलूनहि दाखविली होती त्यावर राजाचें झणणे असे पडले की, “मी तुमच्या मायेस गुतून इकडे राहिलो तर तिकडे सपादिलेली दौलत सारी यवनाच्या हाती नाहक जावयाची दुसरें असे की, मी कर्नाटकातील जाहगीर सभाळून राहित्याने तुमच्या पुढील कमास अनेक प्रकारी साहाय्य होऊन सर्व भरतभूमि आक्रमण करण्याचा व यवनास स्वदेशातून हाकून देण्याचा तुमचा सकल्प शेवटास जाण्याचा संभव विशेष आहे ” हे सयुक्तिक कारण ऐकून महाराजानी आपला आग्रह सोडिला, आणि वडिलाची रवानगी करण्याच्या तयारीस ते लागले पन्हाळ्यावर पुन राजावरोबर आलेल्या एकंदर लोकांस मोठ्या थाटाच्या मेजवान्या केल्या निरनिराळ्या ठिकाणच्या गुणी जनास बोलावून आणून त्याची करमणूक करविती त्यास त्याच्या दरज्याप्रमाणे जवाहीर, वस्त्रे वगैरे दिली त्याचा मुख्य कारभारी व्यवहक नारायण हणमते यास उंची पोषाख व जवाहीर देऊन ढालतलवार बक्षीस दिली खुद्द शहाजीराजे, तुकाबाई व व्यंकोजी यास नाना परीच्या अपरूप चिंजा नजर केल्या याशिवाय त्यास कोणत्या वस्तु हव्या ते विचारून घेऊन त्या त्यास आणून दिल्या पोषाख, जवाहीर, हत्ती, घोडे वगैरे पुष्कळ देऊन आणखी वाटखर्चासाठी पुरेसा खजिना व सरजाम त्याच्यावरोबर दिला

ह्याप्रमाणे जाण्याची तयारी झाली तेव्हा ह्या परम योग्य पितापुत्रास अतिशयित गर्हिवर आला महाराज तर फारच कष्टी झाले यवनाच्या ताबेदारीत किती क्लेश व संकटे आहेत याचा पुन पुन प्रत्यय आल्यामुळे तिचा त्याग करण्यातच वास्तविक सौख्य आहे असा त्याचा अभिप्राय झाला असल्यामुळे आपल्या प्रतापशाली पित्याने तिचा अखंड स्वीकार करून राहावे हे त्यास मनापासून आवडत नव्हते, परंतु ह्या ताबेदारीचा अंगीकार करून राहण्यात आपला कोणता हेतु आहे तें राजानी दर्शविल्यावरून महाराज निरुत्तर झाले तरी त्याच्या ताबडीत त्यानी अशा वृद्धापकाळी आपण होऊन जाऊन पडावे हे त्यास कसेसंच वाटलें परंतु नाइलाजास्तव त्यास वडिलांची पाठवणी करणें भाग पडलें. राजे निघते वेळी महाराजानी त्याच्या पदरच्या लोकास पुन पुन. विनवून सांगितलें की, “थोरले महाराज वयोवृद्ध झाले आहेत. त्यांच्या जीवास मनापासून जपा. मी तिकडे

लवकरच यांच्या दर्शनास येणार आहे त्या वेळी तुमच्या नोकरीबद्दल तुम्हास मी योग्य पारितोषिक देईन ”

असे सांगतात की, महाराजांनी ह्या वेळी आपल्या तीर्थरूपापाशी असे कबूल केले की, आपण ह्यात आहा तोपर्यंत विजापूरसरकाराच्या उरलेल्या मुलखास मी उपद्रव करणार नाहीं शहाजीराजांनी विजापुरास जाऊन बादशहाची मुलाखत घेतली व शिवाजीमहाराजाकडून स्वतास मिळालेले हत्तीघोडे व जवाहीर हीं, त्यांनी पाठविलेला नजरगणा ह्मणून, बादशहास अर्पण केली, व हजरतीने फरमाविलेले काम फत्ते करून आले असे मागून त्याचा निरोप घेऊन ते कर्नाटकात निघून गेले

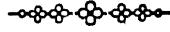
ह्यानंतर शहाजीराजे आपल्या प्रिय व सुशील पुत्राचे आणखी पराक्रम व कीर्ति ऐकावयास फार दिवस जगले नाहीत, व ही त्याची भेटहि शेवटचीच झाली महाराष्ट्रातून परत गेल्यावर दोन वर्षांनी त्याचे देहावसान झाले हा मृत्यु त्यास कसा अवचित प्राप्त झाला हे मागे त्याच्या वृत्तात कथन केले आहे. ही पितृनिधनवार्ता ऐकून महाराज शोकसागरात बुडाले ‘ आजपर्यंत आपल्या शिरावर वडील असून त्याच्या हिमायतीवर यवनाशी वर आरभिलें ते हा लोक सोडून गेल्याने आपण केवळ निरावार झालो आपण केलेले पराक्रम ऐकून ज्यास खरा अभिमान व सनोप वाटावयाचा, व ज्याच्या तोंडून गौरवाचे शब्द आल्याने आपल्या चित्तास समाधान, उत्साह व वन्यता हीं वाटावयाचीं, ते आपले परम प्रिय वडील आपणास सोडून गेले ’ असे खेदोद्गार काढून ते परम कष्टां झाले जिजाबाईमातुश्रीस अनावर शोक झाला. ती सती जावयास सिद्ध झाली तेव्हा तर महाराजास आकाशपातळ एक झाले तीर्थरूप गेले आणि मातुश्रीहि सोडून चालल्या हे पाहून त्यास अतोनात दुःख झालें. तिच्यापाशी अगदी दीनपणे वसून तिची त्यांनी नाना प्रकारी समजूत घातली. तरी ती साधवी ऐकेना तेव्हा तिचे पाय घट्ट धरून ते एकसारखे रडत बसले, काहीं केल्या पाय सोडिनात हा आकात पाहून मोरोपंत, निराजीपंत, दत्ताजीपंत वगैरे कारभारी जवळ होते त्यांनी पदर पसरून मातुश्रीची अशी विनवणी केली की, ‘आपण अग्निप्रवेश केल्यावर महाराज काहीं प्राण ठेवणार नाहीत. संप्रादिलेले राज्य आजच लयास जाण्याचा प्रसंग आला शिवाजीमहाराज व थोरले महाराज याचें नाव मागे राहत नाहीं. ह्या गोष्टीकडे नजर देऊन महासजास ओसंगी ध्यावे. मन घट्ट करून राहावें हेका धरून सती गेला तर वंश-

क्षय केला ही अपकीर्ति जगांत होईल ' ह्याप्रमाणें सर्वांनी सात्वत करून आग्रह केल्यामुळें केवळ पुत्रप्रेमास्तव तिने आपला विचार सोडला.

संप्रदायाप्रमाणें नीर्थरूपाची उत्तरक्रिया करून लक्षावधि रुपयाचा दानधर्म महाराजानी केला शहाजीराजाचा अत जेथे झाला त्या बंदेकीर गावी पुष्कळ पैसा खर्चून छत्री बाधिली, व तिची पूजार्चा नियमाने चालावी ह्मणून पारिपत्यगार नेमून विजापूरसरकाराकडून काहीं गांव घेऊन त्याचें उत्पन्न तेथल्या खर्चास लावून दिले, हे मागें सांगितलेच आहे

१. बेदिकरे बेदगिरि व बादगिरि असे ह्या नावाचे आणखी पाठ इतरत्र आढळतात.
[. ४९ पाहा.

भाग पंधरावा.

आरमार व समुद्रांतील किल्ले.

क्रीकणपट्टी कात्रीज केली ती आपल्या हाती निबंधपणे राहावी यासाठी महाराजानी त्या प्रांतात उपद्रव करणाऱ्या बहुतेक पुडाचा नायनाट केला किंवा त्यास आपले अंकित करून ठेविले परंतु एका यवन मरदाराच्या उपसर्गास त्यास अद्यापि आळा घालिता आला नव्हता जजिन्याच्या शिंदीशी अनेक वेळा युद्धप्रसंग करून त्याचा बराच मुलूख त्यानी हस्तगत केला होता, व तेथे नवे किडे वाधून त्यात आपली कायमची ठाणी बसविली होती परंतु त्याचा जजिरा फार मजबूत असून त्यास त्याच्या आरमाराचा आश्रय असल्यामुळे तो महाराजाच्या हाती येईना त्याचे आरमार नेहमी समुद्रात फिरत असून सधि साधेल तेव्हा महाराजाच्या ताब्यातील किनाऱ्यावरच्या गावांस वारवार त्राम देत असे जमिनीवर्जन त्याच्या कितल्यात दाणावैरण वगैरे सामुग्री जाण्याचे बद्द करून त्यावर हवे तितके दिवस मारा करीत राहिले तरी त्यास तो जुमानीत नसे आरमाराच्या साहाय्याने त्याला दूरच्या बदरातून लागेल ती सामुग्री आणविता येत असे त्यामुळे किल्ला हवे तितके दिवस लढविण्याचे सामर्थ्य त्यास प्राप्त झाले होते जजिरा हाती आल्यावाचून त्याचा त्या किनाऱ्यावरील उपद्रव नाहीसा होत नाही हे लक्षात येऊन महाराजानी असा विचार केला की, शिंदीचे सगळे बळ काय ते आरमारात आहे, तेव्हा त्याच्या सारखे आपलेहि आरमार असावे, ह्मणजे त्याच्याशी आपणास पाण्यातून युद्ध करिता येऊन जजिरा सहज हस्तगत होईल, व त्याचे आरमार आपल्या प्रांतास उपद्रव द्यावयाम आले असता त्यास आपल्या आरमाराच्या साहाय्याने हुसकून लाविता येईल त्याप्रमाणेच शिंदी जो आज इतका गबर झाला आहे तो समुद्रांतून होणाऱ्या व्यापारावर आरमाराच्या साहाय्याने त्यास शह ठेवितां येतो ह्मणून होय व्यापाऱ्यांची जहाजे लुटून त्यास महामूर धन मिळवितां येतें व नवे लोक व नवी जहाजे त्यास मिळविता येतात. यास्तव अशा

प्रबळ शत्रूशी आपणास लढावयाचें म्हणजे त्याच्यासारखे आपलेंहि आरमार अवश्य असलें पाहिजे

असा विचार करून त्यानी चोहोकडून कारागीर आणविले व लहानमोठी चार-पाचशे जहाजे तयार करविली त्याची नावे त्याच्या आकारमानाप्रमाणें निर-निराळी ठेविली ती नावे येणेप्रमाणे होती गुराबा, तराडी, गलबते, दुभारे, शिवाडे, महागिन्या, पडाव, मचवे, बाथोर, तिरकटी, पाल इ० हीं तयार करावयास सुमारे दहा लाख रुपये खर्च झाला त्यावर तोफा वगैरे लढाऊ सामान चढवून ती सज्ज केली, व त्यावर राहून लढणारे लोक पुष्कळ तयार केले कोळी, चाचे,^१ भडारी वगैरे जे लोक, जहाजे चालविण्याच्या कलेत निष्णात असून ज्यास पश्चिम किनाऱ्याची माहिती चांगली होती असे लोक जिकडून तिकडून आणवून त्यास ह्या जहाजावर ठेविले ह्या आरमाराचे सेनाधिपत्य मायनायक भंडारी व दर्यासारग अशा दोन सरदारास दिले होते पुढं काहीं मुसलमान खलाशीहि त्यानी आपल्या जहाजावर ठेविले हबसानच्या शिद्दीवर नाराज होऊन मिस्री व दौलतखान असे दोघे सरदार महाराजाच्या आरमारा-वर नोकरीस राहिले

ह्याप्रमाणे आरमार तयार होऊन ते समुद्रात जिकडेतिकडे फिरूं लागले, आणि स्थाने मोगलाई, फिरगी, वलंदेजी, फराशीस व इम्रज तारवावर हल्ले करून ती लुटण्याचा सपाटा चालविला ह्यामुळे महाराजास नाना प्रकारच्या वस्तु मुब-लक मिळू लागल्या, व आरमाराचा अवाढव्य खर्च बाहेरच्या बाहेर भागू लागला. हबशाला चांगलीच दहशत पोचली तो आपणास इतके दिवस समुद्राचा राजा झणवी, त्याला असा जबरदस्त रिपु निर्माण झाला त्याच्या व महाराजाच्या आरमाराच्या चकमकी वारवार झडू लागल्या फिरगी, इम्रज वगैरे व्यापाऱ्यास

१ हे चाचे बहुश कोळा व भडारी अमत याचा इम्रज वगैरे युरोपीय व्यापाऱ्याम मोठा धाक अमे याची वस्ती पश्चिम समुद्राच्या तीरावरील खेड्यातूनच बहुत करून आढळते.

२ मायनायक झणजे पाण्यावरचा नायक माय हा अरबी भाषेत पाण्याला शब्द आहे. दर्या हा पर्शियन भाषेत समुद्राला शब्द आहे, आणि सारग झणजे कप्तान किंवा सरदार. कोणी झणतात की, दर्यासारग मुसलमान होता परंतु तो हिंदूच अमावा असें दुसऱ्याचें झणणे आहे. (रा. राजवाड्याचे आठवें खंड पृ २७ व तारीख-३-शिवाजी पाहा.)

भोठी दहशत वाढून आपलीं जहाजे समुद्रातून सुरक्षितपणे जावी यावीं यासाठी ते महाराजास वार्षिक खंड देऊं लागले ह्याप्रमाणें महाराजाची सत्ता पश्चिम-समुद्रावर दळदळ बसत चालली व शिंदीचे महत्त्व कमी होत गेले

आपल्या आरमारास निवाऱ्याच्या जागा मिळव्या झणून त्यांनी समुद्रकिनाऱ्याच्या कित्येक किल्ल्याची दागदुजी करण्यास मनात आणिले. कुलाबा किल्ला उत्राचा होता तो ताब्यात घेऊन त्याची चागली दुरुस्ती केली, व हे आरमाराचे मुख्य ठाणें केले सर्व ठिकाणच्या जहाजाची झडती तेंथ होत असे त्याप्रमाणेच मुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग वगैरे किल्ल्याची दागदुजी करून ते चागले मजबूत केले ह्या सर्व किल्ल्यांच्या आश्रयाने त्यांनी आपले आरमार नेहमी जड्यत ठेविले ह्या सर्व ठिकाणच्या आरमाराने व्यापाऱ्याच्या किंवा मक्केस जाणाऱ्या यात्रेकरूच्या जहाजावर हजे करून मिळविलेल्या लुटीचा हिशोब कुलाबाकिल्ल्यापाशी मुख्य ठाण्यास जाऊन द्यावा अशी व्यवस्था केली

फिरग्यानी जेव्हा पाहिले की, महाराजाच्या आरमारापुढे आपला निभाव न लागून येथून उठावा होतो, तेव्हा त्यांनी महाराजाकडे आपला वकील पाठवून झेहाचे बोलणे लाविले त्यावरून महाराजांनी त्याच्याकडून काहीं तोफा, दारूगोळा व इतर लटाऊ सामान प्रतिवर्षी देण्याचे कबूल करून घेऊन त्यास उपद्रव द्यावयाचा नाही असा करार केला हा करार ते त्याजकडून प्रतिवर्षी नवा करून घेत असत इंग्रजांशीहि त्याचा असाच करार झाला होता, असे कित्येक ठिकाणी लिहिलेले आढळते

महाराजांनी स्वतः ह्या आरमारावर मुख्य होऊन कधी मोहिमा केल्या नाहीत. एकदा मात्र बार्सिलोर शहर लुटावयास जाताना ते जहाजात बसून गेले व तसेच जलमार्गाने परत आले परंतु हा प्रवास त्याला फारच त्रासदायक वाटला. एक तर त्यास व त्याच्या फौजेतील पुष्कळ लोकांस समुद्र लागला व ते त्यामुळे फार हॅराण झाले व दुसरे असें की, तुफानात सापडून केव्हा काय प्रसंग गुदरेल याचा नेम नाही व पाण्यातला प्रवास काहीं हुकमी नाही; वारा जसा अनुकूल किंवा प्रतिकूल लागेल तसा तो कमीजास्त दिवसांनी संपाव-याचा, ह्याप्रमाणे अफाट समुद्रात अडकून राहिल्याने आपल्या राज्यातील हालहवाल कळण्याचा मार्ग अजीबात खुटतो, हे महाराजांच्या चांगले प्रत्ययास आले, आणि त्यांनी पुनः कधीहि जलप्रवास केला नाही.

महाराजाच्या आरमाराची यादी चित्रगुप्ताने दिली आहे ती खरी मानि-
त्यास त्यात थोर गुराबा ३०, गलबते १००, महागिन्या १५०, लहान गुराबा
५०, होड्या १०, लहान होड्या १५०, तारवे ६०, पाल २५, जूग १५, मचवे
५०, एवढी होती इंग्रज लोकांनी त्याच्या आरमाराच्या याद्या वेळोवेळा लिहून
ठेविलेल्या आटळतात त्यावरून पाहता महाराजाचे आरमार कारवारापाशी
केले तेव्हा त्यात एक टोलकाठीची तीसपासून एकशें पन्नाम टनपर्यंत वजनाची
८५ जहाजे, व तीन मोठी जहाजे होती पुढे मुंबईचे इंग्रज शिद्दीशी सलोग्याने
वागू लागल्यावरून त्यास दहशत पटावी ह्मणून महाराजांनी एकजे माठ जहाजे
मुंबईच्या बँकवेममोर नऊन उभी करविली होती असा तेथील उग्रजाचा
लेख आहे

हे असें आरमार तयार करून मोगल, शिद्दा, फिर्गी, इंग्रज, टच वगैरे
लोकांच्या पश्चिम किनाऱ्याजवळून जाणाऱ्यायेणाऱ्या जहाजांला शह देऊनच
महाराज राहिले नाहीत, तर त्यांच्यासारखा आपणहि परदेशाशी स्वतंत्रपणे
व्यापार सुरू करण्याचा त्यांचा इरादा होता असे त्या वेळच्या सुरत, कारवार
वगैरे ठिकाणच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या लेखावरून स्पष्ट दिसते उत्तर कोकणच्या
किनाऱ्यावरील बंदरे त्यांच्या ताब्यात आल्यावर त्यांना हा व्यापार सुरू केला
असे दिसून येते राजापूर येथे अफझुलगानाची जा जहाजे त्यांना हस्तगत
केली त्यांचा उपयोग त्यांनी ह्याच कामाकडे केला सुरतच्या दगिदश व्यापा-
यांचा म १६६३ तला असा लेख आहे की, शिवाजीमहाराज अरबस्थानच्या
पश्चिम किनाऱ्यावरील मोकाबदराम पाठविण्यामाठी दोन मोठी जहाजे जैता-
पूरच्या बंदरात सज्ज करवीत होते पुढे स १६६५ तला त्या व्यापाऱ्यांचा असा
लेख आहे की, महाराज आपल्या ताब्यातल्या आठनऊ मोठ्या बंदरानून प्रति
वर्षा दोनदोन तीनतीन जहाजे उराण, बसरा, मोका वगैरे बंदराशी व्यापार
करावयास पाठवू लागले ह्याच व्यापाऱ्यांचा म १६६९ मालचा असा लेख आहे
की, महाराजाची तादूळ वगैरे भरलेली कित्येक व्यापाराची जहाजे कारवारच्या
किनाऱ्यापाशी वादळाने सापडून नाश पावली^१

हे आरमार मुख्यत शिद्दीच्या आरमाराशी टक्कर देऊन त्यास हतवीर्य
करण्यामाठीच तयार केले होते, व त्यांच्याशी समुद्रात अनेक वेळा युद्धप्रसंग
झाले असावे परंतु त्यांचे वर्णन केलेले कोठेहि आढळत नाही शिद्दीचा

जंजिरा काबीज करण्याचा जो उद्देश तो मात्र बहुतेक सिद्ध झाल्यासारखा होता, परंतु पुढे त्याने विजापूरकराची ताबेदारी सोडून मोगलांचा आश्रय केल्यामुळे त्यास बरेंच साहाय्य होऊन तो उद्देश शेवटी असिद्धच राहिला. शिंदीचा जंजिरा आपल्या ताब्यात घेत नाही तर त्यासारखा आपण एक जंजिरा बाधावा असे मनात येऊन महाराजानी आपल्या ताब्यातील समुद्रकिनाऱ्याची पाहणी केली, व मालवणचा किनारा अशा किल्ल्यास सोईचा आहे असे पाहून तेथे तो बाधण्याचा निश्चय केला हा जंजिरा येथे बाधण्याचा आणखी असा उद्देश होता की, गोव्याच्या फिरग्यांनी काहीं गडबड केल्यास त्याच्यावर जरब ठेवणे सोपे जावें, त्याचप्रमाणे वाडीच्या सावंताचीहि काहीं जहाजे असून ते व्यापाऱ्याची जहाजे लुटीत, तेव्हा त्या सावतानी काहीं गडबड केल्यास त्याच्यावरहि ह्वा तसा दाब ठेविता यावा.

वर सांगितल्याप्रमाणे पाण्यात किल्ला बाधावयाचें ठरल्यावर जेथे तो बांधावयाचा तेथला तळ कसा काय आहे व आसपास पाण्यातला मार्ग कोठून कसा आहे याचा तपास करण्याचे काम महाराजानी काहीं कोळ्यास सांगितलें. त्यांनी मोठी मेहनत घेऊन व जिवाची परवा न करून एकदर जागा नीट पाहिली, व ही माहिती महाराजास मोठ्या इमानाने दिली ह्या त्याच्या कामगिरीबद्दल त्यास महाराजानी मोठे बक्षीस दिले, त्यास आपल्या जहाजावर ताडैलाच्या नोकऱ्या दिल्या, व एका गावाचे वतन त्यास वंशपरंपरा करून दिले.

नंतर उत्तम मुहूर्त पाहून गणेशपूजन व समुद्रपूजन केलें, ब्राह्मणभोजने घातलीं, समुद्रास शंभर होनाची दक्षिणा, पचखाद्ये, फळफळावळ, सुवर्णाचे श्रीफळ, वस्त्रे, मंदिर व चादर हीं अर्पण केलीं ह्याप्रमाणे पूर्वविधि करून किल्ल्याच्या कामास आरंभ केला पाचशे पाथरवट व दोनशे लोहार जमा करून आणिले दोनशे खंडी लोखंड खरेदी करून टाक्या, हातोडे, पहारा, अड्डे वगैरे विखणें घडविली चिरे काढून टाकी लावून तयार करविले. पाच खंडी शिसे खरेदी करून किल्ल्याचा पाया भक्कम घातला चुना चागला पक्का कराबथासाठी चागले हुशार पाथरवट, कामाठी, कोळी वगैरे लोक जमविले. एकंदर तीन हजार माणसांचा जमाव झाला. ह्यास जहाजात घालून व सर्व मालमसाला बरोबर देऊन समुद्रात नेऊन ठेविले. आपलें बरेंच आरमार ह्या जागेच्या आसपास ठेवून त्यावर तोफा, दारूगोळा वगैरे युद्धोपयोगी सामानाची सुबलक तरतूद केली. किनाऱ्यावर पाचहजार मावळे लोकाची चौकी ठेविली. गोवेंकर

फिरंग्यांशीं ह्या वेळीं तह झाला असून त्यास ह्या कामांत हरकत करण्याचें वैयं मुळींच नव्हतें त्याप्रमाणेंच सावंतहि ह्या वेळीं महाराजाचे अकित झाले होते, यास्तव त्याच्याकडूनहि काहीं अडथळा होण्यासारखा नव्हता जी काहीं भीति होती ती शिंदीच्या व मोगलाच्या जहाजाची परंतु हा किल्ला बांधून होईपर्यंत त्याच्याकडून काहींहि हरकत झाली नाही असें दिसतें

महाराज स्वत आपल्या हाताने येथे काहीं दिवस काम करित होते असें झणतात एकंदर कामावर पहिल्यापहिल्याने त्याची देखरेख होती, व किल्ला कसा बाधावा आणि तो पाण्यांत पक्का पायाशुद्ध उभारण्यास काय युक्ति योजाव्या ह्या संबन्धाची सगळी कल्पना त्याची स्वताचीच होती इमारतीचा पाया मज-बूत होऊन वरील भितीचे काम चालू झालें तेव्हा महाराजानी पुढल्या कामावर देखरेख करण्यास गोविंद विश्वनाथ प्रभु मुभेदार यास ठेविलें, व आपण राय-गडावर निघून गेले. हा किल्ला पुरा व्हावयास तीन वर्षे लागलीं. सर्व काम पुरें झाल्यावर महाराज ही इमारत पाहावयास पन्हाळ्यावरून बावळ्याच्या घाटानें मालवणास आले प्रवेशविधि मुमुहूर्तावर केला पाच हजार ब्राह्मणांचें भोजना-दिकेकरून तर्पण केलें सर्व लोकास शंकरा वाटली प्रवेश करिताना आरमारा-वरच्या तोफाची सरबत्ती झाली पाथरवटाच्या मुकादमास वेत्रे व सोन्याचीं कडी इनाम दिलीं ह्या कामासाठीं गोवेकरानी शंभर कसबी लोक दिले होते त्यांस नावाजून त्याच्या कप्तानास भरजरी वेत्रे व सोन्याचीं कडी दिलीं गोविंद विश्वनाथ प्रभु यास शाबासकी देऊन झगा, मंदिल, भरजरी चादर, मोखांचा तुरा, चौकडा, सोन्याची कडी व तलवार हीं इनाम दिलीं

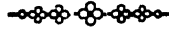
ह्या जंजिऱ्याचें नाव महाराजांनीं सिधुदुर्ग असें ठेविलें हा दुर्ग बाधावयाला एक कोटि होन खर्च झाले असें झणतात ह्या किल्ल्यावर तीन हजार मावळे लोक ठेवून त्यावर एक मामलेदार नेमिला त्या मावळ्यापैकीं जे हुशार होते त्यांस नाईक, सरनाईक व तटसरनोबत असे हुद्दे दिले किल्ल्यावर पाण्याचा मारा होऊं नये झणून पाण्यात एक मोठा बुरूज बांधून त्याचें नांव दर्याबुरूज असें ठेविलें^१ याशिवाय आणखी अजनवेली, रत्नागिरि, पद्मदुर्ग, सरजाकोट, गहनदुर्ग, खाकेरी व राजकोट असे जंजिरे महाराजांनीं बांधिले असें झणतात.

१ ह्या किल्ल्यांत एके ठिकाणीं महाराजांचीं पावलें उमटली होती असें मानून त्यावर एक देऊळ बांधिलें आहे. त्यांत महाराजाची मूर्ति ठेविली असून तिची पूजा नित्य होत असते. ही पूजा करणारांस हल्लीं कोल्हापूरसरकाराकडून नेमणूक आहे.

हा जंजिरा बांधूनहि शिंदीस ह्मणण्यासारखा शह बसेना, व मुंबईच्या बंदरानजीक असलेल्या महाराजाच्या ताब्यातील प्रातास शिंदीचा फार त्रास होऊ लागला, व त्यास इंग्रजांचीहि थोडीबहुत अनुकूलता दिवूं लागली, तेव्हा मुंबई बेटापासून बारा मैलांच्या अंतरावर खांदेरी व उदेरी अशी दोन खडकाळ बेटे आहेत ती कबजात घेऊन त्यावर किल्ले बांधण्याचा बेत महाराजांनी केला हा बेत त्यांनी कोणत्या प्रकारे सिद्धीस नेला याची सविस्तर हकीकत पुढे एका स्वतंत्र भागात द्यावयाची आहे^१

ह्याप्रमाणे आरमार तयार करून व पाण्यात किल्ले बांधून शिंदी, फिरगी इंग्रज, मोगल व मुसलमान यांच्यावर पुरा शह बसविण्याचा व मुसलमान आणि मोगल यांच्या सत्तेवर चोटोकडून घाला घालण्याचा महाराजाचा सकतप ते अल्पायु झाल्यामुळे तसाच असिद्ध राहिला समुद्रावर पुरी सत्ता बसवून मर्ने व्यापाराची किल्ली आपल्या हातात ठेवावयाची व आपल्या ताब्यातील मुलखाम तत्रकट्टून कोणत्याहि बाजूने त्रास होऊ द्यावयाचा नाही असा त्याचा इरादा होता परंतु त्याच्या पश्चात् हे वोरण कोणालाहि न करून ह आरमार पुढे हळूहळू नष्टप्राय झाले

भाग सोळावा.

मोगलांच्या राज्यांत स्वाच्या व शास्ताखानाची मोहीम.

१६६०-६३.

औरंगजेब दक्षिणेतल्या मुभ्यावर अमता महाराजानी त्याच्या ताब्यातील जुन्नर, औरंगाबाद वगैरे प्रातात धामधूम केली होती, परंतु पुढे विजा-पूरकराशी तह करून औरंगजेब त्याच्यावरील मोहिमेतून मोकळा झाला तेव्हा त्याचा मोरचा आपणावर फिरेल ह्या भीतीने महाराजानी आपल्या अपराधा बद्दल त्याजकडे क्षमा मागून त्याचा अकित होण्याची त्याला लालच दाखविली इतक्यात शहाजहान आजारी पडल्याची वार्ता ऐकून तो दिल्लीकडे जावयास निघाला तेव्हा महाराजानी शहाजीराजास पत्रा मिळालेल्या जहागिरीचा काहीं भाग मोगलानी हस्तगत केला तेता त्याची त्याजकडे मागणी केली, आणि अदिलशहाच्या ताब्यातील कोकणप्रात काबीज करण्याची मुभा मागितली ह्या त्याच्या मागण्याचा स्पष्ट जबाब औरंगजेबाने न देता आबाजी सोनदेवास आपल्या दरबारी पाठवावयास सांगितले पुढे औरंगजेबाने स्वबद्धी विरोध करून व स्वपित्यास बंदीत टाकून दिल्लीचे तक्त बळकाविल्यावर तिकडे अनेक राजकारणे उपस्थित होऊन त्यातच तो गुतून पडल्यामुळे त्याला दक्षिणकडे लक्ष द्यावयास मुळीच फावले नाही तरी महाराजानी अफझुलखानाचा वध करून विजापूरकराच्या सेनेचा पुरा धुव्वा उडविला, हे वर्तमान औरंगजेबाला पोचलें तेव्हा त्यानें ह्या विजयाबद्दल त्यास अभिनंदनपर पत्र पाठविले असें झणतातः परंतु ह्याच समयी त्या कावेबाज बादशहाने अदिलशहाला पत्र पाठवून असें फर्माविलें होते की, शिवाजीची चागली खोड मोडावयास आळस करूं नका औरंगजेबानें आपल्या राज्यारोहणाचा पहिला वार्षिक उत्सव केला त्या समयी महाराजानी त्याचें अभिनंदन करण्यासाठी आपला वकील त्याच्या दरबारी पाठविला व आपली पूर्वोक्त मागणी पुनरपि केली तीस त्यानें असा जबाब दिला झणतात की, देवाच्या कृपेनें मी आतां आपल्या सगळ्या शत्रूंस जिंकून आपले

सगळे मनोरथ सिद्धीस नेले आहेत मी शास्ताखानास दक्षिणेचा सुभेदार नेमिलें आहे. तो तुमच्या मागणीची व्यवस्था करील. असे सांगतात की, त्याने महाराजाला या समयी सन्मानसूचक क्षिरपाव पाठविला.^१

ह्याप्रमाणें शास्ताखानास औरंगजेबानें सन १६५९च्या जुलै महिन्यात दक्षिणेच्या सुभ्यावर पाठविले त्याला त्याने अमीर-उल-उमराव असा बहुमानाचा किताब दिला. हा सरदार औरंगजेबाचा मामा होता हा पूर्वी गोवळकोंड्याच्या मोहिमेत औरंगजेबाबरोबर होता त्यानंतर तो माळवाप्राताचा सुभेदार झाला होता विजापूरकरांचा जो प्रात शिवाजीमहाराजानी, हस्तगत केला होता तो त्याच्याकडून ध्यावय्याची कामगिरी त्यास सांगितली होती ह्याप्रमाणे दिल्लीच्या तक्तावर आपली स्थिरस्थापना होईपर्यंत त्याने महाराजाना स्नेहभाव दाखवून दक्षिणेतील आपल्या सत्तेतल्या मुलखास त्याच्याकडून उपद्रव होऊं दिला नाही, आणि त्याच्याशीं करारभदार करण्याचे आमिष दाखविलें, परंतु आतून विजापूरकरास भर देऊन महाराजाशीं निकराचा सामना करण्यास प्रवृत्त केले, आणि त्याच वेळी शास्ताखानाबरोबर जय्यत सेना देऊन महाराजावर पाठविलें विजापूरकरानी शिद्धीजोहाराला सलाबतखान हा किताब देऊन महाराजावर पाठविले, आणि कोकणातून हबसाणचा शिद्धी व वाढीचे सावंत यांसहि महाराजावर उठविलें याच्याशी झालेल्या युद्धप्रसंगाचे वर्णन मागे तेराव्या भागात केलेच आहे आता शास्ताखानाशी केलेल्या युद्धप्रसंगाचें वर्णन करूं^२ ह्या प्रसंगी महाराजास प्रथम बरीच हार खावी लागली यात काहीं नवल नाही एकाच वेळी

१ रा राजवाडेकृत आठवे खंड पाहा

२ आझी पहिल्या आवृत्तीत शास्ताखानाची ही मोहीम स १६६२-६३ त झाली असे मराठी बखरींच्या व ग्रॅन्ट डफ यांच्या आधारेणें लिहिलें असून ती तेराव्या भागात वर्णिलेल्या विजापूरकराशी घडलेल्या समरप्रसंगापामून अलग केली होती, व महाराजांनीं आपल्या आरमाराच्या उभारणीची सुरुवात मोगलांच्या ह्या मोहिमेपूर्वी केल्याचें लिहिलें होतें त्याप्रमाणेच महाराजास पितृदर्शनहि ह्यापूर्वीच घडलें असें नानिले होतें परंतु खाफाखान व प्रो. सरकार हे औरंगजेबाच्या कारकादींचा पडिल्या दहा वर्षांचा इत्थभूत इतिहास 'अलमगिरनामा' नांवाच्या मोगलदरबारीं ठेवलेल्या बखरीत नमूद केला आहे त्याच्या आधारेणें असें ह्मणतात की, शास्ताखान स. १६५९ त दक्षिणेंत येऊन त्यानें स. १६६० च्या आरभीं शिवाजीमहाराजाच्या मुलखावर स्वारी केली. हें त्यांचें ह्मणणे खरें मानण्यास दुसरा आणखी असा आधार आहे की, जेध्याच्या शकावर्षी शास्ताखानाच्या मोहिमेसंबंधाच्या तारखा सदरील यवनी बखरींतील तारखांशी जुळतात.

दोन प्रबळ शत्रूनीं चोहोंकडून घेरलें असून हबशी व सावंत हेहि कोंकणात आपला डाव साधण्यास टपले असता एवढ्याना टक्कर देऊन त्यांच्या कचाटीतून निभावणें काहीं सोपे नव्हते

शास्ताखानाने दिल्लीहून निघताना अशी प्रतिज्ञा केली होती कीं, शिवाजीमहाराजास विलंब न लागता मारून गर्दीस मिळवितो, व त्याच्या ताब्यातला सगळा मुल्लख हस्तगत करितो असें सागतात कीं, त्याच्याबरोबर एक लाख फौज पाचसातशे हनी, चारपाच हजार उंट, तीनहजार दारू गोळ्याचे छकडे, दोन हजार घोड्याचे छकडे व बत्तीस कोटीचा खजिना एवढी सामुग्री होनी हे अवाढव्य सैन्य मुक्काम करी तेव्हा दोन गाव लाव व दीड गाव रंद पसरे दिल्लीहून दक्षिणेत यावयास ह्या बादशाही फौजेला तीन महिने लागले

शास्ताखानाने पहिल्यांन आरगाबादेस जाऊन तेशील सुभ्याचा बंदोबस्त केला व विजापूरकरास दक्षिणेकडून शिवाजीमहाराजावर चालून यावयास सूचना पाठविली त्याप्रमाणें त्यानी महाराजावर मोहीम केली तिची हकीकत तेराव्या भागात दिलीच आहे शास्ताखान स्वतः सन १६६० च्या जानेवारी महिन्यात स्वसैन्यानिशीं त्याच्यावर मोहीम करावयास निघाला. तो अहमदनगराहून पुणें प्राताच्या पूर्वभागी चालून आला वाटेत जे जे किल्ले लागले ते तो काबीज करित चालला ह्याप्रमाणें सोनवडी, सुपे, बारामती इत्यादि प्रात काबीज करित तो निरानदीच्या खोऱ्यातून होळगावाच्या वाटेनें शिरवळास आला, आणि तेथून कांहीं लोक पाठवून राजगडाच्या आसपासची खेडी त्याने उध्वस्त करविलीं तेथून कूच करून तो सासवडास येऊन छावणी करून राहिला असें सागतात कीं, मिधखेडचा जाधवराव शास्ताखानाबरोबर होता त्यास तिकडील प्राताची चांगली माहिती असल्या कारणानें खानाला त्याचा चांगला उपयोग झाला. सुपेप्रांत काबीज केला तो ह्या जाधवरावाच्या ताब्यात दिला. त्यानें जे जे किल्ले व ठाणीं काबीज केलीं त्यावर आपले लोक ठेवून दिले. सासवडास तळ देऊन राहिल्यावर (ता. १ली मे स. १६६०) त्यानें आसपासचे किल्ले पाहून येण्यासाठीं लोक पाठविले, मनांत कीं, ही पाहणी करून झाल्यावर एकामागून एक किल्ले घेण्याचा सपाटा सुरू करावयाचा.

ही एवढी मोहीम होईपर्यंत महाराजांच्या लोकांना शास्ताखानाच्या प्रचंड सेनेशीं सामना करण्याचा आवांका मुळींच नव्हता हें उघड आहे. शत्रु ज्याज्या ठाण्यावर चालून येई तें तें ते सोडून देऊन पळ काढीत. तरी मोगलसैन्याच्या

पिछाडीवर महाराजाचे खार वेळोवेळा छापे घालून त्यास हेराण करीत, त्याम दाना वैरण मिळू देत नसत, व त्याची घोडी व इतर चीजवस्त हातीं लागे ती ते लुटून नेत पुढे खानाने शिवापूर व कात्रजचा घाट काबीज करावयासाठी काहीं लोक पाठविले, त्याच्यावर महाराजाच्या तीन हजार खारानी हल्ला केला त्याची मोठी निकराची लडाईं झाली. पण खानाचे लोक पुष्कळ असल्यामुळें त्याचे काहीं चालले नाहीं, आणि त्यास माघार घ्यावी लागली ह्यानंतर पुन खानाने काहीं लोक पुरदर किल्ल्याच्या आसपासची खेडी उभस्त करावयाम पाठविले, त्यावर महाराजाच्या तीन हजार लोकानी हल्ला केला त्याचा तेथे घोर सग्राम झाला त्यात मोगलाच्या सैन्याचा बहुतेक मोड होण्याचा समय प्राप्त झाला होता परंतु इतक्यात खानाकडून आणखी पुष्कळ लोक त्याच्या कुमकेम आले ह्या ताज्या दमाच्या लोकापुढे महाराजाच्या लोकाचा निभाव न निघून ते पुरदरच्या खिडीकडे पळत सुटले तेव्हा किल्ल्यावरून शत्रूच तोफाचा भडिमार झाला. त्यामुळे त्याची आणखी बरीच खराबी झाली तरी त्याने दम धरून महाराजाच्या लोकास पुरदराजवळून पिटाळून लाविले ह्यानंतर खानाने सामवडचा तळ हालवून पुण्याकडे मोरचा फिरविला, आणि त्यात विनहरकत छावणी केली (ता ९ मे सन १६६०). येथे त्याने पावसाळा घालवावयाचे ठरविले, परंतु मोगल सैन्याचा प्रवेश पुण्यात व्हावयाच्या पूर्वीच महाराजाच्या लोकांनी त्या शहराच्या आसपासच्या गावातील दानावैरण वागरे अगदी नाहीशी करून तेश्वली वस्ती साफ उठवून लाविली होती, आणि दूरच्या गावातून मोगलाच्या छावणीत ती मुळी पोचेंनासं केले. मोगली अमलातून दानावैरण आणण्याची तर या वेळी मुळी सोय नव्हती कारण पावसाळा सुरू होऊन नद्यानाल्यास पूर आले होते. त्यामुळे खानाच्या सैन्याचे पराकाष्ठेचे हाल होऊं लागले, तेव्हा त्याने असा बेत केला की, पुण्याच्या उत्तरेस अठरा मैलावर चाकण किल्ला आहे तो हस्तगत करून तेथे आपलें ठाणें करावे ह्याजें अहमदनगराकडून दानावैरण आणविणे सोईचें होईल

हा असा बेत करून भर पावसांत चाकण किल्यास त्यानें जातीनें वेढा दिला. त्याच्या सभोंवार त्यानें मोरचे लावून निरनिराळ्या किल्ल्यावरून आणलेल्या मोठमोठ्या तोफा त्यावर चढविल्या आणि किल्ल्यावर भडिमार सुरू केला, परंतु पाऊस सारखा कोसळत असल्यामुळें त्याचें दारूसामान बरेंच खराब झालें. किल्ल्यावरून होणाऱ्या तोफांच्या सरबत्तीमुळे त्याचे लोक भराभर पडूं लागले.

खानाचा हिशोब असा होता की, हें ठाणें लहान आहे, हे आपल्या हातीं तत्काळ लगेल त्या किल्ल्यावर फिरगोजी नरसाला हा हवालदार होता त्याने तो किल्ला मोठ्या शौर्याने दोन महिने लडविला मोगल सैन्याने आपली बिक्रम केली, परंतु काहीं इलाज चालेना. किल्यातले लोक रात्रीच्या वेळी अकस्मात् खाली येऊन खानाच्या मोरच्यांवर वारवार हल्ले करीत, त्याप्रमाणेच महाराजांचे घोडेखार बाहेरून खानाच्या फौजेवर वरचेवर छापा घालून तिची पुष्कळ खराबी करीत हे त्याचे अचाट धैर्य व धमक पाहून खान अगदी थक झाला पण त्याच्याकडे लोकांचा भरणा मनस्वी अमन्याकारणाने त्याला असा नेट धरिता आला वेढा पडत्यापासून छापनावे दिवशी शास्ताखानाने मुग्ग लावून किल्याच्या ईशान्य दिशेचा बुरूज उडविला त्यामुळे किल्याग मोठे भगदाड पडले किल्यावरील कित्येक लोक ह्या बुरूजावर होते ते ठार झाले. मोगल या भगदाडातून किल्यावर चढून जाऊ लागले त्या समयी तो शूर किल्लेदार आपल्या उरलेल्या लोकांसह शत्रूवर तुटून पडला त्यामुळे त्याला वर जाता येईना रात्रभर फिरगोजीने मोठ्या शौर्याने लडून किल्यात शत्रूचा प्रवेश होऊ दिला नाही दुसरे दिवशी निरुपाय होऊन फिरगोजी शत्रूच्या हाती लागून केला सर झाला शास्ताखानाने त्याचे ते शौर्य पाहून त्याला फार वाखाणिले, त्याचा मोठा सन्मान करून तो त्यास ह्मणाला की, तुम्ही बाहशाही फौजेत पोहोरी पतकराल तर तुम्हास मी मोठ्या योग्यतेस चढवितो खानाच्या ह्या अलचावणीस फिरगोजी मुळीच भुलला नाही, परंतु ह्याबद्दल खानास वाईट न वाटून त्याने त्याचा बहुमान करून त्यास सोडून दिले तो महाराजाकडे आला तेव्हा त्यानी त्यास त्याच्या मर्दुमकीबद्दल व इमानाबद्दल नावाजून मोठे इनाम दिले आणि पुढे भूपालगडावर हवालदार नेमिले १

१ हा असा शत्रूचा निकाराचा वेढा चाकण किल्ल्यास पडला अमता महाराज स्वतः लढावा किल्ल्यावर अटकून पडल्यामुळे त्याला त्यास कुमक पाठविता आली नाही याचे फिरगोजीस असे सांगणे होते की, किल्ला लढवेल तेवढे दिवस लढवून निरुपाय लाल्यास शत्रूच्या स्वाधीन करावा

२ दिग्विजय ह्मणतो की, हा किल्लेदार महाराजाकडे असा नामोहरम होऊन आला लढा किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन केल्याबद्दल त्याच्यावर रागावून त्याला आपल्या पोहोरीवरून दूर केल्यावर तो शास्ताखानास जाऊन मिळाला. त्याने त्याला मालकूम तांबाचा ठाणेदार केले, परंतु पुढे महाराजानी नेताजी पालकराला पाठवून त्यास आपल्याकडे आणविले. ही त्या बखरकाराची चूक आहे. मोगलांकडे जी गेला

असे सांगतात की, पुण्यास बाबाजीराम व होनाप्पा देशपांड्ये^१ असे दोघे देशमुख होते ते काहीं कारणावरून नाराज होऊन शास्ताखानास बऱ्हाणपूरा-जवळ जाऊन मिळाले. शास्ताखानाने चाकणचा किल्ला काबीज करून पुन पुण्यास येऊन काही दिवस स्वस्थ राहिल्यावर ह्या मराठे सरदाराच्या मदतीस आपलें सैन्य देऊन महाराजाच्या ताब्यातला उत्तर कोकणाचा काही भाग काबीज केला ह्या वेळी कल्याण व भिवडी ही मोगलाच्या हाती गेलीं. (सन १६६१) हे वर्तमान ऐकून महाराजास त्या सरदाराचा फार राम आला त्याचा सभाजी नावाचा एक नातलग महाराजाच्या पदरी सरदार होता त्याला ते भरदरवारामध्ये त्याबद्दल टाकून बोलले कीं, तुमचे हे दोघे आश्रित असून आम्हास सोडून आमच्या शत्रूस जाऊन मिळाले तेव्हा आता तुमचाहि आम्हास भरवसा येत नाही हे टोचून बोलणे सभाजीला मुळीच सहन झालें नाही तो फारच रागावला आणि शास्ताखानास जाऊन मिळाला. ह्या सभाजी जवान असून मोठा बळकट होता त्याने शास्ताखानाची प्रथम मुलाखत घेतली तेव्हा त्याने त्याला आपल्या अगच्या बळाचा प्रत्यय एक घोडा चार पायास धरून उचलून दाखविला खान हे त्याचे अचाट बळ पाहून खुष झाला, अणि त्याने त्याला पाचशे स्वाराची सरदारी देऊन आपल्या लष्करात नोकरीस ठेविले पुढे हा सभाजी मोगलाच्या तर्फे मालकूर येथे ठाणबंदी करून राहिला असता त्याच्यावर महाराजांनी त्याच्या गावचा नतोजी झणून एक सरदार पदरी होता त्यास फौज देऊन पाठविले त्याने सभाजीवर हल्ला करून त्याचा मोड केला व त्यास रणात ठार केले. आणि मालकूरगाव जाऊन टाकिला.

चाकणचा किल्ला हस्तगत करण्यात खानाचे बरेच लोक खलास झाल्यामुळे पुढें आणखी मुलूख काबीज करण्याचें सोडून तो परत पुण्यास येऊन राहिला. त्याची पहिल्यानें अशी धमक होती कीं, शिवाजीमहाराजाच्या ताब्यांतले किल्ले आपण हांहा झणतां काबीज करू परंतु ह्या एका किल्ल्याखालीं दोन महिने झटापट करावी लागून हजारो लोकांचे बळी यावे लागले, हें पाहून त्याचा तो भ्रम नाहीसा झाला. त्याची आता अशी खात्री झाली कीं, शिवाजीमहाराजाच्या

तो सभाजी नावाचा एक सरदार फिरगोजी नव्हे, हें पुढील मजकुरावरून ध्यानांत येईल.

१ चिटणीस यांची नांवे संभुजी कावजी व बाबाजीराम होनाप्पा देशपांड्ये अशीं देतो. अलमगिरनाम्यांत हीं नांवे बाबाजी भोंसले व रघुनाथ अशीं आहेत.

ताच्यातील किल्ले घेण्याचें काम मोठें बिकट आहे औरगजेबाचा तरी समज पहिल्यानें असाच होता त्याला वाटे कीं, हे पहाडी किल्ले काबीज करण्यास आपणास मुळीच अवकाश लागणार नाही, व मराठे लोकासारख्या शत्रूस जिंकण्याचें काम फार सोपे आहे. परंतु शिवाजीमहाराजाचे व त्यांच्या पदरच्या एकएका सरदाराचे पराक्रम व शौर्य याची वार्ता जसजशी त्याच्या कानी जाऊं लागली तसतसा त्याचा हा समज पालटत गेला त्याने जोधपूरचा राजा यशवंतसिंग यास शास्ताखानाच्या मदतीस आणखी दहाहजार लोक देऊन रवाना केले

खानाचे सगळे सैन्य काहीएक हालचाल न करिता पुण्याजवळ तळ देऊन दोन वर्षे स्वस्थ राहिले होते. हस्तगत केलेली ठाणीं परत महाराजाच्या हातीं न जाण्याविषयी मात्र बरीच चागली खबरदारी त्याने घेतली होती. इकडे नेताजी पालकराने आपल्या स्वारानिशी अहमदनगर व औरगाबाद ह्या शहरापर्यंत स्वाऱ्या करून मोगली मुख्ख उध्वस्त करण्याचा धूम तडाका चालविला होता आणि मोगली फौजेचे कहिकवाड व रसद बंद करून व त्यावर अकस्मात् छापे घालून तीस त्राहित्राहि करून सोडले त्याच्यावर हल्ला करावयास जावें तर त्याचा वेग इतका काहीं विलक्षण असे कीं, तो शत्रूच्या तावडीतून सहज निसटून जात असे, व त्याचा पाठलाग करण्यात काहीएक अर्थ नाही असें शत्रूच्या लोकांस वाटून ते जागच्या जागी राहत शास्ताखानाने नेताजीचा हा उपसर्ग नाहीसा करण्याचा निश्चय करून त्याच्यावर आपले सात हजार स्वार पाठविले त्यांनी त्यास गाठून उभयपक्षाचे घनघोर युद्ध झालें शत्रूसैन्याचा जमाव फारच मोठा असल्याकारणाने नेताजीचा ह्या युद्धात पराभव झाला त्यानें ह्या प्रसगीं आपली अगदी शिकस्त केली त्यास पुष्कळ जखमा लागून तो बहुतेक घायाळ झाला. अशा स्थितीत तो शत्रूच्या हातून निसटून दक्षिणेकडे पळत सुटला, आणि मोगलांचे स्वार त्याच्या पाठीस लागले अशा आणीबाणीच्या प्रसगी महाराजांचा मित्र हस्तम जमान याने मोगल सरदाराला भेटून असें सांगितले कीं, तुमच्या सैन्याला इकडला मुख्ख माहीत नसल्याकारणानें तुमचा हेतु सिद्धीस जावयाचा नाही. तर तुम्ही माघारी जा मी नेताजीचा पाठलाग करून त्याला पकडतो. हें त्याचे ह्मणणे मोगल सरदारास पटून तो परत गेला, आणि नेताजी शत्रूच्या तावडीतून सुटला.

१ ही हकीकत प्रो. सरकार सुरत येथील इंग्रज बखारवाक्याच्या त्या काळच्या कागदपत्राच्या आधारेने देतात. पृ: ५७.

शास्ताखान वर्ष सवावर्ष धामधूम करून पुणे येथे छावणी करून पुढे दोन वर्षे स्वस्थ राहिला याची कारणे मुख्यत दोन असावी एक तर वर सांगितले आहेच की, महाराजाच्या ताच्यांतले दुसरे किल्ले काबीज करण्याच्या भरीस आपण पडलों तर आपले सैन्य खलास होऊन आपणास रडत माधारी जावे लागेल किवा प्राणाम मुक्तावे लागेल असे त्यास वाटले असावे. दुसरे कारण अर्थात् असे दिसते की, महाराज विजापूरकराला खडे चारून त्यांच्या उपमर्गापासून मुक्त होऊन त्या वेळी पुण्याच्या आसपास आले होते. त्याच्याशी गामना करण्याची छाती नानाला झाली नसावी खरे म्हटले अमता महाराजाचे सगळे कोट, किल्ले व मुख्य काबीज करून त्यांना गदास मिळविण्याची प्रतिज्ञा करून तो दक्षिणेन आला होता तेव्हा महाराज स्वतः कोंकणातली मोहीम करून वर आले असता त्याच्यावर त्यान चालून जावयाम हवे होते परंतु तसे त्याने काहीच केले नाही. मोगल सैन्याची हालचाल ही अशी बंद पडलेली पाहून महाराजांनी स्वतः मोगलाच्या मुलखात वामधूम सुरू केली मोगलांनी कल्याणभिवडी म १३६१त काबीज केली होनी ती प्रथम परत घ्यावी असा विचार करून त्यांनी ह्या रामगिरीवर मोरोपंतास पाठविले त्याने ही फत्तेमिळवून आणखी जुन्नरच्या उत्तरेकडील मोगलाची मगळी टाणी हस्तगत केली त्याप्रमाणेच नेताजी पालकराने आपला पूर्वीचा क्रम मोठ्या जोमाने चालू ठेवून आपल्या स्वार्गनिशी त्याने मोगलाच्या मुलखात लाबपर्यंत मोहीम केली, व गावचे गाव लुटून व शहरावर व पेठावर खट घसवून पुष्कळ द्रव्य मिळविले. ही त्याची दौंड इतकी वेगाची असे की, आज येथे तर उद्या दूर कोठे तरी दुसऱ्याच ठिकाणी तो प्रगट होत असे ह्याप्रमाणे तो बालेघाट, परडे, हवेली, कलबुर्ग, आवसे, उदगीर वगैरे गाव लुटीत, मुलूख मारीत व खंडण्या घेत गोदावरी नदीच्या तीरापर्यंत गेला थेट औरंगाबादेपर्यंत दौंड करून त्याने त्या शहराच्या आसपासचा मुलूख लुटला मोगलाचा सुभेदार महकूब-सिंग ह्मणून औरंगाबादेस होता, तो ही अदाधुद ऐकून दहाहजार लोकानिशी नेताजी पालकरावर चालून आला. त्याच्याशी नगरानजीक युद्ध करून नेताजी पालकराने त्याचा पुरा मोड केला त्याचे हत्तीघोडे व दुसरे युद्धोपयोगी सामान

१ चित्रपीस ह्मणतो की, ह्या वेळी नेताजी पालकराकडची सरनोबती काढून प्रतापगुजर याला दिली होती, व ह्या गुजरातने ही मोहीम केली. परंतु हे अधिकाराने जयसिंगाच्या मोहिमेच्या वेळी झाले असे दिसते.

नेताजीच्या हातीं पुष्कळ लागलें. ह्याप्रमाणें मोगलांच्या मुलखांत सारखा धुमा-
कूळ उडवून देऊन मिळविलेल्या लुटीची रुजवात तो महाराजाकडे करी

प्रबळगड ह्याणून एक बळकट किल्ला मोगलांच्या हातीं होता त्यावर केशर-
सिंग नामेकरून एक रजपूत सरदार होता त्याच्याशी भेद करून किल्ला हातीं
येत नाही असें पाहून महाराजानी स्वतः त्याजवर हल्ला केला केशरसिंगाने किल्ला
त्ररेंच दिवस लढविला, परंतु महाराजापुढे आपले काहींच चालावयाचें नाही असें
पाहून त्या रजपूत सरदारानें आपल्या कबित्याचें जोहार केले. व आपल्या पद-
रच्या लोकासह तो महाराजावर तुटून पडला व त्याची मोठ्या निकराने लढून
आपल्या एकंदर लोकानिशी समरभूमीवर पतन पावला मग महाराजानी रज-
पुताची प्रेतें ओळखून त्यास अग्नि देवविला केशरसिंगाची आई व एक मुलगी
द्या चुकून किल्ल्यावर राहिल्या होत्या, त्यास महाराजानी मोठ्या अदबीने
वागवून आपल्याकडे टेंवून घेतले पुढे त्या बायानी आपली अशी इच्छा प्रगट
केली की, आह्वाण आमच्या देशी जावयाचे आहे, तर तिकडे जाण्याविषयी
आह्वास परवानगी असावी त्यावरून त्यास वस्त्रे, भक्षण, द्रव्य आदिकरून
देऊन त्यानी त्याम मोठ्या इतमामाने पाठवून दिलें

अमें सागतात की, महाराज पालगीत प्रमून हा किल्ला पाहावयास चालले
असता त्याच्या शेल्याम बोरीची फादी लागून तो खाली पडला तेव्हा पालखी
उभी करून ते ह्याणाले की, “ ह्या ठिकाणी आह्वास उभे केले त्यापेक्षा येथे
मुईखाली द्रव्य असावे.” मग त्यानी तेथे खणविले तो जमिनीत खरेंच द्रव्य
आगलें. तेथे त्यास चार लाख मोहराचा चवुत्रा सापडला

इतकी धामधूम मोगलांच्या मुलखात केली तरी शास्ताखान पुण्याहून आपला
तळ उठवून महाराजाशी सामना करावयाम आला नाही त्याने पुण्याजवळ
आपल्या सगळ्या लोकराची कायमची छावणी देऊन महाराजाची घेतलेली ठाणीं
महत्सा सोडून द्यावयाची नाहीत असा त्याचा निर्धार होता त्याला तेथून कसा
हलवावा या विचारात महाराज होते ते सिहगडावर अनुकूल सधीची वाट

२ रायरीच्या बखरीत असे ह्मटले आहे का, महकूबसिंग जागृत्याजागी म्वस्थ
प्रमला होता त्यास औरंगजेवाने जरबेचा हुकूम केल्यावरून तो आपल्या मन्यानिशी
चालून आला त्याला अहमदनगरापाशी गाठून त्याचा पराभव प्रतापराव गुजर
याने केला, व तो सुभेदार ह्या लढाईत पडला खाफाखान ह्याणतो की, शास्ताखान
औरंगाबाद सोडून निघाला तेव्हा मुमताजबान याम तेथला सुभेदार नेमिले होते.

पाहत बसले. इकडे शास्ताखान पुण्यास दादाजी कोडदेवानें महाराजांसाठी बाधलेल्या वाड्यात जाऊन राहिला होता ह्या वाड्याचें नाव लालमहाल असें होतें ह्या वेळी शिवाजीमहाराज सिंहगडावर होते हें खानास माहीत होते ते केव्हा काय युक्ति करून आपणावर अकस्मात् छापा घालतील याचा नेम नाही हें तो पूर्णपणें जाणून होता. आता खरें झटले असता ह्या सधीस त्याने सिंहगडास वेढा देऊन त्यास आत कोडावे व किल्ला हस्तगत करून त्यास पकडण्याचा प्रयत्न करावा परंतु चाकणकिल्यापाशी त्याला जो अनुभव आला होता त्यावरून त्याने हा विचार मनात आणिला नाही दुसरे असें की, ज्या किल्यात खुद्द शिवाजीमहाराज राहत आहेत त्याचा बंदोबस्त बिलकुल लेचापेचा नसावयाचा हें त्यास पक्के ठाऊक होते पुण्याचा आपला मुकाम सुरक्षित राहा व यासाठी त्याने आपल्याकडून होईल तितकी सावधगिरी राखिली होती त्याने आपल्या लोकांस असा एकसहा हुकूम देऊन ठेविला होता की, 'कोणाहि सशस्त्र मराठ्यास परवान्यावाचून शहरात प्रवेश करूं देऊं नये, व कोणत्याहि मराठे शिल्लेदारास आपल्या गोटात येऊं देऊं नये' जे मराठे सरदार बादशहाचे ताबेदार होते त्यास मात्र तो आपल्या जवळ येऊं देत असे^१ दुसऱ्या कोणाहि मराठ्याची तो मुलाखत घेत नसे ह्याप्रमाणे सर्व शहरभर जिकडेतिकडे चौकीपहारे ठेवून कडेकोट बंदोबस्त करून खान राहिला. पुढें शिवाजीमहाराजाशी सामना कसा करावा ह्या विचारात तो ह्या वेळी असावासे दिसते

महाराज सिंहगडावरून शत्रूची सर्व हालचाल पाहत होते^३ तो अशी प्रचंड सेना घेऊन आपल्या पारिपत्याचा विडा उचलून दक्षिणेंत येऊन पुणे, सुपें वगैरे प्रात बळकावून बसला तेव्हा त्याला तेथून कसा हुसकून लावावा याविषयी मसलत करण्यासाठी महाराजानी आपल्या पदरच्या सरदारास व कारभान्यास हुजूर बोलाविलें सर्वांचे मत असें पडले की, त्याच्याशी युद्ध करून आपला निभाव लागणार नाही आपली फौज ती किती आणि त्याची फौज केवढी मोठी! यास्तव त्याच्याशी सल्ला करून त्याची भेट घ्यावी; हे उत्तम परंतु हा सल्ला होतो कसा याची पंचाईत पडली कारण खानाच्या लष्करात असा

१ कोणी याचे नाव राजमहाल असे देतात.

२ मि. किकेड ह्मणतात की, त्याने आपल्या घोडदळातला एकूणष्क शिल्लेदार काढून टाकला होता. पण त्याने पायदळातले मराठे काढून टाकले नव्हते.

३ मि. किकेड ह्मणतात की, महाराज या वेळी सिंहगडावरून राजगडास गेले होते.

कोणी नामाकित रजपूत मरदार नव्हता की जो हिंदुधर्म व हिंदुस्वराज्य यांचा अभिमान धरून खानागी हरयुक्तीनें सल्ला करून देईल शास्ताखान प्रत्यक्ष बादशाहाचा मामा असल्यामुळे त्यास लाचलुचपतीने वश करून घेण्याचा मार्ग नव्हता त्याचें अभय वचन घेऊन व त्याच्या मेटीस जाऊन सल्ला करण्याची गोष्ट तर बोलावयासच नको होती कारण त्याची अशी दड प्रतिज्ञा होती की, शिवाजीमहाराजास पुरे शासन करावयाचें झणून महाराजांनी ह्या प्रसंगी असा निश्चय केला की, जत्रुगी समोगसमोर युद्ध करून आपले ओक विनाकारण खराब करावयाचे नाहीत दुसऱ्या उपायानी जत्रुग गाधेल तेवढे जेर करावयाचे ते उपाय अर्थात हेच की, त्याचे कदिकवाड, सामान व रसद बंद करून त्याला घाबरा करावा, कोटे अडचणीत धरून त्याचे लोक मारून काढावे, एकाद्या किल्ल्यास तो मोर्चे देऊन बसला असता त्याच्या फौजेवर चोर्होकडून छापे घालून त्यास हेराण करावे

हे असे जबरदस्त काढर येऊन त्या विचाराने महाराज गुग होऊन बसले असता त्याच्या अगात भवानी सचरून बोलली की, “ माझ्या लकगस झणावे की, शास्ताखानाची फिकीर किमपि न करणे जसा अफझुलग्यान प्रतापाने मारिला, तसाच हा दुष्ट यवन तुझ्या हस्ते शिक्षास्पद करिते याविषयी तू काहीं चिंता करू नये.” हीं देवीची वाक्ये जवळ होते त्यांनी लिहून ठेविली ती महाराजांनी सावध होऊन पाहिली तेव्हा त्यास संतोष जाला, व आपणावर जगदंबेचा प्रसाद आहे असे मानून आपली फत्ते होईल अशी जकुनगाट त्यांनी बाधिली, व पराक्रमेकरून जत्रुपराभव करण्याची हिमत धरिली

लालमहालान राहत असता शास्ताखानाने बाबाजीगस त्याच्या मदतीनें संस्कृत जाणणाऱ्या एका ब्राह्मणास बोलावून आणिले, व त्यास काहीं इव्य ठेऊं करून शिवाजी महाराजास एक पत्र लिहविले^१ त्यातील आशय असा की, ‘तूं मर्कटा-मारखा डोगरात राहणारा आहेस. तूं आपल्या किल्ल्याच्या आश्रयास राहून बाटेल तशी बंटाळी करीत आहेस युद्धाचा प्रसंग आला झणजे तूं किल्ल्यांत दडी मारून बसतोस तूं किल्ल्यांत छपून किनीहि दिवस बसलास तरी तुझा पिच्छा मी सोडणार नाही. मी राजा इंद्र आहे. तुला मजबरोबर युद्ध करण्यास धैर्य नाही तूं माझ्या समोरून पळून जातोस.’ ह्या पत्राचें उत्तर महागजांनी

१ मि. किकेड झणतात की, हे पत्र त्याने फारशी भाषेन लिहिले. आणि महाराजांनी त्याचा जबाब संस्कृत भाषेत पाठविला.

असे पाठविले कीं, ' मी मर्कटासमान आहे ह्मणतोस, तर ज्या मर्कटानी रावणाचा नाश करून लंका हस्तगत केली त्याच्यासारखा मी आहे मी तुला पळत? भुई थोडी करून सोडीन '

शास्ताखानाच्या पुणे येथील छावणीवर अकस्मात् घाला घालून त्यास जेर करण्याचे त्या वेळा साध्य नव्हते त्याचा बदोबस्त उत्कृष्ट होता, व त्याचे सैन्यबलहि मोठे होते यास्तव त्याच्या ह्या उद्दामपणाबद्दल व गर्विष्ठपणाबद्दल त्यास कसेहि करून देहातशासन दिले ह्मणजे त्याच्या फौजेचा मोड सहज करिता येईल असे मनात आणून महाराज हा बेत सिद्धीस नेण्याच्या उद्योगास लागले त्यानी दोन ब्राह्मण पुण्यास पाठवून त्यांच्याकरवी खानाच्या लष्करातील एक मराठा शिलेदार फितूर कंला त्याला असा बहाणा करावयास सांगितले कीं, आपण लग्नमारभ करणार आहो, यास्तव आपणास शहरातून वाजतगाजत वरात काढण्याची परवानगी मिळावी, असा त्याने खानापार्शा अर्ज करावा त्याप्रमाणे त्या शिलेदाराने अर्ज करून परवानगी मिळविली मग त्याने आपल्या काही मित्रास सामील करून घेऊन ही वरात काढण्याचे त्या ब्राह्मणास वचन दिले इतकी तयारी झाल्यावर महाराज सिंहगडावरून हजार दीड हजार निवटक मावळे घेऊन निघाले येताना कात्रजाच्या घाटात झाडास जागोजाग पोत बाधविले, व तेथे काहीं वेळ ठेवून त्याच्याहि शिगास पोत बाधविले आणखी तेथे डोंगरात बिकट जागी वीसपचवीस करणेकरी व शिगाटे ठेवून दिले खानाच्या गोटावर हल्ला करून फत्ते मिळवून सिंहगडाकडे जाताना इशारतीचा करणा वाजेल तेव्हा ह्या ठिकाणी ठेवलेल्या मावळ्यानी झाडाचे व बैलाच्या शिगाचे पोत उजळवे व करणे आणि शिगे एकदम वाजवू लागवे, व तेथून सर्वांनी चालते व्हावे, असे त्यास सांगून ठेविलें. ह्या युक्तीचा उद्देश अर्थात् असा होता कीं, खानाचे लोक पाटलागास निघाले ह्मणजे त्यानी कात्रजाच्या घाटात उजेड पाहून व वाद्याचा गजर ऐकून तिकडे चाल करावी व आपण सिंहगडावर सुरक्षित जाऊन पोंचावे. महाराज गडावरून उतरून पुण्याकडे जाताना वाटेत जागोजाग थोडेथोडे लोक ठेवीत गेले, व ह्या सर्व लोकास असे सांगून ठेविलें कीं, करण्यातील बारीक नळीची इशारत होताच सर्वांनी येऊन मिळावे. आबेओहोळापाशी आल्यावर तेथें पाच-

१ रायरांची बखर. जेध्याच्या शकावलीत असा मजकूर आहे कीं, सोळावीं पंडित नावाच्या एका ब्राह्मणाने हा खानाचा निरोप राजगडावर महागर्जाकडे आणिला-

सातशे लोक त्यानी ठेवून दिले व खानाच्या छावणीबाहेर काहीं अतरावर दोन-तीनशे लोक ठेविले ^१ पूर्वसकेताप्रमाणे फितूर केलेल्या शिलेदाराची वरात मिरवत मिरवत शहराच्या वेशीपाशी आली तों महाराज आपल्याबरोबर फक्त पचवीस असामी घेऊन तीत जाऊन मिळाले ह्या प्रसंगी महाराजाबरोबर एसाजी कंक तानानी मालसुरे, दादानी बापुनी देशपाड्ये व चिमणाजी बापुजी देशपाड्ये हे होते मराठे लोकांचा त्या काळी असा रिवाज असे की, वरातीस वगरे निघताना ते आपली शस्त्रे बरोबर घेत यास्तव त्यांच्या हातात शस्त्र असल्याबद्दल कोणा-सहि शका आली नाही

या प्रसंगी महाराजानी अगात चिलखत चढवून वरून झगा घातला होता व डोक्रीस शिरन्नाण घालून वरून मदिल बाविले होते त्याच्या एका हातात तरवार असून दुसऱ्या हातात वाघनख व त्रिचवा अशी होती मिगवणुकीच्या साहाय्याने खानाच्या गोटात महाराजाचा व त्याच्या बरोबरच्या माणसाचा प्रवेश झाल्यावर काहीं वेळाने जिकडेतिकडे सामसूम झाले रात्र फार झाल्यामुळे सगळे लोक झोपी जाऊन काहीं चौक्यावरच लोक तेवढ अर्धवट जागे होते गोटाबाहेर सक्त पाहारा असत्याकारणाने आतल्या चौक्यावरचे लोक अमळ बेफाम असत खान राहत होता तो वाडा खुद्द महाराजाचा असत्यामुळे त्यात कोटून कसा प्रवेश होईल हे त्याम चागले टाऊक होते महाराज आपत्या लोकां-निशी धेठ त्या वाज्यापाशी गेले, आणि स्वयंपाकाच्या भितीला एक ग्विडकी होती ती बुजविली होती, ती त्यानी खणून आत उतरावयास वाट केली, व त्या वाटे महाराज दोनतीन असामी बरोबर घेऊन आत उतरले त्याची चाहूल लागताच खानाच्या जनान्यातील बायका जाग्या झाल्या, व त्यानी आपल्या धन्यास जागे केले त्यासरशी तो घाबरून उठून एका खिडकीवाटे खाली उतरून लागला इतक्यात महाराजाची त्याच्यावर नजर पडून त्याच्याकडे धावत जाऊन त्यानी त्याच्या अगावर आपत्या तरवारीचा वार केला त्या वाराने

१ सामाद हणतो की, नेताजी पालकर व मोरोपत याम सैन्यासह छावणीबाहेर काहीं अतरावर राहावयास सांगितले होत प्रो सरकारहि असेच हणतात.

२ महाराजाचे दोनशे लोक मोगलाच्या पायदळातल्या मराठे शिपायांचा वेश घेऊन नवरा मुलगा सजवून घेऊन शहरात शिरले ह्या तीतया नवऱ्याबरोबर महाराज चालले होते आणि छावणीच्या दुसऱ्या बाजूकडून त्याचे आणखी दोनशे लोक तसाच वेश घेऊन आपल्यातलेच काहीं कैदी हणून धरून त्याम मागहाण करीत आत शिरले, असें खाफीखान हणतो.

त्याच्या हाताचें एक बोट तुटलें इकडे त्याचा मुलगा अबदुल फत्तेखान व त्याच्या खास तैनातीचे छिपाडे महाराजावर चालून आले. त्या सर्वांची कत्तल उडवून महाराज आपल्या लोकांसह सुरक्षित बाहेर पडले गलिमानें छापा घातल्याचा पुकारा खानाच्या लष्करात होऊन सर्व लोक गलबलून गेले जिःडेतिकडे एकच गोधळ माजून राहिला गलीम कोठे आहे ह्याणून जो तो शोधू लागला महाराजहि ह्या गर्दीतून 'गलीम कोठे आहे' असें ओरडत आपल्या लोकांसह वावन सुटून शहराबाहेर आले जागोजाग ठेवलेल्या लोकांस एकत्र करून ते

१ चित्रणाम ही त्याच्याची हकीकत निराळी देता ती अशा खान वाड्यात राहत नसून बागेलगत डेरा ठेऊन राहिला होता ह्या डेऱ्यात महाराज एक दोन अर्मांमी-मह निगले, व तो निजच्या हांता नेथ जाऊन त्याच्या डेरावर वमले, व आता वार करणार ना खानाचा म्ही जागा झाली व तिने तो प्रहार पाहून महाराजाचे पाय धट्ट वरून आपल्या पताम जीवदान यावे अशा बहुत गायवाया करून प्रार्थना केली तेव्हा महाराजाचे हृदय टुटून त्यांना अमा विचार केला की, हा जीवत राहून आपल्याशी युद्ध करावयास आला तर ह्याला ममरागणात गाठून शासन करू, ह्याला ह्या वेळी मारू नये मग मगानास मोठ्या खबरदाराने टावून वरून त्याच्या छातीवरून उठून त्याच्या मानेवर तरवार त्यांनी ठेविली. व दुसऱ्या हातातले बाघनख त्याच्या पोटास रोवन त्याला हल्ले 'उठ, आणि मा जेथपर्यंत नेटून तेथपर्यंत माऱ्या बरोबर चल आह्मी बाहेर पडेपर्यंत गलबला केल्याम ठार करान' असे बोलून त्याच्या हाताचा दोन बोटे कापून त्याला त्याच्या बायकांसह हाती वरून महाराज आपल्या वाटेनें आपल्या बाहेरच्या लोकाम त्ताऊन मिळाले. बाहेर पडण्यापूर्वी ते त्याम ह्याणाले की, शिवाजी तो मा तू मजवर मोहाम करून आलास पण तुझे धारिपत्य करून तुला ठार मारण्यास मला उशाग लागणार नाही तुला आपला जीव ध्याग असल्याम आमच्याशी युद्ध करण्याचा बेत सोडून तू ह्या प्राक्ततून चालता हो मर्मासद व चित्रगुप्त हीच हकीकत निगळ्या रीतीनें देतात ते ह्याणतात की, खान ज्या डेऱ्यात राहत असे त्या डेऱ्यात महागज शिरले तेव्हा काही बायका जाग्या होत्या, त्यांनी गलबला केला त्याबरोबर खान जागा झाला, व गलिमाने आपणावर अकन्मात् छापा घातला असे समजून बायकात गिरला. महाराज त्यास शोधू लागले. इतक्यात खान आपली तरवार घेऊन आपणावर वार करण्याच्या बेतात आहे असें महागजाच्या दृष्टीम पडून त्यांनी त्याच्यावर आपल्या तरवागीचा प्रहार केला. तो चुकविता चुकविता त्याच्या हाताचा तीन बोटे तुटली. इकडे खानाचे लोक गलबला ऐकताच डेऱ्यात शिरू लागले. हें पाहून महागज आपल्या लोकामह डेऱ्यातून बाहेर धडून पार निघून गेले गायगीच्या बखरीत ही छाप्याची हकीगत येणेंप्रमाणें दिली आहे खान लालमहालात उतरला होता. त्या महालापाशी एक माळी राहत असे. त्याम त्याच्या मेहुण्याच्या द्वारे फिर करून अमें ठगविले की, त्यानें महाराजांस

सिंहगडाकडे चालले तेव्हा इशान्याचा करणा वाजला त्याबरोबर कात्रजाच्या

शास्ताखान निजे त्या खोलीत रात्रीच्या प्रहरी घेऊन जावे, व ह्या कामगिरीबद्दल पाचशे होन महाराजांनी त्याला बावे ह्याप्रमाणे व्यवस्था केल्यावर महाराज राज गडावरून रात्रीचं निघून मोठ्या वेगान पुण्यास प्राप्त झाले, व कांहीं विश्वास लोका सह माळ्याच्या मदतीने वाड्यात शिरले दाराशी पचवीस पाहारेकरा होते त्याला व एक खोजा जागा होता त्याला त्यांनी कापून काढिले माळ्यान चुकून महाराजांम खानाच्या मुलाच्या खोलीत नेले त्याला महाराजांनी तथेच ठार केले, व एका दाम्नीला धमकी देऊन शास्ताखानाची गोला दागविण्यास सांगितले जिवाच्या भीतीस्तव ती तिने दाखविला उतक्यात गलबला होऊन मान उठला आणि घाबरून जाऊन खिडकावाटे उडी टाकू लागला. त्याबरोबर महाराजांनी त्याच्यावर तरवारीचा वार केला तो निमतना लागून त्याच्या एका हाताना आगठा तुटला. मग अतिशयित गलबला होऊन खानाचे लोक मजाली पटवून निकटून निकटून जमा झाले. तेव्हा महाराज आल्या वाटने निघून गेले पण बागेचा प्रत्येक वाजू खानाच्या लोकानी वेढलेला पाहून त्याच्या अगावर आपल्या लोकांनिशा मोठ्या आवशाने हल करून त्यास कापून काढून महाराज शहराबाहेर सरक्षित पाचले व घोड्यावर बसून राजगडाम निघून गेले शिवदिग्गजयात याहून निराशाच मनकर आहे तो असा महाराज रगमहालात शिरून शास्ताखानाचा मूल्या निजला होता त्या खोलीत शिरले, व खान तो हाच असे ममजून त्या यावर फिरगेचा वार करून त्यास ठार केले. फिरगेचा आवाज ऐकून त्याचा बायको तवून निजला होता ती जागा आली तिला महाराज बोलले की, 'ओरडशाल तर प्राणाम मुकशील. शास्ताखान तो हाच काय ? बोल ' ता ह्याणाला, 'हा त्याचा बेटा ' मग तिला शास्ताखानाचा खोली दार वावयाम सांगितल्यावरून तिन जिवाच्या भीतीस्तव त्याचा गोला दागविधा तीत शिरून महाराजांनी खानावर तरवार उगारला ता दिव्याच्या उजेडाने चमकली त्यासरशी खानाची बायको किंचित जागा होती ता उठून बसला व आपल्या पतीस मारावयास मारेकरा आला आहे असे पाहून महाराजांच्या चरणी तिन मस्तक ठेविले व परम लानतेने अशा प्रार्थना केली की, यास मारू नय उतक्यात खान जागा झाला पण शस्त्र घेऊन त्याच्याशी युद्ध करण्याच त्यास धय न होऊन तो तोंट आकून घेऊन बिछान्यावर पडून राहिला मग तिच्या त्या विनवणीने महाराजांच हृदय द्रवले, आणि ते तीस ह्याणाले की, 'ह्याम मी जीवन सोडितो, पण आह्मी बाहेर निघून जाऊ तोपर्यंत आपण कांहीं एक गटबड करणार नाही अशी आणभाक तू आणि यान करावी ही अट त्या स्त्रीस मान्य होऊन तिने आपल्या पतीस उठवून केलेला करा सांगितला. तो त्यासहि मान्य झाला मग त्याच्या उजव्या हाताची एक करागळी कापून त्यास हातास धरून वाड्याच्या दिडीपर्यंत नेले व ह्मटले की, उद्या माझ्या वाड्यातून निघून जा, नाही तर प्राणास मुकशील. प्रो सरकार यवनी बखरीच्या आभासनें असें ह्याणतात की, महाराजांनी नेताजी पालकर व भोगेंपत पिगळे यांच्या बरोबर

घाटांत मशाली पेटून करणे व शिगे वाजू लागली तेव्हा छापा घालणारे लोक त्या वाटे निघून गेले असे खानाच्या लोकांस वाटून ते त्याचा पाठलाग करीत

प्रत्येका एक एक हजार लोक देऊन त्यास खानाच्या प्रचंड छावणीच्या दोन बाजूस एका मेलाच्या अनरावर राहावयास सांगितले, आणि आपण स्वतः चारशे निवडक लोक घेऊन त्याच्या छावणीजवळ आले. पहारेकऱ्यांनी त्याम हटकले तेव्हा त्यांनी त्यास अमे सांगितले की, आम्ही बादशहाच्या लष्करातले लोक असून आह्याम नेमून दिलेल्या जागी जावयाचे आहे असा बहाणा करून त्यांना छावणीत प्रवेश केला आणि रात्र पडपयत ते एके बाजूम थांबून राहिले. नंतर महाराज दोनशे लोक बरोबर घेऊन खान राहत होता तेथे गेले ते दिवस रमजानचे असल्याकारणाने खानाचे नोकर मगळा दिवस उपास काढून रात्री चापून घेऊन स्वस्थ घोरत पडले होते. खानाचे स्वयंपाकी पहाटेचे जेवण तयार करावयाम उठले होते, त्यास काही एक गलबला न करिता कापून काढून शय्यागृहाचे दार बुजविले होते ते ते खणून काढू लागले त्या खणण्याचा आवाज व ठार केलेल्या लोकांचे कणहणे यानी खानाच्या कित्येक दासी जाग्या झाल्या, आणि काही गडबड आहे असा सशय घेऊन त्या खानाम उठवू लागल्या. पण आपली झोप मोटल्याबद्दल खान त्याच्यावर रागावला आणि पुनः झोपी गेल्या दागला माणूस आत शिरे इतके भगदाड पडताच महाराज चिमणार्जः बापूजा याम बरोबर घेऊन आत शिरले आणि थेट शास्ताखान निजला होता त्या खोल्यात गेले त्याबरोबर खानाच्या बायका जाग्या होऊन त्यांना खानाम उठविले तेव्हा महाराजांनी त्याच्यावर वार केला त्याने त्याचा आगठा तुटला इतक्यात बायकांनी दिवे विझविले, आणि त्या गर्दीतून त्यांनी खानाम पळविले इकटं महाराजांचे बाहेरले लोक आत शिरले व कत्तल सुरू झाली, तीत खानाचा एक मुलगा पडला, व दुसरे दोघे जखमी झाले. खानाच्या सहा बायका व दोन दासा प्राणास मुकल्या ही अशी ओरड होताच महाराज निसटून गेले मि किंकेड छिणतान का, महाराज पहिल्याने त्या महालाच्या दरवाज्यापाशी गेले पण खानाच्या जनानखान्यात खोजे जागे असून आत दिवे होते ह्यापुन ते पिछाडीस स्वयंपाकघरातली खिडकी बुजविली होती ती खणू लागले, तेव्हा खानाच्या दासींनी भितीला भोक पडलेले पाहून धावत जाऊन खानास उठविले त्याने आत शिरलेल्या पहिल्या माणसाच्या छातीत बाण मारून त्याला खाली पाडले पण त्याने पडतापडता खानावर तरबारीचा वार केला त्यामुळे खानाचा आगठा तुटला. इतक्यात महाराजांचे दुसरे लोक पुढल्या दरवाजावरील खोजाना ठार करून आत शिरले, आणि खानाच्या नोकरांची आणि त्यांची मारामारी सुरू झाली. त्या गर्दीत खानाला दासींनी लपविले. खानाचा मुलगा पडला, आणि खानाचा एक सरदार त्याच्या सारखाच दिसला त्याला त्यानी ठार केले. तो खानच पडला असे समजून महाराज आपले लोक घेऊन त्या गर्दीतून निमटून पार गेले.

तिकडे धांवत सुटले ' इकडे महाराज आपल्या सर्व लोकांसह सिंहगडावर मुखरूप जाऊन पोंचले खानाचे लोक कात्रजाच्या घाटाकडे दौड करित गेले ते प्रात काळी तेथे पाहतात तों झाडास व बैलाच्या शिगास पोत बाधलेले त्याच्या दृष्टीस पडले तेव्हा निराश होऊन ते तिकडून माघारी फिरले, व गलिमानें हा शुद्ध कावा केला असून तो मिहगडावरच परत गेला अशी खात्री होऊन ते मिहगडाखाली जमा झाले अगदी किल्यापाशी येत तोंपर्यंत त्याम महाराजानी काहींएक जटकाव केला नाही ते लोक मोठ्या आवेशाने आपल्या तरवारी परजीत व रणवाद्ये वाजवीत गडापाशी येऊन भिडले त्याचा अमा निश्चय झाला होता की, काहीं झाले तरी किल्ला मर करून शिवाजीमहाराजास पकडून ठार करूं, परंतु ते क्रियावरील लोकांच्या मान्यात येऊन त्यावर सरबत्ती होऊं लागली तेव्हा त्याची धादल उडून ते सरावैरा पळत सुटले शेकडो लोक नेथल्या तेथे मरून पडले निशाणाच्या हत्तीस गोळा लागून तो पडला हा कहर पाहून किल्ल्याजवळ राहण्याचे कोणास वेद्ये दोंईना 'सबमे जीव प्यारा' या न्यायानें जो तो आपला प्राण वाचतो कसा ते पाहू लागला न्याप्रमाणें मोगलाची दाणादाण होऊन ते वेढा उठवून माघारी पळत सुटले, तो दुसरीकडून नेताजी पालकराने आपल्या स्वाराची एक टोळी कर्तोजी गुजराच्या हाताखाली देऊन त्याच्यावर हथ करावयास पाठविला त्या टोळीने त्याच्यावर अकस्मात् घाला घालून त्याची पुरी धूळधाण केली. मोगलाच्या पुष्कळ टोळ्या गुजराने कापून काढिल्या हे वर्तमान ता ५ एप्रिल स १६६३ त घडलें.

हा असा आपल्या लोकांचा पुरा मोड झाला हे पाहून शास्ताखान अगदी बेदिल झाला. आधीच मुलाच्या मृत्युमुळे त्याचे चित्त शोकाकुल झालें होतें. त्यात आणखी आपल्या लोकांचा असा धुव्वा उडून बरेच मैन्य खलास झालें, हें पाहून त्याची हिमत अगदीच खचली पुढें मोहीम चालविण्याचा दम त्यास बिलकुल उरला नाही त्याला आता असें वाटूं लागलें की, शिवाजीमहाराज मोठे दगेवोर असल्यामुळे ते केव्हां काय करितील याचा नेम नाही. आपला प्राण जाण्याची पाळी आली होती ती सुदैवाने चुकली. मिहगडाम वेढा देऊन बसावें तर पावसाचे दिवस आले. तशात आपल्या लोकांचा सगळा वकूबहि नाहीसा झाला. ते आता शिवाजीमहाराजांची सामना करण्याची गोष्टहि बोद्धे

१ महाराजानी अमली काही युक्ति योजिल्याचें किंवा मिहगडाम मोगलांनी वेढा घातल्याचे प्रो सरकार मांगत नाहींत

देणार नाहीत. बादशहाच्या आग्रहास्तव मराठ्यांशी लढत राहिल्याने फौजेची नाहक खराबी होऊन ते काही हार जाणार नाहीत. शास्ताखानाच्या मनांत आणखी असा विचार आला की, आपण इतक्या कडेकोट बंदोबस्ताने राहिलो असता तेथे शिवाजीमहाराजांनी प्रवेश करून आपला प्राण घेण्याचा घाट घातला. तेव्हा आपल्या मोटात फितुरी झाली आहे असे दिसते. यास्तव अशा फितूर झालेल्या लोकांचा इतबार धरून पुढे लढाई चालविण्यात काही अर्थ नाही अफझलखानासारखी आपर्त्रीहि दशा व्हावयास चुकणार नाही असा विचार करून शास्ताखानाने सिंहगडास पुन वेढा घालण्याचा बेत मोडून व शिवाजी-महाराज जवळ असता पुण्यास तळ देऊन राहणे चोक्याचे आहे अशी त्याच्या मनाची पक्की खात्री होऊन तो तेथली छावणी उठवून पेडगावास जाऊन राहिली.

त्याला ह्या वेळी यशवंतसिंगाचा पुरा वहीम आला तो त्यास गाफीलगीरी-बद्दल उघटउघट दोष देऊ लागला त्याने औरंगजेबास पत्र लिहून असे कळकळविले की, 'आपल्या मैन्यात फितुरी झाली असून यशवंतसिंगास शिवाजीमहाराजांनी लाच देऊन वश करून घेतले आहे.' म्हणून आपली ही दशा त्यांनी केली हे वर्तमान बादशहास कळले तेव्हा तो पराकाष्ठेचा खिन्न झाला त्याच्या घराण्यातल्या सर्व माणसाना दुःख झाले त्याच्या दरबारच्या सगळ्या लोकांच्या मुद्रा उदास झाल्या शिवाजीमहाराजासारख्या य कश्चित् बडखोराने आपणास असे खाली पाहावयास लावले. याची त्याला मोठी शरम झाली त्याची आता अशी खात्री झाली की, शिवाजी मोठा सेतान पदा झाला आहे कोणाच्या कधी व्यानीमनी येणार नाही असे अचाट कर्म करून मोठमोठ्या शूर सरदाराचाहि नाश करण्यास तो चुकत नाही आपण एवढी मोठी सेना त्याच्यावर पाठविली असता तिचा काहीच उपयोग झाला नाही मोगलबादशाहीचा आब मात्र दवडिला असे मनात येऊन यापुढे दक्षिणेतील मुलखाचे रक्षण कसे करावे ही चिंता त्यास उत्पन्न झाली. शास्ताखान व यशवंतसिंग यांच्यामध्ये बंबनाव आला आहे हे पाहून त्याच्या हाती दक्षिणेतील व्यवस्था सोपविणे बरोबर नाही असा विचार

१ प्रो. सरकार झणतात की, तो पुण्याची छावणी उठवून औरंगाबादेस गेला

२ प्रो. सरकार झणतात की, हा यशवंतसिंग महाराज ज्या वाटेने आले त्या वाटेने जवळच आपल्या दहाहजार लोकांचा तळ देऊन होता त्याने महाराजास येते वेळी किंवा परत जाते वेळी मुळी अडकाव केला नाही किंवा त्याचा पाठलाग केला नाही, असा आरोप शास्ताखानाने त्याच्यावर ठेवला; परंतु ह्या यशवंतसिंगास महाराजांनी त्या वेळी वश करून घेतल्याचे कोणत्याहि बखरीत आढळत नाही.

करून त्यानें त्यांस माघारी बोलाविलें, आणि सुलतान मोअझिम यास दक्षिणेचा सुभेदार नेमिले शास्ताखानासारख्या बड्या सरदाराचा असा एकदम उपमर्द करूं नये ह्मणून त्याला बंगालचा सुभेदार केले, व यशवंतसिंग नाराज होऊन कदाचित् मराठ्यास जाऊन मिळेल या भीतीने त्यास सुलतानाचा दुय्यम नेमून दक्षिणेतच ठेविलें. खरे ह्मटले असता ह्या समर्या खुद्द औरंगजेबानेंच दक्षिणेंत खारी करून शिवाजीमहाराजाचे पारिपत्य करण्याचा निश्चय करावा, परंतु काश्मीराकडे काहीं राजकारण उपस्थित होऊन तो ह्या वेळी तिकडे जावयास निघाला होता

औरंगजेबाच्या आज्ञेमुळे शास्ताखान दक्षिणेतून निघून गेल्यावर यशवंत-सिंगाने आपलें इमान व शौर्य याचे प्रदर्शन करण्याच्या इराद्याने सिहगडास पुन-वेढा दिला परंतु महाराजाच्या लोकानी त्याच्यावर चोहोकडून घाले घालून त्याला असा काहीं घाबरवून सोडला की, त्याच्याने त्या किल्ल्यापाशी फार वेळ नेट वरवला नाहीं त्याचे पुष्कळ लोक मेले त्यात आणखी त्याच्या छावणीतील दास-सामानाला आग लागून एकदम मोठा स्फोट झाल्यामुळे त्याचे वरेच लोक दगावले. तो थोड्याच दिवसात वेढा उठवून जेमतेम औरंगाबादेस जाऊन पाचला "

ह्याप्रमाणे शास्ताखानाची वावटळ उडवून दिल्यावर महाराजांनी लागलीच दक्षिण कोकणाकडे आपला मोर्चा पुन फिरविला ह्या वेळी अदिलशहा कानडा प्रातात मोहिमेवर गेला असून बेदनूरचा राजा शिवाप्पानायक हा तिकडे प्रबळ झाला होता त्याच्याशी लढत होता ही सधि साधून ते कोल्हापुरावरून व कुडाळीवरून वेगुल्यार्यंत आले (मे स १६६३) ह्या वेळच्या इंज्रा-च्या लेखात असें नमूद केले आहे की, महागज ज्या ज्या गावावरून गेले त्या त्या गावच्या लोकास आपण किंवा आपले लोक मुळी उपद्रव करणार नाहींत असे कौल ते देत गेले वेगुल्यार्ये लोक ह्या वेळी महाराजाच्या तेथल्या

१ बर्निअर ह्मणतो की, ह्या रजपूतसरदाराला बादशहानें दिल्लीस परत बोलाविले असता तो तिकडे न जाता आपल्या सस्थानास निघून गेला

२ जेध्याच्या शकावलीवरून असे दिसते की, यशवंतसिंगाने स. १६६३ च्या दिसेबर महिन्यात वेढा घातला असून स. १६६४ च्या जून महिन्यांत त्याला तो उठवून माघारी जावें लागलें. ह्या तारखा खऱ्या मानिल्या तर हा वेढा महा महिने पडला होता असें ह्मणावें लागतें.

ठाणेदारावर उठले होते ही बातमी लागताच ते त्या गांवीं गेले, आणि तेथल्या लोकांस चांगली शिक्षा देऊन व तेथल्या व्यापाऱ्यांस लुटून तेथे आपले दोन हजार लोक त्यांनी ठेविले महाराज कोकणच्या बंदरापाशी परत आले असें कळताच साकळी, दिचोली वगैरे ठाण्यावरचे मुसलमान सुभेदार पळून गेले ही त्यांची धामधूम ऐकून अदिलशहाने फोडे येथील सुभेदाराला असा हुकूम पाठविला की, त्याने वाडीच्या सावंतास आपल्या लोकानिशी मदत करून राजापूर वगैरे ठिकाणच्या महाराजाच्या लोकांस हाकून यावे, परंतु त्याला ह्या हुकमाप्रमाणें वागण्याचा आवाका नव्हता वेगुलर्याचा बदोबस्त करून महाराज लगबगीने माघारी गेले

भाग सतरावा.

सुरत, बार्सिलोर वगैरे शहरांची लूट.

स. १६६४-६५.

लुटाईचा विचार सोडून यशवतसिंग आरगबादेस परत जाऊन स्वस्थ बसल्यावर महाराजानी कल्याण व दडाराजपुरी ह्या दोन ठिकाणी आपल्या फौजेची जमाजम केली, आणि हे सैन्य जमा करण्याचा उद्देश लोकात असा खोटाच जाहीर केला की, वसई व चेऊल येथील फिरगी लोकावर स्वारी करावयाची आहे व शिद्दीस जेर करण्याचा पुन एक वेळ जोराचा प्रयत्न करावयाचा आहे परंतु हे सैन्य एकत्र करण्याचा वास्तविक हेतु सुरतशहरावर हल्ला करून ते लुटण्याचा होता ह्या वेळीं हिदुस्थानात जी थोडी धनाढ्य शहरें होती त्यात सुरतशहराची गणना होत असे देशोदेशीचे व्यापारी ह्या शहरी येऊन हिदुस्थानाशी व्यापार करीत असत त्यामुळे तेथे मोठेमोठे व्यापारी पुष्कळ असत, व त्यापैकी काहीं फारच सधन असत महाराजाच्या पदरी बहीरजी नाईक ह्या नावाचा एक अतिशयित हुशार मनुष्य होता. त्यास हेराचें काम सांगितलें होतें तो नाना प्रकारचे वेश घेऊन सर्वत्र हिडत असे, व आपल्या वन्याला सर्व प्रकारची खरी माहिती नेहमी आणून देत असे त्यानें सुरतशहराची टेहळणी करून व तेथला बंदोबस्त वगैरे कसा काय आहे ते नीट बारकाईनें पाहून येऊन महाराजांस असें सांगितले की, ह्या वेळीं सुरतेवर हल्ला करून ती लुटल्यास अगणित द्रव्य मिळण्यासारखे आहे.

हेराने ही माहिती दिल्यावर महाराजानी पूर्वीक प्रकारे आपल्या सैन्याची नयारी करून त्या शहरावर स्वतः मोहीम करण्याचे मनात आणिलें, कारण त्यांनीं ह्यापूर्वी अनेक वेळां पाहिले होते की, कोणातरी सरदारास असली मोहीम सांगितल्यानें व्हावा तसा उपयोग होत नाही ह्या विचाराप्रमाणे ते दहा हजार

१ कित्येक इतिहासकारांचे असें ह्मणणे आहे की, शिवाजीमहाराजानी स्वतः वेश पालटून सुरतशहरांत प्रवेश केला, आणि तेथे तीन दिवस राहून अवश्य तेवढी माहिती मिळविली व श्रीमंत साबकाराची घरे पाहून ठेविली.

निवडक मावळे बरोबर घेऊन ह्या स्वारीस निघाले त्याच्याबरोबर मोरोपंत, प्रतापराव गुजर, व्यंकाजीपंत, मकाजी आनंदराव, निळोपंत, अण्णाजीपत, दत्ताजीपंत, मानसिंग मोरे व रुपाजी भोसले हे होते एवढ्या लोकानिशी त्यांनी कोंकणातून नीट सुरतेची वाट धरिली^१ परंतु आपण सुरतेवर हल्ला करावयास जात आहो असा सशय मोगलास येऊं नये ह्याणून त्यानी असा बहाणा केला की, आपण नाबिकतीर्थास जाऊन तेथून पुढे मोरोपताने नुकतेच घेतलेल्या किल्ल्याची पाहणी करावयास चाललो आहो हा खोटा बहाणा करून ते उत्तरेकडे कूच करून गेले, व मोठमोठ्या मजला करून अचानक सुरतेपाशी येऊन दाखल झाले सुरतेपासून २८ मैलावर गनडेवी ह्याणून एक गाव आहे तेथपर्यंत महाराज येऊन पोचले असून ते शहर लुटावयास येत आहेत अशी वार्ता शहरात येऊन पोचताच तेथले सगळे लोक अगदी घाबरून गेले आणि आपली बायकामुले घेऊन तापी नदीच्या पेलतीरी पळून जाऊं लागले काही श्रीमंत लोक किल्लेदारास लाच देऊन किल्ल्याच्या आश्रयास जाऊन राहिले महाराज पाच मैलाच्या टाण्यात आले तेव्हा शहराचा मोगल सुभेदार इनायतखान यानें त्याच्याकडे एक माणूस खंडाचे बोलणे करण्यास पाठविला. त्याला त्यानी अटकेत ठेविले हे पाहून इनायतखान घाबरून गेला, आणि शहरातील लोकांचें काय होईल तें होवो, आपला जीव वाचवावा, अशा बुद्धीने हा म्याट सुभेदार किल्ल्यावर जाऊन राहिला शहराचें रक्षण करण्याचा त्याने काहींच उपाय योजला नाही^२

१ आमा ह्याणता की, हा आपला बेट कोंणाम कळ नये ह्याणून त्यानी चेऊल व बसट ह्या शहरापुढे दोन छावण्या केल्या व असे मासविल की, ह्या दोन शहरावर आपणाम हल्ला करावयाचा आहे मग वसईसमोरील छावणीतून चार हजार स्वार घेऊन ते निघाले व त्या छावणीत पूर्वाप्रमाणे बंदोबस्त ठेवावयास व रणवाचे वगैरे वाजवावयास त्यानी मागितले

२ कित्येक मराठी वखरकार ह्याणतात की, हा सुभेदार आपले लोक घेऊन महाराजांच्या लाकावर चालून आला प्रो सरकार त्या वेळच्या सुरतेच्या इयज वगैरे व्यापाऱ्याच्या लेखाच्या आधाराने असे ह्याणतात की, ह्या सुभेदाराला शहराच्या रक्षणासाठी पाचशे लोक ठेवण्याचा खर्च मिळे, पण त्याने बहुतेक पैसे दाबून इतके लोक कधीहि ठेविले नव्हते, आणि शहरात मोठमोठे व्यापारी होते, पण आपल्या झालतीच्या रक्षणासाठी त्यानी आपल्या पदरी मुळी लोक ठेविले नव्हते. बर्निअर व व्हालेन्टिन हे त्या काळचे प्रवासी असे ह्याणतात की, हा सुभेदार शिवाजी महाराजांला आडवा आला तेव्हां त्याची त्यानी अशी समजूत केली की, आपण कांही शहरांत

महाराज ता. ६ जानेवारी स १६६४ रोजी सुरतेजवळ येऊन बऱ्हाणपूर वेशीच्या बाहेरल्या बांगत उतरले. आदल्या रात्री त्यानी दोन जासूद पत्र देऊन शहरात पाठविले त्यान त्यानीं असें लिहिलें होतें कीं, शहराच्या सुभेदाराने आणि हाजी सय्यद वेग, बहारजी मोरा व हाजीकासम अशा तिघा अतिधनाढ्य सावकारानी आपल्याकडे येऊन शहराच खंड ठरवावा, नाहीं तर आपण मगळें शहर जाळूनपोळून उध्वस्त करूं पण ह्या पत्राचा काहींच जबाब आल्या नाहीं तेव्हा महाराजाचे प्रोडेस्वार शहरात बुसले असें मागतात कीं, सुरतेजवळ आल्यावर त्यानी असें जाहीर केलें होतें कीं, शहरातील कोणाहि व्यापाऱ्यास उपद्रव करण्याचा आपला इरादा नाहीं तर औरंगजेबाने आपल्या राज्यावर स्वारी करून आपली बगीच स्वरावी केली व आपले काहीं संबंधी जन मारले त्याचा मूड उर्गावण्यासाठी मी आलों आहे. महाराजाचे लोक आत शिरू लागले तेव्हा किल्ल्यावरच्या लोकानी त्याच्यावर तोफाचा भडिमार चालविला. पण त्याची त्यानी मुळीं परवा केली नाहीं. त्या लोकानी किल्ल्यावरून खाली उतरून आपल्या लुटीच्या कामाम व्यत्यय आणूं नये ह्मणून त्यानी किल्ल्यास मोरचे लावून त्याच्यावर खालून वंदुका वगैरे गोडीत गहून त्यास तेथेंच अडकवून ठेवण्यासाठी महाराजानी आपले काहीं लोक ठेवून दिले तो किल्ला मोटा बळकट होता तो सर होण्यासारखा नव्हता किल्ल्यावरून तोफा सुटत त्यामुळें महाराजाच्या लोकाची फारशी खराबी झाली नाहीं, पण त्यामुळें शहरातल्या घरादाराची मात्र पुष्कळ नासाडी झाली.

आत शिरून सावकाराचे वाडे काबीज करून महाराजानी चार दिवस तें शहर सावकाश लुटले जे श्रीमत लोक आपली लपवून ठेविलेली संपत्ति दाखविनात त्यांस मृत्यूची भीति घालून त्याजपासून ती हिरावून घेतली ह्या धामधुर्मीत महाराजांच्या तडाख्यात एक यहुदी सापडला हा कॉन्स्टन्टिनोपल्चा व्यापारी असून यानें औरंगजेब बादशहास विकण्याकरिता अनिमोलवान् जवाहीर आणिलें होतें महाराजास हे वर्तमान लागून त्यानी त्यास आपल्यापुढें आणविलें, व जवाहीर कोठें ठेविलें आहे तें आणून द्यावयास सांगितलें. तो कांहीं केल्या

प्रवेश करणार नाही, अमेच पुढे कूच करून जाणार आंमा ह्मणतो कीं, शहराचा सुभेदार व किल्ल्याचा सुभेदार अमे दोघे घाबरून स्वर्क्षणासाठी किल्ल्यात जाऊन राहिले; आणि जितक्या लोकाचा समावेश होण्याचोगा होता तितक्याम त्यानीं आत घेतलें.

कबूल होईना तेव्हा त्याला खाली पाडून त्याच्या मानेवर तीन वेळा तरवार ठेविली व ठार मारण्याची त्यास भीति घातली, परंतु तो यहुदी व्यापारी बिलकुल डगमगला नाही त्याला आपल्या जिवापेक्षा द्रव्य प्यारे वाटले दुसरा एक व्यापारी चाळीस बैलावर कापड लादून आध्याकडून सुरतेस आला होता त्याला पकडून आणून त्याच्याकडे नगदी नाणे मागू लागले तो ह्मणाला, माझ्याकडे हे कापड आहे हे अजून मी मुळी विकले नाही हे घेऊन मला सोडा पण त्याचे ते ह्मणणे महाराजाला खरे न वाटून त्याचा उजवा हात छाटला आणि त्याचे कापड महाराजाच्या लोकानी जाकून टाकले कारण असली अडगळ बरोबर वागविणे सोईचे नव्हते मोने, रुपे व जवाहीर जेवढे सापडे तेवढेच ते लुटीत असत

दच लोकांच्या वखारीजवळ वर सांगितलेला वहरजी भोरा याचा वाडा होता ह्या व्यापाऱ्याची अपार संपत्ति होती असा सर्वत्र लौकिक होता त्याचा वाडा महाराजाचे लोक एक सवध अहोरात्र लुटीत हांते तेथून त्यानी २८ शेर मोठी मोत्ये, हिरे, पाच. माणिक वगैरे पुष्कळ जवाहीर व अगणित द्रव्य लुटून नेले असे ह्मणतात तसाच इंग्रजांच्या वखारीपाशी वर सांगितलेला हाजी सैयद बेग याचा वाडा व मोठमोठ्या वखारी होत्या, त्यांच्या वाड्यात शिल्लक त्यानी पुष्कळ द्रव्य लुटले. ही ह्या वाड्याची लूट चालली असता इंग्रजांच्या वखारीच्या लग्न्यास असलेला दुसऱ्या एका व्यापाऱ्याचा वाडा लुटून त्यास आग लावून देण्याच्या बेतात महाराजाचे लोक होते ह्या त्यांच्या कृतीमुळे आपल्या वखारीला वीका आहे असे पाहून इंग्रज वखारवाल्याचे काहीं लोक त्यास प्रतिबंध करावयाम बाहेर पडले त्याची व महाराजाच्या लोकाची काहीं वेळ चकमक होऊन ते तेथून निघून गेले सैयद बेग त्या वेळी आपला वाडा सोडून किळ्यावर जीव घेऊन पळाला होता त्याच्या वाड्याच्या रक्षणार्थ इंग्रजानी आपले काहीं लोक ठेवून दिले त्यामुळे त्याच्या राहिलेल्या सपत्तीचा बचाव झाला असे ह्मणतात सुरत येथील इंग्रज वखारवाल्याचा मुख्य सर ऑक्झेन्डन याने शिवाजीमहाराज सुरत शहर लुटावयास येत आहेत असे ऐकताच आपल्या मत्तेचे रक्षण करावयाचे, ती सोडून पळून जावयाचे नाही असा निश्चय केला त्याने स्वामी येथील आपल्या जहाजावरचे खलाशी वगैरे मिळून एकंदर दीडशें युरोपीअन व साठ देशी शिपाई यांस बंदुकावगैरे देऊन सज्ज केले, आणि तारवा- वरच्या तोफा आणून त्या आपल्या वखारीच्या आसपास मान्याच्या

जागा पाहून रोखून ठेविल्या त्या अशा की, मराठे वखारीवर हल्ला करावयास आले तर त्यांना तोफाच्या भडिमारांमुळे पुढे येता येऊ नये त्याने हे आपले लोक महाराज शहरापाशी येण्यापूर्वी चोहोकडे फिरवून असे जाहिर केले होते की, मराठ्यांशी टक्कर देण्याची आपली तयारी आहे पुढे वर सांगितल्याप्रमाणे सैयद बेग याच्या घराचा इंग्रजांनी बचाव करण्याचा घाट घातला आणि त्याचा वाडा लुटण्यास आपल्या लोकाना हरकत केली असे पाहून महाराजास त्याचा राग आला आणि त्यांनी ऑक्झेन्डन यास सांगून पाठविले की, आमच्याकडे तीन लाख रुपये पाठवून या अगरी सैयद बेग याचा वाडा आम्हास लूट या दोहोतली एकहि गोष्ट न कराल तर मी स्वतः तुमच्यावर चालून येऊन तुमच्या एकूण एक माणसाची कत्तल करीन ' ह्या त्याच्या निरोपास त्याने असा जबाब पाठविला की, यातली कोणतीहि गोष्ट करण्यास आम्ही तयार नाहीं तुम्ही आमच्यावर वाटेल तेव्हा चालून या ह्या त्याच्या धिटार्ईच्या जबाबावरून इंग्रजास शासन करावयास महाराज चुकले नसते, परंतु त्याला माहित होते की, त्याच्याशी भाडण्याच्या नादाम लागून आपले लोक खराब केल्यासारखी त्याच्याकडून आपल्या लुटीत काहीं फारशी भर पडणार नाही शिवाय मोगलाची फौज तेथे येऊन पोचण्यापूर्वी शहरातून आपला पाय काढून मिळालेली मुबलक लूट सुरतपणे आपल्या मुलखात होईल नितकी लौकर न्यावी हे वर असा विचार त्याच्या मनात आला नसता तर त्यांना अंदोनअं इंग्रजांचा समाचार घ्यावयाचे मुळी कठीण गेलं नसतं. दुसरे असेहि ह्मणावयाला हरकत नाही की, ह्या इंग्रजव्यापाऱ्यांना होता होईतो आपण होऊन त्राम देऊ नये असे महाराजांना वाटत असे याचे एक उदाहरण येथे देतो महाराज सुरत शहरात शिरले तेव्हा अन्टनी स्मिथ नावाचा इस्टइन्डिआ कंपनीचा एक नोकर दूध लोकांच्या जहाजातून उतरून किनाऱ्यावर येत होता त्याला महाराजांच्या लोकानी पकडून कैद केलें हा इंग्रज गृहस्थ मराठ्यांच्या छावणीत तीन दिवस इतर कैद्याबरोबर बंदीत होता तिसरे दिवशी त्याचा एक हात छाटण्याचा हुकूम महाराजांनी केला, तेव्हा तो हिंदुस्तानी भाषेत ह्मणाला, माझा हात छाटण्याऐवजी शिरच कापा त्यावरून त्याच्या डोक्याची टोपी काढली. त्याचे उघडे डोकें पाहताच तो इंग्रज आहे असे ओळखून महाराजांनी त्याला मारू नका ह्मणून सांगितले, आणि त्याला ऑक्झेन्डन याच्याकडे काहीं निरोप देऊन पाठविलें. ऑक्झेन्डन यानें त्याला उलट निरोप देऊन पाठविले नाही. ह्या इंग्रज-

गृहस्थानें महाराजाच्या छावणीत घडणारा सगळा प्रकार प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिला होता. तो झणतो की, महाराज एका तंबूत बसत आणि पकडून आणलेल्या ज्या माणसावर असा आरोप होई की, यानीं आपलें द्रव्य लपवून ठेविलें आहे, दाखवित नाहीत, त्याचे हात किंवा डोकी तोडण्याचे हुकूम ते भराभर देत असत.

ह्या गहराची लूट चालविली असता महाराजांनी सर्वच लोकांस आपलें उग्र स्वरूप दाखविलें नाहीं असें एकदोन गोष्टींवरून दिसून येतें एक गोष्ट अशी की, सुरतेस ह्या वेळी रेवरेन्ट फादर आब्रोज ह्या नावाचा एक कापुश्चिन पाद्री राहत असे त्याचे घर कोणीं दाखविले अमता महाराजांनी त्याच्यावर हल्ला केला नाहीं त्या वेळी ते असें झणाले की, हे पाद्री लोक पवित्र आचरणाचे असतात, त्यास उपद्रव देणे बरोबर नाहीं दुसरी गोष्ट अशी की, त्या शहरात मोहनदास पारख या नावाचा एक दचलोकाचा दलाल होता हा चागला नीतिमान् असून मोठा वर्मशील होता हा काहीं वर्षांपूर्वी मरण पावला असून त्याचे कुटुंब मागे होते ह्याच्या घरी पुढे सपत्ति आहे, असें लोकानी महाराजाला मागितलें, परंतु त्या मनुष्याची कीर्ति महाराजाम विदित झाल्यामुळे त्यांनी त्याच्या घराम बिलकुल हात लाविला नाहीं

ह्याप्रमाणे सुरतशहर लुटून झाल्यावर मगळी लूट वोकळ्यात भरून त्या घोड्यावर लादून महाराज रायगडावर मुरझित येऊन पोचले. त्यास अटकाव करण्याचे धैर्य कोणाहि मोगलसरदारास झालें नाहीं. ह्या मोहिमेत मिळालेल्या मालाचा हिशोब आकारून पाहता साडे आठ कोटि होनाची रक्कम झाली असें झणतात ह्या मोहिमेत मोगलाची व इतर सावकाराचीं पुढे घोडीं आणिलीं होती, त्याच्या डाव्या टिरीवर चौकडीचे डाग देऊन खूण केरी, व तेवढ्या घोड्याची नवी पागा केरी. सुरतशहर लुटून आल्यावर त्यानी औरंगजेब बादशहास अशा आशयाचें पत्र पाठविलें की, "तुझा मामा शास्ताखान याला मीं शासन केलें. तुझ्या सुरतशहराची सुरत विघडून टाकिली हिंदुस्थान हिंदूंचें आहे, त्याजवर तुझा हक्क नाहीं. दक्षिणेवरहि तुझा हक्क नाहीं. ती निजामसरकाराची असून त्या सरकारचा मी बजीर आहे." ह्या पत्रास त्या बादशहाकडून कांहींएक उत्तर आलें नाहीं.

१ हा सगळा मजकूर मुख्यत प्रो सरकाराच्या पुस्तकाच्या आधारांनीं दिला आहे. तो अर्थात् त्यानी त्या वेळच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या लेखावरून जुळविला आहे.

असें सांगतात की, इनायतखानाने महाराजांचा दग्यानें खून करण्याचा धाड धाडून एका इसमास सलोख्याचें बोलणें करण्याच्या मिषानें पाठवून त्यांचा खून करावयाम सांगितलें ह्या इसमानें महाराजाकडे जाऊन सुभेदाराकडच्या तहाच्या कांहीं अटी सांगितल्या त्या ऐकून महाराज त्यास ह्मणाले: “तुझा धनी बायकोसारखा किल्ल्यात लपून बसला आहे, त्याच्यासारख्या आह्मी बायका आहो काय, की त्याच्या असल्या अटी आह्मी मान्य कराव्या म्या?” त्यावर तो माणूस ह्मणाला “आह्मी काहीं बायका नाही ” तुझ्यास आणखी काहीं सागावयाचें आहे असें बोलून तो लपवून आणलेला खंजीर चटकून बाहेर काढून महाराजाच्या उरात खुपसावयाला धावला त्याबरोबर महाराजाजवळ नागवी तरवार घेऊन एक शिलेदार उभा होता त्याने त्याचा तो खंजीर धरलेला हात छाटून टाकला तरी तो आवेशाने पुढे सरसावला असल्याकारणानें त्याच्या वुटक्या हाताचा महाराजावर असा जोराचा आघात झाला की, ते व तो असे दोघेहि जमिनीवर पडले त्या मारेकऱ्याला अर्थात् महाराजाच्या लोकानी छाटून पुरा केला, आणि त्या रागाच्या आवेशात ते कैद करून आणलेल्या लोकाची कत्तल करूं लागले इतक्यात महाराजांनी वर उठून त्यांस त्या क्रूर कृत्यापामून परावृत्त केले

महाराज सुरत शहर सोडून परत गेल्यावर सातआठ दिवसांनी मोगलाचें सैन्य तेथे येऊन दाखल झाले तोपर्यंत महाराज परत येतील या धाकाने शहरातून पळून गेलेले लोक परत आले नव्हते ते आता हळूहळू येऊ लागले. इनायतखान किल्ल्यात लपून राहिला होता तो शहरात आला तेव्हा लोकानी त्याची छीथू केली, व त्याला शेंणमार केला इंग्रज व्यापाऱ्यानी ह्या वेळी चागली मर्दुमकी दाखविल्यावरून सर ऑक्झेन्डन याची सगळे लोक तारीफ करू लागले. असें सांगतात की, इंग्रज लोकांच्या वैर्यशालीपणामुळे त्याच्या वखारीच्या आसपासचा शहराना बराच भाग शिवाजी महाराजांच्या हातून सुटला मोगलसेनापति शहरात आला तेव्हा सर ऑक्झेन्डन त्याच्या भेटीस गेला, आणि त्याच्या पुढें आपल्या हातची बंदूक ठेवून ह्मणाला “मी हे माझ्या हातचे शस्त्र आतां खालीं ठेविले आहे, आता ह्या शहराचे रक्षण करणें तुमच्याकडे आहे ” तो सेनापति त्याची वाखाणणी करून ह्मणाला, ‘तुझाला शिरपाव व घोडा देऊन तुमच्या कमरेला तरवार बाधून तुमचें गौरव करणे मला उचित आहे.’ तो ह्मणाला ‘हा जामानिमा योद्ध्याला उचित आहे. मी काहीं योद्धा नव्हे.

आझी व्यापारी आहों. आमच्या व्यापाराला सवलती तुमच्या बादशहाकडून सिव्हाव्या एवढीच आमची अपेक्षा आहे. औरंगजेबानें सुरतेतील व्यापाऱ्याचें हें असें भयकर नुकसान झालें याबद्दल आपली सहानुभूति त्यांना सर्वांना आयात मालावर एक वर्षपर्यंत जकात माफ करून प्रगट केली आणि इंग्रज व डच व्यापाऱ्यांनी मर्दुमकी दाखविल्याबद्दल त्यांच्या मालावर एक टक्का जकात माफ केली ' इस्ट इन्डिआ कंपनीच्या व्यवस्थापकांनी सर ऑक्झेन्टन यास ह्या शौर्याच्या कामगिरीबद्दल एक सुवर्णपदक दिले

सुरतेहून परत आल्यावर शहाजीराजे मरण पावल्याची अत्यंत शोकजनक बात महाराजास कळली त्यामुळे त्याचे काही दिवस दुखात व पित्याचे और्वेदहिक करण्यात गेले ह्या वेळी महाराज सिहगडावर होते सर्व विधि आटोपल्यावर ते पुन रायगडावर गेले तेथे राहून आपल्या एकदर कारभाराची व निरनिराळ्या खात्याची सुव्यवस्था त्यांनी लाविली शहाजीराजे वारल्यावर त्यांनी आपल्या नावास राजे हा किताब जोडला, व आपल्या नावाचे नाणे पाडले

ह्या वेळी महाराज अमळ स्वस्थ होते तरी त्यांच्या लोकांचा मोगलांच्या मुलखात सारखा धुमाकूळ मुरू होता नेताजी पालकर आपल्या स्वाराशिर्षी वर्षांचे आठ महिने मुलखगिरी करून वर्षाकाळाच्या आरभी पुष्कळ लूट घेऊन परत येत असे महाराजाचें आरमारहि स्वस्थ राहिले नव्हते समुद्रातून जाणारी-येणारी व्यापाऱ्याची तावे लुटून किवा धरून आणण्याचा क्रम त्याचा सर्व काळ चालू असे. मोगलाची जहाजे मकेस जाणाऱ्या यात्रेकऱ्यास घेऊन जात, ती पकडून श्रीमंत यात्रेकऱ्याकडून ते दंड घेत असत खुद्द महाराजांनी नंतर लवकरच अहमदनगरावर हल्ला करून तेथील पेट लुटली, व औरंगाबादेपर्यंतचा मुलूख पुन लुटून उध्वस्त केला

ह्याप्रमाणे महाराज इकडे गुंतले आहेत असे पाहून, पन्हाळ्यावर विजापूर-सरकारचे दोन सरदार होते, त्यांनी महाराजाशी झालेला तह मोडून कोंकणपट्टी परत घेण्याचा मोठ्या जोराचा प्रयत्न केला. कित्येक ठाणी त्यांनी सर केली. ही त्याची धामधूम कार्नी येताच महाराज अतिवेगानें त्या प्रांतात येऊन दाखल झाले. इतक्या लवकर ते त्या मुलखात येऊन पोचतील असें त्या सरदारांस

१ प्रो. सरकार पृ. ११८. कोणी ह्मणतात की, औरंगजेबानें ह्या वेळी इंग्रजांच्या मालावर अर्धाच टक्के जकात माफ केली.

चाटलें नव्हतें. त्यानीं त्या सरदारानीं सामना करून त्यांचा पराभव केला, व त्याच्या हजारों सैनिकाची कत्तल उडविली जवळजवळ सहा हजार लोक ह्या युद्धांत समरभूमीवर पतन पावले असा कारवार व विजापूर येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या लेख आहे^१ (नवेंबर सन १६६४)

विजापुरकराच्या सरदाराचा वर सांगितल्याप्रमाणे पुरा पराभव करून ते पुनः सिहगडावर लगबगीने आले कारण जुन्नर येथे मोगलाच्या सैन्याची छावणी होती तेथे आणखी लोक औरंगाबादेहून रवाना होऊन ते महाराजाच्या ताब्यातील टाण्यावर हल्ले करण्याच्या तयारीत आहेत असें वर्तमान महाराजाच्या कानां आलें होते, परंतु महाराज पुनः सिहगडावर येऊन दाखल झाले असे पाहून मोगलांनी आपली हालचाल बंद केली

ह्याप्रमाणें मोगल जागच्याजागी स्वस्थ बसले असें पाहून महाराजांना आपले काहीं स्वार कृष्णानदीच्या दक्षिणेस विजापूरकराच्या मुलखात लुटालुट करावयासाठी रवाना केले असे सांगतात की, महाराजाच्या तीनजे घोडेस्वारांनी स १६६४ सालच्या दिसेंबर महिन्यात हुबळी शहरावर घाला घालून ते यथेच्छ लुटले शहरातले लोक पळून गेले मराठे शहर लुटून परत गेल्यावर कित्येक दिवस ते पुनः स्वस्थानी आले नाहीत ह्या शहराची लूट करावयास रुस्तमजमानाच्या लोकानी मराठ्यांस मदत केली असा इंग्रज व्यापाऱ्यांचा ह्या

१ ह्या लढाईत महाराजांचा पराभव होऊन ते एका किल्ल्यात पळून गेले, आणि तेथे त्याम मुमलमान सरदारानी घेरले असे इंग्रज व्यापारी ह्मणतात परंतु मराठा बखरकार ह्मणतात की, महाराजांनी त्यांचा पराभव केला वसातान-३-मलातिन नामक बखरीत ह्या लढाईच्या सबधाने असा उल्लेख आहे की, औरंगजेबाने महाराजां-पर जयभिगम पाठविण्याची तयारी करून, अदिलशहाकडे वकाल पाठवून त्याला शिवाजीवर दक्षिणेकडून स्वारी करायाम सांगितल्यावरून त्यान जयभिग दक्षिणेन येऊन पोंचण्यापूर्वीच खवामखानाम मोठे सैन्य देऊन महाराजावर पाठविल तो आपणावर चालून येत आहे असे कळताच महाराजांनी त्याला एका अडचणीच्या ठिकाणी गाठून अगदी जेर केले ह्या युद्धात मुमलमानाचे तानचार सरदार पडले हा असा आपला मोड होतो असे पाहून खवामखान जिवावर उदार होऊन, हाती तरवार घेऊन रणकंदनात बुमला हे त्याचे धाडम पाहून त्याचे लोक त्याच्या मागून मराठ्यांवर तुटून पडले, आणि महाराज पराभव पावून पळून गेले

२ मागल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणे रुस्तमजमान यानें मोगलाम मुलखाप देऊन नेताजी पालकरास त्याच्या ताबडींतून सोडविलें; ह्या त्यांच्या गुन्हास्तव अदिलशहानें त्याला आपल्या नोकरींतून दूर केलें होतें.

वेळचा लेख आहे हुबळीशिवाय आणखी बरीच शहरें महाराजाच्या लोकानी छुटलीं. हा असा त्यास तिकडून शह देऊन इकडून त्या सरकाराची बार्सिलोर वगैरे घनाढ्य शहरें स्वत जाऊन लुटण्याचा बेत त्यानी केला बार्सिलोरशहरास जलमार्गाने जाण्याचें ठरवून मालवणास सिधुदुर्गापाशीं आपलें मोठे आरमार महाराजानी सन्न करावयास लाविले ^१ हा आपला बेत अगदी गुप्त ठेवण्यासाठीं त्यानीं बाहेर अशी बातमी पसरविली कीं, मोगलाच्या जुन्नर येथील छावणीवर हल्ला करण्याच्या तयारीनें आपण चाललों आहों अशी गुलकावणी दाखवून ते एकाएकीं मालवणास प्राप्त झाले आणि जहाजात बसून गोव्यावरून बार्सिलोर-शहरास गेले (फेब्रुवारी स १६६५) त्या शहरापाशीं पोचून सूर्योदयाच्या सुमारास ते शहरात शिरले तेथले लोक अर्थात् अगदी बेसावध होते समुद्रातून कोणी शत्रु आपल्या शहरावर चालून येईल हे त्याच्या ध्यानीमनीहि नव्हतें एक दिवस तेथे राहून त्यानी सगळे शहर लुटून फस्त केलें सुरत शहराप्रमाणेंच ह्या शहरात पुष्कळ लूट मिळाली असें ह्मणतात लुटीचा एकंदर ऐवज दोनतीन कोटीचा होता

हे शहर लुटल्यावर तेथून पुढे कूच करून कडवाल, सिद्धेश्वर, मिर्जान, अकोला, कोद्रे, हुमाऊद वगैरे ठिकाणे त्यानी सर करून तेथे आपला अमल बसविला, त्यानी गोकर्णमहाबळेश्वर हस्तगत करून तेथल्या देवस्थानाचे दर्शन घेतलें व तेथे पुष्कळ दानधर्म केला शिवाप्पा नाईक नांमेंकरून एक जहागीरदार बेदनूरप्रांतांत स्वतंत्र होऊन बसला होता त्याला तिकडे जाण्यापूर्वी महाराजानी असा निरोप पाठविला होता की, तुझी आह्मास प्रतिवर्षीं काहीं पेशखुष देऊ करून तुमचा बकील आमच्याकडे ठेवावा ह्यास त्या मगरूर राजाने असा जबाब दिला होता की, आह्माकडून पेशखुष घेण्याची तुझास ताकद असल्यास ते येऊन घ्या हा

१ ह्या वेळी त्यानी ८५ साधारण जहाजे व तीन मोठी जहाजे मज्ज करविली असें ह्मणतात. (प्रो सरकार पृ० ३०८)

२ ह्या शहराचें नाव काही बखरीत बसनूर असे आहे. शि. दि. यांत याचे नाव हरहमनूर असे आहे. रायरीच्या बखरीत नुसते हसनूर असें आहे प्रो सरकार याचे नांव बसरूर असे देतात.

३ पारशी बखरीत याचे नाव भद्राप्पा असें दिलें आहे. ह्या राजास स. १६६३ त अदिलशहानें आपला अकित केले असून तो त्याच वर्षीं मरण पावला असे इम्रण व्याप्याच्या लेखावरून दिसून येतें. परंतु तो स. १६७० त मृत्यु पावला असा इतरत्र बलेख आहे.

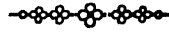
उद्दामपणाचा जबाब महाराजास सहन झाला नाही. पुढें तिकडील प्रांतांत वर सांगितल्याप्रमाणें स्वारी करून एकएक ठाणें ते सर करीत चालले, तेव्हां तौ नाईक अगदीं धाबरून गेला. त्यानें आपला वकील तत्काळ महाराजांकडे पाठविला त्याच्याबरोबर त्यांस मोठा उंची पोषाख व एक लाख रुपयांचें जवाहीर त्यानें नजर पाठविलें ह्याप्रमाणें अतिशयित नम्रता व स्नेहभाव दाखवून तो स्वतः महाराजाच्या भेटीस आला, आणि त्याने त्याच्यापाशीं असा करार केला की, आपण दरसाल तीन लक्ष रुपये खंडणीदाखल देत जाऊं ह्या त्याच्या करारानें व नम्रतेनें महाराज खुष झाले, व त्यास अभय देऊन त्यानी त्याच्यापाशी उमाजीपतास वकील ह्यापून ठेविलें ह्या वेळीं सोमराणीचें ठाणें एका जमेदाराच्या हवाली होते ते त्यानें महाराजाच्या स्वाधीन केलें

गोकर्णास आल्यावर महाराजांनीं फक्त बारा जहाजें ठेवून बाकीचें आरमार परत पाठविलें, व चार हजार लोकांसह पुढें कूच करून आणखी कित्येक व्यापाराची शहरे लुटून ते कारवारास आले ते तिकडे येत आहेत असें ऐकून तेथल्या इंग्रज व्यापाऱ्यानी आपली सगळी रोकड व इतर चाडून नेण्यासारखी चीजवस्त तेथल्या नदींत मस्कतच्या इमामाचें लहानसें गलबत होतें त्यात नेऊन भरली, आणि आपणहि त्यात जाऊन राहिले त्या शहरात त्या वेळी शेरखान आपल्या पाचशे लोकांसह अवचित आला होता. त्याने महाराजास सांगून पाठविले कीं, तुम्ही शहरात प्रवेश करावयास याल तर आम्ही त्याचे रक्षण करण्यास बिलकुल कसूर करणार नाहीं. महाराजांनीं काळा नदीच्या मुखाशी आपल्या सैन्याचा तळ देऊन शेरखानास असा निरोप पाठविला की, इंग्रज लोक आमचे कट्टे दुस्मान आहेत त्याचा मल्ल सूड घ्यावयाचा आहे शेरखानाने हा त्याचा निरोप इंग्रज व्यापाऱ्यास कळविला तेव्हां त्यांनीं असें सांगून पाठविले कीं, आमच्याकडून तुम्हांस द्रव्याच्या गेवजीं दाख-गोळ्याची बिदागी मिळेल हे ऐकून महाराज पराकाष्ठेचे सतापले आणि त्यांनीं इंग्रजास पकडल्यावांचून जावयाचें नाही असा निश्चय केला हा त्याचा नेत ऐकून शेरखानानें कारवारच्या सगळ्या व्यापाऱ्याकडून काहीं द्रव्य घेऊन व इंग्रजाकडून एकशे बारा पौड घेऊन ते महाराजांस दिले ते हातीं पडल्यावर ते तेथून निघून गेले कारवारजबळ असता जयसिंग दक्षिणेंत येऊन आपल्या मुलखावर स्वारी करण्याच्या बेतांत आहे, असें वर्तमान महाराजांच्या कानीं पडतांच ते वर सांगितल्याप्रमाणें कारवारच्या व्यापाऱ्यांकडून जें कांहीं द्रव्य

मिळालें तेवढ्यानें समाधान मानून ते खराज्यांत परत जावयास निघाले त्यांनीं आपलें सारें लष्कर खुषकीच्या मार्गाने रवाना केले, व आपण स्वतः एका मोठ्या पालात बसून जलमार्गाने निघाले. मनात की, अनुकूल वारा लागल्यास कोकणच्या किनाऱ्यावर लवकर जाऊन पोहंचता येऊन निकडे शिंदीची हालचाल काय आहे ते लागलीच कळेल परंतु वारा प्रतिकूल लागून जहाजे चालतनाशी झाली त्यामुळे त्यास वरेंच दिवस पाण्यात खोळंबून राहावे लागले. अशा रीतीनें अफाट समुद्रात रखडत राहिल्याने आपल्या राज्यातील हालहवाल व शत्रूची हालचाल काहीएक कळतनाशी होते हे काहीं ठीक नव्हे, असा विचार करून महाराज पुनः कवी आरमार घेऊन जलमार्गाने मोहिमेस गेले नाहीत कारण उघडच आहे की ज्या पुरुपास क्षणभर स्वस्थ बसवत नसे, व प्रत्येक दिवशी हेराच्या व वार्तिक्याच्या द्वारे चोहोकडची माहिती कळल्यावाचून चैन पडत नसे, त्यास दिवसाचे दिवस पाण्यात डुबत राहून जमिनीवरील माहिती मुळीच कळण्याचा मार्ग नसावा हे कमें आवडेल ?

१ ह्या न्याच्या पराक्रमाचे वर्णन करिताना इंग्रजव्यापाऱ्यांना महाराजाच्या रणवेगाचा अत्यंत अचंबा वाटून ते असे लिहिताना की, शिवाजीमहाराजाचा देह वायुरूप असून त्याला पख असावे असे ज्याला त्याला वाटू लागले आहे कारण ते कोणत्या वेळी कोठे प्रगट होतील याचा काहीच नेम नाही ते आज एका जागी आहेत तर उद्या दूर कोठे गेल्याचा बानर्मायेत ज्या ठिकाणी कटेकोट बदोबस्त असतो त्यावर हल्ला करून आपल्या लोकांची खराबी करावयास ते कर्वाहि उद्युक्त होत नाहीत ज्या शहराम व गावाम तटबंदी वगैरे काहीं नाही व जेथे लष्करी बदोबस्त वगैरे फारसा नाही अशाच ठिकाणावर ते हल्ला करून ती लुटतात त्याच्या ठायी उद्योगशीलता, श्रमसहिष्णुता, जोम व चपलता ही विलक्षण आहेत असे जो तो बोलत असतो (प्रो. सरकार पृष्ठ १७९) दक्षिण कोकण व उत्तर कानडा प्रांतातील त्याच्या मोहिमासवधाने ह्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनी आणखी असें लिहून ठेविले आहे की, दक्षिणेत व मगळ्या दक्षिण किनाऱ्यावरील प्रांतात सारख्या लढाया सुरू आहेत येथले राजे परस्परशी सारखे भांडत आहेत शिवाजीचा जिकडेतिकडे विजय होत आहे. त्याला आवरण्याचा आवका कोणालाहि नाही. त्याचा मगळ्या लहानमोठ्या राजांना थरकाष्ठेचा धाक वाटत आहे. (प्रो. सरकार पृ. ३०६)

भाग अठरावा.

मिर्झाराजा जयसिंग याची स्वारी.

१६६५-६६

दक्षिणेकडील मोहिमेवर असता जयपूरचा मिर्झाराजा जयसिंग व दिलेरखान अशा दोन सरदारास बरोबर मोठे मेन्य आणि युद्धोपयोगी सामान व सरजाम मुबलक देऊन औरंगजेबाने आपले पारिपत्य करण्यास रवाना केल्याचे कळताच महाराज मोठ्या त्वरेने रायगडावर येऊन दाखल झाले शास्ताखानाचा मोड होऊन तो परत गेल्यावर व यशवतसिंग हतपराक्रम होऊन जागच्या जागी स्वस्थ बसल्यावर महाराजावर औरंगजेब अतिशयित रुष्ट झाला असून त्याचा नाश करण्याचा पुन प्रयत्न करण्याचे त्याने इतके लावणीवर टाकिले याचे मुख्य कारण असे होते की, त्याला ह्या वेळी स्वताचीच सुरक्षितता वाटन नव्हती. त्याने आपल्या बापास कैदेत टाकून व भावास खडे चारून गादी बळ काविली असल्याकारणाने त्याच्यावर केव्हा कोणता प्रसंग येईल याचा नेम नव्हता मोअझिम यास दक्षिणेतील सुभ्यावर त्याने पाठविले होते, पण त्याच्या हवाली मोठी फौज करून त्यास शिवाजीमहाराजाबरोबर युद्ध करावयास सागावें तर तो काय करील याचा नेम नव्हता कारण जसे आपण आपल्या बापाशी वर्तन केले तसेच आपला मुलगा आपल्याशी करण्यास चुकणार नाही अशी औरंगजेबाला नेहमी भीति असे यास्तव त्याने असा बत केला होता की, उत्तरेकडे एकदर स्थिरस्थावर झाल्यावर व आपली सत्ता निवधरणे स्थापित झाल्यावर दक्षिणेवर आपण स्वत मोठ्या सन्यानिशी स्वारी करून शिवाजीमहाराजाचा व विजापूरच्या अदिलशाहीचा एकदम नाश करून टाकावयाचा. शिवाजीमहाराजानी शास्ताखानाला अवचित गाठून घाबरा केला तरी त्यात त्यानी काही पुरुषार्थ केला नाही, विजापूरसकारास ते भारी झाले होते ते तरी त्या सरकारच्या दुर्बलतेमुळे समविले, खरें झटले असतां ते आपल्यापुढें केवळ क.पदार्थ आहेत; त्याला चिरइन टाकण्यास उशीर लागणार

नाहीं, असें औरंगजेबाला वाटत होतें. तो महाराजांला 'पहाडका खुवा' झणत असे. महाराजांच्या वास्तविक सामर्थ्याची ही अशी कल्पना औरंगजेबाच्या मनात बरेच दिवस वागत होती.

महाराजांनीं मोगलांच्या मुलखात सारखा धुमाकूळ उडवून देऊन बरींच ठाणीं सर केलीं, सुरतशहर लुटलें, आपल्या नांवास राजा हें पद जोडून आपल्या नावाचें नाणें पाडले, इत्यादि गोष्टीनीं औरंगजेबास त्याचा विशेषच राग आला होता त्यात आणखी त्यानीं आरमार तयार करून मक्केस जाणाऱ्या मोगल व मुसलमान यात्रेकरूंची जहाजे पकडून लुटण्याचा धुमधडका चालविला, तेव्हा आपल्या धर्माविरुद्ध अशी आगळीक करणाऱ्या काफराचा एकदम नाश करून टाकावा असा निश्चय करून त्याने वर सांगितल्याप्रमाणें मिर्झाराजा जयसिंग व दिलेरखान यास बरोबर मोठी फौज देऊन रवाना केलें^१ आता, हे असे दोन सरदार पाठविण्यात औरंगजेबाचा मतलब अर्थात् असा होता कीं, त्यांकीं एक कोणी फितूर झाला तर दुसरा तरी आपल्याशी इमानाने वागेल कारण शिवाजीमहाराज शत्रूच्या सरदारास फितूर करण्याच्या कलेत मोठे प्रवीण होते हे त्याला कळून आलें होतें दिलेरखानास औरंगजेबाने असा कानमत्र दिला होता कीं, 'जयसिंग हिंदू असल्याकारणाने तो शिवाजीमहाराजाशी मिलाफी होऊन काहीं फितवाफितवी करील तर ती त्यास कळू देऊ नको, सावध राहून बारीक बातमी ठेव व दगा खाऊ नको खरें झटले असता ह्या दोन्ही सरदारावर औरंगजेबाचा इतबार नव्हता परंतु तूर्त दक्षिणेतील शत्रूस कमकुवत करण्याच्या कामी त्याचा उपयोग होईल असें समजून त्यास त्याने रवाना केलें होते

ह्या कामी अदिलशहाची मदत मिळावी ह्या इराद्यानें औरंगजेबानें एका चकिलासमागमे त्या सरकारास पुढील आशयाचे पत्र पाठविलें " शिवाजी फार दंगा करून फंदफितूर व बड करीत आहे, मुसलमानास फार पीडा देत आहे, व सर्व रयतेस अत्यंत दुःख देऊन उपद्रव करण्यास मागेपुढें पाहत नाहीं याकरिता त्याचें पारिपत्य करण्याविषयी ढिलाई करून चालढकल केल्यास मुसलमानी राज्य बुडून जाईल याकरिता सर्व मुसलमानास व आह्मा उभयतां मुसलमान बादशहास ह्या सर्व फदफितुरीचे व बंडाचें मूळ कारण जो शिवाजी

१ ह्या सरदाराबरोबर आणखी दाऊद खान, राजारायसिंग, राजासुजनासिंग बुदले, किरतसिंग (हा जयसिंगाचा मुलगा), मुल्हा याहियन वैती (पूर्वीचा विजापूरकरांचा सद्दार) वगैरे इतर सरदार होते असे प्रो. सरकार झणतात. (पृ १२०)

त्याचा समूळ नाश करून गोरगरीब रयतेस त्याच्या जाचांतून सोडविणें प्राप्त आहे याविषयीं यत्न करण्यास यत्किंचित्हि आळस करून उपयोग नाही. यास्तव आमची मनीषा अशी आहे की, इकडून त्या खराब शिवाजीच्या पारिपत्यावर मोठे शूर योद्धे व शिपाई रवाना होत आहेत, असेच आपणांकडूनहि रवाना व्हावे, आणि उभयतानीं त्या शिवरूपी सर्पाचें मस्तक फोडून त्याच्या गैररहा वागणुकीचा सूड घ्यावा या सर्व फंदफितुरीचा काटा मार्गातून उपटून काढावा असें केल्याशिवाय तो कधीहि वठणीस यावयाचा नाही, आणि हा जबरदस्त उपद्रव देऊं पाहणारा काटा फार बळावला नाही तोच काढून टाकल्याशिवाय स्वस्थता प्राप्त होणार नाही. हें आपणास पसत पडल्यास आपण व आझी ह्या उभयता बादशहामध्ये साफी व मित्रता राहिल, काहीं एक कपट किंवा वैर राहणार नाही ” हा औरंगजेबाचा निरोप पसत वाटून अदिलशहानें मदत करण्याचें वचन दिलें, व त्यानें खवासखानाला महाराजावर जंगी फौजेनिशी पाठविलें ह्या सरदारास महाराजानी बिकट ठिकाणीं गांठून त्याशी मोठ्या निकराचा सामना केला, व त्याचा पराभव करून त्यास विजापुराकडे पिटाकून लाविलें हे मागल्या भागात सांगितले आहे

मिर्झाराजा जयसिंग व दिलेरखान यास दक्षिणेंत पाठविलें तेव्हा मोअझिम व यशवंतसिंग यास दिल्लीस परत जावे लागलें त्यास परत बोलाविण्याचे कारण अर्थात् असें होते की, त्याच्या हातून काहींच पराक्रम झाला नव्हता, शिवाजी महाराजास दाबात ठेवण्याचा वकूब त्याच्यात मुळीच नव्हता, व ते कदाचित् शिवाजीमहाराजाशी मिलाफी होऊन त्यास हवा तसा धुडगूस घालूं देत असावे, असाहि वहीम त्या बादशहास आला असावा ह्या नवीन पाठविलेल्या सरदारास औरंगाबादेचा सुभा सांगून मुख्य दोन कामगिऱ्या सांगितल्या होत्या एक अशी की, त्यानी शिवाजीमहाराजाचा नायनाट करावा, व दुसरी अशी की, विजापूर सरकाराकडून खडणी वेळच्या वेळीं पोंचत नसे ती त्याच्याकडून वसूल करावी, व त्यानी पुन मोगलाशी विरोध प्रगट केला होता, यास्तव शिवाजीमहाराजांचा समाचार घेतल्यावर त्या सरकाराचें पारिपत्य करावे.

जयसिंग मोठ्या जय्यत फौजेनिशी महाराजांचें पारिपत्य करावयास दक्षिणेंत मोठ्या उत्साहानें आला खरा, परंतु महाराजांचे पराक्रम त्याच्या कानी वेळोवेळं गेले होते आणि त्याची युक्तिमत्ता, साहस, शौर्य व धमक अप्रतिम असून

त्यांच्या पदरचे लोक हातावर शिर घेऊन लढण्यास सर्वदा तयार असत, हे त्यास चांगलें कळून आले होते अशा प्रतापशाली पुरुषाशी सामना करण्याचें काम काहीं सोपें नव्हते हे तो जाणून होता यास्तव आपली मोहीम कशी यशस्वी करावी या चिंतेत तो रात्रंदिवस पडला होता असे त्या वेळी त्याने औरंगजेबास पाठविलेल्या पत्रावरून दिसून येतें त्याने ह्या वेळी महाराजाच्या सगळ्या शत्रूंंस उठवून त्याच्यावर चोहोंकडून एकदम गिळा करविण्याचे योजिलें त्याने विजापूरकरास असें आमिष दाखविले कीं, ते शिवाजीमहाराजावर दक्षिणेकडून फौज पाठवून त्यास हैराण करितील तर त्या सरकाराला मोगलबादशाहाला जी खंडणी प्रतिवर्षी द्यावी लागत असे ती बरीच कमी करण्यात येईल शिवाय बादशहाची त्या सरकारावरची वक्रदृष्टि नाहीशी होईल त्याने फ्रान्सिस व डिक अशा दोन युरोपियन गृहस्थांच्या हाती युरोपियन व्यापाऱ्यांच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील निरनिराळ्या ठाण्यांच्या प्रमुखास अशी पत्रे पाठविली कीं, शिवाजीच्या पारिपत्यासाठी बादशाही फौज दक्षिणेत आली आहे तिला तुम्ही मदत करावी शिवाजीने आरमार तयार करून पश्चिम किनारा सगळा काबीज करण्याचा क्रम चालविला आहे, तरी त्याच्या आरमारास साधेल तेवढा गहा द्यावा असेंच पत्र त्यानें जंजिऱ्याच्या शिंदीला लिहिले आणि औरंगजेबास असे लिहून कळविलें कीं, गुजराथेकडून बादशाही आरमार दक्षिणेकडे येऊन शिवाजीच्या आरमारावर हल्ला करावयाची ही सधि उत्तम आहे दक्षिणेतील ज्या ज्या मराठे सरदाराशी व राजाशी महाराजानी विरोध केला होता त्यास महाराजावर उठविण्यासाठी जयसिंगाने काहीं ब्राह्मण वकील चोहोंकडे पाठविले. त्याने कर्नाटकातल्या जहागिरदारास व राजासहि पत्रे पाठवून बादशाही फौजेस येऊन मिळावे व विजापूरकरास व शिवाजीमहाराजास गहा द्यावा असें सांगितले ह्या त्याच्या पत्रावरून वेदनूरचा शिव'पा नाईक व बसवपट्टनचा जहागिरदार हे आपल्या लोकानिशी जयसिंगाच्या मदतीस गेले जव्हारच्या राजाने जयसिंगाकडे आपला वकील पाठवून बादशहाची मोहीम यशस्वी होण्यासाठी मदत करण्याचें अमि-वचन दिलें. त्यावरून जयसिंगाने त्या राजाला असें सांगून पाठविलें कीं, तुम्ही आपल्या भावाबरोबर किवा मुलाबरोबर आपले लोक देऊन इकडे पाठवावे झणजे तुम्हांस बादशहाकडून मोठी मनसब देववितों जावळीच्या मोऱ्याचे दोषे मुलगे बाजी आणि अबांजी यानी जयसिंगाकडे एक ब्राह्मण पाठवून असें कळविलें कीं, आम्हांस द्रव्याचें साहाय्य देऊन मोगलांच्या छवणीपर्यंत सुरक्षितपणें

न्याल तर तुमच्या लष्करांत नोकरीस राहण्याची आमची तयारी आहे. त्याप्रमाणे त्यास जयसिंगाने आपल्याकडे आणविले. त्याच्याबरोबर आणखी माण-कोर्जी धनगर गेला. अफझुलखानाचा मुलगा फाझलखान आपल्या बापाच्या मृत्यूबद्दल शिवाजीमहाराजाचा सूड उगविण्यास एकसारखा पाहत होता, तो जयसिंगाला जाऊन मिळाला. कलयाणप्राताच्या उत्तरेस कित्येक कोळी राजे होते ते जयसिंगाच्या तोफखान्यावर एक युरोपिअन होता त्याच्या मध्यस्थीने मोग-रास जाऊन मिळाले. जयसिंगाने महाराजाच्या पदरच्याहि काहीं अमलदारामह्याची व मोठ्या हुद्याची लालच दाखवून फितविण्याची खटपट केली. तीमुळे सुरदर किल्ल्यापाशी महाराजाचे तीन हजार घोडदळ होते त्यावरील अमलदार आत्माजी व कहर कोळी यांनी जयसिंगाकडे आपला माणूस पाठवून महाराजास पोडून मोगलाकडे येण्याची आपली तयारी आहे असे कळविले. मुपेपरगण्याच्या वृळच्या जहागीरदाराचे दोन वंशज राम व हनुमत हे चादाच्या राजाचे सरदार होते त्यांना तिकडील मुलखाची चागळी माहिती असल्याकारणाने जयसिंगाने त्यास आपल्याकडे बोलावून घेतले. ब्राह्मण हेर पाठवून महाराजाच्या सबबाने त्याच्या मनात द्वेष किंवा मत्सर होता त्या सर्वास वर सांगितल्याप्रमाणे जयसिंगाने आपल्या पक्षाचे करून घेतले^१

हे द्रोघे सरदार स १६९५ च्या फेब्रुवारी महिन्यात दिन्नीहून निघून नर्मदादी उतरून अलीकडे आले. महाराजास त्याच्या स्वारीची खबर मिळताच रात लौकर यावयाम मिळावे ह्या हेतूने ते जलमार्गाने येत असाता त्याचा प्रतिहूल वाऱ्यामुळे कमा खोळबा झाला ते मागल्या भागात सांगितले आहे. ह्या मोगलसरदारानी प्रथम औरंगाबादेस जाऊन मुभ्याची व्यवस्था लाविली, वंतर ते महाराजाच्या मुलखात शिरले. जयसिंगाने सासवडास आपल्या सैन्याची आवणी केली कारण हे ठिकाण महाराजाच्या ताब्यातल्या मुख्यमुख्य किल्ल्याच्या व प्राताच्या बहुतेक म-यभागी असून तेथून हव्या त्या दिशेस आपले लोक सहज पाठविता येतील असे त्याला आढळून आले होते. शिवाय येथून विजापुरकराच्या मुलखावर स्वारी करावयास सोपे असून तिकडून महाराजाना साहाय्य आले असता त्यास अटकाव करिता येण्याजोगा होता. सासवडास सैन्याचा

१ हा मजकूर प्रो. सरकार याच्या ग्रथातून घेतला आहे. जयसिंगाने औरंगजेबास आवणीतून वेळोवेळा पाठविलेल्या पत्राच्या आधाराने हा त्यांनी आपल्या ग्रथात नमूद केला आहे. पृ. १२५, १२६ व १२७

तळ देऊन त्यानें पुरंदर किल्ला काबीज करण्याचा बेत केला. त्यानें पुण्यास बरेच लोक ठेवून दिले लोहगडासमोर त्यानें ठाणें करून तेथे ३००० लोक ठेवून त्यास तिकडून महाराजाचे लोक येऊं देऊं नये किंवा जुन्नराकडे त्यांस जाऊं देऊं नये असें सांगितलें कुतुबखान याच्या हाताखालीं सात हजार घोडदळ देऊन पैन्घाटापासून जुन्नरपर्यंतचा रस्ता राखावयास ठेविलें तळेगावाच्या रस्त्यानें मराठ्यांनी मोगली अमलातल्या मुलखावर हल्ला करूं नये ह्मणून तिकडेहि त्याने जागोजाग ठाणीं केलीं पुणें व आसपासचा प्रांत महाराजाच्या हातीं जाऊं नये ह्मणून इतिशांखानाला त्याने चार हजार घोडेस्वारानिशी पुण्यास ठेविलें लोहगड व पुणें याच्या दरम्यान दोन हजार घोडदळ त्यानें ठेवून दिले शिरवळच्या ठाण्यावर ३००० घोडदळ ठेवून दक्षिणेकडून पुरंदर किल्ल्यास कुमक पोंचून देण्याची व्यवस्था त्याने केली ही कामगिरी सध्यद अबदुल अझिज यास सांगितली असून त्याच्याबरोबर बाजीचंद्र मोरे, अबाजी गोविंदराव व माणकोजी धनगर हे होते सुपे येथे मजबूत ठाणें करून पुष्कळ लोक त्याने ठेवून दिले ह्याप्रमाणे चोहोकडून कडेकोट बंदोबस्त करून जयसिंग ता १४ मार्च स १६६५ रोजी पुण्याहून निघाला सासवडाजवळ आल्यावर त्याने दिलेरखानास तोफा वगैरे सामुग्री देऊन पुरंदराकडे पाठविलें आणि पुणें व सासवड याच्या दरम्यान काहीं लोक ठेवून दिले दिलेरखान पुरंदराजवळ आला तेव्हा महाराजाच्या काहीं लोकांनी त्याच्यावर हल्ला केला पण त्याचें काहींएक चाललें नाहीं दिलेरखान पुरंदरापाशी पोचल्यावर जयसिंगाने त्याच्या मदतीस आणखी तीन हजार लोक व वेढा घालण्यास लागणारी मुबलक सामुग्री रवाना केली, आणि आपल्या जवळच्या सैन्याचा तळ सासवड व पुरंदर याच्या दरम्यान देऊन स्वतः सिहगडास वेढा घातला शिवाय त्यानें सहासात हजार खार राजगड, सिहगड, रोहिडा वगैरे किल्ल्याच्या आसपासचा सगळा प्रांत लुटून, जाळून पोळून बेचिराख करण्यासाठीं पाठविले त्यानीं शेकडो गाव लुटून जाळून उध्वस्त केले हजारो गुरें व शेतकरी धरून आणण्याचा सपाटा त्यानीं सुरू केला ह्या कामगिरीवर जयसिंगानें दाऊदखान वगैरे सरदारांस नेमिले. ह्या टोळ्याच्या व महाराजांच्या

१ हे सरदार शिवाजी महाराजास अनुकूल झाल्याचा वहीम जयसिंगास ह्या वेळीं आला होता कारण त्यानीं महाराजाच्या लोकांच्या हालचालीवर करडी नजर न ठेवल्यामुळे त्यास पुरंदर किल्ल्यावर कुमक वगैरे पोंचती करावयास व मोगल सैन्यावर हल्ले करावयास चांगले फावले होतें शिवाय कुतुबखान वारवार असें ह्मणे की,

लोकाच्या दररोज चकमकी झडू लागल्या त्यापैकी चिचवडाजवळ झालेल्या एका चकमकीचें थोडेसें विशेष वर्णन यवनी बखरीत आढळतें महाराजाचे पांचशें घोडेस्वार व एकहजार पायदळ लोहगडाकडून पुण्याकडे चालून येत आहे असें कळताच जयसिंगानें त्यावर दोन सरदार मोठे सैन्य देऊन पाठवून त्याचा मोड केला ।

इकडे महाराज किनाऱ्यास लागून तत्काळ रायगडावर येऊन पोहंचले, व प्राप्त झालेल्या प्रबल शत्रूशीं कोणत्या रीतीने सामना करावा याविषयी मसलत करण्यासाठीं त्यानी आपल्या मुख्यमुख्य सरदारास रायगडावर बोलाविलें ह्या वेळीं नेताजी पालकरावर महाराजाची इतराजी झाली कारण शत्रु आपल्या मुलखात चालून आला तेव्हा त्याच्यावर नजर ठेवून त्यास साधेल तेवढा त्रास द्यावा हे त्याचें काम असता तो आपल्या स्वारासह लाबच्या प्रांतात निघून गेला होता कोणी झणतात की, त्यास जयसिंगाने अवदाने चारल्यावरून त्याने आपल्या कामाची अशी हेळसांड केली ^२ महाराजानी त्याला तत्काळ परत येण्याविषयी हुकूम पाठविला तरी तो लागलाच परत आला नाही त्यामुळे महाराजास त्याचा अतिशयित राग येऊन त्यांनी त्याचा सर नौबताचा हुद्दा कमी केला, व तो कर्तोजी गुजर यास दिले ह्या गुजरास प्रतापराव गुजर असें पुढे नाव दिलें ह्या सरदाराने ह्या वेळी फारच चपळाई दाखविली त्याने शत्रूच्या सैन्याची रसद बंद करून त्यास दाणावैरण मिळेनाशी केली, व त्याच्या हालचालीवर पुरी नजर ठेवून त्यासबधाची एकदर बातमी महाराजास एकसारखी पोंचविण्याची व्यवस्था केली

पुरंदर किल्ला घेण्याच्या नादाम लागूं नये कारण तो केवळ अभेद्य आहे. आपल्या सैन्याची मात्र व्यर्थ खराबी होणार प्रो सरकार, पृष्ठ १३९

१ हा सगळा मत्कूर प्रो सरकाराच्या पुस्तकावरून घेतला आहे

२ यवनी बगवरींवरून अमे दिमत की, नेताजी पालकराने मोगलाच्या सैन्यावर बारवार छापे घालून तीम बरीच हंराण केली होती एप्रिल महिन्यात त्याने परेड्याच्या किल्ल्यावर हल्ला केला असता मोगल सैन्याने त्यास पिटाळून लाविले होते.

३ मभामद झणतो की, पन्हाळा किल्यास शिद्दी जोहारानें वेढा दिला त्या वेळी गड नवाच हातीं आला अमल्यामुळे त्यावर मामुझी बगैरे ठेवून त्याची मजबुती करण्यास अवकाश झाला नव्हता यास्तव नेताजी पालकराम लष्कर घेऊन उपराब्द्यास यावे असा महाराजांनो हुकूम पाठविषा पण तो दूर गेल्यामुळे वेळेवर आला नाही झणून त्याचा हुद्दा कमी केला

जयसिंगाबरोबर ऐशीं हजार फौज असून तीत चागले कडवे व कसलेले शिपाई पुष्कळ होते त्याची व्यवस्था फारच नामी होती, व तो मोठा हुशार योद्धा व सेनापति असल्याकारणाने त्याच्या हातून गाफिलगिरी किंवा गंदीपणा मुळीच होण्यासारखा नव्हता शिवाय त्याने महाराजाच्या सगळ्या शत्रूस उठविलें होते त्याने महाराष्ट्रात प्रवेश करिताच एकदम दोन किल्ल्यास गराडा घातला, आणि चोहोकडून ठाणेबंदी करून प्रत्येक ठाण्यावर मोठमोठ्या सरदारास मोठी फौज देऊन ठेविले युद्ध मोठ्या जोमानें व आवेशानें करून बादशहाकडून बहादुरी मिळविण्याचा त्याचा पूर्ण निर्धार दिसला अशा बलाढ्य, शूर व फौजबंद सरदाराशी सामना करून आपला निभाव लागेल कीं नाहीं हा विचार महाराजास प्राप्त झाला अफझुलखान व शास्ताखान ह्या सरदारास हरहुन्नरं त्यानी नामोहरम केले, तसा काहीं प्रकार ह्या मोगलसरदारासबंधानें करणे शक्य नव्हते कारण ते आपणावर कोणत्याहि प्रकारे विश्राम ठेवणार नाहींत हे महाराजास पक्के माहित होते जयसिंगामारख्या चाणाक्ष, दक्ष व युद्धकर्मात कसलेत्या वीरापुढें आपला काहींएक हुन्नर चालणार नाहीं अशी महाराजाची पूर्ण खात्री होती ^१ बरे, त्यास स्वधर्म व स्वदेशस्वातंत्र्य ह्यासबंधाने बोलून फितविण्याचा प्रयत्न करावा तर दिलेरखान त्याच्याबरोबर आहे, तो आपला फंदफितूर काहींच चालू देणार नाहीं, असा महाराजास चोहोकडून पंच येऊन पडला पदरच्या लोकाची मसलत घेतली त्याचेहि असेच उदासीनतेचे विचार झिघाले पुढे काय करावे अशा विचारात महाराज अगदी मग्न असता त्याच्या अगात देवी सचरली व तिनें असें सांगितले की, “अरे बाळा, ह्या वेळी प्रसंग मोठा दुर्धर आहे जयसिंगराजाचा पराभव तुझ्या हातून होत नाहीं त्यास तुला भेटावे लागेल दिल्लीस बादशहाचे भेटीस जावे लागेल तेथे कठीण प्रसंग प्राप्त होईल. पण मी तुजसमागमें सरक्षणास येते तुला संकटातून सोडवून पुन खराज्यास घेऊन येते, राजा, तुला विजयी करीन याविषयीं तूं अणुमात्र

१ स्कार्टवरीग ह्णणतो कीं, जयसिंगास ठार मारण्यासाठीं प्रतापराव गुजरास महाराजांनीं पाठविलें होते प्रतापरावाने जयसिंगापाशी जाऊन मला नोकरीस ठेवा ह्णटलें त्यावरून त्यास त्या सरदाराने आपल्या तैनातमि ठेविले तो त्याच्या जवळ नेहमी राहून त्याची पुढेंपुढें होऊन सेवा करीत असे. एके दिवशी जवळ फारसे लोक नाहींत असें पाहून त्यानें जयसिंगावर ह्छा करण्याची साधि साधिली, परंतु जवळच्या लोकांनी त्याला तत्काळ पकडून निःशस्त्र केलें. जयसिंगानें त्याला काहींएक शिक्षा न करितां सोडून दिलें.

बिता करूं नकोस ” हीं सगळीं वाक्यें चिटणीस व वाकनीस यांनी लिहून ठेविलीं, व महाराज सावध झाल्यावर त्यांला वाचून दाखविलीं तीं ऐकून त्यास मोठे समाधान वाटलें.

वर सांगितल्याप्रमाणें जयसिंग मिहगड व पुरंदर ह्या किल्ल्यास वेढा दिल्यावर त्या किल्ल्यांच्या दरम्यान आपल्या मैत्र्याचा तळ देऊन राहिला होता त्याला महाराजाचे येथपर्यंतचें सर्व कर्तृत्व महेशूर होते स्वधर्मरक्षण व स्वराज्य-स्थापना याप्रीत्यर्थ ते अहर्निश उद्योग करित आहेत, तो चांगला आहे असे त्यास वाटत असे अशा पवित्र कार्यास उद्युक्त झालेल्या तेजस्वी पुरुषाशी युद्ध करून आपणास जय मिळेल अशी त्याला खात्री नव्हती कारण त्याच्या मदतेतूनच्या सिद्धार्थ कायावाचामनेकरून झटणारी माणसें त्याच्या पदरी असून सर्व योद्धे त्याच्याशी इमानाने व हुशारीने वागून स्वप्रणाचे बळी द्यावयास सर्वदा सिद्ध असत, हे त्या रजपूतमरदाराला पूर्णपणें माहित होते तेव्हा अशा प्रबळ पुरुषाशी युद्धप्रसंग करण्याचे टाकून त्यास अन्य उपायानी वश करून घ्यावे व आपली अवृत्तावून वादग्रहाचीहि कामगिरी वजाविल्यामारखे करावे असा विचार त्यानें मनात आणिला दुमरें असें कीं, अफझलखान, शास्ताखान वगैरे सरदाराची जशी दशा झाली तशीच आपलीहि व्हावयास चुकणार नाही अशी दहशत त्याला दक्षिणेत पाय ठेवत्यापासून वाट लागली होती तेव्हा आपली कामगिरी कशी तरी एकदाची उरकून महाराष्ट्रातून निसटता पाय घ्यावा असें त्याच्या मनाने घेतले होते ^१ ह्मणून त्याने महाराजास जामुदाबरोबर पत्र पाठवून असे कळविले कीं, “ औरंगजेब अतिबलाढ्य पातशहा आहे. त्याशीं तुह्मीं सख्य करावे हें उत्तम त्याच्याशी शत्रुत्व करून परिणाम लागणार नाही आह्मी जसे जयपूरचे राजे, त्याप्रमाणें तुह्मी उदेपूरच्या घराण्यातले शिसोदे तुह्मी धोर वंशात निपजला असून हिदुधर्माचा तुह्मास पूर्ण अभिमान आहे हे पाहून आह्मांस सतोष वाटतो स्वधर्मरक्षणार्थ व स्वसत्तास्थापनार्थ जो उद्योग तुह्मीं चालविला आहे त्यास आमची पूर्ण अनुकूलता आहे तुमचा बचाव करून तुमची सत्ता कायम राखावी असें आमच्या मनात आहे या प्रकरणीं तुमचा मानस कसा काय आहे तें कळवावें ”

१ काहीं बखरकार ह्मणतात कीं, आपणास ह्या मोहिमेंत यश मिळावें ह्मणून जयसिंगानें व्रतें, जप व अनुष्ठानें चालविलीं होती !

अज्ञ आशयाचें पत्र जयसिंगाकडून आल्यानें महाराजाची चिंता बरीच कूर झाली. देवीच्या आझेप्रमाणें आपल्या मनात त्याच्याशीं युद्ध करावयाचें नाहीं, व त्याच्याकडूनहि सख्य करण्याविषयीचें पत्र आलें, तेव्हा आता त्याच्याशी साधेल त्या रीतीनें स्नेह करावा असें महाराजाच्या मनात आलें. पदरच्या माणसांचाहि असाच अभिप्राय पडला मग त्याच्याशी सख्याचें बोलणे करण्यास कोणातरी हुशार बकिलास पाठवावे असें ठरून ती कामगिरी रघुनाथपंतास सांगितली^१. जयसिंगराजास दिव्य वस्त्रे, अमूल्य अलंकार, उमदे घोडे व हत्ती हीं नजर पाठवून त्यास एक पत्रहि दिलें त्या पत्रातील आशय येणें-प्रमाणें होता “ आपण वार्तिकारोबर पत्र पाठविलें ते पाहून अत्यानंद झाला. ते दोन्ही हातात घेऊन पितृदर्शनतुल्य समजून मी हृदयाशी धरिले आपणाकडून पत्र येण्याचा किमपि भास नसता ते आलें याबद्दल परम समाधान वाटलें. चिंता दूर झाली पत्रीचा भाव समजून ते ममतेने भरलें आहे असें वाटलें पत्र पावताक्षणीच दर्शनास बिनदिक्कत यावे, कोणत्याहि गोष्टीचा मनात अणुमात्र आक्षेप न आणिता व हे परकी आहेत अशी चिंता मनात अल्पहि न करितां आपल्यावर अवलंबून राहिल्याने वाच्छित हेतु परिपूर्ण होऊन माझे सर्व प्रकारे कल्याण होईल असें मला वाटले. जसे आपले चिरजीव रामसिंगराजे तद्दत्त मला समजून आपण ममतापूर्वक पत्र लिहिलें तेणेकरून चित्त अतिसतोष पावलें ही अशी वृत्ति माझी झाली आहे कीं कसें ते एक जगदंबा जाणे तुमचे दिल्लीहून दक्षिणेंत आगमन झाले ही उत्तम गोष्ट घडून आली मनातील सर्व मनोरथ सिद्ध होतील अशी माझ्या दिलाची खात्री झाली माझे सारें भय नष्ट होऊन मन आनंदातिशय पावले. आपण वडील क्षात्रधर्मसरक्षणकर्ते बादशहाची आह्मावर इतरांनी तर बहुत झाली आहे. पुढे काहीं तरणोपाय दिसत नाहीं ही विवंचना आह्मास लागून राहिली आहे बादशहा सर्वांचे खावद हे प्रमाण. परंतु क्षात्रधर्मास अवरोध झाला. म्लेच्छमय धरा झाली अविध उन्मत्त होऊन हिदुधर्म बुडवीत चालले सपूर्ण पुण्यक्षेत्रे भ्रष्ट करून त्या स्थळीं ते गोवध करू लागले देवालये पाडून तेथे त्यांनी मशिदी बाधिल्या. त्याचा हेतु कीं, हिदुधर्म-

१ ह्यापूर्वी महाराजांनीं जयसिंगाकडे समेटाचे बोलणे करण्याकरिता अनेक वेळा पत्रे पाठविली होती, परंतु त्यात त्याचे कपट आहे असे मानून जयसिंगाने त्यांच्या लोकांस परत लाविले होते, जयसिंगाकडून महाराजांनां पत्र गेलें नव्हतें असे प्रो. सरकार क्षणतात

रहित धरा करावी हा सर्व प्रकार असह्य वाटून वडिलांच्या प्रतापाने व श्रीजगदंबेच्या अनुग्रहाने यवनांशी आजपर्यंत मी यथाशक्ति विरोध केला. हिंदुधर्माचा अभिमान हिंदुराजांनी टाकिला हें कांहीं चागलें नाहीं ह्या भूमीचें राज्य हिंदुराजे पुरातन काळापासून करीत आले असून साप्रत ते पदभ्रष्ट होऊन यवनाचे अकित झाले आहेत हे पाहून मन उद्विग्न होतें ह्या गोष्टीसबधानें आपणास पूर्ण ईर्ष्या असावी आता वादशहाची मी अनेक प्रकारी आगळीक केल्यामुळे त्यास क्रोध येऊन त्याने आपणास मजबूर पाठविलें आहे, तरी पादशहाचे दरबदगीस मी अंतर करणार नाहीं मजकडे जे किल्ले व प्रात आहेत ते मी आपल्या बाहुबले परराज्यातून काबीज केले आहेत त्यांस बाद-शहाकडून उपद्रव न होता त्याचे मन माझ्याविषयी स्वच्छ व्हावे हे मला इष्ट आहे त्याच्या मनात दक्षिण काबीज करावयाची आहे त्यास मी मनापासून मदत करीन ” ह्या अशा मजकुराचे पत्र त्यानी रघुनाथपताच्या हाती दिलें व त्याला तोडीहि पुष्कळ गोष्टी कळविण्यास सांगितले

जयसिंगानें रघुनाथपंताची भेट आदरपूर्वक घेतली, महाराजाकडून आलेल्या नजराण्याचा प्रीतिपूर्वक स्वीकार केला व मोठ्या प्रेमाने कुशल पुसले मग तें पत्र वाचून व तोडचा निरोप ऐकून तो फार सतोष पावला व ह्याणाला, 'दिल्ली-पति औरंगजेबवादशहा काहीं सामान्य नव्हे तो सार्वभौम असून अतिबलाढ्य आहे त्याशी स्पर्धा केल्याने कोणत्याहि प्रकारे वरें होणार नाहीं अशाने परिणाम लागतो की काय ? यात स्वहित काय पाहिले ? याउपर राजे यानी अनमान न करिता आमच्या समागमे वादशहाच्या दर्शनस दिल्लीस चलावें. आम्ही स्वतः त्यास घेऊन जाऊन मुलाखत करवितो ह्या सबधने सर्व प्रकारचे साहाय्य त्यास करितों त्यानी अणुपात्र भय चित्तात वागवू नये जसे आमचे पुत्र रामसिंग तसेच शिवाजीराजे आह्मास आहेत आम्ही रजपूत सत्यवक्ते आहो आमच्यापासून बेइमानपणा होणार नाहीं अशी निशा मानून राजे यानी उदयिक प्राजलचित्ते आमच्या भेटीस यावे मनात काहीएक दिक्कत धरू नये. बादशहापाशी राजे यांची सर्व गोष्टीनी शिफारस करून त्यास स्वराज्यस्य यावयास निरोप देववितो तेथे त्याचा यथायोग्य बहुमान होईल असें करितो. हा असा उलट निरोप देऊन व आलेल्या वकिलास वखालकार देऊन त्यानें गौरविलें व महाराजास नजराणा पाठविला.

निघते वेळीं रघुनाथपंताने जयसिमास एकाती गांठून त्याच्यार्शी येणेंप्रमाणें आषण केलें “ तुम्ही शहाणे हिदुराजे आहा. क्षात्रधर्म शास्त्रमर्यादेनुरूप रक्षण केल्यास त्यात भूषण आहे. असें केल्याने ठाकूरजी तुमचें कल्याण पुत्र-पौत्रादि वंशपरपरेनें करील अविधानी स्वधर्मावरोध केला श्रीकाशी, यमुना, सरस्वती इत्यादि महातीर्थे अविधभयाने सपूर्ण जनाची राहिलीं दुष्ट यवन दुष्कर्मास प्रवर्तले आहेत यासंबंधाची ईर्ष्या तुम्ही अगदी टाकिली अशा यवनास बंध मानून तुम्ही सेवाधर्मास प्रवृत्त झाला, ही केवळ भ्रष्टता होय. ह्या गोष्टीचा तुम्हाम अभिमान नाहीसा झाला आहे अशा स्थितीमध्ये जीवितरक्षण केल्याचा पुरुषाः १ तो कोणता ? शिवाजीमहाराज तुमचें लेकरू आहे त्याच्याकडून हिंदु-धर्माचे रक्षण करविणे आपल्या हातीं आहे तरी त्याच्या कर्तृत्वाबद्दल योग्य अभिमान वरून त्याचे साधेल त्या मार्गाने कल्याण करणे हे आपले कर्तव्य आहे, असें मी समजतो हिदुराजाच्या कुळात तुम्ही प्रतिमूर्त्ये उदय पावलां आहा शिवाजीमहाराजाचा नाश केल्याची अपकीर्ति आपल्या वाव्यास येऊ देऊ नका त्याच्या जिवांस दगा झाल्याने आपला दुलाकिक होईल त्यानी तुमच्या चरणी मस्तक ठेविलें आहे प्राणदातेपणाचे यश तुम्ही घ्यावे ” हे भाषण ऐकून जय भिगाम त्याचा राग तर मुळीच आला नाही, पण उलट तो अगदीं प्रेमळपणाने झणाला की, ‘ माझ्याकडून राजाला काहींएक दगा होणार नाही, ’ व या दल त्याच्यापाशी त्याने आणभाकहि केली

मग जयसिगानें रघुनाथपताची दिलेरखानाशी भेट करविली महाराजानी त्याच्यासाठी पाठविलेला निराळा नजराणा त्याला दिला, व उभयतांच्या सल्ल्याने असें ठरलें कीं, शिवाजीमहाराजांनीं औरंगजेबापासून कोणत्या गोष्टी ठरवून व्यावयाच्या त्या नीट खुलासेवार कळवाव्या, झणजे त्यासारग्या विचार करिता येईल रघुनाथपथ त्याचा निरोप घेऊन परत रायगडावर आला, व महाराजास सविस्तर हकीगत त्याने निवेदन केली त्यावरून महाराजानी आपल्या कराराची एक यादी तयार केली तीनील आशय असा होता कीं, ‘ आम्हीं जे प्रात व किळे काबीज केले आहेत ते दरोबस्त आमचे आद्दाकडे राहावे, आणि वरकड दक्षिणप्राताची चौधाई व सरदेशमुखी आमच्याकडे चालावी. अशा अटीवर आपले व बादशहाचे सख्य व्हावे ’ ही यादी घेऊन तो वकील पुन जयसिगा-कडे गेला त्यानें ती यादी पाहिली तेव्हा त्याची बहुतेक खात्री झाली कीं, शिवाजी-महाराजाचा तह करण्याचा इरादा मनापासून आहे, यात काहीं फसवाफसवीचा

प्रकार नाही. त्यासंबंधाने त्या वकिलाकडूनहि त्याने शपथक्रियेवर खात्री घेतली, आणि त्यास असे सांगितले की, 'राजे आमच्या भेटीस आल्यावर तहाच्या अटी नीटपणे ठरवू'

जयसिंग शिवाजीमहाराजाची भेट घेऊन त्याशी तह करण्याच्या विचारात आहे हे दिलेरखानास कळले तेव्हा त्याला स्वाभाविकपणे भ्रमा वहीम आला की, हे हिदुहिदु एक होऊन बादशाही कामगिरीस अडथळा येणार मग तो जयसिंगाकडे येऊन झणाला "शिवाजीची भेट घेऊन तहाची कलमे लागलीच ठरवू नका तो झणत आहे त्या अटीवर तह होता कामा नये सर्व गोष्टी खुलासेवार लिहून बाहशाहाकडे पाठवाव्या, व तिकडून हुकूम येईल तसे वर्तन करावे तूर्त आपण त्याच्या दोन किल्ल्यास वेढा घातलाच आहे, तो पुढे नेटाने चालवावा मी पुरदर घेतो आणि तुम्ही मिहगड घ्यावा' असा आग्रह त्याने करिला जयसिंगाने त्याला असे सांगितले की, 'शिवाजी आमच्याशी तह करून मोगल बादशाहाचा अकित होत आहे हे फारच चांगले आहे निजामशाहीपकी जे किल्ले व प्रांत त्याने काबीज केले आहेत तेवढे आपणाम ह्या तहाने मोडवून घेता आले झणजे आमच्या मोहिमेचे काम झाले हे किल्ले घेणे फार कठीण आहे प्रत्येक किल्ल्यापुढे हजारो माणसे खराब करवी लागतील, व इतकेहि करून ते हाती येतील की नाही याची शंकाच आहे यामुळे हे किल्ले काबीज करण्याचा नाद सोडून देऊन तूर्त मसोवतालच्या प्रांतातून किल्ल्यावर दाणावैरण जाण्याचे फार तर बंद करावे, याहून जास्त गडबड करण्याचे कारण नाही' अशा रीतीने जयसिंगाने त्याला पुष्कळ समजावून सांगितले, परंतु तो आपला आग्रह सोडीना तो जयसिंगास इतकेच झणाला की, 'तुम्ही मिहगड घेणार असला तर ध्या, मी जाऊन पुरदर तर सग करणार काहीं झाले तरी बादशाहाची मजुरी घेतल्यावाचून कोणत्याहि प्रकारचा तह ठरता कामा नये'

इतके बोलून तो पुरदरचा वेढा विशेष निकराने चालविण्यामाठी तिकडे निघून गेला. त्याने किल्ल्यास चोहोकडून मोर्चेवंदी वेगळी या किल्ल्याचा हवाला मुरार बाजी प्रभु नावाच्या एका सरदाराकडे होता शत्रूचे सैन्य जवळ येत आहे असे पाहून त्याने त्यास दाणा वैरण मिळू नये अशी तजविज करून व त्यावर पुन पुन छापे घालून त्यास बरेच हैराण केले होते शत्रूचा दाहगोळा पेटवून देऊन त्याची युद्धसामुग्री लंबे करण्याचा धूमधडाका त्याने चालविला होता. शत्रु पाठीस लागला झणजे फरारी होऊन किल्ल्यात येऊन बसावयाचे

असा क्रम त्यानें कांहीं दिवस ठेविला होता, परंतु अखेरीस त्याला पुरव-
 किल्ल्यांत कोडून त्याच्यासभोवतीं शत्रूनें प्रचंड सैन्याचा वेढा दिला हा मुरार बाजी
 अतिशयित शूर व हुशार होता. त्याच्या हाताखालीं त्या वेळीं अवघे दोन हजार
 मावळे व हेटकरी होते किल्ल्यात दारूगोळा व धान्यादि सामुग्री पुष्कळ भरून
 ठेविली होती. मुरार बाजीने व त्याच्या लोकानी किल्ल्याचे रक्षण बरेच दिवस मोठ्या
 शौर्याने केले, शत्रूचे सैन्य एवढे मोठे होते तरी त्यास मुळीच दाद दिली नाहीं
 किल्ल्याखालीं हजारो मोगल धडपड करून प्राणास मुकले त्यास किल्ल्याजवळ
 जाता येईना महाराजानी राजगडावरून केदारदरत्राज्याकडून रसद पोचविली व
 लोकाची भरती केली किल्ल्याच्या एका माचीवर बुरुजाखालील खडकाला सुहंग
 लावून तो पाडून आत शिरण्याचा ब्रेत दिलेखानाने करून त्या कामाला आपले
 लोक लाविले हे किल्ल्यावरच्या लोकांनी पाहून त्या माणसावर पुन पुन छापे
 घालून त्यास नको जीव असें केले त्या कामी शत्रूकडील शेकडो माणसांचे
 बळी पडले परंतु त्याचा जमाव फारच मोठा असून त्यास आणखी वारवार
 कुमक पोंचत असल्याकारणाने हे सुहंग लावण्याचे काम शेवटास जाऊन बुरुज
 जमीनदोस्त झाला, व शत्रूच्या लोकांचा किल्ल्याच्या त्या माचीवर प्रवेश झाला.
 त्यानी आत शिरताच घरे लुटून जाळून टाकण्याचा झपाटा चालविला तो
 इकडे हेटकरी लोकांनी आपला अचुक गोळीबार असा झपाट्याने सुरू केला
 कीं, त्यासरशी शत्रूच्या लोकांची अगदीं वादळ उडाली ते सैरावरा पळत
 सुटले. जो तो आपला जीव बचावण्यासाठी कोठे तरी छपून राहण्यास जागा
 पाहूं लागला ह्याप्रमाणे त्याची दाणादाण झाली असता खानाचे आणखी
 पाच सहा हजार लोक मोठ्या जमावाने किल्ल्यावर चढून येऊं लागले त्याच्या-
 वर मुरार बाजी आपल्या सातशे निवडक मावळ्यांसह एकदम चालून गेला.
 उभय पक्षाकडच्या लोकांचे मोठ्या निकराचे युद्ध झाले मावळ्यांच्या तरवा-
 रींच्या सपाट्याखाली दोन हजार मोगल व पठाण रणात पडले मावळेहि बरेच
 धारातीर्थी पतन पावले तरी त्यानी शत्रूचा हल्ला डोंगराखाली मोठ्या नेटाने
 पिटून लाविला खानाचे लोक वाट मिळेल तिकडे पळत सुटले खान स्वतः खालीं
 नारायणाच्या देवळापाशी हत्तीवर स्वार होऊन उभा होता आपल्या लोकांची
 दग्धादाण झालेली पाहून त्यास अतिशयित चैब आला आणि त्यानें आपल्या
 तिरकमठा सज्ज केला, व पुढें सरसावून आपल्या पठाणांस मुरार बाजीवर चालून
 जावयास हुकूम केला. लोक पळत सुटले होते त्यांस मागे परतवून त्यांसह तो

स्वतः मावळ्यावर तुटून पडला ह्या समयीं मुरार बाजीनें आपल्या शौर्याची अगदीं शिकस्त केली. त्यानें दिलेरखानाचें पाऊल जरासुद्धां पुढें पडूं दिलें नाहीं. त्याच्या पदरचे पठाण एवढे कडवे होते तरी आवेशाचें वारें अगात पुढें संचरलेल्या मावळ्यांच्या तरवारीपुढे त्याचें काहींएक चालेना मुरार बाजी तर अगदीं जिवावर उदार झाला होता खानाचे लोक फार, त्यानीं आपल्या किल्ल्याच्या एका माचीला मुद्दग लावून ती कमजोर केली आहे, आपला ह्या रणकंदनांत मोड होऊन किल्ला हातचा जाणार, तेव्हा महाराजाचे शेकडो लोक व्यर्थ खर्ची घातल्याचें अपयश घेऊन त्यास काय तोंड दाखवावे, असा विचार करून तो स्वतः ढालफिरग घेऊन आपल्या लोकापुढे होऊन त्यास धीर व उत्तेजन देत मोठ्या आवेशाने लढत होता लढतालढता त्याला समोर खानाचा हत्ती दिसला. त्यासरसा तो पुरुषसिंह त्याच्यावर चालून गेला त्या वेळी त्याची ढाल तुटून तो शत्रूचे प्रहार हातास शेला गुडाळून त्यावर घेत होता तो अगदीं जवळ आला असें पाहून खानानें त्याला हाक मारून झटलें, 'तूं मोठा शूर शिपाई आहेस तुझा हा आजचा अद्भुत पराक्रम पाहून मी केवळ चकित झालों आहे. तू ह्या समयीं कौल घेऊन माझ्या स्वाधीन हो मी तुला मोठ्या योग्यतेस चढवितों' हे त्याचे शब्द ऐकून मुरारबाजी त्याचा धिक्कार करून बोलला. 'तुझी तुरुकडे, तुमचा हिंसाब काय ! मी शिवाजीराजाचा नोकर आहे मी तुझा कौल घेतों कीं काय ? मी ह्या रणात आपला देहपात करीन, परंतु तुझ्यास सहसा शरण येणार नाहीं.' असें बोलून खानावर आपल्या तरवारीचा वार करण्याच्या बेतात तो होता इतक्यात खानानें तीर मारून त्याचें शिर उडविलें' ह्याप्रमाणें आपला सरदार पडला हें पाहून मावळ्यांनीं माघार घेतली व लढतालढता चढून किल्ल्याचे दरवाजे लावून घेतले. इतक्यांत महाराजाकडून त्यास कुमक येऊन पोचली. त्याबरोबर त्यांस नवा दम येऊन खानाच्या लोकाशीं पुन लढण्यास ते तयार झाले. किल्ल्यावर नगारे, करणे वगैरे रणवायें वाजवूं लागून त्यानीं शत्रूच्या लोकांवर पूर्ववत् तोफाचा भडिमार सुरू केला

खानाच्या लोकांचा असा मोड होऊन पुष्कळ शिपाई प्राणास मुकले तरी किल्ला सर केल्यावाचून येथून जावयाचें नाहीं असा दृष्ट त्यानें धरिला. असें सांगतात कीं, त्यानें आपल्या डोकीची पगडी उतरून अग्नी प्रतिज्ञा केली कीं,

१ मुरार बाजीचें शिर तुटल्यावर त्याच्या नुस्त्या कबधानें कित्येक यवनांची कस्तळ उडविली अशी आख्यायिका आहे.

हा गड घेईन तेव्हा पगडी परत घालीन. असा नियम करून त्याने खालची माची पुन काबीज केली, आणि किल्ल्याचा उत्तरेकडचा भाग अमेय आहे असे वाटून त्याने वायव्येस रुद्रमाळ नावाचा एक लहानसा किल्ला आहे तो हस्तगत करावा आणि त्याच्यावर दमदम रचून मुख्य किल्ल्यावर तोफाचा मारा चालवावा, असा बेत केला ह्या किल्ल्यावर बाबाजी बोवाजी व यशवंतराव बोवाजी हे दोघे बंधु हवालदार होते त्याच्याजवळ फारशी फौज नव्हती दिलेरखानाने त्या किल्ल्यावर हल्ला केला तेव्हा मुरार बाजी आपल्या मदतीस काहीं लोक पाठवीळ ह्या भरंवशावर त्या दोघा वधुंनी आपल्या थोड्या लोकानिशी शत्रूशी मोठ्या निकराची लढाई चालविली त्यानी बराच वेळ टिकाव वरिला शेवटी हे उभय बंधु रणात पडले आणि किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन झाला दिलेरखानाने ह्या किल्ल्यावरून मुख्य किल्ल्यावर तोफाचा भडिमार चालविला इतक्यात पाऊस सुरू झाला. तेणेकरून त्याचा मारा चाळावा तसा चालेना. किल्ल्यावरच्या लोकानी आपला मोहरा पडला ह्मणून यत्किचित् नाउमेद न होता त्याच्या सारखेच आह्मी सर्व शूर असून स्वामिकार्या स्वप्राणाची आहुति देण्यास उद्युक्त आहो हे दाखविण्याचा हुरूप त्याच्या अगात पुरा सचरला होता परंतु खानाने किल्ल्यावर दोहोकडून सारखा मारा चालविला तेव्हा त्याची हिमत अमळ खचली खरें पाहता अशा दुहेरी मान्याखाली तो किल्ला जमीनदोस्त व्हावा परंतु कर्मधर्मसयोगाने खानाचा तोफखाना असावा तसा मजबूत नव्हता, व तशात आणखी पाऊस पडत्यामुळे त्याचा बराच दारूगोळा भिजून खराब झाला होता. शत्रू असा अटीस पडून पुरंदरकिल्ल्यावर गर्दा करून राहिला आहे असे पाहून महाराजानी आपल्या तेथील लोकास साधेल तेवढी मदत करून आणखी काहीं दिवस असाच दम धरून राहावयास सांगून पाठविले मोगलानीहि आणखी तोफा, दारूगोळा वगैरे सामान मागवून किल्ल्यावर मोठ्या जोराचा भडिमार चालविला

ह्याप्रमाणे पुरंदर किल्ल्याखाली दिलेरखानाने धडपड चालविली असता तिकडे सिंहगड घेण्यासाठी एका सरदारास फौज देऊन जयसिगानें पाठविलें होतें. तो सरदार त्या किल्ल्यापाशी जाऊन त्यास मोर्चे लावण्याच्या उद्योगास लागला अक्षतां त्याच्यावर महाराजाच्या लोकानी पहाटेच्या सुमारास अकस्मात् छापा घालून त्याची फौज उधळून लाविली व सामानसुमान सारें छुटून नेलें तेव्हां तो मोगल-

सरदार रडत माधारी गेला मराठ्यांचा हा असा सपाटा पाहून जयसिंग अगदी चकित झाला महाराजाचे लोक मोगलांच्या छावण्यावर रात्रीचे छापे घालीत, सर्व रस्ते, नाकी व चोरवाटा यात दबा धरून पाळतीवर राहत, त्यास दाणा-बैरण कोटूनहि मिळू नये असं करीत, त्याचे ओइयाचे दैल, उंटे वगैरे हातास लागतील तेवढी घेऊन जात, व सभोवतालच्या रानास आग लावून त्यास घाबरवून सोडीत असा त्याचा हुतुतु चाललेला पाहून जयसिंगास येथून आपण केव्हा निसटून जाऊ असें झाले त्याप्रमाणेच दिलेरखानाचे लोक पुरदरकिल्ल्यापाशी अगदी जिकिरीस आले आहेत असें त्याला कळले तेव्हा त्याने खानास असें सांगून पाठविले की, 'तुमचा हा हटाग्रह काही चागला नव्हे शिवाजी-महाराजाची माणसे एकाहून एक अधिक आहेत किळा हातां येणे कठीण आहे. एका किल्ल्यास इतकी माणसे खराब केलीं तर कोकणबंधारीचे व सद्दात्रीच्या दाट झाडीतील व रानातील बिकट किल्ले ध्यावयाचे झाल्यास तेथे कसं कराल ? शिवाजीमहाराज आपण होऊन शरण येऊन भेटत होते, व तह करण्यास राजी झाले होते ती सवि व्यर्थ दवडून आपला विश्वास मात्र गमाविला हे काही चागले झाले नाही ' हे जयसिंगाचे झणणे खानास ह्या वेळी सयुक्तिक वादं लागले कारण त्यास पुरदर किल्ल्यापाशी जो थोडासा अनुभव आला त्यावरून त्यास असे वादं लागले होते की, शिवाजीमहाराजाचे किल्ले काबीज करण्याचे काम अतिबिकट आहे. मग त्याने जयसिंगास असा उलट निरोप पाठविला की, 'पुन एक वेळ राजकारण करून विश्वास दाखवून शिवाजीराजे भेटीस येऊन तह करतील असें करावे आम्हीं अशी प्रतिज्ञा केली आहे की, किळा घेऊ तेव्हा उतरलेली पगडी परत डोकीस घालू तरी त्यांनी आमचें निशाण त्या किल्ल्यावर नेऊन लावू द्यावें, आणि मग तहात पाहिजे तर तो किळा त्यांनी आपल्याकडे ठेवावा '

दिलेरखानाच्या दुराग्रहास्तव जयसिंगाने महाराजाच्या वकिलास निरोप दिला होता, परंतु त्याची आता बरीच रंग जिरून तो आपण होऊन तहाची गोष्ट बोलत आहे असें पाहून त्याने महाराजाकडे आपला वकील पाठवून असें बोलणें लाविलें की, 'तुमचे झणणें आझास मान्य आहे मात्र पुरंदरकिल्ल्यावर खानाच्या आप्रहास्तव आमचें निशाण लावू द्यावें मग तहात तो किळा हवा असल्यास परत घ्यावा. तुम्ही आझास भेटून जे काही करार करावयाचे ते करावे. त्यांची यावी बादशहाकडे पाठवून त्यांस मंजूरी आणवितों तुझाला जो

त्रास पोंबळ आहे तो मनास धाणूं नये. आमच्यावर पूर्ण भरंवसा ठेवून बिनदिक्कत आमच्या भेटीस यावे हा निरोप महाराजांस आला तेव्हां त्यांस अंमळ बरें वाटलें. हें महत्सकट कसें दूर होतें याची त्यास चिंता लागून राहिली होती तरी ह्या वेळीं त्यांनी बाह्यात्कारी थोडेसे आढेवेढे घेतले. त्यांनीं जयसिंगास असा उलट जबाब पाठविला कीं, 'तुमच्याकडून विश्वास राखला गेला नाहीं आह्मी तह करण्यास तयार असता तुम्हींच तो बिघडला पुरंदर किल्ल्यावर तुमचें निशाण लावूं देणे तर दूरच राहिलें, परंतु त्या किल्ल्यापुढची खानाची फौज उठवून रद्दमाळ (वज्रगढ) त्याने घेतला आहे तो परत द्यावा, ह्मणजे मग भेटीस येऊन तह करण्याचा विचार पाहू ' हे त्याच्याकडचे बोलणें आल्यावर जयसिंगाने त्याची अट कबूल करून त्यास पुन विश्वास वाटेल असा निरोप पाठविला

ह्याप्रमाणें जयसिंगाने खातरजमा करून पुरा इतवार दाखविला^१ तेव्हा महाराजांनी त्याच्या भेटीस जाण्याचे मनात आणिले आपले बडेबडे सरदार व मुत्सद्दी बरोबर घेऊन व महालदार, चोपदार वगैरे सर्व राजचिन्हानिशीं ते जयसिंगाच्या भेटीस निघाले. त्यांनी खास सेवेसाठी घेतलेल्या नोकराच्या

१ मनुस्सी ह्मणून एक युरोपियन अमलदार जयसिंगाच्या तोफखान्यावर होता तो आपल्या पुस्तकात ह्मणतो की, महाराजांचा आपल्यावर भरंवसा बसावा ह्मणून जयसिंगाने हरप्रयत्न केला, आणि त्यास असे आश्वासन दिले की, तुम्ही मजवर पूर्ण विश्वास ठेवाव तर बाद्दशहाकरवी तुमचे सर्व हेतु पूर्ण करवितो. हा युरोपियन आणखी असें ह्मणतो की, शिवाजी महाराजांचे आणि आपले अनेक वेळां भाषण झालें. त्या वेळीं त्याच्या अर्गी चौकसपणाचा गुण अप्रतिम दिसून आला त्यांनी युरोपियन लोकासबधाने वगैरे आपणास शकडो प्रश्न केले

२ बुदले व घाटडफ हे ह्मणतात की, मोगलांचे सैन्य पुरंदर किल्ल्यावर गर्दी करून राहिल्यामुळें शिवाजीमहाराज घाबरून जाऊन काही लोकानिशीं जयसिंगाच्या छावणीत आले, व बाढेरील एका चौकीदारास जयसिंगाकडे पाठवून त्यांनी असे कळविलें कीं, आपण तुमच्या भेटीस आलो आहो जयसिंगाने आपला मुलगा किरतसिंग यास त्याला सामोरा पाठविला, व त्याला मोठ्या इतमामानें आपल्या जवळ आणिलें जयसिंग स्वतः आपल्या तबूच्या दारापर्यंत त्यास भेटावयास आला, व मोठ्या आदरानें आलिंगन देऊन, अशा रीतिने आमच्या स्वाधीन होण्याचे कारण काय? असें त्यानें त्यांस विचारिले. ह्या शूर व पराक्रमी पुरुषास पाहावयास छावणीतील लोकांची तबूच्या दारापाशीं एकच गर्दी झाली. खाफीखान ह्मणतो कीं, शिवाजीमहाराजांची बायको व इतर कित्येक नातलग सिंहागडावर होती. मोगलांनीं त्या

अमावर बहुमोल अलंकार व वस्त्रे होती. सरदार व मुत्सद्दी यांच्या अगावर भरगची पोषाख व जवाहीर होते बरोबर बरेच निबडक सावळे व हेटकरी घेतले होते. त्यालाहि उत्तम पेहराव दिले होते हत्ती व घोडे चागले शृंगारले असून त्यावर मुत्सद्दी व सरदार आरूढ झाले होते खुद्द महाराजाचा पेहराव अगदी साधा होता. ते हार्ती तीरकमान घेऊन हत्तीवर बसले होते अशा थाटानें ते जयसिंगाच्या भेटीस आले आपण येत आहो हें कळविण्यासाठी त्यांनीं रघुनाथपंतास पुढे पाठविलें होतें ते जवळ आले असें कळताच जयसिंग बरोबर काहीं लोक घेऊन त्यास सामोरा गेला जयसिंग आपणास सामोरा आला असें पाहून महाराज हत्तीवरून खाली उतरून पुढें पार्यीं चालत गेले जयसिंगहि आपल्या हत्तीवरून उतरून पुढें चालत आला. त्यानी एकमेकास प्रेमालिगन दिले त्याबरोबर उभयपक्षाची बाधे वाजू लागलीं मोगलाच्या लष्करातले अमीरउमराव सगळे आपआपल्या तंबूतून बाहेर पडून महाराजास पाहावयास लगबगीने धावले त्याचे ते तेज व ऐश्वर्य पाहून ते केवळ चकित चाले हा दक्षिणचा राजा फार चागला शोभतो असें ते आपआपसांत बोलूं लागले.

जयसिंगानें महाराजास आपल्या अबारीत बसवून वाजतगाजत डेऱ्यास नेलें. तेथे गेल्यावर ते दोघे एका आसनावर बसले सरदारासरदाराच्या ओळखी करून दिल्या. महाराजाची ती इभ्रत पाहून जयसिंग अगदीं दंग होऊन गेला. तो त्याची बहुत तारीफ करून ह्मणाला 'तुझी स्वप्रतापानें हिंदु धर्माचें रक्षण करीत आहा दक्षिणेंतील मुसलमानबादशहास तुम्हीं जेर करून औरंगजेब बादशहासहि चिंतेत पाडिलें आहे याबद्दल तुमची जितकी वाखाणणी करावी तितकी थोडीच आहे. आझी तुझास सर्व प्रकारीं अनुकूल आहों आझास

किल्यास वेढा घातला होता तो उठवावयाम लावून किवा अन्य प्रकारें त्यास तेथून सोडविणे शक्य नाही असें पाहून केवळ त्याच्या बचावासाठी त्यानें जयसिंगास शरण जाण्याचें मनांत आणून त्याची प्रत्यक्ष मुलाखत घेण्याची आपली इच्छा त्यास कळविली. तेव्हा त्या सरदारानें एका मुनशीच्या द्वारे असा उलट निरोप पाठविला कीं, तुझी निष्कपटपणें शरण येणार असून तुमचे किल्ले आमच्या स्वाधीन कराव तर तुमची विनति मान्य करूं नाही तर तुझी आल्या वाटेनें परत जाऊन लढाई सुरू ठेवा. ह्यावर महाराजांनीं त्याला असें कळविलें कीं, आपण अगदीं खऱ्या दिलानें तुझांस शरण आलों आहों. मग जयसिंगानें महाराजांस अणणावयास एक मोठ्या दरजाचा सरदार सामोरा पाठविला.

तुमचा पूर्ण अभिमान आहे तुम्हीआम्ही काहीं निराळे नाहीं आमच पुत्र रामसिंग तसे तुम्ही मला आहा इत पर काहींएक चिता करूं नका. तुमच्या इच्छेप्रमाणे बादशहाकडून सर्व काहीं व्यवस्था करवितों ' जयसिगाचें असें प्रेमाचे व आदराचे भाषण ऐकून महाराज झणाले ' तुम्ही मला वडिलासमान आहा तुमच्या ठायी माझा पूर्ण भाव आहे मी मिळविलेले राज्य सारें तुमचें आहे मीहि तुमचाच आहे वडिलाच्या माडीवर माझे लेकराचें उसें आहे तुमच्या आज्ञेप्रमाणे मी दर्शनास आलों आहे या गोष्टीचा अभिमान धरून जे योग्य दिसेल ते करण्यास वडील समर्थ आहेत तुम्हाम जे किल्ले पाहिजेत ते देण्यास मी तयार आहे ' हे अतिनम्रतेचे भाषण ऐकून जयसिंगराजा सतोष पावला मग तो त्यास झणाला 'दिलेरखान हा मोठा डौली अरब उमराव आहे तो बादशहाच्या मोठ्या मेहरबानीतला आहे त्यास आधी अनुकूल करून घेतलें पाहिजे तुम्हाम त्याच्या भेटीस जाणे प्राप्त आहे तुमच्या-बरोबर माझे रजपूत नोकर व एक मोठा शूर व इश्रतदार सरदार देतो ' महाराज झणाले. ' मी तुमच्या सांगण्या बाहेर नाहीं त्याच्या भेटीस जाण्यास मला हरकत नाहीं तुमचे अभय असल्यास मला त्याची मीति बिलकुल वाटत नाहीं ' मग जयसिंगाने आपला मामा सुभानसिंग यास बरोबर देऊन व महा राजास एका हत्तीवर बसवून दिलेरखानाकडे पाठविले हा खान त्या वेळी पुरंदर किल्ल्याच्या दरवाज्यापाशी होता महाराज जयसिंगराजाच्या छावणीत येऊन त्याला भेटून आपल्याकडे येत आहेत हे ऐकून त्याला बरे वाटले नाहीं किल्ला सर करण्याची प्रतिज्ञा आपण केली ती आता व्यर्थ जाते हे मनात येऊन तो मारुती पुरुष फारच खजील झाला, व शेवटी ह्या मोहिमेचें सगळे यश रजपूत सरदारास प्राप्त होते हे पाहून त्यास मत्सरहि वाटला हे हिंदुहिंदु एक होऊन आपल्या मोहिमेस यानी खो आणिला, आणि जयसिंगाने आपला विचार घेतल्यावाचून वाटेल तसा तह केला ह्याबद्दल त्यास राग व वहीम आला परंतु महाराज जवळ आले असें कळताच केवळ सामोपचारार्थ तो त्यास सामोरा गेला, व त्यास आपल्या गोटात आणून दोषेहि एका विद्ययतीवर लोढाशी टेंकून बसले खानास महाराजाचा इतबार बिलकुल नव्हता तो आपलीं शस्त्रे जवळ अगदी सज्ज ठेवून मोठ्या सावधगिरीनें बसला तहासंबंधानें बोलणें सुरू होऊन सुभानसिंगाने महाराजाचें झणणें खानास समजून सांगितलें. तेव्हां खानानें थोडासा नसता आव दाखवून म्हटलें कीं, ' मी हा किल्ला हस्तगत

करून आंतील एकूणएक मनुष्याची कत्तल उडवीपर्यंत तुमचे काहींएक ऐकणार नाही ' महाराजानी त्यास झटले की, ' किल्ला आपलाच आहे. तो घेण्याची तसदी विनाकारण कशाला' ह्या किल्ल्याच्या दरवाजाच्या चाव्या आपणास द्यावयास आणिल्या आहेत ह्या ध्या माझे सगळे किल्ले व प्रात आपल्या ताब्यात आज आले आहेत असे समजा मला माझ्या अपराधाबद्दल क्षमा करावी अशी माझी विनंति आहे बादशहाच्या पदरच्या आपल्यासारख्या शूर सरदाराशी झुंजण्याचे वाडस करणे हा शुद्ध वेडेपणा आहे तरी माझे आजपर्यंतचे वर्तन मनास न आणता माझी बादशहापाशी रदबदली करून तो मला आपल्या पदरी नोकरीस ठेवील असे करा- आपण शिफारस कराल तर माझे ऊर्जित होण्या- सारखे आहे ' हे नम्रतेचे भाषण ऐकून व किल्ल्याच्या चाव्या आपल्या हाती दिलेल्या पाहून खान अगदी खुश झाला आणि ह्यागाला 'जयसिंगराजे वडील आहेत ते बादशहाच्या विश्वासातले आहेत आम्ही त्यांचे केवळ अकित आहो ते जे काही करितील ते आम्हास मान्य आहे ' असें वोळून खानाने महाराजास दोन घोडे, एक तलवार, एक रस्तखचित खजीर व दोन भरजरी वस्त्रे नजर केली मग त्याच्याबरोबर तो जयसिंगाच्या छावणीत आला आणि त्याचा हात धरून त्याला जयसिंगाच्या हाती दिले मग त्याने पुरदरकिल्ल्याचा वेढा उठविला महाराजानी जयसिंगास, खानास व त्याच्या बड्याबड्या सरदारास मोठ्या थाटाची मेजवानी दिली त्यानीहि महाराजास व त्याच्या निवडक लोकास मेजवानी दिली

महाराजास निरोप देताना जयसिंगाने त्यास एक झगा, एक घोडा, एक हत्ती व शिरपेच एवढी नजर केली महाराज ह्या वेळी जयसिंगाच्या भेटीस

१ प्रो. सरकार ह्याणतात की, पुरदर किल्ल्यासभोवतालचे मगळे बुरूज व माच्या मोगलानी मर करून तथून मुख्य किल्ल्यावर तोफाचा मारा चालविला तेव्हा किल्ला शत्रूच्या हाती जाऊन आतल्या आपल्या उरलेल्या शूर शिपायाची कत्तल उडते व त्यांची बायका मुले त्याच्या हाती लागून त्यांची विटबना होते ती टाळावी ह्याणून महाराज फक्त सहा ब्राह्मण बरोबर घेऊन जयसिंगाच्या तबूत तहाचे बोलणे करावयासाठी गेले ह्या वेळी जयसिंग त्या किल्ल्यापाशीच होता. तहाच्या अटी ठरत असता त्याने किल्ल्यावर सारखा भडिमार चालविण्याचा हुकूम दिळा होता तो बद करून किल्ल्यावरच्या लोकास वाचवावे ह्याणून महाराजानी आपला एक कामदार खानाच्या सरदाराबरोबर पाठवून आतल्या लोकांस लढण्याचे बंद करून किल्ला खानाच्या स्वाधीन करावयाम सांगितले

निःशस्त्र आले होते. खानानें दिलेली तलवार त्यांनीं थोडा वेळ कमरेस अडकवून पुनः काढून ठेविली आणि झटलें कीं, मी निःशस्त्र सेवकाप्रमाणें बादशहाची एकनिष्ठपणें सेवा करीन ही अशी लीनता दाखवून त्यांनीं पुरंदर किल्ल्याचा वेढा उठवावयास लावून त्यात सात हजार माणसें अडकून पडलीं होती त्यास सोडविलें.

ह्याप्रमाणें त्यांच्याशी समेट करून महाराज परत राजगडास आले. पुढें आणखी थोडी भवतिनभवति होऊन उभयताच्या विचाराने असा तह ठरला कीं, शिवाजी महाराजांनी मोगलांचे जे किल्ले व प्रात काबीज केले होते ते सगळे त्यांनीं सोडून द्यावे, निजामशाही प्रातात त्यांनीं सर केलेले किंवा नवीन बांधलेले एकंदर बत्तीस किल्ले होते, त्यापैकी वीस किल्ले^१ व त्यांच्या आसपासचा प्रात त्यांनीं जयसिंगाच्या स्वाधीन करावा, बाकीचे बारा किल्ले व त्यालगतचा प्रात महाराजांनी आपणाकडे जाहगिरदाखल ठेवावा, ह्याशिवाय विजापूरकराच्या राज्यातील जे प्रात व किल्ले महाराजांनी काबीज केले होते ते त्यांच्याकडे निर्वेध राहावे, आणि ही सगळी आपणांस दिल्लीच्या बादशहाकडून जहागीर मिळाली आहे असें समजून त्याचें अकितत्व स्वीकारून महाराजांनी राहावे, त्याचा मुलगा संभाजी, जो ह्या वेळीं केवळ आठ वर्षांचा होता, त्याला बादशहाकडून पाच हजार खाराची मनसब मिळाली, निजामशाहींतील आपले वडिलोपार्जित हक्क महाराज सोडून देतील, त्यांच्या मोबदल्यादाखल विजापूरसरकारच्या अमलातील प्राताचा जो मुख्य मोगल जिकितील त्यातून घाटावरचा पाच लाख होन उत्पन्नाचा व कोंकणातला चार लाख होन उत्पन्नाचा प्रात महाराजांना द्यावा, अदिलशहाच्या अमलातील घाटावरच्या प्राताची चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा हक्क

१ कोणी ह्मणतात पंचवीस किल्ले व कोणी ह्मणतात सत्तावीस किल्ले सोडून द्यावे असें ठरलें होते प्रो सरकार ह्मणतात कीं, तेवीस किल्ले सोडून देण्याचें त्यांनी कबूल केलें. रा. राजवाडे यांनीं आपल्या आठव्या खंडात मोगलांकडील एक यादी प्रसिद्ध केली आहे तींत ही सख्या वीस आहे. प्रो सरकार तर तेवीस किल्ल्यांचीं नावें देखील देतात. ह्या सगळ्या प्राताचें उत्पन्न चाळीस लाखांचें होतें असें खाफीखान ह्मणतो. ह्या प्राताचे उत्पन्न दहा लाख रुपये होतें असे म्हणतात. प्रो. सरकार वरील तेवीस किल्ल्यांचें उत्पन्न चार लक्ष होन ह्मणजे वीस लाख रुपये व बारा किल्ल्यांचें उत्पन्न एक लाख होन ह्मणजे चार लाख रुपये होतें असें ह्मणतात.

महाराजाना यावा, व जंजिरा त्याच्या खाधीन करावा ह्या शेवटल्या तीन अटी औरंगजेबास मान्य होऊन त्याबद्दलचें त्याच्याकडून फरमान आलें तर महाराजानी त्यास चाळीस लाख होन पेशखुष ह्मणून द्यावे, ही रकम वर्षास तीन लाख रुपयाच्या हप्त्यानी भरावी, व मोगलास साहाय्य करण्यासाठी महाराजानी आणखी स्वार चाकरीस ठेवावे महाराजानी जयसिंगापाशी अशी अजिजी केली की, मी बादशहाचे अनेक अपराध केले आहेत, त्याच्यापुढे दाखवायाला मला तोंड नाही, तरी मला इतर सरदाराप्रमाणे बादशहाच्या दरबारात हजर राहण्याची सक्ती होऊं नये माझा सभाजी त्याच्या दरबारी राहिल, अणि तुम्ही दक्षिणेत मोहीम कराल तेव्हा मला सागल ती नोकरी बजावण्यास मी तत्पर राहीन

ह्या अशा कलमाची यादी जयसिंगाने अर्जाच्या रूपानें औरंगजेबाकडे पाठविली व अशी शिफारस केली की, 'शिवाजी महाराज बादशहाच्या फार उपयोगी पडतील ते दक्षिण देशाचे केवळ किल्ली आहेत त्याची विजापूरकराशी अशाने पुरी फारकत होण्याचा संभव आहे शिवाय विजापूरकराचे इकडच्या डोंगरावरील व जगलातील किल्ले व प्रात काबीज करण्याचे काम अतिबिकट आहे, ते त्याच्या मदतीने सहज साध्य होईल हे आपल्या सेवकवर्गात सामील होतील तेव्हाच दक्षिणदेश जिंकता येईल' या अर्जात महाराजानी जयसिंगाच्या सूचनेवरून कृतापराधाची क्षमा मागून बादशहाचे दर्शन घेण्याची इच्छा दर्शविली होती

हा अर्ज औरंगजेबाकडे गेल्यावर त्याने महाराजास एक मोठे पत्र लिहून त्याच्या अर्जातील बहुतेक कलमे कबूल केली विजापूरच्या राज्यात चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करण्याचा अधिकार महाराजानी मागितला होता, तो त्याने त्यास अशा अटीवर देण्याचे कबूल केलें की, ज्यामगास विजापूरकरांवरील मोहिमेत महाराजानी आपल्या सैन्यानिशी मदत करावी, व ती शाही बुडविण्याच्या कामी मनापासून झटावे, व जे पेशखुष त्यानी द्यावयाचे केलें होते त्याचा पहिला हप्ता भरावा जंजिऱ्यासंबंधाचें कलम मात्र त्यानें कबूल केलें नाही. जयसिंगाच्या विनतीवरून औरंगजेबाने शिवाजी महाराजास फरमान व खिलत (शिरपाव) हीं पाठविलीं वर सांगितल्याप्रमाणें त्यानी पुरदर मोगलाच्या खाधीन करून आणखी सिहगड त्याचा सरदार किरतसिंग याच्या

खाधीन केला; आणि सभाजीला मोगलांच्या उग्रसेननामक रजपूत सरदार-बरोबर जयसिंगाच्या छावणीत पाठवून दिलें

कराराप्रमाणे महाराजानी जयसिंगास विजापूरकरावरच्या मोहिमेंत दोन हजार खार व आठ हजार पायदळ एवढ्या सैन्यानिशी मदत केली पहिल्याने त्यांनी फलटणच्या बजाजीराव निंबाळकराशी युद्ध करून त्याचा पुरा मोड केला व फलटण हस्तगत केलें हा निंबाळकर महाराजाचा नातलग असून त्याच्यांशीं सलोख्याने कधीहि वागला नव्हता तो विजापूरसरकारचा एकनिष्ठ सेवक ह्यण-विण्यातच मोठे गौरव मानीत असे ह्या निंबाळकराच्या ताब्यात तत्तोर नावाचा किल्ला होता तोहि महाराजाच्या मावळ्यानी छापा घालून घेतला ह्याप्रमाणें मार्गात जे जे किल्ले लागले ते ते महाराज काबीज करित चालले

अल्लीअदिलशहा मोगलाशी झुजण्याची कडेकोट तयारी करित होता, परंतु मोगलांच्या मागण्याचा कसाबसा निकाल लावून त्याची मोहीम मागे परतून रावण्याचीहि खटपट त्याने चालविली होती पण तीत त्यास यग मिळाले नाही जयसिंग व दिलेरखान यांनी आपल्या फौजेमह विजापूरकरांच्या मुलखात प्रवेश करून प्रात व किंळ काबीज करण्याचा सपाटा चालविला शेवटी मंगळवेढे येथे मोगलाची व विजापूरकराची गाठ पडून मोठ्या निकराची लढाई झाली ह्या वेळीं विजापूरकराच्या सैन्यात पुष्कळ मराठेसरदार होते त्यात महाराजाचे मावत्र भाऊ व्यंकोजीराजे हे प्रमुख होते ह्या मराठे सरदारानी ह्या युद्धात आपल्या गौर्याची व युद्धकौशत्याची अगदी परांकाष्ठा केली त्यातून विशेषत व्यंकोजी

२ वज्राजा निंबाळकराची बहाण मडंबाई ही महाराजास दिली होती, आणि त्याचा मुलगी मखूबाई हा बजाजीचा मुलगा महादाजी यास दिली होती असे सांगतात की, ह्या बजाजीला विजापुराम नेऊन अदिल शहाने अटकेत ठेविल आणि त्यास अस सांगितले की, तुला जिवानिशा सुटून जावयाचे असेल तर मुसलमान हो हे असे प्राणभक्त प्राप्त झाल्याकारणाने त्याने मुसलमानी वर्म नाड्या नास्तव स्वीकारिला नेणेकरून त्याच्या घराण्यात शेकटी वर्षे चालत आलेली जहागीर त्याच्याकडे कायम राहिली, आणि अदिलशहाच्या मुलगाने त्याच्याशी विवाह केला पण पुढे त्याला शिवाजी महाराजाच्या मातु श्री जिजाबाई यांनी मराठामटळ जमवून व प्राणात मकट ओढवल्यामुळे हे धमातर त्याला करणे प्राप्त झाले ह्या सबबीवर त्याला शुद्ध करून घेण्यामाठी शास्त्राधार काढवून त्याला पुन हिंदुधर्मात घेतले, आणि तो असा पावन झाला याविषयी कोणाच्या मनात कितु राहू नये ह्यणून त्यानी शिवाजी महाराजाची कन्या मखूबाई ही त्याचा मुलगा महादाजी यास दिली असे ह्यणतात.

राजांनी फारच पराक्रम केला इकडे मोगलांच्या तर्फेने महाराज आणि प्रतापराव गुजर हे लढत होते. त्यांनी तर केवळ अचाट शौर्य व कुशलता प्रगट करून जयसिंगादि मोगलसरदासास अगदी थक्क करून सोडिले. जी जी कामगिरी त्यास सांगितली ती ती त्यांनी उत्तम प्रकारे बजावून तीत पूर्ण यश संपादिले ह्या लढाईत विजापूरकराचा अर्थात् पराभव झाला पुन आणखी एक वेळ महाराजांनी किरतसिंगाबरोबर विजापूरकराच्या मैन्यावर हल्ला करून त्याचा पुरा मोड केला

महाराजाच्या अगचे असे अलंकृत धैर्य, शौर्य व युद्धचापल्य पाहून जयसिंगराजा अगदी दग होऊन गेला त्याने त्याची अतिशयित वाहवा करून आंगजेबास लढाईच्या हकीगतीचे एक पत्र पाठविले, त्यात महाराजाची व त्याच्या लोकाची अतिशयित स्तुति केली त्यावरून त्या बादशहाने महाराजास पुन एक पत्र पाठवून त्याची त्यात फारच तारीफ केली, आपल्या फोजेस असे उत्तम साहाय्य केल्याबद्दल त्याचे यथोचित गौरव केले आणि आपल्या मेहरवानीचे मूचक झणून त्यास शिरपाव आणि रत्नखचित यजीर हीं पाठवून दिली

जयसिंगाने विजापुरापर्यंत शत्रूच्या लोकास पिटाळीत नेले परे, परंतु विजापुरास वेढा घालण्यास लागणारी तोफाची वगैरे सामुग्री त्याने बरोबर घेतली नसल्याकारणाने त्याला माघार घ्यावी लागली दुमर असे की, अदिलशहाने मोगलाशी टक्कर देण्याची जप्यत तयारी केली असून विजापूरच्या किल्ल्यात अन्नसामुग्री, लोक व तोफा वगैरे याची उत्तम तरतूद करून ठेविली होती यास्तव ह्या वेळी त्याच्याशी सामना केल्याने यश प्राप्ति होण्याचा सभव त्याला फारसा दिसला नाही तो आपले लोक घेऊन माग फिरला तेव्हा त्याच्यावर विजापूरकरानी वारवार हल्ले करून त्याम हंरण करण्याचा प्रयत्न केला पण महाराजाच्या लोकांनी त्याचे फारसे काही चालू दिले नाही. ह्या वेळी नेताजी पालकर, ज्यास मोगल लोक प्रतिशिवाजी ह्मणत, त्याने अतिशयित मर्दुमकी दाखविली असे ह्मणतात ह्याप्रमाणे पिछेहाट करावी लागली ती केवळ शिवाजी महाराजांनी मनापासून साहाय्य केले नाही ह्मणून करावी लागली असे दिलेरखान वगैरे सरदार ह्मणू लागले आणि त्यास अटकत ठेवावे असे ते जयसिंगास सांगू लागले ^१ इकडे महाराजांनी जयसिंगाला असे सुचविले की, आपल्या-

१ मनुस्सी ह्मणतो की, शिवाजीचा वध करावा अशी मसलत दिलेरखानाने जयसिंगाला अनेक वेळा दिली, आणि तो ही गोष्ट करावयास वजन नमेल तर आपणाला

बरोबर कांहीं लोक दिल्यास आपण जाऊन विजापूरकरांकडचा पन्हाळा किल्ला सर करितों हें त्यांचें ह्मणें कबूल करून त्यानें त्यास ह्या मोहिमेवर रवाना केले परंतु त्या किल्ल्यावर विजापूरकराचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारचा असल्या कारणानें तीत त्यास यश आले नाहीं शिवाय नेताजी पालकर ह्या वेळी महाराजावर रुष्ट होऊन विजापूरकरास जाऊन मिळाला होता महाराजाचे हजार लोक ह्या किल्ल्यापुढे ठार झाले तेव्हा निराश होऊन ते स्वतः विशाळगडाकडे निघून गेले, आणि त्याचे कांहीं लोक पन्हाळा किल्ल्याच्या आसपास धामधूम करीत राहिले त्यामुळें त्या किल्ल्यावर सहा हजार लोक होते त्यास महाराजांचा किवा मोगलाचा पाठलाग करिता आला नाहीं

विशाळगडास आल्यावर महाराजांनी दोन हजार लोक एका मुसलमान सरदारबरोबर देऊन फोड्यास वेढा देण्यासाठी पाठविले आतल्या विजापूरच्या लोकानी दोन महिने किल्ला लढविला पण शेवटी ते हार खाण्याच्या बेतात आले इकडे अदिलशहाने रुस्तमजमान, शिद्दीमसाऊद वगैरे सरदारास बरोबर पाच हजार घोडेस्वार व एक हजार पायदळ देऊन फोड्याचा वेढा उठविण्यास पाठविलें हे लोक तिकडे चालले असता वाटेत एका टेकडीवर शिवाजी महाराज आपत्या थोड्या लोकानिशीं तळ देऊन आहेत अशी बातमी त्यास लागल्यावरून त्याच्यावर एकदम घाला घालण्याचा त्यांनीं बेत केला, आणि त्या दिशेकडे त्यांनी आपला मोरचा फिरविला त्रिनीच्या फाजेत महाराजाचा मित्र रुस्तमजमान होता त्याने रणवाद्ये वाजवून त्यांना शत्रु जवळ आल्याचा इशारा दिला. त्याबरोबर त्यांनी तेथून पळ काढला मसाऊदखानाने त्याचा पाठलाग केला व त्याचे दोनशे लोक ठार केले पण ते त्याच्या तावडीतून निसटून गेले शत्रूचे लोक पुष्कळ असल्याकारणाने त्यांनी त्याच्याशीं सामना केला नाहीं त्याचा पाठलाग करण्याचें सोडून मसाऊद परत येत असतां महाराजांनी रुस्तमजमानास स्नेहभावाची पत्रे पाठविली तीं त्याच्या हाती लागली ती त्याने आदि-

ती करावयास परवानगी घावी इंग्रज व्यापाऱ्याच्या त्या वेळच्या लेखावरून असे कळते की, शिवाजी महाराजांनी दिलेरखानास असे सांगितले की, आपण दोन दिवसांत विजापूर सर करू ही अशी त्यांनी त्यास भर दिल्यावरून वीस हजार स्वार घेऊन तो विजापुरावर चालून गेला, परंतु त्याला ह्या मोहिमेंत यश आलें नाहीं. यावरून दिलेरखान आपला प्राणघात करील ह्या भीतीनें महाराज पळून गेले. जेध्यांच्या शकाबळीत झटलें आढे की, महाराज जयसिंगाचा निरोप घेऊन राजगडास आले.

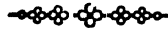
लख्महाकडे पाठवून दिली. ती पाहून अदिलशहानें हस्तमखानास असें धमकीचें पत्र लिहिलें कीं, तुमच्या ह्या निमकहरामीबद्दल तुझ्यास नोकरीवरून दूर करण्याची पाळी न यावी असें तुझ्यास वाटत असल्यास फोंज्याचा वेढा उठविण्याची व्यवस्था करा त्यावरून हस्तमजमानाने आपल्या तिकडील एका अमलदारास असा निरोप पाठविला कीं, साधेल तो उपाय करून फोंज्याचा वेढा उठवा ह्या अमलदाराने महाराजाच्या सरदारास वरून स्नेहभाव दाखवून त्याच्या छावणीवर अकस्मात् घाला घातला आणि त्याच्या लोकास फोंज्याजवळून उधळून लाविलें हा असा दगा केल्यामुळे हस्तमजमानाविषयी महाराजाच्या मनात वितुष्ट आले हस्तमजमान इतकेच करून राहिला नाही त्याने मोहीम पुढे चालवून फोडे, कुडाळ, बादे, डिचोली, साकळी वगैरे लहानमोठे गाव त्याने हस्तगत केले. ह्यानंतर महाराजाना औरगजेबाच्या भेटीस जावे लागलें ह्याणून विजापूरकराच्या मुलखात त्यांना पुनरपि लागलीच मोहिम करण्यास अवसर सापडला नाही

ह्याप्रमाणें महाराज आपल्या मुलखात परत गेले, आणि नेताजी पालकरासारखा शूर योद्धा विजापूरकरास जाऊन मिळाला हे काहीं ठीक नाही, असें मनात आणून जयसिंगानें नेताजीस पाच हजाराची मनसब व अडतीस हजार रुपये रोख देऊ करून आपल्याकडे आणिले^१ ह्या वेळी आगखी कुतुबशहा आदिलशहाच्या मदतीस आल्याने वर्तमान जयसिंगाला लागले तेव्हा शिवाजी महाराज त्यास जाऊन मिळाले तर आपलें कार्य मुळींच साधावयाचें नाही, असें त्यास वाटून त्याने औरगजेबास असें लिहिलें कीं, ह्या प्रसंगी शिवाजीला कसेंहि करून अगदी आपलासा करून घेतला पाहिजे, तर त्यास तुमच्या भेटीस पाठवून देतो ह्या सूचनेवरून आरगजेबाने महाराजास एक पत्र पाठवून त्यात त्याचा पुष्कळ गौरव करून त्याला दिल्लीस आपल्या दरबारीं बोलाविले, व असें आश्वासन दिलें की तुम्हा इकडे आल्यावर तुमच्या सर्व

१ हा नेताजी पुढे काही दिवस जयसिंगाच्या लष्करात होता शिवाजी महाराज आत्र्या येथे औरगजेबाच्या भेटीस जाऊन त्याच्या अटकेंतून सुटून आल्यापर औरगजेबानें नेताजीस कैद करून आश्रयास नेले तेव्हा आपली सुटका व्हावी ह्याणून त्याने मुसलमानी धर्म स्वीकारिला, आणि तेथ तो लहानशी मनसब मिळवून राहिला. पण पुढे १६७६ त तो तैथून पळून दक्षिणेत आला, आणि मुसलमानी धर्माचा त्याग करून महाराजाकडे पुन नोकरीस राहिला. (खाफीखान)

अटीचा पुन योग्य विचार करू. तुह्यांस मोठ्या योग्यतेस चढवूं व मोठा किताब देऊन दक्षिणेत परत जाण्यास रजा देऊं. ह्याप्रमाणें महाराजास पत्र पाठवून जयसिंगास असा हुकूम पाठविला कीं, शिवाजीराजे यास वाटखर्चास एक लाख रुपये तिकडील तिजोरीतून देऊन आमच्या दरबारी जरूर पाठवून घावें. हें पत्र आल्यावर जयसिंगाने महाराजांस अशी मसलत दिली कीं, तुम्हीं दिल्लीस अवश्य जावे, मनात काहींएक कितु धरूं नये. तेथे माझा मुलगा रामसिंग आहे तो तुमची सर्व तरतूद ठेवील. तो तुह्याला कोणत्याहि प्रकारचा दगाफटका होऊं देणार नाही हा असा जयसिंगराजाचा आप्रह पडल्यामुळे महाराजानीं औरंगजेबाच्या भेटीस जाण्याचा निश्चय केला.

भाग एकोणिसावा.

आग्र्यास प्रयाण.

१६६६-६७.

जयसिंगराजाचा अत्याग्रह पडत्यामुळे व औरंगजेवाचेहि मोठे उत्तेजन-प्रद पत्र आल्यावरून महाराजांनी दिल्लीस जाण्याचा ठराव केला, व जयसिंगाच्या छावणींतून निघून ते रायगडावर आले आपल्या मुख्यमुख्य सरदारास व अमलदारास आपल्याकडे बोलावून आणून त्यांनी त्यास आपला दिल्लीस जाण्याचा विचार कळविला त्यावर कित्येकांचा अभिप्राय असा पडला की, 'औरंगजेब केवळ इतक्या आहे तो मोठा कपटी असून आपला हाटवैरी आहे त्याचा विश्वास धरणे नीट नाही शिवाय दिल्ली येथून दोन महिन्यांच्या वाटेवर आहे मार्गात काय सकटे येतील याचा नेम नाही' महाराज ह्याणाले 'आता दिल्लीस जाणे प्राप्तच आहे श्रीभवानीनेहि द्यातलें आहे की, 'दिल्लीस जाणें पडेल, पण तेथून मी निभावून आणीन' तिकडे गेल्यानें उत्तरेकडील मुल्ख व दिल्लीदरबारी हीं पाहावयास मिळतील आमच्या पूर्वजानीं उत्तरेकडील राज्यें केली त्या जागाचें आग्र्यास अवलोकन घडेल, व भागीरथी, यमुना आदिकरून महातीर्थाचें दर्शन घडेल जयसिंगराजांनी आश्वासन दिलें आहे व आपणास अनुकूल असा तहनामा बादशहाकडे ठरून आला आहे तेव्हा आता मीतीचे काहीं कारण उरले नाही इतकेहि उरून एकादा बिकट प्रसंग आला असता त्यातून आम्ही श्रीच्या कृपेने निभावून येऊ अशी आग्र्यास धमक आहे ह्याप्रमाणे त्याची हरकत मोडून काढून त्यांनीं सभाजीसह दिल्लीस जाण्याचा विचार कायम केला

मग मोरोपंत पेशवे, अण्णाजी दत्तो सुरनीस व निळो सोनदेव मुजुमदार ह्या तिघास सर्वाध्यक्ष नेमून त्यांनी त्याच्या स्वाधीन सगळ्या राज्यकारभार केला. त्यांस रायगडावर राहावयास सांगितलें, आणि एकंदर सरदारांस व कारकुनांस त्यांच्या हुकमाप्रमाणें वागण्याची ताकीद दिली. प्रतापराव वगैरे काहीं जिव्हा-

क्याच्या सरदारांस मातुश्री व राजाराम यास संभाळावयास सागून ते ह्याणाले: “एकंदर मुलखाची व्यवस्था व बंदोबस्त आजपर्यंत ठेविला आहे तसाच पुढें इमानानें व हुशारीनें ठेवा; राहिलेले गड, कोट, किल्ले व प्रात याचें जतन करा-संपादिलेल्या राज्यात साधल्यास भर घाला आह्मी दिल्लीस गेल्यावर आह्मा-कडील बातमी हमेशा काढीत राहा. तिकडे कसाहि प्रसंग आला तरी आह्मी डगमगणार नाहीं हरयुक्तीनें त्यातून पार पडून खदेशी येऊ आह्मास जयसि-गासारखे हिदुराजे अनुकूल आहेत. आह्मास काहीं दगाफटका झाल्यास ते आमच्या वतीनें भाडण्यास तयार होतील अशी आमची पूर्ण खात्री आहे आह्मी तिकडे मोठ्या सावधगिरीने राहूं आमची चिंता तुम्ही करूं नये मातुश्री-साहेबाचें समाधान मात्र तुम्ही वरचेवर करीत राहा आमच्यावर तिकडे यदा-कदाचित् असमानीमुलतानी गुदरली तरी तुम्ही बिलकुल न घाबरता खराज्याचें रक्षण करा राजारामाच्या नावे राज्यकारभार चालवा. तुमच्या इमानावर, हुशारीवर व हिमतीवर पूर्ण विश्वास ठेवून सर्व राज्य तुम्हास निरवून मी उत्तरेस जात आहे ”

ह्याप्रमाणें मागली सगळी व्यवस्था लावून महाराजांनी दिल्लीस जाण्याची सर्व तयारी केली आपल्याबरोबर अगदी निवडक लोक घेतले, ते असे कीं, कसाहि प्रसंग आला असता बिलकुल न कचरता महाराजाप्रीत्यर्थ प्राणहि देण्यास ते सिद्ध होतील त्याच्या बरोबर निराजी रावजी शहाणे, त्रिबकजी सोनदेव डबीर, दत्ताजी त्रिबक, माणको हरि सबनीस हे कारकून होते, हिरोजी फर्जद, राघोमित्र, दावलजी गाडगे, जिवा महाल्या हे हुजरे होते शिवाय महाराजांनी आपल्या बरोबर धारकरी व मावळे मिळून सरासरी चार हजार चागले निवडून घेतले होते १ निघतेसमयी पुन सर्व सरदारांच्या भेटी घेऊन महाराजांनी त्यास नीट

१ चिटणीस याचे नाव जिवनराम माणको असे देतो

२ याशिवाय आणखी बाळाजी आवजी चिटणीस व नरहर बळाळ सबनीस हे होते असे चिटणीस ह्याणतो

३ याची नावे सभासद देत नाही शि दि रघुनाथराव कोरडे, येसाजी कक, तानाजी मालसुरे व बाळाजी आवजी याची नावें देतो जेध्याच्या शकावलीत असे सांगितले आहे की, त्रिबकपत डबीर व रघुनाथपत कोरडे शिवाजीमहाराजाबरोबर गेले होते; आणि महाराज सुटून गेले तेव्हां त्यास कैद केले होतें.

४ ह्या लष्काराबरोबर प्रतापराव गुजर मरनोबत हा होता असे कित्येक बखरीत झटले आहे.

हुशारीनें राहावयास सांगितलें, व श्रीभवानीचें दर्शन घेऊन ते मातुःश्रीचा निरोप घ्यावयास गेले तिने त्याला परमप्रीतीनें पोटाशीं धरून मस्तकीं दयाहस्त ठेविला, व डोळ्यात आसवें आणून सद्गदित वाणीनें असा आशीर्वाद दिला कीं, “बाळां, तूं श्रीशंभु व श्रीजगदंबा याच्या प्रसादानें यशस्वी होऊन परत सुरक्षित वेशील. अविध परम कृतघ्न, दुरात्मे व करुणाहीन आहेत त्याच्या दरबारीं संभाजी-बाळास घेऊन जात आहेस, ही गोष्ट कांहीं सामान्य नव्हे शिवबा, प्रवासांत मोठ्या सावधपणानें वाग संभाजीबाळाच्या प्रकृतीम जप बादशहाची अदब रक्षून समयोचित वर्तन कर, व स्वकार्य सिद्धीस नेऊन लवकर स्वदेशीं ये. जय-सिंगराजा सत्यवचनी आहे तो मोठा धर्मशील व क्रियावंत हिंदुराजा आहे. त्याच्या मसलतीप्रमाणें वागून इष्ट उद्देश सिद्धीस ने तूं सुशील, सदाचारी व स्वधर्माभि-मानी आहेस जसें पंडुसुताम श्रीकृष्णप्रसादानें भारतीयुद्धात यश आलें, तशी तुला तुझ्या वडिलाच्या पुण्याईने व श्रीजगदंबेच्या वरप्रसादानें यश प्राप्ति होईल ” ह्याप्रमाणें मातु श्रीचा आशीर्वाद घेऊन तिचे चरण वंदून महाराजांनीं सईबाईचा निरोप घेतला

मग पुन एक वेळ औरंगाबादेस जाऊन जयसिंगराजाची भेट महाराजांनीं घेतली त्या वेळीं जयसिंगानें त्यास व त्याच्या लोकास मोठ्या थाटाची मेज-वानी दिली व दिल्लीस गेल्यावर कोणत्या रीतीनें वागावें ते त्यास सांगितलें त्याचा पुत्र रामसिंग हा बादशहाच्या दरबारात होता त्यास एक पत्र देऊन त्यात त्याने त्यास असें लिहिलें कीं, “महाराजाची बरदास्त उत्तम प्रकारें टेवून त्यास लागेल ते साहाय्य करण्यास बिलकुल कसर करूं नये.” शेवटीं जय-सिंगानें महाराजाची अशी खातरजमा केली कीं, “तुम्ही दिल्लीहून परत येईपर्यंत मी दक्षिणेंत राहतो, व इकडे तुमच्या ताब्यातील प्रातास व किल्ल्यास मोग-लाकडून काहीं एक उपद्रव होणार नाही असा बंदोबस्त ठेवितां तिकडे गेल्यावर औरंगजेबानें तुमच्याशी काहीं दगाबाजी केल्यास माझा पुत्र रामसिंग तर तुमचा बचाव करण्यास अवश्य झटेल इतकेंच नव्हे तर तो त्याबद्दल बादश-हाशीं विरोध करण्यास चुकणार नाही, व मीहि इकडून त्याची खोड मोडण्यास तयार होईन ”

१ काही बखरकार झणतात कीं, हा रामसिंग दक्षिणेंत आपल्या बापाबरोबर आला अमून तेथून त्याला महाराजांबरोबर पाठविलें.

येपेंघ्रमाणें जयसिंग राजाचें पुनरपि आश्वासन घेऊन महाराज दिल्लीस जाव-
यास निघाले जयसिंगाने गाझीखाननामक एक सरदार महाराजांबरोबर मार्ग-
दर्शक झणून दिला आपण येत आहों हें कळविण्यासाठी त्यांनी आपला वकील
पूर्वीच पाठविला होता आपल्या भेटीस शिवाजीमहाराज येत आहेत असें
कळलें तेव्हा त्याने त्यास एक पत्र पाठवून कळविले कीं, तुम्ही मनात किमपि
किंतु न धरिता आमच्या दरबारी या आम्ही तुमचा बहुमान करून तुम्हास
दक्षिणेत स्वदेशी जावयास निरोप देऊं ह्या सोबत तुम्हास खिलात पाठविला
आहे. अशा आशयाचे त्यास पत्र पाठवून आणखी त्याने औरंगाबादेच्या तिजो-
रीतून त्याच्या वाटखर्चास एक लाख रुपये देण्याचा हुकूम पाठविला आणि
आपले सर्व महालकरी व मोकासदार यास अशी ताकीदपत्रे पाठविली कीं,
'शिवाजीमहाराज आमच्या भेटीस येत आहेत यास्तव त्याचा जेथेजेथे फौजेसह
मुक्काम होईल तेथील फौजदारांनी त्याला भेटून त्यास लागणाऱ्या घासदाणा
वगैरे सामुग्रीची उत्तम तरतूद ठेवावी शहाजाद्याप्रमाणें त्याची अदब सर्वांनी
चालवावी.' ही अशी आगाऊ सूचना गावोगाव गेत्यामुळे महाराजाचा मुक्काम
जेथेजेथे होई तेथेतेथे आसपासच्या गावातले लोक ह्या अशा वीर्यशाली व
श्रौढप्रताप पुरुषाचें दर्शन घ्यावयास उत्सुक होऊन लोटत असत महाराज स्वतः
अत्यंत खाभिमानी व इश्रतदार असल्याकारणाने त्यास आपला यत्किंचित्हि अप-
मान सहन होत नाही हे गावोगावच्या माहालकऱ्यांच्या व मोकासदारांच्या कान-
बर पूर्वीच गेलें होते असा एक प्रकार महाराज औरंगाबादेस जयसिंगाच्या
भेटीस दिल्लीकडे जावयास निघताना गेले तेव्हा घडला होता. तो असा
महाराज शहरापाशी आले असें ऐकून तेथले लोक त्याची मोठ्या थाटाची खारी
पाह्यावयास शहराबाहेर लोटले. शहरचा नायब मुमेदार साफशीखान हा महा-
राजाचा द्वेष करीत असल्या कारणानें त्यांना स्वतः सामोरा न जाता
त्याने आपल्या पुतण्यास त्यांना सामोरा पाठविला ही बेपरवाई पाहून
त्यास राग आला, व ते जयसिंगाच्या गोटाकडे जावयास निघाले. ते पाहून
तो अमीर झणाला, 'मुमेदार साहेब दरबार मरून आपली वाट पाहत
आहेत, तिकडे पहिल्यानें चलावे.' हे ऐकून महाराज म्हणाले: 'तुमच्या
मुमेदारांच्या मनांतून आमचा बहुमान करावयाचें होते तर ते स्वतः आम्हांस
कां नाहीं सामोरे आले?' असें बोलून त्याला व त्याच्या बरोबरच्या लोकांला
परत जावयास सांगून ते स्वतः आपल्या लोकानिशीं जयसिंगाच्या बाळांत गेले.

मग तो सुमेदार आपल्या हाताखालच्या सर्व अमलदारासह महाराजाच्या भेटीस आला, व त्यानें झालेल्या गोष्टीबद्दल क्षमा मागून त्याचें समाधान केलें, व त्यांस मोठी मेजवानी दिली त्याप्रमाणेंच इतर उमरावानीहि महाराजास मेजवानी वगैरे करून त्याचा बहुमान केला

स्वराज्य सोडून जाण्यापूर्वी आपल्या किल्ल्याचा बंदोबस्त आपले लोक आपण लावून दिलेल्या शिस्तीप्रमाणें आपल्या मागे कसा काय ठेवितात हें पाहण्यासाठी महाराज एका किल्ल्यावर रात्रीच्या प्रहरी अकस्मात् गेले, आणि आतील हवालदारास हाक मारून म्हणाले की, किल्ल्याच्या दरवाजाशीं शिवाजीमहाराज आले आहेत गनिमाची झड मागे आहे त्यास दरवाजा उघडून आत घ्या हे ऐकून त्या किल्लेदारानें आपले लोक तटावर जमवून उत्तर दिलें की, रात्रीस दरवाजा कदापि उघड नये अशी महाराजानी कैद करून दिली आहे, यास्तव दरवाजा ह्या वेळीं उघडता येत नाही शत्रु आला असल्यास घेऱ्याच्या लोकाकडून त्याम रोंखून धरितों आपण तटालगत दरवाजानजीक असावे शत्रु पुढे चालून न येईल असा बंदोबस्त करितों यावर महाराजानी असे म्हटलें की, 'आज्ञाहि आमचीच, व दरवाजा उघडण्यास परवानगीहि आमचीच आम्ही खुद्द सागत आहो मग तुम्हाला काय हरकत? दरवाजा उघडणार नाही तर तुम्हाम शिक्षा होईल. तुम्ही इतबारी चाकर तुम्हीं आमच्या हुकमाप्रमाणे वागलेंच पाहिजे ' असें त्यानीं दरडावून सांगितले तरी किल्लेदार न घाबरता म्हणाला की, आता रात्र थोडी उरली आहे, मागून येणाऱ्या गनिमाचे काहींएक चालूं देत नाही. असे बोलून त्यानें महाराजास रात्रभर बाहेरच थोपवून धरिलें. प्रात काळ झाला तेव्हा हवालदार वगैरे किल्ल्यातील अमलदार हात बाधून दरवाजाजवळ आले, आणि कुलपे काढून महाराजास आत घेऊन द्याणाले, 'आम्ही अन्यायी आहों पारिपत्य करणें असेल ते करावें ' हें त्याचें वर्तन पाहून महाराज फार संतोष पावले, व त्यांस नावाजून त्यानीं त्याची बढती केली ह्याप्रमाणें आपल्यामागे आपल्या किल्ल्यांचा बंदोबस्त नीट राहिल अशी खात्री वाढून महाराज आपल्या लोकांसह दिल्लीस निघून गेले

ह्या समयीं औरंगजेब आभ्यास जाऊन राहिला असून तेथेच त्याचा सगळा दरबार असे. यास्तव महाराज दिल्लीस न जातां आभ्यास गेले. ते जवळ आले

१ स्कॉटवेरिंग व बुंदेले यांच्या इतिहासांतून हा मजकूर घेतला आहे.

२ मराठी बखरी व ग्रांटडफ यांच्या आधारावरून प्रथमावृत्तीत औरंगजेबाचा

असें कळलें तेव्हा औरंगजेबानें रामसिंग व दुसरा एक अंमळ कमी दरजाचा सरदार असे त्याला सामोरे पाठविले अशा सामान्य सरदारांस आपणाला सामोरे पाठविले हा आपला अपमान झाला असें महाराजास वाटले परंतु त्या वेळीं हा अपमान त्यानी मुक्ताब्दाने सहन केला त्याच्यासाठी जी हवेली ठरविली होती तीत त्यानी आपल्या लोकानिशी मुक्ताम केला व बादशहाच्या भेटीचा दिवस ठरविण्याविषयी रामसिंगास सांगितलें ह्या वेळीं महाराजांनी रामसिंगापाशी असा आग्रह वरिला कीं, 'बादशहाची व आपली भेट बरोबरीच्या नात्याने होईल अशी व्यवस्था करावी' परंतु त्यावर रामसिंगाचे द्वाणणें असें पडलें कीं, 'बादशहा सार्वभौम आहे तो आपल्यासारख्या छोट्या राजास बरोबरीचा मान देणार नाही यासाठी असली अट त्याला कळविणें प्रशस्त दिसत नाही'

इकडे औरंगजेबाने महाराजाच्या व त्याच्याबरोबर आलेल्या लोकांच्या स्वर्चाची वगैरे तरतूद चागली ठेविली होती, परंतु त्याच्या मनात ह्या वेळीं महाराजाविषयी अमळ वैरभाव जागृत होऊन त्याचा नाश करण्याची बुद्धि त्याला सुचण्यास एक मोठे कारण झालें शास्ताखानाची बायको ह्या प्रसंगी दिल्लींत होती तिच्या मनात अर्थात महाराजाविषयी पराकाष्ठेची द्वेषबुद्धि वागत होती, कारण तिच्या पुत्राचा वध महाराजाच्या हातून झाला असून तिच्या नवऱ्याच्या फजितीला तेच कारण झाले होते तिनें बादशहाच्या जनानखान्यात आपला वशिला लावून त्यातील स्त्रियांची मने महाराजासबंधाने कलुषित केली व त्याच्याकडून बादशहास अशी विनंति करविली कीं, शिवाजीमहाराज हार्ती मापडले आहेत, त्याचा काहींएक गौरव न करिता त्याचा वध करावा ह्यामुळे त्याचे मन फिचन तो महाराजाचा घात करण्यास उद्युक्त झाला हा त्याचा बेत दरबारच्या अमीरउमरावास कळला तेव्हा त्यानी त्यास असा अर्ज केला कीं, हजरतीच्या शब्दावर आमच्यासारख्याचे जीवित अवलंबून आहे असा विश्वासघात केल्यानें जयसिंगराजासारखे

दरबार दिल्लीस असून महाराज त्या शहरी गेले असे लिहिले होते परंतु शहाजहान स. १६६६ च्या जानेवारी महिन्यात मरण पावल्यावर औरंगजेबानें आपला दरबार आग्रास नेला व तेथेच तो बहुतेक कायमचा राहिला, यावरून हे स्पष्ट होते कीं, महाराज रायगडावरून निघाले ते दिल्लीस जावयास द्वाणून गेले असावे परंतु औरंगजेबाचा दरबार आग्रास गेल्यामुळे ते तिकडे गेले खाफीखानाच्या बखरीत व जेध्यांच्या शकाबलींत बादशहाची मुलाखत आग्रासच झाली असे आहे. रा. राजवाडे आठव्या खंडात असेच द्वाणतात.

बलाच्च हिंदुसरदार आपल्या पदरी आहेत ते बेदिल होऊन बंड करितील ही मसलत ऐकून त्यानें आपला बेत रहित केला.

रामसिगानें बादशहापाशीं जाऊन मेटीचा दिवस ठरविला बादशहाचा पन्नासावा वाढदिवस ता १२ मे स. १६६६ रोजी होता त्या दिवशीं मोठा दरबार भरावयाचा असून सर्व अमीरउमराव त्याला मुजरा करावयास व नजर-नजराणा द्यावयास येणार होते ह्या दिवशी शिवाजीमहाराजास दरबारास घेऊन यावे असें बादशहानें रामसिगास फर्माविलें बादशहाने त्या दिवशीं मोठ्या तरतुदीनें दरबार भरविला मोठमोठ्या इमानी सरदारास व पठाणास चांगले सज्ज करून आपल्या तक्ताच्या आसपास जागोजाग नंग्या तरवारीनिशी उभे केलें कारण त्यास अशी दहशत होती कीं, शिवाजीमहाराज काहीं सामान्य पुरुष नव्हे, तो केवळ सैतान आहे प्रसंग पडल्यास तो पचवीसपचवीस हात उडी मारितो ! बादशहाने असा कडेकोट बंदोबस्त करून आपल्या आसनाजवळ पाच हत्यारें अगदी तयार ठेविली असून अगात चिलखत चढविले होते व वरून मझलीनचा झगा घातला होता त्या दिवशी दरबारास एकदर सरदार व शेटसावकार आले होते महाराजास पाहण्याची सर्वांस उत्कटा लागून राहिली होती जनानखान्यांतील खियालाहि त्यास पाहण्याची उत्कट इच्छा झाल्यावरून त्याची पडद्याआड बसावयाची व्यवस्था केली होती

दरबारची वेळ झाली तेव्हा महाराज आपत्याबरोबर थोडेसे निवडक लोक घेऊन रामसिगामवेत कचेरीस आले त्यानी रीतीप्रमाणें कुरनिसात करून बादशहाच्या तक्तापुढे नजराणा ठेविला, त्याची रामसिगाने नेहमीच्या रिवाजाप्रमाणें रुजवात केली औरगजेबाने त्याला कुशलप्रश्न विचारिले त्याचीं समर्पक उत्तरें महाराजानी दिल्यावर त्याला उजव्या हातास साधारण प्रतीचे अमीर उभे होते त्यात जाऊन उभे राहावयास त्यानें हातानें खूण केली त्याप्रमाणे महाराजास त्या बाजूस रामसिगाने नेळें त्याला त्याच्याबरोबर तिकडे निरुपायास्तव जावें

१ चिटणीस हणतो की, त्यानी कुरनिमात केली नाहीं, व रामसिगाने तो प्रसंग मारून नेला. सभासद हणतो की, त्यानीं तीन वेळा मुईम हात लावून सलाम केला, पण तो मनांत असा अर्थ आणून केला की, एक मलाम शमुमहादेबाम, दुमरा श्रीजगदबेस आणि तिसरा शहाजी राजास

२ पधराशें मोहरा नजर हणून व सहा हजार रुपये निसार हणून बादशहापुढे ठेविले असें प्रो. सरकार हणतात

लागलें. पण तेथे जाऊन बाकीच्याबरोबर उभे न राहता ते खाली बसले; आणि रामसिंगास त्यानी विचारलें की, ह्या अमिराचा दरजा काय आहे ?^१ ते पंचहजारी मनसबदार आहेत, असा जबाब त्याच्याकडून मिळाला तेव्हां त्यास अतिशयित राग आला, आणि ते त्याला ह्मणाले की, 'बादशहाने माझी गणना अशा साधारण अमिरात केली हा माझा मोठा अपमान झाला आहे मी याच्याबरोबर उभा राहण्यास राजी नाहीं ' असें बोलून त्यानी रामसिंगापाशीं कटार मागितली हा प्रकार बादशाहाने पाहून काय गडबड आहे ह्मणून विचारले तेव्हा जवळच्या अमिरानी महाराजाचे ह्मणणें त्याला कळविलें, त्याबरोबर बादशहा

१ कित्येक मराठी बखरीत व बुदेल्याच्या बखरीत असा उल्लेख आहे की, महाराजानी आपल्या पुढे उभा असलेल्या एका रजपूत सरदाराचे नाव रामसिंगास विचारिले त्याने त्याचे नाव राजारायसिंग शिसोदे ह्मणून सांगितल्याबरोबर महाराज रागाने बोलले, 'माझी रायसिंगाशी बरोबरी केली काय ? माझा सात वर्षांचा मुलगा व माझा नोकर नेताजी पालकर यास पाच पाच हजाराच्या मनसबी दिल्या. मी बादशहाची एवढी कामगिरी बजाविली अगून मला असा हलका दरजा द्यावा काय ? मी ह्या दरबारात आलो तो असा हलका दरजा स्वीकारण्यास काय ?' प्रो सरकार (पृ १७५), सभासद व चिटणीस ह्मणतात की, ह्या सरदाराचें नाव जस्वतसिंग असे होतें पण तो सात हजारी मनसबदार अमल्याकारणाने पुढल्या रागेंत बादशहापुढे उभा अमावा असे प्रो सरकार ह्मणतात

२ ह्यावरून असें अनुमान होते की, महाराजास दरबारात नि शस्त्र घेण्यास सांगितलें होतें आता त्यानी कटार कशासाठी मागितली ते समजत नाही. बुदले ह्मणतो की, शिवाजीमहाराजाला ह्या अपमानाबद्दल फार वाईट वाटून त्या दुखाच्या झटक्यासरशी ते मूर्च्छित झाले. तेव्हा त्यास खानगृहात न्यावयास सांगितलें. तेथे त्यास वारा घालून व गुलाबपाणी अगावर शिंपडून सावध केले दरबारचा धाटमाट व चकचकाट पाहून ते असे धाबरून बेशुद्ध झाले असा ह्या इतिहासकाराचा तर्क आहे ! तो आणखी ह्मणतो की, शुद्धीवर आल्यानंतर त्यानी आपणास आपल्या बिन्हाडी न्यावयास सांगितले. तेथें गेल्यावर ते वेड्यामारखे चाळे करून काहीं तरां बरळूं लागले ते मोठमोठ्याने ओरडून ह्मणत की, मी वेडा ह्या गरुडाच्या मर्वांत सापडलों. तो मला लवकर ठार का मारीत नाही ?

३ आंमीं म्हणतो कीं, महाराजास बादशहाच्या भेटीस नेले तेव्हा त्याच्या अतस्थ हेतूबद्दल त्यांनीं त्यास दोष दिला, व ते म्हणाले कीं, शास्ताखानावरील प्रसंग व सुरतेची लढाई ह्या दोन गोष्टीवरून माझी योग्यता तुझांस कळलीच असेल, असें बोलून ते आर्षिला खंजीर काढून आपल्या उरांत खुपसून घेऊं लागले. पण त्याचा हात जवळच्या लोकांनी धरिला, व बादशहानें त्यांचें समाधान करून असें आश्वासन दिलें

दखकला, व ह्या समयीं हा काय करील कोण जाणे अशी दशहत वाढून त्यानें रामसिंगास हुकूम केला कीं, शिवाजी राजास निरोपाचे विडे देऊन डेऱ्यास घेऊन जावे उदयिक पुन मुलाखत होईल त्यावरून रामसिंगानें महाराजास दरबारातून बिऱ्हाडी नेलें ^१

ह्यानंतर पुन महाराजास औरंगजेवाच्या मुलाखतीचा प्रसंग आला नाही कारण बादशहा त्यास पुन भेटण्यास राजी नव्हता हा त्याचा ठराव कळला लेव्हा त्यास फार वाईट वाटलें, व बादशहाच्या मनात आपणाविषयी पुरें कपट वसत आहे अशी त्याची खात्री होऊन त्यास अमळ भीतिहि वाटली मग त्यानी बादशहाचा मानस तरी काय आहे तें समजण्यासाठी रामसिंगास त्याच्याकडे पाठविले औरंगजेवाने त्यास असें सांगितलें कीं, 'शिवाजीमहाराजास आमच्या दरबारींच ठेवून घेऊन मोठमोठी कामे सागावी असे आमच्या मनात आहे दक्षिणेतील त्याची जाहगीर आहे तीसबंधाने त्याच्या इच्छेप्रमाणें करार होऊन चुकलेच आहेत ही जाहगीर त्यानी आपल्या पुत्राच्या नावे चालवावी इकडे त्याला क्रोडो रुपयाची नवी जाहगीर करून देऊ लाख पन्नास हजार फौज हाताखाली घेऊन त्यानी ह्या प्रार्तीच मोठमोठ्या कामगिन्या कराव्या त्याच्या-सारख्या शूर, चतुर व कर्तबगार पुरुषाच्या गुणाचें चीज ह्या दरबारी उत्तम होईल

हा बादशहाचा विचार महाराजाला मुळीच आवडला नाही शिवाय हा विचार प्राजलपणाचा आहे असें तर त्यास बिलकुल वाटलें नाही तो कपटी व धूर्त असून आपणास इकडे गुंतवून टाकून आपला दक्षिणेतील काटा अजीबात काढून टाकण्याचा त्याचा इरादा आहे, हें त्यास कळून चुकले होते मग त्यांनी आपला वकील रघुनाथपंत यास त्याच्याकडे पाठवून असा अर्ज केला कीं, बाद-शहाने मला विशेष बढतीची आशा दाखवून इकडे बोलाविलें ^२ त्यावरून मी

की, तुमच्या जिवास जरासुद्धा धक्का लागणार नाही तुम्ही आमच्या पदरी राहून आम्हांस कदाहारच्या स्वारीत मदत करावी

१ त्याला शिरपाव, जवाहिर व इत्ती देण्यासाठी बादशहाने तयार ठेविले होते, ते अर्थात या गडबडीमुळे त्याने त्यास दिले नाहीत, असे खाफीखान ह्मणतो

२ मनुस्सी ह्मणतो की, महाराज मोगलदरबारी गेले ह्मणजे त्यांस बादशहाच्या सरदार मडळालत पहिली जागा देण्याचें कलम जयसिंग व बादशहा यानी शपथेवर केलेल्या करारांत होतें. हा करार त्यानी पाळला नाही. महाराज आड्याहून पुस्त आल्यावर त्यास मोमलनच्या दक्षिणेतील प्रांताचे सुभेदार नेमण्यांत येईल, असें ह्मण-

येथें आलों मीं त्याची कोणती कामगिरी केली आहे ती त्यास महेश्वर आहेच. जयसिंगराजाच्या विद्यमाने जे करारमदार झाले आहेत त्यांबरोबरच वागण्यास मजकडून लवमात्रहि कसूर व्हावयाची नाही अदिलशाही व कुतुबशाही खालसा करण्याचा बादशहाचा इरादा आहे, तो सिद्धीस नेण्यास मी मनापासून साहाय्य करीन त्याच्या संन्यास दक्षिणेत लागेल ती मदत मी करीन. इकडे परक्या मुलखात राहून बादशहाची नोकरी मजकडून जितकी होण्यासारखी आहे, तिजहून पुष्कळ चांगली नोकरी मी दक्षिणेत राहिल्याने होणार आहे यास्तव मला इकडे राहण्याचा आग्रह करणे बादशहाच्या हिताचे नाही, व तें माझ्याहि हिताच नाही शिवाय मला, माझ्याबरोबर आलेल्या माझ्या लहान मुलास व माणसास ह्या देशाची हवा मुळीच मानवणार नाही ह्यासाठी मला माझ्या लोकांसह दक्षिणेत परत जाण्याची परवानगी द्यावी.'

ह्या अर्जास बादशहानें निश्चित असें काहींच उत्तर दिले नाही महाराजाला दिव्हागच ठेवून घेतले ह्मणजे दक्षिणेतील बहुतेक त्रास कमी होऊन आपला उद्देश घेनवोंक शेवटास नेता येईल, असें त्याच्या मनानें पूर्णपणे घेतलें होतें. त्याला तें अडकवून ठेविल्याने ते आज नाही उद्या वठणीस येऊन आपले पुरे ताबेदार होतात असें त्यास वाटलें होतें खरें ह्मटले असता महाराज त्याच्या तावडीत सापडले असत्यामुळे त्याचा पुरा नाश करण्याची उत्तम संधि ह्या समयी प्राप्त झाली होती परंतु जयसिंगराजाच्या मध्यस्थीनें त्याच्याशी करार झाले असल्याकारणाने दगा करण्याचे धैर्य त्याला झाले नाही^१. शिवाय अशा

सिंगान त्यास अभिवचन दिले होते, असे कित्येक मराठी बखरकारांचे ह्मणणे आहे तें श्री सरकार विश्वमनीय अमावे असे ह्मणतात खाफीखान ह्मणतो की, महाराजास फार तर मोगल दरबारातून सात हजारची मनसब मिळाली अमती कारण त्याचा पुत्र समर्गा व त्याचा सरदार नेताजी यास प्रत्येकी पाचपाच हजारची मनसब अगोदर मिळाली होती तो आणखी ह्मणतो की, महाराजाशी केलेले करार जयसिंगाने बादशहास कळविले नव्हते.

१ मभासद ह्मणतो की, आपणास बादशहाने दक्षिणचा मुख्य सेनापति नेमिले तर आपण विजापूर व गोवळकोडे जिंकून देतो असें महाराजांनी जयसिंगास सांगितले होते, आणि जयसिंग ह्या गोष्टीस कबूल झाला होता ह्या वेळी कदाहार जिंकून देतो असें महाराजांनी बादशहास कळविल्याचें एका यवनी बखरीत आहे.

२ मुसलमान बखरकार ह्मणतात की, महाराजास पाहावयास आलेल्या जनानखान्यांतील खियामध्ये बादशहाची निसाबेगम नावाची एक मुलगी होती. तिनें

वीर्यशाली व तेजस्वी पुरुषाचा साधल्यास योग्य उपयोग करून घ्यावा असेंहि त्याच्या मनात आलें असावे मग बादशहानें रामसिंगाच्या मध्यस्थीनें महाराजास आपल्या दरबारीं राहण्याविषयी अनेक प्रकारी लालच दाखवून पाहिलें, परंतु ते त्याच्या त्या ह्मणण्यास बिलकुल कबूल होईनात

जाफरखाननामक एक अमीर बादशहाच्या मोठ्या मजीतला होता त्याचे शास्ताखानाशी मेहुण्याचें नातें होते त्यानें बादशहाला अशी मसलत दिली कीं, शिवाजीमहाराज सामोपचाराने दरबारी सरदारी पतकरून राहण्यास कबूल होत नसल्यास त्याला वाटेल ती जरब दाखवून आपल्या कावृत ठेवावे, सोडून देऊ नये. ही मसलत त्यास पसत वाटून त्याने त्याप्रमाणे करण्याचे मनात आणिले. हें वर्तमान महागजास कळले तेव्हा ते जाफरखानाच्या मुलाखतीस गेले व त्यास भेटून ह्मणाले कीं, 'आपण बादशहाच्या कृपेतले आहा आह्मास वचने दिल्याप्रमाणें सरजाम वगैरे देऊन परत दक्षिणेंत पाठविण्याची व्यवस्था आपण बादशहाकडून करविण्याचे यश घ्यावे' ह्या विनतीस त्या कपटी खानाने वर-वरून हुकार दिला. त्याचे असे बोलणे चालले अमता त्या खानाची बायको, जी शास्ताखानाची बहीण होती, तिने अनर्गहातून बाहेर खानास असें गुमपणें सांगून पाठविले कीं, 'शिवाजीमहाराजाबरोबर फार वेळ बोलत वसू नका. खाला लवकर निरोप द्या ते केव्हा काय करितील याचा नेम नाही' ही सूचना येताच खानाने खाला निरोपाचे विडे दिले हा वजीर वळत नाही असे पाहून आपणांस एकात भेटीचा लाभ दिल्यास आपणाला बादशहाशी काहीं गोष्टी वोलता येतील असा अर्ज महाराजानी केला, परंतु जाफरखानाला शास्ताखानाकडून असें पत्र आले होते कीं, शिवाजी महाराज मोठे चेटकी आहेत त्याच्याशी एकात भेटीचा योग आणून बादशहानी आपला जीव धोक्यात घालू नये हे पत्र बादशहाला दाखवून त्या वजिराने त्यास शिवाजी महाराजाची मुलाखत पुनरपि घेऊं नये अशी मसलत दिली खरे ह्मटले असता ह्या अशा सूचनेची खाला मुळी गरज नव्हती. ज्याने अफझुलखानास त्याच्या दहा हजार लोका-

महाराजाची कीर्ति व पराक्रम पूर्वी ऐकिलेच होते त्याचे स्वरूप व तेज ह्या वेळा प्रत्यक्ष पाहून व त्यांचा स्वाभिमान व वीरपुरुषास अनुरूप अने उद्धत आचरण पाहून ती मोहित व चकित झाली. आणि तिने आपल्या बापापार्शी त्याच्या मबधाने रदबदली करून त्याच्या दुष्ट उद्देशापासून त्यास परावृत्त केले.

१ हा त्याचा वजीर होता असे प्रो. सरकार ह्मणतात.

देखत भर दिवसा पुरा केला, व शास्ताखान वीस हजार सैन्याच्या मध्यभागी आपल्या जनानखान्यात कडेकोट बदोबस्तानें निजला असता त्याला गांठून जखमी करून जो सहज निसटून गेला, त्याचा असा भरंवसा औरगजेबासारख्या मोठ्या धूर्त व कपटी मनुष्याला वाटणें शक्य नव्हते शिवाजी महाराज मोठा पंचाक्षरी आहे त्याचा वायुमय देह अमून त्याला पंख आहेत आणि तो आपल्या शत्रूवर चाळीसपन्नास हातावरून झडप घालतो असा प्रवाद सर्वत्र पसरला होता तेव्हा अर्थात् त्याची सदरील विनंति बादशहानें मनास आणिली नाही.

औरगजेबानें महाराजास जरब दाखवून आपल्या ह्मणण्यास अनुकूल करून घेण्याचा इरादा कायम करून शहरचा कोतवाल पोलादखान यास असा हुकूम केला की, शिवाजी महाराजाच्या हवेलीस पाचहजार लोकानिशी चौकी द्यावी.^१ कोणास आतबाहेर परवान्यावाचून जाऊ देऊं नये. शिवाजीमहाराजास कोठे जाणे झाल्यास आपल्या लोकांचा सक्त पहारा त्याच्याबरोबर असावा. ही अशी सक्त चौकी ठेवण्याविषयीचा हुकूम सुटला तेव्हा महाराजांनी रामसिंगाकडून बादशहास असें सागविलें की, 'मी तुमची ताबेदारी स्वीकारून सर्वे दक्षिण हस्तगत करून देण्यास तयार झालों असता मजवर भरवसा पटत नाही, व मला दक्षिणेत जावयास कराराप्रमाणे हुकूम मिळत नाही, त्यापेक्षा बादशहाच्या मर्जाप्रमाणे येथेच सरदारी पतकरून राहण्यास मी सिद्ध आहे' ह्यावर बादशहाचें असे ह्मणणे पडलें की, 'राजाचे अत करण शुद्ध आहे असें वाटत नाहीं हुजूरची चाकरी पतकरून राहावयास सांगितले असता ते ऐकतना. यास्तव आम्हास असा बंदोबस्त करणें प्राप्त झाले आहे. त्याच्या मनातील एकदर क्लिप्त जाऊन त्याचें दिल आमच्याविषयी साफ होईपर्यंत त्यास अशा अटकावात ठेवावयाचे आहे बाकी म्हणाल तर जयमिगराजे व दिलेरखान यांच्या विद्यमानें झालेल्या करारान्म्याने आम्ही गुतलो आहो तेव्हा त्यास शिक्षा करण्याचें आम्हांला काय प्रयोजन आहे ? जसे तुम्ही आमचे विश्वासू सरदार आहा तसेच ते आमचे सरदार होऊन आमच्या आज्ञेत निखालसपणें वागतील असें करा, म्हणजे सर्व काहीं ठीक होईल.'

१ शहराच्या तटाबाहेर जयपूरवाडा होता त्यात त्यास नेऊन ठेवावें असा हुकूम बादशहानें रामसिंगास केला, आणि त्याच्या अटकेची सारी जबाबदारी त्याच्यावर टाकली असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

बादशहाचें हें म्हणणें रामसिगानें महाराजांस कळविलें. ते ऐकून त्यांचा निरुपाय झाला. त्यांच्या सभोवतीं बादशहाच्या लोकांचे चौक्यापाहारे कायमचे बसले. यांतून सुटून जावें कसें हा विचार आतां त्यास प्राप्त झाला. परंतु आपल्या शत्रूस किंवा आपल्या पदरच्या लोकांस आपण धाबरलों आहों असें बिलकुल न दाखविता त्यांनी ह्या सकटांतून पार पडण्याची अजब युक्ति योजिली. मग त्यांनी असा विचार केला की, आपल्या बरोबर आलेले लोक शत्रूच्या तावडीतून सुटून निघून गेल्यानें आपल्या मागचा बराच गुंता नाहीसा होऊन आपली सुटून जाण्याची युक्ति निर्विघ्नपणे पार पडेल यास्तव त्यांनी बादशहापाशी असा अर्ज केला की, 'आमच्या बरोबर आलेल्या लोकांस उत्तर-देशाची हवा मानवत नाही, ते वारंवार आजारी पडतात ह्याकरिता त्यास तरी स्वदेशीं निघून जाण्याची परवानगी मिळावी जेवढी माणसें अवश्य लागतील तेवढींच ठेवून घेतो असें केल्याने सरकारास विनाकारण होणारा खर्चहि टळेल.' बादशहाला हा त्याचा विचार पसत पडला, आणि त्यानें त्यास निघून जाण्याचे परवाने दिले मग महाराजानी काहीं निवडक लोक व थोडी कारकून मंडळी मागे ठेवून इतरास रवाना केले हे लोक महाराजास शत्रूच्या कचाटीत सोडून जाण्यास राजी होईनात तेव्हा त्यांनी त्याची अनेक प्रकारी समजूत करून असे आश्वासन दिले की, 'तुम्ही माझ्याविषयीं काहींएक काळजी करू नका मी शत्रूच्या तावडीतून सुटून लवकरच परत येतो तुम्ही बेलाशक निघून जा तुम्ही येथे राहिल्यानें माझी युक्ति साधणे दुरापास्त होईल' असें निक्षेप सांगितल्यावरून ते विश्वासू व स्वामिनिष्ठ सेवक निरुपायास्तव त्याला सोडून स्वदेशीं निघून गेले

इकडे औरंगजेबानें जयसिगास पत्र पाठवून शिवाजी महाराजास कोणतीं अभिवचनें दिलीं होतीं ह्मणून विचारलें असता जयसिगानें पुरंदरच्या तहाच्या कलमाखेरीज आणखी कोणत्याहि प्रकारचा करार महाराजांशीं केला नव्हता असा जबाब पाठविला, परंतु महाराजास बंदीत ठेवल्याचें त्याला कळलें तेव्हां त्यास मोठा विचार पडला. आपली दक्षिणेंतील मोहीम यशस्वी व्हावयास महाराजामुळे जबरदस्त प्रत्यवाय येणार हें जाणून त्यानें त्यांस हरयुक्तीनें उत्तरेस पाठवून देऊन त्यांच्या जिवास यत्किंचित्हि धक्का न पोंचता त्यास परत स्वदेशीं यावयास मिळेल असें आश्वासन दिलें होतें हें आपलें वचन आतां खोटें होऊं पाहतें हें मनांत येऊन तो फार खिन्न झाला आणि त्यानें बाद-

शहास पुनःपुन पत्रे पाठवून अशी विनवणी केली कीं, शिवाजीमहाराजांच्या जिवास अपाय झाल्यानें परिणाम चागला होणार नाही, बादशहाच्या एका मोठ्या सरदारानें केलेली आणभाक खोटी ठरून आमच्यावर कोणीहि कसल्याहि बाबतींत विश्वास ठेवणार नाही अशानें आमची बेअब्रू होईल शिवाजी महाराजांचा प्राणघात केला तरी त्याच्या राज्याचा असा कडेकोट बदोबस्त आहे कीं, ते आमच्या हातीं येणें अतिशयित कठीण आहे त्याचा नाश करण्याऐवजी त्यास आपला दोस्त केल्याने दक्षिणेत आपला राज्यविस्तार करण्यास पुष्कळ मदत होणार आहे ह्या आशयाची पत्रे जयसिंगाकडून औरगजेबाला गेलीं तरी तो जाल्या महाकपटी असल्याकारणाने त्याने महाराजास स्वदेशी जाऊ देण्याचा विचार लावणीवर टाकला इतकेच नव्हे तर त्याना मुळी पळून जाता येऊं नये झणून त्याना अफगाणिस्थानात पाठविण्याचे त्याने मनात आणिले होणे असें झणतात. परंतु जयसिंगासारख्या थोर सरदारास व इतर रजपूत सरदारास हे करणें मुळी पसंत न वाटून ते नाराज होतील झणून त्याने हा बेत रहित केला असावा. त्याने रामसिंगाला असें मात्र बजाविलें होते कीं, शिवाजी महाराज नीट बदोबस्ताने अटकेत ठेवण्याची सगळी जबाबदारी तुजवर आहे ही कामगिरी धोक्याची आहे असें जयसिंगास वाटून त्याने रामसिंगास ती कसेंहि करून आपल्यावरची दूर करावी झणून पत्र लिहिले पुढे दक्षिणेतल्या मोहिमेवर स्वतः जावे असें औरगजेबाच्या मनात आले तेव्हा जयसिंगाने त्यास असें पत्र लिहून सुचविलें कीं, दक्षिणेंतली आपली मोहीम यशस्वी होण्याचा सभव सांप्रत फारच कमी दिसत आहे अशा प्रसंगी शिवाजीमहाराजास दक्षिणेंत मुळी येऊं देऊं नये, दिलें तर आपल्या मोहिमेची अखेर अपयशाची होण्याचा दृढ सभव आहे तरी त्याच्या जिवास बिलकुल धक्का लावून नये त्याचा प्राणघात केल्यास त्याचे लोक बिथरून अदिलशहास जाऊन मिळतील अस झाल्याने आमचें अतोनात नुकसान होणार आहे त्याप्रमाणेंच त्यास अशा रीतीने अटकेत ठेवावें कीं, ते सुटून स्वदेशी खास येतील अशी त्याच्या लोकास आशा वाटावी^१

वर सांगितल्याप्रमाणें आपल्या लोकास पाठवून दिल्यावर महाराजांनीं बादशहापाशी पुनः अज केला कीं, 'मला ह्या दरबारीं राहणें प्राप्त आहे त्यापेक्षां येथील अमी-उमरावाच्या व माझ्या ओळखीमुलाखती न्हाव्या हें इष्ट आहे. ह्या

१ हा मजकूर प्रो. सरकार यांच्या प्रथावरून घेतला आहे.

साठी मला त्यास यथावकाश भेटून त्याशी परिचय करण्याची परवानगी असावी. ह्या अर्जास बादशहाकडून मजुरी मिळण्यास अडचण आली नाही मग ते राम-सिंगाला बरोबर घेऊन सरदाराच्या भेटीस जाऊ लागले महाराजाचे बोलणेचालणे अतिमोहक असल्याकारणाने त्या सरदाराचा नेह संपादन करण्यास त्याला बिलकुल विलंब लागला नाही त्याशी बोलताना त्यानी ह्याणावे की, बादशहाची नोकरी इमानेइतबारे करून बहादुरी व बढती मिळविण्याचा आपला पूर्ण निर्धार झाला आहे. हे त्याचें मानभावीपणाचे बोलणे त्या सरदारास खरे वाटून ते त्याच्याशी विशेष रहसाळीने वागू लागले, व महाराजाचे हे ह्याणणे बादशहाच्याहि कानावर वारवार जाऊ लागले

नंतर आपण गुरुवारचे व्रत करून मोठा उत्सव करितो असा बहाणा महाराजानी केला, व त्यानिमित्त आपल्या नूतन दोस्त उमरावाच्या घरी मेदामिठाई पाठविण्याचा क्रम आरमिला ती मिठाई नेण्याआणण्यासाठी त्यानी वेळवाचें मोठेमोठे दहा पेटारे केले त्यात मिठाई भरली ह्याणजे ते इतके जड होत असत की, त्यास दोऱ्या बाधून मध्ये वामे घालून दोनदोन माणसाला ते वाहून न्यावे लागत ह्या पेटाऱ्यातून मिठाई जाऊ लागली ह्याणजे चौक्यावरील लोक ती उघडून पाहत व मग पुढे जाऊ देत हा असा क्रम प्रतिगुरुवारी चालू असल्यामुळे पाहारेकऱ्यास सहजी असं वाटू लागले की, हे सगळे पेटारे उघडून पाहण्याचे कारण नाही, एक दोन पाहिले ह्याणजे पुरे ह्या चौक्यावरच्या लोकास वेळोवेळा इनामें व बक्षिसें देऊन महाराजानी खुष ठेविलें होतें त्यास त्यानी जवळ बोलवावें, त्याच्याशी मोठ्या प्रेमळपणाने बोलावे, त्याचीं सुखदुख ऐकून घ्यावी, व त्यास लागेल ती मदत सढळ हातानें करावी त्याप्रमाणेंच त्यांच्यावरच्या अमलदारापाशी बादशहाविषयींची आपली निष्ठा बोलून दाखवावी अशा गोड वर्तनामुळे ते लोक अमळ गाफील राहूं लागले.

ह्याप्रमाणें आपली सुटून जाण्याची युक्ति सिद्धीस जाण्याचा दड संभव दिसूं लागला तेव्हां त्यानी आपल्याजवळ बाकी राहिलेल्या लोकांसहि हकूहकू निघून जावयास सांगितलें कोणी आपणास ही हवाच मानत नसून आपण आजारी पडलों असें मिष करून निघाले, कोणी चाकरीस कटाकून ती सोडून जाण्याचा बहाणा करून निघाले; ह्याप्रमाणें कोणी कांहीं कोणी कांहीं सबब सागून परवाने मिळवून तेथून निघून गेले. त्यांपैकी कांहीं जणास अमुक ठिकाणी आपली वाट पाहत राहावें असें महाराजांनीं सांगितलें. ह्याप्रमाणें जवळच्या बहुतेक लोकास तेथून

रवाना केल्यावर महाराजांनी आपल्या नैनातीस तेथीलच हुजरे व चाकर ठेवून दिले शेवटी पुत्र सभाजी, हिरोजी फर्जद व दुसरे एकदोन चाकर एवढेच काय ते महाराजापाशी राहिले आपले सर्व लोक बरेपणी निभावून गेल्यावर महाराजांनी आपण आजारी आहो असा बहाणा करून वेद्यास बोलावू पाठविले व त्याच्याकडून काही औषधोपचार चालविला आपल्या प्रकृतीस आराम नाही, आपणाजवळ कोणी फारसे येऊ नये, काय कामकाज करणे असेल ते दुरूनच करावे असे त्यांनी सर्वास फर्माविले असा गैरराबता राखून त्यांनी आणखी थोडे दिवस तेथे काटिले मग आपल्या प्रकृतीस अमळ आराम पडला असे दाखवून वेद्यास व अमीरउमरावास खुशालीदाखत ते मेवामिठाई पाठवू लागले, ब्राह्मणास व गोगरिवास पुष्कळ दानधर्म करू लागले व मशिदीतून फकिरास खेरात करण्यासाठी मेवामिठाईचे पटारे एकसारखे पाठवू लागले असा नेहमीचा पाठ चाटला असता एके दिवशी सभ्याकाळी त्यांनी चारपाच पेटारे भरून तयार करविले, एका पेटाऱ्यात आपण बसले व एका पेटाऱ्यात सभाजीस बसविले, आणि हे सगळे पेटारे चौक्यावरून चालविले तेव्हा नित्याच्या परिपाठाप्रमाणे रस्खालदारानी एकदोन पेटारे उचडून पाहून सगळे पेटारे बिनदिककत जाऊ दिले ह्या रीतीने महाराज शहराबाहेर पटून आपल्या लोकाम जाऊन मिळाले

महाराज आपल्या मुक्कामावरून निघाले तेव्हा त्यांनी आपल्या जागी हिरोजी फरजद याम ठेवून त्यास आपला पेहराव घालून आपल्या बिछान्यावर निजाव-

१ ही मिठाई मथुरेम ब्राह्मणाला व फकिराला वाटावयासाठी नेत आहेत असा बहाणा केला, अमे एका बखरीत छटले आहे

२ बुदले हणतो का, शिवाजीमहाराजांनी प्रत्येक गुरुबारां गरीबगुरिबास मेवामिठाई वाटण्याचा परिपाठ ठेविला होता त्यामुळे हजारी गरीब लोक त्याच्या दारापाशी त्या वारी जमू लागले एवढ्या लोकाम पुरेशी मिठाई आणण्यासाठी मोठेमोठे हारे तयार करून ते भरून आणू लागले हार रिकामे झाले हणजे अर्थात ते पुन मिठाई भरून आणण्यासाठी हलवायाच्या दुकानांनी नेत अशा दोन रिकाम्या हान्यात महाराज व सभाजी बसून पडून गेले खाफाखान हणतो का, महाराजांनी तीन उत्तम घोडे खरेदी करून ते ब्राम्हणाम दान करावयास म्हणून शहराबाहेर नेविले व तेथून चवदा कोसावर एका गावी सज करून ठेवावयास मानितले. अलमगीरनामानामक एका बखरीत असे आहे की, शिवाजीमहाराजाला अटकत ठेवल्याचे वर्तमान जयसिंगाला कळले तेव्हा त्याने अमे करणे ठीक नाही असे बद्दशहास पत्र लिहून कळविले त्यावरून महाराजाच्या हवेलीजवळची चौकी उठविली होती.

ब्यास सांगितले, व सधि साधून त्यानेंहि आपल्या मागोमाग निमट्टन यावे असें ठरविलें त्या विश्वासू सेवकाने ही गोष्ट कव्ळ केली तो झगाला “आपण बेला-शक निघून जावे मजवर कसाहि प्रसंग आला तरी मी डगमगत नाही आपल्या कृपेने मीहि येशून मुट्टन येईन ” मग तो महाराजाच्या बिछान्यावर निजून राहिला न्याने आपले सर्व अग पाघरुणात झाकून घेऊन एका हातात महाराजाची आगटी घातली होती, तो अमळ उघडा ठेविला व जवळ एका मुलास आपले पाय चेंपीत बसविलें त्या रीतीने त्याने सर्व रात्र काढली प्रात काळ झाला, चार घटका दिवस आला, तरी महाराजाची गोळी उघडत नाही असें प हून पाहारेकरी दाराशी येऊन त्या मुलाम विचारू लागले की, ‘महाराज आज फार वेळ का निजले?’ त्या मुलास शिकवून ठेविले होतेच. त्याने उत्तर केले, ‘महाराजाचे शिर फार दुखत आहे’ हे ऐकून ते तेथून निघून गेले मग काही वेळाने हिरोजी उठून आपला चोळणा मुटासे चटवून त्या मुलास घेऊन बाहेर पडला, आणि बाहेर नोकर व हुजुरे होते त्याग अशी ताकीद दिली की, ‘महाराजाची प्रकृति गेल्या रात्री फारच बिघटली असून आता अमळ डोळा लागला आहे. कोणी गडबड करू नये, व आत जाऊ नये मी काहीं ओपध आणावयाम वेद्याकडे जातो’ अशी वदा देऊन तो निघाला तो चालला असता त्यास चांकीवरच्या लोकार्ना महाराज फार वेळ निजण्याचे कारण विचारिले त्याम प्रकृति बिघटल्याचे निमित्त सागून व आपण आपण आणावयाम जात आहे अग बोलून तो मोठ्या लगबगीने निघाला तेथून तो रामसिंगापाशी गेला, व त्यास महाराज सुखरूपपणे पार पडल्याची हकीगत गुप्तपणे सागून त्याचा निरोप घेऊन स्वदेशी चालता झाला

इकडे महाराज शहराबाहेर पडले ते, दूर एके जागी त्याच्यासाठी घोडा नयार ठेवला होता, त्यावर स्वार होऊन व सभाजीला आपत्यापुढे घेऊन भरधाव घोडा काढून आपल्या कारकून वगैरे काहीं मडळीला ज्या गावी जाऊन राहावयास सांगितलें होते तेथे जाऊन पोहचले आपत्या लोकांस मिळाल्यावर पुढे

१ सभाजीला घोड्यावर बसवून आपण त्याची लगाम धरून महाराज मथुरेकडे गेले असे बुदले म्हणतो.

२ रायरीच्या बसरीत असे आहे की, शहराबाहेर एक दक्षिणी कुमार राहत असे त्याच्याशी हिरोजी फर्जदाने संधान बाधिलें होतें महाराज शहराबाहेर पडल्यावर त्या कुमाराच्या घरी गेले व तेथें वेश पालटून एक महिना छपून राहिले होते. और

कोठच्या मार्गाने कोठे कसे जावयाचे ते त्यांनी ठरविले तेथून एकदम सरळ मार्गाने स्वदेशी जाणे सुरक्षित नव्हते चोहोकडून चोकशी चालली असल्यामुळे पुन शत्रूच्या हाती लागण्याची भीति होती यास्तव त्यांनी आपल्या बरोबरच्या आणखी काहीं लोकांस वेश पालटून स्वदेशी जावयाम सागून आपल्याबरोबर चारपाच कारकून व दोनतीन हुजरे ठेवून घेतले मग त्यांनी बैराग्याचा वेश धारण करून तीर्थयात्रा करीत करीत सावकाश स्वदेशी जावे असा विचार केला ते पहिल्याने मधुरेस आले तेथे मोरो त्रिबक पिगळे याचे मेहुणे कृष्णाजीपंत, काशीपत व विसाजीपंत असे तिघे बंधु ओळखीचे भेटले त्यास महाराजानी आपले सगळे वृत्त कथन करून सभाजीस तुमच्यापाशी ठेविता काय असे विचारले त्यांनी ती गोष्ट मोठ्या खुशीने कवळ केली महाराजानी त्यास असे सागून ठेविले की, “आम्ही स्वदेशी जाऊन पोहचल्यावर तुम्हास पत्र पाठवू मग तुम्ही आपले सारे कुटुंब घेऊन सभाजीसहवर्तमान आमच्या राज्यास यावे तेथे आल्यावर तुमचे आम्ही बरे करू ” अशी व्यवस्था केल्यावर त्या बधुत्रयापैकी कृष्णाजीपंतास आपल्या समागमे काशीपर्यंत नेले येथे महाराज दाढी, मिशी व शेडी याचे मुंडन करून पुरे गोसावी बनले. त्यांनी आपल्या हाती सन्यासी वागवितात तसला एक मोठा दड ठेवून त्यात बहुमोल रत्ने व सोन्याची नाणी भरून ठेविली. काहीं नाणी जोड्यात शिवून भरली, आणि काहीं जवाहीर मेणाने मडवून ते आपल्याबरोबरच्या लोकांच्या पेहरावात शिवून ठेवले

मधुरेस असता महाराज नित्य नदीवर स्नानाम जात एके दिवशी तेथला घांट पाहून ते सहज बोलले की, हे एवढे मोठे तीर्थ असून ह्या घाटाची व्यवस्था

गजेबाने त्याच्या शोधामाठी चोहोकटे पाठविलेल्या माणमाची निराशा होऊन ते माघारी आल्यावर महाराज बैराग्याचा वेश घेऊन तीर्थयात्रा करीत गेले. ओमी झणतो की, शहराच्या एका शेवटाम यमुनानदीच्या तीरी एक होडी महाराजाला पलीकडे घेऊन जाण्यासाठी तयार ठेविली होती तीत ते बसून पेलतारी गेले, व होडीवाल्यास त्यांनी काही द्रव्य देऊन असे सांगितले की, ‘औरगजेबास जाऊन सांग की, मी शिवाजीराजास नदीच्या पलीकडे नेऊन सोडले’ महाराज तेथून भरु थाव घोडा काढून नदीच्या तीराने बरेच खाली गेले व पुन अलीकडच्या तीरी येऊन तेथून एका आडवाटेने डोंगरदऱ्या ओलाडून पार निघून गेले

१ रायरीच्या बखरीत असे झटले आहे की, काशीस कोणी नानाजी विश्वासराव झणून होता, त्याच्या घरी सभाजीस ठेविले कारण तो त्या दौडीच्या दगदगीने वारंवार आजारी पडू लागला. विश्वासराव हा किताब सदरील ब्राह्मणास महा-राजांनी आपण व सभाजी स्वदेशी सुखरूप पांचल्यावर दिला.

कोणीच कशी नीट केली नाही ? असें बोलून त्यांनी त्या घाटाच्या रचनेवर टीका करून ती कशी असावी ते सुचविले. ही चर्चा ऐकून एक चोबा ह्यणाला, 'तुम्ही इमारतीची कामे जाणता तुम्ही बैरागी नाही, कोणी तरी वेषधारी आहा' हे ऐकून कृष्णाजीपताने त्याचा हात दाबिला, त्यास पुकळ द्रव्य देऊन आपल्या बरोबर तीर्थयात्रेस नेले, व तेथून स्वदेशी आणून महाराजांनी त्याला नेमणूक करून दिली.

इकडे महाराज पळून गेल्यावर आध्यास काय वर्तमान झाले ते पाहू चौकी-वरच्या लोकांच्या नजरेस लवकरच असें आले की, महाराजांच्या चाकरमाणसाची हालचाल काहीच दिमत नाही, त्याचो प्रकृति बेआराम आहे असें त्यांच्या एका नोकराने बाहेर जाताना सांगितले, आणि तेषध आणावयाला जातो असे बोलून तो गेला, तोहि अद्यापि परत आला नाही तेव्हा हे काय वर्तमान आहे ते पाहण्यासाठी चौकीवरचे अमलदार महाराजांच्या निजावयाच्या खांदीच्या दारापाशी आले व आत डोकावून पाहतात तो पलगावर महाराज नाहीत व जवळपास कोणी नोकरहि नाहीत हा प्रकार पाहून ते घाबरून गेले त्यांनी एकच गूल केली जिकडेतिकडे वावपळ करून ते शोधतपाम करू लागले पण त्यास महाराज किवा महाराजाचा एक मनुष्यहि सापडेना तेथलेच जे नोकर त्यांनी सेवेस ठेविले होते त्यास विचारता ते ह्यणाले की, महाराज ह्या खोलीत निजले असून त्याचे पाय एक पोर रगडीत होता एवढे काय ते आम्ही मकाळी पाहिलें. त्यानंतर ते खोलीतून बाहेर केव्हा आले व कोठे निघून गेले हे आम्ही काहीच पाहिलें नाही. ही सगळी बिना त्या पाहारेकऱ्यांनी पोलादखानास जाऊन कळविली तेव्हा तो घाबरून जाऊन बादशहाकडे धावत गेला, व शिवाजी-महाराज कोठे गडप झाले असें त्याने त्यास कळविले. तो ह्यणाला 'माझे पाहान्यावरचे लोक अतिशयित विश्वासू व हुशार अमून त्यांच्या हातावर तुरी देऊन तो गुप्त झाला तो त्यास फितवून पळून जाण्याची तर गोष्टच बोलावयास नको तेव्हा एक तर तो जमिनीत गडप झाला अमावा किवा अस्मानात उडून गेला अमावा, त्याला गोंडवगालविद्या अवगत अमावी कारण माझे लोक त्याच्या हवेलीसभोंवतीं अहोरात्र मक्त पाहारा करीत असता तो फरारी झाला आहे यात माझ्या लोकांची तकशीर मुळीच नाही' हें वर्तमान ऐकून बादशहास पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटलें पोलादखान जाल्या अत्यंत इमानी असून त्यानें चौकीपाहान्यास अगदी निवडक लोक ठेविले ठोते हें त्यास साहीत

होते, तरी तो त्या कोतवालावर फारच रागावला मग शिवाजीमहाराजांचा शोध लावण्यास त्याने सवे दिशाम स्वार पाठविले प्रत्येक प्रातातील मुमेदारास व तालुकदारास पत्रे पाठवून असा हुकूम सोडला की, शिवाजीराजे आभ्यास अटकेत होते ते पळून गेले आहेत ते कोणाच्या हद्दीतून जाताना सापडले असता त्याने त्याला एकदम पकडून कैद करून हुजुरास पाठवावे त्याप्रमाणेच त्याने जयसिंगाला असे पत्र पाठविले की, शिवाजीमहाराजाचा जो सरदार तुमच्या लष्करात तुझ्या साहाय्य करण्यास झणून ठेविला आहे त्याला पकडून आमच्या दरबारी पाठवून यावे, आणि हा पर्क्षा आमच्या पिजऱ्यातून उडून गेला आहे त्याच्यावर नीट नजर ठेवावी, व त्याला आपल्या जागी पुन जाऊन गडबड करू देऊ नये

महाराज बिनहरकत शहराबाहेर निघून गेल्यावर हिरोजी फरजंदाने रामसिंगाम झालेली हकीगत कळविली तेव्हा त्याने बादशहाकडे ताबडतोब जाऊन त्यास असा अर्ज केला की, आमच्या तीर्थरूपाच्या व आमच्या मार्फतीने शिवाजीमहाराज आपल्या दरबारात येऊन दाखल झाले असून त्याच्याशी कराराप्रमाणे वर्तन न होता त्यास अटकेत ठेविले तेव्हा अर्थात् त्याच्या सबधाचे हरएक प्रकारचे जोखीम आमच्या शिरीचे नाहीसे झाले आहे आता त्याचे आपणास काय वाटेल ते करावे त्यावर बादशहाने असा जबाब दिला की, शिवाजीराजे आमचे ताबेदार आहेत त्याची आह्मी वाटेल ती व्यवस्था करू ते आमच्या मजाप्रमाणे वागू लागल्यास त्याची सर्फराजी करण्यास आम्हाला विलंब लागणार नाही त्याबद्दल तुम्हास किंवा तुमच्या वडिलास काळजी नको' ह्याप्रमाणे रामसिंगाने आपल्यावरचा वहीम उडविण्याची खटपट केली खरी, परंतु पुढे महाराज कोणती युक्ति योजून पळून गेले याचा सुगावा औरगजेबास लागला तेव्हा त्याचा अदेशा त्यास आल्यावाचून राहिला नाही त्याची रामसिंगावर इतराजी होऊन त्यास दरबार वंद झाला, व त्याची मनसब काढून घेतली.^१

१ चिटणीस म्हणतो की, रामसिंगाला महाराजाची हा कपटयुक्ति ठाऊक होनी पण त्याने ता उघडकीस आणिली नाही काही दक्षिणा ब्राह्मणाम शिवाजीमहाराज पळून गेल्यावर पकडून कैद केले होते त्यांना पुष्कळ मारहाण केल्यामुळे त्यांनी असे कबूल केले की, महाराज पळून गेले हे रामसिंगाम ठाऊक होते जयसिंगाला आपल्या

पोलादखानासारख्या परम विश्वासू कोतवालाने असा कडेकोट चोकीपाहारा ठेविला असून त्यातून कोणास नकळत अचानक शिवाजीमहाराज निमटून गेल्याचे वर्तमान तेथील अमीरउमरावास समजले तेव्हा जोतो तोडात बोट घालून राहिला, आणि चोहोकडे अशी चर्चा मुद्द झाली की, जयसिंगराजासारख्या थोर व विश्वासू सरदाराने शिवाजीराजाला पुरे इमान दाखवून व आश्वासन देऊन आपलेसे करून घेतले, आणि बादशहाच्या हुकमावरून विशेष बढतीची आशा दाखवून त्यांना इकडे रवाना केले असे असता त्याशी केलेला करार मोडून व जयसिंगराजास खाली पाहावयास लावून बादशहाने त्याच्याशी दग्याचे वर्तन केले, हे काहीं ठीक झाले नाही अशा शूर, हुशार व वीर्यशाली पुरुषाचा गौरव करून व त्याच्याशी कराराप्रमाणे वागून त्याला आपलासा करण्याची अमूल्य संधि आली असता बादशहाने ती व्यर्थ घालविली, हा काहीं शहाणपणा झाला नाही दक्षिणदेश काबीज करण्याच्या कामा अशा पराक्रमी व कुशल पुरुषाचे साहाय्य केवळ अमोल होते परंतु बादशहाच्या दुबुद्धीने त्यास ते लाभले नाही शिवाजीमहाराज पक्के हुनरी असून त्याजवर देवाची मेहर आहे असा प्रबळ रिपु बादशहास दक्षिणेत असत्यावर त्याचे तिकडे काय चालणार / जयसिंगाच्या भाकेस गुतून त्याने स्वपराक्रमाने हस्तगत केलेले कोट, किल्ले व प्रात बादशहाच्या हवाली केले व आपण स्वतः त्याचा ताबेदार होऊन राहण्यास तयार झाला, असे असता बादशहाच्या कपटी वर्तनामुळे तो अगदीं विथळन गेला आहे तो आता पुन कावूत येणे शक्य नाही हा लोकप्रवाद बादशहाच्या कानी जाऊन तो फारच खिन्न झाला महाराजाच्या शोधास पाठवि-

पुत्रावर बादशहाने हा आरोप केल्याचे समजले तेव्हा त्याने बादशहाम अमे पत्र लिहिले की, माझा पुत्र रामसिंग केवळ निरपराध आहे, तो बादशहाला अशा निमक हारामी कदापि करणार नाही ब्राह्मणाम पकडून कैद केल्याचा उल्लेख जेल्याच्या शकावलीत आहे जयसिंग एवढेच करून राहिला नाही, तर त्याने बादशहाच्या वजिरास असे लिहिले की, शिवाजीमहाराजाशी शरीरसंबंधाचे बालेणे करण्याचे मिष करून त्याची मुलगी माझ्या मुलास मागतो अशा रीतीने त्याम माझ्या छावणीत आणून ठार मारितो, म्हणजे मी बादशहाचा किती एकनिष्ठ सेवक आहे हे प्रत्ययास येईल. (हाप्त-अजुमाननामक ग्रथात जयसिंगाने अशा आशयाचे पत्र दिले आहे असे प्रो. सरकार म्हणतात) परंतु असा काहीं प्रयत्न जयसिंगाने केल्याचे दिमत नाही पुढे अकरा महिन्यांनी जयसिंग मरण पावल्यावर रामसिंगास पुन चारहजारी मनमव देऊन आसाम प्राताकडे मोहिमेवर पाठविले. तिकडे तो निवर्तला

लेले लोक निराश होऊन परत आले सुभेदार व तालुकदार यांसहि ते कोटे आढळतना. तेव्हा त्यास अशी दहशत वादं लागली कीं, महाराज शहरांतच कोठें तरी लपून राहिले असून सवि साधून आपणास केव्हा कसा दगा करितील याचा नेम नाही ह्या भीतीने तो फारच जपून व बदोबस्ताने राहू लागला त्याला रात्रीची झोपहि स्वस्थ लागू नये अशी त्याची अवस्था होऊन गेली.

महाराज आपल्या लोकामह मथुरेहून गोसाव्याच्या वेशाने वैराग्याच्या ताज्यात भिमकून तीर्थाटन करावयास निघाले ते प्रत्येक तीर्थाच्या ठिकाणी सर्व विधि यथासांग करून दानधर्म वर्गैरे ब्रैताबाताने करीत गेले उत्तरेस हरिद्वारापासून तहत खालपर्यंत मुख्यमुख्य तीर्थ व देवस्थाने यांचे दर्शन घेतघेत ते दक्षिणेत आले. ह्या प्रवासात त्यास फार त्रास झाला ते आश्याहून निघाले तेव्हा पावसाळा सुरू झाला होता नद्याम पूर येऊन कोटेकोटे मुळीच उतार मिळत नसे अशा ठिकाणी त्याला कित्येक प्रसंगी पोहून पत्कीकडच्या तीराम जावे लागे कित्येक प्रातात बिकट अरण्ये व डोंगर लागत- त्यातून पायांनी मजला करणे फार कठीण असे परंतु ह्या सर्व श्रमास व अडचणीस न जुमानता ते मोठ्या धीराने मार्ग-क्रमण करीत गेले एका गावच्या फौजदाराने त्यास काही वहिमावरून अटकेत ठेविले असता त्यास आपण कोण कोठचे ह सांगितले तेव्हा तो दचकला व क्षमा मागू लागला महाराजांनी त्यास थोडे द्रव्य देऊन ह्मटले कीं, आह्मी ह्या वाटेने गेलों असे कोणा मोगल अमलदारास कळवू नका ^१ एके समर्थी एका तीर्थावर स्नानास जाऊन महाराज पाण्यात उतरले, व त्यांनी ब्राह्मणांस मंत्र ह्मणावयास सांगितले, इतक्यात तेथे दुसऱ्या एका ब्राह्मणाने ह्मटले की, 'दक्षिणेचा राजा शिवाजी हा आश्याम अटकेत होता, तेथून तो सुटून फरारी झाला आहे' ते ऐकताच महाराज लगवणीने स्नान करून तेथून लागलीच निघून गेले ^२ महाराज कटकप्रानातून

^१ खाफीखान म्हणता की, ह्या फौजदाराने महाराजांना व बरोबरच्या लोकाना पकडून कैद केले, व त्याचा तपास चालविला, तेव्हा महाराजांना त्याला मध्यरात्रीच्या सुमारास गाठून आपण कोणते कळविले आणि त्याच्या हातात एक हिरा ठेविला, तेव्हा त्याने त्याला सोडून दिले.

^२ खाफीखानाच्या ग्रंथातून ह्या दोन गोष्टी घेतल्या आहेत हा ग्रंथकार म्हणतो का महाराजांस मंत्र सांगणारा हा ब्राह्मण त्याम सुगतेच्या बदरात पुढे भेटल्या हा तेथे त्या वेळा वैद्यकीचा वटा करी त्याने खाफीखानास असे सांगितले की, मी काशीम एका ब्राह्मणाच्या घरी नोकरीम होतो तेथे शिवाजी महाराजांना मी मंत्र सांगितल्या-

प्रवास करीत असता फार थकले ह्याणून त्यानी एक साधारणसा घोडा विकत घ्यावयाचे मनात आणून एक घोडा ठरविला, परंतु त्यास घ्यावयास जवळ रुप्याचें नाणें नसल्यामुळें त्यानी होनाची थैली बेसावधपणे घोडा विकणाराच्या समक्ष उघडली, तें पाहून तो घोड्याचा मालक ह्याणाला ' तू अशा घोड्यास इतके पैसे देऊ करीत आहेस यावरून असें वाटते की, तू शिवाजीराजा असावास ' त्यासरशी ती सगळी थैली त्याच्या अगावर टाकून महाराजानी तेथून निसटता पाय घेतला^१

हे असें तीर्थाटन करीत महाराज दक्षिणेत आले, ते एकदम खराज्यात न जाता गोडवण, भागानगर, विजापूर ह्या प्रांतातून पन्हाळ्यास आले व आपण स्वदेशी आलो अशी आपल्या लोकास सूचना देऊन त्याच वेशाने रायगडास दाखल झाले ह्याप्रमाणे खराज्य सोडून गेल्यापामून नऊ महिन्यानी ते स्वदेशी आले रायगडकितल्याच्या दरवाजापार्शी गोसाव्याच्या वेशाने जाऊन ते तेथील रखवालदारांस ह्याणाले की, आह्माम जिजावाईसाहेबाची भेट घ्यावयाची आहे तेव्हा त्यानी कोणी बैरागी आपणाम भेटू इच्छीत आहेत अशी वर्दी तिला दिली तिने त्यास आत घेऊन यावयास सांगितले तिच्या सन्निध ते गेले तेव्हा निराजीपताने तिला बैराग्याच्या भाषेने आशीर्वाद दिला, परंतु महाराजानी एकदम पुढे सरसावून तिच्या पायाशी दडवत घातला तिने त्याला ओळखलें नाहीं इतकी त्याची चर्चा बदलून गेली होती गोसाव्याच्या ह्या वर्तनाबद्दल तिला आश्चर्य वाटले महाराजानी आपल्या डोकीची टोपी काढून तिच्या माडीवर शिर ठेविले तेव्हा काहीं खुणा पटून तिने त्याला ओळखून आलिंगन दिले, व प्रेमाश्रूनी त्यास न्हाणिले माताच ती ! तिच्या आनंदास पारावार नाहींसा झाला महाराजाचा तो केवळ नवाच जन्म झाला असें तिला वाटलें.

ह्याप्रमाणे प्रथम आपल्या प्रिय मातेचे दर्शन घेऊन मग त्यानी आपल्या सर्व सरदाराच्या, कारभान्याच्या व इतर मातवर लोकाच्या भेटी घेतल्या जिकडेतिकडे आनंद झाला जोतो महाराजाच्या दर्शनास येऊं लागला महाराजानी मोठा उत्सव करून ब्राह्मणास पुष्कळ दानधर्म केला, गोरगरिबांस अन्नवस्त्र मुबलक दिले, श्रीभवानीचा उत्सव करून तिला मुक्ताफळाचा अभि-

बद्दल मला त्यानी जी दक्षणा दिली ती घेऊन मी स्वदेशी आलो, आणि त्या द्रव्याने ह्या माझ्या हवेच्या बाधून मी येथे मुखवस्तु ग्राह्य आहे

१ ही गोष्ट बुदेले देतो.

षेक केला हत्तीवरून साखर वाटली सर्व सरदारास व किल्लेदारास साखर पाठविली. राज्यातील मोठमोठी देवस्थाने, ब्राह्मण, तपस्वी, सत व साधु यांस दक्षिणा व शर्करा पाठविली गडोगडी तोफाची सरवत्ती करविली महाराज परत सुखरूप आल्याची वार्ता एकदर राज्यात पसरून सर्व प्रजेस अत्यानंद झाला शत्रूच्या चित्तात पुनरपि दहशत उत्पन्न झाली, व शिवाजीमहाराज केवळ अजिंक्य असून त्याच्यापुढे कोणाचे काही चालणार नाही, ते आता यवनाच्या सर्व पादशाहती बुडवितात असे त्याला वाटू लागले त्याच्या अलौकिक युक्तिमत्तेची व अप्रतिम धैर्याची कीर्ति सर्वत्र अधिकच पसरली

ह्या आनंदभरात महाराज आपल्याबरोबर गेलेल्या लोकास विसरले नाहीत ज्यानी ज्या मानाने श्रममाहूष केले होते त्यास त्या मानाने इनामे व बढती देऊन गौरविले, कोणाची तैनात वाढविली, कोणास वख्खालंकार, कोणास हत्तीघोडे, कोणास गाव व महाल असे ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे दिले. हिरोजी फजंद यांचे साहाय्य ह्या सकटमय प्रवासात अतिशयित झाले ह्याणून महााजानी त्याला पागेवर सरदारी देऊन पालखी अबदागिरी दिली बरोबर गेलेल्या कारकुनानी मोठ्या हुशारीने व इमानाने वागून प्राप्त झालेल्या सकटातून निभावण्यास मन पूर्वक साहाय्य केले ह्याणून त्याच्यावर महाराजाचा इतबार अधिकच बसला.

यात्रेद्वन परत येत असता महाराज एका कुणब्याच्या घरी एके रात्री वस्तीम राहिले आणि त्याच्याकडे शिधासामुग्री मागू लागले तेव्हा त्या कुणब्याची वृद्ध आई होती ती त्यास ह्याणाली, 'तुम्हा बैराग्यास काहीं शिधासामुग्री दिली असती पण नुकताच शिवाजीराजाच्या लोकानी आमचा गाव लुटला त्यांत आमचाहि बराच माल लुटीस गेला शिवाजीराजा दिल्लीस गेला आहे, तेथे त्यांचे औरंगजेबबादशहा अध्यापि पारिपत्य का करित नाहीं न कळे त्याच्या पासून आम्हा गरिबास बहुत उपद्रव होतो ' हे तिचे बोलणे ऐकून महाराजाच्या लक्षात येऊन चुकले की, आपल्या मार्गे आपले लोक स्वस्थ न बसतां त्यानी पूर्ववत् मुलूखगिऱ्या करण्याचा क्रम चालू ठेविला आहे, ह्याबद्दल त्यास अर्थात् संतोष वाटला महाराजानी त्या म्हातारीला तुमचे कल्याण होईल असा आशीर्वाद देऊन त्या कुणब्याचे नावगाव विचारून घेतले पुढे स्वराज्यात येऊन पोचल्यावर महाराजानी ह्या कुणब्यास सहकुटुंब बोलावून आणिले, व

त्याचा किती माल लुटीम गेला तें विचारून घेऊन त्याची त्यास भरपाई करून दिली, व त्यास आपल्या नोकरीस ठेविले

मग पूर्वसकेताप्रमाणें मथुरेस काशीपताला पत्र पाठवून कळविले कीं, आझी स्वराज्यास येऊल पोंचलो तुम्ही सगळे बधु सहकुटुब सभाजीस घेऊन इकडे यावे हें पत्र पावताच तो ब्राह्मण सभाजीस घेऊन निघाला वाटेत एक मोगलअमलदार त्यास भेटला सभाजीचें ते तेज व स्वरूप पाहून त्याला असा सशय आला की, हा शिवाजीमहाराजाचा पुत्र अमावा ' त्यावरून त्याने त्यास अटकाव केला ते दोघे बधु ह्मणाले कीं, आम्ही मथुरेम राहणारे ब्राह्मण असून हा आमचा मुलगा आहे तेव्हा तो अमलदार ह्मणाला, हा तुमचा मुलगा आहे हे खरे तर तुम्हीं त्याला घेऊन एका पात्री भोजन करावे काशीपंतास ती अट मान्य करणे प्राप्त झालें त्याने दह्यात पोहे कालवून ते केळीच्या पानावर वाढले व सभाजीसह भक्षण केले हे पाहून त्या यवनाने त्याला सोडून दिले ' ने ब्राह्मण सभाजीस घेऊन रायगडावर सुखरूप येऊन पोचले सभाजीस पाहून सर्वास आनंद झाला काशीपताने आपल्या पुत्राचें सगोपन करून त्यास मोठ्या युक्तीनें संभाळून आणिले ह्मणून त्यास महाराजानी पुष्कळ द्रव्य दिले, व विश्वासराव असा किताब देऊन गौरविले त्याला व त्याच्या दुसऱ्या दोघा वधूंला त्यानीं चागले हुद्दे देऊन आपल्या पदरी ठेवून घेतले^१

ह्या प्रमाणे महाराज अटकेतून सुटून सुखरूपपणे स्वदेशी जाऊन पोचल्याचें ऐकून औरंगजेबास पराकाष्टेचे दु ख वाटले आपल्या तावडींत पक्का सापडलेला हा शूर व युक्तिमान् पुरुष असा सहज सुटून गेला याबद्दल त्याला आमरण खेद वाटत होता असें त्याच्या शेवटल्या मृत्युपत्रातल्या उल्लेखावरून लक्ष्यात येते त्यात तो असें लिहितो कीं, “ कोणतेहि राज्य कायम राहावयाचे

१ बुदले म्हणतो कीं, सभाजीचे केम चागले लाव अमल्यावरून त्याम मुलीचा वेश देऊन काशीपत आपल्या खांमह निघाला होता

२ काहीं बघरीत अमे आहे का, काशीपताच्या घर्ग मभाजी आहे अमे औरंगजेबाम कळल्यावरून त्यानें त्याच्या घरास चाकी बमविली तेव्हा त्या ब्राह्मणानें वर सांगितल्याप्रमाणे मोगलअमलदाराची खात्री करून आपल्यावरचा बहीम नाहीसा केला

३ शि दि म्हणतो कीं, सर्वच भावास विश्वासराव हा किताब दिला याम महाराजानी दिलेली मनद रा राजवाडे यानी आपल्या आठव्या खडात प्रसिद्ध केली आहे. ह्या सनदेवरूनहि अमे सिद्ध होतें कीं, महाराज आड्यामच गेले होते.

असेल तर त्याला सर्वांत मोठा आधार द्यायला ह्याज्ये राज्यात कायकाय चालले आहे त्याची बातमी सर्वदा उत्तम प्रकारे ठेवण्याची व्यवस्था करावी हा होय. ह्या बाबतीत एक क्षण हलगरजीपणा केला तर त्याचा परिणाम लज्जास्पद होऊन तो पुढे कैक वर्षेपयत भोगावा लागतो त्या हंगमखोर शिवाजीला माझ्या गाफीलपणामुळे माझ्या हातून सुद्धन जाता आले, आणि त्यामुळे मला माझ्या सगळ्या मोहिमात आमरण अपयश आले ?”

ह्या आध्याच्या प्रयाणात आणखी एक गोष्ट घडल्याचे काही मुसलमान बखरकार लिहितात ती अशी महाराज बादशहाच्या भेटीस दरवारात गेले तेव्हा जनानखान्यातील ख्रियास त्याला पाहण्याची इच्छा होऊन त्या पडद्याआड बसून त्याला पाहत होत्या ह्या ख्रियाम ये आंगरेजाची निसानेगम ह्या नावाची एक अविवाहित मुलगी होती तिचे वय त्या वेळी सत्तावीस वर्षांचे होते ती महाराजास पाहून मोहित झाली, व तिची त्याजवर पराकाष्ठेची प्रीति जडली हा वेळपावेतो ती महाराजाची कीर्ति कर्णोपकर्णा ऐकत होती ते मोठे शूर, पराक्रमी, धाडसी व हुशार असून स्वदेश स्वतंत्र करण्याविषयी जीवापाड परिश्रम करीत आहेत असे तिने ऐकिले होते त्याच्या अचाट कृत्याच्या गोष्टी ऐकून तिला नेहमी कांतुक वाटत असे त्याप्रमाणेच त्याचे पाडाव झालेल्या शत्रूशी मोठ्या औदार्याचे वर्तन, मातापितराशी अत्यंत प्रेमाची वागणूक, स्वधर्मातील देवावर त्याची अतिशयित भक्ति ह्याविषयीच्या गोष्टी ऐकून तिला ते फार प्रिय झाले होते शिवाय तिचा बाप एवढा सार्वभौम बादशहा असून, व त्याच्या पदरी शूर सरदार व प्रचंड सेना असून त्याची ते अगदी परवा न करिता स्वराज्यवृद्धि एकसारखी करीत आहेत, हे कळून ती त्याची तारीफ करीत असे असा वीर्यशाली व तेजस्वी पुरुष तिच्या बापाचा दोस्त होऊन त्याच्या दरबारी पाहुणा ह्याणून आल्यावर जेव्हा तिच्या दृष्टीस पडला तेव्हा त्याचें तें तेज वरूप पाहून व दरबारातील स्वाभिमानाचे वर्तन पाहून ती तत्काळ मोहित झाली आणि विवाह करावयाचा तर अशाच योग्य व अप्रतिम पुरुषाशी करावयाचा, नाहीतर जन्मभर अविवाहित राहावयाचे असा तिने आपल्या मनाशी सकल्प केला.

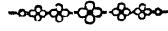
असे सांगतात की, महाराजास हे तिचें प्रेम आपल्यावर जडल्याचे कळलें असून तिच्या वतीने कोणी त्याच्याशी असेंहि बोलणें केले की, तुझी मुसलमानी

धर्माचा स्वीकार कराल तर शहाजादी तुमच्याशी विवाह करण्यास तयार आहे. परंतु महाराज ह्या गोष्टीला मुळीच कबूल झाले नाहीत अशा मोठ्या सार्वभौम बादशहाचा जावई होऊन राहण्यापेक्षा स्वधर्म व स्वजाति ही त्यास विशेष प्रिय वाटली नुमत्या राज्यतृष्णेनेच जर ते प्रोत्साहित झाले असते तर हा संबंध जुळवून ते कदाचित् नर्मदानदीच्या अलीकडे एकंदर दक्षिणेचे पादशहा होऊन राहिले असते परंतु राज्यतृष्णा व विषयवासना यापेक्षा स्वातंत्र्यप्रीति, स्वधर्माभिमान व स्वकुलाभिमान ह्या वृत्ति त्याच्या ठायी प्रबल होत्या, हे ह्या गोष्टीवरून चागले निदर्शनास येते

पुढे ही बेगम स्वनिर्वाणप्रमाणे आमरण अविवाहित राहिली औरगजेब दक्षिणेत आला तेव्हा त्याच्याबरोबर ती इकडे आली होती ती स. १७०२ त ब्रह्मपुरी येथे आपल्या बापाच्या छावणीत मरण पावली तिचा देह जेथे दफन केला तेथे तिच्या बापाने एक सुंदर कबर बांधून त्या गावास बेगमपूर असे नाव दिले ही निसाबेगम चागली शिकलेली होती असें ह्मणतात ह्या बेगमेच्या हृदयात महाराजाविषयी शेवटपर्यंत केवटी आदरबुद्धि वसत होती याचे एक ऐतिहासिक उदाहरण आहे ते असें औरगजेबाने सभाजीस पकडून हाल करून ठार मारल्यावर रायगड किल्ला हस्तगत केला त्या किल्ल्यातून जी माणसें कैद करून आणिली त्यात सभाजीराजाचा एक लहान मुलगा होता त्यास निसाबेगम हिने आपल्याकडे मागून घेतले, व तो आपला नातू मानून त्याचें लालनपालन मोठ्या प्रेमानें आमरण केलें. हाच मुलगा पुढे शाहूराजा झाला हें मर्वास विदित आहेच

१ तिला तिच्या बापाप्रमाणें कुराण मुखोद्गत होतें, व तिनें काहीं कविताहि केली होती असें ह्मणतात (मासीर-इ-अलमगार पण्डित भा. ७ पृ. १९६ व प्रो. सरकार-कृत औरगजेबाचें चरित्र भा. १. पाहा.)

भाग विसावा.

गेलेले किछे व प्रांत पग्न घेतले.

१६६७-६९

महाराज दिव्योम अटकेत पडले हे वर्तमान दक्षिणेत कळताच त्याच्या लोकानी मोगलाच्या प्रातात पुन वामधूम सुरू केली, व पुढे ते अटकेतून सुटून स्वदेशी यावयास निघाले हे समजले तेव्हा त्याच्या सरदारास अविद्वेष चेष येऊन ते मोगलास चोहोकट्टन त्राम देऊ लागले तो इतका की, त्या वेळच्या इंग्रज व्यापाऱ्याचा असा लेख आहे की, ' शिवाजीमहाराज औरगजेबाच्या अटकेतून सुटून पळाले हे खर असेल तर आता ते त्या बादशहाम त्राहित्राहि करून सोडितील आपण हा काय प्रकार केला असे त्याला होऊन जाईल ' हे त्याचे ह्मणणे पुढे खरे झाले

महाराज दक्षिणेत येऊन पोचण्यापूर्वी मोगलाची आणि विजापूरकराची लढाई पुन जुपून मोगलाच्या मन्याची पुष्कळ स्वरावी झाली जयसिंगाने निजापुरास वेढा घातला असता त्याच्या मन्यास दक्षिणेतील शिलेदारानी चाग-लाच हात दाखविला त्यास दाणावरण कोठूनहि मिळेनाशी होऊन त्याच्या सन्याचा पुरा उपासमार झाला शिवाय त्या वर्षी अवर्षण झाल्यामुळे लोकस पाणीहि मिळेनासे झाले विजापूरकराच्या मदतीस गोवळकोड्याच्या कुतुबशहाने फौज पाठविल्यामुळे तर मोगलाचा त्याच्यापुढे मुळीच दम निघेना, आणि औरगजेब काहीं आणखी फौज जयसिंगाच्या मदतीस पाठविना कारण त्याला असा वहीम आला होता की, जयसिंग शिवाजीराजाला आतून वश झाला असून मागेपुढे आपणास तो डोईजड होईल, व शिवाजीमहाराजाशी तो एक होऊन आपल्या सत्तेस धक्का पोचण्यास उशीर लागणार नाही ह्याप्रमाणे औरगजेब दक्षिणेतील मोहिमेविषयी अमळ बेपरवाई दाखवूं लागला तेव्हा अर्थात् जयसिंगाने असा विचार केला की, आपले उमदे रजपूत शिपाई विनाकारण बळी देऊन अप-यक्षाचा वाटा पदरी ध्यावा त्यापेक्षा ही लढाई सोडून परत जावे हेंच नीट दिसते. मग तो शत्रूशी युद्ध करण्याचें सोडून औरंगाबादेकडे पिच्छेहाट कं

लागला तेव्हा अर्थात् शत्रूने त्याचा पाठलाग केला पण नोशूर सरदार त्याच्या तावडीतून जेमतेम निभावून औरंगाबादेस जाऊन पोचला.

शिवाजीमहाराजाकडून जे किल्ले त्याच्या हाती आले होते व जे त्याने त्याच्या मदतीने पूर्वी काबीज केले होते त्याचा योग्य बदोबस्त ठेवण्यास देखील पुरेसे लोक त्याच्यापाशी उरले नव्हते, व त्या कामी लागणारा खर्चहि करण्यापुरते द्रव्य त्याच्या हाती नव्हते यास्तव त्याने घाटावर लोहगड, सिंहगड व पुरंदर आणि कोकणात माहुली व कर्नाळा अशा मुख्य पाच किल्ल्यावर बरेच लोक ठवून देऊन त्याचा बदोबस्त नीट राखिला याशिवाय ज्या किल्ल्यांक गडास अन्नादि-काची सामुग्री मिळण्यासारखी होती त्यावर त्याने थोडेमे लोक ठेविले, आणि ब्राह्मीच्या किल्ल्याचे दरवाजे जाळून टाकून व तटाचे सहज पडण्यासारखे भाग होते ते पाहून टाकून त्यावर लोक ठेवून बदोबस्त करण्याची मुळी गरजच उरू दिली नाही ह्याप्रमाणे जिकडीलतिकडील व्यवस्था लावून जय्यामग औरंगाबादेस जाऊन स्वस्थ बसला असता त्याच्यावर औरंगजेवाची इतराजी होऊन त्याने न्याला परत घेलाविले, व दक्षिणच्या मुंब्यावर यशवतसिंग व शहाजादा मोअ-झीम याची नेमणूक केली हा उमदा व शूर रजपूत सरदार खिन्न होऊन परत चालला असता वाटेत आजारी पडून बऱ्हाणपूर येथे स १६६७ च्या जुलै महिन्यात मरण पावला

इकडे मोगोपत पिंगळ्याने मोगलानी अजीवात सोडून दिलेल्या किल्ल्याची पुन दागदुजी करून त्यावर आपली ठाणी बसविली, व त्याच्या आमपासच्या मुलखावर आपला अमल पुन स्थापित केला ज्या किल्ल्यावर मोगलाचा बदो-बस्त अमळ वेताचाच होता तेथल्या लोकांस हुसकून लावून ते पुनरपि हस्तगत करण्याचा क्रम त्याने निरलसपणे चालविला ह्याप्रमाणे महाराज परत दक्षिणेन येऊन दाखल होण्यापूर्वी मोगलाकडे गेलेले बरेच किल्ले त्याच्या सरदारानी पुन हस्तगत केले, व ते परत आल्यावर सगळा कल्याणप्रात त्यानी पुनरपि काबीज केला^१

जयसिंग व दिलेरखान याच्याबरोबर एवढी मोठी फौज देऊन दक्षिणदेश काबीज करण्याकरिता त्यास पाठविले असून काहींएक उपयोग झाला नाही, शिवाजीमहाराज हातीं सांपडले होते तेहि सुद्धा गेले, व बिजापूरकर व भाग-

१ कल्याणभिवडी मोगलाच्या हाती पुढे बरेच दिवस होती असे प्रो सरकार झणतात

नगरकर एक झाले असून त्यास आणखी शिवाजीमहाराज जाऊन मिळाले ह्याने दक्षिणेतील मोगली सत्तेचें समूळ उत्पाटन होण्यास विलंब लागणार नाही, असे विचार औरंगजेबाच्या मनात येऊन त्याने स्वतः दक्षिणेत स्वारी करण्याचा बेत केला होता इतक्यात उत्तरेकडे काहीं कुरवूर उपस्थित झाल्यामुळे त्याला तिकडे जावे लागून हा बेत रद्दित करावा लागला. शिवाजीमहाराजासारखा महापराक्रमी पुरुष आपण आपला व दशत्रु करून सोडिला याची त्याला मोठीच धास्ती लागून राहिली बरे, शहाजाद्याला व यशवंतसिंगाला ही दक्षिणेतील मोहीम मागून त्याच्या ताब्यात मोठी फौज द्यावी तर त्यात आपल्या मुलाचा पराजय झाल्याने आपला सगळा आव जाणार, व त्याला यदाकदाचित् जय आला तर तोच तिकडे फदफितुरी करून आपणास मोजिनासा होईल, ह्या वहिमाने त्याने त्यास ही मोहीम मागितली नाही ह्या अशा वहीमखोरपणाचा व दिरगाईचा पुरा फायदा आमच्या प्रतापशाली चरित्रनायकाने हवा तसा घेण्यास बिलकुल आळस केला नाही

सुलतान मोअझीम व यशवंतसिंग याची दक्षिणच्या सुभ्यावर नेमणूक झाली ती महाराजाला पुष्कळ अनुकूल झाली त्यानी दिल्लीस असता यशवंतसिंगाशी स्नेह केला होता हा रजपूत सरदार मोठा बाणदार व स्वधर्माभिमानी होता औरंगजेबाने आपल्या बापाविरुद्ध बंड केले तेव्हा हा पहिल्याने त्याच्या विरुद्ध होता, परंतु पुढे त्याची सरशी होण्याचा रंग दिसला तेव्हा हा त्यास सामील झाला होता तरी हा औरंगजेबाच्या फारसा विश्वासातला होता असें नाही त्याचा मोठा दोष काय तो द्रव्यलोभ हा होता परंतु हा त्याचा दोष महाराजाच्या पथ्यावर चागला पडला. 'हें द्रव्याचें लालची पेढीचें ढोर आहे,' असा महाराजाचा त्याच्याविषयीं अभिप्राय होता. त्यानी त्याला मुबलक अवदानें चारून अगदीं आपलासा करून घेतलें शहाजादाहि स्वभावानें फार चागला असून मनाचा थोर व शूर होता बापाचा वहीमखोरपणा त्याच्यात बिलकुल नव्हता. तो हाताचा सडळ असून ऐषआराम त्याला फार आवडत असे त्याला कोणी कांहीं सांगितलें असता त्याचें मन सहज फिरत असे. यशवंतसिंगाचें त्याच्यावर फारच वजन असे त्याच्या सागण्याबाहेर तो फारसा जात नसे. ह्याला दक्षिणेत पाठविताना बादशहानें असें बजावून सांगितलें होतें कीं, 'तुम्ही शिवाजीराजांच्या गळां पडूं नका. तुमच्या हातून त्याच्याशीं मसलत निभाषणार नाही. त्यांच्याशीं होतां होईतो द्वेष करूं नका. त्यांनीं आजपर्यंत पुष्कळ

सरदारास वुडविलें आहे तशी तुमची दशा झाल्यास दुर्लौकिक होऊन पातशा-
हीस अपाय होईल. यास्तव त्याच्याशी सलोखा करून आपला तिकडील प्रात
राखा ' बादशहाच्या ह्या सूचनेप्रमाणें शहाजाद्याच्या मनात शिवाजीमहाराजांशी
तह करण्याचें होतें ते दिन्नीस गेले तेव्हा त्यास अटकेत ठेवण्याचा प्रयत्न
बादशहाने केला होता तो ह्या शहाजाद्यास मुळींच पसत वाटला नव्हता
शिवाजीमहाराजासारखा शूर व हुशार अमीर हानीं राखण्यातच हित आहे असें
त्याचे मत होते

असें सांगतात की, हा शहाजादा दक्षिणेत येत आहे असें कळलें तेव्हा
महाराजांनी गरीब शेतकऱ्याचा वेश धारण करून, त्यास ब्रह्मपुरीजवळील
एका गावी गाठून काहीं दहीं नजर केले ते उत्कृष्ट आहे असें पाहून
शहाजाद्याने त्याचा स्वीकार केला व ते आपणास भोजनाच्या वेळी वाढावयास
सांगितले. त्या दह्यात एक मेणाची गोळी त्याला सापडली ह्या गोळीत एक
चिन्नी होती. तीत महाराजांनी अमा मजकूर लिहिला होता की, ' माझ्याशीं
युद्ध करून विजय संपादण्यास पराक्रमी शहाजादा येत आहे तो कसा आहे हे
खत डोळ्यांनी पाहावे ह्मणून मी ही युक्ति योजिली ' यावरून शहाजाद्याच्या
मनात महाराजाविषयी कोणती वृत्ति उत्पन्न झाली असेल याची कल्पना महज
होण्यासारखी आहे अशा युक्तिमान् व माहसी पुरुषाशी विरोध करणें मांडे
धोक्याचे आहे अशी त्याची पुरी खात्री झाली आरगावादेस येऊन पोहचल्यावर
त्याने यशवंतसिंगाकरवीं महाराजाशी तहाचे बोलणे लाविले महाराजांनी

१ प्रो मरकार अखबरात नावाच्या यवनी बगराच्या आचाराने असे ह्मणतात
की, शिवाजीमहाराजाम आपल्या राज्यमत्तेची नीट व्यवस्था लावावयाची होती,
आपल्या किल्ल्याची दागदुजी करून त्यावरील बंदोबस्त नीट करावयाचा होता
आणि पश्चिम किनाऱ्यावर शिंदी व अदिलशहा याम पुग शह देऊन तिकडाले आपल्या
मत्ता वाढवून दृढ करावयाची होती, ह्मणून त्याला ह्या वेळी मोगलाशी सलोखा
राखावयाचा होता ह्या हेतूने त्यांनी औरंगजेवाम असे पत्र लिहिले की, बादशाही
सैन्य मजवर पाठवित्याची खबर मला लागली आहे ही ऐकून माझा पाचावर धारण
बमली आहे. मी पुनरपि बादशहाचा अकित होण्यास तयार आहे आणि माझा मुलगा
सभाजी याच्याबरोबर चारशे लोक देऊन मोगलाच्या लष्करात त्याला पाठविनें, हें
त्याचे ह्मणणे बादशहानें मनास आणिलें नाही. तेव्हा महाराजांनी यशवंतसिंगास
शहाजाद्यापाशी मध्यस्थी करण्याविषयी असे पत्र लिहिलें की, बादशहाने माझा अन्हेर
केला आहे, नाही तर मी त्यास कदाहार प्रात पुनरपि जिंकून दिला असता माझा जीव

यशवंतसिंगास द्रव्याची लालूच दाखवून पूर्वीच आपलासा करून घेतलें होते. यास्तव आपणास अनुकूल असा तह करून घेण्यास त्याला मुळीच कठीण गेलें नाहीं. मोगलबादशहाशी एवढ्यात पुरा विरोध करणें हिताचे नाहीं असें त्यास चाटत होते, व तशात शहाजाद्यासारख्या उमद्या पुरुषाशी स्नेह जुळवून ठेविल्याने आपला डाव मागेपुढे साधणे सुलभ होईल, असें त्याचें धोरण होतें. तेव्हा शहाजादा आपण होऊन सलोखा करण्यास उद्युक्त आहे असें कळल्यावर महाराजानी बाळाजी आवजी चिटणीस यास मोठा लवाजमा देऊन यशवंसिंगास पाठविले त्यात त्याचा हेतु अर्थात् असा होता की, शहाजाद्याचा वास्तविक मनमोबा काय आहे तो नीट कळावा त्यानी त्याला नजराणा द्यावून बहुमोल वस्त्रे, जवाहीर व हत्ती अशी पाठविली यशवंतसिंगाने चिटणिसाला शहाजाद्याकडे नेलें तेव्हा तो त्याला झणाला “ आमचे महाराज जयसिंगाच्या विद्यमाने तहनामा ठरवून बादशहाच्या मुलाखतीस दिल्लीदरबारां गेले तेथे समक्ष मुलाखत झाल्यावर कित्येक मुद्याचा पक्का ठराव करून घेऊन बादशहाची नोकरी पतकरून राहावयाचे असा त्याचा इरादा होता जयसिंग, रामसिंग वगैरे मातबर सरदारानी मध्यस्थी केली असून बादशहास त्याचा विश्राम न वाटून त्याने त्यास अटकत ठेविले हे काहीं नीट झाले नाहीं ’ त्यावर शहाजाद्याने येणें-प्रमाणें उत्तर केले “बादशहाच्या मनात शिवाजीमहाराजाविषयी विपरीत भाव काहीं एक नव्हता, व हल्लीहि नाहीं त्याचा मानस एवढाच होता की, उभयतामधील प्रपंच मुळीच नाहींसा व्हावा, व राजानी त्याच्या पदरी सरदारी पतकरून राहावे परंतु त्यास ते पसत झाले नाहीं तेव्हा त्यास दपटशहा देऊन आपल्याकडे ठेवून ध्यावे अशा विचाराने त्याने त्यास प्रतिबध्दात ठेविलें राजास अर्थात् ते न मानून ते नेथून निसटून आले आझास बादशहाने येते वेळी अशी आज्ञा केली आहे की, ‘ राजाशीं विरोध करूं नये त्याच्यासारखे पुरुष मांग झाले नाहींत व पुढे होणार नाहींत झणून ते आमच्या पदरी राहावे ह्यासाठी आम्ही प्रयत्न केला, पण तो विफल झाला आता झाले ते ठीकच झाले त्याची मज्जा तिकडेच राहावें अशी आहे त्यापेक्षा त्याच्याशी पूर्वी झालेले करार कायम

वचावण्याकरिता मी जाण्याहून पळून आला माझा माहाय्यकता मिर्जा राजा जयसिंग नर मरण पावला तुम्ही माझ्यासाठी रदवली करून मला माफी करावयास लावा, झणजे मी माझा मुलगा मनाजी याम माझे लोक देऊन शहाजाद्याच्या नोकरीस पाठविलो

करून त्यांच्याकडून कामगिन्या करून घ्याव्या व त्याच्या विचारें वागावें, आझांस काहीं वाकडे करणें असते तर त्याच समयी करितो ' हें असें बादशहाचे झणणें आहे त्यावर आपला काय मनसोबा आहे तो कळवावा ”

हें असें शहाजाद्याशी भाषण झाल्यावर त्याचा हेतु कसा काय आहे ते चिटणिसानें महाराजांस लिहून कळविलें तेव्हा महाराजानी त्याच्याशीं तह करण्यास राजी होऊन तहाची कलमे कशी असावी हे उभयताच्या विचाराने झलें ती कलमे अशी होती (१) परस्परांनी परस्पराशी इत पर म्नेहभावाने रागावे, (२) पूर्वी झालेला तह कायम करावा, (३) उभय पक्षाचे परस्परा-वेषयीं दिलेला फौज मोगलाच्या हुमकेस पाठवू नये, व परस्पराच्या भेटीमुलाखती होऊ नयेत. (४) फौजेच्या वर्चास काहीं मुलूख लावून दित्यास तूर्त पाच हजार फौज महाराजाना मोग-राच्या कुमकेस पाठवावी, (५) पूर्वीच्या तहात ठरल्याप्रमाणे सभाजीस पाच हजार स्वाराची मनसब द्यावयाची, तिच्या सरंजामामाठी वऱ्हाटप्रातातील आवडत बालापूर हे तातुके लावून द्यावे, (६) पचाच्या कराराप्रमाणे चौथाई व सर-दशमुखी हे हक्क वसूल करण्याची महाराजास पर्ण मुभा असावी (७) आणि नेजामशाहींतील व अदिलशाहींतील जे किल्ले व प्रांत महाराजापाशी स ग्या आहेत ते त्याच्याकडे राहू द्यावे ' हा असा तहनामा होऊन त्यावर शहाजा-गाने आपली सही केली, आणि महाराजास असें सांगितले की, 'तुम्ही तहाच्या या अटी नमूद करून एक अर्ज आझास केवळ बाट्यापचाराथ करावा, झणजे आझी तो बादशहाकडे स्वताची शिफारस करून पाठवून देऊं ' ह्या मूचनेप्रमाणे अर्ज तयार करून तो शहाजाद्यानें औरंगजेबाकडे पाठवून दिला व त्यावर अशी मोठी नोराची शिफारस लिहिली की, 'शिवाजीमहाराजामारखा महाप्रतापी पुरुष आपणाम पुनरपि असा अल्प मायासाने वश होत आहे तर त्याच्या अटी कबूल करून याशीं स्नेहभाव जोडावा ' हा शहाजाद्याच्या शिफारशीमह गेलेला अर्ज बादश-हास त्या वेळी मंजूर करणे सोडिचे वाटले, व त्याने महाराजास 'राजा' हा किताब देऊन सभाजीस देऊ केलेली मनसब कायम केली आणि वऱ्हाटप्रातात त्याला जी जाहगीर करून द्यावी असें सुचविलें होतें, तिची मनद पाठवून दिली.

१ चिटणीस म्हणता की, ह्या तहनाम्याअन्वये पत्रा माझून दिलेले मत्तावाम किल्ले पुन मोगलाच्या स्वार्धान करावे लागले

२ रा. राजवाड्याचा आठवा खंड पृ १७ पाहा

ह्या नवीन मिळालेल्या जाहगिरीची व्यवस्था लावण्यासाठी रावजी सोमनाथ नावाच्या एका ब्राह्मण कारकुनास मोकासदार असा नवा किताब देऊन योग्य सरंजामानिशी महाराजानी रवाना केले. सभाजी मोगलाचा मनसबदार झाल्यावरून त्याच्याबरोबर प्रतापराव गुजरास पांच हजार खारानिशी देऊन औरगाबाडेस पाठविले (सन १६६७ आक्टोबर) त्याची शहाजाद्याने मोठ्या सन्मानानें भेट घेऊन त्याला राहावयास स्वतंत्र जागा नेमून दिल्ली व तो एक नवाच पुरा वसविला, परंतु सभाजीचे वय ह्या वेळीं अगदी अल्प असल्यामुळे त्याला शहाजाद्याने परत पाठविले, व प्रतापराव गुजरास आपल्यापाशी खारसह ठेवून घेतलें महाराजानी स्वतः मनसबदारी स्वीकारून मोगलाची ताबेदारी पतकरण्याचें प्रमग मोठ्या युक्तीने टाळला

ह्या सलोख्यामुळे पुणें, मुपे वगैरे प्रात महाराजाच्या कबजात पुनरपि बिनतकार येऊन पत्रांच्या तहाने हातचा गेलेला बहुतेक मुलूख त्यास मिळाला मात्र पुरदर व सिहगड हे किळे त्याच्या हाती अद्यापि आले नव्हते ^१ ही अशी लालच महाराजास दाखविण्यात त्या कपटी बादशहाचा मतलब अर्थात् हा होता कीं, त्याला असे फुसलावून पुनरपि आपल्या कावृत्त आणून त्याचा पुरा घात करावा परंतु शहाजाद्याचा उद्देश असा बिलकुल नव्हता तो जात्या उदार व मनाचा निष्कपटी होता

असें सांगतात कीं, ह्या शहाजाद्याला आपल्या बापाचा कपटी स्वभाव व वहीमखोरपणा सहन न होऊन त्याने त्याच्याविरुद्ध बंड करण्याचा घाट घातला व शिवाजीमहाराजापाशी मदत मागितली ह्या गोष्टीचा त्यास अदेशा येऊन त्यानी शहाजाद्यास असा निरोप पाठविला कीं, 'तुमची व बादशहाची खरीखुरी लटाईं सुरु झाली ह्याणजे मी आपल्या फौजेनिशी तुमच्या लोकरास येऊन मिळतो' महाराजाम आपला सशय आला असें लक्षात येऊन शहाजाद्यानें त्याची खात्री होण्यासाठी आपल्या सैन्यामहवर्तमान उत्तरेकडे कूच केले, व पुनः महाराजाना निकडीचा निरोप पाठविला, व त्याचा संशय दूर व्हावा ह्याणून आपल्या वतीचे मोठमोठे हुद्देदार नेमिले. त्यावर महाराजानी असा जबाब पाठविला कीं, दक्षिणेंतील तुमच्या मुलखाचे रक्षण तुमच्या पश्चात् मी इकडे राहून करितो. तुमचे सैन्य बादशहाशी लढण्यास पुरेसे आहे इतकेहि करून तुमचा पराभव

१ प्रो सरकार ह्याणतान की, चारुण खेरीज करून कोणतेच किले त्याच्या हातीं परत आले नव्हते असें दिमतें

झाल्यास माझ्या अमलांतील प्रातात तुझी खुशाल येऊन राहावे' ह्या नंतर शहाजाद्याने महाराजास आपल्या सर्व सैन्याचे आधिपत्य तुमच्याकडे देतो असे आमिष दाखविले, परंतु त्यासहि ते लुब्ध झाले नाहीत शेवटी त्यांचे साहाय्य न मिळाल्यामुळे शहाजादा हताश होऊन माघारी फिरला व आपल्या बापाची क्षमा मागून पुनः औरंगाबादेस येऊन राहिला महाराजानी त्याला ह्या प्रसंगी साहाय्य केले नाही ह्या गोष्टीचा राग तर त्या थोर मनाच्या शहाजाद्यास आला नाहीच, परंतु उलट तो त्याच्याशी अधिकाधिक स्नेह वाढविण्याचा प्रयत्न करू लागला ^१

औरगजेबाने शहाजाद्यास असे सांगून पाठविले की, 'शिवाजीमहाराजाम अदिलशाही व कुतुबशाही प्रातावर स्वाऱ्या करण्यास उत्तेजन द्यावे त्या अशा रीतीने कमजोर झाल्या ह्मणजे आपणास त्या बुडविण्यास कठीण जाणार नाही त्या प्रातावर स्वाऱ्या करून जो मुल्लख ते काबीज करितील त्यातला काहीं त्याच्या सरजागास ह्मणून लावून द्यावा' बादशहाच्या ह्या सूचनेप्रमाणे महाराज त्या •मुलखात वारवार स्वाऱ्या करू लागले. मोगलसैन्याच्या मदतीने शिवाजीमहाराज आपला उरलेला मुल्लख काबीज करू लागले आहेत असे पाहून विजापूरकरानी मोगलाशी तह करण्याचा मानस दर्शविला त्याप्रमाणे उभय पक्षांमध्ये तह होऊन असे ठरले की, सोलापूरचा किल्ला व त्यालगतचा अठरा हजार होन वसुलाचा मुल्लख विजापूरकरानी मोगलास द्यावा ह्या तहाची हकीगत महाराजास कळताच त्यानी यशवंतसिंग व शहाजादा यास भेटून त्याच्याकडून असे कबूल

१ मनुस्मा ह्मणतो की, औरगजेबाने शहाजादा मोअश्मि याने हे सोर्टन वड उपरिधन करावयास फर्माविले हांते यात त्या कपटी बादशहाचा तिहेरी हेतु होता एक तर शिवाजीमहाराजाम पुनरपि फसवून गिरफदार करावे, दुमरा हेतु असा की, आपल्या मेनापतीचे इमान कमाम लावावे, आणि तिमरा हेतु असा की, पुढे कधी मोअश्मि याने बादशहाविरुद्ध खरेखुरे वड उभारले तर त्याचा कोणाम विश्राम धेऊ नये प्री सरकार (पृ २१२-२१९) ह्मणतात की, औरगजेबाने म १६७० त दिल्लीखानास शहाजाद्याच्या मदतीस पाठवून महाराजावर चढाई करावयास फर्माविले असता त्या शैघाचे भाटण होऊन त इतके विक्रोपाम गेले की, उभयतामध्ये लढाई सुरू जाणी आणि निल्या बहुतेक बडाचे स्वरूप आले ह्या लढाईच्या वेळी शहाजादा व यशवंतसिंग यानी दिल्लीखानाचा खानदेशात पाठलाग केला, आणि त्यानी शिवाजी महाराजाला मदतीस बोलाविले. महाराजाशी त्यानी ह्या वेळी उगीच नावाला लढाई सुरू केली होती.

करून घेतलें कीं, त्यानी विजापूरकरांच्या व भागानगरकरांच्या राज्यात वाटेल तशी धामधूम केली तरी त्याकडे मोगलसरदारानीं कानाडोळा करावा. असा बंदोबस्त करून महाराजांनी अदिलशहाच्या मुलखांत चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क वसूल करण्याचा धूम धडाका चालविला ह्या त्याच्या मतत होणाऱ्या त्रासापासून आपला मुलूख सोडविण्याच्या इराद्यानें अदिलशहाचा वजीर अबदुल महमद यानें महाराजाशींही तह करून त्यास वर्षास तीन लाख होन खंडणी देण्याचें पुन कबूल केले^१, व त्यानी अदिलशाही मुलखात कोणत्याहि निमित्ताने गडबड करूं नये असें ठरले हाहि तह त्या वजिरानें गुप्तपणें केला कारण हिंदूशी तह करून त्यास खंडणी देण्याचे कबूल केल्यास यवनी बादशाहीचा पाणउतारा केला असे दरबारच्या अमीरउमरावास वाटून त्यानी नसता गोंधळ माडला असता, परंतु खुद्द अदिलशहाम हा तह पसत होऊन त्याने महाराजाचा वकील विजापूरच्या दरबारात ठेवून घेतला ह्या वकिलीच्या कामगिरीवर शामजी नाईक पाडे ह्याची महाराजांनी नेमणूक केली^२

हा असा अदिलशहाशी तह होऊन त्याच्या राज्यात मोहिमा करण्याचे बंद पडलें तेव्हा महाराज कुतुबशाहाच्या मुलखाकडे वळले, व त्यात वेळोवेळा स्वाऱ्या करून देश लुटून उभस्त करूं लागले त्या बादशहाला महाराजाचें पारिपत्य करण्याचे सामर्थ्य मुळीच नव्हते त्यात आणखी त्याला मोगलाचें पाठबळ आहे असें कळत्यावर तर त्याच्याशी युद्ध करण्याचे त्याला धैर्य होईना तेव्हा त्याची ही आपल्या राज्यावरील झडप बंद करण्यासाठी त्याला सामोपचाराचाच उपाय योजणें भाग पडले, आणि त्याचे दिवाण मादण्णा व आकण्णा यानीहि त्याला अशीच मसलत दिली मग ह्या हिदु दिवाणाच्या मध्यस्थीने कुतुबशाहाने

^१ कित्येक बरपरकारांच्या मने ही खंडणी मान लाख होन ठरली होता असे आहे हा खंडणी देण्याचा करार विजापूरकरानी अर्थात् दुमन्यांदा केला होता.

^२ हा असा विजापूरकरांशी तर झाल्याचे प्रो सरकार लिहीत नाहीत तथापि त्या वेळच्या सुरत वगेरे ठिकाणच्या इंग्रेज व्यापाऱ्यांच्या लेखाचे उतारे त्यानी दिले आहेत त्यावरून असे दिसते की, महाराजाचा ह्या वेळी विजापूरकराशी कोणत्याहि प्रकारचा बरेखंडा चालू नव्हता (पृ २०४ व ३१६) ज्याच्या शकावलीत हा तह १६६७ च्या मे महिन्यात झाल्याचा उल्लेख आहे ह्या शकावलीत बाबाजी नाईक पाडे याम वकील नेमल्याचें नमूद केलें आहे मागे तेराव्या भागात अदिलशहाचा वजीर अबदुल महमद याने महाराजाशी गुप्त तह केल्याचा उल्लेख आहे, त्या वेळी हा शामजी नाईक वकील होता.

महाराजाशी संधि करून असें ठरविलें कीं, त्यानें 'त्याला प्रतिवर्षी पाच लाख रुपये खंडणी द्यावी, परस्परांनीं परस्पराशी इत पर स्नेहभावानें वागावे, व परस्पराचे वकील परस्पराच्या दरबारीं राहावे' ह्या कराराअन्वये महाराजांनीं निराजी रावजी नावाचा वकील तानशहा कुतुबशाहाच्या दरबारी ठेवून दिले.

ह्याप्रमाणें ह्या दोन्ही पादशाहतींस दीन करून त्याच्यावर वार्षिक खंड बसविल्यावर महाराज कोंकणपट्टीकडे वळले तेथे अजून फिरंगी व शिंदी याचा सुळसुळाट चालू होता तो मोडून काढून सर्व कोंकणप्रातावर आपली सत्ता निर्वेध बसवावी असा त्याचा हेतु होता मग त्यानी गोव्यावर अकस्मात् घाला घालून तेथील फिरंग्यास हाकून देण्याचा बेत केला परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं असें दिसते त्याच्या व महाराजाच्या ह्या समयी झालेल्या युद्धप्रसंगाचें वर्णन कोठेहि आढळत नाहीं त्यावरून ते मुळी झालेच नसावे असें वाटते नंतर त्यानी शिंदीचा जंजिरा हस्तगत करण्याचा पुन एकवार मोठ्या जोराचा प्रयत्न केला, परंतु त्याचा काहींएक उपयोग झाला नाहीं असें सांगताना की, शिंदी ह्या वेळी बराच जेरीस येऊन त्याने मुंबईच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांपाशी मदतहि मागितली होती ह्याप्रमाणे महाराजाचे हे दोन्ही बेत ह्या वेळी असिद्ध राहिले

१ खाफीखान (इल्लिअट. मातवा भाग, पृ २८६-८७) ह्मणतो की, शिवाजी महाराजांनी आश्याहून परत आल्यावर गोवळकोंड्याचा सुलतान अब्दुल कुतुबशाहा याची भेट घेऊन त्याच्याशी सगनमत केले आणि त्याचे ज किले विगापुरकरानी काबीज केले होते ते परत घेऊन देण्याचे वचन त्यास दिले त्याप्रमाणे त्यानी हे किले जिंकून त्यातले काही कुतुबशाहाम दिले व काही आपल्या ताब्यात ठेविले, परंतु ज्या किल्याची नावे खाफीखान देतो त्यातले कित्येक पुढे काही दिवसानी महाराजांनी जिंकिले असे दिसते शिवाय हाच बखरकार पुढे ह्मणतो की, महाराज सुलतान अबुलहसन गादीवर बसल्यावर दोनतीन वर्षानी पहिल्याने हैद्राबादेस [भागानगरीस] गेले मदराल तहाची हकीगत मराठा बखरीच्या व रकॉट्टत दक्षिणेच्या इतिहासाच्या आधाराने दिली आहे ग्राट टफहि ह्या तहाचा उल्लेख करितो. जेध्याच्या शकावलीत अमा उल्लेख आहे की, निराजी रावजी यानें कुतुबशाहाशी म. १६७२ च्या जून महिन्यात तह करून एक लाख होन खंडणी त्या सुलतानानें द्यावी असा करार केला असून त्यापैकी ६६००० होन महाराजाकडे आणून दिले. ही खंडणी सुलतान अबुल हसन गादीवर बसल्यावर पुनरपि आपली घेतली असावी असें दिसतें. स. १६६९ च्या सुमारास निराजी औरंगाबादेस मोगलांजवळ प्रतापराव गुजराबरोबर होता असा जेध्याच्या शकावलीत उल्लेख आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणे अदिलशहा, कुतुबशहा व मोगल यांच्याशी तह होऊन जिकडेतिकडे स्थिरस्थावर झाल्यावर महाराजाला एकदोन वर्षे थोडीशी विश्रांति मिळाली ह्या विश्रांतीचा उपयोग त्यांनी संपादिलेल्या राज्याची व्यवस्था नीट लावण्याकडे केला ही व्यवस्था कशी काय लाविली तें पुढे एका स्वतंत्र भागात सविस्तर कथन करूं. येथे पूर्वकथानुपंगाने पुढे काय घडलें त्याचे निवेदन करूं.

कोणाच्याच प्रातावर स्वाभ्याशिकाऱ्या करण्याची सोय न राहून महाराज ह्या वेळीं स्वस्थ बसले तेव्हा पुणकळाचा असा समज झाला की, त्यास त्याच्या हेतूप्रमाणें स्वराज्यप्राप्ति होऊन त्याच्या सर्व इच्छा तृप्त झाल्या आता ते संपादित राज्याचा नीट बंदोबस्त राखून स्वस्थ राहतील मोगलाशी लढण्याचा त्याच्यात वकूब असता तर ते पुन त्याच्याशी तह करून त्याचे अकित झाले नसते ह्यापुढे ते मोगलसुभेदाराला नजरनजराणे पाठवून त्यास खुष राखून त्याच्या तंत्राने वागतील व फार तर स्वसंपादित दौलत काहीं दिवस कायम राखतील. परंतु हा लोकाचा समज अगदी चुकीचा होता असें त्याच्या पुढील चरित्रक्रमावरून सहज ध्यानात येईल मोगलाशीं टक्कर द्यावयास सध्या आपली तयारी असावी नशी नाही हे महाराज पूर्णपणें जाणून होते तेव्हा त्याच्याशी तूर्त स्नेहभावच राखावा असें त्यास वाटलें वरें, विजापूरकर व भागानगरकर यांच्याशी केलेला तह मोडून त्याच्या राज्यात पुनरपि धामधूम करूं लागल्यास ते दोन्ही पादशहा एक होऊन आपल्याशी सग्राम करण्यास सिद्ध होतील, हे त्यास आता पक्के करून आलें होते. कारण नुकतेंच विजापूरकराचे मोगलाशी युद्ध जुपले होते त्यात कुतुबशहाच्या मदतीनें अदिलशहाने मोगलाच्या सरदाराचें काहींएक चालूं दिले नव्हते तेव्हा असाच एकोपा ते पुन करितील असा दृढसंभव होता यास्तव मोगलाचाच आश्रय धरून राहणें आपल्या हिताचे आहे असें महाराजाच्या लक्षात पूर्णपणें येऊन चुकलें होते शिवाय त्या पादशहातींशीं विरोध प्रकट करून युद्धास सिद्ध झाल्यास मोगलसुभेदार आपणास साहाय्य करितील अशी आशा महाराजास मुळीच नव्हती कारण, एक तर मोगलाचा विजापूरकराशीं नुकताच तह झाला होता, व दुसरें असें की, काफर यवनपादशाह्या बुडविण्यास उद्युक्त झाला असता त्याम औरंगजेबासारखा कट्टा स्वधर्माभिमानी बादशहा साहाय्य करील हें सहसा संभवनीय नव्हतें. हें सर्व ध्यानात आणून महाराजानी ह्या वेळीं

मोगलांच्याच तंत्राने वागून कुतुबशाही व अदिलशाही हक्कहक्क कमजोर करण्याचा विचार मनात आणिला. आणखी असें की, औरंगजेबाच्या मनात दक्षिणेतील ह्या दोन्ही पादशाहती बुडवून टाकून तेथे आपली सत्ता स्थापित करण्याचा विचार पुष्कळ दिवस वागत होता, व तर्हिसद्धर्थ त्यानें हा काळ पावेतो अनेक प्रयत्नहि केले होते. असाच उद्देश महाराजांचाहि होता तेव्हां एका भक्ष्याच्या प्राप्तीसाठी दोन सिंह जेथे टपलेले असतात तेथे जो सिंह अद्यापि बाल्यदशेत आहे त्याने दुसऱ्या जरठ सिंहाशी एकदम स्पर्धा करूं जाणें अविचाराचें होणार असून अपेक्षित भक्ष्यालाभ न होता जवळ असेल नसेल तेहि सर्वे जावयाचें हे महाराजास समजत असे यास्तव आपले स्नायु मजबूत होऊन आपल्या दाढा व पंजे सुट्ट होत तोपर्यंत त्या बड्या सिंहाशी सलोखा राखून त्याच्या तंत्राने जो काहीं अपेक्षित भक्ष्याचा अंश प्राप्त होईल तो ग्रहण करावा, व हा आधीच जरठ झालेला सिंह सृष्टिक्रमानुसार अशक्त व रोड झाल्यावर त्याने मिळविलेले हे संबंध भक्ष्य व त्याचे पूर्वीचें काहीं असेल तेहि हक्कहक्क हाताशीं घालावे असें त्याचें धोरण होते हे अगदी योग्य होते, व हे साधण्याचा रगहि थोडथोडा दिमूं लागला होता मोगलाशीं सख्य केल्यामुळे कुतुबशाहा व अदिलशाहा यांच्यावर महाराजाचा पुरा शह बसून ते त्याला पूर्वाक्त प्रकारें वार्षिक खंड देण्यास तयार झाले

पण हे मोगलाशी केलेले सख्य फार दिवस टिकलें नाहीं. त्या वहीमखोर मोगल बादशहाला लवकरच असें वाटूं लागलें की, शिवाजीमहाराजानी आपणास मानभावी नम्रता दाखवून केवळ भुरळ घातली आहे शहाजादा व यशवंतसिंग यास अनेक प्रकारीं लालूच दाखवून हे आपला डाव साधणार आहेत असा संशय त्याच्या मनात पुरा भरून त्याने शहाजाद्यास असा हुकूम पाठविला की, शिवाजी महाराजाशी अशा सलोख्याने वागणे ठीक नाहीं ते अधिकच बळावत चालले आहेत त्याचा दक्षिणेतील यवनी पादशाहतीवर पुरा डोळा असून ते त्या घेण्याच्या उद्योगात आहेत त्या हस्तगत करून ते प्रबळ झाले झणजे आपल्याहि पादशाहतीवर उलटतील मग त्यास आटोपणें ऋठीण जाईल त्या यवनी शाहींतील जे कोट, किल्ले व प्रांत त्यांनी आमच्या साहाय्यानें घेतले त्याचें उत्पन्न त्यांनी आमच्या पोत्यास जमा करावे ते न करिता त्याचा उपभोग ते आपणच घेत आहेत, हे काहीं ठीक नाहीं. यास्तव त्यांच्याशी केलेला तह मोडून त्यास दिलेले किल्ले व प्रांत माघारीं घ्यावे, त्याची फौज आपल्या मदतीस झणून ठेवून घेतली आहे ती माघारी पाठवावी, किंवा साधल्यास तिचा नाश करावा, आणि

प्रतापराव गुजर, शिवाजी महाराज व इतर बडेबडे सरदार यास ताबडतोब कैद करावें ह्या हुकमाप्रमाणें तुझी वागणार नाही तर तुमच्यावर माझी फार इतराजी होईल' हा असा हुकमाचा खलिता दिल्लीहून निघाल्याचें वर्तमान शहाजाद्याच्या गुप्त बातमीदारानी त्याला आगाऊ कळविताच त्याने ही बातमी प्रतापराव गुजराला गुप्त रीतीने कळविली, व आताच्या आता येथून पळून जा, असा त्यास इशारा केला त्याबरोबर प्रतापराव आपले स्वार घेऊन महाराजाचा औरंगाबादेस असलेला निराजी रामजी नावाचा वकील यासह रातारात मोगलाची छावणी सोडून औरंगाबादेहून निघाला, व मुखरूपपणे पुण्यास येऊन दाखल झाला. तिकडे बादशहाचा सदरी निर्दिष्ट केलेला हुकूम शहाजाद्याच्या हातीं पडताच त्याने मराठे पळून जात होते त्याचा पाठलाग करण्यासाठीं काहीं लोक पाठविले, ते अर्थात् अशा उद्देशाने कीं, आपल्या मसलतीने ते पळून गेले असा अदेश बादशहास येऊं नये, परंतु ह्या पाठलागाम पाठविलेल्या सैन्याच्या हातून काहीं एक न होऊन ते परत औरंगाबादेस गेलें मग शहाजाद्याने त्या बादशाही फरमानास असा जबाब पाठविला कीं, मराठे हरामजादे, मोठे लबाड ते आपले फरमान येण्यापूर्वीच आमच्या लष्करातून फरारी झाले त्यामुळें त्यास पकडून कैद करण्याचें साधले नाही हें वर्तमान ऐकताच औरंगजेबाने शहाजाद्याच्या मदतीला दिलेखान व दाऊदखान यास दुसरीकटल्या मोहिमा मोडून औरंगाबादेस पाठविले, त्याशिवाय आणखी कित्येक सरदार उत्तरेकडून पाठविले.

प्रतापराव गुजर सर्व फौज व चीजवस्त घेऊन व शहाजाद्याने गुप्तपणे दिलेला पुष्कळ नजरनजराणा घेऊन सुरक्षितपणें परत आल्याने महाराजास आनंद वाटला मोगलाशी झालेला तह अशा रीतीनें एकाएकी मोडल्याबद्दल त्यास वाईट वाटले नाही कारण त्यास आता स्वस्थ बसून राहणे बरें वाटत नव्हतें. दोन वर्षांची स्वस्थस्ता मिळून आपल्या राज्याची व्यवस्था नीट लागली, व आपल्या एवढ्या फौजेचें दोन वर्षे बिनघोर पोट भरलें यातच त्यास समाधान वाटले

१ बुंदेले ह्मणतो की, बादशहाने सभाजीला दिलेली जाहगीर काढून घेतली ती अशा निमित्तानें कीं, शिवाजी महाराजास दिल्लीस जाताना एक लाख रुपये खर्चासाठी ह्मणून दिले होते, त्याच्या मोबदल्यादाखल ही जाहगीर खालसा करावी असें बादशहाने ठरविलें, त्याप्रमाणें ती जाहगीर मोगलानी परत घेतल्याचे वर्तमान कळताच महाराजानी प्रतापराव गुजरस स्वसेनेसह लागोलाग परत बोलाविलें, व त्यांचे लोक वन्हाडानील जाहगिरीवर होते ते सांपडला नेवढा माल लुटून स्वराज्यास परत आले

भाग एकविसावा

मोगलांच्या मुलखांत पुनः स्वाऱ्या.

१६७०-७२.

मोगलांशीं केलेला सलोखा मोडला तेव्हा महाराजांनी त्यास आपले उग्र स्वरूप पुन दाखविण्यास सुरुवात केली त्याच्या प्रातात त्यानी जिक-इनतिकडून धामधूम आरभिली ह्या समयी त्यानी व त्याच्या लोकानी असा कांहीं विलक्षण जोम व शौर्य हीं प्रगट केली कीं, तशी त्यानीं पूर्वी कधीहि दाखविली नव्हती असें झटले असता चालेल मिहगड व पुरदर हे किल्ले शत्रूच्या ताब्यात होते ते हस्तगत करण्याचा निर्धार महाराजांनी प्रथमत केला याचें कारण असे कीं, ते किल्ले शत्रूच्या हातीं अमल्यामुळे पुणे, चाकण वगैरे प्रातात जाणेंयेणे निर्भयपणे होणें अमळ कठीण असे ह्या किल्ल्यावर जयसिंगराजाने ठेवून दिलेले रजपूत लोक सर्वदा हुशार राहून किल्ल्याचें रक्षण करण्यात चागले दक्ष असत प्रथम सिहगड काबीज करावा असा विचार महाराजांनी केला ^१ ह्या किल्ल्यावर उदयभानु नावाचा मोठा शूर व बलाढ्य सरदार मुख्य होता तो मोगलसरकाराशी पुरा इमानी असल्याकारणाने तो कोणत्याहि उपायाने वश होण्यासारखा नव्हता. त्याच्या हाताखालील रजपूत शिपाई अगदी निवडक व शूर योद्धे होते तेव्हा असा हा सर्व प्रकारें अमेव गड आपल्या हाती येतो

१ जिजाबाईंच्या आग्रहास्तव महाराजांनी हा किला हस्तगत करण्याचे मनात आणिले अम पवाड्यावरून दिमते एके दिवशी जिजाबाई महाराजांशी मोगट्या खेळावयाम बसली अमना डाव महाराजावर आला. तेव्हा तिने ह्याबद्दल मिहगड किला मागितला म्हणून अर्थात् महाराजाला तो मोगलाच्या हातचा कमा तरी काबीज करणें प्राप्त झाले तेव्हा ही कामगिरी तानाजी मालुसरे यास मागावयाचे ठरून तो आपला मुलगा रायबा याच्या लग्नामाठी स्वयामी गेला होता, त्याला आपले मावळे घेऊन ताबडतोब परत येण्याविषयी हुकूम पाठविला त्यावरून तो शूर पुरुष लग्न-समारंभ तहकूब ठेवून लागोलाग राजगडावर महाराजांपाशी आला, असें पवाड्यात झटले आहे.

कसा, हा विचार महाराजास प्राप्त झाला तेव्हां तानाजी मालुसरे^१ पुढें होऊन हणाला की, मजबरोबर माझा धाकटा भाऊ सूर्याजी यास द्यावे व मी निवडीन ते एक हजार मावळे मजबरोबर द्यावे, हणजे मी हा किल्ला हस्तगत करून येतो^२ - त्याचें हें हणणें त्यानी कबूल केलें

सिंहगड हा किल्ला सत्याद्रीच्या पूर्वेकडील बाजूस आहे पुरदरकिल्ल्याच्या टेकड्या ह्या किल्ल्यापर्यंत आलेल्या असून त्यावर जावयास एका उंच व अरुंद कड्यावरून वाट आहे हा कडा पूर्वपश्चिम आहे, आणि उत्तरेकडून व दक्षिणेकडून हा किल्ला एकाद्या विशाल व खडकाळ डोंगरासारखा दिसतो ह्याचा चढाव अर्धा मैलाचा आहे हा किल्लेक भागी केवळ उभा मुळासारखा आहे. इतके उंच चढून गेल्यावर मग काळ्याभोर खडकाचा प्रचंड कडा आहे हा चाळीस फूट उंच आहे ह्या भव्य कड्यावर दगडाचा भक्कम तट बाधिलेला असून त्यावर मोठमोठे वुरूज आहेत. किल्ल्याचा आकार तिकोनी आहे आतील घेर अजमासे दोन मैलाचा आहे किल्ल्यात दरवाजावाचून दुसऱ्या कोठूनहि प्रवेश होणें शक्य नाहीं, असे पाहणारास वाटते. ह्या किल्ल्यावरून पाहिलें असता पूर्वेस नीरानदीचें अरुंद पण सुंदर पात्र दृष्टीस पडते, उत्तरेस विस्तीर्ण मैदानप्रदेश व पुणेशहर नजरेस पडते, व दक्षिणेस आणि पश्चिमेस पर्वताच्या उंच रागा दिसतात त्या दुरून पाहिल्या हणजे जशा काय त्या गगनास जाऊन मिळाल्या आहेतशा भासतात. ह्याच दिशेला रायगड किल्ला आहे

तानाजी मालुसरे हा किल्ला हस्तगत करण्याची प्रतिज्ञा करून रायगडावरून एक हजार मावळ्यानिशीं निघाला^३ हे मावळे सिंहगडाकडे एका जमावाने गेले नाहींत. डोंगरातून व खोऱ्यातून निरनिराळ्या वाटांनी जाऊन ते उरलेल्या

१ ह्याचे वर्णन बखरीतून येणेप्रमाणे केले आहे तो अगाने अनिश्चित धिप्पाड व सुदृढ होता त्याचे रूप भयानक दिसे त्याचे स्मश्रु पिण्ड व नत्र आरक्त असत. त्याच्या मिशा हस्तदंडप्राय मोठ्या व लांब असून उभय भागी लिवं ठेविली असता ती अचल राहते. त्याचे मस्तक विशाल होते तो हत्तीसारखा पुरुष असून त्याने हत्तीला मुळ्याम धरून जागच्या जागी उभा करून ठेवावा, असे त्याचे प्रचंड वळ अमे समरागणात त्याच्यापुढे कौणाचाहि टिकाव लागत नसे. त्याच्या तोटीचा पुरुष महाराजाच्या सान्या लष्करात एकहि नव्हता. तो सरार्हत, दाडार्हत व पटार्हत असा असून सर्व शस्त्राच्या कारवीत अत्यंत प्रवीण होता.

२ पवाड्यात ह्याटले आहे की, तो बारा हजार फौज घेऊन किल्ल्यापाशी गेला.

३ तीनशें निवडक मावळे घेऊन तो गेला, असें मुमलमानी बखरीत आहे.

ठिकाणीं काळोख्या रात्री एकवट झाले ही माघमहिन्यांतील कृष्णपक्षाची अष्टमी होती सर्व जण जमा झाल्यावर तानाजीने त्यातल्या अर्ध्या लोकाम काहीं अतरावर राहावयास सांगितले, व इशारा होताच त्यांनी पुढे चालून यावे असें ठरविलें. बाकीचे लोक किल्ल्याच्या तटापाशी जाऊन गुपचूप उभे राहिले मग तटाच्या ज्या भागी शत्रूचा प्रवेश होण्याचा सभव नाही असें गडावरील रखवालदारास वाटण्यासारखे असून विशेष बंदोबस्त ठेवण्याची त्यांनी खबरदारी घेतली नसावी असें वाटले, त्या भागी एका हुशार मावळ्यास घोरपडीच्या साहाय्यानें चटवून दोरीची शिडी एका खडकास बाधविली ^१ ह्या शिडीवरून एकएक असे तीनशे मावळे तटावर चढून गेले - ते तेथे दबून छपून जिकडे तिकडे राहिले इतक्यात त्याची चाहूल लागून ते वर चढून येत होते त्या बाजूस किल्ल्याचे रखवालदार धावत आले, व त्यापैकीं एक जण काय आहे तें पाहण्यासाठी अमळ धीर करून पुढे आला त्याच्यावर एका मावळ्याने लगेच बाण मारून त्याला तेथल्या तेथे पुरा केला तेव्हा किल्ल्यावरच्या रखवालदारात एकच कळा होऊन जोतो आपआपलीं शस्त्रे घेण्यास धावला ^३ ही अशी त्याची गडबड उडाली आहे तोच त्याच्यावर हज्जा केल्यास आपला टाव साधेल असें तानाजीस वाटून तो आपल्यावरोबर वर आले होते तेवढ्याच लोकानिशी पुढे सरसावला. जिकडून गडबड ऐकूं येत होती तिकडे मावळ्यांनी वाणाचा मारा सुरू केला रखवालदारानी दिवड्यामशाली पेटवून उजेड केला तेव्हा त्यास आपल्यावर कोण चालून आले आहेत ते स्पष्ट दिसले, व त्याची एकच धादल उडाली कित्येकांस तर आपली शस्त्रे ध्यावयासहि अवकाश मिळाला नाही उभयपक्षाचे तत्काळ युद्ध सुरू होऊन दोडोकडचे योद्धे मोठ्या आवेशाने लढूं लागले किल्ल्यावरील लोकांची संख्या वर आलेल्या मावळ्याहून फारच मोठी होती. तरी तानाजीचे कसलेले योद्धे विलकुल न डगमगता मोठ्या शौर्यानें रजपुतास सारखे चेपीत पुढें चालले. किल्ल्यावरील लोकांचा मोड होण्याचा रंग दिसूं लागला इतक्यांत उदयमानु व तानाजी यांची त्या युद्धाच्या गर्दीत दृष्टादृष्ट होऊन त्यांचे द्वंद्वयुद्ध जुंपले. दोघेहि

१ कल्याण दरवाजापाशी अशी शिडी लाविली असे मुमलमान इतिहासकार ह्मणतात

२ पन्नास मावळे तटावर चढल्यावर मोल तुटला असे पवाड्यात ह्मटल आहे.

३ अफूच्या निशेत अमल्यामुळे त्यांना युद्धाम सिद्ध व्हावयाम विलंब लागला असे ह्मणतात.

वीर मोठे शूर, युद्धकुशल व बलवान् असल्याकारणानें त्यांची झटापट बराच वेळ मोठ्या निकराची झाली. दोघासहि पुष्कळ जखमा झाल्या, आणि शिवटीं परस्पराचे वार परस्परांच्या बर्मी लागून ते दोघेहि एकेच वेळी समरभूमीवर चीत होऊन गतप्राण झाले. आपला मोहरण्या पडला असून शत्रूचा जमावहि फार मोठा आहे, तेव्हा आता आपली येथे धडगत नाही असें वाटून मावळ्यानीं माघार घेतली ते जेथून वर चढून आले होते तिकडे ते पळत सुटले. इकडे तानाजीचा भाऊ मूयाजी वर काय प्रकार झाला आहे तो पाहण्यासाठी खालीं जे लोक उरले होते त्यास घेऊन तटावर येऊन पोचला होता त्यास आपला भाऊ रणात पडला असून मावळे पळत सुटले आहेत असें कळताच तो पुढें सरसावून त्या पळणाऱ्या मावळ्यांम ह्मणाला, 'तुमच्या बापाचे प्रेत महाराजी उचलून टाकावे हे तुम्हांपैकी कोणास बरे वाटेल ते सागा खालीं उतरून जाण्याची आशा मुळाच धरूं नका कारण दोऱ्या मी केव्हाच तोडून नाहीतशा करून टाकिल्या आहेत. तुम्ही शिवाजी महाराजाचे कटे इमानी व शूर शिपाई आहा हे सिद्ध करून दाखविण्याचा हा समय आहे. शत्रूम पाठ दाखवून मरणभीतीस्तव रणभूमीवरून पलायन करणें हे खऱ्या वीराम शोभत नाही. तर चला, माग फिरा, आणि शत्रूला आपले शौर्य दाखवा' हे वीर्योत्साह प्रदीप्त करणारे भाषण ऐकून, व आपले नव्या दमाचे मोवती वर आले असून आपणाम सूर्याजीसारखा मोहरण्या अद्यापि आहे हे त्याच्या मनात येऊन त्यास पुन हुरूप चटला, व आपला अतिशूर व प्रिय मोहरा रणात पडला त्याचा वचपा ध्यावयाचा असा त्यानी निश्चय केला, व शत्रूवर पुन मोठ्या आवेशानें हल्ला करण्यास सगळे सिद्ध झाले मावळेलोकांच्या अगात एकदा आवेशाचें वारें शिरलें ह्मणजे ते निवाची परवा न करिता आपल्या समोरचा शत्रु कितीहि प्रबळ असला तरी त्याशी झगटण्यास तयार होत त्यात आणखी तानाजीने निवडून काढलेले ते लोक मग काय विचारिता ! त्यानी 'हर हर महादेव' अशी गर्जना करित शत्रूवर एकच गर्दा केली, व त्याचा पुरा मोड करून फिल्ला कवजात घेतला. ह्या घोर संग्रामानें गुमारें तीगशे मावळे रणात पडले. अजमासे पाचशे रजपुताची प्रेत समरभूमीवर मापडली, आणि दोडेसे लोक छपून राहिले होते ते शरण आले पुष्कळ्यानी तटाखालीं उज्या टाकून प्राणत्याग केला.

१ ह्या वेळी सूर्याजीने कल्याण दरवाजा उघटून आपले प्राण त्या लोकां आत घेतले.

आपली फत्ते होऊन गड कात्रीज झाला ही आनंदाची बातमी आपल्या धन्यास कळविण्यासाठी पूर्वसकेताप्रमाणे किल्ल्यांतील एका केबळ्याच्या घरास सूर्याजीने आग लाविली. महाराजास ह्या छाप्याचा परिणाम काय होतो ते कळण्याची उत्कठा लागून राहिली होती. त्यानी ही आग पाहिली नेव्हा त्यास हर्ष झाला. परंतु ह्या जिवावरच्या कामगिरीत आपल्या अत्यंत इमानी व जिवलग मित्राची प्राणाहुति पडली हे कळले तेव्हा त्याला पराकाष्ठेचे दुःख वाटले. त्यानी ह्या चेळी असा दुःखोद्गार काढिला झणतात की, 'गड हातीं आला पण मिह गेला'^१; मग ज्या मावळे लोकानी ही बहादुरी केली त्यास महाराजांनी इनामे दिली. प्रत्येकास एकएक रुपयाचे कडे वक्षीस दिले, व त्याच्यावरच्या अमलदारास त्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणे इनामे दिली सूर्याजीने ह्या प्रसंगी अप्रतिम पराक्रम करून आपली मरशी केली झणून त्याची पुष्कळ तारीफ करून त्याला सिहगडावर मुख्य अधिकारी नेमिले

सिहगड हातीं आल्यावर पुरंदरकिल्ला हस्तगत व्हावयास विलंब लागला नाही. हा गड घेतल्यावर सुमारे एका महिन्याने मयाजी आपल्या मावळ्यानिशी लोकां किल्ल्यावर रात्रीचा एकाएकी चढून गेला, व वरील लोकाम कापून काढून तेथे त्याने महाराजाचे निशाण उभारले ह्या किल्ल्यावरील रजपुतास, सिहगडावर मावळ्यानीं छाप घालून आपल्या बऱ्ची करी धुळधाण करून मोडिली होती हे पूर्वीच कळले असल्यावरून ते ह्या आपल्यावरच्या छाप्याच्या वेळीं अगदी घाबरून गेले, व त्याचा समुदाय फार मोठा होता तरी त्यास मावळ्याशी संग्राम करण्याचा आवाका मुळीच राहिला नाही, झणून येथे महाराजाच्या लोकांची फारशी खराबी झाली नाही. नंतर काहीं दिवसांनी चादौरशहरावर चालून जाऊन महाराजांनी तेथे चालीस हजार रुपयाचा बादशाही खजिना, एक हत्ती व बारा घोडे हस्तगत केले व ते शहर लुटले

द्वानंतर, माहुलीचा किल्ला मोगलांच्या ताब्यात होता तो सर करण्याचा विचार करून महाराजांनी ही कामगिरी मोरोपतास मागितली. त्याने त्या किल्ल्यास वेढा घालून त्यावर एकदम चाल केली तेव्हा उभय पक्षाकडील लोकांनी मोठ्या आवेशाने युद्ध केले. मोरोपताचे एक हजार लोक रणागणात पडले, व त्याचा

१ कित्येक इतिहासकारांचे असे झणणे आहे की, हा वेळपावेना ह्या किल्ल्याचे नाव कोडाणा असे अगून महाराजांच्या ह्या सेनेदारावरून त्यास सिहगड असे नाव पडले

मोड होऊन त्यास मागे हटावें लागले, परंतु तो बिलकुल नाउमेद झाला नाही. त्यानें किल्ल्याचा वेढा मोठ्या नेटानें चालविला किल्ल्यांतील लोकहि इरेस चढून किल्ला मोठ्या शौर्याने लढवीत राहिले पेशव्याने थोडासा दम खाऊन पुन किल्ल्यावर छापा घातला पण ह्या वेळींहि किल्ल्यावरच्या लोकानी त्यास मागे हटविले याप्रमाणें दोन वेळा मागे परतावें लागलें तरी पेशव्याचे लोक हताश झाले नाहीत किल्ल्यावरच्या लोकास जुन्नराहून मदत मिळण्याची आशा होती, झणून त्यानींहि शेवटपर्यंत हिमत सोडिली नव्हती ही अशी उभय पक्षाकडील योद्ध्यांची झटापट सारखी दोन महिने चालली होती दोन्हीकडचे योद्धे इंपेंनें लढत होते. परंतु शेवटी शत्रूचे लोक हतवीर्य होऊन किल्ला पेशव्याच्या हातीं आला ^१ ह्यांनंतर करनाळाकिल्लाहि महाराजाच्या लोकानी छापा घालून सर केला, व पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी सगळा कल्याणप्रात पुन काबीज केला. लोहगड, शिवनेरी, त्रिबक, रोहिडा, अहिवंत, रावळाजावळा, मकरदगड वगैरे काहीं किल्ले मोगलाच्या हातीं अद्यापि राहिले होते ते छापे घालून सर केले स १६७० च्या एप्रिल अखेरपर्यंत अहमदनगर, जुन्नर व परेन्डा याच्या आस-पासचे मोगलाचे ५१ गाव महाराजाच्या लोकानी लुटले.

मोगलाच्या प्रातात महाराजाच्या लोकानी हा धुमाकूळ चालविला तेव्हा खानदेशात दाऊदखान होता तो आपलें घोडदळ घेऊन अहमदनगरास आला,

१ बुदले झणतो की, ह्या किल्ल्यास महाराजांनी रगत वेढा घातला हाता किटे दार मनोहरदाम नामेकरून पक्का रजपूत सरदार हाता त्यास अन्नमासुघीची टंचा पडून तो अगदी टेंकाम आला, आणि त्याने महाराजास अन्ना निरोप पाठविला की, आझी जार्ताचे रजपूत आहां, पकूणपक माणूस रणत पडेपर्यंत किल्ला मोडून देणार नाही महाराजाला त्या किल्ल्याच्या चोरवांग ठाऊक हांत्या त्यापकी पक्का वाटेन ते आपले काहीं लोक घेऊन वर चढू लागले परंतु शत्रूचे लोक चोहोंकडे माघव असल्यामुळे त्यास त्याची चाहूल लागून ते त्याच्यावर तुटून पडले, व त्या हातघात महाराजाचे पुष्कळ लोक जायबर्दा आले. हा अशा त्याच्या लोकांची गंगावी शान्यामुळे त्यास त्या वेळी वेढा उठवून जावे लागले परंतु पुढे मनोहरदाम आपल्या मदतीस लोक मिळत नाहीत असे पाहून निराश झाला आणि आपल्या दुष्टाचा राजीनामा देऊन किल्ला सोडून गेला, तेव्हा महाराजांनी त्यावर छापा घालून तो सर केला

२ सभासद झणतो की, मोगलाम दिलेलें २७ किल्ले महाराजांनी चार महिन्यांच्या अवधीत पुनरपि काबीज केले. ही अत्युक्ति आहे असे प्रो सरकार झणतात

आणि त्यानें त्याच्यावर सात हजार घोडेखार रवाना केले. ह्या वेळीं महाराजांच्या लोकानी त्या प्रातातल्या तीन किल्ल्यांना वेढा घातला होता. तो त्यास उठवावा लागला ही अशी ह्या मोगल सरदाराकडून त्यास हरकत आली तरी ह्या वेळीं औरंगाबादेस मोअक्षिम व दिलेरखान याच्यामध्ये कलह सुरू झाला असून औरंगजेबास आपल्या ह्या मुलाचा संशय आला असल्याकारणानें तिकडील मोगल सैन्याकडून महाराजास फारशी हरकत झाली नाहीं. ह्यामुळे त्याला मोगलांच्या प्रातात हवातसा धुडगूस घालता आला ^१

ह्या सुमारास महाराजांनी आपले काहीं लोक जंजिन्याच्या शिंदीवर रवाना केले होते. त्यानीं त्याच्या मुलखावर एकसारखे हक्के करून त्यास अगदी हेंराण करून सोडले. तेव्हा त्याने मोगलाची मदत मागितली असावी असें दिसते, कारण स. १६६९ त औरंगजेबाने महाराजांस एक पत्र लिहून असें फर्माविले होते कीं, त्यानीं शिंदीच्या वाटेम जाऊं नये ह्या शिंदीने ह्या प्रसंगीं सुरतेच्या इम्रज व्यापाऱ्यांना असें लिहून कळविले होते कीं, मराठ्यांशी शेवटपर्यंत लढत गहावयाचा आपला सकल्प आहे, व शेवटी उपासमार होऊन जेरीस आल्यावर किड्या मोगलांच्या हवाली करावा असा आपला वेत आहे हा त्याचा वेत महाराजांना चागला टाऊक होता. शिवाय विजापूरकगवर जयगिगाने स्वारी केली होती तेव्हा हा शिंदी अदिल-शहाचा अकित ह्मणवीत असूनहि त्याने जयगिगाच्या लालचीम भुलून त्याला त्या वेळीं साहाय्य केले होते पुढे महाराजांनी पुरंदर येथे जयगिगाशी तह केला त्या वेळीं त्यानीं जंजिरा आपल्या स्वाधीन करावा अशी अट घातली होती पण ती त्यानें मान्य केली नव्हती तेव्हा अर्थात् हा जंजिरा मोगलांच्या ताब्यात गेल्यास पश्चिमकिनारा आपल्या हार्ती निर्वंध राहणार नाहीं व आरमार तयार करण्याचा जो आपला उद्देश तो असिद्ध राहिल असें त्यास वाटले, आणि त्यानीं शिंदीला नाहींसा करण्याचा दड सकल्प केला; ह्मणून त्यानीं स. १६७० त स्वतः जंजिन्यावर स्वारी करून त्यास जमिनीवरून वेढा घालून त्यावर तोफाचा सारखा मारा चालविला पावसाळा सुरू झाला तरी हा वेढा त्यानीं उठ-

१ ह्या वेळीं सुरतेचे इम्रज व्यापारी लिहितात कीं, शिवाजी काही आता चोरासारखे छापे घालीत नाहीं. तो बरोबर तोम हजार लोक धेऊन मोगलांच्या प्रातात स्वान्या करून विजय मिळवीत चालला आहे. औरंगाबादेस शहाजादा बसला आहे, पण त्याची त्याला मुर्दा परवा वाटत नाहीं

बिला नाही, व तोफाचा भडिमार कांहीं कमी केला नाही पावसाळ्या संपण्या-पूर्वी तो किल्ला हस्तगत करण्याचा त्याचा कृतसंकल्प होऊन त्यांनी आपली शिकस्त चालविली होती त्या किल्ल्यास नुसता वेढा देऊनच ते राहिले नाहीत, तर त्याचा मालक फत्तेखान ह्याला तो सोडून दिल्यास मोठी ग्कम व जहागीर देण्याची त्यांनी लालूच दाखविली ह्या लालचावणीस फत्तेखान पहिल्यानें भुलला नाही, उलट आपणाला अशी लालूच त्यांनी दाखविली ह्यापून त्याला मोठा रागहि आला पण पुढें महाराज मोठ्या नेटानें एकसारखा मारा करू लागले तेव्हा त्याचा धीर निघेना शिवाय आपला धनी अदिलशहा याजकडून मदत मिळण्याचीहि त्याला या वेळीं मुळी आशा नव्हती ह्याप्रमाणें तो निरुपाय होऊन, महाराजास शरण येऊन त्याच्या आश्रयाने राहावयास मिद्ध झाला परंतु त्याच्या हाताखाली दुसरे तिघे सरदार होते, त्याचा महाराजावर पुरा दात होता त्यांला हा फत्तेखानाचा बेत मुळीच पसत वाटला नाही त्याला स्वधर्माचा मोठा अभिमान असून हिदूचा व त्यातून विशेषतः मराठ्याचा ते अतिशयित तिरस्कार करित काफरास शरण जावून त्याचे अकित होऊन राहणें त्यास विलकुल रुचले नाही फत्तेखान हार खाऊन महाराजाचा अकित झाला असता आपली धडगत लागणार नाही अशी दहशत त्याला पडून त्यांनी त्याचा हा बेत साधेल त्या उपायाने हाणून पाडावयाचा असा निर्धार केला मग त्यांनी आपल्या मनें स्वदेशी-याशीं सगनमत करून त्याच्या मदतीने फत्तेखानास कैद केले, व किल्ला लटविण्याचें काम नेटाने चालू ठेविलें इतकेंहि करून शिवाजीमहाराजापुढें ह्या ममर्त्या आपला निभाव लागणे कठीण आहे असें वाटून त्यांनी मुरत येथील मोगलसर्दारांशी असें बोलणे लाविलें कीं, ' आह्मास ह्या प्रसगी अवश्य तेवढें साहाय्य कराल व पुढेंहि प्रसगानुसार मदत करण्याचें अभिवचन द्याल तर विजापूरसर्काराचें अकितत्व झुगारून देऊन आमच्या ताब्यातील आरमारासह आम्ही मोगलबादशहाची सेवा करण्यास राजी होऊ, व जंजिराकिल्ला आह्मांस मोगलबादशहाकडून जाहगीर मिळाला आहे असें मानून चालूं ' हे त्याचें बोलणे त्या मुभेदारास पसत वाटून त्याने त्याबद्दल औरगजेबापाशीं शिफारस केली. त्यानें

१ प्रो. सरकार ह्याणतान कीं, हे बोलणे त्यांनी मोगलाच्या दक्षिणेतील मुभेदाराशी लाविलें, परंतु ह्या शिर्षाना मुरतेकडूनच मदत मिळाली असली पाहिजे, आणि त्यांना मुरतच्या मुभेदाराशींच पत्रव्यवहार करिता आला असावा.

ती त्यांचा अर्ज मंजूर करून त्यापैकीं एकास इतरांच्या सल्ल्यानें त्या किल्ल्याचा मालक ठरविलें व त्यास याकूतखान असा नवा किताब दिलो.

ही अशी मोगलाची मदत शिद्दीला मिळाल्यामुळें महाराजाच्या मान्यास त्यांनी मुळीच जुमानिलें नाहीं तेव्हां ह्या एका किल्ल्यापाशीं इतके दिवस धडपड करीत राहून इतर महत्त्वाच्या कामगिन्याकडे दुर्लक्ष करणें नीट न वाटून त्यांनी आपला सकल्प असिद्ध ठेवून तेथला तळ हलविला, व पुढें अनुकूळ संधि साधून ह्या शिद्दीची पुगी खोड मोडावयाची असा निश्चय केला

आता सुरतेच्या मुमेदारानें शिद्दीम मदत करून आपला बहुतेक सिद्धीस गेलेला उद्देश हाणून पाडिला, तरी त्याच्या शहरावर पुन एक वेळ हल्ला करून त्याची रग जिरवावी असा महाराजांनी विचार करून पावसाळा संपतो न सपतो तो पंधरा हजार स्वाराशिनीं त्या शहरावर अकस्मात् घाला घातला पण ह्या सुमारास तो मुमेदार एकाएकीं काहीं उपद्रव होऊन मरण पावला होता, व त्या शहराच्या रक्षणास ठेवलेल्या बऱ्याच लोकास यशवंतसिगाने किवा शहाजाद्यानें काढून नेले होते हा प्रकार त्यांनी केवळ यत्नेनें केला असावा किवा शिवाजी-महाराजाचा डाव नीट साधावा ह्याणून केला असावा कसेंहि असो, महाराजांला ते शहर पुन एक वेळ यथेच्छ लुटावयास सापडले किल्ला सर करून त्यात आपले थोडेसे लोक ठेवून देऊन त्यांनी ते शहर तीन दिवस सावकाश लागेल तमें लुटलें

सुरत शहरावर महाराजाचा हल्ला होणार अशी भीति गुजरातच्या मोगल मुमेदारास वाटून त्याच्याशी युद्ध करण्याची त्याने तयारी चालविली त्याने विजापूरकरांम बारा हजार लोक आपल्या कुमकेस पाठवावयास लिहिले तमेंच मुंबईच्या इग्रज व्यापान्याकडे दारूगोळ्याची त्यानें मागणी केली, परंतु ही

१ प्रो मरकार ह्याणतात की, ह्या तिघा मरदारापैकीं एकाचे नाव शिद्दी मंबळ अस होत त्याला मोगल आरमाराचा सेनापति नेमून त्याला तीन लाखाचा जहागीर करून दिली, आणि शिद्दी कामांम व शिद्दी खेरात याम जजिरा व त्याला लागून असलेला मुलख याची व्यवस्था सांगितली ह्याप्रमाणे शिद्दीचे मगळ आरमार मोगलांच्या ताब्यांत गेले.

२ त्या काळचा इग्रज प्रवामी डा. फ्रिअर ह्याणतो की, हा किला सुग्न लावून नमीनदोस्त करण्याचा प्रयत्न महाराजांनी चालविला असता मोगलफौजेने त्यास पदाहन लाविलें

सगळी जमाजम होण्यापूर्वीच महाराजाचा सुरत शहरावर ता ३ आक्टोबर स. १६७० सालीं अचानक हल्ला आला सप्टेंबर महिन्यापासून त्यानी कल्याणा-जवळ आपल्या लोकांची जमवाजम केली असून त्याची गुजरातेवर खारी होणार हें सुरतच्या इंग्रजव्यापाऱ्यांना अगोदरच कळलें होते, आणि त्याचा पहिला हल्ला सुरत शहरावर खात्रीने व्हावयाचा असें वाढून इंग्रज, फ्रेंच, दच वगैरे व्यापाऱ्यांनी सुरत येथील आपल्या वखारींतला सगळा माल दहाबारा मैलावर खाली नावाचें बेट आहे त्यान भरून ठेवून त्याच्या सभोवर फळ्याच्या भिती केल्या, व त्यांवर तोफा चढवून ठेविल्या इंग्रजांनी सुरत येथील आपल्या वखारींची नासधूस होऊ नये ह्याणून काहीं लोक त्याच्या रक्षणासाठी ठेवून दिले. शहरातले मोठमोठे व्यापारी व अमलदार सगळे पळून गेले ह्या वेळी औरंगजेबाच्या हुकमावरून सुरत शहरास तटबंदी केली होती पण शहरात ह्या प्रसंगी अवघे तीनशे मोगल सैन्य होते त्याचा महाराजाच्या सेनेपुढे टिकाव न निघून ते किल्ल्यात पळून गेले, आणि महाराजाचे लोक किल्ल्यात शिरले त्यानी शहरात सगळ्या घरावर चौक्या ठेवून त्यातला माल लुटला इंग्रज, फ्रेंच व दच लोकांच्या वखारीस मात्र त्यानी उपद्रव दिला नाही इंग्रज वखारीच्या रखवालीस ठंबलेल्या लोकांनी महाराजाच्या लोकांवर तोफाबंदुकाचा थोडासा भडी मार केल्यामुळे त्यांचे काहीं लोक दगावले तिसरे दिवशी पुन ते इंग्रजांच्या वखारीवर हल्ला करावयास आले तेव्हा इंग्रजाकडून दोन अमाामीनी नजरनजराणा घेऊन महाराजाच्या शहराबाहेरील तवृत जाऊन त्याशी स्नेहभावाचें बोलणें लाविलें तेव्हा महाराजांनी त्याच्या हातात हात घालून त्यास असें आश्वासन दिलें की, इंग्रज आमचें दोस्त आहेत, त्यांचे आझी मुळी नुकसान करणार नाही. महाराजांनी दच लोकांना पहिल्याच दिवशी असा निरोप पाठविला होता की, तुझी काहीं एक गडबड न करिता आपल्या टिकाणीं स्वस्थ राहाल तर तुझास आझी उपद्रव करणार नाही ह्या निरोपाप्रमाणे वागण्यास ते कबूल झाल्यामुळे अर्थात् त्याच्या वाटेस महाराजांचे लोक गेले नाहीत फ्रेंच वखारवाल्यांनी महाराजाशी प्रथमपासून नम्रतेने वागून व त्यास काहीं खंड देऊन आपला बचाव करून घेतला त्या वेळीं कास्कारचा तारतार जातीच राजा सुरतेस येऊन राहिला होता. त्याला त्याच्या पुत्रांनै पदच्युत केल्यावरून तो मक्केची यात्रा करून येऊन येथे औरंगजेबबादशहाच्या आश्रयाने राहिल होता. त्याच्या बाब्यावर हल्ला केला असता पुष्कळ द्रव्य सांपडेल असें वाट-

व्यावरून महाराजाच्या मनांत तिकडे जावें असें आलें. त्याच्या वाड्यास जाव-
याची वाट फ्रेंचलोकाच्या वखारीवरून होती. परंतु त्यांस फ्रेंचानीं तिकडून बिन-
हरकत जाऊं दिलें ह्या वाड्याच्या लुटीत महाराजास सोनें, रुपें, जवाहीर वगैरे
बहुमोल माल पुष्कळच सापडला.

शहर लुटून झाल्यावर स्वाली बेटावर महाराजांचा मोरचा फिरणार व तेथें
पळून गेलेले व्यापारी आपल्या स्वाधीन करावे व आपणास खंड द्यावा अशी
मागणी ते युरोपियन व्यापाऱ्याकडे करणार अशी दशहत्त पडल्यावरून त्या
व्यापाऱ्यानी आपला तेथला सगळा माल तारवावर चढविला पण तो दिवस
उधाणाचा असल्याकारणाने मराठ्यास तेथवर चाल करून जाता आले नाहीं
असें ह्मणतात

तिसऱ्या दिवशी बऱ्हाणपुराहून महाराजाला असें वर्तमान कळलें की, मोग-
लाचें मोठे मैन्य मुरतशहराच्या रक्षणाम येत आहे त्यावरून त्यानी आपल्या
फौजेचा तळ लगबगीने हलवून सर्व लुटीसह स्वदेशाकडे कूच केलें तेथून
निघतेवेळी त्या शहराच्या रहिवाशास त्यानी असें पत्र लिहून देविले की, तुम्ही
प्रतिवर्षी बारा लाख रुपये खंडणी बिनबोभाट पावती केल्याम तुमच्या शहरास
पुन लुटीची भीति उरणार नाहीं ह्या रळी महाराजांनी ३६ लक्षाची लूट नेत्री
असें ह्मणतात

शिवाजीमहाराजांनी मुरतशहर लुटून जाळून टाकिले अशी वार्ता औरंगाबादेस
पोचताच तेथील सुभेदारानें मोहबतखान व दाऊदखान अशा दोन सरदारांस बरो-
बर आठदहा हजार फौज देऊन मुरतेच्या कुमकेम रवाना केलें महाराज साल्हे-
रच्या मोठ्या रस्त्यानें माधारीं यावयास निघून चादोराजवळ कंचनमंचनावरून
गेले न गेले तो ह्या मोगल सरदारानी त्याला वर्णीदडोरीजवळ गाठलें.
नाशकाजवळील खिडीतून कोळवणात उतरावें असा महाराजाचा बेंत होता.
इतक्यात मोगल सरदाराची बरीच फौज त्या घाटापाशी येऊन पोचली. शत्रूनें
असा मार्ग अडविला तेव्हा आपली सगळी लूट खिडींतून सुरक्षित जाते कशी
हा विचार महाराजास प्राप्त झाला. मग त्यानी आपल्या फौजेच्या चारपांच
तुकड्या करून एकीला शत्रूच्या तोंडावर राहून ताशेरे झाडवयास सांगितलें;
दुसऱ्या दोन तुकड्यांस शत्रूच्या दोन्ही बाजूंवर चालून जावयास हुकूम केला;
व एका तुकडीच्या स्वाधीन लुटीचा सगळा ऐवज करून तीस असें सांगितलें
की, शत्रूवर तीन बाजूंनी हल्ला होऊन त्याचे लोक तिकडे गुंतले असता तिनें

त्याच्या तळावरून झपाट्याने निघून जाऊन पहाड उतरून पलिकडे जावे; त्याप्रमाणे ही तुकडी घेऊन महाराज मोठ्या वेगाने चालले असतां दाऊदखानाने त्याचा पाठलाग केला त्यासरशी महाराज स्वतः काहीं लोकानिशी त्याच्यावर उलटून पडले, व त्यास थोपवून धरून आपली लूट सुरक्षितपणे खिडीतून खाली पाठविली महाराजाच्या लोकांचा असा चोहोंकडून हल्ला झाला तेव्हा मोगल सरदारानीं आपल्या एकदर फौजेस एका तळ्यापाशी एकवट करून महाराजाच्या सैन्याशी सामना सुरू केला महाराज स्वतः ह्या वेळी अगात चिलखत चढवून, डोक्रीस शिरखाण घालून, दोन हातान दोन पट्टे चढवून व घोड्यावर स्वार होऊन लढत होते प्रतापराव सरनोबत वगैरे सरदारास पिछाडीचे रक्षण करावयास सांगून ते स्वतः शत्रुसैन्यावर चालून गेले. तेव्हा दोन्ही सैन्याचे घोर रणकंदन माजले उभय पक्षाकडचे लोक मोठ्या त्वेषाने लढले आपल्या लोकांस उत्तेजन यावे झणून महाराज स्वतः आघाडीस राहून शत्रूशी लढत होते त्यामुळे त्यास पराक्रांतेचा आवेश चढून त्यानी आपल्या शूरत्वाची अगदी सीमा केली हे तुंबल युद्ध सारखे दोन प्रहर चालले होते. तीन हजार मोगल रणात पडले, व मोगलसरदार जखमी होऊन रणातून पळून गेले ह्याप्रमाणे मोगलाच्या फौजेचा फडशा उडून ती सरावैरा पळत सुटली तेव्हा तिचा पाठलाग न करिता त्याच्या तळावर सापडले तेवढे सामानमुमान, हत्ती, घोडे वगैरे बुचाडून महाराज खिडीकडे निघाले, तो त्यास रायबागीण नावाच्या एका शूर बाईने आपला मुलगा जगजीवन यासह कांहीं फौजेनिशी अडविले ही रायबागीण माहूरचा देशमुख उदाराम याची बायको होती एका लढाईत हिचा नवरा पडला असता हिने पुढे होऊन आपल्या लोकांत धीर देऊन लढाई जिंकल्यावरून ओरंगजेबाने हिची तारीफ करून हिला रायबागीण असा किताब दिला होता. ती आडवी आली तेव्हा महाराजाच्या फौजेने तिला चोहोंकडून घेरून अगदी जेरीस आणिले. तेव्हा ती दाती तृण धरून महाराजास शरण आली त्यांनी तिचा मोठा आदरमान करून व तिला वस्त्रालंकार देऊन परत पाठविले

सुरतेहून परत आल्यावर महाराजानी आपले आरमार व फौज यांची जय्यत तयारी केली, व प्रतापराव गुजराच्या हाताखाली दहा हजार स्वार व मोरोपंताबरोबर वीस हजार पायदळ देऊन त्यांस मोगलाच्या उत्तरेकडील प्रांतांत स्वाभ्या करावयास पाठविले. त्या प्रांतांतील लोक धनत्तर असून तिकडील बंदोबस्त

चागला नव्हता. यास्तव तिकडे स्वारी केल्याने पुष्कळ धनलाभ होईल असा त्याचा अंदाज होता, आणि हा अगदी बरोबर ठरला प्रतापराव गुजरांनं खान-देशांत स्वारी केली हा प्रात त्या काळी सधन असून त्यात लोकवसतिहि पुष्कळ होती. प्रतापरावाने बऱ्हाणपुरापर्यंत दौड करून त्या शहराजवळचा बहादूरपूर-नावाचा गाव लुटला या वेळी तो बऱ्हाणपुरावरहि चालून गेला असता, परंतु तेथे यशवंतसिंग होता, त्याने त्याला त्या शहरावर चाल करूं नको असा निरोप पाठविल्यावरून त्याने तिकडचा मोरचा फिरविला, आणि इतर मोठ-मोठी शहरें लुटून त्यावर वार्षिक खड बसविला प्रत्येक गावाच्या प्रमुखाकडून त्याने असे लेखी ठराव करून घेतले की, मोगलसरकारास जो वार्षिक वसूल द्यावयाचा त्याचा चवथा हिस्सा शिवाजीमहाराजाला किंवा त्याच्या अमलदाराना प्रतिवर्षी द्यावा ही अशी चौथाई ते दरवर्षी देत गेल्यास त्याच्या गावाची लूट होण्याची भीति उरणार नाही, इतकेच नव्हे तर त्यास कोणी उपद्रव दिल्यास त्याचे महाराजांचे लोक रक्षण करितील मराठ्यांनी मोगलांच्या मुलखांत चौथाई बसविली ती पहिल्याने ह्याच वेळी होय. ह्या मुलखगिरीत प्रतापरावाने कारजे शहर लुटून तेथे तीन दिवस मुक्काम केला. तिकडचे लोक आपल्या घरात द्रव्य पुरून ठेवीत असत हे प्रतापरावाला कळल्यावरून त्याने मोठमोठ्या लोकांचे वाडे पाडून खणती लावून द्रव्य काढिलें व तेथील बऱ्या लोकांस कैद करून आणिलें जे कोणी स्त्रीवेष वारण करून लपून छपून राहिले तेवढे काय ते त्याच्या हातून सुटले. कारण महाराजाची आपल्या लोकांस अशी एकसहा ताकीद असे की, कोठेहि व केव्हाहि स्त्रीजातीस कसल्याहि प्रकारचा उपद्रव करूं नये ह्या शहरास प्रतापरावाला अगणित लूट

१ बऱ्हाणपूर हे खानदेशाचें मुख्य शहर हे दाऊदखानाच्या ताब्यात होते पण तो ह्या वेळी अहमदनगराजवळ लढाईच्या कामात गुतला होता. त्याचा मुलगा अहमदखान हा त्याचे काम पाहत होता यशवंतसिंग ह्या वेळी तेथे येऊन गहाजादा मोअझिम याच्या खचांसाठी पाच लाख रुपयांची मागणी करीत होता त्याला अहमदखानाने मागितले की, बादशहाचा हुकूम घेऊन या ह्मणजे तुम्हाला पाचांच्या ठिकाणी बांस लाख रुपये देतो. हा असा जबाब मिळाला तेव्हा यशवंतसिंगाने क्रोधाविष्ट होऊन ते शहर लुटण्याची भीति घातली. ह्या अशा खटपटीत यशवंतसिंग असल्या कारणाने त्याने प्रतापरावाला वरल्यासारखा निरोप पाठविला असावा.

२ सभासद ह्मणतो की, ही कारजेशहराची लूट खुद्द महाराजांनी केली. जेध्यांच्या शकावलीत असा उल्लेख आहे की, वणीदिंडोरीच्या लढाईनंतर महाराज कुजरगडास

मिळाली. ती त्यानें चार हजार बैलावर व उटांवर लादून नेली. ह्या लुटींत उंची कपडा, सोनेंरुपे व इतर जडजवाहीर मिळून एकंदर एक कोटीचा ऐवज त्यानें च्या एका शहरातून नेला असें ह्मणतात हा असा कहर प्रतापरावानें शत्रूच्या मुलखांत करून मोडला असता मोरोपंतानें आपल्या पायदळानिशीं मोगलाच्या मुलखात शिरून औंध, पट्टा, साल्हेरी,^१ मुल्हेरी, त्रिंबकगड, रामनगर वगैरे ठिकाणें काबीज केलीं व जागोजाग नवे गड बांधिले.

महाराजांनी आरमार तयार केलें त्यात एकशे साठ जहाजे होती महाराजांच्या लोकानीं भडोचशहरावर जमिनीवरून हल्ला केला ह्मणजे त्यास पाण्यातून ह्या आरमारानें कुमक करावी असें ठरून तें तिकडे रवाना झालें त्याप्रमाणें तें मुंबई मोडून पलीकडे गेले असता त्यास महाराजांनीं मागे बोलाविले त्यावरून तें माघारीं येत असता त्यास वाटेंत दमनजवळ फिरगीलोकाचें एक मोटें जहाज सापडलें. ते पकडून त्याने दाभोळच्या खाडीत आणिले ह्याच सुमारास फिरग्यानी महाराजाचां दहाबारा जहाजे पकडून वसईच्या खाडीत नेलीं होती असें ह्मणतात ह्यावरून असें दिसते कीं, महाराजांच्या आरमाराचे व फिरग्यांच्या आरमाराचें दमन व मुंबई यांच्या दरम्यान कोठें तरी युद्ध झालें असावे

ही अशी धामधूम मोगलाच्या राज्यात महाराजांनी चोर्होकडून चालविली असता मोगलाकडून त्याला ह्मणण्यासारखा काहीच प्रतीकार होऊं नये याचा चमत्कार वाटतो. पण ह्या गोष्टीचें मुख्य कारण असें असावे कीं, मोगलबादशहाच्या दक्षिणेंतील मुभेदारापार्शी ह्या वेळीं मैन्यबळ बेताचेच होतें, आणि त्याच्या मदतीस आणखी फौज पाठविणे अमळ जोखमाचे आहे असें औरंगजेबाच्या वर्हांमखोर मनानें घेतलें होते माहुलीकिल्यावर पेशव्यांनं गर्दी केली तेव्हा जुन्नर येथे आणखी फौज ठेवणें इष्ट वाटून तेथे लोकाची भरती केली होती, व आसपासच्या मुलखास उपयोग व्हावा ह्मणून सुरत येथे पाच हजार लोक जादा ठेविले होते त्याप्रमाणेंच औरंगाबादेसहि काहीं फौज होती, परंतु ही सगळी फौज महाराजांच्या फौजेशीं गेले, आणि पुढल्या महिन्यात करज्याकडे गेले, व अहिवत, रावळाजावळा आणि मार्कंडगड जे मोगलानी काबीज केले होते ते त्यानी परत घेतले सुरत येथील इग्रज व्यापाऱ्यांचाहि अमाच उल्लेख आहे

२ हा किल्ला महाराजांनी स्वतः लहून मर केला असें ह्मणतात. ह्या किल्ल्याला त्यानीं वीस हजार सैन्यानिशीं वेढा घातला होता, व तेथला मोगल मुभेदार लढाईत पळल्यावर त्या किल्ल्यास सोलाच्या शिड्या लावून ते वर गेले, आणि तो त्यानीं हस्तगत केला, अर्में प्रो. मरकार ह्मणतात.

नाहून पाहतां कांहींच नव्हती. हें सगळें मोगलसैन्य एकवट होऊन महाराजांशीं लढण्यास आलें असतें तर त्याच्याशीं सामना करण्यास हाहां द्वाणतां चाळीस हजार फौज जमा करण्याचें त्यास अनुकूल होतें याशिवाय प्रत्येक गडावर व ठाण्यावर पुरेसे लोक रखवालीस ठेविले होते ते निराळेच ह्याप्रमाणें सैन्याची कमतरता हे एक कारण असून आणखी चोहोकडे अशी अफवा पसरली होती की, सुलतान मोअझीम याचें महाराजांशीं गुप्त कारस्थान असून तो त्यास हरएक बाबतीत अनुकूल आहे, आणि यशवंतसिंगाशी तर त्यांचा चांगलाच स्नेह आहे. शहाजाद्याने औरंगजेबाकडे जेव्हातेव्हा आणखी लोक मदतीस पाठवून देण्याविषयी अर्ज करावा, परंतु तो वहीमखोर बादशहा त्याचें मुळींच ऐकत नसे शहाजाद्याचा वास्तविक इरादा असा होता की, दक्षिणहिंदुस्थानात आपला पक्ष होईल तितका सबळ करून ठेवावा कारण बादशहा मरण पावल्यावर आपणाला गादी मिळावी असें त्यास वाटणे साहजिक होतें दुसऱ्या कोणीं गादी बळकाविली तर त्यास तुरुंगवास प्राप्त होण्याचा दडसभव होता शिवाजी-महाराज चोहोकडून यामधूम करून दिवसेंदिवस प्रबळ होत चालले तेव्हा त्यास बादशहाकडून अधिकाधिक फौज मागून घेण्याचे निमित्त सापडलें इकडील हालहवाल बादशहाला तो वेळोवेळा लिहून पाठवी, व हवी तितकी फौज हाताशीं नसल्यामुळे शत्रूचा मोड करण्याचें माघत नाहीं असें कळवी असा तगादा एकसारखा लाविल्याने बादशहा केव्हानाकेव्हा तरी वळून आपली मागणी कबूल करून आणखी फौज आपल्या मदतीस पाठवील, व ही अशी फौज आपल्याकडे जमत चालली द्वाणजे अर्थात् आपला पक्ष प्रबळ होईल असें शहाजाद्याचे धोरण होतें. ह्याच कारणास्तव त्यानें जवळ असलेल्या फौजेनिशी शिवाजीमहाराजांशी सामना करण्याचा विचार मनात आणिला नाहीं त्याच्यासारख्या महाप्रतापी पुरुषाशी साधेल तेवढा सलोखा ठेविल्याने पुढे त्याचे आपणास पुष्कळ साहाय्य होईल असें त्यास वाटे त्यानें एकदोन वेळा महाराजावर आपलें सैन्य पाठविलें हे खरें, परंतु तें केवळ बादशहाच्या डोळ्यास पाणी लावण्यापुरते. महाराजाची सरशी होईल अशा बेताची फौज तो त्यांच्यावर पाठवी.

परंतु औरंगजेबाने हें शहाजाद्याचे धोरण मुळींच चालूं दिले नाहीं. त्यानें यशवंतसिंगाला परत बोलावून त्याच्या जागीं मोहबतखानाला चाळीस हजार लोकानिशीं दक्षिणेंत रवाना केलें. या सरदाराला स्वतंत्र अधिकार दिला व त्याच्यावर शहाजाद्याची कांहींएक हुकमत चालूं नये असें ठरविलें. औरंगा-

बादेस शहाजाद्याकडे अवघे एक हजार लोक राहूं देऊन बाकीची सर्व फौज मोहबतखानाच्या ताब्यात दिली त्याप्रमाणेच सुरतेच्या सुमेदारारवर बादशहानी इतराजी होऊन त्यावर कामाची हेळसांड केल्याचा आरोप त्यानें ठेविला तो सहन न होऊन त्या मानी सुमेदारानें विषप्राशन करून आत्मघात केला तेव्हा त्याच्या जागी बादशहाने दुसरा सुमेदार नेमून सुरत व खंबायत येथे पुष्कळ लढाऊ जहाजे बाधविण्याचा हुकूम दिला. हे असें आरमार वाढविण्याचा हेतु अर्थात् असा होता की, महाराजाच्या आरमाराचा उपद्रव नाहीसा करण्याच्या कामीं जंजिऱ्याच्या शिद्दीला चागलें साहाय्य व्हावे.

मोहबतखानाने दक्षिणेंत येताच महाराजाशी युद्ध आरंभिले औंध व पद्म हे किल्ले त्याने त्याच्या हातचे प्रथम घेतले इतक्यात पावसाळा सुरू झाल्यामुळे त्याला आपली मोहीम बंद राखून छवणीस परत जावे लागलें पावसाळा सपत्यावर त्याने आपल्या फौजेचे दोन भाग केले एका सैन्यभागावर दिलेरखानास मुख्य करून चाकणच्या किल्ल्यावर हल्ला करावयास त्यानें पाठविलें त्यानें तो तत्काळ काबीज करून आतील नऊ वर्षांहून अधिक वयाच्या सर्व माणसांची कत्तल उडविली ही फने त्यास मिळाल्यावर त्याला रावळाजवळा व अहिवंत हे किल्ले घ्यावयास मोहबतखानानें पाठविलें पहिल्या किल्ल्यावर त्यानें हल्ला केला असता गडकरी यानी मोठ्या शौर्यानें गडाचें रक्षण करून शत्रूचा हल्ला मागे हटविला. इतक्यात मोरोपंताने त्याच्या कुमकेस बारा हजार लोक पाठविले तेव्हा दिलेरखानानें ते किल्ले घेण्याचा बेत सोडून कणेरगडाकडे कूच केले व तो गड सर केला तो परत घ्यावा ह्या इराद्यानें रामाजी पागारे ह्मणून एक शूर सरदार दशमाचा नाईक होता, त्यानें दोन हजार मावळ्यांनिशीं त्यावर छापा घातला हे लोक थोडे आहेत असें पाहून दिलेरखान आपल्या लोकांनिशीं त्याच्यावर चालून आला. शत्रूचे पुष्कळ लोक आहेत हें पाहून तो पागारे गडबडला नाही. त्याने आपल्या लोकास धाटलें की, तुमच्यात जे कोणी निदान करावयास माझ्या बरोबर येण्याला तयार असतील त्यांनी पुढें व्हावें. तें ऐकून सातशे मावळे दंड ठोकून पुढें झाले त्यांनीं शत्रूसैन्यावर एकदम

१ चिटणीस कोणारगड असें नांव देतो

२ चिटणीस याचें नांव रुमाजी नलगे असें देतो.

३ किल्लेकांच्या मते हे लोक एक हजारच होते. ही लढाई साव्हेरच्या युद्धानंतर झाली असें प्रो० सरकार यांचे ह्मणणे आहे.

तुद्दून पडून मोठया आवेशानें युद्ध चालविलें, दोन हजार पठाण रणात पडले. आणि हे सातशे वीर आपल्या मोहरप्यासह मोठमोठया जखमा लागून धारा-तीर्थी पतन पावले हे त्याचें अलौकिक शौर्य पाहून दिलेरखान अगदीं चकित झाला. बाकीच्या लोकासहि चेंव येऊन ते मोगलाशी काहीं वेळ लढत राहिले, परंतु अखेरीस त्याचा मोड होऊन ते पळत सुटले मोहबतखान व दाऊदखान या दोघानी मिळून अहिवत किल्ल्यास वेढा दिला. आतल्या लोकांनी एक महिनापर्यंत शत्रूस दाद दिली नाही. शेवटी दाऊदखानानें सुरंग लावून किल्ल्यात प्रवेश केला, तेव्हा आतल्या लोकाचा निरुपाय होऊन ते शत्रूच्या खाऱ्हीन झाले ह्या लढाईचे यश दाऊदखानास मिळाले ह्णून मोहबतखानास पराकाष्ठेचा राग आला, आणि त्या दोघाचें मुळी जमेना ह्णून औरंगजेबाने दाऊदखानास परत बोलविले पुढे पावसाळा सुरू झाला तेव्हा मोहबतखानाने पारनीर येथे आपली छावणी केली पाऊस अतिशयित पडूं लागल्यामुळे त्याच्या छावणींतलीं जनावरें व माणसें साथीच्या रोगानें पटापट मरूं लागली पण त्याची काहींएक परवा न करिता मोहबतखानाने ते दिवस व्यालीखुशालींत व सरदारांच्या घरी मेजवान्या झोडण्यात घालविले. ह्या वेळी मोगलाच्या छावणींत अफगाणिस्थान व पंजाब येथच्या चारशे नृत्यागना होत्या, असें ह्णतात.

मोहबतखानाने पहित्याने थोडीशी धडपड करून पुढे बरेच महिने काहीं-एक काम न करिता घालविण्यावरून बादशहाला त्याचाहि वहीम आला शिवाजीमहाराजानी त्याला अवदाने चारून वश करून घेतलें असावे असें त्याला वाटले ह्णून त्याने बहादूरशहा व दिलेरखान यास गुजराथतून बागलानप्रातात पाठवून शिवाजीमहाराजाचा तेथला अमल उठवावयास सागितलें. त्यानी येऊन साल्हेरीस वेढा दिला, आणि त्या वेढ्याचे काम इखलामखान, राव अमर-मिह वगैरे सरदारावर सोपवून ते अहमदनगराकडे गेले. तेथून बहादूरखान सुपेप्रातावर चाल करून गेला आणि दिलेरखान पुण्यावर उतरला त्यानें पुणें शहर काबीज करून तेथल्या नऊ वर्षावरच्या सगळ्या रहिवाशांची कत्तल उडविली ! आपल्या प्रांतावर आलेली ही मोगलांची वावटळ घालवून देण्यासाठीं महाराजांनीं आपल्या किल्ल्यावरील लोक महाड येथे जमवून मोठ्या सैन्यानिशी त्यांच्याशी सामना करण्याचा बेत केला इतक्यात साल्हेरीस वेढा पडल्याचें वर्तमान आलें. हें ठाणें विशेष महत्त्वाचे असल्याकारणानें महाराजानी त्याचें रक्षण

साबेल त्या उपायानें करण्याचा निश्चय केला त्या किल्ल्यांत अन्नसामुग्री अमळ कमी आहे असें कळतांच त्यांनी ती पुरविण्याचें मनांत आणिलें, परंतु शत्रूच्या लोकांचा त्या किल्ल्यास चोहोंकडून गराडा पडल्यामुळें हा बेत साधतो कसा याचा विचार प्राप्त झाला मग त्यांनी आपल्याबरोबर मोठी फौज घेऊन दिलेरखानाशी युद्ध करण्यासाठी ह्मणून त्या दिशेला कूच केले हा त्यांचा बेत खानास कळताच तो आपले लोक एकवट करून त्यांच्याशी सामना करावयास अगदी सिद्ध होऊन राहिला परंतु ह्या वेळीं महाराजांनी त्याला पुरें रुसविले साल्हेरीच्या किल्ल्याभोवतालील त्याचा गराडा कमी होताच त्यांनी उत्तरेकडून त्या किल्ल्यात अन्नसामुग्री व दारूगोळा याचा पुरवठा करून दिला महाराजांनी दिलेरखानाच्या फौजेवर बाहेरून छापा घालण्याकरिता दोन हजार लोक पाठविले, परंतु दिलेरखानाने त्याच्यावर हद्दा करून त्यास कापून काढिलें ही अशी आपल्या लोकांची खराबी झालेली ऐकून महाराजांनी मोरोपतास कोकणातून दृगमानिशी तिकडे रवाना केले, व प्रतापरावास आपल्या स्वारानिशी साल्हेरीच्या रक्षणासाठी तन्काळ निघून जावे असें पत्र पाठविलें ह्याप्रमाणें महाराजाची वीस हजार फाज मोगल सैन्यावर चालून गेली ही फाज जवळ आल्याचें कळताच मोगलसेनापतीने तिला पुढें येऊ न देण्यासाठी आपले बरेच लोक तिजवर पाठविले ह्या मोगल सैन्यावर इखलासखान ह्या नावाचा सरदार मुख्य नेमिला होता ही मोगलाची फौज आपल्या अगावर चालून येत आहे असे पाहून प्रतापरावाने पुढें कूच करावयाचें बंद करून आपली सगळी फौज लडाईस तयार ठेविली मोगलांनी त्याच्यावर मोठ्या आवेशानें हल्ला केला तेव्हा त्याच्याशी काहीं वेळ युद्ध केलेसें करून आपल्या लोकांस प्रतापरावाने पळण्याचा इशारा केला त्यासरशी ते जिकडेतिकडे पागून धावत सुटले हे पाहून मोगलसैन्याने जयानदभरात त्याचा पाठलाग आरंभिला ह्या पाठलाग करिताना अर्थात् त्याच्या रागा फुटून ते जिकडेतिकडे पसरले इतक्यात प्रतापरावाने अकस्मात् उलट खाऊन आपल्या लोकांस एकवट होण्याचा इशारा केला. त्याबरोबर ते जमून शत्रूवर तुटून पडले ही अशी त्याची झटापट चालली असता मोरोपंत आपल्या लोकानिशी तेथे प्राप्त झाला, व त्याच्या मदतीनें मोगलाच्या त्या सैन्याचा पुरा फडशा उडाला इतक्याने इखलासखानाची रग जिरली नाहीं. त्याने आपल्या लोकांची जमाजम करून व आणखी पुष्कळ लोक मदतीला मागवून मराठ्यांवर पुनः निकराचा हल्ला केला. परंतु ह्या वेळीं हि

महाराजाच्या शूर लोकानी त्याचा पुरा धुव्वा उडविला पाच हजार मोगल रणात पडले. त्याचे मोठमोठे तीस अमलदार प्राणास मुकले इखलासखान वगैरे कित्येक सरदार जायबंदी होऊन मराठ्यांच्या हातीं लागले राव अमरसिंह लडाईत पडला मोगलाच्या छावणीचे एकूणएक सामान मराठ्यांच्या हातीं लागलें. महाराजाचेहि हजार दीड हजार लोक प्राणास मुकले. त्याचा सुरराव काकडे या नावाचा एक शूर समशेरबहादर सरदार ह्या घनघोर सग्रामात जंविऱ्याच मोळा लागून पतन पावला हा काकडे महाराजाच्या अगदीं जुन्या मदतगारापैकीं असून पाच हजार मावळ्याचा सरदार होता महाराजानी जावळीवर हत्ता केला त्या वेळीं चागला पराक्रम करून हा प्रसिद्धीस आला होता रोहिडा किल्ला ह्यानेच छापा घालून घेतला होता महाराजास तो रणात पडत्याचे कळले तेव्हा फार वाईट वाटले, व 'माझा एक जुना, इमानी व शूर सरदार मत्त मोडून गेला,' असा खेदोद्गार त्यानी काढिला इखलासखानाचा असा पुरा परभव होऊन पुष्कळ फौज गारद झाली हे पाहून बहादुरखानाचा आवाका सगळ नष्ट झाला त्याला उरलेल्या लोकानिशीं मराठ्याबरोबर लटप्याचे धैर्य न होऊन साल्हेरीचा वेढा उठवून त्यानें औरंगाबादेकडे एकसारखी धूम टोकली मराठ्यानी त्याचा पिच्छा शेवटपर्यंत मोडला नाहीं. हे साल्हेरीचे युद्ध स १६७२ त झाले

ह्या युद्धात १२५ हत्ती, ७०० उट, ६००० घोडे, पुष्कळ जडजवाहीर शेंकडो बैल व इतर युद्धोपयोगी समान महाराजास मिळालें ह्या प्रसंगी आनंदराव, व्यक्रोजी दत्तो, रुपाजी भोसले, खडोजी जगताप, सताजी जगताप, मानसिंग मोरे, विसाजी बल्लाळ, मोरो रगनाथ, मुकुंद बल्लाळ वगैरे सरदारांनी बहादुरी शर्त केली ह्मणून त्यास महाराजानी नावाजून वखेभूषणें दिली लडाईत पातळ केलेल्या लोकांपैकीं जे मोगलसरदार व वडेबडे अमलदार रायगडावर पाठवून दिले होते त्याचा महाराजानी चागला परामर्ष घेतला, व त्याच्या जखमा बऱ्या झाल्यावर त्याचा बहुमान करून व त्यास नजरनजराणा देऊन सोडून दिलें बंदिवान् केलेल्या लोकांपैकीं ज्याची इच्छा आपल्या पदरी राहण्याची दिसली त्यास महाराजानी ठेवून घेतले अशा रीतीने त्याच्या लोकांरात पुष्कळच भरती झाली

१ सभासद याचे नाव सूर्यराव अमे देतो. शेडगावकराच्या बखरीत सुरेराव असे याचें नाव दिले आहे.

२ युद्धात कैद केलेल्या शत्रूच्या लोकांस त्या काळी अशा रीतीने वागविणाराच्या अशी कितती भूतदया असली पाहिजे हें स्पष्टच आहे. अशा महामनस्क पुरुषास क्र

मोगलांच्या सैन्याशी समोरासमोर संग्राम करून हा वेळपावेतो महाराजांस जे विजय प्राप्त झाले त्यांमध्ये साल्हेरीजवळील ह्या विजयाची अणना पहिली आहे. असा मोठा विजय त्यास पूर्वी कधीच प्राप्त झाला नव्हता. ह्या घनघोर संग्रामात महाराजांच्या लोकांनी दाखविलेल्या शौर्याची व युद्धकौशल्याची कीर्ति चोहोकडे पसरून त्याचा दरारा पूर्वापेक्षा पुष्कळ वाढला मराठ्यांच्या अर्यांच्या शौर्यवीर्यादि उज्ज्वल गुणांचे हे अप्रतीम प्रदर्शन पाहून मोगलसरदार अगदी थक्क होऊन गेले त्याला महाराजांच्या लोकाची विशेषच दहशत वाहून लागली मराठे शिपाई विजापूरकराची व मोगलाची नोकरी सोडून महाराजापाशी येऊ लागले त्याला त्याच्या योग्यतेप्रमाणे महाराज आपल्या लष्करांत नोकरी देऊन ठेवीत. साल्हेरी घेतल्यावर त्या कितल्यासमोरील मुल्हेरी नावाचा किल्ला त्यांनी हस्तगत करून सगळ्या बागलान प्रांतावर आपला शह बसविला, तेणेकरून सुरत शहरास कायमची दहशत बसली.

ह्या मुमारास बुन्देलखंडाचा राजा छत्रसाल हा महाराजांच्या भेटीस आला हा चंपतरास बुंदेले याचा मुलगा हा जयसिंगाच्या शिफारशीवरून मोगलबादशाच्या लष्करात राहिला होता. परंतु तेथे त्यास त्याच्या कर्तबगारीप्रमाणे बढती मिळतेना झणून तो नाराज झाला, आणि एके दिवशी शिकारीस जाण्याच्या मिपानें गोडप्रांतात मोगलाची छावणी होती तेथून निमटून आपल्या पत्नीसह महाराजांला आला. महाराजानी त्याचा बहुत आदरमान केला तो झणाला की, आपल्या पदरी राहून औरंगजेबाशी युद्ध करावे अशी माझी उत्कट इच्छा आहे, ती आपण पुरी करावी महाराजानी त्याच्या ह्या हिमतीची व मर्दपणाची नारीफ करून द्यालें, “हे प्रतापी राजा, तूं स्वदेशी जा, आणि तेथून औरंगजेबावर ऊठ आपल्या शत्रूशी लढून त्याजवर विजय संपादन कर आपला देश शत्रूच्या हातून सोडवून त्यावर राज्य कर तू आपल्या देशात राहून शत्रूशी लढण्यास सिद्ध होशील तर तुझ्या कीर्तीप्रमाणे तुला पुष्कळ लोक सहाय्य होतील जेव्हाजेव्हा मोगल तुजवर चढाई करावयाम तयार होतील तेव्हातेव्हा मी

झणणाराम काय झणावे त काळत नाही रणात कैद कलेले लोक, शत्रूकडील बायका मुले, निरनिराळ्या धर्मांचे धर्मगुरु, मशिदी व देवळ याच्यासंबंधाने महाराजांचे जे वर्तन असे त्याची अलीकडे युरोपातल्या युद्धाच्या वेळी घडलेल्या घोर कर्मांशी तुलना केली अमर्ता सुधारणेच्या शिखरास जाऊन पोचल्याचा गर्व वाहणाऱ्या ख्रिस्ती जनांम लजेने खाली मान घालावी लागेल

त्यांचे लक्ष दुसरीकडे वेधेलसें करीन व त्यांचे बेत व योजना हाणून पाडीन,” असा हुरूप देऊन महाराजांनीं त्यास निरोप दिला. त्या काळच्या इतिहासकार सीमसेन झणतो कीं, छत्रसाल निराश होऊन रायगडावरून परत गेला कारण उत्तरहिंदुस्थानातील लोकावर भरवसा ठेवून त्यास जबाबदारीचे हुद्दे देणें बरोबर नाही असें महाराजांचें मत होतें

मोगलांच्या मोठमोठ्या सरदारानीं जय्यत सेना घेऊन महाराजावर ह्या वेळीं खारी केली असता त्याचा पुरा मोड करून त्याची दाणादाण केल्यामुळे महाराजाचा वचक चोहोकडे बसला त्याचें प्राबल्य पुष्कळ वाढले, आणि आता मोगलाची किंवा इतर कोणत्याहि यवनी पादशाहतीची त्यांना तमा वाटेनाशी झाली. त्या वेळच्या इंग्लिश व्यापाऱ्यांचा असा लेख आहे कीं, मोगलाचें दोन मोठे सरदार मोठ्या मैऱ्यानिशी शिवाजीच्या मुलखात शिरले होते. परंतु त्याची मोठी फजिती व नुकसान होऊन त्यास परत जावे लागले प्रो सरकार झणतात कीं, ह्या मुमाराम सतनामी लोकानी व खैबर येथील आफगाणलोकानी बंडे केल्यामुळे मोगलबादशहाला दक्षिणेतली आपली झालेली फजिती दूर करण्याचा प्रयत्न सुरू करण्यास सवड नव्हती थोड्याच दिवसानी मोहबतखान व शहाजादा मोअझीम याम उत्तरेकडे जावे लागले, आणि बहादुरखानाला दक्षिणेचा पुभेदार नेमले, परंतु तो जागच्या जागी स्वस्थ राहिला.

ह्यानंतर महाराजांनी मोरोपतास दहा हजार लोक देऊन सुरतेकडे पाठविले. मागे सांगितल्याप्रमाणें आरगजेबाने सुरत शहरापाशी आरमार तयार करवून तें शिद्दीच्या साहाय्यास देऊन महाराजांच्या कांकणपत्रीवर मसुद्रातून स्वाऱ्या करण्याचा व त्यांच्या आरमाराचा नाश करण्याचा बेत केला होता हे मोगलाचें आरमार तयार होऊन शिद्दीच्या आरमारास मिळून आपल्या प्रातास उपद्रव देण्यास तयार होण्यापूर्वी तें जाळून टाकण्याची कामगिरी त्यांनी मोरोपतास सांगितली, परंतु ही कामगिरी त्यांच्या हातून सिद्धीस गेली नाही कारण तो तिकडे जाऊन पोचण्यापूर्वीच मोगलाचें आरमार त्या बंदरातून निघून शिद्दीच्या जंजिऱ्यापाशीं जाऊन राहिले. हा बेत फसला तरी त्याने सुरतशहरास वेढा दिला. आत जाणारी अन्नसामुग्री व इतर व्यापार त्याने अजीबात बंद केला, व तो जबरदस्त खंड मार्गू लागला. यानें त्या शहरास वेढा घालण्यापूर्वी तेथल्या सुभेदारास तीन पत्रे महाराजांच्या नावानें पाठविलीं; त्यातल्या शेवटल्या पत्राचा आशय येणेंप्रमाणें होता ‘तुझ्या राज्यातल्या प्रांताचा जो वसूल तूं बादशहास प्रतिवर्षी देत असतोस त्याचा

चौथा हिस्सा तूं आमच्याकडे पावता केला पाहिजे ह्यासंबंधाचीं दोन पत्रे आह्मीं तुला लिहिलीं आता हें पत्र शेवटलें आहे माझा मुल्लूख व माझे लोक याच्या रक्षणासाठी आम्हाला मोठे सैन्य ठेवणे तुझ्या बादशहामुळें भाग पडत आहे तरी ह्या सैन्याचा खर्च त्याच्याच प्रजेकडून मिळाला पाहिजे. ही रकम त्वरित पाठवून देणार नाहीस तर आमच्यासाठी तेथे एक घर तयार ठेव. आह्मी तेथे बसून सरकारदेणें व जकात स्वत वसूल करूं आम्हास तुझ्या शहरात वाटेल तेव्हा यावयास हरकत करणारा कोणीहि उरला नाही ' हीं पत्रे आल्यावर सुरतच्या सुभेदाराने तेथल्या मोठमोठ्या मुसलमान व हिंदु व्यापाऱ्यास जमवून त्याच्याशी असें बोलणें केले की, शहराचें रक्षण करण्यासाठीं दोन महिनेपर्यंत तीन हजार पायदळ व पाचशे घोडेस्वार ठेवावे लागतील, तरी त्याच्या खर्चासाठीं रु ४५००० आपसात वर्गणी करून आम्हास द्यावे मग त्याने शहरातल्या घराची यादी करून त्याच्याकडून सदरील निमित्ताने बराच पैसा गोळा केला पण त्यानें त्या पंशाचा वचनाप्रमाणें उपयोग न करिता तो आपल्या खासगी तिजोरींत जमा केल्या. सदरी नमूद केलेंले मोरोपंताचे तिसरे जरबेचे पत्र आलें तेव्हा व्यापारी वगैरे लोक घाबरून जाऊन शहर सोडून पळून जाण्याची परवानगी त्या सुभेदाराकडे मागू लागले पण तो त्याम ती देईना त्याने खंडाची रकम जमविण्यासाठी व्यापाऱ्याकडे एक लाख रुपयाची व जमीनदार देसायाकडे साठ हजार रुपयाची मागणी केली, परंतु त्याला त्याचा विश्वास न येऊन त्यानी त्याच्या मागणीप्रमाणें रकमा देण्याचे नाकारिले तरी त्याने श्रीमत रहिवाशाकडून पुष्कळ पैका गोळा केला, व त्यांताल काहीं खड म्णून मोरोपतास देऊन सतुष्ट केलें, व बाकीचा आपल्या खासगी तिजोरीत ठेवून दिला.

इकडे महाराजानी असा विचार केला की, सुरतेजवळचा साधेल तेवढा प्रात काबीज करून त्या शहरास पत्रका शह बसवावा या उद्देशाने त्यानी आपल्या फौजेनेशी जव्हार (घोडबदर) व रामनगर ह्या प्रातात दोन छोटे कोळी राजे राज्य करीत होते त्याच्या राज्यात स्वारी केली महाराज दोन वेळा सुरतेवर हद्द करावयास गेले तेव्हा त्यास ह्या राजानी, आपल्या डोंगरी मुलखातून जाऊ दिले होते मोगल अमलदारास आपण सुरतेवर चाल करून जात आहो याचा सुगावा लागून त्याच्याकडून आपणास हरकत होऊं नये ह्या

१ ही कामगिरी मोरो त्रिबक पिंगळे यास सांगितली होती, आणि ती त्यानें सुरतेवर मोहीम करताना बजावली असें प्रो. सरकार झणतात

उद्देशानें महाराजांनीं ही त्याच्या राज्यातून आडवाट काढली होती ह्याप्रमाणें त्या राजांनीं आपणास विनहरकत जाऊं दिल्याबद्दल महाराजांनीं त्यास पुष्कळ द्रव्य देऊन त्याच्याशीं स्नेह केला होता ह्या वेळीं तरी त्याच्या राज्यात त्यानी मित्रभावानेंच प्रवेश केला, जव्हारचा राजा विक्रमशहा यास अकित करून जव्हार हस्तगत केले आणि त्याच्या त्रिजोरींतले सत्रा लाख रुपये जप्त केले तेथून ते रामनगरावर चालून गेले. तेथल्या राजाने त्यास आपल्या किल्ल्यात घेताच ते म्हणाले की, ' हा किल्ला आमच्या हाती असणे इष्ट आहे. आमच्या खजिन्याची म्हणजे अर्थात् सुरतेची किल्ली तुमच्या हाता असणे सोईचें नाहीं हे त्याचे म्हणणे त्या राजाला मान्य करणे भाग पडलें ह्या राजाच्या ताब्यात थोडेसे डोंगरी किल्ले काय ते होते, व समोनतालचा मुलूख फिरंग्याच्या ताब्यात होता. आपल्या प्रांतात ह्या राजानें लुटालूट करून नये म्हणून फिरंगी त्यास प्रतिवर्षी काहीं खडणी देत असत त्याचे सगळे किल्ले कब्जात घेतल्यावर महाराजांनी फिरंग्याच्या दमन येथीक किल्ल्यावर काहीं लोक रवाना केले ते आपल्यावर चालून येत आहेत हें पाहून फिरंग्याची पाचावर धारण बसली किल्ल्यास तटबंदी केली होती पण त्यावर तोफा वंगरे टाकण्याची व्यवस्था चांगलीशी केली नव्हती त्यानी काहीं तोफा किल्ल्याच्या बुरजावर चढवून जेमतेम तयारी करून आपला एक अमलदार महाराजाचे लोक चाल करून येत होते त्याच्याकडे पाठवून ते का येत आहेत त विचारिलें. त्यानी महाराजाच्या मागण्यावरून असा जबाब दिला की, तुम्ही रामनगरच्या राजास खंडणी देत असा ती यापुढे काप्रम करण्यासाठी आम्ही आलो आहो हे अरिष्ट एवढ्यानेच टळत आहे हे पाहून त्यानी वार्षिक खंडणी नेमाने देण्याचा करार मोठ्या आनदाने केला

१ हा विक्रमशहा राज्यभ्रष्ट झाल्या तेव्हा तो मोगलांच्या अमलातील नाशिक प्रांतात पळून गेला. तिकडे राहून तो आपल्या लोकानिशी महाराजाच्या ठाणे प्रांतातील उत्तर भागीं वेळोवेळा लुटालूट करित असे पडे मोरोपतानें म. १६७८ त नाशिक प्रांतावर स्वारी केली तेव्हा तेथल्या फौजदाराच्या सैन्यास मिळून तो मराठ्यांशी मोठ्या आवेशानें लढला. परंतु शेवटीं तो पराभव पावून रणांत पडला. (प्रो. सरकार. पृ. १४८.)

२ हें संस्थान आतां धरमपूर या नांवाने नादत आहे, आणि रामनगर आतां नगर वा नावाने प्रसिद्ध असून तें धरमपुरापासून २४ मैलांवर आहे.

औरंगाबादेस पुन अधिकारातर झाल्याचें वर सामितलेंच आहे मोहबत-
खानाचा पूर्वोक्त प्रकारें पराभव होऊन पुष्कळ सेनेची खराबी झाली हें औरंग
जेबास कळले तेव्हा त्याचा त्यास फार राग येऊन त्यानें त्याला व शहा-
जाद्याला परत बोलाविले आणि गुजराथेचा सुभेदार बहादूरखान यास दक्षिणचा
सुभेदार नेमिले, व त्याच्या ताच्यात मत्तर हजार फौज देऊन त्याला मरा
थाशी युद्ध करावयास सांगितलें परंतु त्याचीहि कशी फजिती झाली ते वर
सांगितलच आहे तो दक्षिणतील मुभ्यावर आला तेव्हा तिकडील सगळा
मिस्त्रि त्याच्या लक्ष्यात येऊन त्यानें असा विचार केला की, आपल्याजवळ
अभलेली फौज मराठ्याशी टक्कर देण्यास पुरेशी नाही, यास्तव त्याच्याशी युद्ध
करण्याच्या भानगडीत न पडता आपल्या मुलखात त्याच्या वाऱवार स्वाऱ्या
होऊन रयतेस उगडव होतो तो नाहीगा करण्यास तूर्त झटावे

वर सांगित त्याप्रमाणे कोळी राजाची सस्थाने काबीज केल्यामुळे मोरोपंत
पिंगळ्यास मोगलाच्या नाशिक प्रांतात सहज शिरता आले त्याने म १६७२
च्या जुलै महिन्यात तिकडचा घाट ओलाडून त्या प्रांतात स्वारी केली नाशिक
प्रिबकच ठणेलु रजी जाववाच्या पणतच्या स्वाधीन होते त्याच्याजवळ चार
हजार लोक होते परंतु त्याचे काहींएक चालले नाही मोरोपताने त्याचा
पराभव करून तिकडचा प्रांत हस्तगत केला त्याप्रमाणेच वणीदिओरीच्या
ग्रण्यावर शिवा हिलाळ होता त्याचा ह त्याने पराभव करून त्या प्रांतावर
आपला ताबा वसावला त्याप्रमाणे हे सरदार नामोहरम झाल्यामुळे औरंग
जेबाचा त्याजवर मोठा रोष झाला तेव्हा हे दोघे सरदार व तसेच आणखी
दोघे मोगल सरदार वादग्रहाची नोकरी सोडून आपल्या मोठ्या घोडदळा-
निशी महाराजास येऊन मिळाले ह्यामुळे दिलेरखानाचे धावे दणाणले आता
गुजराथेचे रक्षण कम होते याची त्याला माठी फिकीर पडली इकडे महा
गजाची मोठी फौज रामनगरापाशी पुन येऊन थडकली तेव्हा सरतकराची
पुनरपि पाचपर धारण वसली परंतु ह्या फौजेने तेथून मोरचा फिरवून
बराडाकडे दाड केली, आणि तो प्रांत व तेलगण लुटण्याचा सपाटा चाल
विला तेव्हा बहादूरखानाने तिचा पाठलाग चालविला, पण त्याला झुकाडी
देऊन ती तेथून निसटली ती भागानगराकडे गेली परत येताना ती दोन भाग
करून दोन दिशानी दांड करीत सुटली त्यातल्या एका भागाच्या मागे बहा-
दूरखान लागला व दुसऱ्याच्या मागे दिलेरखान लागला, परंतु त्याला त्यानीं दाद

दिली नाही. एके ठिकाणीं महाराजाच्या माडेसातऱें घोडदळानें मोगलाच्या दहा हजार लोकावर हल्ला केला,आषि त्याची अगदीं धादल उडवून दिली परतु मोगलास आणखी कुमक येऊन पोचत्यामुळे मराठ्यांना शेवटीं द्वार गावी लागली न्याचे चारशे लोक रणात पडले

मग ज्या घाटातून मराठे लोक स्वाऱ्या करण्यासाठी येतात त्या घाटावर आपले लोक ठेवून देऊन त्याम प्रतिबन्ध करावा व पहाडातील खिंडीतून तोफा रचून ठेवाव्या असा बहादूरखानाचें बेत केला हा बेत दिलेरखानाम पगत वाटला नाही चाकणचा किल्ला वेटा घालून घेतल्यामुळे त्याचे पारडे अमळ जड झाले होते तो मोठा हुशार सरदार आहे असा औरंगजेवाचा अभिप्राय झाला होता ह्या सरदाराची रंग अद्यापि चांगलीशी जिरली नव्हती मराठ्यांशी युद्ध करण्याची वमक त्याच्या अगो अद्यापि कायम होता त्याने खान-जहानाम असा सल्ला दिला की, अशा रीतीने पहाडातून फोड अडकवून ठेवण्यात काहीं हाशील नाही, जवळ अमल्या फौजेनेगी शिवाजीमहाराजाच्या ताऱ्यानील कित्त्यावर हल्ले करून ते घेण्याचा उद्योग नेटाने चालवावा परंतु हा सल्ला त्या सरदारास पसत न होऊन त्याने आपल्या पूर्वोक्त बेतच अमलात आणिला ह्या व्यवस्थेचा परिणाम असा झाला की, महाराजाचे लोक खानदेशात स्वाऱ्या करण्याचे सोडून निगनिराळ्या टोळ्या करून अहमदनगर व औरंगाबाद ह्या शहराच्या आसऱाम घिरट्या घालू लागले ह्या नव्या सुभेदारानें त्याचा विन-इनतिकडून पाठलाग करून मोड करण्याचा प्रयत्न केला पण त्यात चास मुळीच यश येईना शेवटी पावसाळा सुरू होऊन त्याला भीमातीरी पेटगावास छावणी करून राहावे लागले येथे असता त्याने आपल्या रक्षणासाठी एक भुईकोट उभारून त्यास बहादूरगड असे नाव दिले हे ठिकाण मराठ्यावर चोहोकडून हल्ला करण्याग सोईचे अमल्या कारणाने बहादूरशहानें आपली छावणी येथे बरीच बंध केली होती

ह्या वेळी शिवनेरी किल्ला मोगलाच्या ताब्यात गेला असून त्यावर त्याचे बरेच शक होते हा किल्ला आपल्या हाती यावा अशी महाराजास उत्कट इच्छा झाली; द्वारण एक तर हे ठिकाण मोगलाच्या ताब्यातल्या प्राताच्या सरहद्दीवर अमल्या-मुळे त्याच्या योगाने त्या प्राताचे चागले रक्षण होत असून उत्तर कोकणातून मोगलाच्या प्रातात खिरण्यास यामुळे मोठीच अडचण असे, दुसरे असे की, हा किल्ला महाराजाचे जन्मस्थान असल्याकारणाने तो शत्रूच्या हातीं असणें इष्ट

माहीं असें त्यास वाटे. ह्यापून त्यानी हा किल्ला हस्तगत करण्याचा विचार केला. हा अबदुल अझिजखान ह्या नावाच्या एका सरदाराच्या हाती होता हा पूर्वी ब्राह्मण असून यानें मुसलमानी धर्माचा स्वीकार केला होता हा औरंगजेबाचा मोठा विश्वासू सरदार होता याला महाराजानी पुष्कळ द्रव्य ठेऊ करून किल्ला आपल्या ताब्यात देण्याविषयी निरोप पाठविला त्या सरदाराने त्यांना दऊं केलेले द्रव्य हाताखाली घालून किल्ला स्वाधीन करून देण्याच वचन दिले, आणि महाराजानी सात हजार घोडेस्वार असुक दिवशा किल्ला ताब्यात घ्यावयास पाठवावे असें सांगून पाठविले. त्याप्रमाणे त्यानी आपले घोडेदळ तिकडे पाठविले. परंतु त्या सरदाराने दगा केला त्यानें बहादूरशहाला आपला दग्याचा वेत कळवून पुष्कळ मोगल सैन्य किल्ल्यापाशी आणविले, आणि महाराजाचे लोक किल्ल्यापाशी आले तेव्हा त्याच्यावर एकदम हल्ला केला. ह्या झटापटींन महाराजाच्या लोकांचा मोड होऊन त्यास मागे पाय ध्यावा लागला.

ह्याप्रमाणे हा मोगलसरदार निरुपय होऊन जागच्या जागी वसून राहिला असता महाराजानी एक दूरची मोहीम केली गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहाच्या राज्यात फ्रेंच लोकांनी काहीं गडबड केल्यावरून तो शहा तिकडे मोठ्या सन्यानिशीं जाण्याच्या विचारात आहे असे त्याच्या दरवागत महाराजाचा वकील होता त्याने त्यास कळविल्यावरून ते रायगडावरून दहा हजार लोक घेऊन तिकडे मोहीम करण्यास निघाले आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे त्यानी आपण कोठे चाललो आहो हे कोणासहि कळू दिले नाही ते आरगाबादेवर की अहमदनगरावर की विजापुरावर निघाले आहेत हे त्याच्या पहिल्या रास्तावरून कोणास काहींच कळेंना पण ते मोठमोठ्या मजला करून एकदम कुतुबशहाच्या मुलखात शिरले व हैदराबाद शहरापाशी अकस्मात जाऊन थडकले हा एकाएकी आलेला घाला पाहून शहरातले लोक गडबडून गेले. महाराजानी शहरच्या पुढान्यास व अमलदारास असा धाक घातला की, वीस लाख हौन खंड बिनतकार पावता करा, नाहीतर तुमचे शहर जाळून उध्वस्त करितो त्यास ती अट मान्य होऊन त्यानी तेवढा ऐवज जमा करून त्याच्याकडे नेला व त्याच्या कचा टीतून तें शहर सोडविलें महाराज एवढ्या रकमेने तृप्त होऊन त्या किंवा दुसऱ्या

१ फ्रेंचांच्या गव्हर्नराने सेट थॉमी नावाच्या ठाण्यातील कुतुबशहाच्या लोकांस हांकून देऊन तें हस्तगत केल्यावरून ह्या शहानें तें परत घेण्यासाठी तिकडे आपले सैन्य पाठविलें होवें.

कोणखाहि शहरास बिलकुल उपद्रव न करितां परत मोठ्या वेगानें रायगडास येऊन दाखल झाले.

ह्या मोहिमेवर महाराज गेले असता मागे मोगलाच्या सुरत येथील आरमारानें व शिद्दीच्या आरमारानें एकवट होऊन कोंकणपट्टीतील समुद्रकिनाऱ्याच्या गांवांवर स्वाऱ्या करून त्याची फारच नासाडी केली. दडाराजपुरीस महाराजानां जे कोट उभारले होते, त्यावर छापा घालून त्याचा त्यानीं नाश केला. राघो बल्लाळच्या ताब्यात हे कोट होते तो मोगलाशी मोठ्या निकराने लढला परंतु शेवटीं त्याचा पराभव होऊन तो रणान पडला. दडाराजपुरीवर शिद्दीनी हा हल्ला द्दोळीच्या मणात केला. कोटावरील रखवालदार झोपी गेले असता रात्रीच्या वेळीं हा त्याचा हल्ला अकस्मात आला. शिद्दी वेगाने जमिनीवरून चाल करून येत आहे अमें पाहून मराठे त्याच्याशी सामना करणवधाम तिकडे गेले असता, याकूतखानानें समुद्राच्या बाजूने चाळीस तारवानिशी हल्ला करून तट सर केला, आणि त्याच्या लोकानी आत शिरून कत्तल चालविली. या धामधुमीत तेथल्या दारूच्या कोठारास आग लागून त्याचा भडका उडाला. त्यामुळे पुष्कळ लोक प्राणास मुकले. असें सांगतात कीं, महाराज त्या वेळीं चाळीस मलावर होते, त्याच्या कानी ह्या भडक्याचा आवाज जाऊन ते धडबडून जागे झाले आणि झगताले की, दडाराजपुरीस काहींतरी घात झाला असावा हा काय प्रकार आहे त्याची चाकशी करण्याकरिता त्यानीं तिकडे माणसेहि पाठविली असें झगतात. दडाराजपुरीच्या लगल्यास महाराजाचे सात किल्ले होते, त्यावर याकूतखानाने हल्ला केला त्यातले लोक दोनतीन दिवस लढले, परंतु शेवटीं त्याचा नाइलाज होऊन त्यातले महा भिडे याकूतखानानें मर केले. एका किल्ल्यावरच्या लोकानीं मात्र सात आठ दिवस टिकाव धरिला. एवढ्या अवधीत महाराजाकडून कुमक येईल अशी त्यांना आशा होती, पण ती व्यर्थ आहे असें पाहून शेवटीं त्याला तो किल्ला शत्रूच्या स्वाधीन करावा लागला. याकूतखानानें आंतल्या लोकांस अभय दिल्यावरून ते किल्ल्याबाहेर आले. हीं एकंदर सातशें माणसें होती. परंतु किल्ला हातीं आल्याबरोबर याकूतखानानें दगा करून त्यांतल्या देखण्या बायका व मुलें होती त्यास पकडून गुलाम केलें व त्यांस मुसलमानी धर्माची शिक्षा दिली ज्या ह्याताऱ्या व कुरूप बायका होत्या त्यांस त्यानें सोडून दिलें आणि सगळ्या पुरुषांची कत्तल केली. या आपल्या अस्यंत अधमपणाची व क्रूर कर्माची हकीगत त्यानें मोगल सेनापतीला लिहून कळविली. त्यानीं त्याच्या

ह्या दुष्कर्माची तारीफ करून त्याची मनसब वाढविली, आणि त्याला शिरपाव नजर केली. पुढे महाराजानी गोवळकोंड्याहून परत आल्यावर याचा चांगलाच बचपा घेतला

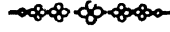
शिद्दीने केलेल्या भयंकर क्रूरकर्माबद्दल त्यास चांगले शासन करण्याचा महाराजानी दृढ संकल्प करून त्याच्या प्रांतात सारखा धुमाकूळ माडिला दंडा-राजपुरी काबीज करण्यासाठी त्यानी मुबईच्या इंग्रजाकडे मदत मागितली परंतु मुरतेच्या काउन्सिलाने व अभ्यक्षाने मुबईच्या व्यापाऱ्यास अशी सहाय्य दिली की, “शिवाजीला साहाय्य केले अगता आपणावर मोगलाची इतराजी होऊन आपला ह्या देशातून उठावा होईल शिवाजी दारूगोळा वगैरे मागत आहे, त्यास तो देऊं नये, व देत नाहीं असें टि स्पष्ट सांगून त्याचाहि आपणावर रोष होऊं देऊं नये असें त्याम जुळीत राहावे दंडाराजपुरी शिवाजीच्या हाती गे. ती तर त्यात आपलें नुकसान आहे कारण त्यामुळे मुबईवदराला त्याच्याकडून नेहमीचा उपद्रव होण्याचा संभव आहे ” ह्या सद्बचाप्रमाणे वागून मुबईच्या इंग्रज व्यापाऱ्यानी तटस्थ प्रति वरिली तरी पुढे आरगजेबाने ३६ तारवाचे आरमार महाराजांच्या बोक्रेणकिनाऱ्यावरील शहरावर हल्ला करावयासाठी पाठविले ह्या आरमाराने महाराजांच्या बऱ्याच लहानसान व्यापारी जहाजाचा नाश केला ह्या आरमाराच्या भीताने महाराजानी आपली सहा जहाजे मुबईच्या वदरात ठेविली होती त्याचा सुगावा मोगल आरमारास लागला तेव्हा ती काबीज करण्याचा त्याने बेत केला परंतु इंग्रज व्यापाऱ्यानी त्याजकडे असा बहाणा केला की, शिवाजीने स १६६० त राजापूर येथील आपली वखार लुटली होती, तिचा बदला घेण्यासाठी ही त्याची तारवे आपण काबीज केली आहेत हे त्याचें ह्मणणे खरें वाटून मोगल आरमार त्या तारवाच्या वाटेम गेले नाहीं मुंबईच्या इंग्रजानी शिवाजीमहाराजास राजी ठेवून मोगलाचा आपणावर कोप होऊ न देण्याविषयी ही अशी हिकमत लढविली फ्रेच व्यापारीहि महाराजास राजी ठेवण्या-विषयी झटत असत फ्रेच लोक मोगलाना कळूं न देता महाराजास दारूगोळा व बंदुकातोफा पुरवीत असत महाराजाच्या आरमाराच्या व मोगलाचा आश्रय धरिलेल्या शिद्दीच्या आरमाराच्या लढाया वर सांगितल्याप्रमाणे चालल्या असतां एका फ्रेच जहाजानें राजापूरास ओरवा करून महाराजाच्या आरमाराला ८० लहान तोफा व २००० मण गोळे गुप्तपणें विकले असें ह्मणतात मोगलांच्या

१ ही हकीकत खार्फीखानाच्या बखरीच्या आधारांनें दिली आहे.

व शिद्दीच्या आरमारावरील सरदारानीं ह्या वेळीं मुंबईच्या बंदरात शिरून महाराजाच्या ताब्यातला कुर्ला प्रात उद्वस्त करण्याचा घाट घातला, व त्या वेदातील इंग्रज गवर्नर आणि अर याजपार्शी बंदरात प्रवेश करण्याविषयी परवानगी मागितली ती त्याने दिली नाही पुढे वर सांगितल्याप्रमाणे किनाऱ्यावरील काहीं गावाची खराबी करून शिद्दी मागे परतला व इंग्रजांची परवानगी न घेता मुंबईच्या बंदरात शिरला तेथे गेल्यावर त्याने त्याच्याशी असे बोलणे लाविलें कीं, 'तुम्ही आम्ही मिलाफी होऊन शिवाजीमहाराजावर शस्त्र वरुं' हा प्रकार तेथे महाराजाचा वकील होता त्यास कळला तेव्हा त्याने इंग्रजास अशी दहशत घातली कीं, 'तुम्ही शिद्दीम मिलाफी व्हाल तर आमचा धनी तुमच्यावर खास खारी करील' तेव्हा अर्थात् हे प्रचड अरिष्ट टाळण्यासाठी आणि याने ह्या प्रसंगी तिन्हाइतपणा स्वीकारून राहणें विशेष सोईचे व हिताचे आहे असे मनात आणून शिद्दीच्या बोलण्यास रुकार दिला नाही. तरी शिद्दीने मुंबईबंदरातून काहीं तारवे पेंण व ना टोना येथील खाड्यात पाठवून त्या बाजूच्या महाराजाच्या अमलातील गावाची नासधूस चालविली आणि तेथले लोक पकडून नेण्याचा क्रम चालविला, तेव्हा महाजाच्या लोकानी रायमटावरून उतरून शिद्दीच्या लोकावर हल्ला केला व त्याची कत्तल उडविली त्याच्या कित्येक अमलदारांचा टोकी कापून महाराजाकडे नेली असे झणतात

ह्या सुमाराम दच लोकाचे इंग्रजाशी वैर वाढून ते एकमेकाशी युद्धे करूं लागले दच लोकांचा एक सेनापति बावीस तारवाचे आरमार घेऊन मलबार किनाऱ्याजवळून उत्तरेस आला त्याच्या मनात मुंबईबेटावर हल्ला करून ते हस्तगत करावे असे होते त्याच्या कानी महाराजाची कीर्ति अगोदरच गेली होती त्यास त्यानें असा निरोप पाठविला कीं, तुम्ही आम्हास तीन हजार लोकांची कुमक जमिनीवरून करून मुंबईबेट घेण्यास मदत कराल तर दंडाराजपुरी व जंजिरा घेण्यास तुम्हाला आम्ही आमच्या आरामाराची मदत देऊ' ह्या निरोपास महाराजांकडून काय जबाब मिळतो याची तो सरदार वाट पाहत राहिला परंतु महाराज ह्या वेळीं दुसऱ्याच एका महत्त्वाच्या बेतात गुतले असल्यामुळे व ह्या दच सेनापतीवर भरंवसा ठेवून इंग्रजाशी विरोध करणे बरोबर नाही असे त्यांना वाटल्यामुळे त्यांनी त्याचे झणणे मनास आणिलें नाही. त्याच्याकडून मदत मिळत नाही असे पाहून तो दच सरदार हताश होऊन माघारी गेला.

भाग बात्रिसावा

विजापुरकरांशीं पुनः युद्धप्रसंग.

१६७३-७४.

महाराजे मागितले आहे वी, अदिलशहाचा मुख्य वजीर अबदुल महमद याने महाराजाशी गुप्त तह करून दरसाल तीन लक्ष रुपये खडणी यास देण्याचे क्वल केलं होते त्याप्रमाणे महाराजास प्रतिवर्षी खडणीचा ऐवज पावता हा त असे त्यामुळे त्यानी विजापुरकरांच्या ताब्यातील मुस्लिमत अलीकडे गडबड करण्याचे मोठ्ठन दिले होते परंतु स १६७३ त अदिलशहा मरण पावला, व त्याचा एक पाच वर्षांचा मुलगा गादीवर वसून त्याचा मुख्य कारभारी खवास खान हा झाला त्यामुळे अबदुल महमदाच्या हातचा कारभार जाऊन महाराजाशी केलेला तह विघ्नपत्ता खवासखान अधिकारारूढ होताच कोणालाहि मोजीनासा झाल्या इतर सरदार त्याची स्पर्धा करू लागले ते आपआपला पक्ष मबळ करून परस्पराशी कलह करू लागले ह त्याचे आपआपमातले वैमनस्य महाराजास त्याच्या ब्राह्मण कारभार्याकडून उन्वभूत कळत असे तेव्हा त्यानी पाहिले की, विजापुरकरांच्या राज्यात पुन गडबड करण्यास हा समय उत्कृष्ट आहे. मग त्यानी विशालगडावर मोठी फौज जमा करून अदिलशाही मुलखात पुन मोहीम करण्याची तयारी केली इकडे त्या सरकारचा मुख्य सेनापति अबदुल करीम बहिलोलखान हा मोंगलाशी सल्लय करून महाराजाशी युद्ध करण्यास सिद्ध झाला

जमा केलेल्या फौजेपैकी पंधरा हजार लोक पन्हाळा परत घ्यावयास महाराजांनी पाठविले त्यानी त्या किल्यास वेढा घातला असता हा अबदुल करीम मोठ्या सैन्यानिशी त्याच्यावर चालून आला. उभय पक्षाचें घनघोर युद्ध झालें. त्यांत खानास पहिल्यानें जय आला तेव्हा तो आपल्या थकलेल्या सेनेस विभ्रांति झेळावी झणून तिकोठ्यास कांहीं वेळ तळ देऊन राहिला. इतक्यांत महाराजां-

१ प्रो. सरकार याच्या मृत्यूची तारीख स. १६७२ नवेंबर २४ अशी देतात.

च्या फौजेस वेळीच कुमक येऊन पावताच त्यांनी पुन शत्रूवर मोठ्या आवेशाने चाल करून त्याचा पुरा मोड केला ह्याप्रमाणे पन्हाळा किल्ला हस्तगत झाल्यावर महाराजांनी सातारा किल्ला त्यावरील रखवालदारास लाचाने वश करून घेऊन हाताखाली घातला (सप्टेबर स १६७३)

महाराजास प्राप्त झालेल्या ह्या विजयाची वार्ता इंग्रज व्यापाऱ्यास कळली तेव्हा त्याचा अक्षेप आगिअर याने ता. १६ सप्टेबर १६७३ त असे लिहून ठेविले आहे की, "शिवाजी याता आपल्या सगळ्या शत्रूशी उक्कर देण्यास समर्थ झाला आहे अता तो त्यास मुळी जुमानित नाही मोगलांचे गन्ध त्याच्या मुलखात उतरण्याचा समभव आहे, आणि दुसरीकडून विजापुरकरांचा सरदार बहिलोलखान त्याच्यावर चालून येईल असेहि वाटते परंतु त्यास दाणावैरण मिळण्याची पंचाईत पडून त्याचा फार दिवस नेट धरून त्याच्याशी लढता आवयाचें नाही विजापुरच्या सरदाराचा असा काही कावा दिमतो की, शिवाजीशी नेटाने युद्ध करून त्याचा सफर नाश करण्यास ते तयार नाहीत " महाराज दक्षिणेकडे वळले तेव्हा त्याच्या पाठीवर जाण्याचे मोटून बहिलोलखानाने मोट्टापुगाम तळ दिला. तो अशा निमित्ताने की, ते कानडा प्रातातून परत येऊ लागले की त्यास अटकाव करावा हा विजय प्राप्त झाल्यावर महाराजांनी पुढें कूच करून विजापुरकरांचे कित्येक गाव व शहरे लुटीत जाऊन हुबळीशहरावर हल्ला केला हे शहर त्या काळी मोठे धनद्वय असून देशे मोठा व्यापार चाले नाना देशीचे सावकार ह्या शहरी व्यापारासाठी येऊन राहिले होते ह्या शहराची लूट त्यांनी विनहरकत यथेच्छ केली. ह्या लुटीत जेवढे द्रव्य त्यांना मिळालें तेवढें दुसऱ्या कोणत्याहि शहराच्या लुटीत मिळाले नव्हतें असें झणतात ह्या शहरात इंग्रज व्यापारी होते त्यालाहि महाराजांनी लुटलें त्यामुळे त्याचे सातआठ हजार होनाचें नुकसान

१ मोडककृत इतिहासात ह्या लढाईमबधानें असा उल्लेख आहे की, महाराजांनी आपले जे लोक लढाई मोडून पळून गेले त्यापैकी कांही जणास देहात शामन दिले जेध्याच्या शकावलीत असा उल्लेख आहे की, अन्नाजी दत्ता याने पन्हाळा किल्ल्यावरील लोकांस वश करून घेऊन तो हस्तगत केला प्रो सरकारहि असे झणतात की, ता. ५ मे, स. १६७३ रोजी पन्हाळाकिल्ल्याच्या रखवालदाराम लाच देऊन महाराजांनी किल्ला परत आपल्या स्वाधीन करून घेतला

२ ही मोहोम प्रतापरावानें केली, असें प्रो. सरकार झणतात.

३ प्रो. सरकार पृ, २५५

झाले, असा त्याचा लेख आहे. त्या वेळचा मुबईचा गवर्नर आगिअर यानें महाराजाशी मोठ्या अदवीने वागून त्याचा सलोखा राखला होता. त्यानें त्यांला कधीहि नाखुष करण्याचा प्रसंग येऊ दिला नव्हता हुबळी येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांचें झालेलें नुकसान भरून देण्याविषयीं त्याने महाराजापाशी अनुकूल सधि साधून मागणी केली त्यास त्यानी अमा ज राव दिला की, 'त्या शहरी अरालेत्या तुमच्या व्यापाऱ्यास माझ्या लोकाकडून मुळीच उपद्रव झाला नाही, व तुझी ह्मणता नितकें त्याचें नुकमान झालें नाही' ह्या गोशेसप्रधाने त्यानी खात्री करण्यासाठी महाराजांनी आपल्या अमलदाराकडून लुटीच्या याद्या आणवित्या व त्यावरून त्यास असे दान्वचून दिले की, फक्त दोनशें होन किमतीचा माल इंग्रजाच्या वसारीतून लुटला होता. एवढ्या नुकसानाची व मागे राजापुत्रास झालेल्या नुकमानाची भरपाई करून देण्यास आपण तयार आसून ती सवडीनुमार करून देऊ असे त्यास महाराजांनी कळविले हे मित्रभावाचे प्रोत्थन चाललें असता महाराजांनी इंग्रजास राजापर येथे पुन वखार घालण्याविषयी आग्रह केला ही सूचना ह्यास मान्य झाली परंतु ते आगिअर य जपाशी आपलें आरमार चांगल सज्ज करण्यासाठी काहीं तोफा मागूं लागले त्या देण्यास तो गती होईना कारण त्याला मोगलाची व शिंदीची भीति होती हा असा इंग्रजाशी सलोखा राखून त्याच्या नुकसानाची भरपाई करून देण्यास महाराज तयार झाले याचे कारण अर्थात असें की, त्याजकडून आपणास शिंदीशी व मोगलाच्या आरमाराशी झगडताना मदत मिळण्याचा सभव आहे असें त्यास वाटे त्यानी आगिअर यास असेहि मागून पाठविले की, 'तुमच्याशी सलोख्याचा तह करण्याची आमची इच्छा आहे तुझी शिंदीला आपला शत्रु समजून त्याचा जजिरा काबीज करण्यास आझाला मदत कराल तर तुमचें सर्वे नुकमान आझी भरून देऊ' ही अट त्या

१ ह्या शहरात मराठे शिरून लुटालट करू लागल्याचे वतमान मुझफरखान याम कळले तेव्हा तो पाच हजार घोडदळ घेऊन त्याच्या रक्षणासाठी आला तो येत आहे अशी बातमी कळताच मराठे लुटीचा एवज घेऊन तेथून निसटल त्या घाईत लुटीचा कांहीं माल ते रस्त्यात टाकून गले ते गेल्यावर दुसऱ्या दिवशीं मुझफरखान तेथे येऊन पोचला. हा मरदार महाराजाशी मिलाफी झाल्यामुळे त्यानें ही अशी दिरगाई मुद्दाम केल्याचा वहीम त्याजवर येऊन त्याच्या हाताखालच्या सरदारांनीं व लोकानीं त्याला सोडिलें, आणि कानडाप्राताच्या सुभेदारीवरून त्याला विजापूरसरकारनें दूर केलें, असें ह्मणतात. प्रो. सरकार पृ० ३१९.

गवर्नरास मान्य झाली नाही. कारण सुतेम इग्रजाचा व्यापार उत्तम चालला होता आणि ते शहर मोगलाच्या ताब्यात असल्यामुळे त्याचें बरेवाईट मोगल-वाद्दशाच्या हातीं होतें यास्तव त्याला यत्किंचित्हि दुखविणे त्यास हिताचें न वाटणें साहजिक होते शिवाजीमहाराजास इग्रज मदत करितात अमें त्या वाद्दशाच्या समजल्यास तो त्याचा सुरतेहून उठावा करण्यास चुकणार नाही ते त्यास पक्के माहीत होते शिवाय शिंदी मोगलाचा अक्रित झाला अमत्याकारणाने त्याच्या विरुद्ध शिवाजीमहाराजाशी त्यानी सगनमत केले असता ते औरंगजेवाला मुळीच आवडले नसते परं, शिवाजीमहाराजाशी विरोध करून शिंदीशी स्नेह करावा तर निरुद्दह नहि त्यास भीतिच होती कारण महाराजाचा अमल मुबई बेटाच्या आसपास सर्वत्र स्थापित झाला अमून त्याच्या मुलखात इग्रजाचा पुष्कळ व्यापार चालत असे नेव्हा त्याचा आपणावर कोप झाला असता आपणाम मुबईबेटात विलडुल यारा व्हावयाचा नाही अशी त्याला सदोदित धाम्ती असे यास्तव आगिअर कोणत्याहि पक्षाम गामील न होता केवळ तिहाइताप्रमाणे वागे शिंदी त्याच्यापाशी नेजेप्रेळा माहाय्य मागत असे परंतु तो त्यास नेहमी नकार सागे शिंदी मुबईच्या बंदरात आपली जहाजे जाऊ देण्याविषयी त्याच्यापाशी परवानगी मागत असे परंतु तो कोणत्याच पक्षाच्या आरमारास आपल्या बंदरात येऊ देत नसे मोगलाची मात्र चार जहाजे आपल्या बंदरात त्याने राह दिली होती पण त्याबरोबर साणवास जमिनीवर कोणत्याहि निर्मितान उभारण्याची त्याजकडून मक्त मनाई असे ह्या त्याच्या तिहाइतपणाबद्दल उभय पक्ष त्याला मोठा मान देत असो, आता इग्रज व महाराज यांच्यामध्ये घडलेल्या ह्यापुढील खटपटीचे निरूपण पुढे एका स्वतंत्र भागात करू येथे आता पूर्वप्रधानुपगाने विजापूरकराशी त्यानी ह्या समर्थी केलेल्या आणखी युद्धप्रसंगाचें वर्णन करू.

महाराजाच्या मनात असे होते की, सर्व पश्चिमकिनारा आपल्या ताब्यात निर्वेधपणे यावा ह्या हेतूच्या सिद्धयर्थ त्यानी आपले आरमार चांगले सज्ज करून कारवार, आकोला वगैरे शहरावर पुन हल्ले करण्यासाठी तिकडे पाठविले, व आतील प्रातातल्या देशमुखास विजापूरसरकाराविरुद्ध बंडे उभारण्याची फूस दिली ह्या देशमुखानी आपल्या प्रातातील मुसलमान ठाणेदारास आपआपली ठाणी सोडून पळून जावयास लाविलें.

विजापूरकरांशी आरंभिलेले युद्ध आपणास निर्वेधपणे व निश्चयाने चालविला यावे ह्यासाठी मोगलास गुलकावण्या दाखवून काहीं दिवस तरी जागच्या जागी स्वस्थ बसावयास लावावे ह्या उद्देशाने त्यानी खानजहानापाशी असे सामोप-चाराचे बोलणे लाविले की, आमचे अपराध क्षमा करून आमच्या तर्फे बादशहा-पाशी रद्दबदली करावी, व आम्हाग दक्षिणेची देशमुखी देऊं केली आहे ती ठेऊन बादशहाने आपल्या पदवी घ्यावे आमचा मुलगा सभाजी यास जी मन-सब देण्याचे ठरले आहे ती पुन द्यावी, ह्याजजे इतउत्तर बादशहाच्या सेवेत आम्ही अतर पडू न देना सर्व काळ इमानाने वागू ह्या आज्ञाचा अर्ज त्या खानाने औरंगजेबाकडे रवाना केला व तो मंजूर करण्याविषयी त्यास आग्रहपूर्वक विनति केली ह्यातला वास्तविक प्रकार असा होता की, खानजहा-नाने निरुपाय होऊन महाराजाशी गुप्त रीतीने मलोखा केला होता कारण दक्षिणेत आल्यावर त्याला लवकरच असे कळून आले होते की, महाराजाशी युद्ध करून त्यास जेरीस आणण्याचे काम मोठे कठीण आहे शिवाय त्याची फौजहि चा वेळी बरीच कमी होत आली होती, आणि बादशहा काहीं नवी फौज पाठ-विण्यास राजा नव्हता अशा स्थितीत त्याने असा पौक्त विचार केला की, महाराजाशी विरोध करण्याचे मोठून त्याच्या तंत्राने वागावे, व त्याचा आपल्या मुलखास उपद्रव न होईल तर पाहावे पुढे महाराज विजापूरसरकाराशी पुन युद्ध करण्यात गुंतले असता त्याच्या मुलखावर ह्या मोगलमददाने खरें झटले असता स्वारी करवी परंतु ती तो न करिता जागच्याजागी स्वस्थ राहिला ह्याबद्दल औरंगजेबाचा आपणास टपका येईल ह्या भीतीने त्यानेच महाराजांस ही अशी शकट सुचविली असावी कसेंहि असो पण महाराजांनी विजापूरकराशी युद्ध चालविले असता मोगलांनी त्याच्या मुलखास काहीं एक उपद्रव केला नाही; आणि मराठ्यांनीहि मोगली अमलात मुळीच धामधूम केली नाही

ह्या सुमारास कारवारचा फाजदार सियानसाहेब याने बंड करून आपल्या हाताखालच्या मुसलमान अमलदारास कैद केले, व जे देशमुख त्याच्या बंडास सामील होईनात त्यास त्याने जेर केले गोव्याच्या फिरंगी प्रजेला व माल-मत्तेलाहि तो उपद्रव देऊ लागला. कारवारास इंग्रजांची वखार होती. त्यांजपाशी तो बंदुका व दारूगोळा मागू लागला. तो ते त्याला देईनात. ह्याणून त्याने त्यांची वखार लुटली. असा त्याने तिकडे पुंडावा मांडिला, हे विजापूरसरकारास कळून त्याने त्याच्या पारिपत्यासाठी आठ हजार लोक रवाना केले. हे पर्वतान

महाराजांस कळण्यास विलंब लागला नाही. त्यानी ही संधि साधून त्या सरकारच्या मुलखांत उघडपणें स्वारी केली. पुढें मिआन राजूच्या ताब्यातली कारवार, अकोला व शिवेश्वर हीं ठाणीं सर करून त्यास त्यानी जेर केलें ह्या समथी महाराज तिकडे चाल करून कारवारापासून एका दिवसाच्या टप्यावर तळ देऊन राहिले ते ह्या वेळीं तेथल्या एका उच टेकडीवर किल्ला बांधण्याच्या विचारात होते, असा इंग्रज व्यापाऱ्याचा लेख आहे, आणि कारवारच्या फौजदाराम त्यानीच बड करावयास उत्तेजन दिले होते असें त्याचे ह्मणणे आहे

परळीचा किल्ला त्या वेळीं विजापूरकराच्या ताब्यात होता, तो काहीं मावळें पाठवून त्यानी छापा घालून घेतला, व त्याजवळील साताऱ्याचा किल्लाहि ते छापा घालून सर करण्याच्या बेतान होणे पण त्या किल्ल्यावरचे लोक मोठ्या बंदोबस्ताने राहिल्यामुळें तो असा सहज हातीं लागेना तेव्हा महाराजाच्या लोकानी त्याला वेढा दिला. त्यावर अन्नसामुग्राचा वर्गरे पुगवठा चागला असल्यामुळें त्यावरच्या लोकानी तो चारपाच महिने मोठ्या निकरानें लढविला पण शेवटीं तो महाराजाच्या हानी आला यात त्यास पुष्कळ लूट मिळाली ती त्यानी रायगडावर पाठवून दिली नंतर चदनवदन, पाडवगड, नदगिरि, ताटोरा वर्गरे किल्ले त्यानी हस्तगत केले त्याप्रमाणेच चाई, कऱ्हाड, शिरोळ व कोतहापूर हीं काबीज करून हुकेंगी रायबागपर्यंत आपली गत्ता त्यानी बसविली ह्या मोहिमेंत त्यास पुष्कळ लूट मिळाली ती सगळी घेऊन ते रायगडास आले मग ते पुन. आपल्या लोकांची तयारी करून वीस हजार पडशा तयार करवीत आहेत अशी वदता मोगलास कळली ही तयारी ते कोणते तरी शहर लुटण्याच्या इराद्यानें करीत आहेत असें त्यास वाटून त्यानी सुरतशहराचा वदोबस्त उत्तम ठेविला इकडे विजापूरकरास असें वाटले कीं, कारवारच्या बंडखोर फौजदारास मदत करावयास ते चालले आहेत परंतु तिकडे मोगलानी आपल्या शहराचा कडेकोट बंदोबस्त केल्याचें कळले तेव्हा विजापूरकराची ती दहगत अमळ कमी झाली. परंतु महाराजानी त्या दोघासहि फसविलें. त्याच्या पचवीस हजार लोकानी घाटातून निरनिराळ्या वाटानी खाली उतरून एकवट होऊन अकस्मात् फौजाच्या किल्ल्यावर हल्ला केला, व त्यास ते वेढा देऊन बसले. गलीम अगदीं नजीक येऊन ठेपला असें पाहून कारवारच्या बंडखोराचें पारिपत्य करावयास आलेकीं विजापूरकराची फौज घाबरून गेली व त्याच्याशीं लढण्याचे सोडून घाटावर निघून गेली.

हा असा धुमाकूळ महाराजाच्या लोकानीं विजापूरसरकाराच्या मुलखांत माडिल्यामुळे खवामखानाने बहिलोलखाने ह्यास मोठी फौज बरोबर देऊन त्याच्यावर पाठविले त्याने एकदम पन्हाळ्याकडे चाल करून जाऊन आसपासचा प्रात काबीज केला व त्या फिल्लास वेढा दिला हे वर्तमान कानी पडताच महाराजांनी प्रतापराव गुजरास त्याच्यावर पाठविलें पण पन्हाळ्याच्या किल्लेदारास कुमक करावयाग जाऊन शत्रूशी लढत राहिले असता आपल्या लोकांची विनाकारण खगवी व्हावयाची, ती न होता पन्हाळ्याचा वेढा तर उठावा, अशी युक्ति ह्या वेळी योजिली पाहिजे, असा विचार प्रतापरावाच्या मनात येऊन त्याने त्या सरदारावर चाटून न जाता विजापुराकडे आपल्या फौजेचा रोख फिरविला, व तिकडील प्रात लुटीत लुटीत तो थेट विजापूरशाहरापाशी जाऊन थडकला गलीम असा आपल्या वेशीतरी येऊन मिडला ह पाहून खवामखान घाबरून गेला प्रतापरावाशी सामना करण्यास पुरेशी फौज शहरात नव्हती यास्तव बहिलोलखान याम पन्हाळ्याचा वेढा उठवून रात्रवानीच्या रक्षणासाठी लागोलाग परत याचे असा निरोप पाठविणे खवामखानास भाग पडले ह्याप्रमाणे तो सरदार परत येत अगता त्याला मिरज व विजापूर याच्या दरम्यान उमराणी येथे गाठून प्रतापरावाने त्याची वाटच बंद केली त्याने मुसलमानांच्या फौजेस चोहोफूडून गंगटा घालून अगदी जेरीस आणिले तिला दाणा, पाणी, वरण वगैरे काहींएक मिळेताने होऊन तिचा उपासमार होऊ लागला छावणी सोडून कोणी मुसलमान अमळ इकडेतिकडे फिरताना आटळला मी त्यास कापून काढावे, असा क्रम महाराजाच्या लोकानीं चालविला, व समोहन तर मोठ्या जोराचा हल्ला करण्याचा धाक घातला त्यामुळे तो खान अगदी जिकिरीस येऊन दाती नृण धरून शरण आला, व तहाचे बोलणे लावून तेथून विनहकत जाऊ देण्याविषयी अजिजी करू लागला तेव्हा प्रतापरावाने त्याला काहींएक उमद्रव न करिता विजापुरास जाऊ दिलें त्याचा तह कसा काय ठरला होता ते काहीं कळत नाही परंतु हे प्रतापरावाचे करणे महाराजास मुळीच पसत वाटलें नाही त्यांनी त्याला ह्याबद्दल मोठा दोष दिला व तत्प्रदर्शक एक पत्रहि त्याला पाठविले हे त्या मानी सरदारास सहन न होऊन तो तेथून निघून दूरच्या मोहिमेस गेला. ही त्याची मोहीम त्या वेळी वन्हाडप्रातातील पैनघाटात

१ मराठी बखरीत याचें नाव अबदुल करीम असे दिले आहे मुळांतलें नाव प्रो. मरकार याच्या आधारावरून घेतलें आहे.

झाली असें झणतात ही मोहीम ह्या वेळी त्यानें करणें बरोबर नव्हतें. कारण महाराज स्वतः फौज्यास वेढा घालून तो घेण्याच्या प्रयत्नात गुंतले होते. यास्तव शत्रूने दुसरीकडून गडबड केल्यास त्याला दावात ठेवण्यास त्याला प्रतापरावाचें साहाय्य अवश्य हवें होते

ह्याप्रमाणें प्रतापराव महाराजावर रुमून दूरच्या मोहिमेस निघून गेला असें पाहून बहिलोलखानाने आपल्या फौजेची जमाजम करून व विजापुरकरांकडून आणखी कुमक मागवून पन्हाळा किल्ला सर करण्याची खटपट पुनः चालविली आहे असें महाराजास कळले हा त्या मुमलमान सरदाराचा वेत हाणून पाडण्याची कामगिरी करण्यास कोणीहि सरदार जवळ नाहीं हें पाहून त्याला अमळ सरकट पडले कारण दक्षिणेत नुरुता मिळविलेला मुख्य व आपला जुना मुख्य ह्याम धे फौडे वगैरे जी टाणी होती ती हस्तगत करून आपला तावा एकसर्वि करण्याशिपथीचा जो त्याचा सक्कप तो तेथून निघून गेल्याने अलिप्त राहतो असे त्यास वाटले इकडे बहिलोलखान सैन्यानिशी पन्हाळपार्यंत तर चालून गेलाच इतक्यात प्रतापराव गुजरास ते वर्तमान लागून तो आपल्या घोडदळासह त्या प्रातात अतिवेगाने येऊन दाबल झाला व शत्रूवर हता करण्याच्या तयारीत होता, इतक्यात महाराजाकडून त्याला असा हुकूम आला की, 'तुम्ही आपल्या वेढेद वर्तमाने आह्मांस नाखुश केले आहे तुम्ही ज्याला तह करून सोडिले तोच पुनः फौज घेऊन आमच्या मुलखान बिरला आहे तेव्हां अशा मनुष्याचा इतवार तुम्ही कोणत्या आधारेने धरिला होता ? त्याचा त्याच वेळी नाश केला असता तर त्याच्यापामून आज आह्मांस त्रास झाला नसता ह्या तुमच्या कृत्याबद्दल आह्मी तुम्हास दोष लाविला आहे आता विजापुरकरांची फौज सफई वुटविल्याखेरीज आमच्या समोर कदापि येऊ नका' ह्या निरोपामुळे प्रतापरावास पराकाष्ठेचा त्वेष आला तो शत्रूवर एकदम मोठ्या आवेशाने चालून गेला शत्रूचे सैन्य फार मोठे होते याचा त्याने विचारहि केला नाहीं त्याची नेहमीची लढण्याची पद्धत अशी असे की, शत्रूसैन्य प्रबळ असले झणजे त्याला आपल्या अगावर चागलें घेऊन त्याच्यापुढें आगला मोड झाला असे दर्शवून राहून जाण्याचें मिष करावे, आणि शत्रूचे सैन्य विसकळून पाठीस लागले झणजे

१ सभासद झणतो की, तो भागानगराचा देश, चादे, देवगड, रामगिर, बाजेदेश हे लुटीत दूर निघून गेला. प्रो सरकारहि असेच झणतात.

त्यावर अकस्मात् उलटून एकवट होऊन त्याचा सप्पा उडवून द्यावा हा गनिमी कावा प्रतापरावानें ह्या वेळी केला नाही व एकदम रागाच्या आवेशात शत्रूवर हल्ला केली त्यामुळे मराठ्यांचा मोड होऊन शेकडो लोक रणात पडले ह्या हात-घाईत स्वतः प्रतापराव धारातीर्थी पतन पावला आपला सेनापति पडला हे पाहून मराठ्यांचे धैर्य खचून ते पळत सुटले बहिलोलखान याने त्याचा पाठलाग करून आणखी पुष्कळ लोकांची कत्तल उडविली मराठे पळाले ते थेट पन्हाळा-किळघाच्या आश्रयास गेले मागून शत्रु चालून आला त्याच्यावर किळघावरून तोफाचा नडिमार सुरू झाला तो इकडे हसाजी मोहिते झणून पक पंचहजारी सरदार आपल्या लोकानिशी मागे होता, त्याला प्रतापरावावरोपर हल्ला करावयास गेलेल्या लोकांची ही अशी वादळ उडालेली कळताच तो तेथे मोठ्या वेगाने धावत आला, आणि शत्रूंचे लोक पन्हाळ्यापाशी जेसरी येथे गर्दा करून होते त्याच्यावर निकराचा हल्ला करून त्याचा त्याने पुरा फडशा उडविला व विजय संपादन केला ह्याप्रमाणे मुसलमान आपणास विजय प्राप्त झाला ह्या हर्षानें मराठ्यांच्या पाठीस लागले होते, त्याचाच उलट मोड होऊन त्यास सैरावेरा पळण्याची पाळी आली, आणि मराठे पूर्वी पळत सुटले होते ते उलटून त्याच्या पाठीस लागले त्याच्या त्या वेगापुढे मुसलमानाचा टिकाव न निघून त्याच्या हजारो लोकांचा नाश झाला बहिलोलखान अगदी नामोहरम व खिन्न होऊन विजापुरास जेमतेम जाऊन पोहोचला ही जेसरीची लढाई १६७४ साली झाली.

हसाजी मोहित्याने त्या प्रसंगी विलक्षण पराक्रम करून शत्रूवर विजय मिळविला, त्यामुळे महाराजास मोठा सन्तोष वाटला त्यानी त्याची पुष्कळ तारीफ करून त्याला सरनोबत केले व हंबीरराव असा किताब दिला ह्या समरप्रसंगी हंसाजीच्या हाताखाली आणखी दोन मराठे सरदारानी अतिशयित शौर्याने लहून मोठा वर्णनाय पराक्रम केला होता त्याची नावे सताजी घोरपडे व धनाजी जाधव अशी होती. ह्या सरदारांची महाराजानी पाठ थोपटून त्याचा बहुमान केला व त्यास मोठ्या अधिकाराच्या जागा दिल्या प्रतापराव गुजर केवळ आपल्या

१ महाराजांच्या मदरील निरोपामुळे अतिशयित दुःख होऊन तो अगदी जिवार उदार झाला, आणि त्याचे देहभान सुटून तो महा घोडेस्वारानिशी एकदम बहिलोलखानावर चालून गेला असें झणतात. प्रो. सरकार पृ. २५९

२ याचें नांव प्रो. सरकार आनंदराव असें देतात.

टपक्यामुळें रागास चढून असा आवेशानें शत्रूशीं लढून समरभूमीवर पडला, हें आपलें मोठेंच नुकसान झालें असें महाराजाला वाटलें असा शूर व पराक्रमी पुरुष आपणास अतरला ह्मणून त्यानीं पुष्कळ खेद केला इतकेच करून महाराज राहिले नाहींत, तर त्याने आपली सेवा मोठ्या इमानानें व शौर्यानें केली तिचें चीज करण्याकरिता त्यानी त्याच्या नातलगास व पदरच्या सर्व लोकांस चागल्या नेमणुका करून दिल्या, व त्याच्या एका मुलीशी आपला पुत्र राजाराम याचें लग्न करून त्याच्या कुटुंबास आपलें नातलग केलें

ह्या हंबीररावाला महाराजांनीं अशी आज्ञा केली की, शत्रूचा पुरा पराभव केल्यावाचून परत जीवंत येऊ नको ही अशी निकराची आज्ञा होताच तो आपलें घोडदळ घेऊन विजापूरकराच्या मुलखात शिरून बहिलोलखानाच्या पाठीवर गेला इकडे बहिलोलखानाचा मराठ्यांनीं असा पिच्छा पुरविल्याचें एकून मोगल सरदार दिलेरखान आपलें सैन्य घेऊन त्याच्या मदतीस आला. तेव्हा ह्या दोघा सरदाराशी टक्कर देऊन आपला निभाव लागणार नाहीं असा विचार करून हंबीररावानें त्यास झुकाडी देऊन कानडा प्राताकडे भरारी मारिली सदरील दोन सरदारांनीं त्याचा पाठलाग करण्याचा आव काहीं वेळ घातला. परंतु तो दिवसाला पंचेचाळीस मैलाची मजल मारीत होता, त्यामुळें त्याच्या हाती तो लागणे मुळी शक्य नव्हतें ह्मणून ते निराश झाले, आणि दिलेरखान परत आपल्या ठाण्यावर गेला आणि बहिलोलखान कोल्हापुरास गेला. हंबीररावानें कानडा प्रातात शिरून बहिलोलखानाच्या जहागिरीतील पंच नावाचें शहर लुटलें ह्या लुटीत येथे त्याला दीड लाख होनाचा ऐवज मिळाला असें झणतात ही लूट घेऊन तो परत येत असता त्याला बहिलोलखान व खिजरखान यांनीं बंकापुरापाशी गाठलें. त्याची तेथें मोठ्या निकराची लढाई झाली. तीत मुसलमानाचा पुरा पराभव होऊन ते पळून गेले. ह्या लढाईत हंबीररावाला शत्रूकडचे पाचशे घोडे, दोन हत्ती व इतर पुष्कळ युद्धोपयोगी सामान मिळाले. ही लढाई स. १६७४ च्या मार्च महिन्यात झाली^१ ह्या पराभवाबद्दल बहि-

१ मभासद ह्मणतो की, हंबीरराव मोठे सैन्य घेऊन सपगावावर चालून गेला त्याच्या-
 मर विजापूरकरांनीं हुसेनखान मिआना यास पाच हजार पठाण देऊन पाठविले.
 याची तेथें दीड दिवस लढाई झाली हुसेनखान पराभव पावून पाडाव झाला, विजा-
 पूरकराचे चार हजार घोडे, बारा हत्ती व पुष्कळ उटे हंबीररावाच्या हाती लागली.
 छ. शि. २३

लोलखानास अतिशय खेद वाढून त्याने पुन आपल्या मदतीला आणखी लोक घेतले आणि हंबीररावावर हल्ला केला पण त्याच्याशी लढाई करण्याचें सोडून मिळविलेली लूट हंबीररावाने कशीबशी एकदाची खराज्यात पोचती केली. तरी मुसलमानाच्या ह्या पाठलागामुळे त्याचें बरेच नुकसान झालें सदरील लूट सुरक्षित स्थानी पोचती केल्यावर त्याने बालेघाटाकडे भरारी मारिली या वेळीं त्याने खानदेश, बागलान, बन्हाणपूर, वन्हाड, गुजराथ ह्या मोगलांच्या पातावर मोहीम करून तिकडची शहरें लुटली मोगलाचे सैन्य त्याच्या पाठीस लागले परंतु त्याची दौड अशी वेगाची असे की, मोगल सैन्यास तो तीस चाळीस मैल मागे टाकूं लागला यामुळें ते निराश होऊन माघारी गेले

वर सांगितल्याप्रमाणें मराठे विजापुरकराशी लढण्यात गुतले असता दिलेर-खानाने ही संधि साधून महाराजाच्या कोकणातील प्रांतात उतरण्याचा प्रयत्न केला परंतु महाराजांनी निरनिराळ्या घाटात लोक ठेवून त्याला अडविण्याची तयारी केली होती त्याच्या लोकांनी त्याला एके टिकणी गाठून त्याचा पुरा मोड केला. ह्या लढाईत त्याचे हजार पटाण पडले आणि महाराजांचेहि पाचसहाशे लोक मेले हा असा पराभव झाल्यामुळें तो परत आपल्या टाण्यावर गेला पुढे उत्तरेस खबरी अफगाणानी वंड केल्यामुळे औरंगजेबास तिकडे लक्ष पुरवावे लागून दक्षिणेंतून दिलेरखान वगैरे सरदारास तिकडे बोलवावे लागले, आणि औरंगाबादेच्या टाण्यावर एकटा बहादूरखान योज्याशा लोकानिशी राहिला ह्यामुळे महाराजाम मोगलांकडून काहीं काळपर्यंत तरी उपद्रव होण्याची भीति राहिली नाहीं शिवाय विजापूरकराचीहि या वेळी चागलीच रंग जिरली होती, द्वाणून ते त्याच्याशी सामना करावयास पुन लौकर तयार होतीलसे वाटत नव्हते ही अनुकूल संधि साधून त्यांनी आपणास मोठ्या थाटाने राज्याभिषेक करवून घेण्याचा वेत करून तो सिद्धीस नेला. त्याची हकीकत पुढील भागात सविस्तर दिली आहे

महाराजांनी फोड्यास वेढा घातल्याचें वर सांगितलें आहे हा वेढा बरेच दिवस घालून ते तेथे नेट धरून राहिले परंतु काहीं केल्या किल्ला हाती लागेना तेव्हा एवढ्याशा एका किल्ल्यापाशी आपली फौज अडवून ठेवावी हे ठीक न

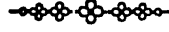
जेध्याच्या शकावर्लांत सपगाव लुटल्याचाच उल्लेख आहे चिटणीस व दिग्विजयकारादि अनेक ह्मणतात. मुळांतला मजकूर प्रो सरकार यानीं नारायण शेंणवी नावाच्या राय-गडावरील बकिलाच्या पत्राच्या आधारेनें दिलेल्या माहितीवरून घेतला आहे. [पृ. २६१.]

वाटून त्यानीं तो वेढा उठविला, व तो उठविते वेळी त्या किल्ल्याच्या सुभेदाराकडून असा करार करून घेतला कीं, विजापूरसरकारांचें सैन्य घाटातून खालीं उतरून देण्यासाठी आपले काहीं लोक तिकडे ठेवू त्यास त्याने काहींएक हरकत करूं नये हा करार पाळल्यास आपण त्याच्या किल्ल्यास किंवा त्याच्या ताब्यातील प्रातास मुळीच उपद्रव करणार नाही ह्या किल्ल्यास महाराजांनीं वेढा घातला तेव्हा सुरत येथील फ्रेंचलोकापामून पुष्कळ दारुगोळा व ऐशी तोफा विकत घेऊन ही युद्धसामग्री राजापुरास नेऊन ठेविली होती, असे ह्मणतात ह्या मोहिमेत महाराजांनीं राजापुरापामून बारदेशापर्यंत सगळ्या किनारा आपल्या ताब्यात घेतला, व तिकडील बदोबस्त करण्याकरिता काहीं लोक ठेवून ते रायगडास परत आले ह्या वर्षी घाटावर अवर्षण होऊन लष्कराला दाणावैरण व पाणी मिळण्याची पंचाईत पडूं लागली ह्मणून महाराजांनीं आपले घोडदळ चिपळुणास आणून ठेविले

वर सांगितल्याप्रमाणे महाराज फोज्याच्या किल्ल्यास वेढा घालून तिकडे गुतून राहिले असता इकडे मोगलाच्या व शिद्दीच्या आरमाराने जूट करून त्याच्या कोकणकिनाऱ्यास पुनः उपद्रव देण्यास सुरुवात केली महाराजाच्या व त्याच्या आरमाराच्या पुष्कळ झटापटी झाल्या परंतु त्यात महाराजाच्या आरमाराम फारसे यश आले नाही त्यांची पुष्कळ जहाजे शत्रूंनी पकडून नेली हीं मोगलाची व शिद्दीची एकवट झालेली आरमारे इंग्रजांच्या परवानगीची दरकार न करिता मुंबईच्या बंदरात शिरली, व त्याच्या लोकांनी महाराजाच्या ताब्यातील कुर्लाप्रातात उतरून पुष्कळ गाव लुटून उद्ध्वस्त करून टाकिले त्यांनी पुष्कळ प्रजेची कत्तल केली, व पुरुष, बायका व मुलें पकडून त्यास गुलाम ह्मणून विकिले हे त्याचे करणे मुंबईचा इंग्रज गवर्नर आगिअर यास मुळीच आवडलें नाही त्याने त्याच्या वरिष्ठापाशी त्याबद्दल तक्रार केली, व तो ह्मणाला कीं, तुमच्या अशा कृत्यानें शिवाजीमहाराज आपणगवर नाहक आग पाखडतील परंतु ह्या त्याच्या तक्रारीचा काहींएक उपयोग झाला नाही शिद्दी त्याच्या हाकाटीकडे मुळीच लक्ष न पुरविता आपलीं जहाजे मुंबईबंदरात नागरून ठेवून कुर्लाप्रातावर एकसारखे हल्ले करित राहिला त्याच्या पारिपत्यास रायगडाहून तीन हजार लोक रवाना झाले. त्यांनी शिद्दीच्या लोकांशीं संग्राम करून त्याचा पराभव केला व त्यास पिटाळून लाविलें. हा असा मराठ्यांकडून सज्जर

मार त्यास भिकून त्याचे पुष्कळ लोक प्राणास मुकले तेव्हा त्याने आपली जहाजे गलीम जाळून टाकतील ह्या भीतीने मुबईच्या बंदरांतून काढून नेली. स १६७४ च्या मार्चमहिण्यात शिंदी सबळ यानें महाराजाचें आरमार सातवलीच्या खाडीत असता त्यावर हल्ला केला महाराजाच्या आरमारावर दौलत खान मुख्य होता उभय आरमाराची मोठी निकराची लढाई झाली. तीत शिंदी सबळ व दौलतखान ह्या दोघासहि मोठमोठ्या जखमा झाल्या पण शेवटी महाराजाचें आरमार विजयी होऊन शत्रूच्या आरमाराला पळ काढावा लागली. पुढे कारवाराकडून परत आल्यावर महाराजांनी असा निश्चय केला की, कितीहि लोक खर्ची पडले व केवढाहि खर्च झाला तरी शिंदीची दडाराजपुरी काबीज करून त्याची पुरी खोड मोडावयाची ह्या उद्देशानें ते तिकडे दारुगोळा, तोफा व फौज स १६७४ च्या मेमहिण्याच्या सुमारास एकसारखी राठवीत राहिले

भाग तेविसावा.

राज्याभिषेक.

१६७४.

हैबीरराव मोहित्याने बहिलोलखान याचा पराभव केला, त्यात विजापूर सरकाराची पुष्कळ सेना गारद झाली त्यामुळे त्यास शिवाजीमहाराजांशी लढण्यास पुरेशी फौज पुन जमविण्याचे त्राण राहिले नाही, व दुसरा कोणीहि सरदार मराठ्यांवर खारी करण्यास तयार होईना अशा स्थितीमध्ये त्या सरकाराचा मुख्य वजीर खवासखान याने असा विचार केला की, तूर्त महाराजाच्या वाटेस जाऊं नये पुढे चागली तयारी करून त्याच्यावर खारी करावी हे वर्तमान महाराजास कळून ते त्या सरकाराविषयी अमळ निश्चास्त झाले आता औरंगाबाद येथील मोगलमुभेदारास तर त्यांनी पर्वोक्त प्रकारे पुरा भाळून टाकला होता तोहि आपला सुभा सभाद्धन स्वस्थ होता आपल्या मुलखावर मराठ्यांनी खान्याशिकान्या करण्याचे सोडून दिले एवढेच मिळवित्याने तो आपणास कृतकृत्य समजून महाराजाच्या तत्राने वागू लागला बरे, औरंगजेबाने तरी काहीं हालचाल करावी, तर तो उत्तरेम काहीं गडबडी चालल्या होत्या त्याचा बंदोबस्त करण्यात गुतला होता शिवाय त्याला आतां महाराजाची अमळ दहशतहि वाटूं लागली असावी असे मानण्यास हरकत नाही तो जात्या मानी असल्यामुळे महाराजाचें पारिपत्य करण्यास दक्षिणेंत स्वतः खारी करावी तर तीत आपणास यश आल्यास बरे, आणि जरकरिता आपला पराभव झाला तर त्यासारखी दुसरी फजिती नाही, असें त्यास वाटे त्याच्या मनात आणखी हाहि विचार येई की, आपण शिवाजीमहाराजांशी अनेक वेळा विश्वासघाताचें वर्तन केलें आहे, यास्तव दक्षिणेंत आपण त्याच्या तावडीत सापडल्यावर ते मागील अपकाराबद्दल केव्हा कसा वचपा घेतील याचा नेम नाही दुसरें असें की, महाराजाच्या पदरच्या एकाहून एक शूर व इमानी सरदाराचे पराक्रम त्याच्या कानीं जाऊन तो थक्क होत असे, आणि अशा सरदारांपुढें आपल्या रडतराव घोड्यावर बसणाऱ्या सेनापतींचा कसला निभाव

लागतो, असें त्यास आता वाढूं लागलें होतें बरें भागानगरकर व विजापूरकर त्याला मदत करून शिवाजीमहाराजास जेर करण्यास उद्युक्त होतील ह्याणावें नर त्याचीहि आशा नव्हती कारण त्या पादशाहती बुडविण्याचा सकल्प मोगल-बादशहाचा झाला असून त्याचा रोख त्यावर नेहमी असे औरगजेबाने तर ह्या दोन्ही सरकारास पुष्कळच घाबरवून सोडले होते तेव्हा अर्थात् हे मुसलमान लोक मोगलास नेहमी पाण्यात पाहत ह्या दोन्ही पादशाहतींची सत्ता शिवाजीमहाराज हळूहळू कमी करित चालले आहेत, ही गोष्ट आपणाम अनुकूल अशीच घडत आहे असें औरगजेबाला वाटे कारण त्याचा त्रेत असा होता की, योग्य संधि प्राप्त होताच दक्षिणवर मोठ्या सैन्यानिशी स्वारी करून पहिल्यानें ह्या कमजोर झालेल्या पादशाहती बुडवाव्या आणि मग मराठ्याची खबर घ्यावी असा त्याचा निर्धार झाल्यामुळे त्याने ह्या वेळी दक्षिणेतील आपल्या सुभेदारास महाराजाशी कोणत्याहि प्रकारचा विरोध करण्याची निकड लाविली नाही किंवा कुमक पाठविली नाही मागे त्या सुभेदाराने महाराजाचा एक अर्ज त्याच्याकडे पाठविला होता, त्याचाहि विचार करण्याचे त्याने लावणीवर टाकलें खरें झटलें असता हा अर्ज निवळ लबाडीचा होता हे त्या धूर्त बादशहास तेव्हाच कळून आल होतें. अगो, तर अशी ही मोगल बादशहाच्या मनाची स्थिति झाली असल्याकारणाने तो महाराजाविषयी अमळ बेफिकीरच राहिला होता शिवाय महाराजानीहि अलीकडे त्याच्या मुलखात स्वाऱ्या करण्याचे सोडून दिलें होते त्यामुळे त्यास राग येण्यासारखे काहीं कारण ह्या वेळी तरी निदान उपस्थित झालें नव्हते कोणीकडूनहि पाहता मोगल ह्या वेळी स्वस्थ बसले आहेत अशी महाराजाची खात्री होऊन चुकली होती. आता भागानगरच्या कुतुबशहाकडून आपणास काहीं भय आहे असें महाराजास मुळीच वाटत नव्हते त्या सरकाराकडून त्यास वार्षिक खडणी नियमाने येत असून तेथला मुख्य प्रधान मादण्णा हा त्यास सर्व प्रकारें अनुकूल होता

ह्याप्रमाणे सर्व यवन पादशहास जागच्या जागी तटस्थ केल्यावर महाराजानीं स्वतांस राज्याभिषेक करवून घेण्याचा विचार मनात आणिला. शहाजीराजे मृत्यु पावल्यापासून महाराज आपणास राजा तर ह्याणवीत असतच. त्याप्रमाणेंच ते आपल्या नावाचें नाणेंहि पाडूं लागले होते. महाराजांस ह्या वेळीं असें वाढूं

राज्याभिषेक

लागले की, शास्त्रविधीप्रमाणें राज्याभिषेक होऊन छत्रसिंहासनादि राजचिन्हें धारण केल्यावाचून आपल्याविषयी लोकांच्या मनात पूज्यभाव उत्पन्न व्हावयाचा नाही, शत्रु आपणास नेहमी पुढपाळेगारांनच लेखतील, इतर राजे व पादशहा आपणास द्यावा तसा मान देणार नाहीत, व आपल्याशीं ते जे करारमदार व तह करितील ते ते आपला धाक आहे तोंपर्यंत फार तर पाळतील, आपण केवळ बंडखोर आहो असें त्यांस वाटून अनुकूल संधि येताच ते मोडण्याम ते प्रवृत्त होतील, यात काहीं राजनीतीचा भंग झाला असें त्यास वाटणार नाही, तसेंच जे काहीं परस्थ लोक त्या देशात येऊन राहिले आहेत ते सुद्धा आपणास केवळ लुटारू समजून आपला निरस्कार करितील, शिवाय जे मराठे सरदार अद्यापि यवन पादशहाच्या आश्रयाने आहेत किंवा स्वतंत्रपणें पुढावा करीत आहेत त्यांच्या मनात आपणाविषयी मान्यताबुद्धि उत्पन्न व्हावयाची नाही, व आपल्या सत्तेचा काहीं न्यायिकपणा नाही असें समजून ते आपणास आपल्या मारखाच एक पुढावा करणारा बडा मरदार आहे असें मानून आपल्या पक्षास येऊन मिळणार नाहीत, इतकेच नव्हे तर खुद्द आपले प्रजाजन आपल्या सत्तेला योग्य मान देऊन आपल्याशी राजनिष्ठेने वर्तण्यास सहसा तयार होणार नाहीत, आणि आपण त्याम दिलेले काल व लावलेली शिस्त ते योग्य प्रकारें मानण्यास प्रवृत्त होणार नाहीत, आपण अजून मोगलाचे किंवा मुसलमानाचे प्रजाजन आहो, आपला असा कोणी राजा नाही ही समजूत हिंदुजनांच्या ठायी कायम राहणार, व ते आपल्या सत्तेविषयी बेदरकार राहणार, आणि महाराष्ट्र-राज्यसंस्थापना करून व सर्व मराठ्यास एकवट करून त्यास स्वराज्य आणि स्वातंत्र्य याची किंमत व गोडी लावून देण्याचा जो आपला आज तीस वर्षांचा सत्संकल्प त्यास द्यावे तसें यश येणार नाही, हे विचार त्यांच्या मनांत नेहमी घोळत अमत

सतत तीस वर्षें स्वराज्यस्थापनेची जीवापाड खटपट करून तीत असें उत्तम यश संपादन व सभोवतालच्या यवनपादशाहतींस सर्व प्रकारें कमजोर करून त्यांजवर त्यांनी आपलें तेज पाडलें व छाप बसविली, असें असता स्वतास राजचिन्हांनीं शास्त्ररीत्या मंडित करण्याचा विचार अद्यापि त्यांच्या मनात आला नव्हता याचेंच एकाद्यास नवल वाटण्यासारखे होतें, परंतु शहाजीराजे जीवंत होते तोंपर्यंत ही गोष्ट महाराजाला मुळीं करणेंच नव्हती; आणि ते

महाराष्ट्रांत आले तेव्हां इकडेच राहिले असते तर त्यांच्याच हातीं सर्व राज्य-कारभार त्यांनी दिला असता, व त्यांच्या नावाने गादी स्थापिली असती पुढे ते मरण पावल्यानंतरचीं दहा वर्षे मोगलाशी व मुसलमानाशीं रणसंप्राम करण्यात, व नेहमीं जय्यत ठेवाव्या लागणाऱ्या प्रचट सैन्याच्या खर्चासाठी व काबीज केलेल्या शेकडो किल्ल्याच्या दागदुजीकडे व व्यवस्थेकडे होणाऱ्या उदड खर्चासाठी माघेल तिकडून द्रव्य मिळविण्याच्या उद्योगात कशी अगदी गुंतून गेली होती हे वाचकानी येथवर वाचलेंच आहे यास्तव यथाशास्त्र सिहासनारूढ होण्याची ही कल्पना त्यांच्या मनात पुन पुन आली असूनहि ती त्याला हा काळपावेतो स्वास्थ्याभावास्तव असिद्धच ठेवावी लागली होती परंतु आरभी निदिष्ट केल्याप्रमाणे त्यास अमळ स्वस्थता व निर्भयता प्राप्त होताच त्यांनी हा स्तुत्य उद्देश मिळीस नेण्याचें मनान आणिले

हा उद्देश त्वरित सिद्धीस नेण्यास आणखी एका गोष्टीमुळे कारण झाले एके समयी महाराजाच्या वाड्यात एक प्रयोजन झाले त्यानिमित्त सर्व मानकरी व सरदार यास आमंत्रणें केलीं भोजनसमारभाची व्यवस्था होऊन कारभारी मंडळीने सदरेस मोठा चौरंग ठेवून त्यावर गादी घातली हे उच आगमन त्यांनी अर्थात् महाराजासाठी केले, व दुतर्फा वरकड मंडळीने वसावे अशी व्यवस्था केली समारभास आलेल्या मंडळीत मोहिते, महाडीक, शिरके, निवाळकर, धाडगे, जाधव आदिकरून मराठे सरदार होते महागजासाठी असे उच आसन केलेले पाहून त्यास विषाद वाटला, व ते ह्या लागले की, 'शिवाजीमहाराजाकडे आता थोरपणा आला काय ? आझी कदीम, तालेवार सरदार, आझी मोरचेलाचे अधिकारी ह्यांच्या वडिलाम हा अधिकार कधीहि प्राप्त झाला नव्हता असे-असता आमची मानखंडना करून हे उच स्थानी बसणार व आझी त्यांच्या-जवळ खाली बसणार, हे आझास कर्मापणा आणणारे आहे. अशी अमर्यादा करून घेण्यापेक्षा ह्या सदरेस आझी बसूच नये हे उत्तम ' असें बोलून ते उठून चालले. तेव्हा कारभाऱ्यांनी त्याची समजूत करून त्यास असे सांगितलें की 'ह्या प्रकरणीं तुझी महाराजापाशी प्रत्यक्ष बोला ह्या समयी त्याचा रोष होईल असें करूं नका ' महाराजाच्या कार्नी हा गबगवा गेला तेव्हा त्यांस मोठा विचार पडला मग त्यांनी त्यांतल्या काहीं सामान्य दरजाच्या मराठे सरदारांस एकातीं आणून त्यांची त्या सदरेस भोजनास बसण्याविषयी मान्यता घेतली. नंतर

घोरपडे, निबाळकर वगैरे काहीं बड्या मानाच्या सरदारास एकातीं बोलावून, तुमची हरकत कोणती आहे असें त्यास त्यानी विचारलें. त्यावर त्या मानी सरदारांनी असा जबाब दिला की, 'आह्मी यवनपादशहाचे पुरातन नोकर, चार-पाचशे वर्षांचे जुने सरदार आह्माला ही अमर्यादा सहन होणार नाही तरी याचा विचार तुझीच पाहावा' हा त्याचा जबाब ऐकून महाराजानी त्यास झटलें की, ज्यास आपल्या प्रतिष्ठितपणाचा एवढा अभिमान वाटत असेल त्यानी आमच्या कचेरीस येऊ नये कारण पडेल त्या वेळी त्यास बोलावून आणूं उगाच बखेडा माजविण्याचें कारण नाही ज्यास ही व्यवस्था रुचत नाही त्यानी ह्या समर्थी येथून निघून जावे' असें दण्णन बखेडखोर मंडळीस निरोपाचे विडे देऊन कचेरी बरखास्त केली ह्यावरून महाराजाच्या लक्षात हे येऊन चुकले की, आपल्या पदरच्या मराठेसरदारासहि आपल्याविषयीं विशेष मान्यताबुद्धि नाही, याचे कारण आपण अभिपिक्त सत्ताधीश नाही हे होय

ह्याप्रमाणें खराज्याभिषेक करून घेण्याचा निर्धार करून त्या विचारात गुग होऊन महाराज निद्रिस्त झाले असता भवानी स्वप्नात येऊन त्यास द्वाणाली की, तूं स्वधर्मरक्षणार्थ इतका उद्योग केलास त्यापेक्षा तूं सिंहासनाधीश होण्यास योग्य आहेस तुझा हा हेतु माझ्या प्रसादाने पूर्ण होईल असे देवीकडून आश्रासन मिळाल्यावर त्यानी आपल्या प्रिय मातुश्रीकडे ही गोष्ट पहिल्याने काढिली तिला हा त्याचा हेतु पसत वाटला मग रामदासस्वामीकडे कारकून पाठवून त्यास हा उद्देश कळविला त्यानीहि त्यास आपली समति दिली त्याचप्रमाणे चिचवडचे देव वगैरे जे साधुसंत खराज्यात होते त्याचेहि अनुमत त्यानी कारकून पाठवून घेतले नंतर त्यानी खराज्यातील मोठमोठे पंडित, विद्वान् व प्रतिष्ठित ब्राह्मण यास पालग्याम्याने पाठवून मोठ्या सन्मानाने आणिलें, मुख्यमुख्य सर्व कारभारी व सरदार यास जमा केले, व आपले इष्टमित्र व सुहृत्सवधी यास बोलावून आणिले ह्या सर्वांची सभा करून त्यास हे आपलें मनोगत कळविले व त्याचा त्याबद्दल सल्ला विचारिला तेव्हा ह्या गोष्टीचा त्यास मोठा आनंद वाटून सर्वांनुमते असें ठरले की, त्यानी राजोचित छत्रसिंहासनादि चिन्हें यथासाग शास्त्रीत्या धारण करावी

मग, हा राज्याभिषेकविधि सशास्त्र करावयाचा असल्यास कोणकोणत्या गोष्टींची अनुकूलता व सिद्धता पाहिजे या संबंधानें शिष्ट जनांचें मत घेता

महाराजांस असें समजलें कीं, व्रतबंध ज्याचा झाला आहे त्यालाच राज्या-
भिषेकविधि शास्त्रानुसार करिता येतो महाराजाचा हा व्रतबंध झाला नसल्या-
मुळें त्याची पंडितजनमते शूद्रात गणना होत असें झणून त्याचा हा हेतु
सिद्धीस जाणें कठीण आहे असें महाराष्ट्रातील पंडित झणू लागले. महाराज
च्या वेळी शेचाळीस वर्षांचे असून त्याचे अनेक विवाह होऊन त्यास मततिहि
झाली होती अशा वयातील पुरुषाच व्रतबंध शास्त्रोक्त प्रकारे होणे शक्य नाहीं,
असा त्या पंडिताचा अभिप्राय पडला ह्या पंडिताच्या मतामुळे हा एक नवीनच
प्रत्यवाय उपस्थित झाला, त्यातून कसें पार पडावे हा विचार महाराजास
प्राप्त झाला

ह्या समयी महाराजाच्या पदरीं अमलेंल्या एका अत्यंत हुशार, प्रामाणिक
व स्वामिनिष्ठ सेवकाने त्यास ह्या पेचातून सुटण्याची मसलत दिली हा सेवक
क्रोण झणाल तर बाळाजी आवजी चिटणीस हा होय त्याने महाराजास अशी
वेनंति केली कीं, 'महाराष्ट्रातील पंडिताच्या ह्या अभिप्रायाने महाराजानी निरु-
न्माह झोक नये स्वामीनी आजपर्यंत जे जे दुर्घट मनोरथ चिन्ती आणिले ते सगळे
ईशकृपेने मिर्दास गेले तेव्हा हाच मनोरथ तेवढा का अमिद्ध राहावा ' काशी-
क्षेत्रात गागाभट्ट^१ झणून एक महापंडित आहे तो चार वेद, सहा शास्त्रे व
स्मृत्यादि ग्रंथ याचे सांगोपांग अभ्ययन करून मोठा लौकिक पावला आहे
त्यानें सांगितलेले शास्त्रार्थ इतर स्थलीच्या मोठमोठ्या पंडितास झिरसावद्य होतात
असा त्याचा महान् अधिकार आहे त्यास ह्या प्रकरणी शास्त्रार्थ विचारावा ह
युक्त दिसते हल्लीं हा पंडित पैठणाम आला आहे तरी त्याला व पैठणच्या
इतर महापंडिताला स्वामीनी बोलावून आणावे. स्वामीची उज्ज्वल कीर्ति त्यास

१ याचे खरे नाव विश्वेश्वरभट्ट अम अमून त्याच्या बापाने त्याचे गागा असे
लाडके नाव ठेविले होतें याच नावाने तो पुढे प्रसिद्धि पावला. याचे घराणे मुळचे
पैठणचे असून तेथे त्याचे पूर्वज विद्यापीठ स्थापित करून त्यात वेदशास्त्रादिकाच पठण
ने विद्याध्यांकडून करवीत त्याच्या पूर्वजानी अनेक टीकात्मक व स्वतंत्र शास्त्रग्रंथ
रचून पैठणास व काशीस पंडितमंडळात अग्रणीत्व संपादिले होते त्याचा रामेश्वर
भट्ट नावाचा विख्यात पूर्वज काशीस जाऊन राहिला गागाभट्टहि आपल्या पूर्वज
परंपरेप्रमाणे, विद्याप्रवीण झाला असून न्याय, अलंकार व वेदान्त ह्या विषयांत त्याची
पारंगतता विशेषच होती. त्यानें अनेक ग्रंथ लिहिले. त्यांत जैमिनी सूत्रांवरील त्याची
टीका, न्यायशास्त्रावरील त्याचा भट्टचिंतामणि नावाचा ग्रंथ व कायस्थधर्मप्रदीप हे
प्रसिद्ध आहेत.

विश्रुत आहेच यास्तव तो आपल्या निमंत्रणास नकार सांगणार नाही ' ही तोड ऐकून महाराजास मोठे समाधान वाटलें, व इतर कारभाऱ्यांसहि ती योग्य वाटली मग त्या पंडितास बोलावून आणण्याची कामगिरी बाळाजी आवजीस सांगून केशव पंडित, भालचंद्रभट्ट पुगेहित, व सोमनाथ कात्रे यास त्याच्या बरोबर दिले. गागाभट्टास व पैठणच्या महापंडितास आणण्यासाठीं त्याच्या बरोबर पालख्याम्याने वगैरे इतमाम व दहा हजार रुपये खर्चासाठीं ह्मणून दिले.^१

बाळाजी आवजी पैठणास जाऊन गागाभट्टास भेटला, व त्यास महाराजाचा हेतु कळवून तेथल्या इतर पंडिताची सभा त्याने भरविली, आणि तीपुढं हा प्रश्न विचारिला ह्या सभत पंडिताचा काहीं वेळ वादविवाद होऊन शेवटीं सर्वांची अशी एकवाक्यता झाली कीं, जयपूर, उदेपूर वगैरे ठिकाणी रजपूत-राजास जसा राज्याभिषेक होतो तद्वत् तो शिवाजीमहाराजासहि होण्यास काहीं प्रत्यवाय नसावा ह्याप्रमाणे त्या पंडिताची अनुकूलता झाल्यावर त्यास बाळाजी आवजीने रायगडावर आणिले हे पंडित येत आहेत असें कळताच महाराजानी त्यास मोठ्या आदराने सामोरे जाऊन गडावर वाजतगाजत मोठ्या थाटाने आणिले त्याचा त्यानी बहुमान करून त्यास राहावयाम उत्तम स्थळ नेमून दिलें, व त्याची बरदास्त उत्कृष्ट प्रकारे ठेविली

१ सभामद व चित्रगुप्त असे ह्मणताना श्री, गागाभट्टास कोणी बालवाक्यास गले नव्हते तर तो आपण होऊनच महाराजाची कीर्ति ऐकून त्याच्या भेटीस आला. त्या वेळी त्याचा त्यानी यथायोग्य आदरसत्कार केल्यावरून तो पंडित गुप्त झाला आणि महाराजाचा पुष्कळ स्तुति करून येणप्रमाण बालला 'ह्या कलियुगी क्षात्रधर्म अगदी बुडाला संपूर्ण पृथ्वी यवनमय होऊन यवन सिंहासनारूढ झाले सूर्यवश व चंद्रवश यात त्राण उरलें नाही यजनयाजन बंद पडले सर्वत्र अनाचार माजला ब्राह्मणधर्म अगदी लोपला महाक्षेत्रे कुठित झाली तुझ्या स्वपराक्रमाने दक्षिणेतल्या पादशहास हतवीर्य केले, दिल्लीच्या औरंगजेबबादशहाम ठायी बसविले, त्याने मोठ-मोठे सुभेदार चालून आले त्याचा पराभव केला एवढे राज्य तुझी मपादिले. लक्ष घोडा व तीनशेमाठ किंहे तुमच्या ताब्यात असून धनसंपदाहि बहुत आहे असें असता तुझ्यास तस्त नाही. यास्तव तुझ्यास सिंहासनारूढ करून सर्व राज्याधिपतीं-कडून छत्रपति ह्मणवावे ही इच्छा माझ्या व इतर हिंदूच्या मनात उत्पन्न झाली आहे राजा सिंहासनारूढ झाल्याविना त्यास जगी भूषण नाही तुम्ही सिंहासनस्थ झाल्याने औरंगजेबादि यवनपादशहाच्या नाकास चुना लाविल्यासारखें होईल. हा आमचा हेतु तुम्हीं पूर्ण करावा ' ह्या त्याच्या भाषणाने महाराजांच्या मनांत ती गोष्ट भरली.

मग महाराजांनी आपल्या पदरचे कारभारी व पंडित आणि इतर शिष्ट जन यांची सभा पुनरपि भरवून तिला गागाभट्ट व पैठणचे पंडित यास आणिलें, आणि आपल्या राज्याभिषेकाच्या युक्तायुक्ततेविषयींचा प्रश्न त्या समेला पुनः केला. त्या संबधाने पंडितजनात भवतिनभवति होऊन अखेरीस गागाभट्टनें असा निर्णय दिला कीं, ' शिवाजीमहाराज शिसोदेराजवंशात उत्पन्न झाले असून मूळचे क्षत्रिय आहेत त्याचे पूर्वज नर्मदानदीच्या अलीकडे येऊन आपणास मराठे ह्मणवूं लागले, व व्रतबंधादि कित्येक सस्कारास त्यानी फाटा दिला तरी त्याचे क्षत्रियत्व काहीं नष्ट होत नाहीं उदेपूर, जयपूर इत्यादि ठिकाणी जमे रजपूतराजांचे व्रतबंध होऊन मग राज्याभिषेक होतात, तसा महाराजाचा व्हावयास कोणत्याहि प्रकारचा प्रत्यवाय नाहीं यास शास्त्र किंवा ह्द मुळींच आड येणार नाहीं याच्या उदेपूर येथील कुलात जर अद्यापि छत्रसिंहासनाचा अधिकार चालू आहे, तर मग यासच तेवढा प्रतिरोध का असावा, हे समजत नाहीं आता महाराजाचे वय मोठे झाले असून त्याचे अनेक विवाह होऊन पुत्रसततिहि झाली आहे तेव्हा त्याचा व्रतबंध व्हावा कसा ? असा जो प्रश्न आहे त्याचे समाधान एवढेच आहे कीं, ह्या प्रसंगी आपद्धर्माचा अवलंब करून व्रतबंध हा राज्याभिषेकविधीचे एक अंग आहे म्हणून समजावे, व तो मुख्य विधीच्या अुषगानें बेलाशक करावा ' हा गागाभट्टाचा निर्णय पैठणच्या व महाराष्ट्रातील पंडितांम मान्य होऊन, व्रतबंध करून राज्यभिषेक करावा असें सर्वानुमते ठरले

महाराजास आपल्या इच्छेप्रमाणे शास्त्रनिर्णय मिळाल्याने बहुत संतोष झाला नग गागाभट्टादि पंडितांनी जे जे साहित्य ह्या विधिप्रीत्यर्थ जमवावयास सांगितले तें विलंब न लाविता महाराजांनी जमविले महानद्याची पुण्योदके, समुद्रोदके, सुलक्षण अश्व व गज, व्याघ्रचर्में, मृगचर्में इत्यादि आणविलीं, सिंहासन, पीठ, सुवर्णादिकाचे कलश व इतर पात्रे तयार करविलीं मोठमोठ्या विद्वान् ज्योतिष्यास सशास्त्र सुमुहूर्त पाहावयास सांगितलें. त्याच्या अनुमताने ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशी (आनंदनाम सवत्सर) सिद्ध केली.

मग संपूर्ण क्षेत्रातील व इतर स्थळीचे प्रतिष्ठित व विद्वान् ब्राह्मण, एकदर माडलिक व इतर राजे, सर्व सुहृत्संबंधी, स्वराज्यांतील सगळे मातबर लोक व सेवकजन यास आमंत्रणपात्रे पाठविलीं. जेथे सिंहासन स्थापावयाचें तें राजधानीचें

स्थल पुण्यभूमि असून त्याच्या आसमंताद्वागीं पुण्यक्षेत्रे व महानदी असावी तेथें विपुल उदक असून पुष्करिण्यादि कृत्रिम जलाशय अनेक असावे. त्याच्या सभो-वतालील प्रदेशात नाना तऱ्हांची धान्ये उत्पन्न होत असावीं तें स्थल शत्रूस दु साध्य असावे असें क्षिष्टजनानीं सुचविल्यावरून रायगडकिल्ला ह्यापैकीं बहुतेक लक्षणांनीं युक्त असून शत्रूस दु साध्य असें स्थल स्वराज्यात दुसरे कोणतेंहि नाहीं असें ठरलें, व ह्या गडावर राज्याभिषेकसमारंभ करण्याचा निश्चय झाला.

बहाराजानी ह्या गडावर आपणास राहावयासाठी उत्तम वाडा बाधिला होता. त्याप्रमाणेंच अठरा कारखान्याची स्थलें, व प्रधान, सरकारकून वगैरे अधिकाऱ्यांस राहावयासाठी घरे बाधिली होतीं सिंहासनासाठी सभागृह करविलें होतें ^१ ते एवढे मोठे होते कीं, त्यात हजारो माणसाचा समावेश व्हावा त्याची रचना अशी चागली केली होती कीं, आत बसणारास शीतोष्णबाधा सहसा होऊ नये ह्या सर्वे व्यवस्थेवरून असें स्पष्ट दिसते कीं, ह्याच गडावर आपली गादी स्थापण्याचा महाराजाचा इरादा मूळापासूनच होता. त्यास पंडितजनाची समति मिळाल्यावर तेथील वाड्याच्या भिती वगैरे रगवून व त्यावर चित्रे काढवून त्या परम रमणीय केल्या ज्या मुख्य सदरेस मिहासन माडावयाचे तेथे उंची वस्त्राचे चादवे, पडदे वगैरे लावून ती अतिमनोहर केली सिंहासन जेथे ठेवावयाचें तेथे मोन्यानें मढविलेले चार स्तंभ रोवून त्यास अमूल्य जरीचा चादवा लाविला व त्यास मुक्ताफळाच्या गेदाचे घोंस लटकविले त्याप्रमाणेच गडावरील इतर जागा व इमारती रगवून व साफसूफ करवून सुशोभित केल्या. राज्याभिषेकानिमित्त येणाऱ्या थोरथोर ब्राह्मणांस व माडलिक राजास उतरावयासाठी चागल्या सोईच्या जागा पाहून तेथे सर्व व्यवस्था उत्तम ठेविली. भोजनाच्या पंक्ति बसण्यासाठी व सभादिकासाठी मोठेमोठे विस्तीर्ण मंडप निरनिराळ्या स्थलीं उभारून दिले सर्व राज्यातील मोठमोठे गुणिजन, गवय्ये, बजवय्ये, कला-

१ या सभेशिवाय आणखी विवेकमभा (जेथे पडिताचे पूर्वोत्तरपक्ष व्हावे), न्याय मभा (जेथे लोकाचे खटले ऐकावे), प्रगट सभा (जेथे गोरगरिबांच्या फिर्यादी ऐकाव्या), प्रबोधसभा (जेथे कीर्तनपुराणादि श्रवण व्हावे), रत्नागरमभा (जेथे अलंकारवस्त्रा-दिकाच्या किंमती व्हाव्या), नीतिसभा (जेथे परकीयाचा आदरसत्कार व भेटी व्हाव्या) इत्यादि सभांच्या जागा वाड्यात निरनिराळ्या करून आणखी अतर्गुहें, देवागारें, भोजनगृहें इत्यादि केलीं होतीं शि. दि.

बंतिणी बर्गेरे बोलावून आणकून आलेल्या पाहुण्याची करमणूक होईल अशी व्यवस्था केली ब्राह्मणभोजनासाठी एकएके जागी पाचपाच हजार ब्राह्मणांच्या पंक्ति बसाव्या अशी दहापाच स्थले करविली ह्या प्रत्येक स्थली भोजन तयार करण्यासाठी पाककर्ते, वाढणारे व पारिपत्यगार नेमून सर्व प्रकारची तरतूद उत्तम करविली जेवढे ब्राह्मण येतील तेवढ्यासाठी नित्य नूतन पक्वान्ने तयार करावी अशी व्यवस्था केली सुहृद, आम, व मेवकजन येतील त्यांच्या विन्हाडाची मोय यथास्थित करून त्यास कोणत्याहि गोष्टीचें उणे पडू न देण्याची ताकीद दिली त्यांच्या भोजनासाठीहि मोठेमोठे मंडप तयार केले

ह्याप्रमाणे किल्ल्यावर व किल्ल्याच्या खालच्या माचीवर जिकडेतिकडे मंडप, तबू, राहुव्या याची एकच गर्दी होऊन राहिली समारभास येणाऱ्या एकदर लहानथोर मंडळीस कोणत्याहि प्रकारची केव्हाहि न्यूनता पडूं नये ह्यासाठी धान्यादिकाची पर्वतप्राय कोठारे करवून त्यावर अधिकारी नेमिले, व त्या सर्वावर अध्यक्ष नेमिला. एकएक पदार्थ एकएका अविकान्याच्या हवाली असून त्याच्या हाताखाली इतर कारकून व नोकर ठेविले त्यानी ज्याला जो जिन्नस लागेल तो तत्काळ पुरवावा, त्या जिनसाची उणीव कोणत्याहि प्रसंगी पडू देऊ नये, व कोणालाहि कधी नाही द्याणू नये, असा एकसहा हुकूम देऊन ठेविला तसेच सर्व दर्जाच्या लोकाची त्याच्या योग्यतेप्रमाणे व इतमामाप्रमाणे यथास्थित सोय होत आहे की कसे यावर देखरेख ठेवण्यासाठी जागोजाग कामगार नेमिले सवास अशी निश्चन ताकीद होती की, सर्व लहानथोर लोकाचा यथोचित आदरसत्कार करण्यात कोणी यात्कचित्हि कसूर करू नये ह्या आदरसत्काराच्या कामावर चागल्या इमानी व स्वामिकार्यनिष्ठ अशा कामगाराची निवड करून समारभाच्या पहिल्या दिवसापासून शेवटल्या दिवसापर्यंत प्रत्येक दिवशी प्रात काळापासून सायंकाळपावेतो प्रत्येकाने कोणकोणती कामे करावी, कसकसे साहित्य मिळवावे व तयार करावे, कोणकोणास कायकाय द्यावे याचे नियम करून जाबते लिहून ज्याचे त्याजपाशी देऊन ठेविले पुन घ्या घ्या ह्याणण्याची किवा आह्माला अमुक काहीं मिळालें नाही असें ह्याणण्याची पाळी न येऊन सर्व व्यवहार बिनबोभाट व अगदीं घोटाळा न होता व्हावा असा बंदोबस्त करून ठेविला ह्यामुळे गडावर व गडाखालीं हजारों लोकाचा जमाव जमला असूनहि त्या सर्वांची बरदास्त नेमलेल्या कामगारांनीं उत्तम प्रकारें ठेविली. ज्यांनीं त्यांनीं

आपणास नेमून दिलेलीं कामें ठरविलेल्या नियमानुसार मोठ्या उत्साहाने व निरलसपणें केली

ह्याप्रमाणें समारंभास लागणारी एकंदर सामुग्री सिद्ध होऊन येणाऱ्या पाहुण्याची सर्व सोय यथास्थित केल्यावर पहिल्याने ज्येष्ठ शुद्ध चतुर्थीस व्रतबंध-समारंभ सुरू झाला^१ हा विधि दोन दिवसांत उरकून घेतला ह्या दोन दिवसांत एक लक्ष ब्राह्मणभोजन झाले सर्व ब्राह्मणास एकएक रुपया दक्षिणा दिली पंडित, वैदिक व इतर शिष्ट ब्राह्मण यांची सभावना यथायोग्य केली एकव्या गागाभट्टास सात हजार होन ह्या वेळी मिळाले, व इतर ब्राह्मणाम १७००० होन मिळाले व्रतबंध केल्यावर महाराजाम गायत्रीमंत्र शिकविला, आणि क्षत्रियांनी पाळावयाच्या शास्त्रविहित नियमांचे त्याजकडून पठन करविले, असें ह्मणतात नंतर पश्रीस प्रथमपटबंधनविधि करून पुण्याहवाचनपूर्वक यज्ञास आरंभ

१ ह्या समारंभापूर्वी महाराजांनी म महिन्यात चिपळुणास जाऊन तेथल्या परशुरामाचे दर्शन घेतले, आणि परत रायगडावर आल्यावर चार दिवसांनी प्रतापगडावर जाऊन तेथे स्वतः प्रनिष्ठापित केलेल्या भवानीचे दर्शन घेतले ह्या वेळी ह्या देवाला त्यांनी मवामण मोन्याची छत्री व इतर वटुमोल वरतु वाहिल्या तिकडून आल्यावर त्यांनी आपल्या घराण्याचा उपाध्याय वाळभट्ट याच्या माहाय्याने महादेव व भवानी याची बरेच दिवस एकसारखी पूजाअर्चा केली

२ ह्या वेळी महाराजांनी अमा आग्रह मंगला ह्मणतात की, माझे क्षत्रियत्व ज्या अथा आता सिद्ध व मान्य झाले आहे त्या अथा माझ्या राज्याभिषेकविषयक पुढील कायात वेदोक्त मंत्र ह्मणावे, इतर द्विजाप्रमाणे मनाहि ते श्रवण करण्याचा अधिकार आता प्राप्त झाला आहे हे त्याचे ह्मणणे जमलेल्या ब्रह्मवृंदास विलकूल मान्य झाले नाही त्याचा सारखी खळबळ उटाली ते ह्मणू लागले की, कलियुगात फक्त ब्राह्मण तेवढे द्विज उरले आहेत ह्या त्याच्या अट्टाहासामुळे प्रत्यक्ष गागाभट्टमुद्रा गागरून गेला, आणि त्याने वैदिक मंत्राचा उच्चार त्या समारंभात मुळी केला नाही असे ह्मणतात 'सगळे विधि पुराणोक्त मंत्र ह्मणून उरकून घेतले' कोणा ह्मणतात की, त्या वेळच्या द्रव्यलोभा ब्राह्मणांनी वेदमंत्र ह्मटले असावे, पण ते महाराजांच्या कानी न पडतील अशा बेताने उच्चारले असावे तारीख इ शिवाजी नामक यवनी बखरीत असा उल्लेख आहे की, आपल्या कार्यांत वेदमंत्र ह्मणण्यास हरकत घेणाऱ्या ब्राह्मणास आपल्या दिवाणी व लष्करी खात्यातून काढून टाकावे व धर्मकर्मविधि व देवपूजा करण्याच्याच कामास ते लायक आहेत असे ठरवावे, असे महाराजांनी मनात आणून आपल्या पदरच्या पुष्कळ ब्राह्मणास कामावरून दूर करून त्यांच्या जागी कायस्थास नेमिले. परंतु मोरोपत पिंगळ्याने ब्राह्मणांच्या तर्फे रदबदळी केल्यामुळे महाराजांनी असे करण्याचे रहित केले.

झाला विनायकशांति, नक्षत्रशांति, ग्रहशांति आदिकरून राज्याभिषेकांगभूत सर्व शास्त्रविधि यथासाग केले. ऋत्विज व यजमान (महाराज) इतके दिवस दुग्धफलादिकाचा आहार करून व्रतस्थ राहिले ह्या सहासात दिवसात नित्य पन्नास हजार ब्राह्मणभोजन झालें ममारभास आलेल्या पाहुण्यास दररोज निरनिराळ्या प्रकारचें मिष्टान्नभोजन घातलें, व त्याच्या जागोजाग सभा करवून गायनवादनादिकेकरून त्याचे मनोरजन केलें नाना प्रकारच्या मंगलवाद्यांनी नो गड जसा काय दणाणून गेलों

शेवटी त्रयोदशीचा सुमंगल दिवस प्राप्त झाला. इष्टमित्राची व स्वामिनिष्ठ सेवकजनाची हृदये आनंदोमानी उचवळ लागली. अभिषेकसमारभ अवलोकन करण्याची सर्वांस उत्कंठा लागून राहिली मग महाराजांनी अष्ट प्रधानाची योजना केली, लेखकद्वय—एक पत्रलेखक व दुसरा गणकलेखक असे नेमिले, द्वादशकोश (बारा महाल), अष्टादश शाला (अठरा कारखाने) इत्यादिकावरील अधिकारी, देशाधिकारी, नगराधिकारी असे पृथक्पृथक् नेमिले ह्या सर्वांस मंगलस्नान करावयास सागून महाराजांनी स्वतः मंगलस्नान केले. मृत्तिकास्नान, पंचगव्यस्नान, गंगादिपुण्यतीर्थोदकस्नान, पंचामृतस्नान हीं त्यांनी विधियुक्त केलीं. सर्वांनी शुभ्र वस्त्रे, गंध, पुष्पे व अलंकार हीं धारण केलीं क्षीरवृक्षाचे आसन स्वाहात उच व तितकेच रुद करून ते सुवर्णाने मढविले होते, त्यावर महाराजांनी आरोहण केलें पट्टराणी सोयराबाई पटबंधन करून जवळ बसली व युव-

१ ह्या वेळीं कित्येक ब्राह्मण झणू लागले का, महाराजांनी आजपर्यंत अनेक शहरे लुटून जाळूनपोळून टाकली आहेत, त्यामुळे पुष्कळ ब्राह्मण, गाई, स्त्रिया व मुले यांचा नाश झाला आहे याचे त्याम मोठे पातक लागले आहे ह्या पातकाचे क्षालन झाल्यावाचून त्याची शुद्धि होऊन ते प्रस्तुत विधीम पात्र व्हावयाचे नाहीं ही पातकमुक्ति होण्याचा सोपा उपाय त्यांनी अमा सुचविला की, त्याबद्दल ब्राह्मणाम आठ हजार रुपये दक्षिणा म्हणून वाटावे ही रक्कम अर्थात् महाराजांनी ब्राह्मणांस नत्काळ दिली. प्रो. सरकार पृ २७४

२ इंग्रज व डच व्यापाऱ्यांच्या ह्या वेळच्या लेखावरून असे कळते की, महाराजांनी व्रतबंधविधि आटोपल्यावर लागलीच आपला आणखी एक विवाह करविला हा अर्थात् त्याचा तिसरा विवाह होय हा विवाह त्यांनी वेदमंत्र झणावद्याम लावून करविला अमा जेध्याच्या शकावलीत उद्देख आहे अभिषेकसमारभ झाल्यावर त्यांनी आपला आणखी एक विवाह करविला, असेहि ह्या व्यापाऱ्यांच्या लेखावरून कळते.

राज सभाजीहि सन्निध बसला. पूर्वेस मुख्य प्रधान मोरोपंत पिगळे हाती घृतपूर्ण सुवर्णकलश घेऊन उभा राहिला दक्षिणेस सेनापति हबीरराव मोहिते दुग्धपूर्ण रौप्यकलश घेऊन उभा राहिला पश्चिमेस रामचंद्र नीलकण्ठ पंडित अमात्य दधिपूर्ण ताम्रकलश घेऊन उभा राहिला उत्तरेस छदोगामात्य प्रधान रघुनाथ पंडितराव मधुपूर्ण सुवर्णकलश घेऊन उभा राहिला ह्याजपाशी मृत्तिकामय कुभात समुद्र-जल व महानैद्यांचे जल भरून ठेविले उगदिशाच्या ठायी कर्मेकरून आग्नेयीस अण्णाजी दत्तो पंडित सचिव छत्र घेऊन उभा राहिला नैऋत्यभागी जनार्दन पंडित हणमते^१ मुमत व्यजन घेऊन उभा राहिला वायव्यदिशेस दत्तात्री पंडित मंत्री चामर घेऊन उभा राहिला ईशान्य भागी बाळाजी पंडित न्यायाधीश दुसरे चामर घेऊन उभा राहिला मन्मुख मध्यभागी पत्रलेखक बाळाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन उभा राहिला वामभागी कृष्णलेखक त्रिमणाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन उभा राहिला आममताद्द्वारा सर्व मंत्रांस व शाला याचे अधिकारी उभे राहिले मृदजन व माडलिक राजे सभांवाते उभे राहिले याप्रमाणे सर्व जण उभे राहिल्यावर अभिषेकास आरंभ झाला सुवर्णपात्र शतछिद्र करून त्यात उदक घालून त्याचा, व प्रवान जे कलश घेऊन उभे राहिले होते त्यातील द्रव्याचा महाराजास यथाशास्त्र मंत्रोच्चारपूर्वक अभिषेक कला त्या समर्था सर्व मंगल वाद्याचा व कलावतिणी, गवय्ये इत्यादिकांच्या नृत्यगायनाचा एकच घोष सुरू झाला हा विधि आटोपल्यावर महाराजास पुन मंगलस्नान घालून सुवासिनीनी आरत्या केल्या कास्यपात्र घृतपूरित करून त्यात व आदर्शांत त्यास स्वमुख पाहावयास सांगितले एवढा विधि झाल्यावर ब्राह्मणास दक्षिणा दिल्या नंतर पुन शुभ्र वस्त्रे परिधान करून ते सिंहासनावर आरोहण करण्याच्या मुहूर्ताची वाट पाहत राहिले

महाराजांनी सिंहासनहि शास्त्रोक्त प्रकारे तयार केले होते तो प्रकार असा. प्रथम क्षीर, वट व औदुंबर ह्या वृक्षांच्या लाकडाची वेदी करून ती सुवर्णाच्या

१ सभासद याचे नाव नारो नीलकण्ठ असे देतो.

२ ह्या महानद्या छोटल्या म्हणजे कृष्णा, गोदावरी, यमुना, गंगा व कावेरी ह्या होत.

३ चिटणीस याचे नाव त्रिंबक सोनदेव असे देतो, व सभासद त्रिंबक सोनदेवाचें पुत्र रामचंद्रपत असे नांव देतो.

४ सभासद याचे नांव निराजीपत असे देतो.

५ चिटणीस याचे नांव निराजी रावजी असे देतो.

छ. वि. २४

तगटांनी मढवून रत्नखचित केली होती. त्या तगटावर वृषभ, मार्जार, तरस, सिंह व व्याघ्र याची चित्रे अनुक्रमेण एकावर एक अशी योहों बाजूस कोरलीं होतीं याला सोन्याचे आठ स्तभ असून त्या प्रत्येकावर एक एक सिंह सोन्याचा बसविला होता, आणि त्यावर चित्रविचित्र वृक्ष, फले, पुष्पे, वेली, पक्षी, व मच्छ कुर्मादि जलचर याची चित्रे दाखविलीं होती. त्याप्रमाणेच नृत्यागना ततुवाद्ये हातीं घेऊन नाचताहेत अशी चित्र त्यावर कोरली होती ^१ अशा सशास्त्र भिद्ध केलेल्या सिंहासनावर प्रथम मृगचर्म घालून त्याच्यावर काहीं सुवर्णद्रव्य घातलें होते मग त्याच्यावर व्याघ्रचर्म घालून त्याच्यावर मृदु कार्पास आसन घातले होते, व ते मखमालीने मढविलें होते त्यावर लोडे व तक्के ठेविले होते त्यास बाटलीजरी वस्त्राचीं आच्छादने घातली होती सिंहासनास मागे प्रभावळ करून त्यास छत्र लाविले होते हे छत्र जडावाचे असून त्याला मोत्याच्या झालरी होत्या त्यावर मउप असून त्यास सुवर्णमय वस्त्राचा चादवा लाविला होता, व त्यास मुक्ताफळाचे घोस अटकविले होते ही अशी सिंहासनाची व्यवस्था करून उत्तम लक्षणाचे गज व अश्व चागले सजवून व सुवर्णाच्या अलंकारानी मुशोभित करून सभामंडपासमोर उभे केले होते सिंहासनारोहणमुहूर्त समीप आला तेव्हा श्रीविष्णूची सुवर्णमय प्रतिमा तयार केली होती, तिची षोडशोपचारे पूजा करून महाराजांनी ती सव्य हस्ताच्या ठायी स्थापन केली, व मुहूर्तघटिका भरताच सर्व ब्रह्मवृंदास नमस्कार करून त्याचा वेदमंत्रोच्चारपूर्वक आशीर्वाद घेतला, आणि मातुश्रीस नमस्कार करून तिचा प्रेमपुर सर आशीर्वाद घेतला, व ती विष्णुमूर्ति तशीच हातात धारण करून ते सिंहासनारूढ व्हावयास गेले महाराजांनी सिंहासनाच्या सव्य अंगास पहिल्याने जाऊन सव्य जानु टेंकून नमस्कार करून पाय न लाविता पूर्वेकडे मुख करून आरोहण केले, व सिंहासनाच्या अष्ट स्तंभी अष्टप्रधान बद्धाजलि उभे राहिले ते येणेप्रमाणे पहिल्याने उजवे बाजूस धर्माध्यक्ष पंडितराव, डावे बाजूस मुख्य प्रधान (पेशवे), त्याच्या मागे उजवे बाजूस सेनापति (सरनोबत), डावे बाजूस अमात्य (मुजुमदार), त्यांच्या मागे उजवे बाजूस सुभंत (डवीर), डावे बाजूस सचिव (सुरनीस), त्यांच्या मागे उजवे बाजूस मंत्री (वाकनीस) व डावे बाजूस न्यायाधीश. युवराज

१ ह्या सगळ्यास एकदर तीन खडी बत्तीस शेर व बत्तीस मासे सोने लागलें होत असें काहीं बखरकार क्षणतात.

संभाजी, महोपाध्याय गागाभट्ट व मुख्य प्रधान मोरो त्रिबक पिगळे हे सिंहासना-सन्निध उच्चासनावर बसले; आणि इतर दरबारचे लोक व आमंत्रित महाजन आपआपल्या दर्जाप्रमाणे आपल्या नेमलेल्या जागीं उभे राहिले सिंहासनागोहण झाल्याबरोबर नौबती, चौघडे वगैरे एकदर भगलवाद्याचा एकच गजर होऊन राहिला, नृत्यगायनादि सुरू झालीं सर्व प्रेक्षकांनी एकच जयघोष केला त्या नादाने सर्व दिशा दणाणून गेल्या एकदर ब्रह्मवृदाने आशीर्वादवचनाचा दीर्घ स्वराने उच्चार केला महोपाध्याय गागाभट्ट पुढे सरसावून सोन्यामोत्याच्या झालरी लावलेले छत्र खहस्ते उचलून महागजाच्या मस्तकावर धरून दीर्घ स्वराने झणाला “शिवछत्रपति मदा विजयी होवो” तोफाची सरबन्ती सुरू झाली खराज्यातील प्रत्येक किल्ल्यास अशी सूचना केली होती की, एका किल्ल्यावरच्या तोफा दुसऱ्या किल्ल्यावर गेऊ जाताच तेंथ त्या सुरू कराव्या त्याप्रमाणे राज्यातील एकदर किल्ल्यावर एकदम तोफाची सरबन्ती सुरू झाली

सिंहासनारूढ झाल्यावर महाराजानी पूर्वाचा शस्त्र पेहराव उतरून लाल वस्त्र परिधान केली चौकडे, कठ्या, माळा, शिरपंच, तरा, झगा पोच्या असे अलंकार अगावर घातले, व धनुष्यबाण व तलवार याच पूजन मंत्रविधिपूर्वक करून ती शस्त्रे हातात घेतली त्या समी त्याजवर लोकांनी सोन्याग्याच्या पुष्पाची वृष्टि केली ब्राह्मणाच्या सोळा मुवासिनींनी त्याला आरत्या केऱ्या, त्यास वस्त्र भूषणे दिली सिंहासनावर बसल्यावर जे काहीं आणखी मंत्रविधि करावयाचे होते ते करून महाराजानी ब्राह्मणाचे आशीर्वाद घेतले ऋत्विज, आचार्य व ब्राह्मण याची पूजा करून त्यास मुबलक दक्षिणा दिल्या ह्या वेळी गागाभट्टास एक लक्ष रुपये दक्षिणा व बहुमोल वस्त्रभूषणादिक देऊन गोरविले सर्व ऋत्विज जास पाच पाच हजार रुपये दक्षिणा दिली पुगेहितास चोवीस हजार रुपये दक्षिणा दिली शिष्ट ब्राह्मणमडळीपैकी जे जसे न्यूनाधिक दिद्वान् होते त्या मानाने त्यास हजारहजार, पाचपाचशे, दोनदोनशे रुपये दक्षिणा दिल्या इतर झाडून साऱ्या ब्राह्मणास पंचवीसपचवीस रुपये सरसकट दिले शिवाय गोसावी तडीतापसी, गोरगरीब, भिकारी वगैरे लोकाम पाचपाच, चारचार, दोनदोन असे रुपये वाटले मोठमोठ्या साधुसतास व धर्मपरायण ब्राह्मणास गाव व वतनें इनाम करून दिली महाराजानी ह्या वेळी आपली सुवर्णतुला केली तिचे सोळा हजार होन वजन भरलें हे होन अर्थात् ब्राह्मणास वाटून दिले^१

१ ह्या सोळा हजार होनाचे वजन सरासरी एकशे चाळीस रत्तल वजन मुबईचे पाच मण होते. नुसती सुवर्णतुला करवूनच ब्राह्मण वृत्त झाले नाहीत. त्यांस सुवर्णादि

ह्यानंतर अष्टप्रधान, सुभेदार, दरखदार, महालदार, कारखानदार व इतर अधिकाऱी यास अधिकाराची वस्त्रे दिली मुख्य प्रवान व सेनापति यास बादली वस्त्रे पाच, सणगे व शिरपंच, मोऱ्याचे तुरे, कळ्या, चौकडे, झगे, शिकेकटार, टालवलवार, चौघडे, नोवती जरीपटके, हत्ती, घोडे, सोन्याच्या दाडीच्या चवऱ्या इत्यादि देऊन करारपत्रे करून पदे दिली अमात्यास बादली वस्त्रे, पोषाख, टालवलवार, चैकडा, कठी, तुरा, शिरपंच, शिकेकटार, रुप्याचे कलमदान, चवरी, हत्ती, घोडा अग्नी दिली अमेच सचिव मुमत, मंत्री पडितराव व न्यायाधीश यास वस्त्रालंकार दिले ही दिलेली पद अष्टप्रधानानी बहुमानपुर सर घेऊन महाराजांस नजरा करून मुजरे केले प्रत्येक प्रधानास महाराजांनी एक एक लक्ष होन वक्षीस दिले मग बाळाजी आवजी यास चिटणीशीची वस्त्रे दिली त्यास मदील, दुमजला वृषेण, सगा विजार, कठी, शिरपंच, चाफडा, रुप्याचे कलमदान चवरी घोडा, अग्नी दिली अशीच चिमणाजी आवर्जास गणकलेराजाची वस्त्रे मंत्री त्यानीहि नजरा करून मुजरे केले अष्टप्रधानास मुतालिक करून दिले ह्या मुतालिकासहि प्रस्त्रे दिली राजाजापद शक जी नीलकण्ठ महागावकर यास दिले शामजी नाईक पुढे यास फाजेच्या वक्षीगिरीची वस्त्रे देऊन टालवलवार व ताडीच कलमदान अशी दिली वरकड सुभेदार, महालदार, कारखानदार, फाजेचे सरदार व मानकरी यास अधिकाराची वस्त्रे दिली

याप्रमाणे सर्वे अधिकाऱ्यास वस्त्रे देऊन व त्यांच्या नजरा व मुजरे घेऊन महाराज चागला सुलक्षण घोडा सोन्याचे व जडावाचे सामान घालून सज्ज करून आणिला होता त्यावर बसून राजागणात आले, व येथे सोन्याची अबारी, मोऱ्याचे अलंकार, जरीबाव गाशे व झालरा अशी घालून मुशोभित करून एक हत्ती उभा केला होता त्यावर आरूढ झाले ह्या हत्तीच्या मस्तकी सेनापति एका हातात मोरचेल व एका हातात अक्रुश घेऊन बसला पाठीमागे खवामीत मुख्य प्रधान मोरचेल घेऊन बसला वरकड प्रधान व मुतालिक दुसऱ्या हत्तीवर बसले. नंतर खाशामागून चालणारे तेवढे सरदार हत्तीवर व घोड्यावर बसले, आणि स्वारी देवदर्शनास चालली ह्या स्वारीची रचना येणेंप्रमाणें केली होती. अग्नाहीस

सप्त धातूशी तोललें, आणि तलम ताग, रेशीम, कर्पूर, लवण, जायफळ वगैरे मसाले, घृत, शर्करा, नानाप्रकारचीं फले, मधे, तांबूल व इतर खाद्य पदार्थ याच्याशीह त्यांस निरनिराळे तोललें, आणि ह्या सगळ्या तोललेल्या वस्तु ब्राह्मणास वांटून दिल्या.

जरीपटका व भगवे निशाण याचे दोन हत्ती चालले, त्याच्यामाग प्रधान व सेनापति याचे जरीपटक्याचे हत्ती व सर्व फौजेतील निशाणे चाललीं, ह्या निशाणाबरोबर हुजूरपगेचे व करोलतोळाचे अमलदार आपआपले घोडे सोन्यारुथाच्या सामानाने शगाहन, उत्तम वस्त्राभरणे लेवून व हातीं बंदुका घेऊन विनीच्या सरक्षणासाठी चालले त्यांच्या मागून गाड्यावरून तोफा चालविल्या, त्यांच्या मागून घोड्यांच्या गाड्या चालवित्या, त्यांच्या मागून शंभू योद्धे कोणी हत्तीवर व कोणी घोड्यावर बसून चालले, त्यांच्या मागून विटेकरी, पट्टेकरी, सागवर्चावाले, वाणेभरी असे निरनिराळे पायदळचे लोक चालले त्यांच्या मागून खासवारदार व बंदुकवाले लोक चालले, त्यांच्या मागून तासे, मर्फे, हलग्या वगैरे रणवाद्ये वाजवीत वाजत्रा चालले, त्यांच्या मागून पन्नास कोतवाल हत्ती, शंभर साडणीस्वार व उटावरून वाणाच्या कैऱ्या चालल्या, त्यांच्या मागून पन्नास कोतवाल घोडे चालले, त्यांच्या मागून शहावाजे वाजविणारे, काळूसनया वाजविणारे, घोड्यावरून नगारे वाजविणारे, करणेकरी, शिगाडे इत्यादि मगलवाद्ये वाजवीत चालले, त्यांच्या मागून धाडी गाणारे, भाट व बदिजन प्रतापवर्णन करीत चालले, त्यांच्या मागून लग्ना, निशाणे माले व बोथाड्या घेतलेले लोक, चोपदार व चैत्रवारी हे चालले, त्यांच्या मागून मठमाठे शंभू मल्ल व जेठीलाक हत्तीवर बसून चालले, त्यांच्यामागे महाराजाचा हत्ती चालला असून त्याच्या समोवती मावळे सरदार मोठमोठे अलंकार व पोपाख लेवून दुसून चालले, त्यांच्या मागून प्रधानमुत्सही व इतर बडे अधिकारी यांचे हत्ती चालले व ह्या सर्वांच्या मागून आणखी काहीं फौज चालली अशा थाटाने स्वारी देवदर्शनास गेली

सर्वे रस्ते झाडून साफ करून शृंगारले होते मार्गांत जागोजाग सडे घालून रागोळ्या घातल्या होत्या सर्वे घरे रंगवून सुशोभित केलीं होती जिकडेतिकडे ध्वज, पताका, तोरणे लाविली होती सर्वे नगरदेवतांच्या पूजा यथासाग करून त्यांस नैवेद्यादिकाचे अर्पण करविले होते स्वारी मिरवतमिरवत निघून देवताचें दर्शन करून, त्यांस वस्त्रालंकार अर्पण करून व ब्राह्मणादि पुजाऱ्यांस दक्षिणादिकानीं संतुष्ट करून माघारीं फिरली परत येताना रस्त्यांतून सुवासिनींनी मंगल आरत्या केल्या, व माड्यावरून दही, लाह्या, पुष्पे, दुर्वा यांची महाराजांवर वृष्टि केली. ह्याप्रमाणे परत राजद्वारी आल्यावर महाराज रथात बसून

राजागणात गेले, व तेथून शिबिकेंत बसून सभाद्वारीं आले. तेथे पोंबल्यावर त्याच्या वरून भरलेला कलश व निबलोण हीं उतरून टाकिली असें करणारांस वस्त्रालकार देऊन त्यांनी गृहवेश केला

वाड्यात आल्यावर प्रथम महाराजांनी कुलदेवतेचें दर्शन घेतलें, व मग प्रिय मातेस नमस्कार केला राण्यांनी आरत्या ओवाळिल्या, त्यास अमून्य वस्त्रा-भरणे दिलीं मग पुन माघारीं येऊन ते सिंहासनावर बसले, व सर्वांच्या नजरीं व मुजरे घेऊन त्यास पान, गुलाब अन्तर वगरे देऊन त्यांनी निरोप दिला मग ब्राह्मणभोजने झाली व महाराजांनी सर्वे मुहूर्जन व इष्टमित्र यासमवेत बसून भोजन केले माउलिक राजे व इतर आमजन यांचा बहुमान करून व त्यास वस्त्रालकारादिकांनी गोरवून निरोप दिला गुणिजन आले होते त्यास मोठमोठ्या विदाग्या देऊन मतुष्ट केलें ह्याप्रमाणे हा राज्याभिषेकममारभ मोठ्या थाटानें व निर्निप्राण पार पडला समारभाम आलेले एकदर लोक मोठा सतोष पावून महाराजांच्या पेश्वेसमपन्नतेची व औदार्याची वाग्वाणणी करीत स्वस्थानी गेले ह्या समारभास लागलेल्या एकदर स्वर्नाचा आकडा एक कोटि बेचाळीस लक्ष होन एवढा झाला असें ह्यणतात

महाराजांनी क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजाशिवछत्रपति असा किताब धारण केला कागदोपत्री आरत्या राज्याभिषेकपासून नवा शक लावू लागले, व खरा-ज्यानील एकदर लोकास हा शक चालू करण्याची ताकीद दिली राज्याभिषेक शके ११९६ ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशीस झाला ह्या दिवशी इंग्रजी तारीख ६ जून इ.स. १६७४ ही होती ह्याप्रमाणे अगदी लहान वयात जो अन्यत स्तुत्य हेतु मनात धरून इतकीं वर्षे तन्मिद्धचर्य अव्याहत परिश्रम केला तो पूर्ण होऊन त्यांनी खराज्यसस्थापना व मशान्त्र सिंहासनारोहण करून महाराष्ट्रात स्वताचा नूतन शक चालू केला ?

१ ह्या वेळी कित्येक राजेरजवाड्याकडून महाराजाम नजराणे आले असे ह्यणतात परंतु त्यांचा नाव काढेहि दिलेली नाहीत गोवळकाड्याच्या कुतुबशहाचा वकील इत्ती, घोडे, जवाहीर वगरे नजर घेऊन आल्याचा मात्र स्पष्ट उल्लेख आहे

२ यास राज्याभिषेक-शक अशी मज्ञा दिली ह्या एका गोष्टीवरून महाराजांच्या ठायीं निरभिमानता किती बसत होती हे व्यक्त होते विक्रम शक, शालिवाहन शक हे जसे त्या त्या राज्यसस्थापकांच्या नावानी प्रवृत्त झाले, तद्वत् महाराजांनी हा नवा शक स्वनामाने चालू करण पूर्वक्रममिद्ध होतें. तथापि स्वनामाचा बडेजाव बाद-

त्यांचा हा अभिषेकसमारंभ असा थाटाचा झाल्याचें वर्तमान यवनापाद-
 शर्हास कळलें तेव्हा ते किती खिन्न झाले असतील हें काहीं सागावयास नको.
 त्याचा हा वेळपावेतो असा समज होता की, शिवाजीमहाराज किती झाले तरी
 एक मोठेसे पुंड किंवा पालेगार झणता येतील, ते कांहीं आपल्या सारखे
 राजपदाधिकारी पादशहा नव्हत यास्तव त्याच्याविषयी भाविक प्रजाजनाच्या
 ठायी वास्तविक पूज्यभाव बसावयाचा नाही त्याचे बड मोडून टाकिलें झणजे
 ते होते नव्हते असें होऊन त्याची कोणाला आठवण सुद्धा उरणार नाही परंतु
 हा त्याचा हिशोब अगदी चुकला. ज्या महावीर्यशाली पुरुषाचा स्वराज्यस्थापने-
 विषयांचा दृढ सकल्प पहिल्यापामून झाला होता तो नुसते यवनाचे प्रात व
 किळे काबीज करूनच राहिल व सर्व प्रजेच्या चित्ताच्या ठायी स्वताविषयी वास्त-
 विक पूज्यत्वबुद्धि उत्पन्न होईल असे करण्याचा एक मोठा उपाय जो सशास्त्र
 राज्याभिषेकविधि त्याचा अवलंब करण्यास झणजे तो चुकले हें कालत्रयी घडणें
 नाही महाराष्ट्रातील ब्राह्मणानी महाराजाच्या ह्या विचाराम शास्त्राच्या हरकती
 दाखविल्या तरी यात्कचित्हि निरुत्साह न होता त्यांनी काशीच्या व पैठणच्या
 महापंडिताच्या साहाय्याने हा विधि यथामाग करविला. खरे झटले असता
 महाराज क्षत्रियकुलोत्पन्न असल्याविषयी त्या वेळच्या कोणत्याहि पंडितास व ब्राह्म-
 णाम सशय नव्हता परंतु सस्कारलोपास्तव त्याच्या पदरी शूद्रत्व बाधण्याचा
 कित्येकाचा प्रयत्न होता अशा पंडिताची तोडें बंद करण्यासाठी त्यास गागा-
 भट्टादि परस्थ पंडिताचे साहाय्य घ्यावे लागले कसेहि असो परंतु खऱ्या
 क्षत्रियास उत्तम प्रकारे शोभणारे महापराक्रम करून ज्या महापुरुषाने महा-
 राष्ट्रीयस यवनाच्या ताबेदारीतून सोडवून स्वराज्य व स्वातंत्र्य याचा अनुभव
 घडविला त्याचे क्षत्रियत्व त्या वेळच्या सर्व समजस व कृतज्ञ जनास अमान्य
 होणे शक्य नव्हतें मपादिलेले स्वराज्य चिरायु करण्याचा व हिंदुपदापाद-
 शाहीचा खंबीर पाया घालण्याचा हा राजपदागेहणरूप उपाय योजण्यात महा-

विणें त्याम युक्त दिसले नाही हा राज्याभिषेक शक महाराष्ट्रात जवळ जवळ १०४
 वर्षे चालला स १७७७ त पेशव्याच्या हाती राज्यमूर्ते सर्वस्वी जाऊन मातारचे छत्र-
 पति त्याच्या हाती केवळ बाहुल्यासारखे झाले तेव्हा नानाफडणीस व सखाराम
 बापू यांनी दुसरा शाहू स. १७७७ त गादीवर बसल्यावर महाराजांनी सुरू केलेला
 हा शक बंद करून त्याच्याविषयीच्या कृतज्ञतेचा व पूज्यताबुद्धीचा डोम आत्मपरता
 व स्वयमन्यता पतद्रूप अभिकुडात केला !

राजांनी मोठीच दीर्घदृष्टि दर्शविली यात काहीं अंका नाही ह्यानंतर सर्व रज-पुतराजे व इग्रज, डच, फ्रेंच, फिरगी वगैरे परदेशस्थ^१ लोक महाराजामा विशेष मान देऊ लागले हे उग्रडच आहे पण अदिलशहा, कुतुबशाहा व मोगलब द-शाहा यासहि आता महाराजाला बरोबरीचा मान देणे प्राप्त झाले ह्याउर्वी एकदर लोकास त्याचा धाकच विशेष वाटत असे परंतु आता धाक व मान ह्या दोन वृत्ति त्याच्या ठायी उत्पन्न झाल्या

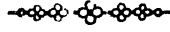
राज्यारोहणानिमित्त महाराजाच्या राज्यात सर्वत्र आनदोत्सव चालला असता एम् अत्यंत खेदजनक गोष्ट घडून आली ती अर्थात् जिजाबाईमातुश्रीचे देहावसान ही होय ज्या परमप्रज्य व अत्यंत प्रेमळ मातेच्या शिक्षणाने उग्र-देशाने व सतत प्रो-साहनाने हा एवढा प्रचंड उद्योग महाराजांनी हाती घेऊन असा यशोलाभास आणिला, व स्वपुत्र सर्वत्र विजयी होऊन व राजपदाहट होऊन नृत्न शककर्ता झाल्याने जिच्या आनदास पारावार नाहीसा झाला होता, ती हा सुख मोट्या पाहावयास फर दिवस जीवत राहिली नाही राज्या-भिषेकसमारंभ आटोपत्यावर दहावारा दिवस झाले नाहीत तोच एकाएकी काहीं विकार होऊन तिचा त्यात अत झाला ह्या ऐन अणनदभरात असा अकस्मात् मातृविभोग झाल्यामुळे महाराजाला अतोनात दुःख झाले आपली ऐश्वर्य वृद्धि पाहून जिल वास्तविक समाधान व उत्साह वाटावयाचा ती आपली अत्यंत प्रिय जननी आपणास सोडून गेल्यामुळे त्यास सर्व ऐश्वर्य शून्यवत वाटू लागले. महाराजाच्या ठायी मातृभक्ति किती नि सीम होती हे ह्या समर्थी लोकांच्या नजरेस उत्तम प्रकारे झाले मातेची उत्तरक्रिया त्यांनी लक्षावधि रुपये खर्चून यथासांग

१ ह्या परस्थ व्यापाऱ्यांचे प्रतिनिधि राज्यारोहणसमारंभाच्या समर्थी रायगडावर गेले असून त्यांनी सगळे विधि प्रचक्ष पाहण्यानी पाहून त्यांचे वर्णन आपत्या लखात नमूद करून ठेविले आहे त बहुतेक सदरील वृत्तांतारी बरच जुळत आहे सुवइचा इग्रज व्यापाऱ्याचा अध्यक्ष हेन्रा ऑक्शेन्डन व त्याचा दुभाषा नारायण शेषवा व वेगुले येथील डच व्यापारी आब्राहाम याच पतत्मवधाचे लेख आहेत ऑक्शेन्डन याने एक हिऱ्याची आगठी महाराजास नजर करावयास नेली होती महाराज सिंहासनारूढ होऊन लोकांचे नजराणे स्वीकारू लागले तेव्हा नारोजीपताने ऑक्शेन्डन व नारायण शेषवा याम महाराजापुढे नेले. त्यांनी दुरूनच मस्तक लववून मुजरा केला आणि नजराणा पुढे केला. महाराजांनी त्याचा मुजरा घेऊन व नजराणा स्वीकारून त्यांस सिंहासनापाशी बोलाविले आणि शिरपाव नजर करून निरोप दिला.

केली, व ते पर्जन्याचे च र महिने त्यानी रायगडावरच राहून मातृशोकांत घाल-
विले.' एवढ्या दिवसात सिहासनारोहण बिलकुल केले नाही मग आश्विन शुद्ध
पंचमीच्या सुमुहूर्तावर पुनरपि सिहासनारोहणसभा केली ह्यानंतर अष्टप्रधान व
फौजफाटा बरोबर घेऊन ते रायगडावरून निघून प्रतापगडावर देवीच्या दर्श-
नास गेले तेथून ते रामदास स्वामीच्या दर्शनास गेले, आणि मग शिखरचा महादेव
व जेजुरीचा खडोबा याचे दर्शन घेऊन ते परत रायगडावर आले

१ जिजाबाई ता. १८ जून रोजी मरण पावली तिची पाच लाख होन किमतीची
खासगी मत्ता होती, ती सगळी अर्थात् तिने मरणसमयी महाराजाच्या स्वाधीन केली

भाग चोत्रिसावा

राज्यव्यवस्था.

राज्याभिषेकविधीने स्वराज्यस्थापनेची पूर्तता करून महाराजानी हिंदुपद-पादशाहीची इमारत खत्रीर पायावर उभारली व सतत तीस वर्षे केलेल्या अविश्रान परिश्रमाची सार्थकता केली आता ही पादशाहत सुघटित व चिरायु व्हावी एतदर्थ जे उत्कृष्ट नियम व निर्घ्न्यानी केले त्याचें यथोप-लब्ध वर्णन प्रस्तुत भागात करून मग सिंहासनाहट झाल्यानंतरच्या चरित्र-भागाचे निरूपण करणें इष्ट दिसते ही राज्यव्यवस्था त्यानीं राज्यारोहणविधी-नंतर केली असें मात्र कोणी समजूं नये ती त्यानीं पूर्वीपासूनच प्रसगोपात्त लावून ठेविली होती किंवा तिला आरंभ सन्य जमवून किल्ले व प्रात कात्रीज करू लागल्यापासूनच झाला असें ह्यणण्यास हरकत नाही

त्या काळी प्रचलित असलेल्या हिंदु व यवनी राज्यपद्धतींची माहिती त्यास उत्कृष्ट होती तीशिवाय आणखी प्राचीन राज्यपद्धतींचें वर्णन ग्रंथातरी आढळते त्याचे पर्यालोचन त्यानीं यथावकाश केले होते त्या सर्वे राज्यपद्धतीतील गुण-दोषाचें मनन त्यानीं दीर्घ काल करून कालदेशवर्तमानास अनुरूप व रयतेस अत्यंत सुखावह अशी राज्यपद्धति कोणती असावी हें त्यानीं आपल्या मनाशी ठरवून तिची स्थापना यथाप्रसंगी केली यात त्यानीं जे धोरण व जी बुद्धिमत्ता प्रगट केली तीस अर्वाचीन किंवा प्राचीन काळच्या इतिहासात जोड मिळणें नाही असें ह्यटले असता अतिशयोक्ति होणार नाही राज्य संपादण्यास लागणारे वीर्य, शौर्य, युक्तिमत्ता इत्यादि गुण महाराजाच्या ठायी परिपूर्ण वसत असून आणखी संपादित राज्याची व्यवस्था लावण्यास लागणारे राज्यव्यवहार-चातुर्य, प्रजापालनपटुत्व इत्यादि गुणहि त्याच्या अर्गी अप्रतिम वसत होते हें ह्यावरून सिद्ध होते

राजा एकाद्या दिवाणाच्या मसलतीनें किंवा स्वतांच्याच बुद्धीनें राज्यकारभार चालवूं लागल्यानें सर्वे व्यवस्था यथान्याय व यथायोग्य होत नाही, व प्रजा-जनास सुख प्राप्त होत नाही.याचें कारण उघडच आहे कीं,कोणी कसाहि बुद्धिमान्

पुरुष असला तरी त्याला एकट्याला राज्यांतील एकूण एक घडामोडींचे इन्धंभूत ज्ञान असणे शक्य नसते, त्याप्रमाणेच तो कितीही नीतिमान् असला तरी त्याच्या हातून सर्व कारभार नि पक्षपानाने व निरपेक्षबुद्धीने होईल हे सहसा शक्य नव्हे आणखी असें कीं, निरनिराळ्या खात्याची व्यवस्था लाविताना एकापासून दुसऱ्यास हरकत किंवा अडचण कोणती आहे ते एकट्यादुकट्याच्या लक्षात येण्याजोगे नसते, आणि सगळ्या खात्याची व्यवस्था सुयत्र लागल्या-वाचून ती सर्व जनास हितकर होणे नाही, आणि प्रजाजन नाराज झाल्याने राज्याच्या बळकटीस अपाय होतो हे तत्त्व महाराजाच्या लक्षात पूर्णपणे येऊन त्यानी सर्व राज्यसूत्र स्वताच्या हातीच न ठेविता ती वागविण्याच्या कामी अष्टप्रधानांचें साहाय्य घेतले ही अष्टप्रधानमंडळाची सभ्या त्या काळच्या कोण त्याहि राज्यात नसून तिचे अवलंबन महाराजाच्या मागे कोर्णाहि करावे तसें केले नाही पेशव्याच्या हाती सर्व राज्यसूत्र जाऊन राजा केवळ नामधारी झाला तेव्हापासून तर तिचा सर्वस्वी लोप झाला साप्रत परकीयांच्या सुवार-लेल्या राज्यपद्धतींत मात्र हे प्रधानमंडळाचे तत्त्व आढळते

राज्याभिषेकाच्या वेळी हे अष्टप्रधान कोण कोण होते हे मागल्या भागात सांगितलेच आहे आता त्याच्या कामाच्या सबधाने येथे थोडेसे दिग्दर्शन करितो.

(१) मुख्य प्रधान ह्यणजे पेशवा, ह्याची पदवी अर्थात् राजाच्या खालो-खाल असून त्याची देखरेख मलखी व लष्करी अशा दोन्ही खात्यावर असे राज्याची एकंदर व्यवस्था सुयत्र चालते कीं कसें ते हा पाही राजाच्या गैर-हजेरीत त्याच्या जागी याने व्यवस्था पाहावी असें असे राज्यातील इतर काम-दार व अमलदार हे एक दिलाने चालून राज्यव्यवस्थेला योग्य मदत करितील असा बंदोबस्त हा ठेवी एकंदर खलित्यावर व फर्मानावर राजाच्या शिक्क्या-मोर्तेबाखाली याचा मोर्तेब असे.

(२) सेनापति ह्यणजे सरनौबत, ह्याचा अधिकार सर्व लष्करावर असून त्या संबंधाची सगळी व्यवस्था त्याने पाहावी असें असे हे सेनापति दोन असत—एक घोडदळावरचा व एक पायदळावरचा घोडदळावरील सेनापतीचा हुद्दा मोठा असून पायदळावरचा सेनापति त्याच्या हुकमतींत असे असें दिसते. कारण पायदळावरच्या सेनापतीस प्रधानमंडळात जागा नसे.

(३) पंतअमात्य ह्यणजे मुजुमदार, ह्याची देखरेख खराज्यातील एकंदर जमाखर्चावर असे सर्व लष्करी व मुखेली खात्याचे व किल्ल्याचे हिशोब ह्याने पाहावे असे असे सर्व प्रांतातील जमाखर्चाचे तत्के ह्याच्याकडे तपासावयास येत त्यामुळे सर्व अविकान्याच्या जमाखर्चावर दाब राहून काहीं चूक किंवा अफरा-अफर झाल्यास ती लागलीच उघडकीस येत असे फाजील खर्चाला मजुरी किंवा कोठलाहि मर्चे कमी करण्यासत्रधाचा हुकूम हुजुरातून मिळावयाचा तो ह्या प्रधानाच्या अनुमतीने व शिफारशीने मिळत असे ह्या कारणस्तव ह्या प्रधानाच्या हाताखाली पुष्कळ कारकून असत व निरनिराळ्या प्रांतांचे, लष्कराचे व किल्ल्याचे हिशोब तपासावयास निरनिराळे सरकारकून नेमिले असत

(४) पंतसचिव ह्यणजे मुरनाम, याची देखरेख सरकारी दफतरावर असे खराज्यातील निरनिराळ्या प्रांतांत अविहारी लष्करी अमलदार व किल्लेदार यांच्याकडून येणारी पत्रे व सरकारातून त्यास जाणारे खर्च ह्याची पाहणी करून त्यातील मतलब तपासून पाहण्याचे काम ह्याच्याकडे असे किल्लेदारास द्यावयाची हवालपत्रे इनामपत्रे, सनदा इत्यदिक्काची नोंद ह्याने ठेवावी असे असे एका सरकारी खात्याच्या दफतराची व्यवस्था नीट शिस्तवार ठेविली आहे किंवा कसे ते ह्याने पाहावे ह्या प्रधानाच्याहि हाताखाली पुष्कळ कारकून असत त्याच्या शिफार्याचून कोणताहि सरकारी कामद किंवा खलिता मुखेली किंवा लष्करी अमलदाराम जात नसे पंत अमात्य व पंत सचिव हे आपल्या वतीने वर्षाच्या वपास आपल्या हाताखालच्या कारकुनास प्रांताप्रांतीच्या अविकान्याच्या व किल्लेदाराच्या हिशोबाची व दफतराची व्यवस्था नीट आहे की कसे ते तपासण्यास पाठवीत असत हिशोबाचे वगैरे ताळेपंद पाहून काहीं चुका आढळून आल्यास कारकुनास शिक्षा करण्याचा अधिकार त्यास असे कधी-कधी हे प्रधान स्वतः जाऊन एकाद्यादुसऱ्या खात्याची तपासणी करीत असत

(५) मंत्री ह्यणजे वाकनीस, याच्याकडे खासगीकडील व्यवस्था असे अठरा कारखाने, बारा महाल, हुजुरपाग व जिलब्रीचे पायदळ याचा बंदोबस्त नीट राहतो किंवा कसे ते याने पाहावे खासगीकडील दफतर व पत्रव्यवहार याच्या-वरहि ह्या प्रधानाची देखरेख असे हा आणखी राजाची दररोजची कृपे, व राज्यात होणाऱ्या घडामोडी याची नोंद ठेवी शिवाय राजाचे आमत्रित पाहुणे किंवा भेटीस येणारे लोक याच्या तैनातीचे लोक व मानकरी यांच्यावर त्याची शक्त नजर असे. यामुळे राजाचा घात करण्यास कोणाला सवड मिळत नसे.

(६) सुमत ह्यणजे डबीर, ह्याच्याकडे परमुलखाशी होणाऱ्या एकंदर व्यवहाराची देखरेख असे अन्य राजाशी साम किवा युद्ध करण्याच्या वगैरे बाबतीत राजाला योग्य सल्ला हा देत असे परराष्ट्रातील बातमी काढण्याचे व परराष्ट्राच्या वकिलाशी बोलणे वगैरे करण्याचं काम याचें असे. परराजाकडून येणारे खलिते व जासूद व त्यास सरकारातून जाणारे खलिते व जासूद याची व्यवस्था लावण्याचे काम याजकडे असे

(७) न्यायशास्त्री किवा पंडितराव, ह्याने राजाम प्रसंगोपात्त शास्त्रार्थ सागावे, जातीजातीचे वगैरे निवडावे आणि देवस्थाने व मत्पुरुष यास दिलेल्या नेमणुकाची व्यवस्था पाह्यावी त्याचप्रमाणे सरकारातून होणारे वर्मादाय व धर्मविधि याची व्यवस्था याने पाह्यावी फाजदारी खटल्यात प्रजेम धर्मशास्त्रानुसार न्याय मिळतो की कसे हे पाह्यावे, आणि कोणी धर्मग्राह्य आचरण केले किवा काहीं अत्याचार केले तर त्याम शासन करावे व प्रायश्चित सागावे

(८) न्यायाधीश, याच्याकडे हरएक मुलखी व दिवाणी खटल्यामबवाने लोकास योग्य न्याय मिळत आहे की कसे ते पाहण्याचे काम असे पचाच्या किवा मुलखी अधिकाऱ्याच्या हातून मिळालेला न्याय कोणास बरोबर न वाटल्यास त्याने हुजुरास अज करावा, व त्याचा निकाल ह्या प्रधानाने पुरावा पाहून द्यावा, असे असे जमिनीचे हक्क, ग्रामाध्यक्षत्वाचे हक्क इत्यादिकासवधाचे निकाल ह्या प्रधानाच्या सहीने जाहीर होत

ही अशी स्वराज्यातील सर्व खात्याची व्यवस्था निरनिराळ्या प्रदानांकडे सोंपविली असे ^१ त्यामुळे जो तो आपआपले काम नीट हुशारीने करण्यास झटत असे एकादें तसेच बिकट प्रकरण असले तर त्याची सुनावणी ह्या प्रधानानी महाराजापाशी पहित्याने एकाती करावी त्या प्रकरणाचा ज्या अधिकाऱ्याशी संबंध असे त्यासहि हुजूर बोलवावे ह्याप्रमाणे एकाती खलबत झाल्यावर इष्ट दिसल्यास त्याचा खल पुन प्रधानमंडळात व्हावा. ज्यात सर्व राज्याचा संबंध असे अशा बाबींची वाटाघाट प्रधानमंडळात होऊन त्याची शहानिशा सर्वांनुमतें

१ ह्या प्रधानाची वार्षिक वेतने येणेप्रमाणे होती मुख्य प्रधान, पंत अमात्य आणि पंत सचिव यास प्रत्येकी पधरा हजार होन, आणि मंत्री, सुमंत, सेनापति, न्यायाध्याक्ष व पंडितराव यास प्रत्येकी दहा हजार होन देत असत.

एक चिटणीस, एक फडणीस व एक पोतनीस असे कामगार व इतर कारकून-मंडळी तिच्या एकदर व्यवहाराची व्यवस्था लावण्यासाठी नेमिली होती तिला कोणत्याहि गोष्टीची उणीव वाट्ट नये व तिच्या मुखासमाधानात यत्किंचित्ही अंतर पडू नये ह्याविषयी महाराज मन पूर्वक जपत.

येथे कथानुषंगाने महाराजाच्या दरबाराच्या रचनेची थोडीशी माहिती देणे इष्ट दिसते दरबारात मध्यभागी माडलेल्या सिंहासनावर छत्रपति शिवराय अधिष्ठित झाले द्वाणजे त्याच्या मागे हुजरे, मोर्चेले, चामरे परबे, पानदाने इत्यादि घेऊन उभे राहत अमत सिंहासनाच्या पार्श्वभागी अत्यंत विश्रामू असे कित्येक आप्तजन उभे राहत सिंहासनाजवळ खाली उजव्या रांगत मुख्य प्रदान, पंत अमात्य, पंत सचीव, मंत्री, चिटणीस व परराज्यातील वकील अनुक्रमाने बसत असत, आणि डाव्या रांगेत सेनापति मुमत, न्यायाधीश, पंडितराव, फडणीस, सेनाधिकारी सरदार व नामांकित शूर पुरुष बसत असत प्रधान मंडळाचे मुलात्कि व कारकून आपआपत्या मालकाच्या मागे बसत, आणि महाराजाच्या द्वादशकोशाचे व अष्टादश कारग्याच्या अधिकारी सिंहासनाच्या दोन्ही बाजूस माग उभे असत इतर कारभारी, तालुकदार, मामलतदार, किल्लेदार वगैरे कामदाराच्या जागा दरबारात ठरलेल्या असत दरबारात राजदर्शनास कोणाला जावयाचे असल्यास त्याची वर्दा आत पोचवून त्यास त्याच्या योग्यतेप्रमाणे बसविण्याचे काम दोन चोपदार दरबाराच्या द्वाराशी उभे राहून करीत

आता त्यांनी आपल्या लष्कराची व्यवस्था कशी केली होती ते पाहू पायदळात मुख्य दोन प्रकारचे लोक असत-एक घाटमाथ्यावरचे मावळे आणि दुसरे घाटाखालील कोकणातले हेटकरी मावळे तरवारबहादर असत व हेटकरी अचूक नेम मारण्यात कुशल असत प्रत्येकापाशी ढालतलवार व बंदूक ही शस्त्रे असत ही हत्यारे त्यांनी स्वताची आणावी असा बहुतेक नियम असे. त्यास लागणारा दारूगोळा मात्र सरकारांतून मिळत असे त्याचा पोषाख मुख्यत द्वाणला द्वाणजे मांडचोळणा असून कबरेला काचा कसलेला असे, व त्यावरून एक उपरणे गुडाळलेले असे, कित्येकाच्या अंगांत रूदार अंगरखा असे, व डोकीस पागोटें असे हे मावळे व हेटकरी सर्वदा डोंगराळ प्रदेशात राहणारे असल्याकारणाने अबघड डोंगरांवर व कच्च्यांवर चढण्यात ते अत्यंत कुशल

असत असे चपळ लोक इतर कोणत्याहि प्रांतात किंवा देशात आढळणें नाहीं असें द्वाटन्यास अत्युक्ति होणार नाहीं

पायदळात दहा माणसांचा एक दाहिजा केलेला असे त्यात नऊ पाईक किंवा शिपाई व एक नाईक असे असत अशा पाच दाहिज्यांवर किंवा नायकांवर एक हवालदार असे दोन हवालदारांवर एक जुमलेदार असे दहा जुमलेदारांवर एक हजारी असे^१ ह्याशिवाय काहीं पाचहजारी सरदार असत. हे सगळे हजारी व पाचहजारी सरदार सरनोबताच्या हुकमात असत. पायदळातील काहीं शिपायांच्या हाती तिरकमठे, पट्टे, इट्टे, बरन्या व साग असत व काहीं खामवारदार अमत् ह्याप्रमाणें जो ज्या शस्त्राच्या कारवीत कुशल असे त्यान ते शस्त्र वागवावे असा नियम असे ही हत्यारें त्यांनीं आपल्या खर्चान घ्यावी असें असे, दाहगोळा मात्र त्यांना सरकारातून पुरवीत अमत्. शिपायांस व नायकाम दरमहा एक, दोन किंवा तीन टोन पगार असे जुमलेदागम वर्षाची शंभर टोन तैनात असे, हजारी सरदारांस पाचशे टोन तैनात असे, आणि पाचहजारांस सालीना अडीच हजार टोन तैनात असून त्यांच्या सरकारातून पालखी, अवदागीर वगैरे नेमणूक असे

घोडदळात दोन प्रकारचे लोक असत—एक बारगीर व दुसरे शिलेदार. बारगिरांच्या घोडदळास पागा अशी सज्ञा असे पागेतील सगळी घोडी सरकारी अमत्, व त्याची निगा सरकारामार्फत होत असे शिलेदारांच्या घोडदळातील घोडी प्रत्येक शिलेदाराने आपआपली आणावी व त्याची जोपासना ज्याची त्यानें करावी असे असे त्याबद्दल त्यास सरकारातून जादा तैनात मिळत असे हे शिलेदारांचे घोडदळ ठेवण्याची पद्धत यवनी पादशाहतींतील होती. ही महाराजांस फारशी आवडत नसे कारण अशांनं घोडीं राहावीं तशी हुशार राहत नसत, व कोणी शिलेदार चाकरीस कटाळला असता तो आपल्या घोड्यासकट निघून जाण्याचा संभव असे यास्तव ह्या शिलेदारांची संख्या कमी करण्याचे धोरण महाराजांचें नेहमी असे अशी शिलेदारी करून उदरनिर्वाह

१ चिटणीस ह्मणतो कीं, मावळ्यांच्या पायदळांत पांच हवालदारांवर एक जुमलेदार असे, व पाच जुमलेदारांवर एक हजारी सरदार असे.

२ महाराजांच्या लष्करांत पाचहजारी कोणी नसून सात हजारी मात्र असत, असें कित्येकांचें ह्मणणें आहे.

करणाच्या लोकाचीच संख्या त्या काळी पुष्कळ असल्याकारणाने महाराजांस त्याला ह्या अटीवर नोकरीस ठेवणे प्राप्त असे कोणी शिलेदार आपली घोडी सरकारास देण्यास राजी झाले असता त्याच्या योग्य किमती ठरवून त्या त्यास देऊन ती घोडी पागेस लावीत व अशा शिलेदारास खासपांगत नोकरीस ठेवीत. सरकारी घोड्याच्या मागत्या चौकावर ओळखीसाठी शिक्के मारीत असत. घोडेस्वाराच्या पायात तग तुमान असून अगात रूदार अगरखा असे, कबरेस शेला गुडाळलेला असे, व डोकीस पागोटे असून ते दांडीच्या कामात पडू नये ह्याणून त्याचा एक लफा हनवटीखालून घेतलेला असे तरवार कबरेच्या शेल्यात अडकवलेली असे, व पाठीस ढाल लटकावलेली असे सर्वांच्या हातात भाले असत व काहींनाच्या हातात बंदुका असत हीं सगळीं शस्त्रे ज्याची त्यांनीं आणावीं असा बहुतेक नियम असे बारगिरास दाखगोळा सरकारातून मिळत असे, व शिलेदारानी तो आपत्या पदरचा आणावा असे असे.

पंचवीस बारगीर किंवा शिलेदार याजवर एक हवालदार असे पाच हवालदारावर एक जुमलेदार असे पाच जुमलेदारावर एक सुभेदार असे' अशा दहा सुभेदारावर एक पाचहजारी असे हे सगळे सुभेदार व पाचहजारी सरनोबताच्या हुकुमात असत घोडदळाचा सरनोबत अर्थात् निराळा असे पचवीस घोड्यास एक पखाली व एक नालबद असे हवालदाराने आपल्या ताब्यातील घोड्यास दाणावैरण वगैरे नीट मिळून त्याची चाकरीचुकरी बरोबर होते किंवा कसे ते पाहावे, व त्याच्या सामानासुमानाचा वदोबस्त ठेवावा असे असे घोडदळातील प्रत्येक बारगिरास त्याच्या दर्जाप्रमाणे दोनपासून पाच होनपर्यंत पगार असे. शिलेदारास सहापासून बारा होनपर्यंत पगार असे. जुमलेदारास वीस होन पगार असे. सुभेदारास वर्षाची एक हजार होन तैनात असे व त्याला पालखीबद्दल नेमणूक असे पाचहजारीस वर्षाची दोन हजार होन तैनात असून पालखी आणि अबदागिरी याची नेमणूक असे. शिलेदाराचे सुभेदार अर्थात् निराळे असून ते सगळे सरनोबताच्या हुकुमात असत. प्रत्येक सुभेदार, पाचहजारी व सरनोबत याच्यापाशीं जासूद व हरकारे असत.

१ कित्येकांच्या मते दहा जुमल्यास एकहजारी असे, व अशा पांच हजारावर एक पाचहजारी असे.

२ समासद ह्याणतो कीं, जुमलेदारास पाचशें होन तैनात व पालखी यांची नेमणूक असे.

ह्या लष्कराशिवाय आणखी महाराजानी आपल्या स्वारीबरोबर जिलवीचे पाच हजार लोक ठेविले असत हे अमे निराळे नेमण्याचे कारण अर्थात असे होते की, महाराज यवनपादशाहाचे दावेदार असल्यामुळे त्याच्यावर केव्हा काय प्रसंग येईल याचा नेम नमे यास्तव खाशाच्या रक्षणासाठी नेहमी जग्यत असे लोक ठेवणे इष्ट असे महाराजानी मावळ्याची पाहणी करून त्याची निवडक पथके केली त्याचे तीस, चाळीस, साठ, शभर अमे जथे करून त्याजवर चागले शूर, मर्द व इमानी सरदार नेमिले ह्या जिलवीच्या पायदळास सरकारातून उची पोषाख मिळत ते त्यानी स्वारीच्या वेळेस घालावे असे असे त्याच्या डोमिंग मदील, अगात घालावयास सकलादी अगरेखे, व अगावर ध्यावयाम ताउपद्री किवा पैठणी पामोडे दिलेले अमत कोणाम सोन्याची कडी, कोणास रुपाच्या माहनमाला, कोणास कढ्या असे अलंकार घालावयाम दिले असत त्याच्या हत्यारास कट, अवनाल, तहनाल वगरे सोन्याचे करून दिले अमत ह्या हुजूरपाय-दळाप्रमाणेच हुजूरपागाहि केली होती तीत पाच हजार घोडी अमत त्याचे जीनसामान सोन्यारुप्याचे अमे व त्यावरील करोल किवा स्वार चागल हुशार व शूर बारगीर पाहून ठेविले अमत ह्याशिवाय आणखी दोनशे उमदी घोडी खाशासाठी ह्मणून निराळी ठेविली असत ह्या घोड्यावरील जीनसामान फारच उची असे. खाशाची स्वारी निघाली ह्मणजे ह्या उभय प्रकारच्या हुजूरमेंतील लोकानी ठरलेल्या पद्धतीने मागे, पुढे व दोन्ही बाजूस अतराअतराने चालावे असे असे

घोडदळातील व पायदळातील प्रत्येक माणूस महाराज स्वतः पाहून पारखून ठेवीत लष्करात नवीन नोकरीस लागणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याने जुन्या शिपायाची खात्री द्यावी लागत असे अशा खात्री देणाऱ्या शिपायाकडून जामीन-पत्र लिहून घेत असत जुमलेदार, सुभेदार, हजारी व पाचहजारी सरदार नेमावयाचे ते चागले शूर, मर्द, कुलीन व युद्धाच्या कामात पुरे कसलेले मराठे पाहून नेमीत असत. प्रत्येक सुभेदाराच्या व हजारी सरदाराच्या हाताखाली एक ब्राह्मण सबनीस व प्रभु कारखाननीस किंवा ब्राह्मण मुजुमदार व प्रभु जाबनीस असे हुद्देदार दिले असत. त्याप्रमाणेच पाचहजारी सरदारास एक दिवाण, एक सबनीस व एक कारखाननीस असे हुद्देदार दिले असत. ह्या हुद्देदाराच्या हाताखाली कमीजास्त कारकून असत. ह्याशिवाय आणखी लागतील तेवढे

कारकून हे सरदार आपल्या खर्चानें ठेवीत सुभेदारास व हजारी सरदारांस अशी सक्त ताकीद असे की, त्यानी आपल्या हाताखालच्या लोकास वेतने वगैरे वेळच्यावेळी मिळतात की कमे तें पाह्यां

आता स्वराज्यातीळ किल्ल्याचा वदोवस्त कसा केला होता ते पाहू महा-गजाच्या ताब्यात सुमारे २८० किल्ले होते असें बखरकारानी दिलेल्या याद्यावरून प्रपून येते ह्या किल्ल्याचे व विशेषत डोंगरी किल्ले ज्याला गट ह्मणत त्याचे मन्व महाराजास माठे वाटे का ण काबीज केलेल्या प्राताचे रक्षण यथास्थित व्हावयास ह्या किल्ल्याची आवश्यकता त्या वामधुमीच्या काळात अतिशयित होती कमाहि मोठा शत्रु आला तरी त्यास न जुमानता ह्या किल्ल्याच्या आश्रयान त्याच्याशी महिन्याचे महिने व वर्षाची वषे लटन राहण्याचे सामर्थ्य येत अस कारण किल्ले बहुश अवघड डोंगरावर बांधले असून त्यावर जावयास एकादी दुमरी वाट असे, आणि वार्काचे चटाव सोपे असल्यास ते सगळे मुद्दग वगैरे लावून तासून काढून उभा । मुळासारखे केले असल्यामुळे ते निखालस वेळास अमत्त गलीम जवळ आला असता वाट वद केली ह्मणजे किल्ल्यावर फार थोडे शोक असले तरी त्याचे काहींएक चालत नसे, आणि प्रत्येक किल्ल्यावर दाणागोटा, दारुगोळा व इतर निर्वाहाच्या व उपयोगाच्या वस्तु याचा साठा नेहमी भरपूर असे शत्रूवर भेदानप्रदेशात हल्ला करून तो जेरीस न येई तर त्याच्या हातातून निघून ह्या किल्ल्यात सुरक्षित येऊन राहण्याची उत्तम सोय असे ह्या किल्ल्याच्या आसपास असलेल्या प्रातावर शत्रूचा अमल कदापि बसण्याचा संभव नसे कारण त्याच्यावर वाटेल त्या रीतीने हल्ले करून त्याचा तेथून उठावा करण्यास ह्या किल्ल्याच्या आश्रयाने चागले सावत असे इतकेच नव्हे तर थोड्या लोकाच्या साहाय्याने शत्रूच्या मोठमोठ्या सैन्याशी प्रकर देण्याचे सामर्थ्य ह्या किल्ल्याच्या योगाने चागले येत असे साराश हे किल्ले स्वराज्याचे केवळ जीवप्राण आहेत असे महाराजास वाटणें साहजिक असे. प्रपूनच ह्या किल्ल्याची दागदुजी करण्यास व नवे किल्ले योग्य जागी बांधण्यास केतीहि पैका लागला तरी तो खर्चण्यास महाराज सर्वदा तत्पर असत पदरच्या कत्येक लोकानी एकदा महाराजास असा अर्ज केला की, किल्ले बहुत झाले, त्याच्या मागे पैका विनाकारण खर्च होत आहे. त्यास त्यानी असा जबाब दिला की, जसा

१ पुढें एकतिसाव्या भागांत ही यार्दा दिलेली आहे.

कुळंबी शेतास माळा घालून तें राखतो तसे किल्ले राज्याच्या रक्षणासाठी आहेत. तारवास खिले माहून बळकट करितात तशी राज्यास बळकटी किल्ल्याची आहे. किल्ल्याच्या योगाने औरंगशहासारख्याची उमर गुजरून जाईल आह्माला धर्म-संस्थापना व राज्यस्थापना कर्णे आहे सर्वास अन्नास लावून त्याचा बचाव करावयाचा आहे दिल्लीचा बादशहा आमच्या स्वराज्याचा नाश करावयास टपला आहे त्याची स्वारी आमच्यावर झाली तर त्याला जुनेनवे तीनशेसाठ किल्ले आहेत एक एक किल्ला तो वर्ष वर्ष लडला तरी त्यास ३६ वर्षे लागतील हे असे किल्ल्यांचे मन्त्र त्यास वाटत असल्याकारणाने त्यानी त्याची व्यवस्था फार बारकाईने लावून दिली होती

प्रत्येक किल्यावर चागला इतबारी, घरदाज कुलीन, मर्द व शहाणा असा मराठा पाहून त्यास हवालदार नेमीत त्याच्या हाताम्वालीं एक सरनोबत, एक किवा अनेक तटमरनोबत असे अमळदार चागले हुंभार मगळे पद्दत ठेवीत ह्याशिवाय आणखी एक सुभेदार, एक सबनीस, एक फटणीस व एक कारखाननीस असे हुद्देदार असत सुभेदार, फटणीस व सबनीस हे बहुतकरून जातीचे ब्राह्मण असत व कारखाननीस जातीचा प्रभु असं हे सगळे कामगार चागले विश्राम्, शहाणे व स्वामिसेवात पर असे पाहून ठेवीत त्याची खात्री हुजूरच्या कारभार्यानी किवा कोणा मोठ्या दर्ज्याच्या सरदाराने द्यावी लागत असे. हवालदाराकडे किल्ल्याचा एकदर कारभार असे त्याच्या हुकमात इतर हुद्देदारांनी वागावे असे असे किल्ल्याच्या दरवाजाच्या चाव्या त्याच्यापाशी असत किल्ल्यास लागणारे सामानसुमान, दारूगोळा व दाणागळा ही त्याच्या विद्यमानें आणीत शिकामोर्तब त्याच्या नावे असे किल्ल्यावर ठेवलेल्या लष्कराचा एकदर बंदोबस्त त्याच्याकडे असे रोखापत्र करणे, सरकारी खलिंते येणे ते सगळे त्याच्या नावे होत सुभेदाराकडे मुलखी कारभार असे आसपासच्या गावाच्या बसुलाची व्यवस्था त्याकडे असे हा सगळा कारभार त्यानें हवालदाराच्या अनुमते करावा असे असे सबनिसाकडे किल्ल्यासंबंधाचें लिहिणें करण्याचे काम असे किल्ल्यावरील लोकाची हजिरी व चौकशी त्याने करावी असे असे कारखाननिसाकडे कोठीची व दारूगोळ्याची व्यवस्था असे त्यांचा सगळा

१ पुरदर, मिहगड, प्रतापगड वगैरे काही किल्ल्याच्या प्रत्येक बाजूला एकएक तट सरनोबत नेमिला असून त्याला तट वाटून दिलेला असे

हिशोब तो ठेवी लोकास रोजमुरा त्याने वाटावा व किल्ल्याच्या इमारतींची देखरेख व दुष्टी ठेवावी असे अमे ह्याप्रमाणे प्रत्येक किल्ल्यासवधाची कामे निरनिराळ्या मुख्य जातीच्या हाती ठेवित्यामुळे दगाफटका होण्याची फारशी भीति नसे किल्ल्यावर लफर ठेवावयाचे ते त्याचे महत्त्व पाहून कमीजास्त ठेवीत या शोबाय आणखी त्याच कायमची वस्ती असे ह्याप्रमाणे एक भिन्ना झणजे एक लहानमा स्वतंत्र राज्यविभाग मानीत किल्ल्याताल फौज बाहेर लढाईवर गेली झणजे सुभेदार व कारखाननाम हे किल्ल्याची डागडुजी करून त्यावर सामानामुमानाचा व पशाचा पुरवठा करण्यात गुंतले असत कारण बाहेरील फौजेस सामानसुमान पुरवित्याची पाळी कोणत्या किल्ल्यात केव्हा येईल याचा नेम नसे. एकदरीत पाहता किल्ल्याच्या व्यवस्थेसंबंधाचे सगळे नियम अगदी बारकाईने ठरविले असून प्रत्येक कामदाराने ते पाळण्याविषयी त्याची अगदी कडक पास्त असे किल्ल्याच्या बंदोबस्ताकडे त्याचा खर्च फारच काटकमरीचा असे प्रत्येक किल्ल्याच्या मगदुराप्रमाणे त्यात अन्नादि सामुग्री, दारूगोळा वगैरेची तरतूद नीट आहे की कसे त्याची तपासणी ते वेळावेळा करवीत

हा झाला किल्ल्यावरील बंदोबस्त आता किल्ल्याच्या तटाखालील डोंगराचा व त्याच्या पायथ्याचा बंदोबस्त कसा काय ठेविला असे ते पाहू तटाखाली किल्ल्याच्या माचीमाचीला मेठे असत, तीं राखण्यासाठी जागोजाग मेठकरी ठेविले असत त्यांनी आपआपल्या चौक्यावर रात्रदिवस राहून आसपास शत्रूची काही हालचाल होत असल्यास तिच्यावर नजर ठेवावी, व तेथले रान राखावे असे असे किल्ल्याच्या पायथ्याशी वाटावर नाक्यानाक्यानी रामोशी परवारी, महार, माग बेरड वगैरे लोकांच्या चौक्या असत त्यानी हरएक प्रकारची बातमी ठेवून काही कमीजास्त असल्यास त्याची वदी तत्काळ किल्लेदारास द्यावी व त्यास सावध करावे, किल्ल्यासंबंधाने कोणी भेद काढावयास आले असता त्यास भल-तेच काही तरी सांगून चकवावे, व शत्रूचे लोक किल्ल्याच्या आसपास घिरव्या घालू लागले असता ते थोडे असल्यास त्याच्यावर अकस्मात् घाले घालून त्यास कापून काढावे.

संध्याकाळ झाला झणजे किल्ल्याचा दरवाजा बंद करून त्यास कुळप लावावे, हवालदाराने जातीने येऊन ते ओढून पाहावे, व किल्ल्या घेऊन जाऊन आपल्या उशास ठेवाव्या किल्ल्यावरील अंमलदारांनी रात्रीची सर्व किल्ल्यासंबंधी

पाळीपाळीनें गस्त घालावी जागोजाग पाहारे बरोबर आहेत कीं कसें तें हवाल-दारांनैं रात्रीस एकदोन वेळा स्वत येऊन पाहावे सरनोबतानें गस्तीच्या लोकाची देखरेख ठेवावी किल्ल्याच्या दोनचार नाजूक जागी ठेवलेल्या रखवालदाराची चौकशी तटसरनोबताने करावी हवालदाराने रात्रदिवस सदरेस हत्यारबंद लोकासह जागरूक राहावे. विशेषत रात्रीच्या वेळी विलकुल गाफील राहू नये. ह्या सगळ्या हुद्देदाराच्या व अमलदाराच्या वागणुकीचे जाबतेकान् करून ठेविले अमत् त्यावरहुकूम सर्वांनी वागण्यात विलकुल कसूर करू नये असे असे एकमेकानी एकमेकाच्या कामान सहसा हात घालू नये ज्यास जी कामे नेमून दिलीं अमत् ती त्याने दक्षतेने व हुशारीने करावी असे अमे कोणीं काहीं बाचावाची केल्यास किवा आपल्या कामान टिलाई केल्यास त्याला मोठे शासन होत असे

किल्ल्यावरील लोकास अडिझी, नगदी वगैरे वेतन वेळच्या वेळीं पावतें व्हावे, त्याची नाराजी कोणत्याहि कारणाने होऊ नये, असा सक्त वंदोबस्त ठेविला असे किल्ल्यावर दाणागळा, लाकूडफाटे, दारूगोळा, कुटलेला चुना वगैरे नेहमीं लागणाऱ्या जिनसाची बेगमी दोनचार वर्षे पुरे इतकी करून ठेवीत अमक्या किल्ल्यास अमकें सामान पोचावें असे वारे बाधून दिले असत किल्ल्याचे चढाव जेथे सोपे होते तेथे ते नासून, सुदग लावून व इमारती करून बेलाग करविले असत ह्या संबंधाची एक चमत्कारिक गोष्ट सागतात ती अशी - आपलें राजधानीचें स्थान सुरक्षित असावे, व त्यावर शत्रूचा गिळा महसा होऊं नये, यासाठीं महाराजानी रायगड किल्ल्याची चागली मजबुदी करून तें ठिकाण आपली राजधानी केले. हा किल्ला सर्व बाजूंनी बेलाग करून त्यावर जावयास एकच वाट ठेविली आणि असें जाहीर केलें कीं, ह्या वाटेखेरीज दुसऱ्या वाटेनें जो कोणी किल्ल्यावर चढून जाऊन तेथे निशाण लावील त्यास शभर होन व एक सोन्याचें कडे बक्षीस देण्यात येईल. ह्या जाहिरातीवरून एका घेडानें किल्ल्यावर एका अति कठिण वाटेनें चढून जाऊन निशाण लाविलें, त्यावरून त्यास ठरलेलें बक्षीस दिलें, पण त्याचे पाय तोडले, आणि ती वाट साफ बुजवून टाकली. आता ह्या हवालदार, सुभेदार, तटसरनोबत वगैरे कामगारास तैनाती काय असत हें कळत नाहीं. हवालदारास पालखी व दिवटी याची नेमणूक असे. किल्ल्यांवर लष्कर असे त्यास इतर लष्कराप्रमाणेंच वेतनें मिळत असत प्रत्येक किल्ल्याच्या रक्षणासाठीं लष्कराखिवाय आणखी जे कांहीं मेठकरी, रामोक्षी,

परवारी, महार, माग, बेरड वगैरे लोक ठेविले असत त्यास नियमित वेतने करून दिलेली नसत, तर किल्ल्याच्या आसपासच्या जमिनी त्यास लावून दिल्या होत्या. त्याची नागरणी पेरणी करून त्यानी उदरनिर्वाह करावा व त्याच जागी घरेंदारे करून राहावे असें असे ह्या अशा सर्व लोकास गडकरी अशी सजा असे ह्या शहाणपणाच्या व्यवस्थेमुळे ह्या गडकऱ्यास असे वाटे की, ह्या गडाचे आपण मोठ्या इमानाने रक्षण केले पाहिजे, कारण ही आपली दूध पाजणारी आई आहे, ती शत्रूच्या हाती गेली असता आपल्या उत्पन्नावर गदा येऊन आपला नाश होईल अशा समजुतीमुळे प्रत्येक गडावर पुष्कळ इमानी व शूर पुरुषाची वाढ होत गेली. जुन्या कमलेल्या वृद्ध जिपाऱ्यांच्या चाकरीबद्दल त्यास योग्य पारितोषिक द्यावयाचे द्यावे असे ह्या गडावरील अमलदारी द्यावी असा महाराजाचा परिपाठ असे

प्रत्येक किल्ला आसपासच्या तालुक्याच्या निमवतीत लावून दिला असून त्यावर सामानासुमानाची भरती करण्याचे काम तालुकदाराने किवा मामलतदाराने सुभेदाराच्या सल्ल्याने करावे असें असे किल्ल्यावरील लोकांपैकी कोणाची तगिरी, बहाली किवा गयाळी करणे ती हुजूगच्या आज्ञापत्राने करित त्याचा इतला दुसऱ्या कोणाकडेहि नसे

आता तोफखान्याची व्यवस्था कशी केली होती ते पाहूं ह्याच्या बदोबस्ताकडे योग्य कामगार नेमिले असत त्याच्या नावाचा किवा दर्जाचा उल्लेख कोठेहि आढळत नाही निरनिराळ्या किल्ल्यावर योग्य जागी तोफा लावून ठेविल्या असत लष्कराबरोबर जाणाऱ्या तोफासाठी मोठमोठे गाडे तयार करविले असत. त्याप्रमाणेच दारूगोळ्यासाठी छकडे तयार करविले असत हे गाडे व छकडे ओढण्यास लागणारे बेल पाळलेले असत प्रसंगी अडचण पडूं नये म्हणून प्रत्येक गाड्यास बैलाच्या दुहेरी जोड्या लष्कराबरोबर चालवीत. सुतार, लोहार, चाभार, रस्सीदार, तलफदार, गोलदाज वगैरे कामकऱ्यांचा भरणा चांगला केला असे काहीं फारच जड तोफा असत त्या ओढण्याकडे हत्तीची योजना करित प्रत्येक तोफेस अमके गारदीपायदळ असावे असा नियम केलेला असे. तोफखान्याकडील अधिकाऱ्यानीं त्यास लागणाऱ्या दारूगोळ वगैरे सामानाची तरतूद नेहमीं दक्षतेने ठेवावी असें असे तोफा लावणे, काढणे वगैरे कामे करण्यास फारच जवामर्दी लागत असे, यास्तव ह्या कामांत पुरे

बाकबगार असेच लोक पाहून ठेवीत निरनिराळ्या किल्ल्यावर ठेवलेल्या तोफा खेरीज लष्कराबरोबर चालविण्यासाठी सुमारे दोनशे तोफा गाड्यावर घातलेल्या असत ह्या फिरगी, फ्रेंच, इंग्रज वगरे परस्थ व्यापाऱ्याकडून विकत घेऊन किवा तहाच्या मिषाने घेऊन त्याचा सग्रह करीत

ह्याशिवाय आणखी महाराजानी आरमार तयार केले होते शेकडो लहानमोठी जहाजे बाधून त्यावर लढाऊ सामानाची चागली व्यवस्था केली होती ह्या आरमाराचे महाराजाम मोठे महत्त्व वाटत असे परंतु त्याची व्यवस्था कशी काय लाविली होती ते कोणत्याहि बखरीत नमूद केलेले नाही वारदेशापामून अलिबागपर्यंतच्या पश्चिम किनाऱ्यावर त्यानी अनेक किल्ले व जजिरे हस्तगत केले व नवीन बाधिले, आणि शिंदी मोगल, पोर्तुगीज, दच व इंग्रज यांच्या जहाजावर आपला शह ठेवून त्यांच्याकडून आपल्या सन्तेनील मुलखास उमरग लागू नये द्याणून त्यानी हे आरमार तयार केले होते शिवाय इतर दर्यावदा व्यापाऱ्याप्रमाणे आपलाहि व्यापार चालवाव अशी त्याची इच्छा होती, व तीस अनुसरून त्यानी योटागा आरंभहि केला होता.

येथवर लष्कराच्या किल्ल्याच्या व आरमाराच्या व्यवस्थेचे यथोपलब्ध वर्णन केले आता कावीज केलेल्या मुलखाचा बंदोबस्त कसा केला होता ते पाहू स्वराज्यातील मुलखाचे महाल व प्रात असे विभाग केले होते लाख पाऊणलाख किंवा सवालाख रुपये उत्पन्न होई एवढे गाव एका महालात मोडत असे दोन किंवा तीन महाल मिळून एक प्रात किंवा सुभा होत असे प्रत्येक महालावर एक महालकरी असे यासच तरफदार किंवा तालुकदार द्वाणत हा अधिकारी जातीचा ब्राह्मण किंवा प्रभु असे प्रत्येक महालास एक मराठा हवालदार नेमिला असे प्रत्येक प्रातावर किंवा सुभावर एक सुभेदार नेमिला असे यासच मामलतदार द्वाणत सुभेदाराच्या ताब्यात एकदोन किल्लेहि असत दोन किंवा तीन खेड्यावर एक कमावीसदार नेमिला असे त्याने सरकारी वसूल महालकऱ्याच्या किंवा तालुकदाराच्या संमतीने जमा करून त्याचा हिशोब सुभेदाराच्या कचेरीस गुजरावा असे असे. सुभेदाराच्या हाताखाली एक मुजुमदार, एक चिटणीस, एक फडनीस, एक दफतरदार असे हुद्देदार हुजुरातून नेमून दिले असत. ह्याशिवाय आणखी प्रत्येकाच्या हाताखाली कामाच्या मानाने कमीजास्त कारकून नेमिले असत. महालकऱ्यानी कमावीसदाराच्या कामावर देखरेख ठेवावी, व सुभेदाराने महालकऱ्यावर हुकमत चालवावी असे असे कोणाच्या काही तक्रारी असल्यास

त्याचा निकाल सुभेदाराने लावावा, फौजदारी खटले त्याने निवडावे, दिवाणी खटले उपस्थित झाले अमता त्याचा निकाल गावपंचाकडून करवावा, व पंचाच्या अशा निकालावर हुकूम लोकाकडून वागणूक करवावी सरहद्दीच्या मुलखान नेहमी धामधूम होण्याचा सभय असे यास्तव त्या मुलखातील महालकरी व मुभेदार यांच्या जिमेस पायदळ व स्वार दिले असत वमूल केलेला दाणागळा व नगदी नाणे सुभेदाराने आपल्या हद्दीतील एकाद्या भित्त्यात सुरक्षित राहण्यासाठी ठेवून द्यावे असे असे सुभेदाराम चारशे तोनाची वार्षिक तेनात असे, व त्यास पालखी अवदागिरीची नेमणूक असे त्याच्या मुजुमदाराम शभरसवाणे होनाची तेनात असे ह्याच मानाने इतर हुद्देदारास कमीजास्त पगार असे महालकरी व वमावीसदार यास किती पगार मिळे ते कळत नाही

भार ज्यातील एम्द. जमिनीची मोजणी करून ती लागवड करणाराच्या नावे लावून तिची नोंद महालकन्याच्या दफ्तरी असे जमीन मापण्यासाठी काठी केलेली असे ती पाच हात पाच मुठी लाव असे एका हाताची लाबी चांदा तसू असून एका काठीची लाबी ८२ तसू असे वीस काठ्याचा एक बिघा व एकशेवीस बिघ्याचा एक चावर असे मोजणीचे प्रमाण धरिले असे प्रत्येक बिघ्यास किती पीक व्हावे हे उभ्या पिकाची पाहणी करून ठरवीत ह्या उत्पन्नाच्या पाच तक्षिमा करून तीन तक्षिमा जमिनीची लागवड करणाऱ्या शेतकन्याने भोगाव्या व दोन तक्षिमा सरकारास द्याव्या असा करार असे हे सरकारदेणे शेतकन्याने धान्याच्या किंवा नगदीच्या रूपाने द्यावे असे असे ह्या सरकारदेण्याबद्दल रयतेकडून प्रतिवर्षी कबुलायनी घेत १ अवर्षणादि सकटसमयी शेतकन्यास सढळ हाताने तगाई देत ही तगाईची रकम त्यानी चारपाच वर्षांच्या हप्त्यानी फेडावी असे असे. लागवडीस न आलेल्या जमिनी नव्या रयतेस द्यावयाच्या झाल्या ह्यणजे तिच्यापार्शी गुरेंढोरे नसल्यास ती तिला सरकारातून द्यावी, तिला बिजास दाणा द्यावा, व पीक होईपर्यंत निर्वाहासाठी धान्य व पैका द्यावा. दोनचार वर्षानी हा ऐवज उगवून द्यावा ह्याप्रमाणे रयतेस कौल करून देऊन जमिनी इस्ताव्याने दिल्या, व बहुतेक सुपीक जमीन लागवडीत आणिली. उत्पन्नाचा अजमास बरोबर पाहून रयतेवर कर बसवावा, जुलूम असा कोणावर करू नये, अशी अधिकाऱ्यांस सक्त ताकीद असे.

१ रा. राजवाडेकृत खड १५, लेखांक ३४० यावरून जमिनीचा वसूल ठरविण्याच्या बाबतीत महाराजांनी कशी उत्तम शिस्त लावून दिली होती ते दिग्दर्शन येते.

ह्या जमीनमहसुलाच्या बंदोबस्तात एक मोठी रयतेच्या हिताची गोष्ट महाराजानी केली, तिचा निर्देश ह्या स्थलीं अवश्य कला पाहिजे महाराजानी कावीज केलेल्या यवनी मुलखात अशी पुरातन वहिवाट होती की, महालोमहाली व गावगन्ना देशमुख, देशपांडे, देमाई, पाटील, कुळकरणी, खोत, मिरासदार, जमींदार वगैरे असत त्यांच्या ताब्यात महाल व गाव अमून रयतेकडून जमिनीचा वसूल त्यानी करावा असें असे सरकारी अधिकारी रयतेकडून प्रत्यक्ष वसूल घेत नसत त्याची सर्व जबाबदारी देशमुख वगैरे जमींदाराकडे असे त्यामुळे असे होई की, सर्व रयत ह्या मिरासदारांच्या ताब्यात सर्वस्वी असे. त्याला वाटे तमा ते रयतेकडून वसूल चोपून घेत एकाद्या गावाचे सरकारदेणे दोनशे किवा तीनशे रुपये असले तर हे मिरासदार त्या गावच्या रयतेकडून दोन हजार किवा तीन हजार रुपये वसूल उगवीत असत त्या रीतीने आपला तळीराम गार करण्यासाठी ते रयतेस नाहक त्रास देत व सरकारासहि बेसुमार फसवीत ते आपल्या वसतीच्या गावास हुडे, वाडे, कोट वगैरे बाधून शिपाई-प्यादे व बडुकातरवारी वाळगून प्रळावत असत त्याचा हा बेकायदेशीर कारभार सरकारी अधिकाऱ्यांच्या कानी गेला ह्मणजे ते त्यांच्याकडे सरकारदेणे अधिक मागत परतु त्यास कित्येक देशमुख वगैरे प्रबळ जमींदार दाद देत नसत, प्रसंग पडल्यास त्यांच्याशी भाटावयासहि तयार होत अशा व्यवस्थेमुळे जिकडेतिकडे पुंडपाळेगाराचा सुळसुळाट झाला होता

ही अव्यवस्था महाराजानी अजीबात मोडून टाकिली रयतेकडून वसुलाची कमाविशी करण्यासाठी आपले वेतनी कामगार सर्वत्र नेमून दिले पूर्वीच्या मिरासदारानी व जमींदारानी रयतेस कोणत्याहि बाबतीत काडीइतका त्रास देऊं नये, त्यास पूर्वीच्या अमलात जे टक्के मिळत असत त्याचे योग्य प्रमाण ठरवून त्यास ते सरकारी कामगाराकडून प्रतिवर्षी मिळत जावे, त्यानी ते रयतेकडून प्रत्यक्ष वसूल करूं नयेत, असें ठरविलें हा जो सरकारी उत्पन्नाचा ठरीव अंश त्यास कोणतेहि जोखीम शिरीं न बसता मिळत असे, त्यास सरकारातून प्रतिवर्षी मंजुरी मिळवावी लागे ह्यामुळे त्यांच्या वर्तनावर पुरा दाब बसून रयत त्यांच्या कचाटीतून साफ सुटली ह्यामुळे ती सुखी व स्वतंत्र झाली. पूर्वी ती ह्या जमींदारांची व मिरासदारांची केवळ गुलाम बनलेली असे ह्या देशमुख, देसाई, देशपांडे वगैरे ग्रामाधिकाऱ्यांचे वाडे, हुडे व कोट महाराजांनी पाडून जमीन-दोस्त केले; व त्यांनी इतःपर असले फंद करूं नयेत, इतर रयतेसारखीं साधीं

घरें बांधून राहावे, असा एकमहा हुकूम सोडला कमावीसदार, महालकरी व सुभेदार यास त्याच्यावर करडी नजर ठेवावयास सांगितलें ह्याप्रमाणें ह्या जमीन-दाराची अरेरावी बंद झाल्यामुळे ते महाराजांच्या अमलास अमळ त्रासत हें साहजिक आहे परंतु अशा लोकांस लष्करी व मुलखी खात्यात भराभर नोकऱ्या मिळून त्याची बढती व उत्कर्ष अगच्या पराक्रमानुसार होऊ लागला त्यामुळें ही त्याची नाराजी केवळ अल्पकालिक असे कारण असे पाहा की, नोकगबदल वेतनें मिळून शिवाय वशपररागत चालत आलेले मिरांणीचे हक्क व्यवस्थित बांधून दिले होते त्याप्रमाणे आणखी उत्पन्न त्याम भिनवोभाट पावते होत असे ह्याप्रमाणे महाराजांनी रयतेस अक्षर्याची सुखी करून आणखी ह्या मिरासदारासहि खुष राखिले

जमीनमहसुलाच्या बाबतीत आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट येथे नमूद करणे इष्ट आहे तीवरून महाराजांचे धोरण केवढ होते ते दिग्गन येते ती गोष्ट अशा प्रत्येक प्रांताचा ह्यणजे सुभ्याचा जो वसूल होई तो सगळाच खचून टाकून नये, तर त्यातून काहीं शिल्लक टाकावा, असा त्यांनी नियम लावून दिला होता या शिल्लकस खजाना ह्यणत ह्या खजान्यास तसाच प्रसंग आला तर हात लावावा नाही तर तो वाढत जावा किंवा निदान जशाचा तसा राखून ठेवावा असे असे मोगलांचा हल्ला येऊन फार्जील खच करवा लागला तर तो आधीं साधेल तेवढा बाहेरल्याबाहेर वारावा आणि तो नच भागला तर ह्या राखून ठेवलेल्या खजान्यातून ता भागवावा असे असे कोणत्याहि बाबीसंबंधाने विशेष खर्च करावयाचा झाल्यास त्यासंबंधाची आगाऊ मजुरी घ्यावी असे असे ह्या प्रत्येक प्रांताच्या सुभेदारापाशी अशी शिल्लक कायमची ठेवण्यात येत असे कोणत्या प्रांतात किती शिल्लक राखावी ते त्या त्या प्रांताच्या मगदुराप्रमाणें ठरविलेले असे ह्याप्रमाणे महाराजांच्या ताब्यातील एकंदर मुलखातल्या खजान्याची गोळाबेरीज सवालाख होनाची असे.

आता मुलखगिरी करावयाची तीसंबंधाने महाराजांनी कोणते नियम केले होते ते येथे सांगू आसपास यवनाचा अमल असून त्याच्या दाढेंतून सोडविलेला मुलुख आपल्या कबजात कायमचा राखावयाचा ह्यणजे त्यास या काळी पुष्कळ फांज बाळगून राहणे प्राप्त असे महाराज फांजेच्या वास्तविक खर्चासंबंधानें अतिशयित काटकसर करीत. तरी तिची संख्या नेहमी बाढला

प्रमाणावर ठेवण्यातच स्वराज्याचें सरक्षण व वर्धन होण्याचा सभव असे. शिवाय प्रत्येक किल्ल्यावर काहीं लष्कर कायमचें ठेवून त्याचा निर्वाह आसपासच्या गावच्या उत्पन्नावर भागवावा लागे. ह्यामुळें जमीनमहसूल जमा होई तेवढ्यानें एवढ्या लष्कराचें पोषण होणे केवळ द्रापास्त होते. दुसरे असें कीं, मोगल व विजापूरकर अशा सवन पाश्चात्या मोठमोठ्या मेनाशी सतत युद्ध करावे लागल्यामुळे द्रव्यव्यय अतोनात होत असे. यास्तव महाराजास प्रतिवर्षा आपल्या काहीं फाजेस मुलखगिरीवर पाठवावे लागे. यात अर्थात् त्याचा दुहेरी हेतु असे. लष्कराचें पोट बाहेरल्या बाहेर भरून आणखी आपल्या खजिन्यातहि काहीं भर पडावी हा एक हेतु, व दुमरा विशेष महत्त्वाचा हेतु असा कीं, यवनी अमलास अमा सर्वदा त्राम देत राहल्याने तो हळूहळू कमकुवत होऊन त्याचा इष्ट उद्देश जो भरतभूमि यवनाच्या सन्नेतून सोडविण्याचा तो मुमान्य व्हावा.

सरनोवताने आपले घोडदळ घेऊन प्रतिवर्षा आठ महिने मुलखगिरीस जावे. त्याने विजापूरराच्या व मोगलाच्या मुलखात चौथाई व गरदेशमुखी हे हक्क वसूल करावे, व शत्रूच्या मुलखातील सवन गहरे लुटावी. स्वारीस जाताना प्रत्येक शिपायाच्या विशादीची तपशीलवार यादी करून तिची किंमत न्यात नमूद करावी ती अशाकरिता कीं, स्वारीहून परत आल्यावर त्याच्यापाशी असलेल्या सामानाचा झाला घेऊन ते ह्या यादीशी ताडून पाहावे. त्याच्याजवळ काहीं अधिक माल आढळल्यास तो त्याने कोटून आणिला हे त्यास विचारावे. तो लुटीचा आहे असे ठरल्यास तो जप्त करावा, किंवा तेवढ्या मालाची किंमत ठरवून ती त्याच्या पगारातून वसूल करून घ्यावी. परंतु त्याच्या विशादीपैकी एकदादुसरा जिन्नस गहाळ झाला असता त्याची भरपाई सरकारातून व्हावी. सरकारी कामगिरीत अपरिहार्य कारणामुळे एकाद्या शिलेदाराचा घोडा मेला किंवा निरुपयोगी झाला असता त्याची जी किंमत यादीत नमूद केली असे तेवढी त्यास तत्काळ मिळे. स्वारीस जाणाऱ्या लष्करापैकी कोणीहि इसमानें आपली बायको, बटीक किंवा कलावंतीण बरोबर नेऊ नये, व त्याप्रमाणेंच स्वारी-बरोबर कलाल नसावे अशी सक्त ताकीद असे. जो कोणी हा नियम मोडी त्यास देहात शासन होई हा नियम करण्याचें कारण अर्थात् असें होते कीं, प्रत्येक माणूस निर्व्यसनी असल्यावाचून त्याच्या हातून सरकारचाकरी हुशारीनें व जोमानें द्योत नाही, हें महाराजास चागलें कळून आलें होतें.

मुलुखगिरीत ब्राह्मणवसतीस व देवस्थानास उपद्रव देऊं नये गाई लुटीत पकडू नयेत, ओझ्यास हवे असतील तर बैल मात्र लागतील तेवढे धरावे. शेतकऱ्यास व ख्रियास कदापि लुटूं नये श्रीमत मुसलमान किवा त्याच्या पदरच्या श्रीमत हिद्दूस खंड देण्याचे सामर्थ्य आहे असे पाहून त्यासच फक्त पकडावे, व ठरविलेला खंड देताच त्यास सोडून द्यावे इतर प्रजेस सहसा त्रास देऊं नये अशा पकटापकटीत मुले व वायका ह्यास कवीहि हात लावू नये खंड वसविताना ब्राह्मणास उगेल घेऊ नये, यवनास घेत जावे

पावसाळा सुरू होऊन नद्यानाले भरले नाहीत तो स्वारीस गेलेल्या सगळ्या लष्कराने स्वदेशी छावणीस यावे स्वदेशाच्या सरहद्दीपाशी येताच लष्करातील एकंदर लोकाचे झाडे घ्यावे, व पूर्वीचे बिशादीचे जाबते रुजू घालावे कोणापाशी काही अधिक माल सापडत्यास त्याची यादी किवा जप्तो व्हावी एकादा मोठ्या किमतीचा जिनस सापडत्यास तो सरकारी लुटीत सामील करावा एकंदर लुटीची तपशीलवार यादी करावी सरकारी लुटीची अफरातफर कोणी कधीहि करू नये, केल्यास त्याला शिक्षा होत असे स्वराज्यात आल्यावर पागा नेमलेल्या जागी छावणीस न्यावी ह्या छावण्या मुख्य दोनतीन ठिकाणी असत. येथं घोड्यासाठी तबेले व स्वारास राहावयासाठी घरे वाधलेली असत छावणीस गेल्यावर सुमेदारानी आपआपल्या ताब्यातील घोड्याच्या दाणावैरणीची, औषधपाण्याची वगरे व्यवस्था करावी, माणसाची हजिरी गैरहजिरी पाहावी व त्याच्या पगाराचे हिशोब तयार करवावे

सरकारी लुटीची यादी तयार झाल्यावर सरनोबताने ती सगळी लूट घेऊन राजदर्शनास जावे तेथे सगळा हिशोब समजून सागून लूट सरकारपोल्यास जमा करावी वखे, डागिने वगैरे असतील ते धुववून दुरुस्त करून त्यास अदमासाने किमती घालून ठेवाव्या कोणा शिपायास किवा अमलदारास ह्या लुटीतील एकादा जिनस हवा असल्यास त्याची किमत त्याच्या वेतनात बाद करून त्यास तो द्यावा ज्यानी स्वारीत चांगल्या कामगिऱ्या केल्या असतील त्याची हुजुरास शिफारस करून त्याला इनाम किंवा बढती सरनोबताने सुमेदाराच्या इतल्याने देववावी. कोणी लढाईत मरण पावले असतील त्याच्या बायकामुलांस सरकारातून नेमणुका मिळत. कोणास जबर जखमा लागून ते पुढे नोकरीस नलायक ठरल्यास त्यांका काही तहाहयात वेतन सरकारातून मिळत असे. कोणी स्वारीच्या

कामात जखमा लागून किवा दुसऱ्या कारणाने आजारी झाल्यास त्याच्या औषधपाण्यास पैसा मिळे कोणास कशा कोठे जखमा झाल्या त्याची पाहणी करून त्या मानानें त्याच्या नुकसानीच्या भरपाईदाखल त्यास बढती किंवा मानाची पदवी देत असत ज्याला ज्या कामावर नेमिले असे त्याला तो नाला यक आहे असे समजून आल्यास त्याला त्या कामावरून काढून दुसरे काम देत, किवा त्यास लष्करातून कमी करून दुसऱ्या एकाद्या खात्यात नोकरी देत सरकारी नोकरीवरून त्यास सहसा दूर करित नसत स्वारीत कोणी बेकैद वर्तणूक केली किवा नामर्दी केली तर त्याची चौकशी करून त्यास शासन करीत व तो असा गुन्हा वारवार करू लागल्यास त्याला नोकरीव न दूर करित लुटीच्या मालापैकी एकाद्या जिन्नसाची अफरातफर कोणी केल्यास त्याला फारच कडक शिक्षा करित ह्या सर्व गोष्टी सरनोबताने हुजूरच्या हुकमाने कराव्या, आपण होऊन करूं नयेत असे अमे

पावसाळा सपताच दसऱ्याच्या मुहूर्ताने पुन स्वारीस निघण्याविषयी घोड-दळाला सूचना होत असे पावसाळा सपतासपता हा दसऱ्याचा सण येतो ह्या सणात महाराज मोठा उत्सव करित असत ज्या लेंदाराला, बारगिराला किवा शिपायाला लष्करात नोकरी धरावयाची असे त्यानी विजयादशमीला हुजुरास येऊन आपले कसब व बळ दाखवावे त्याची योग्य परीक्षा महाराज स्वत जातीने करित, व जे ज्या कामाला लायक असत त्यास त्या कामावर नेमीत. मुल्लखगिरीस जावयास सिद्ध झालेल्या एकदर लष्कराची पाहणी ते स्वत करित. त्या वेळी प्रत्येक घोडा ते निरखून पाहत असत मग पुन ह्या लष्करातल्या नोकराच्या खासगी सामानाच्या याद्या होत असत सरनोबत व इतर सरदार ह्या वेळी महाराजाच्या दर्शनास येत, व ज्या मुलखात स्वारीस जाण्याची आज्ञा त्याजकडून होई तिकडे ते आपल्या हाताखालचें लष्कर घेऊन निघत

स्वारीस जाणाऱ्या सरदाराचे व इतर बज्याबज्या अमलदाराचे पगार आगाऊ देत असत; व लष्करातील शिपायाचा व इतर नोकराचा पगार स्वारीहून परत आल्यावर लागलीच देत असत ह्याप्रमाणे एकदम मिळालेल्या पगारांत त्यांनी आपल्या कुटुंबाची उभ्या वर्षाची तरतूद करून ठेवावी असे असे. पावसाळ्याच्या चार महिन्यांचा पगार त्याला दसऱ्याला मिळत असे असे दिसते. स्वारीस गेल्यावर त्याला आठ महिनेपर्यंत पदरमोड सहसा करावी लागत नसे. त्यांचे पोट बाहे-

रल्या बाहेर भरत असे लष्करातल्या प्रत्येक नोकरास राजी राखण्याची खबर-दारी महाराज घेत असत त्यामुळे त्याच्या सैन्यात फितुरी किंवा नाराजी अशी बिलकुल होत नसे जो तो बहादुरी करून महाराजाकडून शाबासकी व बढती मिळविण्यास मनापासून झट्टे ह्या वाबतीत लष्करातील लोकांची जशी काय परस्पराशी स्पर्धा लागून राहिलेली असे

इतर खात्यातील नोकराचे पगार, वेतने व तैनाती वेळच्या वेळी देण्याची व्यवस्था महाराज मोठ्या दक्षतेने ठेवीत वर्षाच्या वर्षाम गर्वाच्या वेतनाचा हिशोब पावता होऊन सरकाराकडे कोणाचे येणे शिष्टाच राहू देऊ नये अशी त्याचा ताकीद असे नोकरास मुशाहिरा वेळच्या वेळी पावल्याने ते राजी राहतात, त्याच्या गैरहजिरीत त्याच्या कुटुंबाचे हाल होत नाहीत, व ते कर्जबाजारी राहत नाहीत हे ते पूर्णपणे जाणून असत माणूस दिलगीर असल्यास फितवाफितवी करून राज्याम अगय काढते, कामचोरपणा करिते, व सोपलेले काम हुशारीने व इमानाने करावीत नाही, हे त्याच्या लक्षात येऊन चुकले ते आपले लष्करी व मुलखी खात्यातील नोकर कर्जबाजारी होऊ नयेत ह्याविषयी त फारच खबरदारी घेत असत कर्जबाजारीपणामुळे मनुष्य लाचार व निरुत्साह होतो, व एकादं अनन्वित कर्म करण्यास तयार होतो हे जाणून त्यानी असा नियम केला होता की, कोणी कर्ज करू नये लग्नकार्यादि प्रसंगी गरीबगुरिबास व तालेवारासहि कर्ज काढणे प्राप्त होत अमते यास्तव अशा कायास कोणाला मदत हवी असल्यास त्याने सरकारास अर्ज करावा. मग त्याची जशी योग्यता असेल त्या मानाने त्यास मदत मिळत असे इतकेहि करून कोणी उत्पन्नापेक्षा अधिक खर्च करून किंवा दुसऱ्या प्रकारे उधळपट्टी करून कर्जबाजारी झाला असता त्यास सरकारनोकरीवरून तत्काळ दूर करित.

मोठमोठ्या अमलदाराचा पगार रोख देत असत, किंवा वसुलावतील अधिकाऱ्यास त्याच्या नावे वराता देत ह्या अधिकाऱ्यानी त्या वराताबरहुकूम दाणा किंवा नगदी नाणे ज्याचे त्यास वेळच्या वेळी देत जावे असे अशा वरातानी मिळणाऱ्या वेतनाचा हिशोब वर्षाच्या वर्षास होऊन सालझाडा होत असे. कोणाची बाकी अशी कधीहि ठेवीत नसत, एकादा पगारी नोकर शेतकरी असला तर त्याच्या ताब्यातील जमिनीचा धारा इतर शेतकऱ्याप्रमाणे ठरवून तो त्याच्या वेतनात धरीत असत. तो असा बाद होऊन जे काही देणे निघे ते

त्यास वराता देऊन गह्या व नगदी याच्या रूपानें वेळच्यावेळीं पावतें होत असे. कोणा लष्करी अमलदारास किंवा इतर खात्यातील हुद्देदारास त्याच्या तैनाती-दाखल एकाद्यादुसऱ्या गांवाचें उत्पन्न लावून देत नसत अशा देण्याला मोकासा ह्मणत हे असे मोकाशे लावून देण्याची चाल यवनी अमलांत जिकडे तिकडे असे ह्या चालीमुळे मोकासदार लोक गावातील रयतेस हवा तसा त्रास देत जमिदार व ते एक होऊन रयतेस खुशाल नागवीत सरकारी अमलाच्या जोरावर ते रयतेकडून हवी तीं कामे करून घेत हा प्रकार अगदीं अनिष्ट वाटल्यावरून गावगन्ना वसुलावर सरकारी कारकून नेमून देऊन जें काहीं वरातानीं देणें तें ह्या वसूल करणाऱ्या अत्रिकाऱ्यानी सरकारी उत्पन्नातून यावे, ज्यास वराता मिळत त्याची मालकी कोणत्याहि गावावर किंवा महालावर कोणत्याहि प्रकारे चालू नये, असा सक्त बंदोबस्त केला होता

त्याप्रमाणेंच जाहगिरी देण्याची पद्धत महाराजानी अगदी वंद केली यवनी अमलात बड्याबड्या सरदाराला व कामगाराला सरकारी कामगिरी चागली केल्याबद्दल जाहगिरी देत असत ह्या जाहगिरीतील गावाचें उत्पन्न जाहगीरदारांनीं आपल्या वतीनें लोक ठेवून जमा करावे, आणि त्याचा काहीं अंश खंडादाखल सरकारात भरावा किंवा युद्धादि प्रसंगी अमुक इतक्या सैन्याची सरकारास मदत करावी, असें असे ह्याप्रमाणे जाहगीरदार केवळ माडलिक राजाप्रमाणेंच होऊन बसत त्याच्या जाहगिरीतील रयतेवर त्याचा ताबा सर्व प्रकारे चाले त्यामुळे रयतेस असें वाटे कीं, हेच आपले सत्ताधीश जाहगीरदार फौजफाटा ठेवीत, व आपल्या जाहगिरीत कोटकिल्ले बांधून मोठ्या बंदोबस्तानें राहत. दुसरें असें कीं, ह्या जाहगिरी वंशपरपरा चालत त्यामुळे ज्यानीं पहिल्याने ह्या जाहगिरी कमाविल्या असत त्याचें वरिष्ठ सरकाराविषयीचें प्रेम व इमान त्याच्या वंशजात कायम राहणें शक्य नसे व मूळ पुरुषाची कर्तबगारी त्याच्या वंशजात असण्याचा संभव नसे. यास्तव वरिष्ठ सरकाराशीं हे जाहगीरदार अमळ बेपरवाईनें वागूं लागत. इतकेंच नव्हे तर त्या सरकाराविरुद्ध बंडे उभारण्यासहि ते तयार होत, आणि परचक्रादि अरिष्टामुळे मुख्य सरकार कमजोर होण्याचा किंवा अजीबात नष्ट होण्याचा समय आला असता, ह्या जाहगीरदाराकडून त्यास मदत मिळण्याचें एकीकडेच राहून हे स्वतंत्र होऊन बसत हा अनिष्ट प्रकार महाराजांनीं आपल्या राज्यात मुळींन चालूं दिला नाहीं काबीज केलेल्या मुलखात कोणी असे जाहगीरदार आढळल्यास त्याच्या जाहगिरी त्याजकडे पूर्वीप्रमाणें मालकी छ. वि. २६

हक्कानें महाराज ठेवीत नसत. त्यांस फार तर त्याच्या ताब्यातील जवळच्या उत्पन्नाचा अमुकएक अशा हक्कादाखल मिळावा असें ठरवीत, व त्या गावातील रयतेकडून वसूल जमा करण्याचें काम सरकारी कारकुनाकडून करवीत. जाहगीरदाराचा कोणत्याहि प्रकारचा ताबा रयतेवर चालूं देत नसत ह्या जाहगीरदारापैकी जे सरदार हुशार व कर्तबगार असत त्यास अर्थात् ते आपल्या लष्करात किंवा इतर खात्यात त्याच्या योग्यतेप्रमाणे नोकऱ्या देऊन ठेवीत. अशा खाळसा केलेल्या जाहगीरीत जाहगीरदारानी वाडे, हुडे, कोट, किल्ले वगैरे बांधिले असत ते सगळे महाराजानी जमीनदोस्त केले त्यानी सामान्य रयतेप्रमाणे घरे बांधून राहावें असे ठरविले जे किल्ले मजबूत असत त्यावर अर्थात् आपलीं ठाणीं बसवून ते आपल्या कबजात महाराज घेत असत

ह्याप्रमाणे महाराजानीं पाटील, कुळकर्णी, खोत, देशमुख, देमाई, देशपांडे, जमींदार, मोकासदार, मिरासदार, जाहगीरदार वगैरे लोकांच्या तावडीतून रयत मोडवून तिला सुखी केले आता अशा हक्कदारासहि महागजानी नाखुष न करण्याविषयी शक्य दिसले तेवढे उपाय केले. जाहगीरीच्या पद्धतीस आपल्या राज्यात थारा न दिल्यामुळेच महाराजाच्या कारकीर्दीत मोठमोठे पराक्रम करून प्रसिद्धि पावलेल्या सरदारास व अधिकाऱ्यास जाहगीरी वगैरे न मिळून त्याच्या घराण्याची फारशी कोठे नावेहि ऐकूं येत नाहींत मोरोपंत पिंगळे, आबाजी सोनदेव, तानाजी मालुसरे, येसाजी कंक, बाजी पासलकर, बाजी प्रभु, नेताजी पालकर, प्रतापराव गुजर, हंबीरराव मोहिते वगैरे सरदारांचीं घराणीं, ही जाहगीरीची पद्धत महाराजानी चालू ठेविली असती तर, आज कदाचित् हयांतहि असतीं

आणखी एका महत्त्वाच्या गोष्टीसंबंधाने महाराजानी उत्तम शिस्त घालून ठेविली होती, तिचें दिग्दर्शन ह्या ठिकाणीं करणें उचित होय. ती अशी की, कोणताहि सरकारी हुद्दा वंशपरंपरा कोणाच्याहि कुळात चालू ठेवूं नये. बाफ कितीहि हुशार व कर्तबगार असला तरी त्याच्या कामगिरीबद्दल त्याच्या पश्चात् त्याच्या मुलास मोबदला द्यावयाचा झाल्यास त्याची वास्तविक योग्यता किती आहे तें पाहून यावा; केवळ बडे बापका बेटा असें समजून त्याच्या बापाचा हुद्दा त्यास अर्गी कर्तबगारी नसल्यास सागूं नये, किंवा दुसरा कोणताहि मोठा हुद्दा त्याच्या अर्गी तो वहिवाटावयास लागणारी अकाल व हुशारी नसल्यास देऊं नये.

असा त्यांचा नियम असे ह्यामुळे ज्याच्या त्याच्या अंगच्या वास्तविक गुणोक्ती वृज होऊन सरकारी काम हुशारीने व योग्य प्रकारे बजावण्यात येत असे महाराजाच्या पदरी पेशवा, सेनापति वगैरे प्रधान व सुभेदार, हवालदार वगैरे अमलदार हुशार व कर्तबगार असून त्याच्या हातून स्वराज्यसाधनास इतके मोठे साहाय्य झाले असूनहि त्याचा हुद्दा त्यांच्या वशात कायम राखण्याचा अविचार त्यांनी कोणाच्याहि बाबतीत केला नाही. इतकेच नव्हे तर कोणी केवढाहि मोठा हुद्देदार असला तरी त्याच्या हातून आपल्या कामांत कसूर झाली असता किंवा त्याच्याकडून बेकंद वर्तन होऊ लागले असता त्याला त्याच्या हुद्द्यावरून दूर करण्यास महाराज कधीहि चुकत नसत, आणि अशा हुद्देदारास किंवा सरदारास जाहगिरी दिल्या नसल्यामुळे त्यास ह्याप्रमाणे वाटेल तेव्हा दूर करण्यास अडचण पडत नसे. ही शिस्त अर्थात् अगदी नवी होती. कारण पुरातन राज्यपद्धतीत किंवा यवनी राज्यपद्धतीत हिच्या उलट प्रकार आढळतो शाहूराजाच्या वेळापासून पेशवाई माजून ह्या शिस्तीस पुरा खो मिळाल्यामुळे मराठी साम्राज्याचे कसे वाटोळे झाले हे सर्वास महेश्वर आहेच.

येथपर्यंत महाराजानी आपल्या लष्करी व मुलखी खात्याची व्यवस्था कशी लाविली होती त्याचे दिग्दर्शन केले आता स्वराज्यात नेमलेले अधिकारी आपआपली कामे लावून दिलेल्या शिस्तीप्रमाणे वेळच्या वेळी इमानाने करितात किंवा नाही याची देखरेख प्रधानमंडळ व महाराज आपण खत फुरसतीप्रमाणे ठेवीत असत. परंतु प्रत्येक किल्ला, प्रत्येक महाल, प्रत्येक सुभा, व प्रत्येक छावणी व स्वारी यांतील अधिकाऱ्याच्या हालचालींवर वेळोवेळा नजर ठेवण्याचे प्रमुख अधिकाऱ्यास साधण्यासारखे नसे झणून त्यानी हेर व बातमीदार ठेविले असत. ह्या सर्वांचा नाईक बहीरजी हा होता त्याजवर महाराजाचा पूर्ण इतबार असे. मुलखगिरीवर पाठविलेल्या लष्करांतील अंमलदार केलेल्या लुटीचा व मिळविलेल्या खंडाचा हिशोब बरोबर देतात किंवा काहीं अफरतफर करितात हे पाहण्यासाठी महाराज प्रत्येक स्वारीबरोबर हेर पाठवीत. प्रत्येक किल्ल्यावरील अमलदार आपली कामे शिस्तवार करितात किंवा कसे, व से झत्रूस मिलाफी होऊन काहीं दगाफटका करितात किंवा कसे ते पाहण्यासाठी हे हेर जिकडेतिकडे फिरत असत. ह्याप्रमाणेच महालकरी, सुभेदार वगैरे मुलखी खात्यातील अधिकारी रयतेस त्रास देतात की काय, व वसूल केलेल्या

उत्पन्नाचा ऐवज सरकारात इमानानें जमा करितात किंवा कसें हें पाहण्यासाठी प्रत्येक प्रातातून व महालातून महाराजाचे हेर फिरत ह्या हेराचें व जासुदांचें एवढेच काम नसे त्यास आणखी परमुलखातील हालहवाल काय आहे, शत्रूची हालचाल काय आहे, अदिलशाही, कुतुबशाही, मोगली वगैरे दरबारांत काय मसलती चालल्या आहेत, त्याची माहिती वेळोवेळा मिळवावी लागे हे महाराजाचे हेर जिकडेतिकडे अनेक वेशानी सर्वदा फिरत असत जी काहीं माहिती त्याम मिळे ती तपशीलवार लिहून ते महाराजास जेव्हाची तेव्हा कळवीत ही हेराकडून आलेलीं पत्रे महाराज एकातीं बाळाजी आवजी चिटणीस याजकडून वाचवीत स्वराज्यातील एकाद्या अमलदाराने किंवा अधिकाऱ्यानें काहीं बेकैद वर्तन केल्याचे ह्या बातमीदाराकडून कळल्यास त्याची बारीक चौकशी करून तो खोखरीच गुन्हेगार ठरल्यास त्याला लागलीच शिक्षा होत असे त्यामुळें सर्व नोकरावर सारखी जरब राहून जो तो आपल्या कामात दक्ष राही.

महाराजाना त्या वेळी न्यायखाते स्वतंत्र नेमण्याची आवश्यकता फारशी वाटली नाहीं जमिनीसंबंधाचे व देवघेवीसंबंधाचे खटले उपस्थित झाले असतां त्याचा निकाल लावण्याचे काम प्राताच्या किंवा महालाच्या अधिकाऱ्यानीं पंचाकडे सोपवावे असे असे त्या काळी ग्रामपंचायतीची पद्धत चोहोकडे चालू असे तीच रयतेच्या मधीची वाटल्यावरून महाराजानी कायम ठेविली आपल्या राज्याच्या निकालासाठी रयतेला लाब कोठे जावे लागू नये, तिचा न्याय जसाय तेथे वस्तुस्थिति प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहणाऱ्या पंचानीं फुकट करावा हें याने इष्ट वाटे पंचानी दिलेले निकाल अर्थात् महालकरी व सुभेदार कायम करून त्याब हुकूम अमलबजावणी करीत असत इतकेंहि करून हा पंचाचा निकाल कोणास पसत न वाटल्यास त्याने हुजुरास त्या संबधाने अर्ज करावा, व त्या खटल्याची चौकशी न्यायाधीशाने करावी असें असे आता फौजदारी खटले उपस्थित झाले असता त्याचा निकाल प्राताच्या सुभेदारानें द्यावा असें असे. ह्या सुभेदाराच्या निकालावर कोणास तक्रार घेणें असल्यास त्यानें हुजुरात अर्ज करावा, व त्या निकालासंबंधाची फेरतपासणी पंडितरावानें करावी असें असे. लष्करात काहीं तटेबखेडे किंवा गुन्हे झाल्यास त्याची चौकशी लष्करी सुभेदारानें किंवा दुसऱ्या वरिष्ठ अमलदाराने करावी, व त्यानें दिलेल्या निकालावर तक्रार घेणें असल्यास त्यानें हुजुरांत अर्ज करावा, व त्याची तपासणी सरनोबत यानें करावी असें असे.

खराज्यांत चोरभय फार असे. तें महाराजांनीं अगदीं नाहीसें करून टाकलें. जागोजाग चोर व बेरड असत त्यांस धरून आणून कित्येकाचे शिरच्छेद करीत. कित्येकास शेतेें लागवडीस देऊन एकाद्या कित्त्याच्या आश्रयाने ठेवीत तेथील गडकऱ्याची त्याच्यावर कडी नजर असावी असें असे कित्येकास गडकऱ्यात नोकरीस ठेवून त्याची उपजीविका चाले असें करीत ज्या गावात चोरवडा फार असे त्या गावाच्या रखवालीस एकादादुमरा बेग ठेवून देत त्याने स्वतः चोरी केली असता त्याचा तत्काळ शिरच्छेद होई, व त्याच्या रखवालीच्या गावात दुसऱ्या कोणी चोरी केली असता तिचा त्याने पत्ता लावून द्यावा किंवा ती भरून द्यावी असे केलें

खराज्यात मोठमोठी देवस्थाने व तीर्थस्थाने होती त्यास प्राचीन वर्मादाय चालत आले होते ते महाराजांनी पुन यथास्थित चालू ट ज्य कित्येक देवस्थानास पुरेशा नेमणुका नव्हत्या त्यास त्या भरपूर लावून दिल्या कित्येक नव्या देवस्थानास मुळीच नेमणुका नव्हत्या, त्याची प्रजाची, नैवेद्य, उत्सव, अमिषेक, नंदादीप वगैरे यथास्थित चालावी ह्याणून त्यास जमिनीचे उत्पन्न लावून दिलें ह्या सर्व देवस्थानाची व्यवस्था नीट चालावी ह्याणून त्यास पारिपत्यगार नेमून दिले लावून दिलेल्या उत्पन्नाचा व्यय ब्राह्मणांनी व पुजाऱ्यांनी वाटेल तसा करू नये ह्याणून त्यानी सर्व खर्चाचा हिशेब तपशीलवार ठेवावा असे असे हे हिशेब प्रतिवर्षी सरकारी अधिकारी तपासून पाहत असत मोठमोठ्या क्षेत्रातील कित्येक सत्पात्र ब्राह्मणास वर्षासर्ने करून देऊन त्यानी खानसभ्या करून सुखानें कालक्रमणा करावी असें केले. त्याप्रमाणेच थोरथोर सत्पुरुषाचा योगक्षेम यथास्थित चालून त्याचे उत्सव वगैरे चागले व्हावे ह्याणून त्यास गाव किंवा जमिनी लावून दिलेल्या असत.

महाराज केवळ आपल्या धर्माच्या देवस्थानासच नेमणुका करून देत असत असें नाही, तर खराज्यांत मुसलमानाच्या कबरी, मशिदी, पीर वगरे असत, त्यांस यवनी अमलाच्या वेळी लावून दिलेल्या नेमणुका ते पुढे चालवीत, त्या कदापि खालसा करीत नसत. इतकेच नव्हे तर कित्येकास पुरेशा नेमणुका नसल्या तर त्या भरपूर करून देत असत. ह्यावरून यवनांच्या पूज्यस्थानांसंबंधानें त्यांच्या मनांत तिरस्कार किंवा द्वेष बिलकुल बसत नसे हें सिद्ध होतें. महाराजांनीं किंवा महाराजांच्या सरदारांनी इतक्या खान्याळढाया केव्हा,

पण एकाहि प्रसंगीं मुसलमानांच्या पवित्र स्थानाला उपद्रव दिल्याचें कोठेंहि लिहिलेलें आढळत नाहीं खरे झटलें असतां यवन जसे हिंदूच्या देवस्थानाची वेळोवेळा नासधूस करीत असत, तसा प्रकार त्यांनी त्याच्या मशिदी वगैरे पूज्य स्थानाचा केला असता तर त्यास कोणीं दोष लाविला नसता परंतु महाराजाची धर्मसंबंधाने उदारबुद्धि असून धर्मवेड त्याच्या ठायी बिलकुल नव्हतें.

यवनी अमल सर्वत्र स्थापित होऊन महाराष्ट्रातील वेदशास्त्राचें अध्ययन अगदीं लोपल्यासारखे झालें होते त्यास उत्तेजन यावे द्यावून महाराजांनीं अशी व्यवस्था केली होती कीं, पढलेल्या ब्राह्मणांनीं प्रतिवर्षीं श्रावण मासात हुजुरास यावें, व त्याची परीक्षा पडितरावाने घ्यावी ज्याने एका ग्रंथाचे अध्ययन केलें असे त्याला एक मण धान्य, दोन ग्रंथाचें अध्ययन केलें असे त्याला दोन मण धान्य, पंचग्रंथी व दशग्रंथी याम पाचपाच दहादहा मण धान्य प्रतिवर्षीं देत जावें कोणी मोठे पंडित, वैदिक, ज्योतिषी वगैरे आले अमता त्याच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांचा सत्कार करून त्यास शभरशभर, पन्नासपन्नास रुपये दक्षिणा देत असत. ब्राह्मण परमुलखातला असत्यास त्याची सभावना द्रव्य देऊन करावी, व खराज्यातला असल्यास त्याला धान्य देण्याविषयी, ज्या गावीं त्याची वसति असे, त्या गावच्या अधिकाऱ्यावर वरात देत जावी. ह्याप्रमाणें सस्कृत धर्मग्रंथाच्या अध्ययनास महाराजांनी उत्तेजन दिलें ह्याशिवाय जे ब्राह्मण अभिहोत्र घ्यावयास सिद्ध होत किंवा काहीं अनुष्ठान किंवा यज्ञ करण्याचें मनात आणीत त्यास द्रव्यादिकाचें यथोचित साहाय्य महाराज करीत आपल्या राज्यांतील सत्पात्र ब्राह्मणांनीं व सत्पुरुषांनीं दुसरीकडे कोठे यात्रा करावयास जाऊ नये, किंवा त्याचा योगक्षेम चालण्यास अडचण पडूं नये, अशी खबरदारी महाराज सर्वदा घेत असत

राज्यात जागोजाग अन्नसत्रे घालून गरीबगुरिबाच्या निर्वाहाची सोय केली, व मोठमोठ्या देवस्थानात वेळोवेळा ब्राह्मणभोजनें घालण्याची व्यवस्था गेली. ह्याशिवाय नित्यनैमित्तिक दानें मुबलक करण्याचा परिपाठ महाराजांनीं घातला.

महाराजांनीं गाईंचीं खिळारें मानदेश, मीमथडी वगैरे गवताचीं कुरणें पाहून जागोजाग ठेविल्लीं होतीं. गाईंची जोपासना करण्यासाठीं गवळी व च्याकर ठेविळे होते. लष्करास वगैरे बैल हवे असत ते ह्या खिळारांत तयार होत असत. ह्याप्रमाणेंच कोणा शेतकऱ्यास बैल सरकारांतून देण्याचें ठरल्यास ते ह्या

खिल्लारातून देत असत गाईंच्या खिल्लारांप्रमाणेच महिषींचीहि खिल्लारें जागो-
जाग ठेविलीं होती तीं धनगर व गौळी यांच्या खाधीन केलीं असून त्यानीं
देशात किंवा डोंगरात चान्याच्या जागा असतील तेथें राहावें असें असे. ह्या
खिल्लाराची मोजदाद वर्षाच्या वर्षास होऊन अमुकाकडून अमुक लोणी किंवा
तूप यावे, व ब्राह्मणभोजनास लागणारें दूध अमक्याने अमकें पुरवावें असें
ठरवून ठेविलें ह्याप्रमाणेंच वीसपंचवीस हजार शेळ्यामेंढरांचे कळप धनगरा-
कडे राखणीस दिले असत. त्याचीहि मोजदाद प्रतिवर्षां होऊन अमुकानें
अमुक इतकीं मेंढरें दसऱ्याच्या वगैरे प्रयोजनास व सरकारी खर्चास पाठवावीं
असें ठरविले असे

ह्याप्रमाणें सर्व दौलतीचा बंदोबस्त शक्य तितका चागला करून त्याचे नियम
बाधून दिले तसेंच त्यानी आपल्या स्वताच्या दिनचर्येचे नियम करून ठेविले.
ते उष कालीं उठत पहाटेची नौबत व्हावी, व गायकांनीं वीणामृदंगादि मंजुल
वाद्याच्या साजासह भगवताचे स्तुतिपाठ गावे, व ह्या नादानें त्यानीं उठून कांहीं
वेळ प्रातःस्मरण करावें. नंतर शौचादि विधि उरकून गोदर्शन व मंगलालंभन
करावें, व गंगादि महानद्याच्या तीर्थानें युक्त अशा उदकाचें स्नान करून, जप व
देवाचर्चन करावें नंतर काहीं वेळ पुराण श्रवण करावें. ह्या सगळ्या गोष्टी चार
घटका दिवस आला नाही तो आटपाव्या मग वस्त्रालंकार लेवून तिरंदाजी व
निशाण मारणें याचा व्यायाम एक घटका करून सभेस जावें तेथें कारभारी
आपआपल्या कामाची सुनावणी करून हुकूम किंवा मंजुरी घ्यावयची ती घेत.
कोणी दर्शनास येत त्याचे मुजरे घ्यावे व त्याजकडे कृपादृष्टीनें पाहावें. कोणा-
कडे नुसतें अवलोकन करून स्मितहास्य करावें, कोणाशीं दोन शब्द बोलावे,
कोणाला काहीं कामगिरी सागावी, अशीं सर्वांचीं अत करणें वेधून घ्यावीं.
त्यावरून सगळ्यास वाटे कीं, आपल्यावर महाराजाची कृपा आहे. कोणी गुणिजन
आले असता त्याच्या गुणाच्या मानानें त्यांचें गौरव करून त्यांस इनामें वगैरे
देऊन खुश करावे. ह्याप्रमाणें दहा घटका दिवस येईपर्यंत सभेस बसून मग
कोणाशीं कांहीं एकातीं मसलती करावयाच्या असल्यास त्या निरनिराळ्या ठिकाणीं
बसून कराव्या. मग बारा घटका दिवसास ब्राह्मणभोजनाचें उदक सोडून नैवेद्य
करून पंक्तिभोजन करणारांस बरोबर घेऊन भोजन करावें. तांबूलसेवन केल्क-
वर पुनः येऊन मंत्रसभेस बसावें, आणि पत्रें आलीं असतील तीं चिटणीसा-
कडून वाचवावीं, त्यास त्या पत्रांचे जबाब लिहावयास सांगावें, व कोणांस पाठ-

वावयासाठी लिहून तयार केलेले पत्रांचे मसुदे चिटणिसानें वाचून दाखवावे. नंतर काहीं कार्ययोजना करावयाची असल्यास ती करावी, आणि मागल्या दिवशीं आयव्यय झाला असेल तो व पुढल्या दिवशीं करावयाचा तो पाहावा. इतकें काम आटोपल्यावर अत पुरात जाऊन दोनतीन घटका वामकुक्षी करावी नंतर पुन मुख प्रक्षालन करून सभेस यावे व कारखाने व महाल याची व्यवस्था कशी काय ठेवण्यांत येत असे ती जातीनें पाहावी, अधिकाऱ्यानी न्यायमनसोबा केला असेल तो पाहावा व त्यास यथोचित मंजुरी द्यावी कोणाची काहीं फिर्याद किंवा अर्ज असल्यास तो मनास आणावा चार घटका दिवस उरला झणजे खारी बाहेर फिरावयास निघे कारखाने, महाल वगैरे पाहावयाचे असल्यास ते जातीनें जाऊन पाहावे देवदर्शन करावे मग बागबगीच्यात किवा आरामवटिकेत जाऊन तेथे घोडी फेरणें, बोथाळ्या फिरविणे, इत्यादि मर्दानीचे खेळ खेळून सायंकाळ झाला झणजे पुन परत येऊन सभेस बसावे तेथे पुनः लोकाचे मुजरे व भेटी घेऊन दोन घटका रात्रीस जपध्यान करून पुराणादिकाचें श्रवण करावे; आणि मग भोजन करावे ताबूल सेवन केल्यावर पुन सदरेस येऊन राज्यकार-भाराचा विचार करीत एकदोन कारभाऱ्यासह एकाती बसावें तदनंतर हेराकडून आलेल्या बातम्या, नाजूक कामे व पत्रे पाहावी, व धान्यादिकाचे निरख ऐकून अत पुरात जावे ह्याप्रमाणें आपल्या दिनचर्येचें नियमन करून प्रत्येक घटकेस जे काम करावयाचे ते त्या घटकेस करावे ह्या घटकेचे त्या घटकेस असें कदापि होऊ नये याची खबरदारी महाराज घेत असत आपण आपलीं कामें वक्तशीर केली तर आपले नोकरहि आपलीं कामे वेळच्या वेळी करण्यास झटतात, व ती त्याजकडून तशी झालीं नाहींत तर त्यास बोल लावण्यास आपणाला जोर येतो, हे तत्त्व महाराजास चांगले कळत असे. काम वेळच्या-वेळी नियमितपणे करावे, आजचें उद्यावर टाकूं नये, व यत्किंचित्हि आळस करूं नये, ही गोष्ट महाराज स्वताच्या वर्तनानें आपल्या सेवकाच्या चित्तात अह-निश ठसविण्याचा प्रयत्न करीत

आपल्या आयुष्याचा एक क्षणहि व्यर्थ जाऊं नये अशी महाराजांची नेहमीं उत्कट इच्छा असे. त्याप्रमाणेंच आपल्या सेवकानीहि आपआपलीं कामें निरलस-पणें व दक्षतेनें वेळच्या वेळीं करावीं अशी त्यांची फार इच्छा असे. जो मनुष्य मेहनती व हुषार असून आपल्या कामांत दक्ष असे तो महाराजांस आवडत असे. कोणास बडती किंवा मान द्यावयाचा त्याच्या अर्गी मुख्यतः हे गुण आहेत

किंवा कसें तें महाराज पाहत असत. गुणांची नीट पारख करून व हुशारी पाहून कोणास बढत्या द्यावयाच्या त्या ते देत. केवळ कोणी मर्जीतला असला, किंवा स्नेहीसंबंधी असला, किंवा कोणी त्याची शिफारस केली असली तर तेवढ्या-वरून त्यास एकादा हुद्दा किंवा बढती महाराज देत नसत. प्रत्येकाची शिफारस महाराजापार्शी व्हावयाची झटली झणजे त्याच्या अगच्या वास्तविक गुणावरूनच फक्त व्हावी असें असे येणेकरून गुणाची खरी बूज व चहा होऊन लायक माणसास उत्तेजन मिळे आळशी, खुशालचंद नातेवाइकाची डाळ महाराजाकडे बिलकुल शिजत नसे

महाराज सभेस बसले झणजे तेथे हास्यविनोदादि प्रकार कोणी बिलकुल करूं नयेत असा त्याचा दरारा असे खुषमस्करे, नकले, खुशामते याचा महाराजास पुरा तिटकारा असे बीभत्स व अश्लील गोष्टी त्यास कधीहि आवडत नसत. त्याप्रमाणेच कोणाहि व्यसनी किंवा छद्दी मनुष्यास ते आपल्या जवळ कधीहि येऊं देत नसत सर्वदा युद्धप्रसंग, घोडी, शस्त्रे व परराज्यसाधन याच्या चर्चेत त्याचा काळ जात असे कधी काहीं करमणूक करण्यास सवड मिळाली असता निर्व्यसनी व निष्कपट अशा दोनचार कृपेतल्या मनुष्याबरोबर एकातीं बसून हास्यविनोद करावा, किंवा भूषणकवीसारख्या कवीच्या वाग्रत्नाचे श्रवण करून मन रिझवावे, असा त्याचा परिपाठ असे कोणी उत्तम गायक किंवा विद्वान् पुरुष आला असता त्याचे गायन किंवा वाक्चातुर्य श्रवण करून त्याची यथोचित बिदागी किंवा सभावना करावी नृत्यगायनादि कलाचा महाराजास वीट होता असें नाहीं त्याच्या श्रवणावलोकनादिकेकरून ते आपलें मनोरंजन कधीकधी करीत असत, परंतु त्यात ते आसक्त होऊन जात नसत त्याप्रमाणेच त्यास शिकारीचा झणजे फारसा नाद होता असें नाहीं परंतु मृगया करण्याचा मुख्य उद्देश जो हिंसक पशूंचा संहार करण्याचा तो क्षात्रधर्मीस अनुसरून आहे असें मनात आणून ते फुरसत मिळाल्यास एकदोन महिन्यानी एकदा शिकारीस जात. त्या वेळीं हरिणादि गरीब पशूंचा ते सहसा वध करीत नसत. श्राद्धादिविधींस त्याची आवश्यकता असल्यास क्वचित् प्रसंगी ह्या पशूंची ते मृगया करीत.

आपल्या नोकरानी एकमेकांशीं सलोख्यानें वागावें, कोणीं कोणांचा द्वेषमत्सर करूं नये अशी त्यांची सक्त ताकीद असे ज्यानें त्यानें आपआपलीं कामें करावीं दुसऱ्यांच्या कामांत ढवळाढवळ करूं नये, व कोणत्याहि गोष्टीचा आप्रह्न धरून एकमेकांशीं स्पर्धा किंवा द्वेष करूं नये असा निर्बंध असे. कोणाहि नोकरानें दुष्-

यांची नालस्ती सांगण्याचा प्रयत्न केला असता महाराज त्याला ती आपल्याकडे बोलू देत नसत कोणी अधिकारी दुसऱ्या अधिकाऱ्याचा द्वेष करू लागून परस्परांमध्ये वैरभाव उत्पन्न झाला असता त्याच्यात मध्यस्थी करून महाराजांनी त्याचें वैमनस्य नाहीसे करावे. इतकेहि करून हा त्याचा वैराग्नि नच शमला तर ते एका जातीचे असल्यास त्याच्यामध्ये त्यानी शरीरसंबंध जुळवून देऊन तो कायमचा मिटवावा लहान हुद्देदारानी मोठ्या हुद्देदाराची अमर्यादा सहसा करू नये महाराजाच्या तैनातीस असलेले माणूस निकट संबंधास्तव कितीहि कृपेंतले असले तरी त्यानी त्याच्या जोरावर काणाहि मोठ्या हुद्देदाराची बेअदवी किंवा मानखंडना करू नये त्यानी कारभाराविषयी काहीएक बोलू नये त्यानी महाराजांशी सलगी करून आपल्यासंबंधाने किंवा आपल्या इष्टमित्रासंबंधाने काहीएक बोलू नये. जे काहीं बोलणे असेल तें योग्य अधिकाऱ्याच्या द्वारे बोलावें महाराजांच्या अगदी जवळच्या नातलगानी किंवा कृपेंतल्या सरदारानी सुद्धा जें काहीं महाराजापाशी बोलावयाचे तें प्रत्यक्ष न बोलता योग्य अधिकाऱ्याच्या द्वारे बोलावें असें असताहि कोणी काहीं विनंति महाराजास प्रत्यक्ष केली असता तिचा जबाब अमुक कारभाऱ्यापाशी सागतों असें बोलून त्यास ते निरोप देत असत. एकाद्या अधिकाऱ्याविरुद्ध कोणी काहीं मागावयास आला असता तें ते मनास आणीत नसत तशात त्या अधिकाऱ्याचा खरोखरीच वाक आहे असें लक्षात आल्यास त्याची योग्य चौकशी करून खात्री झाल्यावाचून त्यास टपका किंवा शिक्षा देत नसत राजा कानाचा हलका किंवा चलबुद्धि असला झणजे त्याचें मन मत्सरी, कपटी व लबाड लोक एकाद्या सेवकाविषयी कलुषित करण्यास चुकत नाहीत, व तेणेकरून चागल्या सेवकाविषयी विनाकारण संशय येऊन त्याचें तो राजा अन्यायानें नुकसान करितो. ही गोष्ट महाराजास चागली कळत असे, व लबाडाचीं पावलें ओळखण्यास त्याना विलंब लागत नसे. ह्या वृत्तीमुळे सेवकजनास असा पक्का भरंवसा असे की, आपल्या हातून एकादा मोठा अपराध झाल्यावांचून किंवा आपल्या कामांत आपल्याकडून कसूर झाल्यावाचून महाराजाची आपणांवर कदापि इतराजी व्हावयाची नाही.

आतां महाराजांनी आपला दरबार भरण्यासंबंधाची व स्वारी निघण्यासंबंधाची विस्त कशी काय लावून दिली होती तिचें येथें दिग्दर्शन करणें उचित होय. पहिल्यानें दरबार भरण्याची रीत सांगं. दरबाराच्या ठिकाणीं मध्यभागीं

सिंहासन मांडलें असून त्यावर छत्रपति बसत पाठीमागें हुजरे मोरचेले, चामर्हे, पंखे, पानदानें वगैरे घेऊन उभे राहत सिंहासनाच्या दोन्ही बाजूस आस व विश्वासू असे दहाबारा मानकरी उभे राहत. सिंहासनाच्या उजवे बाजूस खार्ची अनुक्रमे मुख्य प्रधान, पंत अमात्य, पंत सचिव, मंत्री, चिटणीस, परराज्यातील वकील, मामलतदार व किल्लेदार आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें बसत. डावे बाजूस पडितराव, सेनापति, सुमत, न्यायाधीश, फडणीस, सेनाधिकारी, सरदार व शूर शिलेदार आपआपल्या योग्यतेप्रमाणे क्रमवार बसत असत. प्रधानाचे, सरदाराचे व इतर अधिकाऱ्याचे मुतालिक व कारकून आपआपल्या वरिष्ठाच्या मागे बसत त्याच्या पाठीमागे दोन्ही बाजूस कारखान्याचे व महालाचे दरोगे बसत, व हवालदार, नाईक वगैरे उभे राहत अप्रभागी दोन चोपदार उभे राहत. आलेल्या सभासदाकडून मुजरे करविणें, त्यास योग्यतेप्रमाणें बसविणें, कोणी परकी आल्यास त्याची वर्दा लावणे हीं कामें ह्या चोपदारांचीं असत दरबाराच्या देवडीची चौकी चोपदाराच्या ताब्यात असे कोणा इसमास दरबारास बोलवावयाचें झाल्यास ह्या देवडीवरचे चोपदार शिपायास किंवा खारास पाठवीत.

आता खारीची शिस्त कशी ठरविली होती ते पाहू महाराजाची खासी निघाली ह्मणजे तिच्यापुढें पहिल्याने जरीपटका व भगवे निशाण याचे दोन हत्ती चालत त्याच्या मागून मुख्य प्रधान व सेनापति यांचे जरीपटक्याचे दोन हत्ती चालत. त्याच्या मागून लष्करातील एकदर निशाणें चालत, आणि त्याच्या बरोबर पागेचे व शिलेदाराचे सरदार आपल्या काहीं लोकासह बिनीच्या रक्षणार्थें घोड्यावर बसून चालत त्याच्या मागून तोफखाना व दारूगोळ्याचे छकडे व गाड्या चालत त्याच्या मागून शूर सरदार घोड्यांवर व हत्तींवर बसून चालत त्याच्या मागून पायदळ लष्करातील पट्टेकरी, विटेकरी, सांगबर्चीवाले, तीरकमानवाले, खासबारदार व बंदुकावाले रागांरागानीं चालत. त्याच्या मागून ताझे, मार्फे, हलग्या, शिंगे, करणे वगैरे रणवाचे चालत. त्याच्या मागून कोतवाल हत्ती व बाणाच्या कैच्या उंटावरून चालत. त्यांच्या मागून खासे घोडे व कोतवालघोडे चालत. त्याच्या मागून शाहाबाजे, काकूसनया वगैरे मंगलवाद्ये व घोड्यावरील नगारे चालत. त्याच्यामागून भट्ट व बंदिजन चालत. त्याच्या मागून लग्या, निशाणें, जरित्वतोमर, भाले व बोट्याळ्या घेतलेले लोक, बाणदार, चोपदार, भालदार व वेत्रधारी हे चालत. त्यांच्या मागून जेठी, मल्ल वगैरे पायांनीं चालत. इतके लोक पुढें चालत व मग त्यांच्यामागून महाराज हत्तीवर

अंबारीत बसून निघत व त्याच्या सभोवतालीं हुजरे व विश्वासू मावळे व त्यांचे सरदार चालत महाराजाच्या हत्तीच्या मागोमाग जनानखाना चाले. त्यामागें अंतरानें अष्टप्रधान दरबारात ज्या क्रमाने बसत त्या क्रमाने हत्तीवर बसून चालत; त्याच्यामागें चिटणीस, फडणीस, कोटणीस, मानकरी व इतर सरदार घोड्यावर बसून चालत सगळ्याच्या मागून साहेबी नौबत असून तीबरोबर सरलष्कर व इतर सरदार चालत

महाराज गुणिजनाचा परामर्ष घेण्यांत व त्याचा सग्रह करण्यात किती तत्पर असत याचें एक इतिहासप्रसिद्ध उदाहरण बखरीतून दिले आहे त्याचा येंथें उल्लेख करून ह्या लाबलेल्या प्रकरणाचा समारोप करूं दिल्लीस बादशहाच्या पदरीं चिंतामणि नावाचा एक कवि होता तो आपली कवनें गावून बादशहाचें मनोरंजन करीत असे ह्या कवीचा भूषणनामा एक बधु होता हाहि मोठा कवि होता तरी त्यास काहीं प्राप्ति नसे तो आपल्या भावाच्या आश्रयाने असे ह्या घरातच बसून राहतो असें कोणी ह्मटल्यावरून ह्या कवीस मोठा राग आला, आणि यवनाचे अन्न भक्षण राहावयाचें नाहीं असा निर्धार करून तो दिल्लीहून निघाला. तो फिरतफिरत कमाडूंच्या पाहाडातील एका राजापाशी गेलों त्यानें त्याला आपल्या पदरी ठेवून घेतले काहीं वर्षे तेथे राहिल्यावर ह्या कवीस स्वदेशी जाण्याची इच्छा झाली त्यावरून त्या राजाने त्याला एक लाख रुपये देऊन जावयास निरोप दिला निरोप देताना तो ह्मणाला की, असा दाता तुला पृथ्वीवर दुसरा कोणीहि आढळणार नाहीं. ही गर्वोक्ति त्या स्वामिमानी कवीस रुचली नाहीं त्याने त्यास तःक्षणींच असा जबाब दिला की, तुझ्यासारखे किंबहुना तुझ्याहून मोठे दाते पृथ्वीवर सहस्रावधि असतील परंतु अशी गर्वोक्ति बोलून दिलेले लाख रुपये तुच्छ मानून जाणारा याचक मात्र कोणी नसेल. असें ह्मणून तो निस्पृह कवि तें द्रव्य न घेता निघून गेला. मग पुन. भ्रमण करीत- करीत तो शिवाजीमहाराजांची कीर्ति ऐकून दक्षिणेंत आला. महाराजाचें दर्शन घेऊन तो ह्मणाला. जो यवनाचा द्वेष आहे अशाच्या पदरीं राहण्याचा माझा मानस आहे. त्यावरून त्यानीं त्याला आपल्यापाशीं ठेवून

१ हा प्रथम नागपूरचा राजा भोसला मकरंदशहा याच्या पदरीं बहुत वर्षे होता असे ह्मणतात.

२ हा कवि प्रथम पन्नाचा राजा छत्रसाल ह्याच्या पदरीं सहा माहिने होता व तेथून महाराजांपाशीं सन १६६४ त आला असें कान्येतिहाससम्राहकार ह्मणतात.

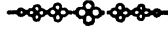
घेऊन चांगली तैनात करून दिली. तो नाना विषयांवर सुंदर कविता ब्रीज माघेंत करून महाराजांचें मनोरंजन वेळोवेळां करित असे त्यानें महाराजाच्या प्रतापाचें वर्णन काव्यरूपानें केलें आणि ह्या काव्यास 'शिवराजभूषणकाव्य' असें नाव दिलें ^१ हें सुरस काव्य पाहून महाराज फार खुष झाले. त्याच्या पदरीं काहीं बरें राहिल्यावर तो स्वदेशी जावयास निघाला जाते समयीं त्यानी त्यास पुष्कळ द्रव्य देऊन परत येण्याविषयीं आग्रहपूर्वक सांगितलें, व त्यानेंहि परत येण्याचें कबूल केलें

भूषणकवि शिवाजीमहाराजाकडून सन्मान पावून व पुष्कळ द्रव्य घेऊन परत दिल्लीस आल्याचे वर्तमान औरंगजेबबादशहास कळलें तेव्हा त्याला आपल्या मेटीस आणावे असें त्याने चितामणिकवीस सांगितलें बादशहाची ही इच्छा त्यानें आपल्या बंधूस कळविली तेव्हा तो ह्मणाला, 'बादशहा आमच्या यजमानाचा शत्रु आहे त्याचे दर्शन आह्माला कशास हवे ^२ कारण आमच्या मुखातून शिवाजीमहाराजाच्या प्रतापावाचून दुसरें काहीं निघावयाचे नाही. त्यामुळें त्याला क्रोध मात्र येईल ' परंतु चितामणिकवीने आपल्या बंधूस फारच आग्रह केल्यावरून तो बादशहाच्या दरबारास जावयास कबूल झाला. पण त्यानें अशी अट सांगितली की, 'आह्माला दरबारात काहीं कविता ह्मणावयास सांगितली असता आह्मी फक्त शिवाजीमहाराजाचे प्रताप गाऊं. ही अट बादशहास कबूल झाल्यास आह्मी दरबारास येऊ ' चितामणिकवीनें आपल्या बंधूची ही अट बादशहास कळविली ती त्यास मान्य होऊन भूषणकवि दरबारास गेला, व बादशहाने त्याला काहीं वर्णन करावयास सांगितलें तेव्हा तो त्याला ह्मणाला की, 'आपण हात धुऊन बसा कारण माझा बंधु शृंगाररसपर कविता ह्मणून आपलें मन रिझवितो, त्या वेळी आपला हात वारंवार विजारीस लागतो मी वीररसपर कविता ह्मणणार, तेव्हा तो हात मिशावर जाणार आहे ' हे ऐकून बादशहा बोलला की, 'आमचा हात तुझे काव्य ऐकून मिशावर गेला नाही तर तुझा शिरच्छेद होईल' अशी धमकी देऊन त्यास कविता ह्मणण्याचा हुकूम त्याने केला त्यावरून तो महा-

^१ हें काव्य काव्यतिहाससंग्रहनामक मासिक पुस्तकात पुष्कळ वपापूर्वी छापून निघालें आहे. हें त्याने राज्याभिषेकाच्या आदल्या वर्षी पुरे केलें अमुन त्यात काव्यातील अलंकाराचे वर्णन केलें आहे, व त्याच्या उदाहरणार्थ जी पद्ये त्यानें रचिली आहेत त्यात शिवाजीमहाराजाचे वर्णन केले आहे.

राजांचे प्रताप वर्णू लागला ते ऐकून बादशहानें त्याला असा हुकूम केला कीं, आह्मी सार्वभौम राजे असून आह्मांस सर्व राजे करभार देतात असें वर्णन कर. तेव्हा ह्या कवीने सर्व राजास वृक्षाची उपमा देऊन बादशहास भ्रमराची उपमा दिली, व तो सर्व वृक्षाच्या पुष्पातील मधु सेवन करित असतो, असें वर्णन केले ह्या वर्णनात त्यानें शिवाजीमहाराजास चंपकवृक्षाची उपमा दिली. याचें कारण उघडच होते कीं, जसा चंपकपुष्पास मात्र भ्रमर स्पर्श करित नाही, तसें बादशहाचें शहाणपण एका शिवाजीराजापुढे मात्र चालत नाही, हा भाव कवीस व्यक्त करावयाचा होता. मग बादशहानें त्याला विचारिलें कीं, आह्माला हात धुऊन बसावयास सांगितलें ते कशाला ? तेव्हा कवीनें आणखी फक्त सहा पद्यें झटलीं त्यात त्यानें असें काहीं उत्कृष्ट वर्णन केलें कीं, सहाव्या पद्याच्या अर्ती बादशहास पुरा आवेश चहून त्याचा हात त्या झटक्यासरशी अकस्मात् मिशार गेला तें पाहून कवीने आपलें कवन आटोपले बादशहा त्याचे तें चातुर्य व कवित्वशक्ति पाहून अतिशयित खुष झाला, व त्याने त्याचा यथोचित सन्मान करून चांगली सभावना केली. त्या दरबारी महाराजाचा वकील होता, त्यानें ही इत्थभूत हकीकत त्यास लिहून कळविली ती ऐकून महाराज परम संतोष पावले, व त्या कवीस त्वरित पाठवून देण्याविषयीं त्या वकिलास त्यानी पत्र लिहिलें. तें पत्र पाहताच भूषणकवि पुनरपि महाराजापाशी येऊन राहिला होता असें झणतात.

भाग पंचविसावा.

मोगलांशीं व विजापूरकरांशीं पुनः कलह.

१६७४-१६७६.

मोगलांचा सुभेदार खानजहान याच्याशी सलोखा करून औरंगजेब बाद-
शहाकडे त्याच्या द्वारे एक अर्ज महाराजानी पाठवून त्यास मघाचें बोट
दाखविण्याचा प्रयत्न केला होता, व मोगलसैन्याची हालचाल आपल्या विरुद्ध
होऊ नये असें केले होते, हे मागे सांगितलेंच आहे परंतु हा सलोखा फार
दिवस टिकला नाही महाराजानी स्वताम मोठ्या थाटाने राज्याभिषेक करून
घेतला व चिरवाञ्छित हिदुपदपादशाहीची पुन स्थापना केली, हें वर्तमान
औरंगजेबास कळले तेव्हा त्यास अतिशयित वाईट वाटलें. आपला दक्षिणेंतील
सुभेदार त्याला मिलाफी आहे असा त्याला वहीम आला, आणि स्वस्थ बसून
राहिल्याबद्दल त्याने त्याला टपका दिला ह्या वेळीं हा खान आपल्या पेडगाव
येथील छावणींत स्वस्थपणे चैन करित राहिला होता राज्याभिषेकाची गडबड
आटोपल्यावर दुसऱ्या महिन्यात त्याची छावणी लुटण्याचा बेत महाराजानी
केला, आणि दोन हजार घोडदळ तिकडे पाठवून देऊन मोगलांचा प्रात लुट-
ण्याचा घाट घातला तेव्हा अर्थात् हा खान ह्या घोडदळाला हाकून देण्या-
करिता त्याच्यावर चालून गेला. त्याने त्याला गुलकावण्या दाखवीत त्याच्या
छावणीपासून बरेच दूर नेले. खान असा छावणी सोडून दूर गेला तेव्हा महा-
राजानी सात हजार लोकानिशी त्याच्या छावणीवर अकस्मात् हल्ला करून
तेथल्या लोकास उधळून लाविले आणि त्याची छावणी यथेष्ट लुटली. ह्या
लुटींत त्याना एक कोटि रुपये व इतर बरीच चीजवस्त सापडली. बादशहाला
नजर करण्याकरिता खानाने दोनशे उत्तम घोडे मिळविले होते, ते सगळे महा-
राजाच्या हाती लागले. मोगलांचे तंबू वगैरे सामान जाळून टाकलें. मग दिलेर-
खानानें आपल्या फौजेनिशी महाराजाच्या मुलखांत शिरून लडाईं आरंभिली.

महाराजांनी मोरोपंतास त्याच्यावर पाठविलें त्यानें खानाशीं समोरासमोर सामना करण्याचें सोडून मोगलाच्या मुलखात प्रवेश करून त्याचीं ठाणीं सर करण्याचा सपाटा चालविला मोगलानी परत घेतलेलीं औध व पट्टा हीं ठाणीं त्यानें पुनरपि काबीज केलीं शिवनेरीकिल्ला ह्या वेळीं मोगलाच्या ताब्यात होता, तो परत घेण्याचा मोरोपंताने पुष्कळ प्रयत्न केला, पण तो सिद्धीस गेला नाहीं ह्याप्रमाणें मोरोपंत तिकडे गुंतला असता हंबीरराव सेनापति सुरतेजवळील घाटातून वर चढून गेला त्याने आपल्या फौजेच्या अनेक टोळ्या करून त्या चोहोंकडे सोडल्या, व मोगलाच्या ताब्यातला तिकडील सगळा मुलूख लुटून उध्वस्त केला त्याच्या फौजेची एक टोळी तर नर्मदानदी ओलाडून भडोचप्रातात शिरली, व तिनें तिकडील लोकावर जबरदस्त खड बसविले ह्या धामधुमीमुळें अर्थात् दिलेरखानास आपल्या सुभ्यातील मुलखाचा बंदोबस्त नीट ठेवण्यासाठी महाराजाच्या मुलखातून फाज काढून न्यावी लागली

दिलेरखान माधारी गेल्यावर मोरोपंत दहा हजार लोकासह कल्याणास तळ देऊन राहिला तेथून त्यानें वसईच्या फिरग्याकडे वकील पाठवून त्याच्या ताब्यातील सगळ्या प्राताच्या उत्पन्नाच्या चवथ्या हिश्याची मागणी केली ही चौथाईची मागणी फिरगी लोकाकडे महाराजांनीं पहिल्यानेच केली असें दिसतें. फिरग्यानी पूर्वी तह करून तोफा, दारूगोळा वगैरे प्रतिवषा महाराजास पुरविण्याचें कबूल केलें होतें, व त्या तहावरहुकूम ते वागतहि असत ह्या वेळीं त्याच्या प्रातावर चौथाईचा हक्क बसविण्याचे कारण असें झाले कीं, त्यांनीं आपल्या प्रातातील पुष्कळ हिदुकुटुंबावर ख्रिस्तीधर्म स्वीकारण्याविषयीं जुलूम केला असून, जी कुटुंबें तो स्वीकारण्यास तयार झालीं नाहींत त्याचा त्यानी भयंकर रीतीने छळ चालविला होता ह्याबद्दल महाराजास फार वाईट वाटून त्यानीं हा खंड त्याच्यावर बसविण्याचे मनस्त आणिलें. मोरोपंताने पाठविलेल्या वकिलास त्यानी बहुतकरून नकार सांगितला नसावा. कारण ह्या वेळी त्याचे युद्ध झाल्याचें कोठेहि लिहिलेलें आढळत नाहीं फिरग्यानी काहीं तरी तोड करून मोरोपंताच्या कचाटीतून आपली मुक्तता अवश्य करून घेतली असावी एरवीं त्यास त्याच्याशीं लढण्याचें सामर्थ्य मुळींच नव्हतें, आणि मोरोपंतानेहि त्याच्या प्रातास उपद्रव केला नाहीं असें दिसतें.

ह्याप्रमाणे साष्टीबेटासमोर मोरोपंताचा तळ पडला असून तो तेथें बरेच दिवस राहिला. ह्यामुळे शिंदीला मोठीच दहशत वाटूं लागली. त्यात अणखी

त्याला असें कळलें कीं, महाराजांची पुष्कळ फौज घाटावरून खालीं उतरत आहे. त्याचें आरमार ह्या वेळीं मुबईच्या बंदराजवळ होतें. त्याला हे मराठे आण लावून देण्यास काहीं कमी करावयाचे नाहींत अशी शिंदीला भीति वाटणें साहजिक होतें झणून त्यानें तें तेथून त्वरित काढून नेलें मोरोपंत सैन्यानिशीं घाट उतरून कल्याणास तळ देऊन राहिल्याचे वर्तमान सुरतेस पोचतांच तेथील लोकाची पाचावर धारण बसली. त्यांत आणखी हंबीरराव सेनापति भडोच-पर्यंत पोचून तिकडील मुलखात धामधूम करीत होताच असा दुहेरी हज्जा आपल्या शहरावर येऊन आपली काय दशा होईल कोण जाणे असें त्यास वाटणें साहजिक होतें

ह्याप्रमाणे हे दोन प्रधान इकडे गुंतले असता स्वतः महाराज काहीं स्वस्थ बसले नव्हते घाटावरून एकमारखी फौज उतरत होती. ती सगळी मोरोपंताच्या छावणीन जमा झाली ती एवढी फौज इकडे का जमत आहे ते कोणासहि काहीं दिवस कळले नाहीं मोरोपंतापाशी एकंदर पंचवीस हजार फौज जमा झाल्यावर त्याच्या छावणीची तयारी कशी काय आहे तें पाहण्याच्या मिषानें महाराज रायगडावरून निघून कोकणात आले इतक्या लगबगीने तिकडे जाण्याचा हेतु काय ते कोणासच कळलें नाहीं ह्या वेळी जुन्नरास मोगलांचें मोठे ठाणे अमून तेंथ त्याची जवळजवळ चाळीस हजार फौज जमली होती. ह्या सर्व फौजेचा रोख महाराजाच्या मुलखात शिरून युद्धप्रसंग करण्याचा होता हे महाराजास कळल्यावरून त्यानीं शत्रूस कळू न देता ही तयारी करविली, व आपण स्वतः ते सैन्य घेऊन, जुन्नराकडे मोठ्या वेगानें कूच करून त्या मोठ्या फौजेवर अकस्मात् हल्ला केला. उभय पक्षाचें मोठे घनघोर युद्ध झालें त्यात मोगलांच्या सैन्याचा पुरा मोड होऊन ते सैरावैरा पळत सुटले. ह्या लढाईत महाराजाचे जें नुकसान झालें त्याच्या दसपट मोगलांचें झालें. शत्रूचें सैन्य अष्टादशास उधळलें होते, त्याच्या मार्गे महाराजाचे लोक टोळ्या करून लागले ह्या लढाईत शत्रूचीं पुष्कळ घोडी व दुसरे मुबलक युद्धोपयोगी सामान महाराजाच्या हातीं लागलें. शत्रूसैन्य पळत सुटलें होतें त्याच्या पाठीस लागलेल्या टोळ्यानीं त्याची सारखी पाठ पुरविली. वाटंत मोगलाचा जितका मुलूख लागला तितका सगळा त्यांनीं लुटून उध्वस्त केला. एका टोळीनें तर शत्रूच्या सैन्याचा ब्रह्मपुरीपर्यंत सारखा पिच्छा पुरविला. एकंदर पेठा लुटून खंडोगणती माल ह्या टोळ्यानीं आणिला. त्याप्रमाणेंच सुरतेस पळत
छ. दि. २७

रस्त्यानें व्यापाराचा माल जात असे त्या रस्त्यावर महाराजाचे लोक राहून सांपडला तेवढा माल लुटून आणू लागले ह्या वेळी रामनगरच्या तीनचार हजार कौळ्यानी तिकडील रानातले व पाहाडी रस्ते रोखून मराठ्यांचा पुढें प्रवेश होऊं न देण्याचा प्रयत्न केला, असें झणतात

इकडे महाराजानी जुन्नरचे ठाणे घेण्याचा निश्चय करून त्या कित्त्यास वेढा दिला व त्यावर जोराचा मारा चालविला परंतु काहीं केल्या किल्ला हातीं येईना. महाराजाच्या दोषा मनुष्यानीं किल्ल्यावर चढून जाऊन त्याचा दरवाजा उघडण्याची युक्ति योजण्याचा बेत केला. परंतु ते किल्ल्यावरील लोकांच्या दृष्टीस पडून त्यानी त्याच्यावर मोठमोठे खडक लोटले त्यामुळे त्याचा नाश झाला. खडक खाली लोटून वेढा घातलेल्या लोकांचा नाश करण्याची ही युक्ति बरी आहे असे वाटून त्यानी मराठ्यांवर वरून खडक लोटून देण्याचा धूमवडाका चालविला त्यामुळे महाराजाच्या लोकांची पुष्कळ नासाडी होऊं लागली, व त्याचे धैर्य सुटून ते पळू लागले गलीम पळताहेत असे पाहून मोगलाचे लोक त्यांच्या पाठीस लागले परंतु त्यामुळे त्यांचा फार नाश झाला कारण शत्रूपुढून पळण्याची मराठ्यांची रीत फारच विलक्षण असे ते पळत सुटले झणजे अमळ दूर जाऊन पुन अकस्मात् एकवट होऊन शत्रूवर तुटून पडत, व शत्रु प्रबल असल्यास त्याची पुन दाणादाण झाली असता ते परत काहीं वेळ पळत सुटत आणि पुन एकदम एकत्र होऊन शत्रूवर उलटत. अशा गनिमी काव्यामुळे त्यांचा पाठलाग करून पुरा मोड करू असें कोणी मनात आणिल्यास त्याची पुरी फजिती होत असे ह्या गनिमी काव्याने त्यानी ह्या वेळी मोगलांची पुष्कळ फौज खराब केली परंतु उलट खाऊन पुन जुन्नरास वेढा देण्यात काहीं हाशील नाही असे महाराजास वाटल्यावरून ते आपल्या लोकांसह रायगडास गेले.

रायगडावर येताच त्याला असें कळले की, फौज्याच्या सुभेदाराने आपण दूरच्या मोहिमेंत गुंतलों आहो असें पाहून आपणांशी केलेला तह मोडून पुन विजापूरसरकाराची ताबेदारी स्वीकारिली, व तो आपल्या तिकडील घाटातल्या ठाणेदारांस त्रास देऊं लागला. झणून महाराजांनी त्यांची चांगली खोड मोडण्याचा निश्चय करून त्या किल्ल्यावर स्वारी करण्यासाठी मोठी फौज तयार केली. ह्या स्वारीवर महाराज स्वतः गेले ह्या मोहिमेसाठी पधरा हजार घोडदळ, चौदा

हजार पायदळ व-इतर दहा हजार भाणसैं जमवून ते राजापुऱास गेले आणि तेथे तीन दिवस मुक्काम करून चाळीस जहाजे तयार करून त्यास वेंगुल्यांच्या बंदरात जाऊन राहावयाचा हुकूम केला, आणि मग कुडाळास जाऊन तेथून फोंड्याकडे वळून किल्ल्यास बळकट वेढा दिला हा किल्ला अतिशयित मजबूत असून आतील लोक मोठ्या हिमतीने लढले किल्ला काहीं केल्या हाती येईना तेव्हा किल्ल्यावरील लोकास अन्नसामुग्री वगैरे पोचेनासे करून आतील लोकांचा उपासमार करून त्यास जेर करण्याचा त्यानी बेत केला, आणि पावसाळा आला तरी किल्ल्याज्म वेढा कायम राखण्याची तजवीज केली. किल्ल्याचा सुभेदार महमदखान याच्या पार्शी फक्त चार महिने पुरे इतकी अन्नसामुग्री होती विजापूरसरकाराकडून त्यास मदत मिळण्याची मुळी आशा नव्हती. पोर्तुगीज लोकाकडून त्यास मदत मिळण्यासारखी होती, परंतु त्यास आपला गोवेप्रात कसा बचतो याचीच फिकीर पडण्यामुळे त्यास महाराजाशी उघड विरोध करण्याचें धैर्य झाले नाही तिकडचा सुभेदार रुस्तम जमान याच्याकडे द्रव्य व माणसैं फारशी नसल्यामुळे त्यालाहि त्यास या प्रसंगी मदत करण्याचे सामर्थ्य नव्हते ह्या वेळी बहिलोलखान मिरज येथे पंधरा हजार लोकानिशी तळ देऊन होता त्याच्या मर्नात फोंड्याच्या किल्लेदाराच्या मदतीस जावयाचे होते परंतु त्या किल्ल्याकडे जावयाच्या वाटावर झाडे तोडून त्याचे मेढेकोट महाराजांनी रचले होते, व त्यावर आपले लोक ठेवून दिले होते ह्या अडचणीतून पार पडणे अतिशयित बोक्क्याचे आहे व तिकडे जाण्याचा प्रयत्न केला तर तो निष्फळ होऊन आपल्या लोकांची पुष्कळ नासाडी होईल असे त्यास वाटून त्याने आपला बेत रहित केला. पण त्याने फोंड्याच्या किल्लेदारास मदत न केल्याचें कारण दरबारचे लोक असैं सांगू लागले कीं, बहिलोलखानास शिवाजी महाराजांनी लाच दिल्यामुळे तो असा जागच्या जागी स्वस्थ राहिला. महमदखानाची अशी चोटीकडून निराशा झाली तरी त्याने मोठ्या शौर्याने व हुशारीने किल्ला बरेच दिवस लढविला. महाराजांनीहि मोठ्या नेटाने वेढ्याचें काम चालू ठेविले त्यांनी किल्ल्याचा बाहेरला कोट हस्तगत करून त्याच्या सभोंवतालचा खदक बुजविला व पाचशे शिड्या तयार करविल्या, आणि अर्धा अर्धा शेर सोन्याची पाचशे कडी तयार करून आपल्या लोकास असैं सांगितलें कीं, जे कोणी शिड्या लावून किल्ल्यावर चढून जातील त्यास हीं कडीं इनाम देण्यांत येतील. ह्या झटापटींत महाराजांचे पुष्कळ लोक ठार झाले, व शेकडो जायबंदी झाले. मग महाराजांनी त्या

किल्ल्यास मोठमोठे सुरंग लाविले. ते उडाल्यामुळे त्यास मोठे खेरले भगदाड पडले, व त्यावरचे पुष्कळ लोक त्यांत सांपडून प्राणांस मुकले. ह्याप्रमाणे किल्ल्यांत प्रवेश होऊन उभय पक्षांकडील वीराची झटापट मोठ्या आवेशाने झाली. किल्ल्यावरील लोकांचा पुरा पराभव झाला, व किल्ला महाराजांच्या कब्जांत आला. किल्ल्यावरील एकूण एक पुरुषाची कत्तल केली. ह्या गर्शित महमदखान व दुसरे पाच असामी काय ते बचले याचे कारण असे की, महमदखानने विजापूरकरांचा तिकडील सगळा प्रांत व किल्ले महाराजांच्या स्वाधीन करण्याचे वचन दिले, आणि त्याने तिकडच्या किल्लेदारास किल्ले मराठ्यांच्या स्वाधीन करण्याविषयी पत्रे लिहिलीं. ती त्यानी जुमानलीं नाहींत, ह्मणून खानास कैद करून ठेविले, इकडे अकोल्याचा फौजदार इनामतखान याने महमदखानाच्या ताब्यातला मुख्ख आपल्या कबजात घेऊन तिकडील किल्ल्यावर आपले लोक ठेवून दिले परंतु महाराजापुढे त्याचा निभाव लागणे शक्य नसल्यामुळे त्याने स्वान्याकडून काहीं पैसा घेऊन ते किल्ले व त्यासभोवतालचा प्रांत त्याच्या स्वाधीन केला पुढे थोडक्या अवकाशात अकोला, शिवेश्वर, व काद्रा हीं शहरे त्याच्या हातीं आली, आणि दक्षिणेस गंगावती नदीपर्यंतचा विजापूरसरकाराच्या सगळ्या मुलखावर त्याचा ताबा बसला

फोंड्याच्या किल्ल्यास वेढा घालून नेटाने लढण्याच्या कामी महाराजांच्या लष्करांतल्या इब्राहीम नावाच्या एका शूर सरदाराने मोठा पराक्रम केल्यावरून त्यास नांवाजून त्याची त्या किल्ल्यावर नेमणूक केली किल्ल्याची हवालदारी सुसलमानास दिली ती हीच पहिल्यानें होय. एरवीं ती मराठ्यावाचून कोणांस देऊं नये असा त्यांचा नेम असे. ह्यावरून हें स्पष्ट होते की, ह्या सुसलमान-सरदाराच्या इमानीपणाविषयी महाराजांची पूर्ण खात्री झाली होती. नाहीं तर अशा सरहद्दीच्या किल्ल्यावर त्यास हवालदार नेमण्याचे धाडस त्यांनीं सहसा केले नसतें

फोंडेकिल्ल्यावर आपले ठाणे बसविल्यानंतर आसपासचा प्रांत महाराजांनीं हस्तगत केला, आणि तो आपल्या हातीं कायमचा राहण्यासाठीं त्यांत भीमगड व पारगड असे आणखी दोन नवे किल्ले बांधिले, व त्यांवर आपले लोक ठेवून दिले. नंतर ह्यांनीं सुंदा प्रांतांत घिरून तेथले पुष्कळ किल्ले काबीज केले. कारवारचा किल्ला तेथील किल्लेदार सामोपचाराने स्वाधीन करून देईना, ह्मणून त्या

शहरास आग लावून देण्याचा हुकूम महाराजांनी आपल्या लोकास दिला. ह्या शहरांत इंग्रज व्यापारी होते, त्यांशी मात्र ते चांगल्या रीतीने वागले. त्यांच्या वखारीस त्यांनी उपद्रव दिला नाही ह्या वेळी महाराजांनी सगळें दक्षिण कोकण व कानडाप्राताचा उत्तरेकडील सगळा मुलूख काबीज केला. बेदनूर-प्रांतांत एक स्त्री त्या वेळी राज्य करित होती ^१ यास्तव त्या प्रातास उपद्रव करणें बरोबर नाही असें महाराजास वाटलें ह्या राणीने महाराजास पुष्कळ नजरनजराणा पाठवून अशी विनंति केली की, 'माझे काहीं कारभारी व नातलग मजवर उठले आहेत त्यांचे पारिपत्य करण्यासाठी मला आपण मदत करावी.' ह्या तिच्या विनंतीस महाराजांनी मोठ्या सतोषाने मान देऊन तिच्या मदतीस आपले काहीं लोक रवाना केले, व तिचे संकट निवारण केलें ह्या राणीने महाराजास काहीं खंडणी देण्याचें कबूल करून त्याचा एक वकील आपल्या दरबारात ठेवून घेतला.

महाराज फोडेप्रातात मोहिमेस गेल्याची बातमी कळताच फलटणचे निंबाळकर व मलवडीचे घाटगे अशा दोन विजापूरसरकाराच्या जाहगीरदारांनी पन्हाळा व तातोरा ह्या दोन किल्ल्यांच्या दरम्यान असलेली सगळी ठाणी महाराजाच्या लोकाकडून घेतली, व त्याचें तिकडील सर्व लष्कर हाकून दिलें ह्या किल्ल्याच्या आसपासचा एकंदर मुलूख त्यांनी हस्तगत करून विजापूरसरकारास दिला. परंतु दक्षिणेंतील मोहीम फत्ते करून महाराजांनी घाटावर येताच हा प्रात व हीं ठाणी पुन काबीज केली, व यापुढे हा प्रात पुनरपि विजापूरकराच्या जाहगीरदारांच्या हातीं असा सहज जाऊं नये झणून पन्हाळा व तातोरा ह्या किल्ल्यांच्या दरम्यान त्यांनी किल्ल्यांची एक रांगची राग उभारून दिली. ह्या किल्ल्यांची नावे वर्धनगड, भूषणगड व सदाशिवगड अशीं होती. हे नवीन बांधलेले किल्ले कांहीं फारसे बळकट होते असें नाही परंतु त्याच्या योगाने आसपासच्या मुलखाचें रक्षण चांगलें होऊं लागलें.

असें सांगतात की, दक्षिणेस फोंड्याकडे मोहिमेस गेल्यावर मोगलांनी आपल्या प्रांतास उपद्रव देऊं नये झणून ह्या वेळी त्यांनी बाहादूरखानाशी पुन तहचें बोलणें लाविलें. त्यातील मुख्य कलमें अशी होती की, महाराजांनी औरंगजेबस सतरा किल्ले द्यावे व आपला मुलगा संभाजी यास कांहीं लोकांनिशीं मोय्यामुने-

१ ही विधवा असून हिचा मुलगा अगदी लहान असल्यामुळे ती त्याच्या बतीनें राज्यकारभार पाहत होती.

दाराच्या मदतीसाठी औरंगाबादेस पाठवावें हा असा तह व्हावा हे इष्ट वाटून औरंगजेबानें फरमान पाठवून तहाची ही कलमे कबूल केली व त्यात शिवाजी-महाराजांस मागील अपराधांबद्दल क्षमा केली आहे असें नमूद केले ह्या बादशाही फरमानाचा स्वीकार करून दिले खावीन करून द्यावे असा निरोप बाहादूर-खानाने महाराजास पाठविला एवढ्या अवधीत महाराजाचा फोड्याकडील मोहिमेत फते होऊन ते तिकडून मोठे झाले होते ह्याणून त्यानी सदगील निरोप घेऊन येणाऱ्या लोकांकडे खानास असा उलट निरोप पाठविला की, “तुम्ही आमच्यावर असा कोणता प्रसंग आणला आहे की, आम्ही तुमच्याशी तह करावयास पाहावे ?” हा जबाब ऐकून बाहादूरखान चकित झाला शिवाजी महाराजांनी आप-णास खोड्या नादास लावून साफ फमविल्याबद्दल त्याला अतिशयित वाईट वाटले, आणि त्याला शासन करण्याचा निश्चय करून त्याने विज, पूरचा वजीर खवासखान याशी सगनमत केले आणि दोघानी दोघेकडून महाराजावर खारी करण्याचा वेत केला आरगजेबाला हा वेत पसून वाटून विजापूरकरानी शिवाजी महाराजांना जेर करण्याच्या कामी ही अशी मदत केल्यास त्यांना एक वर्षाची खडणी माफ करण्याचे त्याने वचन दिले परंतु इतक्यात विजापूरदरबारात उलटापालट होऊन खवासखानाच्या हातचा कारभार गेला, त्यामुळे मोगलाचा सदरील वेत असिद्ध राहिला

इकडे हवीररावसेनापति गुजराथेत सर्वत्र एकसारखा धुमाकूळ उडवून देत होता तो मोगलाच्या प्रातात यथेष्ट लुटालूट करून परत स्वदेशी याव यास निघाला त्याच्या हालचालीवर दिलेरखानाचें पुरे लक्ष होते हवीरराव त्यास टाळा देऊन लुटीच्या एवजासह चालला अमता त्या खानाने त्याचा मोठ्या आवेशाने पाठलाग केला तरी त्याच्या हातून पार निसटून जाऊन हा महाराजाचा महाप्रनापी सेनापति लुटीच्या एकर मालासह रायगडास सुरक्षित जाऊन पोचला, व दिलेरखान चुरमुरे खात माधारी गेला पावसाळ्या सपताच हवीररावाने पुन मोगलाच्या मुलखात शिरून त्याची फारच खराबी केली. त्याला हरकत करावयास कोणीहि मोगल सरदार आश नाही कारण ह्या वेळी मोगलाचे व विजापूरकराचें काहीं कारणावरून युद्ध जुपले असून दिलेरखान वगैरे सरदार तिकडे गुतून राहिले होते ह्यामुळे हवीररावाला चागलेंच फावले.

ह्या वेळी विजापूरसरकाराचा कारभार खवासखान पाहत होता ह्यानें मोगलांची आपणावर एकरच गर्दी झालेरी पाहून बाहादूरखानाशीं असा तह करण्याचें

योजिलें कीं, विजापूरसरकार मोगलबादशहाचें माडलिक आहे असें समजून चालावे, व बालराजाची बहीण पादशाबिवी ही औरंगजेबाच्या एका मुलास. द्यावी परंतु हा तह दरबारच्या इतर सरदाराला पसत न होऊन त्यानी खवास-खानाचा खून केला ह्या सरदारमडळाचा प्रमुख अबदुल करीम^१ हा होता. ह्याने सर्व कारभार आपल्या हाती घेऊन मोगलाशी लटण्याची तयारी केली. वहादरान स्वैन्यानिशी विजापूरावर चालून आला उभक्ष पक्षाच्या कित्येक चक्रमकी झाल्या त्यात विजापूरकराची मरशीच झाली हा असा मोगलमैन्याचा नोड होण्याचा रंग दिसू लागल्यावरून दिलेरखानाने म यस्थी करून लटाई बंद केली, व उभयपक्षाम ये तह होऊन सलोखा झाला

मोगलानी विजापुरावर चटाई केली तेव्हा सदरील नव्या वजिराने गोवळ-कोड्याचा दिवाण मादण्णा याच्या म यस्थीने शिवाजीमहाराजाशी तह केला न्याची कलमे येणेप्रमाणे होनी विजापूरसरकाराने महाराजाला तीन लाख होन पेगखुश हणून द्यावे मोगलाच्या उपसर्गापामून बचाव करण्यासाठी त्यास प्रति-दर्या एक लाख होन खंडणीदाखल द्यावे, प्रथम कृष्णानदीपामून पश्चिमेकडला मगळा मुल्लख महाराजाच्या कबजात गेला आहे तो त्याच्याकडे कायमचा राहावा यांत कोल्हापूर प्राताचाहि समावेश व्हावा परंतु हा तह फार दिवस टिकला नाही, आणि तो मोडल्याबद्दल महाराजाना मुळीच परवा वाटली नाही कारण त्या वेळी विजापूरदरबारात गोवळ माजला अमून कोणाच्याच हाती कायमची सत्ता राहणे अशक्य झाले होते.

घाटाखाली कोकणात महाराजाचा अमल बहुतेक प्रातावर कायमचा बसला होता शिंदीच्या व मोगलाच्या आरमाराने व नैन्याने त्यास वारंवार उपद्रव द्यावा परंतु तो प्रात त्यास त्याच्या हातचा हिमकात्रन घेण्याची ताकद नव्हती. विशंपत मोगलाच्या व फिरग्याच्या सरहद्दीला लागून जे कल्याण, कुर्ली वगैरे प्रात महाराजाच्या ताब्यात होते त्यावर मोगलाचा डोळा विशेष असे. हे प्रात काबीज करण्याचा घाट घालून खानजहान कोकणात उतरून धामधूम करूं लागला होता, परंतु हा त्याचा आपल्या प्रातास होणारा त्रास नाहीसा करण्याची त्यानी अशी सोपी युक्ति काढिली कीं, ह्या मोगलमुभेदारास दहा हजार होन देऊन त्याची मूठ दाबिली. एवढं आमिष मिळाल्यावर तो खान कोकणां-

तली स्वारी रद्द करून परत घाटावर गेला. परंतु शिंदी काहीं उगी बसला नाही. त्यानें आपलें आरमार सज्ज करून महाराजांच्या ताब्यांतील कोंकणकिनाऱ्यावरील गावास त्रास देण्याचा तडाका सुरू केला त्यानें वेंगुल्यांस उतरून तेथील लोकांस लुटून त्याची घरेंदारे जाळून टाकिलीं. ह्या वेळीं येथे दच लोकांची एक वखार होती, तिच्यावर शिंदीनें हल्ला केला असता दचलोकांनीं त्याच्याशीं लढून आपला मोठ्या शौर्यानें बचाव केला, असें ह्मणतात महाराजाचे आरमार विजयदुर्ग व राजापूर येथे सज्ज होऊन शिंदीच्या पाठलागास निघाले परंतु त्याचें आरमार त्यास कोटेंच गाठले नाही शेवटी मराठ्यांच्या आरमारांनं त्याच्या जजिन्यास समुद्रातून वेढा दिला तेव्हा तो त्याच्या रक्षणासाठीं तेथे प्राप्त झाला उभय आरमाराची लढाई झाली तीत कांहींएक निष्पन्न न होऊन मराठ्यांच्या आरमारास त्या वेळी वेढा उठवून जावें लागले.

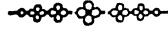
वर सांगितल्याप्रमाणें मोगलांच्या सुभेदारास कोंकणातून वाढून लावित्यावर महाराजांनीं असा विचार केला की, साष्टीप्रातात फिरंग्यास चागला शह देण्यासारखें आपलें ठाणें नाही, ते निर्माण केल्यानें त्याच्या व इतर शत्रूंच्या तिकडील हालचालीवर अपणास चागली नजर ठेविता येईल ह्या इराद्यानें त्यानी वसईनजीक सिबोन नवाचा एक किल्ला फिरंग्याच्या ताब्यात होता त्याच्या समोरासमोर एक नवा किल्ला बांधण्याचे काम सुरू केलें फिरंग्यानी ते बंद पाडण्याविषयीं पुष्कळ खटपट करून पाहिली परंतु त्याचा काहींएक उपाय न चालून किल्ल्याचे काम मराठ्यांनी मोठ्या झपाट्यानें चालविलें.

ह्या सुमारास महाराजाची प्रकृति बेआराम होऊन ते साताऱ्यास सातभाट महिने अडकून पडले. तेव्हा जिकडेतिकडे अशी अफवा उठली की, शिवाजी महाराज आजारी पडले असता त्यास त्यांचा पुत्र सभाजी यानें विषप्रयोग केल्यामुळें ते मृत्यु पावले. परंतु ही बर्दाता कोणास फारशी खरी वाटली नाही. कारण अशा खोठ्या कंड्या पूर्वी अनेक वेळा उठल्या होत्या महाराजाच्या तीस-बत्तीस वर्षांच्या आयुष्यक्रमांत त्यांची ही पहिल्यानेच प्रकृति बिघडली असावी असें वाटतें. कारण ती अशी पूर्वी नादुरुस्त झाल्याचा उल्लेख आणखी कोठेहि आढळत नाही. इतकी वर्षे सतत परिश्रम करून व अनेक प्रसंग टाळून खाराज्यसिद्धि केल्यावर त्यास काहीं विश्रांति अवश्य हवी होती. पण ती त्यास प्राप्त होणें अशक्य होतें. कारण आसमंतात असलेल्या प्रबळ शत्रूंचा रोंख

त्यांच्यावर सारखा असल्यामुळे त्यांच्याशी टक्कर द्यावयास सर्वदा उद्युक्त राहिल्यावांचून मुळी गतिच नव्हती. प्रकृति अतिश्रमामुळें नादुरुस्त झाल्या-कारणानेंच केवळ ते एवढे महिने साताऱ्यास पडून राहिले. परंतु ह्या आजारी-पणातहि त्यानीं एका मोठ्या मोहिमेस निघण्याचा बेत केला, व प्रकृति नीट होताच तीवर ते स्वतः निघाले. ही मोहीम त्यानीं कर्नाटकावर केली. तिचें वर्णन पुढील भागात करूं.

ह्या कर्नाटकावरील मोहिमेचा विचार साताऱ्यास चालला असतां इकडे मोरोपंत पिंगळे दहा हजार लोकानिशी कल्याणाकडे गेला त्यानें प्रथम रामनगराच्या कोळी राजाला हाकून देऊन त्याचे सस्थान काबीज केलें, आणि सुरतेपासून तीन दिवसाच्या वाटेवरील काहीं गाव काबीज करून तेथे आपलीं ठाणी बसविलीं ह्या वेळीं त्याने काहीं लोक व मजूर पारनेल नावाच्या मोड-कळीस आलेल्या किल्ल्यावर पाठविले त्या लोकानी तो किल्ला ताब्यात घेऊन त्याची दुहस्ती करून तो चागला मजबूत करण्याचें काम मोठ्या झपाट्यानें चालविलें आता हा किल्ला ताब्यात घेण्यात महाराजाचे धोरण अर्थात् असें होतें कीं, तेणेकरून दमन येथील फिरंग्यांवर चांगला वचक बसावा, व सुरतेच्या रस्त्यालगत तो किल्ला असल्याकारणाने मोगलांच्या तिकडील हालचालीवर चांगली नजर ठेविता यावी फिरंग्यांच्यानें अर्थात् ह्या कामासहि मुळींच हरकत करवली नाही किल्ला चागला दुरुस्त झाल्यावर तो कसा काय मजबूत झाला आहे हें पाहण्यासाठीं महाराज स्वतः प्रकृति बरी झाल्यावर पहिल्यानें तिकडे गेले, आणि मग तेथून येऊन कर्नाटकच्या मोहिमेवर निघाले.

भाग सव्विसावा.

कर्नाटकांतील मोडीम.

१६७६-७८.

महाराज सातान्यास प्रकृति त्रिषडल्यामुळे राहिले असता व्यकोजीराजाचा मुख्य कारभारी रघुनाथ नारायण हणमते हा त्याच्याकडे आला हा रघुनाथपत शहाजीराजाचा पहिला मुख्य कारभारी नारो त्रिमळ हणमते याचा पुत्र बाप निवर्तत्यावर शहाजीराजाचा कारभार हा रघुनाथपंत पाहत असे. शहाजीराजे मरण पावल्यावर व्यकोजीराजे अर्थात् कर्नाटकातील जहागिरीचे मालक झाले, व रघुनाथपताकडेच सगळा कारभार राहिला परंतु पुढे काही वर्षांनी व्यकोजीराजाच्या मनात असें आले की, सगळा कारभार आपल्या बुद्धीने चालवावा, वडिलाच्या वेळच्या ह्या कारभारान्याची कोणत्याहि बावर्तीन मसलत मुद्दा घेऊ नये ह्याप्रमाणे व्यकोजीराजानी कारभार आपल्या हातीं घेऊन रघुनाथपंताचे काहीएक चालेनासे केले हलके व सामान्य लोक जवळ करून त्याच्या तंत्रानें ते वागूं लागले, व रघुनाथपंताची पदोपदी मानखऱ्ना करूं लागले. तेव्हा रघुनाथपंताने पाहिले की, आता आपला बोज येथे राहणे कठीण आहे वडिलानी मिळविलेली कीर्ति कायम राखण्याची आशा आता काहींएक उरली नाही तर आता तुम्ही जवळ असून दौलतीस अपाय कसा घडूं दिला, असा दोष याचें वडील बंधु शिवाजीमहाराज याचा आपणावर येईल, तो न यावा ह्यासाठी कारभारातले आपलें अग अजीबात काढून घेऊन कोठे तरी क्षेत्रास जावे व तेथे स्नानसभ्या करून उरलेलें आयुष्य घालवावे, असा बेत त्यानें मनात आणिला परंतु पुन त्यानें असा विचार केला की, आपल्या धन्याची दौलत आपण हयात असता बुडालेली पाहणें बरोबर नाही. तर ह्या वेळीं कारभार सोडून न जाता साधेल तेवढी दौलतीची सेवा करित राहावे, व राजे कांहीं सुविचार ऐकतील तर पाहावें. असें

मनांत आणून तो काहीं दिवस आपल्या तरुण वन्याकडून होणारी मानखंडना सोशीत तसाच राहिला.

रघुनाथपंतानें एके समयी व्यंकोजीराजांस येणेंप्रमाणें बोध केला 'साहेब, आह्मी तुमचे पिटीजाद सेवक तुमचे साधेल तेवढे हित करणे हेच आह्मांस श्रयस्कर आहे असं मानून आह्मी तुमची सेवा करित आहो पण ती तुह्मास रुचत नाहीं हलक्या माणसाशी सहवास करून त्याची मसलत ऐकत असता हें काहीं चागले नव्हे तुमच्या वडिलानी स्वपराक्रमानें कशी कीर्ति मिळविली, व तुमचे वडील वधु शिवाजीराजे यानी स्वराज्यस्थापना करून दिगंत लौकिक कसा संपादिला आहे याचा काहीं विचार मनात आणा तुह्मीहि त्याच्याप्रमाणेंच पराक्रम करावा अशी आमची मनापासून इच्छा आहे आह्मी तुमच्या पदरी सेवक असता तुमच्या हातून नाव घेण्यासारखे काहींच घडले नाहीं तर शिवाजी राजे आह्मांस दोष देतील तुह्मी आह्मांस वाटेल ती सेवा सागावी व आह्मी ती जीवभावे करावी, हेच आह्मांस उचित होय तुमच्या पदरी लोक व द्रव्य उदंड असता त्याचे काहीच चीज होत नाहीं हलक्या लोकाच्या नादी लागून द्रव्याचा मात्र व्यर्थ नाश तुह्मी करित आहा वडिलानी मिळविलेल्या कीर्ताहून अधिक कीर्ति मिळवावी तरच त्याच्या कुळात जन्म घेतल्याचे सार्थक्य ' ह्याप्रमाणे त्या विश्वासू सेवकानें व्यंकोजीराजाशी अनेक वेळा बुद्धिवाद केला पण ते काहीं केल्या वाटेवर येईनात त्याचा तो बोव त्याला विप्रतुल्य वाटू लागला त्याचा त्यास अतिशयित वटाळा येऊ लागला ते त्याचा उपडउपड अनादर करू लागले.

ही त्याची अशी उद्दाम वृत्ति पाहून रघुनाथपंताने त्याच्या संबंधानें एक पत्र शिवाजीमहाराजास पाठविलें ते वाचून महाराजानी व्यंकोजीराजास एक बोध-पर पत्र लिहिले त्यातील आशय येणेप्रमाणे होता ' तुह्मी उदासीन राहून धुद्र लोकाच्या मसलतीप्रमाणे चालता, असे ऐकतो रिकाम्या, खुशालचद लोकास वाटेरु तितके द्रव्य चारून त्याची मिजास वाढविता वडिलानी जी थोर, विश्वासू व योग्य माणसें जोडिली त्याचा अनादर करून मनास वाटेल तसे वागता. हें दाहीं ठीक नव्हे तरी इत पर आपलें वर्तन सुधारून रघुनाथपतासारख्या थोर, प्रभुभक्तिक व विश्वासू कारभान्याच्या मसलतीने वागून स्वहित साधाल व जसत्तावृद्धि कराल अशी आह्मांस पूर्ण उमेद आहे ' ह्या पत्रानेंहि व्यंकोजी राजे बुद्धीवर आले नाहीत, व त्यानी आपला पूर्वक्रम सोडला नाहीं. त्याच्या जवळ

नेहमी असणाऱ्या नीच मनुष्यांनी त्यांच्या बुद्धीस पक्का भ्रंश केला असल्यामुळे त्यांला आपलें वास्तविक हिंब कशात आहे तें समजेना रघुनाथपंतानें आपल्या वडील बंधूकडे ही आपल्या विरुद्ध कागाळी केल्यामुळे ते त्याचा पूर्वीहून अधिकच उपमर्द करू लागले तो त्या इमानी सेवकास असद्य होऊन त्याने तेथून बरेपणीं निघून शिवाजीमहाराजाकडे येण्याचा निर्धार केला. मग आपल्या कुटुंबास तिकडेच ठेवून तो महाराजाच्या भेटीस निघाला

शिवाजीमहाराजास नूतन राज्य संपादण्याचा हव्यास अमर्याद आहे हें जाणून त्याने कर्नाटकातून येताना तिकडील काहीं सस्थानिकाशीं बरेच राजकारण केलें, व शिवाजीमहाराजास व्यंकोजीराजाच्या पारिपत्यासाठी कर्नाटकात न्यावें असा त्याचा बेत असल्यामुळे त्याला वाटेत कोणाचीहि अडचण राहूं नये झालून भागानगरच्या कुतुबशहाशीं राजकारण करण्याचा विचार मनात आणून तो तिकडे गेला.

कुतुबशाहींत ह्या वेळी आकण्णा व मादण्णा असे दोन बंधु मुख्य वजीर होते. त्यांच्या हातीं त्या शाहीचा एकंदर कारभार होता. ह्या वजिरास भेटण्याचा रघुनाथपंतानें विचार केला. पण त्यास एकदम भेटून ओळख देऊन राजकारणाचा परिस्फोट करणे ठीक न वाटून त्याने त्यास पंडित ह्या नात्याने प्रथम भेटण्याचा बेत केला. कारण हे वजीर मोठे धर्मशील व दानशूर असून त्यांनीं अन्नसत्रें घातलीं होती. रघुनाथपंत आपला लवाजमा दूर एका गांवीं ठेवून एकटाच त्यांच्या राजधानीत गेला, व त्यांच्या स्नानसंध्येच्या समयास त्यांची भेट घ्यावयास गेला. कोणी पंडित भेटीस आला असता त्याचा बहुमान करून यथोचित संभाषना करावी असा त्याचा क्रम असे. त्यास अनुसरून त्यांनीं रघुनाथपंतानें आदरातिथ्य उत्तम प्रकारें केलें ह्या समयीं त्याच्या वाज्यात दुसरे काहीं पंडित आले होते. त्याचा परस्परात, शिव सर्वोत्तम कीं विष्णु सर्वोत्तम, असा वाद उपस्थित झाला. रघुनाथपंतहि त्याच्या ह्या वादांत पडला. तो स्वतः वैष्णव असता त्यानें प्रथमतः शिव सर्वोत्तम होय असें प्रतिपादन करून प्रतिपक्षास अगदीं निरुत्तर केलें. ह्याप्रमाणें विष्णुपक्ष निर्बल झाल्य असतां पुनः रघुनाथपंतानें विष्णुपक्षाचें समर्थन करून तो निर्विवाद स्थापित केल्या. हें त्याचें अप्रतिम वादपटुत्व पाहून मादण्णापंत अगदीं थक झाला; व तो अतिशयित मोठा विद्वान् आहे अशी त्याची पूर्ण खात्री झाली. मग तो

रघुनाथपंतास झणाला 'स्वामिराज, आपण धोर व सत्पात्र आहां. आपण आला कोटून व आपलें अपेक्षित कार्य काय आहे तें निवेदन करा.' त्यावरून रघुनाथपंत झणाला 'आम्हास द्रव्याची किंवा भूमिग्रामजीविकेची अपेक्षा किमपि नाही. आपण सुज्ञ व धर्मनिष्ठ आहा आपणाशी एकातात दोन घटका बोलचयाचें आहे.' मग ते बंधु रघुनाथपंतास एकात स्थळीं घेऊन गेले. तेव्हा तो त्यास झणाला, 'मी काहीं याचक पडित नव्हे मी शिवाजीमहाराजाचा सेवक आहे माझे नाव रघुनाथपंत आमच्या महाराजाकडे कर्नाटकातली काहीं राजकारणे घेऊन मी चाललो आहे त्यास तीं सावावयास त्या मुलखात जावयाचा प्रसंग येणार आहे. परंतु ह्या त्याच्या मोहिमेस आपली अनुकूलता अवश्य हवी आहे आपलें व आपल्या शहाचे त्यास समयपरत्वे साहाय्य मिळावे व त्याच्याकडूनहि आपणास साहाय्य व्हावे एतदर्थ आपल्या पादशहाशी स्नेहभावाचें बोलणें करण्याविषयी त्याची मला आज्ञा झाल्यावरून मी आपल्या दर्शनाम आलों आहे आपण धर्मशील आहा, व शिवाजीमहाज स्वधर्मरक्षणार्थ परिश्रम करीत आहेत यास्तव आपण त्यास अवश्य सहाय्य असावे. असें करण्यात आपल्याकडून आपल्या वन्याशी द्रोह घडावा असें माझे मुळीच झणणें नाही तर आपण त्याच्याविषयी आपल्या पादशहाचें मन स्नेहयुक्त करावे एवढीच अपेक्षा आहे.' हें त्याचे भ.पण ऐकून ते वजीर बहुत सतोप पावले त्याच्या मनात महाराजाविषयी पूर्वापासूनच आदरबुद्धि वसत होती, व त्याच्या अतुल पराक्रमाची वार्ता त्याच्या कानीं एकसारखी दुमदुमत होती. शिवाय कुतुबशाहाकडून त्यास खडणी देवविण्याच्या कामी त्यानीं पूर्वी पुष्कळ खटपट केलीच होती. रघुनाथपंताकडून असें मित्रभावाचें बोलणें आलेलें त्यास सर्व प्रकारें मान्य होऊन त्यानीं त्यास कुतुबशाहाच्या भेटीस नेलें, व त्याचें राजकारण कायम केलें. शिवाजीमहाराजांनी कर्नाटकात जाताना भागानगरावरून जावें, व परस्पराच्या भेटी व्हाव्या असें ठरलें मग त्या वजिरानीं रघुनाथपंतास मोठ्या थाटाची मेजवानी करून व वस्त्रालंकारानीं गौरवून प्रेमानें निरोप दिला. निघते वेळीं त्याच्या हातीं शिवाजीमहाराजांस पादशहाकडून एक पत्र देचविलें.

ह्याप्रमाणें भागानगरचें राजकारण सिद्ध करून रघुनाथपंत प्रारंभी सांगितल्याप्रमाणें शिवाजीमहाराजांस सातान्यास येऊन भेटला. हा आपल्या वडिलांचा विश्वासा व हुशार कारभारी आपल्या भेटीस येत आहे हें महाराजांस कळले तेव्हां ते त्याला स्वतः सामोरे गेले, व त्यास त्यांनीं मोठ्या सन्मानानें स्वस्थानीं

आणिलें.^१ त्यानें कर्नाटकातून अनेक अपरूप वस्तु महाराजासाठी आणिल्या होत्या त्या त्यानें त्यास नजर केल्या. शिवाय बहुमोल जवाहीरहि त्याने पुष्कळ आणिलें होते, ते सारे त्याने त्याच्या स्वाधीन केले हा नजराणा पाहून व त्याची आपल्या ठायीं एवढी निष्ठा आहे हे पाहून महाराज बहुत संतोष पावले. आणि आपल्या वडिलाचा हा जुना, अनुभवशीर, हुशार व इमानी कारभारी आपणास येऊन मिळाला हे आपले मोठे हित झाले असे मानून त्यानी त्याचें बहुत गोरव केलें व त्याला अमाल्यप्रधानाचा हुद्दा देऊन आपल्या पदरी ठेवून घेण्याचा विचार मनात आणिला हा हुद्दा ह्या वेळी रामचंद्रपत याजकडे होता. त्याला त्यावरून दूर करून तो रघुनाथपताम सांगितला असें ह्मणतात.

रघुनाथपंत महाराजाकडे आळ तेव्हा महाराजाची प्रकृति नादुरुस्त असल्यामुळे ते साताऱ्यास राहिले होते हे मागे सांगितलेच आहे त्यात आणखी ते पावसाळ्याचे दिवस असल्याकारण ने चार महिने त्याचा मुकाम तेथेच झाला ह्या फुरसतीच्या वेळी रघुनाथपताने महाराजाजवळ व्यक्तीगीराजासवधाने जे काहीं सांगावयाचे होते ते सर्व सांगितले व कर्नाटकात मोहीम करून आपल्या वडिलाच्या तिकडील दौलतीच योग्य बंदोबस्त करण्याचा विचार त्याच्या मनात पुरा भरून दिला ही मोहीम फत्ते व्हावी ह्यासाठी आपण तिकडील संस्थानिकाशी राजकारण करून आलो आहे असेंहि त्याने त्यास सांगितले. त्याप्रमाणेच भागानगरच्या कुतुबशहारी केलेले राजकारणहि त्याने महाराजास निवेदन केले. ह्या त्याच्या सांगण्यावरून महाराजानी असा विचार मनात आणिला की, आपणास आपल्या वडिलाच्या तिकडील दौलतीच्या अर्था हिश्याचा

१ रायरीच्या बखरीत असे आहे की, रघुनाथपत कर्नाटकातून येताना विजापुराम गेला. तेव्हा त्यास अदिलशहान आपला पदरी ठेवून वजिरी देतो असे ह्मटले. हे वर्तमान महाराजास कळताच त्यानी रघुनाथपताम असा निरोप पाठविला की, आर्हा जीवंत आहे तोपर्यंत आमच्या वडिलाच्या विश्वासू सेवकाने यवनाची नोकरी पत्करणे ठाक नाही तुर्हा बेलाशक आमच्याकडे निघून यावे. आर्हा तुमचा अव्हेर कदापि करणार नाही

२ चिटणीम ह्मणतो की, 'आपला मजमूचा धदा परपरागत असल्यामुळे तो आपणास सांगावा,' अशी रघुनाथपताने विनंति केल्यावरून तो हुद्दा महाराजानी त्याम दिला. रायरीच्या बखरीत असे ह्मटले आहे की, निरु सोनदेव मुजुमदार हा ह्या सुमारास वारला होता. त्याचा हुद्दा महाराजानी रघुनाथपतास दिला.

हक्क हिदुशान्नाप्रमाणे आहेच त्या अर्थी ह्या मिषाने तिकडे स्वारी करून व्यंकोजीराजांकडे ह्या हक्काची मागणी करावी शिवाय तिकडे गेल्याने काहीं नवीन मुलखहि हाती येण्याचा संभव आहे, व अशाने निदान वडिलांच्या तिकडील दौलतीची व्यवस्था तरी नीट लावता येईल.

हा समय ह्या मोहिमेस अनेक प्रकारी अनुकूल होता कुतुबशहाच्या राज्यांतून कर्नाटकात जावयास काहींएक हरकत आता उरली नव्हती. त्या शाहींतून त्यांस खडणी मिळत असून तिचे वजीर जे मादण्णा व आकण्णा ते त्यास सर्वे प्रकारे अनुकूल होते. त्यात आणखी रघुनाथपंतानें ह्या स्नेहाची बळकटी महाराष्ट्रात येतेवेळी चागलीच केली होती दुसरे असें की, विजापूरकर व मोगल यांचा ह्या वेळी सल्ला होऊन स्नेहभाव जुळवल्यासारखा झाला होता, तो कुतुबशहास मुळीच पसत नव्हता विजापूरकराचा मुख्य कारभारी व दिलेरखान याचें काहीं नातें असल्यामुळे हा त्याचा स्नेह जमला होता आता हा दिलेरखान गोवळकोंड्याच्या कुतुबशाहीचा केवळ हाडवैरी होता, व तो खान शिवाजीमहाराजासहि अगदी पाण्यात पाहत असे यास्तव दोघाचाहि वैरी एकच असल्यामुळे त्याचा स्नेहभाव दृढ होण्यास मुळीच पंचाईत पडली नाहीं^१

आता आपण आपला देश सोडून दूर गेल्यावर मागे मोगलांनी काहीं गडबट करू नये व आपल्या सत्तेतील मुलखास उपसर्ग लावूं नये ह्यापून महाराजांनी निराजीपंत न्यायाविशाला मोगलांचा सुभेदार खानजहान बहादूर याजकडे सलो-

१ प्रो. सरकार ह्याणतात की, ह्या समयी विजापूरदरबारात मोठी दुफळी झाली होती. तेथे अफगाण व दक्षिणी अशा दोन फळ्या झाल्या होत्या अफगाणफळीचा प्रमुख बहिलोलखान याने गादीवर शिकदर नावाचा लहान मुलगा बसविला होता, त्याच्या वतीने राज्यकारभार पाहण्याचे काम बळकावून खवासखान, जो अगोदर राज्यकारभार पाहत होता, त्याचा खून केला दक्षिणी फळीने सदरील नवीन कारभारान्याच्या खिजरखान नामक एका हुशार मद्रतगाराचा खून केला. ह्यानंतर ह्या दोन्ही फळ्यांमध्ये कलह सुरू होऊन बहिलोलखानानें मोगल सुभेदार बाहादूरखान यास आपल्या पक्षाचा करून घेतला या सुभेदाराने विजापुरावर स्वारी करण्याची तयारी ह्या वेळी चालविली होती. ह्याप्रमाणे अदिलशाही दरबार कमकुवत झाले असल्याकारणानें शिवाजीमहाराजांच्या कर्नाटकातील मोहिमेस तिकडून हरकत होण्याचा संभव मुळी नव्हता.

ख्याचें बोलणें करावयास पाठविलें तो खान लांचलुचपतीस वळणारा असल्या-
मुळें त्याला त्यानीं पुष्कळ द्रव्य व जवाहीर नजर पाठविलें त्या विषयास
शुद्धन त्या खानानें महाराजांच्या मुलखास आपण बिलकुल त्रास देणार नाहीं
असें वचन दिलें ह्या वेळीं महाराजानीं आणखी असा कावा केला कीं, त्या
खानास खासगी रीतीनें पुष्कळ द्रव्य देऊन आणखी मोगलबादशहासहि माड-
लिक ह्या नात्यानें खंडादाखल पुष्कळ पैका दिला असें सांगतात कीं, महारा-
जांनीं ह्या वेळीं चार लाख होन खंडणी मोगलबादशहास देऊं करून खान-
जहानास पाच हजार स्वारानिशी साहाय्य करण्याचे वचन दिले ही खंडणी
देतांना महाराज असें झणाले कीं, ही दुभल्या गाईला आपण पेड देत आहो '
औरंगजेबाला हा तह मान्य झाला. तो त्या वेळीं सिधुनदाच्या अलीकडे पठा-
णाशीं लढण्यात गुंतला होता त्यानें आपल्या पुत्रास असें सागुन पाठविले कीं,
शिवाजीमहाराजाशी युद्ध करण्याचे तूर्त तहकूब करून त्याच्याशीं तह करावा
हे बरें. असें केल्यानें आपल्या इभ्रतीस काहीं कमीपणा येईल हे मनान
आणूं नये

ह्याप्रमाणें मोगलसुमेदाराची मूठ दाबून त्याचा उासर्ग आपल्या सत्तेस न
होईसें महाराजांनीं केलें आपल्या दक्षिणेकडील सरहद्दीवर किंल्ल बाधग्याचें काम
त्यांनीं चालू केलें होतें तें ह्या वेळीं पुरे होऊन त्यावर लोक ठेवून तिकडील
बंदोबस्त यथास्थित केला त्यामुळें निबाळकर, घाटगे वगैरे अदिलशाही जाहगी-
रदारांनीं तिकडून हल्ले केले असता त्यांचे काहींएक चालू नये असें झालें महा-
राजास दुसरी काळजी आपल्या कोंकणपट्टीची होती तिजवर शिंदीचा पुरा
डोळा असून त्याचा त्या प्रांतास सततचा त्रास होता अग्न्या पश्चात् तो
काहीं गडबड करील तर ती वेळींच मोडून काढण्याचें काम त्यानीं अण्णाजी
दत्तोपंत सचिव ह्यास सांगितलें. ह्या प्रधानाच्या हाताखालीं त्यानीं पुष्कळ सैन्य
देऊन ठेविलें. कल्याणापासून फोंड्यापर्यंत असलेल्या एकदर किल्ल्याची व प्रांतांची
व्यवस्था ह्या सरदाराकडे दिली. इकडील किल्ल्यावर त्यानीं असा नामी बंदो-
बस्त ठेविला होता कीं, शत्रूनें कोणत्याहि किल्ल्यावर हल्ला केला असतां त्यास
जिकडूनतिकडून लागोलाग कुमक होऊन तो त्याच्या हातीं सहसा जाऊं नये;
तो हवे तितके दिवस लढवितां यावा ह्याप्रमाणें सर्वे मुलखाचा बंदोबस्त उत्कृष्ट
करून सगळ्या राज्यकारभार त्यांनीं मोरोपंताकडे सोंपला, व इतर सर्वे प्रधानांनीं

व सरदारानी त्याच्या आज्ञेत वागून त्याला लागेल ती मदत वेळच्या वेळी करीत जावे असा सर्वास हुकूम देऊन ठेविला

ह्याप्रमाणे सगळी व्यवस्था नीट लावून महाराज कर्नाटकात जावयास सन १६७६ सालच्या अखेरीस निघाले त्यानी आपल्या बरोबर तीस हजार स्वारे व चाळीस हजार पायदळ एवढी सेना घेतली एवढ्या मोठ्या मनेस इतके दूर परमुलखात न्यावयाचें ह्मणजे हे खर्चाचे मोटेच कलम होते हा एवढा खर्च आपल्या खजिन्यातून न करिता तो बाहेरच्या बाहेर भागेल तर पाहावे अप्पा विचार त्यानी केला, आणि भागानगरकराच्या राज्यात द्रव्य विपुल आहे, त्या दरबारात द्रव्याची मागणी करावी असे त्यानी मनात आणिले ह्या बाबतीत त्या सरकारावर जुलूम करणे त्याना नीट वाटले नाही कारण त्याजकडून त्यास करभार मिळत असे शिवाय मादण्णा व आकण्णा यास रघुनाथपतानें अनुकूल करून घेतले होते यास्तव महाराजांनी त्या दरबारातला आपला वकील प्रल्हाद निराजी यास असे लिहून पाठविले कीं, 'आमच्या मनात कर्नाटकात मोहीम करावयाची आहे तेव्हा स्वारीखर्चास काहीं द्रव्य तानशहा बादशहापाशी मागावे, व तिकडे जातेवेळी त्याची प्रत्यक्ष भेट घ्यावी अशी आमची इच्छा आहे' ही गोष्ट त्या वकिलाने तानशहाम कळविली तेव्हा तो अगदी घाबरेन गेला शिवाजीमहाराज संन्यासदृष्ट भाग्या भेटीस येणे त्याला अमळ धोम्याचे वाटले ही बाबटळ बाहेरच्या बाहेर जावी ह्मणून तो त्यात लागेल तेवढे द्रव्य देण्यास कवूल झाला, आणि शिवाजीमहाराजांनी आपल्या भेटीस मुद्दाम येण्याचें काहीं कारण नाही असे त्याने त्या वकिलास सांगितले ही बिना प्रल्हाद निराजीने महाराजास लिहून कळविली

१ प्रो सरकार इग्रज व्यापाऱ्याच्या लेखाच्या आधारेन ह्मणतात की, ह्या वेळी महाराजाचा मोठा पराक्रमी सरदार नेताजी पालकर जो महाराजावर रुमून मोगलास जाऊन मिळाला होता तो दिल्लीकडे दहा बरे राहून परत महाराजांस आला. तिकडे गेल्यावर त्याने मुसलमानी धर्माचा स्वीकार कला होता परंतु दक्षिणत आल्यावर त्याला पुन हिंदु धर्मात घेऊन महाराजांनी कर्नाटकात जाताना काही तरा कामगिरी सांगितली असावा पण ह्या गोष्टीचा कोणत्याहि बखरीत उल्लेख नाही

२ ईस्ट इन्डिआ कंपनीचे येथील प्रतिनिधि ह्मणतात की, त्याच्या बरोबर वीस हजार घोडेस्वार व चाळीस हजार पायदळ होते

३ हा निराजी रावजीचा पुत्र झाला निराजी मरण पावल्यावर कुतुबशाहीत वकील नेमिलें होते

परंतु पूर्वी रघुनाथपंताने मादण्णा व आकण्णा याजपाशी ठराव केल्याप्रमाणे महाराज आपल्या लष्करासहवर्तमान भागानगराकडे जावयास निघाले आपण भेटीच्या इच्छेने जवळ आलो आहो हे तानशहास कळविण्यासाठी त्यानी रघुनाथपत व निराजी रावजी यास पुढ पाठविले महाराज जवळ आले हे वर्तमान त्या बादशहास कळले तेव्हा तो फारच घाबरला त्या राज्यातील एकदर लोकांस मोठी दहगत पडली परंतु रघुनाथपतान व प्रल्हाद निराजीने त्याजपाशी अशी शपथकिया केली की, शिवाजीमहाराज केवळ स्रहभावाने आपल्या मुद्यागर्भीस येत आहेत यात त्याचा दुसरा काहीएक उद्देश नाही मादण्णा व आकण्णा यास त्याचे द्वाणणे अर्थात् खरे वाटल, व त्यानी बादशहाची अशी शपथकृत केली की, शिवाजीमहाराजाशी स्रह केल्याने आपले पुष्कळ कृत्याण शोण्यासारखे आहे ही आपल्याहि मुसद्दयाची खात्री एकून त्या बादशहाची धार्मती असळ कसा झाली

महाराजांनी आपल्या एकदर सैन्यास अशी सक्त ताकीद देऊन ठेविली होती की, 'कुतुबशाही राज्याच्या गरदहीत पाय ठेवतावर त्या प्रातातील सयनेस तिलप्राय उपसर्ग करू नये जे जेय मुस्लाम होईल तेथे दाणावेरण, लकूफाटे वगैरे लागणारा सगळ्या माल खुपखरेदीने विकृत घ्यावा सयतेच्या एका काडीसहि स्पश करू नये ही पद मोहन कोणी लटफाट केल्यास त्याला कडक शिक्षा होईल ' ह्या हुकुमापुढे दुःश करून कोणी कुतुबशाहाच्या सयनेस त्रास दिला असता त्याच्या हातानी घाटे किवा सयद हात तोडावा, व गुन्हा फारच मोठा असत्यास त्याचा शिरच्छद करावा असे करू लागत्यामुळे सर्व सैन्यास धाक लागून कुतुबशाहाच्या सयतेस यत्किचित्हि उपसर्ग लागेनासे झाले ही हकीगत कुतुबशाहाच्या कानी जाऊन त्यास मोठे समाधान वाटलें

असे सांगतात की, शिवाजीमहाराजाची स्वारी जवळ आल्याचे कळलें तेव्हा त्याना सामोरे जाण्याची तयारी त्याने केली हे महाराजास कळलें तेव्हा त्यानी त्यास असा निरोप पाठविला की, " आपण माझे वडील बहु आहा वडिलानी धाकध्याला हा असा मान देणें उचित नाही ह्यावरून कुतुबशाहानें स्वत जाण्याचा वेत रहित करून आपले वजीर मादण्णा व आकण्णा यास व इतर मातबर गृहस्थास मोठ्या लवाजम्यानिशीं नगराबाहेर कित्येक मैलपर्यंत सामोरे पाठविलें त्यानी महाराजास वाजतगाजत नगरापाशीं आणिलें. तेथे त्याच्या सगळ्या सैन्यानें तळ दिला दुसरे दिवशीं कुतुबशाहाची मुलाखत

घेण्याचे ठरले^१ ह्या भेटीस जाण्याच्या वेळी महाराजांनी आपल्या निवडक लोकास मोठे उंची पोषाख दिले त्यांना मोत्याचे तुरे, सोन्याची कडी, नवी झगझगीत चिलखते वगैरे लष्करी जामानिमा देऊन त्यास मोठ्या पिढीजाद उमरावाप्रमाणे सजविले त्याचे हत्तीघोडेहि बहुमोल अलंकारादिकानी शृंगारिले ह्याप्रमाणे एकाद्या बादशहास शोभेगी मोठ्या थाटाची स्वारी तयार करून महाराजांनी पन्नास हजार सैन्यानिशी नगरप्रवेश केला तिकडे कुतुबशहानेहि सर्व नगर शृंगारावयाम लावून गुठ्या, तोरणे व पताका जिकडेतिकडे उभारावयास व वाघे वाजवावयास सांगितले नगरातील एकदर लोकाना शिवाची महाराजास व त्याच्या एकाहून एक शूर, बलाढ्य व पराक्रमी सरदारास पाहण्याची अत्यंत उत्कटा वाटून सर्व रस्ते लोकांच्या गर्दीने अगदी भरून गेले ज्यांना उत्तरेकडील व दक्षिणेतील पातशहातीस हतवीर्य केले, ज्यांनी अदिल-शहाच्या दरबारास विलाप करावयाम लाविले, ज्यांनी दिल्लीदरबारच्या अमीर-उमरावास व खुद्द मोगल बादशहास घाबऱवून सोडले, ते महा प्रतापी वीर डोळ्यांनी पाहून नागरिकांच्या हृदयात धाक व कौतुक ह्या वृत्ति उद्भवणे स्वाभाविक होते सगळ्यांचे डोळे अथात् महाराजाकडे लागले होते त्याच्या सभोवती त्याचे मंत्री व सरदार होते ते दृष्टीम पडले द्वाजजे प्रेक्षकजन “ शिवछत्रपतीचा सदा विजय असो ! ” असे शब्द दीर्घ स्वराने उच्चारित रस्त्यातील घराच्या गळ्यावरून वगैरे त्याजवर सोन्यारुप्याच्या पुष्पाची वृष्टि होऊं लागली मधूनमधून सुवासिनी बाया पुढे येऊन त्यास आरत्या ओवाळीत व पुरुष मडळी येऊन त्यास पुष्पहारानी मडित करित महाराज ह्या सत्काराने परम सतोष पावून सोन्यारुप्याची नाणी मुठींनी रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस उधळीत चालले जागोजाग सुवासिनी बायास व गृहस्थास ते वस्त्राभरणे नजर करित गेले. महाराजांनी त्या दिवशी नगरातील एकदर गोरगरीब व फकीर यास मुबलक खैरान केली

ही मुलाखत होण्याची जागा दादमहालावर ठरून तेथे बादशहाने बैठकीची वगैरे सुंदर व्यवस्था करविली होती ह्या महालाजवळ महाराजाची स्वारी पोंचल्या-वर आपला सगळा लवाजमा खाली जम्यत उभा ठेवून महाराज स्वतः कांहीं कारभार्यानिशी कुतुबशहाच्या महालात गेले. बादशहा माडी उतरून खाली येऊं

१ जेध्याच्या शकावलीत ह्या भेटीची तारीख सन १६७७ चा मार्च महिना अशी दिली आहे

लागला, त्यास त्यानी असें सागून पाठविलें कीं, आपण महालाखालीं येण्याची तसवी घेऊं नये वर गेल्यावर उभयतानी एकमेकास क्षेमालिगन दिलें व ते एकासनी बसले मादण्णा व आकण्णा हे जवळ बसले इतर सारे अमीरउमराव उभेच राहिले महाराजाबरोबर आलेले कारभारी हवीरराव सरनोबत, रघुनाथपत, निराजीपंत, दत्तोपत वाकनीस व बाळाजी आवजी चिटणीस एवढ्यास मात्र बसावयास सांगितले कुतुबशहाच्या जनानखान्यातल्या बायाना महाराजास पाहण्याची उत्कंठा लागली असल्याकारणाने दरबाराच्या सभोवतालील खिडक्यास जाळ्या लावून त्यातून त्या त्याजकडे मोठ्या कौतुकाने टकमक पाहूत होत्या नंतर काहीं वेळ बादशहाचे व महाराजाचे मोठ्या स्नेहभावाचे भाषण झालें बादशहाने महाराजाबरोबर आलेल्या एकदर सरदाराच्या भेटी घेतल्या व त्याचा यथोचित सन्मान केला त्याच्या सैन्याची शिस्त व वस्त्रालंकार पाहून बादशहा फार खुष झाला मग त्यास व त्याच्या सगळ्या लवाजम्यास विडे व अत्तरगुलाब दिले महाराजास व त्याच्या मुख्य कारभार्यास व सरदारास बहुमोल जवाहीर, शिरपाव, हत्ती व घोडे बहुमानपुरस्मर नजर केले ह्या वेळी बादशहाने आपल्या हाताने महाराजाच्या अंगास अत्तर लाविले व विडे दिले, आणि महाराज जावयास निघाले तेव्हा त्यास पोचवीत माडीवरून जिऱ्याच्या तळापर्यंत तो स्वत आला ह्याप्रमाणे सुमारे प्रहरभर दादमहालात राहून बादशहाचा अतिप्रेमाचा आदरोपचार अनुभवून महाराज आपल्या लोकांसह परत आपल्या मुक्कामासाठी तयार केलेल्या वाड्यात गेले वाटेने जाताना त्यानी पुन रस्त्यातील गोरगरिबास द्रव्यदान केले

ह्याप्रमाणे शिवाजीमहाराज कुतुबशहाच्या आदरातिथ्याने पूर्ण सतोष पावून दादमहालातून परत गेल्यावर त्या शहाचें चित्त अमळ स्वस्थ झाले. अफझुलखानासारख्या बलाढ्य सरदारास ज्याने एकठ्याने पुरा केला, शास्ताखान कडेकोट बंदोबस्ताने आपल्या जनानखान्यात निजला असता ज्याने त्याच्यावर झडप घातली, औरंगजेबासारख्या अतिप्रबळ बादशहाच्या भर दरबारात सभोवतालीं मोठे खंदे योद्धे नागव्या तरवारी घेऊन उभे राहिले असता ज्याने त्या बादशहाचा धिक्कार करण्यास मागेपुढे पाहिलें नाहीं, ज्याने सुरतेसारखी मातबर शहरे बिनहरकत लुटून फस्त केलीं, तो महावीर त्या नेभळ्या व ऐष-

१ सभासद महाराजाबरोबर दादमहालात गेलेल्या कारभार्यापैकी सोमजी नाईक, वसनागार व जनार्दनपत यांची नावे आणखी देतो

आरामात आजन्म निमग्न असलेल्या शहाच्या मुलाखतीस आला असता त्याच्या मनाला केवढा धाक वाटला असावा हे काहीं येथे सागावयास नको. तरी ह्या भेटीच्या अर्ती त्याची अशी खात्री झाली की, शिवाजीमहाराज खऱ्या दिलाच्या मनुष्याशी खरेपणाने वागणारे असून आपल्याशी स्नेहसंबंध जोडावा अशी त्याची वास्तविक इच्छा आहे महाराजाचा जो वकील त्याच्या दरबारी होता त्याने आपणास फसविलें नाहीं ह्याबद्दल त्याने त्याला चागलें पारितोषिक दिलें

महाराजानी भागानगरास एक महिना मुक्काम केला असें झणतात माद-
ण्णाच्या विद्यमाने वाहशहाशी त्याचे राजकारणी पुष्कळ बोलणें झाले माद-
ण्णापताने महाराजास अपत्या घरीं मोठ्या थाटाची मेजवानी केली, त्याच्या
बरोबरच्या सरदारास व कारभान्यास वस्त्रे दिली, व खुद्द महाराजास वस्त्रालकार
व हत्तीघोडे नजर केले ह्या मेजवानीच्या समयी मादण्णाच्या वृद्ध मातोश्रीनें
स्वतः आपल्या हाताने स्वयंपाक करून महाराजास भोजन वाढले, आणि ते
जेवीपर्यंत मादण्ण व आकण्णा हे त्याच्यापार्शीं मोठ्या अदबाने बसले होते असें
झणतात महाराजानीहि त्या बंधुद्वयास मोठी मेजवानी दिली, व
त्यास हत्तीघोडे देऊन व त्याच्या बरोबरच्या मडळीस वस्त्रे देऊन गारविले
बादशहास व त्याच्या पदरच्या अमीरउमरावास महाराजानी एक मोठी
टोलेजंग मेजवानी दिली, व सर्वास बहुमोल वस्त्रे व जवाहीर देऊन सतुष्ट केलें
नगरातील एकंदर अमीन व मनसबदार यांच्या भेटी घेऊन महाराजांनीं
त्याच्याशी स्नेह संपादिला

ह्या मुलाखतीच्या वेळीं एक मजेची गोष्ट घडल्याचें एका बख-
रीत लिहिले आहे^१ ती अशी कुतुबशहा एके समयी सहज बोलताबोलता
रघुनाथपंतास झणाला की, 'शिवाजी महाराजाच्या पदरच्या लोकाची शिपाई-
गिरीविषयीं मोठी आख्या ऐकतो तर त्याची ती शिपाईगिरी प्रत्यक्ष पाहावी असें

१ शिवदिग्विजय प्रो सरकार झणतात की, ही गोष्ट हैदराबादच्या अमीरउमरा-
वानीं महाराजास व त्यांच्या सरदारांस मोठी मेजवानी दिली त्या समयी घडली.
एका बखरीत असे आहे की, "तुमच्याकडे किती नामाकित हत्ती आहेत ?" असा
प्रश्न कुतुबशहानें केला तेव्हां त्यांनीं आपल्या हजारो मावळे वीराकडे बोट दाखवून
झटलें की, हे सारे माझे हत्ती होत.

आमच्या मनात आले आहे ' रघुनाथपंत ह्याणाला 'त्याच्या पदरचा एकएक शिपाई हत्तीच्या बरोबरीचा आहे ' त्यावर बादशहा ह्याणाला 'ते हत्तीशी झुंजतील काय ?' रघुनाथपंत बोलला 'अशक्य काय ? ते हत्तीची तमा बरीत नाहीत ' कुतुबशहा ह्याणाला 'हत्तीशी कसे लटतील ? आज ही त्याची लढाई पाहूंक एक शिपाई घेऊन या ' बादशहाची ही मनीषा महाराजास कळवून त्याच्या हुकमानें येसाजी ककास दहा चागले मजबूत शिपाई निवडून काढून कुतुबशहाकडे न्यावयास सांगितले हे शिपाई निवडून घेऊन येसाजी कक रघुनाथपंताबरोबर बादशहाच्या भेटीस गेला त्या शिपायास बादशहाने वस्त्र देऊन गारगिले, आणि मग एक मदोन्मत्त हत्ती आणून त्याच्या पुढे मोकळ्या सोडिला तो नीट येसाजी ककाच्या अगावर धावत आला, तेव्हा त्याने नीळ-भरहिन वचरता आपली तलवार उपसून मोठ्या चपळाईने हत्तीच्या तोंडावर सज्जर वार केला त्या सरशी त्या हत्तीची सोट दातापामून पुरी उतरली हे पाहून बादशहा जगदी चकित झाला येसाजीस जवळ बोलावून त्याची त्याने फार तारीफ केली, व त्यास सोन्याची कडी, तोडे व गळ्यातील गोफ ही बक्षीस दिगी बादशहा इतकेच करून थांबला नाही, तर त्याने येसाजीस पाच हजार रुपये उत्पन्नाचा गाव इनाम करून देण्याचे मनात आणिले हा त्याचा मानस येसाजीस कळला तेव्हा तो बादशहास मोठ्या अदवीने मुजरा करून ह्याणाला की, 'मो महाराजाचे अन्न खातो ते आपलेच आहे त्याच्या आज्ञेने मी येथे येऊन माझी करामा आणण पाहिली तरी आपले हे बक्षीस मी घेणे नीट नव्हे आम्हास महाराजानी काय उणे केले आहे की आपले बक्षीस घेऊन मी निर्वाह करावा ? आपले बक्षीस घेऊन मी आपला ओशाळा झालो असता माझी बुद्धि भ्रष्ट होऊन महाराजाच्या सेवेत अतर पडेल यास्तव जे काहीं देणे ते महाराजाकडे द्यावे ते धनी आहेत चाकरी करणे हा आमचा धर्म आहे.' ही त्या इमानी पुरुषाची निस्पृहता व नि सीम स्वामिनिष्ठा पाहून बादशहास केवढे चोज वाटले असेल ते येथे सांगणे नलगे

ह्याप्रमाणे कुतुबशहाचा व त्याच्या वजिराचा पाहुणचार घेऊन महाराजानी तेथून पुढे निघून जाण्याचा सकल्प केला व बादशहाचा निरोप मागितला त्या वेळी त्याने पुन दरबार भरवून सर्वांच्या परस्पर भेटी झाल्या, व निरोपास हत्ती पाच, घोडे पाच व पोषाख पाच असे त्याने महाराजास अर्पण केले, व त्यांच्या सरदारास आणि कारभान्यासहि वस्त्रभूषणे देऊन सतुष्ट केले परस्परानी

परस्परास हर एक प्रसर्गी साहाय्य करावें अशी उभय पक्षाची शपथक्रिया झाली. महाराजानी स्वारीखर्चासाठी मागितलेले द्रव्य बादशहाने मोठ्या खुशीने दिले व उभयताचा असा करार झाला की, कर्नाटकात शहाजीराजाची जाहगीर आहे तिच्या बाहेर आणखी मुलूख महाराज जिकितील त्यातला निम्मे कुतुबशहास द्यावा, व कुतुबशहाने आपला तोफखाना महाराजाच्या सैन्याबरोबर पाठवावा. कुतुबशहाने आपली काही फौजहि मदतीस देतो ह्याटले परंतु महाराजानी ती घेतली नाही ह्या उभयताच्या करारात आणखी एक कलम असे होते ह्मणतात की, कर्नाटकाला जो विजापूरकराचा प्रांत शिवाजीमहाराज हस्तगत करितील त्यातला काहीं त्या सरकारास त्यानी अशा अटीवर सोडून द्यावा की अवदुल-करीम याला अदिलशाहीच्या राज्यकारभाररून दूर करून आक्रमणा याम त्याच्या जागी नेमावे.

ह्याप्रमाणे मुबलक द्रव्य व भक्कम तोफखाना मिळवून महाराज कर्नाटकाकडे जावयास निघाले वाटेत पहिल्याने तुगभद्रातीरी कर्नाटकेकडे ह्मणून एक सस्थान आहे तीथील सस्थानिकांने पाच लाख होन सडणी महाराजाम देण्याचे कबूल केले त्यावरून त्याच्या प्रतास काहीएक उपद्रव न करिता त्यानी पुढे प्रयाण केले ह्या शहरापासन मुमारे पचवीस भेलावर निवृत्तिसंगम लागतो त्यावर स्नान करून कृष्णानदी उतरून महाराज पलीकडे गेले, आणि पायदळ सैन्य कडयाच्या वाटेने पुढे रवाना करून ते स्वतः काही घोडेखारासह, पूर्वेस

१ ह्या मुलासतीच्या वळा महाराज कुतुबशहाने अनेक बाले घणतात की, अदिलशाहा आणि तुघला मला मदत कराल्या मा तुघलास मय हिदुस्थान जिंकून देईन

२ ह्या वेळी कुतुबशहाने महाराजास दहा लाख होन रास व शिवाजी काही जवा हार दिले होते असे उक्ताच ह्मणतो पाच लाख होन दिले हाने असे राजाच्या बखरीत लिहिले आहे प्रो सरकार ह्मणतात की कुतुबशहाने महाराजाच्या राजापरना साठी दररोज तीन हजार होन ह्मणजे दरमहा साठ्याचारा लारा भयंकर होते

३ प्रो सरकार ह्मणतात की, कुतुबशहाने आपल्या सरलाकर मिणा महामा अमान यास बरोबर आपले पाच हजार लोक देऊन महाराजाच्या मदतीस दिले

४ शि डि ह्या वेळी आणखी असे एक कराराचे कलम ठरले की, कुतुबशहाने महाराजास प्रतिवषी एक लाख होन सडणी देत राहावे, ह्मणजे मोगलांनी लडण्याचा प्रसंग आला असता महाराजानी त्यास लागेल ते साहाय्य करावे

५ याचे नाव आनदराव देशमुख असे होते उरकीज

श्रीशैलमल्लिकार्जुनाचें देवालय आहे त्याच्या दर्शनास गेले. अतरपुरीवर सर्व फौज ठेवून ते योज्याशा लोकानिशी गगानानास गेले तेथल्या पर्वताचा देखावा व वनश्री अत्युत्तम असून कृष्णानदीचें प्रशस्त पात्र घाट उतरून पूर्वसमुद्राकडे चालले आहे ते रमणीय व परमपूज्य स्थान पाहून महाराज अगदीं तल्लीन झाले हा दुसरा कैलासच आहे असा त्यास भास झाला ते देवदर्शनास गेले असता तेथे त्याच्या ठायी असा काहीं विलक्षण भक्तिभाव प्रज्वलित झाला की, ह्या देवस्थानास आपल्या देहाचे अर्पण करून जीवितसार्थक्य करावे असे त्याच्या मनाने घेतले, आणि त्या आवेशाच्या झटक्यासरशी तरवार उपसून ते आपले शिरकमल देवास अर्पण करावयास मिद्ध झाले परंतु हा आवेश अनावर होऊन त्याच्या अगी भवानी सचरली व असे बोलली की, 'तुला असें केल्याने मोक्ष प्राप्त होणे नाही तुझ्या हाताने अद्यापि उदड कर्तव्यता होणे आहे स्ववर्मरक्षणासाठी तू निर्माण झाला आहेस, यास्तव असे साहस करू नको' महाराज सावव झाल्यावर त्याना जवळच्या लोकानी भवानीची ही आज्ञा निवेदन केली ती ऐकून त्यानी अशा प्रकारे आत्मयज्ञ करण्याचा विचार रहित केला परंतु अशा पूज्य व रम्य स्थानी राहून तपस्व्याची वृत्ति धारण करावी व आमरण तपश्चरण करून शेष जीवित घालवावे अशी इच्छा त्यास झाली. मग कारभारी व सरदार लोकास ते ह्याणाले की, 'आमचे सर्व मनोरथ श्रीजगदंबेच्या प्रसादाने पूर्ण झाले आहेत आता ससारापासून निवृत्त होऊन अशा पवित्रस्थानी

३ याचे नाम घाट डफ व उत्क्रीज पर्वतम् अमे देतात, व सभामद शैलपर्वत असे देतो हे दक्षिण हिंदुस्थानातले अतिप्राचीन देवालय आहे या ठिकाणी कृष्णानदी सातआठशे हात खोल खोल्यातून वाहते. ह्या खोल्यातून हजारबाराशे हात उच्च चढाव आहे, तेथें एका निंबीट व निर्जन अरण्याच्या मध्यभागी हे देवालय आहे. ह्या स्थलासभोवार लहान टकड्या आहेत, आणि देवालयाच्या सभोवार चौदा पधरा हात उच्च व भक्कम भितींचे आवार आहे ह्या आवाराची लाबी सुमारे साडेचारशे हात व रुंदी सुमारे साडेतीनशे हात आहे ह्या आवाराच्या भिती रुद असून त्या कोरल्या रगाच्या दगडाच्या आहेत हे सगळे दगड चौरस असून सारख्या आकारमानाचे आहेत, आणि त्यावर हत्ती, घोडे, वाघ, पारधी, योडे, योगी इत्यादिकांच्या आकृति कोरल्या असून आणखी पुराणातरीच्या कितीक प्रसगाची चित्रे कोरली आहेत ह्या आवाराच्या मध्यभागी देवालय आहे तें चौरस आहे. याच्या भिती व छप्पर हीं विजयनगरच्या कृष्णदेव राजानें पितळेच्या पन्थानें मढविली आहेत. येथून खाली कृष्णेच्या पात्रापर्थत घाट बांधून काढला आहे.

राहावे व उरलेले आयुष्य मोक्षसाधनांत घालवावे असे आमच्या मनानें पूर्णपणें घेतलें आहे तरी तुम्ही ही मोहीम येथेंच पुरी करून स्वराज्यास परत जावे, व माझ्या पुत्रास गातीवर बसवून त्याच्या नावे राज्यकारभार चालवावा हें ऐकून जवळच्या लोकांस मोठे सकट पडले त्यानी त्याची अनेक प्रकारी समजून घालण्याचा प्रयत्न केला, व भवानीच्या आज्ञेप्रमाणे वर्तन करण्यातच जीवितसार्थक्य आहे असे त्यास द्याले. परंतु त्याचा काहीं एक उपयोग झाला नाहीं त्यानी तपस्वीवेश धारण करून सर्वांग भस्मचर्चित केले ते एकसारखे ध्यानमग्न होऊन बसू लागले एकाद्या परमहसासारखे त्याचे देहभान नष्ट होऊन ते ईश्वरचितनात सर्व काळ चालवू लागले ही अशी त्याची वृत्ति झालेली पाहून त्याच्या पदरच्या लोकास मोठी चिंता पडली महाराजासभोवती अहर्निश पहारा ठेवून ते काय करितात ते ते पाहूं लागले ध्यान विसर्जन करून ते अमळ देहभानावर आले ह्मणजे त्याशी रघुनाथपताने बोलावे, व धर्मशास्त्रातील अनेक वचनाच्या आधाराने त्यास असे सिद्ध करून दाखवावे कीं, ह्या वृत्तीचा अवलंब करणे क्षत्रियास उचित नव्हे ही अशी विरक्तावस्था त्याच्या ठायी नऊ दिवस राहिली मग रघुनाथपंताच्या समयोचित बोधाने त्यास हा असा स्वजीवितक्षय करणें नीट न वाटून ते पुढील क्रमास लागले त्या देवस्थानी त्यानी एक लक्ष ब्राह्मणास भोजन घालून दानवर्म अतोनात केला, तेथे एक उत्तम घाट बांधून त्याचे नाव श्रीगणेश असे ठेविले, तपस्वीजनास तपश्चरण करण्यासाठी अनेक गुहा तयार करवित्या, व धर्मशाळा व मठहि बांधिले. ह्या प्रमाणे आणखी आठ दहा दिवस त्या स्थलीं मुक्काम करून त्यानी पुढे प्रयाण केलें

इकडे त्याचे पायदळ सैन्य पडनघाट व्यंकटरमणगिरीच्या खिडीने उतरून कर्नाटकात गेले होते त्यास गाठून अवजड सामानासह हलक्या हलक्या मजला करीत यावयास सागून महाराजांनीं काहीं मावळे व घोडदळ यासह पुढे कूच केलें ते मद्रास शहरापासून सात मैलावरील एका गावीं सन १६७७ साली मेमहिण्याच्या पहिल्या आठवड्यात पोचून तेथे त्यांनीं थोडे दिवस मुक्काम केला महाराजांनीं मद्रास येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांना ता १४ मे रोजीं एक पत्र पाठवून त्याच्याकडे काहीं औषधी जिनसांची मागणी केली तेव्हा त्या व्यापाऱ्यांनीं अदमासें साठ होत किंमतीचा माल व काहीं उंची कापड महाराजास नजर केलें ह्या नजराण्याबद्दल आभारप्रदर्शक पत्र त्यांना

मेच्या पंचवीस तारखेला पाठवून आणखी तसाच माल आपणास किमत घेऊन देण्याविषयी कळविले त्यावरून इंग्रज व्यापाऱ्यानी त्यास आणखी काहीं माल नजर केला त्याची किमत ५२होन होती असें झणतात ह्याप्रमाणे उभयपक्षी स्नेहभाव प्रगट झाला असताहि महाराजाच्या लोकानी पुढे काहीं दिवसानी व्यकोजी-राजाच्या ताब्यातील प्रातात तिमरी येथे इंग्रजाची एक वखार होती ती लुटली. येथून पुढे कूच करून महाराज कर्नाटकातील कित्येक लहानमोठ्या सरदाराच्या ताब्यातले प्रात रघुनाथभताच्या कारस्थानाच्या योगाने काबीज करीत चालले त्यांना त्यांच्याशी युद्धप्रसंग करण्याची पाळी आली नाहीं चढीचा मोठा भक्कम किल्ला त्यांच्या हाती असाच दिनबोभाट आला त्यानी त्या किल्ल्यापाशी येऊन त्यास मोचबंदी करून वेढा दिला हे ठाणे विजापूरकराच्या ताब्यातले असून अवरखानाचे पुत्र रूपखान व नामरखान ह्यांच्या हवाली होते त्यांच्याशी रघुनाथपताने पूर्वीच राजकारण करून ठेविले होते यास्तव हा किल्ला हस्तगत व्हावयास मुळीच पचाईत पडली नाहीं महाराजांनी किल्ल्यास मोर्चे

१ त्या किल्ल्याचे नाव तिर्जी अम टफ जैंगर कानी ग्रथकार दत्तात, व काही मराठा बखरकार चंजा अम नाम दत्तात

२ काही मराठी बखरकार याचे नाव सानमान जम दत्तात

३ रायगच्या बखरीत हा किल्ला घेतल्याचा हकानेच यणप्रमाण दिव्य आले किल्ला मार जवळग्यात प्राग महाराजांनी असे सांगून पाटावले की, 'आत्मा विजापूरकर व न.गानगर हर यांच्याशी तट करून दफोटे आला आता, तटदा लक्ष्मी आत्मान येऊन भेटावे हे त्या किल्लास मार सर वाटून तो आपल्या आठ पुत्रांसह महाराजाला भेटावयास आला असता त्याला त्यांना पकडून कंद कोले व किल्ला हस्तगत केला शिव त्रिविजयकार झणतो की, अपरखान महाराजाम नजरनजराणा वेऊन भेटावयास आला असता त्यास त्यानी सांगितले की, 'तुमच्या प्राताचा बचाव व्हावा असा तुमचा मनोदय अमत्यास चढीचा लिल्ला आह्मास यावा, नाहीतर तुम्हा आमच्या लष्करात राहावे, चढाम जाऊ नये आह्मी वांगेल त्या रीताने हा किल्ला मर करू' त्या वरून त्यान तो किल्ला खाली करून देण्याचे कबूल केले, व त्याच्या सोडविण्या दिव्या महाराजाशी सलोग्यान राहण्यातच आपला निभाव आहं असे त्यास वाटले परंतु अवरखानाचे आठ पुत्र किल्ल्यावर होते, ते किल्ला स्वाधीन करून देण्यास राजा न होऊन ते महाराजाशी लढाई करण्यास सिद्ध झाले परंतु रघुनाथपताने आतून राजकारण करून ठेविले असल्यामुळे त्याच्या पक्षाकडे फार थोडे लोक होते हा असा आपला पक्ष दुर्बल पाहून ते धाबरून गेले व किल्ला देण्यास कबूल झाले मग त्यास काहीं गावाचे बतन तोडून देऊन सरजामानिशी त्यानी चाकरी करावी असे महाराजांनी

लाविताच सदरील किल्लेदरानी किल्ल्याचे दरवाजे खुले करून महाराजाच्या लोकास आत घेतले आणि किल्ला त्याच्या स्वाधीन केला हा किल्ला हाती आल्यावर त्याचा हवाला त्यानी रामजी नलगे नावाच्या एका अत्यंत इमानी मावळे सरदारास दिला, तिमजी केशव यास त्याचा सबनीम नेमिले, व रुद्राजी साळवी यास कारखानर्नास केले त्या किल्ल्याची एकदर व्यवस्था त्यानी महाराजातील आपल्या किल्ल्यासारखीच केली त्या वेळी मद्रुग येथे एक जेसुइटपथाचा पाद्री हाता, त्याचा असा लेख आहे की, शिवार्जमहाराजांनी त्या किल्ल्यास नवीन तटबंदी करून समोवताली मोठा खदक खणला विड्यावर मोठमोठे बुरूज रचून मान्याच्या नवीन जागा केल्या हे सगळे बावगाम त्यानी इतके उत्तम करविले की युरोपांतल्या मोठमोठ्या कुशा पगगिराना ते पाहून खाली मान घालावी लागेल त्या ठाण्याच्या आमपासचा पाठा प्रांत काणीज करून त्यावर विठ्ठल पिळदेव गोरारकर यास त्यानी सुभेदार नेमिले, व त्यास खराज्यातील जमावदीची पद्धत तिकडे सुरू करावयास यागितल रूपखान व नासरखान यास काहीं नेमणूक करून देऊन सनुट केले

त्या मोहिमेत पहिल्यापहिल्याने महाराजांनी असा बहाणा केला होता की, आपण गोवळकोंडाच्या जुनुबशहान्या तोंफे ही स्वारी करित आणे हा बहाणा करण्याचे कारण जगांत अस होते की, त्याला त्या सरकारकडून पुष्कळ द्रव्यसाहाय्य झाले होते, व आपली पुष्कळ होण्याची आशा होती परंतु पुढे लव-

ठरविण उत्क्रांत झालेला, विजापूर तांतना वाटत जो प्रथम त्याच्या त्यांतल प्रजेस महाराजांनी सुजात उपद्रव दिव्या नाही, व आपण विजापूरम काराचे दोन या नात्यान चालला आत, जगा त्या प्रतचा समत करून दिल्या अवरखानान त्याच्याकडे वकाल पाठविला अमना त्यास त्याना अप सांगितले की, 'आपण व विजापूरम काराचा कलह मिटून समेट झाला आहे, व आपण त्या सरकाराचे ताबदार झाला आहे' असा बमालूस बहाणा करून त्यानी त्या वृत्त किल्लेदराम आपल्या पुत्रामह व नातलगामह भेजागाठा आपणा उण्यात घालाविले ते असे हाती आले अमता महाराजांनी त्यास कद करून किल्ला हस्तगत केला जो सरकार ह्या तात की, रूपखान व नासरखान हे स्वामग्यानाचे मुलंग होते मद्राल किला दग्याने घेतल्याची हकाकत त्यास मुळा सरा वाटत नाहा महाराजांना किल्ल्यावर हल्ला करून पहिल्या सपाठ्यास तां मर केला, याला पुरावा मद्रुग येथील एका जेसुइट मिशनरीच्या लेखाचा ते देतात

१ शिवदिविजयकार याचे उपनाव गरुड असे देतो

करच हा बहाणा टाकून ते नवीन काबीज केलेल्या ठाण्यावर आपले लोक ठेवून आपल्या नावानेच त्यांची व्यवस्था करू लागले हा प्रकार कुतुबशहाला कळला तेव्हा त्याचे डोळे साफ उघडून त्याने त्यास आणखी मदत करण्याचें बंद केलें. ह्याप्रमाणे स्वारीखर्चास लागणारी रकम मिळण्याची अडचण पडू लागली तेव्हा महाराजानी लूट करून पैसा मिळविण्यास सुरुवात केली ही अशी त्यानी त्या प्रांतात धामधूम आरंभिली तेव्हा तिकडील लोकांची कशी गडबड उडून गेली होती हे मद्रासच्या इंग्रज व्यापाऱ्यानी लिहून ठेविले आहे त्याचा आशय असा ' शिवाजीमहाराज द्रविडदेशात शिरले हे वर्तमान चोहोकडे पसरलें तेव्हा सर्व लोक पराकाष्ठेचे घाबरून गेले तो मोठा भयंकर पुरुष असून त्याने पश्चिम किनाऱ्यावरील प्रांतचे प्रांत लुटून जाऊन उध्वस्त केले, व यवनपाद-शहास त्राहित्राहि करून मोडिलें, अशी त्याची ख्याति चोहोकडे पसरली होती यास्तव त्या लोकांस त्याची फारच दहशत वाटू लागली आपली आता वडगत कशी लागते याचा ज्याला त्याला विचार पडला शिवाजीमहाराजाला द्रव्य कोठे आहे व कोणावर हल्ला केला असता खचित द्रव्यलाभ व्हावयाचा हे काहीं दैवी शक्तीच्या योगाने कळत अगून ते जातील तिकडे त्यास हटकून यश प्राप्त व्हावयाचे, असा त्या लोकांचा समज होऊन गेला होता '

चवी सर केल्यावर तेथून कूच करून महाराज त्रिमळी प्रांतात गेले ह्या प्रांताचा ताबा शेरखाननामक एका पाचहजारी सरदाराकडे होता हा अर्थात विजापूरकराचा अकित होता महाराज आपल्या प्रांतात शिरले असे पाहून तो सरदार आपल्या लोकांनिशी त्याच्यावर चालून आला. त्याच्याशी महाराजाच्या लोकानी सामना करून त्याला व त्याच्या सैन्याला चोहोकडून गराडा घातला ह्या युद्धात तो सरदार पराभव पावून तो प्रांत महाराजाच्या हातीं आला ह्या विजयात त्यास पुष्कळ द्रव्य व हत्तीघोडे मिळाले

ह्या प्रांतात वेल्लूर, त्रिवादी, आर्ना वगैरे किल्ले होते, त्यावरचे अधिकारी महाराजास सामोपचारानें वश होईनात यास्तव महाराजाचें पायदळ सेन्य मागाहून कूच करून येत होतें, त्यानें वेल्लूरच्या किल्ल्यास स १६७७ च्या

१ चिटणीस त्रिमळी असें ह्या प्रांताचे नांव देतो. सभासद त्रिवादी असे नाव देतो. पण त्रिवादी हा एक मोठा किल्ला त्रिनोमाली प्रांतात होता. काहीं बखरीत व जेध्यांच्या शकावलीत या किल्ल्याचें नांव त्रिपाटी असें दिलें आहे.

२ ह्या किल्ल्याची वेल्लूर व येल्लूर अशीं नांवां इतरत्र दिलेलीं आढळतात.

मे महिन्यांत वेढा घातला हा किल्ला मोठा बळकट असून त्याच्या सभोवती खंदक होता त्याची रुंदी फार मोठी होती, इतकी की त्यांत मोठमोठ्या सुसरी असत. त्या किल्ल्याचा तट इतका रुंद होता की, त्याच्या फाजीवरून दोन गाड्या एकदम जात ह्या किल्ल्याच्या वेढ्याचे काम नरहरि बल्लाळ याने मोठ्या नेटाने व हुशारीने चालविले त्या किल्ल्याच्या दोन बाजूस दोन टंकड्या होत्या त्यास त्याने साजरा व गोजरा अशी नावे देऊन त्यावर मोर्चे चढविले, व तोफा लावून मुख्य किल्ल्यावर जोराचा मारा चालविला ह्या भडिमारापुढे किल्ल्यावरच्या लोकांचा निभाव न लागून त्यांनी तो मराठ्यांच्या स्वाधीन केला.

ह्याच वेळी आर्ना व त्रिवादी ह्या किल्ल्यास महाराजांच्या लोकानी वेढा घातला हे किल्ले त्याच्या हाती ऑक्टोबर महिन्यात आले त्रिवादी येथे शेर-खान स्वतः जाऊन राहिला असून तो किल्ला त्याने योडे दिवस लढविला परंतु मराठ्यांच्या मारापुढे निभाव न लागून तो आपल्या लोकानिशी रात्रीच्या वेळी किल्ल्यातून निसटून पळू लागला तेव्हा मराठ्यांनी त्याचा पाठलाग करून त्याच्या लोकांचा संपा उडविला, आणि शेवटी हा खान शंभर घोडेस्वारानिशी जेमतेम त्याच्या हातून सुटून भवनगिरी येथे जाऊन राहिला इतके झाले तरी मद्रील किल्ला महाराजांच्या हाती लागलाच आला नाही ह्या खानाच्या सास-न्याने आपल्या बाकीच्या लोकानिशी हा किल्ला आणखी काहीं दिवस लढविला हे वेढ्याचे काम आपल्या दोघा मुसलमान सरदारास सांगून महाराज स्वतः आपले घोडदळ घेऊन शेरखानास पुरा करण्याकरिता भवनगिरीकडे गेले येथे मद्रासच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनी त्याच्याकडे आपला नेल्सर रामण्णा नावाचा वकील पाठवून मद्रासेजवळ असता महाराजांनी मागितलेल्या जिनसा पावत्या केल्या असें झणतात त्यांनी कावेरीनदीच्या तीरी आरदीनजीक त्रिवादी येथे आपल्या घोडदळाचा तळ देऊन तेथे पावसाळ्यामुळे मुक्काम केला येथे असता मदुरा

२ मुसलमान बखरकार म्हणतात की, ह्या किल्ल्याचा हवालदार अबदुलसान याने महाराजाकडून पन्नास हजार होन लाच घेऊन तो त्याच्या स्वाधीन केला जेध्याच्या शकावलीवरून असे दिसते की, हे वेढ्याचे काम चौदा महिने चालले असून शेवटी तो रघुनाथपत व आनंदराव यांनी सर केला सेट जॉर्ज येथील इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या लेखावरून असें कळते की, अबदुलखानाने किल्ला लढविले तितके दिवस लढवून शेवटी तो मराठ्यांच्या हाती गेल्यावाचून राहत नाही असे पाहून त्याच्याकडून तीस हजार होन लाच घेऊन तो त्याच्या स्वाधीन केला.

प्राताच्या राजाचा वकील महाराजाकडे आला ह्या राजाकडे त्यांनी आपल्या स्वारीखर्चासाठी एक कोटि रुपयाची मागणी केली होती हा राजा व्यंकोजीचा दोस्त होता त्याच्याभाशी एवढी मागणी करण्याचे कारण असे की, त्याची दौलत फार मोठी होती हे त्यास ठाऊक होते त्याच्या वकिलाने महाराजास असे मागितले की आमच्या धन्याचा काहीं मुलूख द्वैसूरच्या नाथकानें व काही मुलूख व्यंकोजी राजे यांनी बळकावला आहे हा मुलूख आमच्या धन्यास परत घेऊन द्याल तर ते आपल्या खर्चासाठी सात लाख रुपये देतील इकडे सदरील राजा त्रिचनापल्ली येथे राहत होता तो आपल्या कुटुंबासह मदुरा येथे येऊन बंदोबस्ताने राहिला. हा राजा त्याच्या वकिलाबरोबर रघुनाथ पंतास पाठवून त्याच्याकडून ध्यावयाच्या खडणीची रकम ठरविली त्याने सात लाख होन ध्यावयाचे करून दीड लाख तत्काळ दिले तेव्हा अर्थात् त्याच्या प्रातास त्यांनी उपद्रव दिला नाही सदरील ठिकाणी छावणीस असता महाराजांनी व्यंकोजी राजास असा निरोप पाठविला की, 'तुमच्या आमच्याम ये सामोपचाराचे बोलणे करण्याकरिता तुमच्याकडील कारभाग गोविंदभट्ट पोसावी, काकाजीपंत व निळोनाईक याम आमच्याकडे पाठवून द्यावे' त्यावरून व्यंकोजीराजांनी ह्या गृहस्थास महाराजाकडे रवाना केले त्याज्यास महाराजांनी असे वोलणें केले की, 'थोरले महाराज यांनी कलासवास केला त्यास आज तेरा वर्षे झाली महाराजाची सर्व दालत रघुनाथपंतान व्यंकोजीराजाच्या स्वाधीन करून त्यास सत्ताधीश केले परंतु ते पितृवत आहे आमचा त्यात अर्धा वाटा आहे ह्या वाट्याचा उपभोग त्यांनीच आजपर्यंत केला हा आमचा वाटा आम्ही त्याच्याकडे यापूर्वीच मागितला पाहिजे होता परंतु आम्ही दूर असल्यामुळे आम्हास आज दिनपावेतों तसे करण्यास सवड मिळाली नाही ते महाराजाचे पुत्र आहेत, दौलतीचे मालकच आहेत ते ख तील तोपावेतो खा तोत आम्हास फावेल त्या वेळी आपला भाग मागून घेऊं असा विचार करून आम्ही आज तेरा वर्षे सवुरी केली पुढे काहीं राजकारणाच्या निमित्तानें कुतुबशहाच्या भेटीस आलों, व तेथून कर्नाटकात यावेसे वाटल्यावरून इकडे आलों आहों इकडे कोणकोणते प्रांत आम्ही आतांपर्यंत काबीज केले हैं त्यास महशूर आहेच तर आतां आमचा अर्धा हिस्सा आम्हास बिनतक्रार द्यावा असा त्याचा मनसोबा आहे किंचा कसें ते त्यांनी लवकर कळवावें त्याचा आमचा कलह लोकानीं पाहावा,

१ शिवदिग्विजयकार रगोनाईक व तिमजाीनाईक यांचीं नावें आणखी देतो.

मग चौघांनी त्यास सागावे, व त्यानी रीतीवर येऊन हिस्सा द्यावा, व त्याच्या आमच्यात विनाकारण वितुष्ट व्हावें, हे नीट नाही तीर्थरूप कैलासवासी झाल्यामागे ते व आझी एका रक्ताचे भाऊ, एकोण्याने वागू, एकमेकांच्या सुख-दुखाचे विभागी होऊ व्यर्थ कलह माजविल्याने कोणाचें कधीहि बरे होणे नाही ' असे त्यास सागून त्याच्याबरोबर आपले काहीं कारभारी देऊन त्यास महाराजानी व्यंकोजीराजाकडे पाठवून दिले त्यानी व्यंकोजीराजाकडे जाऊन त्यास महाराजाचा सर्व मनोदय कळविला

व्यंकोजीराजाच्या मसलतगारानी त्याला ह्या वेळी अशी सल्ला दिली होती की, ' शिवाजीमहाराज हिस्सा मागत आहेत तो त्यास गुपचूप देऊ नका पुढी मर्द आहा त्याच्याशी युद्ध करण्यास सिद्ध व्हा ' महाराजाशी लढाई करण्यास त्याला आणखी मदुरेच्या व म्हमूरच्या राजानी भर देऊन आपण मदत करितो असे सांगितले होते ह्यापून त्यानी महाराजाच्या सदरील निरोपाचा काहींएक विचार न करता त्याच्या कारकुनास मुळाच काहीं जबाब दिला नाही तेव्हा ते मागरी महाराजाकडे गेले व्यंकोजीराजानी लढाईचा घाट घालून काहीं तयारीहि केली परंतु ज्या राजानी मदत देण्याचें अभिवचन दिलें होतें, त्यानी आय १ वेळी नाही ह्याटल्यावरून त्याचा निरुपाय झाला त्याला एकट्याला महाराजाशी समरप्रसंग करण्याचे सामर्थ्य नव्हते असे सांगतात की, मदुरेच्या नाथकाशी रघुनाथपताने कारस्थान केल्यामुळे त्याने व्यंकोजीराजाचा पक्ष असा ऐन प्रसंगी सोडला ही अशी व्यंकोजीची निराशा झाल्यावर ते महाराजाच्या भटीस दोन हजार लोकानिशी आले ^१

महाराजानी व्यंकोजीराजाची मोठ्या प्रमाने भेट घेऊन त्याची वरदास्त उत्तम प्रकारे ठेविली ^२ व्यंकोजीराजाबरोबर शहाजीराजाच्या नाटकशाळाचे

१ रायरीच्या बखरीत असे आहे की, महाराजानी व्यंकोजीराजास प्रथमत अमा निरोप पाठविला होता की, 'आमची तुमची भेट आज पुष्कळ वर्षे मुळाच झालेली नाही ती व्हावी ह्यापून आझी इतके दूर आला आहों तरी आझाला भेट देऊन आनदित कर्वा' ह्यावरून व्यंकोजीराजे आपल्या फौजेसह त्याच्या भटीस आले. दोषा बधूची भेट मठादेवाच्या देवळात होऊन त्यानी एका ताटात भोजन केलें.

२ प्रो सरकार ह्याणतात की, व्यंकोजीराजे आपल्या मुलाखतीस येत आहेत असे ऐकून महाराज आपल्या मुक्कामावरून कित्येक मैल त्याना सामोरे गेले.

दुसरे तिथे पुत्र भिंक्ष्जीराजे, प्रतापजीराजे व रायभानराजे हे महाराजाच्या भेटीस आले होते त्यांचाहि यथोचित आदरमान त्यानी केला. त्यास कोणत्याहि गोष्टीचे उणे पडूं नये, व त्यानी काहीं सांगितलें असता कारकूनमंडळीनें तें तत्काळ ऐकावें अशी त्यास ताकीद देऊन ठेविली व्यंकोजीराजे महाराजाचा पाहुणचार घेत पधरावीस दिवस छावणींत राहिले परंतु ते आपण होऊन वडिलाच्या दौलतीच्या वाटणीसबधानें एवढ्या अवकाशात काहींएक बोलतना. तेव्हा आपणच त्याच्याशी बोलावे असे मनात आणून महाराजानी त्याला एकाती बोलाविले व पुढीलप्रमाणे बोध केला 'तुम्ही आम्ही प्रत्यक्ष वडु थोरले महाराज निवर्तल्यास आज तेरा वर्षे झाली त्याच्या मागे सर्व दौलतीचा उपभोग तुम्हीच एकट्यानी घेतला वडिलोपार्जित दौलतीचे आम्ही उभयता विभागी तुम्ही आम्हाम काहींएक न कळविता आपल्या मनास येईल तशी दौलतीची वहिवाट केली आम्ही विभाग मागतो आहों तो तुम्ही स्वपराक्रमाने संपादिलेल्या दौलतीचा नव्हे तुम्हास ईश्वराने नवीन दौलत संपादावयाचें सामर्थ्य व बुद्धि द्यावी आणि आम्ही ती पाहावी, अशी आमची फार इच्छा आहे परंतु वडिलाच्या जोडीची व्यवस्था आमच्या विचाराशिवाय करणे तुम्हास विहित नाहीं काय काय दौलत आहे तिचे कागदपत्र वगरे असतील ते आम्हास दाखवा तुम्ही आम्ही समजून चालूं तुम्हास जड पडेल तेथे आम्ही तुम्हास अवश्य मदत करू तुम्ही मनात कोणत्याहि प्रकारचा कितु ठेवूं नये 'असे महाराजानी त्यास अनेक प्रकारीं समजून सांगितले त्यास व्यंकोजीराजे नुसते हूं हूं ह्मणाले परंतु त्याच्या ह्मणण्यास त्यानी काहींएक स्पष्ट जबाब दिला नाहीं नंतर पुन पुन प्रसंगविशेषी महाराज त्याच्याशी ह्या प्रकरणीं बोलून त्याच्या मनात तरी काय आहे ते समजून घेण्याचा प्रयत्न करीत पण व्यंकोजीराजे पुरे मोन धरून राहिले त्यानी आपल्या मनातला भाव त्यास किवा दुसऱ्या कोणास यत्किंचितहि कळूं दिला नाहीं जवळचे कारभारी व सरदार यासहि त्या प्रकरणीं त्याची समजूत घालावयास महाराजानी सांगितले परंतु काहींएक उपयोग झाला नाहीं व्यंकोजीराजानी ह्या कारभार्यापाशीं असे मात्र उद्गार काढिले ह्मणतात की, 'महाराजानी कावीज केलेल्या मुलखाचा अर्धा हिस्सा द्यावा ह्मणजे इकडील आमच्या ताब्यातल्या मुलखाचा अर्धा हिस्सा आम्ही देण्यास कबूल होतो ' ह्या त्याच्या ह्मणण्यास महाराजाचा जबाब अर्थात् असा होता की, 'आमच्या ताब्यातला मुलख बहुतेक आम्ही नवा संपादिला आहे. परंतु तुमच्या हातीं

असलेला सगळा मुलूख आमच्या तीर्थरूपाच्या कमाईचा आहे त्यात तुम्ही काहीं-
एक भर घातलेली नाही. तेव्हां वडिलाच्या ह्या दौलतीचा अर्धा हिस्सा आम्हास
हिदुशास्त्राप्रमाणे मिळणे रास्त आहे ' १

ह्याप्रमाणे पंधरावीस दिवसपर्यंत व्यंकोजीराजाचे मन वळविण्याचा प्रयत्न
महाराजांनी केला, परंतु तो सगळा व्यर्थ गेला हा त्याचा असा हटाग्रह
पाहून महाराजास राग आला, आणि त्यास कैद करून दौलतीचा अर्धा हिस्सा
बळजबरीने घ्यावा असें एक वेळ त्याच्या मनात आले परंतु त्यांनी पुन असा
पोक्त विचार केला की, ' हे आपले धाकटे बंधु आहेत ह्याशीं असें कठोरपणाचे
वर्तन करणे उचित नव्हे असें करणें आपल्या इष्टतीस शोभणार नाहीं सामो-
पचारानेच हे वठणीस येतात किवा कसें ते पाहावे ' व्यंकोजीराजे आपल्या ह्मणण्या-
प्रमाणे वागण्यास कबूल नाहीत असें पाहून त्यांनी त्यास आपल्या गोटातून
जाण्यास निरोप दिला, व त्याम तंजावरापर्यंत पोचविण्यास हंबीरराव मोहिते,
रुपाजी भोसले, मानसिंग मोरे व आप्पाजी रगनाथ केळकर याम बरोबर दिले,
तजावरास सुखरूप पोचल्यावर व्यंकोजीराजांनी बरोबर आलेल्या लोकांची वस्त्र-

१ मद्राम व मेट जॉर्ज येथील इग्रन व्यापाऱ्याचे ह्या प्रकरणां जे लेख आहेत त्या-
वरून असें रिमते की, महाराजांनीं शहानाराजांच्या तीन चतुर्थाश दालताला हक्क
मागतला व व्यंकोजीला त्या दौलतीचा एकच चतुर्थाश घेऊन स्वस्थ राहावयास
मागितले

२ चडावर व चजावर अशी नावे इतरत्र आढळतात

३ प्रां सरकार ह्मणतात की व्यंकोजीराजे महाराजांची मागणी मान्य करिनात
तेव्हा त्यांनी त्याचा कठोर शब्दांनी निषेध केला, ह्मणून ते रात्री पाच घोडेस्वागसह
तजावरास पळून गेले ही अशा मसलत त्यांना त्याच्या कारभाऱ्यांनी दिली ह्मणून
महाराजांनी त्याम काहीं दिवस कैदेत ठेवून मग त्याला शैलापागोटे देऊन तजा-
वरास रवाना केले सभासद ह्मणतो की, व्यंकोजीराजे महाराजांच्या गोटातून भिऊन
पळून गेले. त्यावरून महाराजांनी दिर्गागरी प्रदर्शित करून ह्मटले की, आम्ही काही
त्यांना अटकेंत ठेवणार नव्हतो आमचा लोकीक दिगर्ता पसरला आहे आमच्या वडि-
लाच्या दौलतीचा हिस्सा राखावा ह्मणून आम्ही त्याच्याकडे तो मागत होतो. तो
त्यांना धावयाचा नाही तर त्याच्यावर आम्ही जुलूम करीत नाही त्यांनी असें पळून
जावयाचें नव्हतें ते अजून लहान आहेत त्यांनी हे मुलासारखें वर्तन केले आहे.
मग त्याच्याबरोबर आलेल्या कारकुनास वगैरे वस्त्रालकार देऊन गौरविले व आपल्या
धन्याकडे जावयास निरोप दिला. जेध्याच्या शकावर्लीत व शेडगावकराच्या बखरीत हि
व्यंकोजी पळून गेल्याचाच उल्लेख आहे.

भूषणें देऊन संभावना केली, व त्यास परत रवाना केलें ह्यानंतर पुन एक वेळ महाराजांनी त्यास आपल्या कारकुनाकडे असा निरोप पाठविला कीं, तंजावर-प्राताचा अर्वा भाग, व दुमरे किल्ले आह्मास आमचा अर्वा भाग ह्मणून यावे एवढ्यानेच आमचें समाधान होईल तुम्ही आम्ही परस्पराशी सलोक्यानें राहावे हे उत्तम. गृहकलह वाढविण्यात उभयताचेहि नुकसान आहे असें केल्याने व्यर्थ कष्ट मात्र भोगावे लागतील पूर्वी कोरवपाडव यास कसे क्लेश सोसावे लागले ते ध्यानी आणा, व व्यर्थ कलह वाढवू नका आजपर्यंत आमचा वाटा तुम्ही खाल्ला तो खाल्ला यापुढं तरी त्याचा अभिलाष धरू नका वाटा काहीं सुटणार नाही तुम्हास तो द्यावा लागेल तुम्ही विचाराने चागून ह्या गोष्टीस ऋबूल व्हाल तर कमीजास्तीचा विचार अवश्य होईल' व्यंकोजीराजाच्या पदरच्या काहीं यवनानी त्यास अशी मसलत दिली कीं, 'शिवाजीराजे वडील बधु खरे परंतु त्यानी तुमचे वनी जे अदिलशहा त्याच्याशी बंड केले आहे त्यानी सरकारचा पुष्कळ मुलूख काबीज केला आहे ह्या त्याच्या बंडखोरपणामुळें तुमच्या वडिलास पुष्कळ दुःख सोसावे लागले होतें. एकदा तर त्याच्या जिवावरचा प्रसंग आला होता तुम्ही नेहमी आपल्या वडिलाच्याच तत्राने वागत राहिला ह्मणून अदिलशहानें त्याच्या पश्चात् त्याची दौलत तुमच्याकडे राहू दिली, नाही तर त्याने ती खालसा केली असती. तेव्हा जी दौलत अदिलशहाच्या निवळ कृपेने कायम राहिली आहे, तिचा हिस्सा ह्या बंडखोरास तुम्ही काय ह्मणून द्यावा ? दुसरे असे कीं, ही केवळ चाकरीबद्दल मिळालेली दौलत आहे तुम्ही अदिलशहाची ताबेदारी करिता ह्मणून तुम्हास ही मिळाली आहे तीत ह्या बंडखोराचा संबंध काय ?' ह्या मसलतीप्रमाणें त्यानी निरोप घेऊन येणारास जबाब दिला आणि असें सांगितले कीं, 'वडिलांच्य' वेळचे हत्तीघोडे, जवाहीर वगैरे जें काहीं असेल त्याचा वाटा मागणें असल्यास रघुनाथपंत कागदोपत्रीं काहीं याद्या असतील त्या समजावितील, व जेवढा ऐवज आमच्या अंगी लावितील तेवढ्याचा हिस्सा द्यावयास आम्ही राजी आहों. रघुनाथपंत वडील आहेत ते उचित दिसेल ते करितील वडिलास वांकडा जबाब द्यावयाचा नव्हता ह्मणून इतके दिवस आम्ही काहीं एक बोललों नाही.' ह्याप्रमाणे निक्षून जबाब देऊन व्यंकोजीराजानी आलेल्या कारकुनास वस्त्राभरणें देऊन रवाना केलें.

असे सांगतात की, ह्या समयी व्यंकोजीराजानी अदिलशहास पत्र पाठवून कळविलें की, ' वडील बंधु दौलतीचा वाटा मागत आहेत. ही दौलत चाकरीची आहे आम्हीं तिचा वाटा त्यास द्यावा की काय ते कळवावे ' त्यावर चादशहाचा अमा जबाब आला की, ' शहाजीराजानी ह्या सरकाराची नेकीने चाकरी केली, झणून डकडून त्यास जाहगिरीबद्दल वंशपरपरेची सनद मिळाली हा मुद्दा ध्यानात आणून शिवाजीराजे हिस्सा मागत आहेत ते हरामखोर झाले तरी त्यास विचारणार आम्ही खबरदार आहो तुम्ही गृहकलह करून सरकारात दुशमनी आणिता याचे कारण काय ? वाटा न द्यावा असे आम्हीं तुम्हाला लिहून कळविलें असता ते आमच्या अमलास खलेल करितील, व विनाकारण त्याची आमची चुरम वाढेल ह्यासाठी ते चाकरीच्या दौलतीचा हक्क मागत असतील तर तो त्यास अवश्य द्यावा ते हल्ली आमच्याशी शत्रुत्वान वागत आहेत ते जर अशी चाकरीची दौलत विभागून घेऊन आमची चाकरी करण्यास तयार होत असतील तर ते ठीकच आहे अशांने त्याचे आमचे मित्रत्व तरी होईल ते वडील असल्यामुळें दौलतीचे मालकच आहेत ' हा असा अदिलशहाकडचा जबाब आला तरी देखील व्यंकोजीच्या पदरच्या मुमलमानानी त्याचे असे कान फुकिले की, 'शिवाजीराजे दंडेलखोर आहेत हजरत त्यास भीत आहेत तुम्ही दौलतीचे मुखत्यार खावद आहा तुम्ही त्याच्याशी लढाई करावयास माघार घेऊ नये हारजीत पाहावी आम्ही जीवत आहों तोपर्यंत तुम्हास वाटा देऊं देणार नाहीं तुम्हास डर तो कसला ? शिवाजीराजेच काय आईचें दूध प्याले आहेत ?'

सदरी निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें व्यंकोजीराजाचा जबाब आल्यामुळें, व ते यवनसरदाराच्या मसलतीनें आपणाशी विरोध करावयास तयार झाले आहेत हे कळल्यामुळें महाराजास फारच सताप आला, आणि त्यानी व्यंकोजीराजाच्या ताब्यातील मुलखावर स्वारी करण्याचा बेत मनात आणिला परंतु त्यांनी पुन असा विचार केला की, त्याच्यावर स्वारी करून त्यास जेर करण्यात पुरुषार्थ तो कोणता ? ते कसे झाले तरी आपले बंधु आहेत वडिलाच्या दौलतीत असा धुमाकूळ उडवून देण्यापेक्षा दुसरे प्रात काबीज करण्यास काय कमी आहेत ? ते सर करून त्यांवर आपली सत्ता बसविल्यानें तेवढा यवनी अमल तरी कमी केलासें होईल असें मनात आणून त्यानी व्यंकोजीराजावर स्वारी करण्याचा बेत रहित केला

व्यंकोजीराजे मेदून गेल्यावर महाराज त्रिवादीहून वेलुरास आले. तेथे आपलें ठाणें बसवून, त्याच्या आसपास असलेले महाराजगड, जगदेवगड, कर्नाटकगड वगैरे आणखी किल्ले त्यांनी काबीज केले नंतर तिकडील घाट चढून ते शहाजीराजास पूर्वी अदिलशहाकडून मिळलेल्या जाहगीरच्या प्रांतात आले. तिकडील कोल्हार, बालापूर, बेगरूळ, शिरटे, वासकोट वगैरे तालुके जे पूर्वी शहाजीराजास जहागिरीदाखल मिळाले होते ते सारे त्यांनी हस्तगत केले ह्या-शिवाय आणखी तिकडील बरेच कोट व किल्ले काबीज करून काहीं चागल्या टेकड्यावर त्यांनी आणखी नवे किल्ले बांधिले, जिकडेतिकडे आपली ठाणीं घातलीं, व तिकडील एकंदर पाळेगाराचा फडशा उडवून चोहोकडे स्वस्थता केली 'ज्यांनी सालाबाद खंडणी देण्याचा करार केला त्यास मात्र त्यांनी त्रास दिला नाही आरणाचा कोट शहाजीराजानी वेदोभास्करनामक एका ब्राह्मणाच्या हवाली केला होना तो अद्यापि त्याच्या मुलाच्याच हातीं होता ह्या त्याच्या मुलांनी शिवाजीमहाराजाला शरण येऊन किल्ल्याच्या चाव्या त्याच्या स्वाधीन केल्या ही त्याची नम्रता पाहून महाराज फार खुष झाले, व तो कोट आणि त्याच्या आसपासचा तीन लक्ष होन उत्पन्नाचा मुलूख त्यांनी त्याच्याकडे लावून देऊन त्याम आपले अकित केले ह्या प्रांताचा बदोबस्त नीट राहावा ह्याणून मानसिंग मोरे व रगनाथ केळकर यास काहीं फौजेनिशी तिकडे ठेवून दिलें नंतर महाराज श्रीरंगपट्टण वगैरे प्रांतातून खंडण्या घेत घेत गदगलक्षेश्वर येथे आले तेथील दोन कोट त्यांनी काबीज केले त्या प्रांताचा अधिकारी खानगाड देसाई हा मिळून पळून गेला त्यामुळे तो प्रांत सहज त्याच्या हाती आला.

ह्या प्रांतात वृद्धचालम नावाचें एक प्राचीन शिवदेवालय होते ह्या उवस्थानाच्या दर्शनास महाराज काहीं लोकानिशी गेले असता तेथे तेव्हेनापटम येथील दच व्यापाऱ्याच्या एका प्रतिनिधीने महाराजाची मुलाखत घेतली. त्यानें रेशमी वस्त्रे, चंदन, लवंगा, मालदिवी नारळ, तरवारीची पाने वगैरे वस्तूचा नजराणा महाराजास दिला तेथून कूच करून महाराज वनिअमवाडी येथे मुक्कामास असतां त्यांनी मद्रास येथील इंग्रज व्यापाऱ्याच्या अध्यक्षतास ता २२

१ प्रो. सरकार इंग्रज व्यापाऱ्याच्या लेखांच्या आधाराने ह्मणतात कीं, महाराजानी व्यंकोजी राजांच्या तजावर प्रांतात स्वारी करण्याचा बेत रहित केला तरी कोलेरून नदाच्या उत्तरभागातील शहाजी राजांच्या जहागिरीचा सगळा प्रांत व किल्ले आणि शेरखानाच्या ताब्यातला सगळा मुलूख काबीज केला.

सप्टेंबर रोजी येणेंप्रमाणें पत्र लिहिलें, “कर्नाटकातल्या कित्येक किल्ल्यांत मला कांहीं इमारती बाधावयाच्या आहेत तरी तोफासाठी मोठे गाडे व सुरगाचें काम ज्याना करिता येते असे लोक तुमच्याजवळ असल्यास ते आमच्याकडे पाठवून द्यावे सुरंग लावून दगडी कोट उडवून देण्याचे कसब ज्याना अवगत आहे अशा लोकाची तर आह्मांस फारच गरज आहे असले वीसपचवीस किंवा निदान दहापाच तरी मनुष्य आमच्याकडे पाठवावे आह्मी त्यास चागलें वेतन ठेऊं व आमच्या किल्ल्यावर ठेवून देऊ ” या पत्राला मदरील इंग्रज व्यापाऱ्याने असा जबाब पाठविला की, “आम्हाला कोणत्याहि पक्षाला मिळून राहता कामा नये, ह्मणून आपली मागणी मान्य करिता येत नाही ” येथून पुढे कूच करून महाराजानी पोर्तोनोवो शहर लुटून आर्काटचा दक्षिणेकडला सगळा प्रांत व उत्तरेकडलाहि काहीं प्रांत हस्तगत केला आक्टोबरच्या तिसऱ्या तारखेला महाराज मद्रासेपासून दोन दिवसाच्या वाटेवर गेले होते असें ह्मणतात

ह्याप्रमाणें महाराज कर्नाटकातील विजापूरकराच्या अमलात सारखा युमाकूळ उडवून देत व खडण्या वसवीत चालले असना, दिल्लीस त्याचा वकील होता, त्याजकडून व हेराकडून अशी पत्रे आली की, औरंगजेबबादशहा मोठ्या फौजेनिशी दक्षिणेत जातीने स्वारी करण्याच्या विचारात आहे, व ह्यासाठी त्याच्या फौजेची दिल्लीस तयारीहि चालली आहे ही बातमी कळताच महाराज कर्नाटकातून स्वदेशी जावयास मोठ्या लगबगीन निघाले त्यानी चढीचा किल्ला व त्याच्या आसपासचा मुख्य सताजीराजाच्या ताब्यात पूर्वी दिला होता, त्याची व इतर नवीन काबीज केलेल्या मुलखाची व्यवस्था व बंदोबस्त नीट राहावा ह्मणून सताजीच्या मदतीस रघुनाथपत व हंबीरराव सेनापति यास काहीं फौजेनिशी मागे ठेविले, व म्हैसूरच्या डोंगरी प्रदेशाच्या रक्षणास रगोनारायण यास काहीं लोकानिशी ठेविलें ह्याप्रमाणे तिकडचा बंदोबस्त लावून महाराज बाकीच्या फौजेसह स्वदेशी यावयास निघाले ह्या मोहिमेत रामेश्वरार्पथतचा सर्व मुख्य काबीज करण्याचा त्याचा बेत होता. पण वर सांगितलेल्या बातमीपत्रामुळें त्यास स्वदेशी येणें प्राप्त होऊन हा सकल्प असिद्ध राहिला.

१ स्वदेशी निघून येताना त्यानी आपल्या मार्गे ठेवलेल्या सरदाराम अमे सांगितले होते की, त्यानी पालिआकोट, मद्रास व मद्राम येथील दच व इंग्रज लोकांच्या ठाण्यावर छापे घालून तीं हस्तगत करावी. फ्रेंचलोक ह्या वेळी पादेचेरी येथे होते, यास मात्र उपद्रव देऊं नये, असें त्यानी त्यास फर्माविलें होते.

ह्या मोहिमेत महाराजानी वीसबावीस लाख होन उत्पन्नाचा मुलूख व शंभर किल्ले काबीज केले असें ह्मणतात त्या वेळच्या मद्रास येथील इंग्रज व्यापाऱ्याचा असा लेख आहे की, ' शिवाजीमहाराजानी ह्या वेळी जिजी व बेलोर ह्या दोन वळकट किल्ल्यांच्या आसपासचा बावीस लाख होन उत्पन्नाचा मुलूख काबीज केला, व त्याच्या बंदोबस्तासाठी पुष्कळ पायदळ व घोडदळ ठेवून दिले. त्यांनी १४ मोठे किल्ले व ७२ मोठ्या मजवूत टेकड्या काबीज केल्या कर्नाटकातील बहुतेक सधन लोकाकडून अपार द्रव्य काढले ज्या ज्या प्रातातून ते जात तेथे कोणते लोक सधन आहेत याची त्यांना चागली बारीक माहिती असे इकडच्या सर्व श्रामत लोकांना पत्रे पाठवून त्यांच्याकडून स्वारीखर्चासाठी ह्मणून कर्जाऊ रकमाची मागणी ते करित किनाऱ्यावरील प्रातातून त्यांनी असे दोन लाख होन काढले खुद्द मद्रासेहून व पालिकत येथून त्यांनी पन्नासपन्नास हजार होन काढले स्पेनदेशात सीझर याने स्वारी केली तशी त्यांनी ह्या मुलखात स्वारी करून फारशा लढाया वगैरे न करिता मुलूख काबीज केला. त्यांनी ह्या प्रातातून सोने, हिरे, रत्ने, पाच वगैरेच्या रूपाने किती द्रव्य नेले याची गणती नाही ह्या प्रकारे त्यांनी आपल्यापुढील स्वराज्यविस्ताराच्या कार्यास लागणारे द्रव्यसामर्थ्य उत्तम संपादिले '

आता उत्तरेस वास्तविक प्रकार असा घडला होता की, खानजहानबहादूर ङजशी महाराजानी तह केला होता तो आंग्रजेबास पसत झाला नाही, व त्या सुभेदाराविषयी त्याच्या मनात पुरा वहीम उत्पन्न झाला दिलेरखानाने बादशहास असें सुचविले की, विजापूरसरकाराचा मुख्य कारभारी अबदुलकरीमखान यास आपल्या पक्षाकडे घेऊन त्या सरकारच्या फौजेच्या मदतीने कुतुबशहाच्या राजधानीवर स्वारी करावी, ह्मणजे शिवाजीमहाराज दक्षिणेतून परत येण्यापूर्वी कुतुबशाही खालसा करिता येईल ही त्याची सूचना बादशहास पसंत वटून त्याप्रमाणे करण्याचा हुकूम त्याने त्यास दिला, व खानजहानबहादूर याम परत बोलाविले

दिलेरखानाचे व अबदुलकरीमखानाचे हे असे सगनमत होण्याचे कारण अर्थात् असें होतें की, शिवाजीमहाराजाचा व कुतुबशहाचा मागे सांगितल्याप्रमाणे स्नेहभाव दृढ झाला याचें मोगलास व विजापूरकरांस फारच वैषम्य वाटलें होतें. मोगल व विजापूरकर एक होऊन त्याची संयुक्त सेना आपल्या राज्यावर येणार आहे असें मादण्णापतास कळताच त्यानेंही आपल्या सैन्याची

कडेकोट तयारी केली पुढे ह्या पक्षाचे तुबल युद्ध होऊन मादण्णाने शत्रुसैन्याचा पुरा मोड करून त्यास मागे हटविले ह्या वेळी विजापूरकरांच्या फौजेची तर भगदी वाताहत होऊन गेली त्याच्या लष्करास अन्नाचा पुरवठा न होऊन लोक पटापट मरू लागले शिपायास मुशाहिरा न मिळाल्यामुळे त्याच्यात फिसाद होऊन ते चाकरी सोडून मन मानेल तिकडे निघून गेले अमलदाराम व बळ्या बळ्या सरदारासहि कोणी जुमानीना दुसरे असें झाले की, अबदुलफरीमखान ह्या धामधुमीच्या ऐन प्रसंगी आजारी पडून लवकरच मरण पावला त्यामुळे तर कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायात नाही अशी अवस्था होऊन गेली तेव्हा दिलेरखानाने विजापूरदरबारची पुन सुव्यवस्था लावून लष्कराची नाराजी नाहीशी करण्याचे मनात आणिले मग त्याने त्या दरबारच्या अमीरउमरावात माजलेली दुफळी मोडून टाकून मसाउदखान ह्या नावाचा एक मोठा धनाढ्य जाहगीरदार होता, त्यास इतरांच्या समतीने अदिलशाहीचा कुलकारभारी नेमले हा मसाउदखान शिद्दीजोहाराचा जावई असून मोठा श्रोमान् होता याने दिलेरखानाशी असा करार केला की, 'आपण अदिलशाही राज्यात उत्तम बंदोबस्त राखून जिकडेतिकडे शातता होईल असें कर तुझ्यास झालेले कर्ज वारू, शिवाजीराजाशी कोणत्याहि प्रकारचा सबंध ठेवणार नाही, व वेदिल झालेल्या लष्कराचा मुशाहिरा वगैरे देऊन ते कायम राहिल असें कर' ह्यातील शेवटली अट मात्र त्याने बरोबर पाळली नाही त्याने आपल्या लष्करातील पुष्कळ घोडे-खारास रजा दिली त्यामुळे हे शिलेदार देशात चोहोकडे हिडून प्रजेस त्रास देऊ लागले मोरोपत पिंगळ्याने अशा बेकार झालेल्या पुष्कळ खारास आपल्या लष्करात नोकरीस ठेविले

हे सगळे वर्तमान महाराजास वेळोवेळा कळतच होते विजापूरकर व मोगल एक होऊन कुतुबशहावर तर चालून गेलेच होते त्याप्रमाणेच ते आपल्या राज्यावरहि हल्ला करितील अशी भीति वाटून ते मोठ्या लगवगीने स्वदेशी यावयास निघाले ते मद्रास प्रांत सोडून म्हैसूर प्रांतात स. १६७७ च्या डिसेंबर महिन्यात आले. या प्रांताचा पूर्व व मध्य भाग त्यांनी काबीज केला. तेथून पुढे कूच करून ते कोपल प्रांतात आले, आणि तेथल्या किल्ल्यास त्यांनी वेढा देऊन तो पधरा दिवसांत सर केला, आणि त्या किल्ल्याच्या आसपासचा सगळा प्रांत व लक्ष्मेश्वराचा कोट ही काबीज करून तेथील पुंडपाळेगारास अकित करून ठेविले. ह्याप्रमाणेच गदग, मालगुड वगैरे ठाणीं त्यांच्या हातीं

आलीं. तेथे आपली सत्ता कायमची बसविण्यासाठी त्यानी जनार्दनपत सुमंत यास थोड्या फौजेनिशीं मागे ठेवून दिलें. येथून पुढें महाराज मजलदरमजल करीत मोठ्या वेगाने चालले असता विजापूरकराचे दोन सरदार हुसेनखान माइणा व लोदीखान हे दहा हजार स्पारानिशी त्याजवर चालून आले. त्या सरदाराशी युद्ध करून त्याचा त्यानी मोड केला तसेंच बावलीखान पठाण चा नावाचा आणखी एक सरदार महाराजांनी काबीज केलेल्या कोल्हापूर, नागळे वगैरे प्रांतात उरवात करित आहे असे कळताच त्याच्यावर निळोजी काटकर^१ याम महाराजांनी णठविले त्याने त्या पठाणास तुरुवानजीक गाठून त्याचा पराभव करून त्याची फाज उधळून लाविली. ह्या लढाईत ज्यानी ज्यानी पराक्रम केला त्यास नावाजून महाराजांनी इनामे दिली, व निळोजी काटकरास भरजरी वस्त्रे, सुवर्णपदक, मोठ्याचा तुरा, कडी, एक हत्ती व दोन घोडे अशी पध्दत दिली येथून पुढे उत्तरम मपगावाकडे महाराज कूच करित असता, बेलवाडीच्या किल्ल्याची मालकीण सावित्रीबाई^२ देसाईण ह्याणन एक विधवा स्त्री होती, तिने महाराजांच्या मेन्याच्या कहिकवाडास उपसर्ग दिला त्यावरून तिच्या किल्ल्यास त्याच्या काही लोकानी वेढा दिला सावित्रीबाईने न उगमगता किंवा सत्तावीस दिवस लढविला शेवटी तिची अन्नसामुग्री व दारू गोळा ही सगळी तेव्हा तिने आपल्या लोकानिशी वेढा घातलेल्या लोकावर नुटून पडून त्याचा बरीच खराबी केली ती त्याच्याशी सगळा दिवस मोठ्या आवेशाने लढली परंतु अखेरीस पराभव पावून ती त्याच्या हाती लागली तिला त्यानी महाराजापाशी आणिले तिने त्याचे मोठे नुकसान करून आणखी सत्तावीस दिवसपर्यंत त्याना दाद न दिल्यामुळे त्याची बरीच फजिती झाली, तरी स्त्रीजानीस शिक्षा करू नये असा त्याचा नियम असल्या कारणाने त्यानी तिला वस्त्रेभूषणे देऊन गारविले आणि दोन गाव इनाम करून देऊन सोडून दिले^३

१ याच उपनांव कोठे व काटे असे इतरत्र आढळने

२ हिचे नाव कोणी मन्वाई व कोणी लालबा असे देतात

३ नागेश्वर-इ-शिवाजी ह्या यवनां वखरीत असे ह्याटले आहे का, महाराजांच्या सखुजी गायकवाड नामक सरदाराने तिला पकडून वार्डेट रीतीने वागविल्यावरून त्याचे दोन्ही डोळे काढून त्याला मानवली गावी कैदेत ठेविले सावित्रीबाईशीं झालेल्या ह्या युद्धप्रसंगामुळे इंग्रज व्यापार्यांचा १६७८ सालच्या फेब्रुवारी महिन्यातला लेख येणे प्रमाणे आहे. "त्यांनी सध्या एका किल्ल्यास वेढा घातला आहे त्याची ह्या किल्ल्यापाशी जशी फजिती उडाली तशी मोगलाशीं व विजापूरकरांशीं पवढ्या

महाराज तोरगलास मुक्काम करून राहिले असता त्याला रघुनाथ-पताकडून एक पत्र आलें. त्यात व्यंकोजीराजानी महाराजाच्या पश्चात् गडबड केल्याची हकीगत होती ती ऐकून महाराजास ह्याच मुक्कामास तळ देऊन राहावें लागलें आता व्यंकोजीराजानी काय गडबड केली ने सागूं. महाराज कर्नाटकातून स्वदेशी यावयास निघाले असें व्यंकोजीराजास कळताच ते तिकडील काहीं मुसलमान सरदाराशी मिलाफ करून त्याच्या साहाय्यानें संताजी भोसले, रघुनाथपंत व हवीरराव सरनोबत याजवर फौजेनिशी चालून आले महाराजाच्या छावणीतून पळून आल्यावर त्यानी मदुरेच्या व द्वैपूरच्या नायकाशीं सगनमत करण्याचा प्रयत्न केला पण मदुरेचा नायक त्यास सामील झाला नाही व्यंकोजीनी ह्या वेळी विजापूरसरकाराचीहि मदत मागितली पण ती त्याना मिळाली नाही तिकडील काहीं पाळेगार व मुसलमान जहागीरदार यानीं मात्र त्यास ह्या वेळी साहाय्य केले व्यंकोजीराजानी ह्या वेळी स्वताचे दहा हजार पायदळ व चार हजार घोडदळ सिद्ध केले असून आणखी मुसलमान सरदार व पाळेगार याचेहि बरेच लोक त्याच्या साहाय्यास आले व्यंकोजीराजे मोठी फौज घेऊन आपणावर हल्ला करावयास येत आहेत असें पाहून रघुनाथपंत, संताजी भोसले व हवीरराव यानीं आपली सेना त्याच्याशी सामना करण्यासाठी तयार करून त्यास बाळगोडापुरानजीक गाठलें रघुनाथपताने त्याच्याशी एकदम सामनान करिता त्याला दोन समजुतीच्या गोष्टी सागून पाहिल्या परंतु ते काही केल्या आपला हेका सोडीनात, व त्याच्या पक्षाकडचे मुसलमान सरदार तर अगदी उतावीळ होऊन हातघाईवर आले तेव्हा अर्थात निरुपाया-स्तव त्याना त्याच्याशी युद्ध करणें प्राप्त झालें त्या युद्धात व्यंकोजीराजाच्या पक्षाचा पुरा मोड झाला ह्या वेळी शहाजीराजाच्या नाटकशाळेचे पुत्र प्रतापजी व लढाया झाल्या त्यात कर्धा झाली नव्हती ज्यानी एवढी राज्य जिंकिली त्याना ह्या देसाईणबाईला इतके दिवम जेर करिता आले नाही ।”

१ रायरीच्या बखरीत अमे आहे की, व्यंकोजीराजे स्वतः फौज घेऊन आले नाहीत, तर त्यानीं आपला दिवाण जगन्नाथपंत व इतर सरदार यास रघुनाथपंत व सरनोबत याजवर पाठविले

२ उल्किज ह्यणतो की, ह्या लढाईत पहिल्यानें संताजी भोसल्याचा मोड झाला व त्याच्या सैन्यानें माघार घेतली तेव्हा त्यास अतिशयित वार्डंट वाटलें. समरभूमीवरून मार्गे हटलेल्या सर्व लोकांस रात्रीच्या वेळी जमा करून त्यानें असें ठरविलें की, अशा रीतीनें पराभव पावून मार्गे पळून जावें त्यापेक्षा पुनः एक वेळ शत्रूवर अक्रमात्

भिवजी हे पाडाव झाले. व्यंकोजीराजे शेदोनशे लोकासह पळत सुटले तेहि महाराजाच्या लोकाच्या हाती सहज लागले असते परतु त्यास धरून पाडाव केले असता आपल्या धन्याचा उपमर्द केला असें होऊन आणखी शिवाजीमहाराजासहि कदाचित् वाईट वाटेल असें मनात येऊन रघुनाथपंताने त्यास जाऊं दिले. ह्या लढाईत व्यंकोजीराजाचे एक हजार घोडे व तीन सरदार त्याच्या हाती लागले, असें झणतात

हे वर्तमान महाराजास कळले तेव्हा त्यानी रघुनाथपतास लिहिले की, 'ते आमचे धाकटे भाऊ आहेत त्यानी पोरवुद्धि केली तरी ते बहुच आहेत त्यांचें रक्षण करणें उचित होय त्यांचे राज्य वुडवू नये' त्याप्रमाणेच व्यंकोजीराजासहि त्यानी एक पत्र लिहिलें, त्यातील आशय येणेप्रमाणें होता, 'तुम्ही तुरकाच्या नादी लागून आमच्या लोकाशी युद्ध केले असें कळलें त्यात तुमची खराबी होऊन प्रतापजीराजे व भिवजीराजे याम आमच्या लोकांनी पकडून कैद केले, व तुमचे पुष्कळ सरदार जखमी झाले, हे ऐकून आमच्या मनास फार वाईट वाटलें. तुम्ही आम्ही भाऊ, तुमचे नुकसान ते आमचें, व तुमचा लौकिक तो आमचा असे आम्ही समजतो तुम्ही असा अविचार करून आपली अपकीर्ति दिगती पसरली, हे काहीं नीट केलें नाहीं हे तुम्ही केले ते आपल्या बुद्धीने केले नाहीं ज्या लोकाच्या मसलतीने ही गोष्ट करण्यास तुम्ही प्रवृत्त झाला त्यास ईश्वरसत्तेने शिक्षा तर झालीच आहे तुमच्या मनात आमच्याविषयी भलताच भाव उत्पन्न झाल्यामुळे ही गोष्ट तुमच्या हातून घडली आहे यवनाची मसलत न ऐकता तुम्हीं आमच्यावर सर्व भार टाकला असता तर त्यात तुमचें हितच झाले असते. आता तुमची अपकीर्ति होऊन भाग देणे प्राप्त होणार आहे वडिलानी मिळविलेली दौलत चाकरीची आहे तेव्हा तिचा वाटा आम्हाला कसा द्यावा असे तुमच्या मनात आलें, हे बरोबर नाहीं तुम्हीं आम्हाला तिचा वाटा दिल्यावर

घाला घालून मारावे किंवा मरावे हे चागले अज्ञाने आपली अपकीर्ति टक्कन स्वामिकार्यी प्राण दित्याचे श्रेय आपणास प्राप्त होईल हे त्याचे मोठ्या दुरुपाचे बोलणे सर्वास पसत होऊन त्याच्या बेतास त्यानी रुकार दिला, आणि दिवसभर लढून ते थकले असताहि शत्रूवर पुन हल्ला करण्यास तयार झाले मग त्यानी थोडीशी विश्रांति घेऊन व्यंकोजीराजाच्या सैन्यावर अकस्मात् घाला घातला हे त्याचे सैन्य ह्या वेळीं विजयानदभरात स्वस्थ विश्रांति घेत पडलें होते. यास्तव महाराजाच्या लोकाचा हा असा अवचित घाला आल्यामुळे त्याची अगदी गाळण झाली, व संताजीच्या लोकांनी त्याचा पार सप्पा उडवून दिला

मग विजापूरसरकार आहे आणि आम्ही आहो. तें तुझ्यास विचारणार नाहीं. असे अमता तुम्ही पोरपणा करित आहा यानंतर तरी वडिलांनी लावून दिलेल्या चालीप्रमाणे वागा. सन्मार्ग सोडूं नका अनीति सोडा विचाराने चाला. दुष्टदुर्मदाचा सहार करून प्रजाजन सुखी करा तुम्ही थोरले महाराजाचे पुत्र असून मोठे कुलीन आहा. असे असता धर्माधर्माचा विचार तुमच्या मनात काहींच येत नाहीं परंतु अशाने तुम्ही कष्टी व्हाल. आजपर्यंत सर्व दौलतीचा तुम्ही एकव्यानीच उपभोग घेतला आता तरी आमचा अर्धा वाटा आम्हास या आमचा भाग आम्हास देऊन तुम्ही सुखाने राहा तुळजापूरच्या भावानीची आम्हावर पूर्ण कृपा असल्यामुळे आम्हास सदोदित विजयच प्राप्त व्हावयाचा, ह ध्यानात ठेवून आमच्याशी युद्धप्रसंग करण्याचे धाडस यवन मसलतगाराच्या नादी लागून करावयाचे नव्हते दुयोधनासारखी बुद्धि वरून विनाकारण आपल्या शर लोकांचा सहार करावयाचा नव्हता तुम्ही आपल्या सेवकांच्या हातून पराभव पावला त्यामुळे तुमचा दुर्लक्षिक मात्र झाला आहे लटाई झाली तीत जो नाश झाला तो आमचाच असे आम्ही समजतो यापुढे तरी असला प्रकार होऊं देऊ नका तुम्ही पुरातन माणसाचा अव्हेर करून नवीन माणसाचा लोभ वरून नका. वडिलांच्या हातची वहिवाटलेली माणसे तुम्ही वडिलाप्रमाणे मानली पाहिजेत. त्याचा अनादर करून मनास वाटेल तसे वागता त्याचे हे फळ तुझ्यास प्राप्त झाले आहे, व यापुढेहि ते भोगावे लागेल रघुनाथवंत आम्हाकडे आले ह्याणून हा बिघाड झाला असे समजू नका भाऊपणामुळे वाटा देणे घेणे आहेच ते कधी चुकावयाचे नाहीं यात दुसऱ्याच्या सांगण्याशिकविण्याचा काहीं सबध नाहीं तुझ्यास तुमच्या बऱ्याचे सांगितले ते तुझ्यास विपरीत वाटले ह्यामुळे ह्या यरास गोष्ट आली जुनी माणसे वडिलांच्या टिकाणी मोजून त्याच्याकडून काम घ्याल तर यश पावाल व तुमची दौलत वाढेल हे ध्यानात पुरे ठेवून काय करणे ते कर अरणी, बेगरूळ, कोल्हार, वासकोट, शिरटे वगैरे तालुके आमच्या हातीं अ आहेत चंदावर सुद्धा आमच्या लोकांच्या स्वाधीन करा, नगद जड-जवाहीर वगैरे जी चीजवस्त वडिलांच्या हातची आहे तिचा अर्धा वाटा आम्हास या तुम्ही आमच्याशी निर्मळपणाने वागल्यास तुंगभद्रेपलीकडे पन्हाळाप्रतातीळ आमच्या ताब्यातला तीन लक्ष होनांचा मुलूख आम्ही तुझ्यास देऊं. हा प्रात नको असल्यास कुतुबशहास सांगून त्याच्याकडून तुझ्यास तेवढ्याच उत्पन्नाचा मुलूख देववूं. उगाच गृहकलह माजवून तुम्ही आम्ही कष्टी व्हावे यात काहीं

करून पादशाही अमलातील किल्लेकोट काबीज केले त्याच्या नित्य लढाया होतात. पण त्यास अपयश असें कोठेच येत नाहीं पादशहाकडून त्याचें पारिपत्य होईना, तेथे आमचा पाड काय ? आम्ही त्याशी लडून फळ काय ? लढाई झाली तीत आमची खराबी मात्र पुष्कळ झाली ' हे ऐकून ती ह्मणाली, 'धोरले महाराज कैलासवासी झाले त्याच्या मागे तेच आपणाम वडील आहेत सोद्याच्या नादाय लागून अपकीर्ति मात्र करून घेतली बंधुत्वात विरोध आणिला आता त्याबद्दल खेद वाटतो पहिल्यानेच विचार करावा तो केला नाहीं दादामाहेब पुण्यश्लोक अवतारी पुरुष आहेत आपण सरळ रीतीने चालल्यास ते आपला अनादर करणार नाहीत आपल्या ह्या अशा वागणुकीमुळे मात्र त्याच्याकडून भीति आहे त्याला ह्मणजे ह्या दौलतीची परवा आहे असें नाहीं त्यानी अशा दौलती किती कमविल्या असतील ! व आपल्यासारखे दौलतदार त्याच्या पदरीं किती तरी असतील आपण त्याच्याशी निरर्थक भाडता आहा त्यास शरण गेला असता तर त्यात काय हानि होनी ? वडील वाटा मागतात तो का देऊ नये ? आपण नवीन दौलत तर नाहीं ना मिळविली ? आपली कमाई तर ते नाही ना मागत ? त्याजकडून अमर्यादा ती काय झाली ? आपल्या स्नेहात त्यानी अतर केले नसता त्याच्याशी आपण विरोध करून विनाकारण कलह माजविला, तो कशाला ? रघुनाथपत वडिलाच्या वेळचे विश्वासू चाकर, ते आपणास वडिलाचे ठिकाणी असें असता त्यास नाराज केले. ते सर्व व्यवस्था नीट राखते, व आपणास सुखाने व समाधानाने राहता आले असते. आपण लुच्याच्या नादास लागून विनाकारण हुर्मत गमाविली आता तरी सर्वे विरोध एकीकडे ठेवून रघुनाथपतास शरण जावे, आणि ते सागतील तसें वागावे, ह्मणजे आपणास ते काढीइतके सकट पडू देणार नाहीत. आपण ह्या वेळी नसता अभिमान धरून भलत्याच रीतीने वागल तर नाहक फजिती मात्र होईल रघुनाथपंताची व आपली बाचाबाची झाली असत्यामुळे त्याच्याकडे जाण्यास दिक्कत वाटत असेल तर खुद्द दादासाहेबास शरण जावे त्याशीं अजून तरी लीनतेनें वागल्यास ते आपला अवश्य सभाळ करितील हें सर्वांपरी चागलें. त्यास शरण गेल्याशिवाय परिणाम नाही '

दीपाबाईंचा हा सल्ला व्यक्तीजीराजास पसंत वाटून त्यानी महाराजाशीं समेट करण्याचा निश्चय केला, व तहाचीं कलमें ठरविण्यासाठीं रघुनाथपंतास आपल्या भेटीस बोलाविलें रघुनाथपंतानें त्यास असा जबाब पाठविला कीं, 'ह्या प्रकरणीं

महाराजांची आज्ञा होईल तसे आज्ञास वर्तन करणें आहे यास्तव त्याची परवानगी मिळाल्यावाचून मला तुमच्या भेटीस येववत नाहीं.' मग महाराजाची आज्ञा घेऊन तो व्यंकोजीगजाकडे जावयास सिद्ध झाला, आणि त्याचे त्यास असे कळविलें कीं, 'आम्ही शिवाजीमहाराजाचे सेवक व तुम्ही त्याचे धाकटे बंधु, यास्तव तुमची आमची भेट होणे ती बरोबरीच्याहून अधिक नात्याने व्हावी ' ही अष्ट व्यंकोजीराजानी मान्य केली मग भेटीचें स्थल नेमून तेथे डेरे दिले, आणि दोहोकडून दोघे हत्तीवर बसून डेऱ्यानजीक आले ' व्यंकोजीराजे अबारीतून खाली उतरल्यावर रघुनाथपंत उतरला ते एकमेकांचा हात धरून डेऱ्यात गेले तेथे दोन मसनदी करविल्या होत्या, त्यापाशी दोघे बरोबरीने गेल्यावर रघुनाथपंत हात सोडून एकीकडे उभा राहिला आणि ह्मणाला 'ह्या मसनदीचे आद्वी चाकर, हीजवर बसण्यास आपणच योग्य आहा ' असें म्हणून त्यास मसनदीवर बसवून मुजरा करून तो स्वतः पूर्वमर्यादेप्रमाणें दूर बसला आणि बोलला कीं, जसे शिवाजीमहाराज तसेच तुम्ही मला आज्ञा तुमच्याकडून निघून जाताना मीं छटलें होते कीं, मी तुमच्या अर्धासनीं बसण्यास योग्य असा चाकर आहे हे तुमच्या प्रत्ययास आणून द्यावे ह्मणून एवढे करावे लागलें वरकड चाकराप्रमाणे मी नव्हे, ह्मणूनच शिवाजीमहाराजानी आज्ञा अंगीकार केला आहे तसाच तुम्हीहि करावा तुमच्या हिता-विरुद्ध प्राणहि गेल्या वागूं नये हा आज्ञा सकल्प आहे. पण स्वामी वाकडे चालले असता त्यास योग्य विचार सांगण्यास मी चुकणार नाहीं खराज्य व स्वसत्ता वाढविण्याविषयी मी ह्मणस वारंवार विनति करित गेलो परंतु शुद्ध माणसाचे ऐकून तुम्हीं आज्ञा उपमर्द केला. ह्मणून मी शिवाजीमहाराजाकडे जाऊन कर्नाटकात राज्य साधण्यासारखे आहे असें त्यास सुचविलें ते महाराजाकामी असून स्वसत्ता व स्वधर्म याची सस्थापना करण्यास व दुष्ट म्लेंच्छांचा संहार करण्यास प्रवृत्त झाले असल्याकारणानें त्याला माझी सूचना पसंत होऊन ते इतके दूर कर्नाटकात आले, व इकडे त्यानीं तीनचार कोटींचें नवें राज्य

१ ही भेट चदावरासच झाली असें शिवादिग्विजयकार ह्मणतो रघुनाथपतास व्यंकोजीराजे व दीपाबाई यांनी फारच आग्रह केल्यामुळे तो महाराजाच्या हुकमाची वाट न पाहता चदावराम गेला, व त्यास पहिल्याने ष्काती नेऊन उभयतानीं त्याचे चरण धरून 'शिरसुरी तुझाजवळ, तारा कीं मारा' असे ह्मटले ही अशी त्यांची नम्रता व अनुताप पाहून रघुनाथपतानें त्याच्याशी तह केला

सपादन केले तरी तुमच्या ठायीं त्याचा लेभ बहुत आहे त्याची तुमच्यावर फारच ममता आहे. आढ्यासहि त्याची अशाच भाश्याचीं पत्रे आलीं आहेत या नंतर तुम्हीं त्याच्याशी स्वच्छपणें वर्तावे जसा लक्ष्मण रामचंद्राच्या आहेत सदैव वागला तसे तुम्हीं त्याच्याशीं वागावे हाच तुमचा धर्म आहे. असें कराल तरच तुमचा उत्कर्ष होईल कोणताहि कठीण प्रसंग आला असता मला आज्ञा करित जावी, ह्मणजे मी सेनेसह येऊन तुम्हास लागेल तें साहाय्य करीन शिवाजीमहाराजाप्रमाणें काहींतरी पराक्रम तुमच्या हातून व्हावा व तुमची कीर्ति वाढावी हीच माझी इच्छा आहे' ह्याप्रमाणे अनेक प्रकारी व्यकोजीराजास बोध करून रघुनाथपताने त्याच्याकडून असा करार-करून घेतला की, 'त्यानी वडिलांच्या जाहगिरीचे अंधं उत्पन्न शिवाजीमहाराजास दरसाल देत जावे, वडिलार्जित जडजवाहिराचा अर्धा ऐवज त्यास द्यावा, व काहीं रोख पैसा खारीखर्चासाठी ह्मणून द्यावा.' ह्या अटी व्यकोजीराजांनीं कबूल केल्यावर महाराजानी तजावरप्रात त्याच्याकडेच राहू देऊन आणखी जाहगिरीचे जे दुसरे तालुके जप्त केले होते तेहि सोडून दिले'

रघुनाथपताकडून ह्या सबधाचे कागद महाराजांच्या हातीं गेल्यावर त्यानी त्यास जबाब लिहिला त्यातील मतलब येणेप्रमाणे आहे 'चिरजीव राजश्री व्यकोजीराजे यास मौभाग्यवती दीपाबाईनी भ्यानावर आणून तुम्हास नेऊन तह ठरविला हे ठीक झाले चिरजिवास आझी समक्ष सागत होतो ते त्यानी मनास आणिलें नाहीं त्या वेळीं त्यास धुंदी होती ज्याच्या फुसलावणीवरून त्यानीं आमचें बोलणें तुच्छ मानिलें होते, त्याचा कावा आता त्यास स्पष्ट दिसून झाला, व त्याची नजर खुली झाली हे ठीक झालें ते स्थितीवर येऊन तुमच्याकडे बोलले आहेत त्याप्रमाणें वागण्याचा दृढ निश्चय त्याच्याकडून करून घ्या. तुमची मर्जा असल्यास चिरजिवाच्या सस्थानाचा बंदोबस्त ठेवण्यासाठीं तुम्ही तिकडे राहा आमच्या चदी वगैरे प्राताचे काम जनार्दन पंडितांकडे सोंपवावें व कमीजास्त कामाची चौकशी तुम्ही वेळोवेळां ठेवून नीट बंदोबस्त राखावा चिरजिवांजवळ तुम्ही राहिला तर तेथील बंदोबस्त पुढील प्रमाणें राखून आम्हास वरचेवर तिकडील हकीगत कळवीत जा बंदोबस्ताच्या कलमाचा बितपशील -

१ ह्या वेळी व्यकोजीराजानी कोल्हार, बाळापूर, महाराजगड, जगदेवगड व कर्नाटकगड हे किले महाराजांच्या स्वाधीन केले असें रायरीच्या बखरीत द्खलें आहे ही ठिकाणे महाराजानी अगोदरच काबाज केली होती हे माग सांगितलेंच आहे.

१ सोयरे व मानकरी याचा योग्य बंदोबस्त करावा त्यांचा अपमान होऊं न यावा त्याचा आदरमान करीत जावा त्यास खासगी कामे सागून राबवूं नये.

२ दरखदार व कामदार याच्या इतल्ल्याशिवाय कोणतेहि कामकाज होऊ न यावे. बरीवाईट सल्ला त्यास विचारीत जावे इतबारी लोक असतील त्यासच कामगिऱ्या सागाव्या दरखदारमडळीशी बखेडा करू नये त्याच्या योग्यते-प्रमाणे त्यास बडत्या देऊन वागवून घ्यावे

३ शागीर्दपेशामडळी चागली कुलीन, इमानी, इतबारी अशी पाहून जामीन घेऊन जवळ बाळगावी व कृपेत ठेवावी. सर्व ठिकाणची बातमी राखावी परंतु हे अमक्याचे ऐकतात असें कोणास वाटूं न यावे सर्वास जरबेत वागवावे.

४ आसपासचे सस्थानिक आपले मित्र असोत किवा शत्रु असोत, त्याच्या-कडे आपले वकील व बातमीदार ठेवून, कोणास कळूं न देता, सर्व ठिकाणची बातमी वरचेवर आपणास कळेल अशी तजवीज ठेवावी

५ पागा, शिलेदार व पथके याचे काम नित्य पाहून तीं सुस्थितीत ठेवावीं घोडी व माणसें नेहमीं हुशार राखावीं शिलेदार असतील त्याचे घोडे खरेदी करून पागेस लावावे व त्यास आपल्या पागेत नोकरीस ठेवावे लष्कराच्या चाकरीचा राबता नित्य ठेवावा ह्मणजे ते सर्वदा हुशार राहते, नाहीतर गाफिली वाहून परचक्र आलें असता नाश होतो यास्तव पागा व तोफखाना सर्वदा तयारीत ठेवावा

६ दुष्ट, दुरात्मे, हिदुद्वेषे, चोरटे, चहाड, सोदे, फितवेखोर, दरवडेखोर, मद्यपी इत्यादिकास आपल्या राज्यात थारा देऊ नये. त्यांना राहूं दिलेंच तर त्याच्याकडून जामीन किवा दंड घ्यावा त्याच्याकडून प्रजेस पीडा न होण्या-विषयी खबरदारी घ्यावी त्यांचा पक्का बंदोबस्त राखावा गाफिली करूं नये

७ लहानथोराशी केलेले हद्दनामे, तहनामे इत्यादिकासंबंधानें तटे उपस्थित होऊ न यावे गोरगरीब व अनाथ असतील त्यांचा योग्य परामर्श घ्यावा व त्यास यथोचित साहाय्य करावें. त्यास कोणी विनाकारण नाडतील किंवा त्रास देतील तर त्या संबंधाचा बंदोबस्त वेळच्या वेळीं लावावा

८ धर्मादाय, देवस्थानाच्या नेमणुका, अग्राहार वगैरे चालत आले असतील तसेच पुढें चालू ठेवावे. त्याचा उच्छेद होऊं न यावा. त्यांचा योग्य बंदोबस्त ठेवावा.

९ देणेंघेणें किंवा भाऊबंधकी यांच्यासंबंधाने उद्भवणारे तटे व बखेडे याची निवड करण्यासाठी लायक पंचाची नेमणूक जेव्हाची तेव्हा करावी प्रजेस योग्य न्याय मिळेल असें करावे लाच न घेता इनसाफ मिळेल अशी तजवीज ठेवावी सरकार गोरगरिबाचे अभिमानी मायबाप आहे असें समजून कोणाच्याहि कवडीस न शिवता न्यायमनसोबा करावा

१० कोणास अभय देऊन त्याचे रक्षण करण्याचे वचन दिल्यावर मग पुनः त्याशीं निष्कारण दंडेली करावी, असा नीच प्रकार आमच्या कुळात झाला नाही व यापुढें होऊं नये

११ किष्ठा अरणी हा महाल वेदोभास्कर यास थोरले महाराजानी दिला आहे त्याचे हल्ली आठ पुत्र हयात आहेत त्याच्याकडे तो कायम राखावा ते सरकारचाकरीवर हजर राहिल्यास उत्तम, न राहिले तर त्याबद्दल त्याच्या महालास उपद्रव देऊ नये

१२ विजापूरकराकडून काहीं सनदी अमल आहे त्याप्रमाणेच दौलनाबाद कराकडून वडील इकडे आले तेव्हा काहीं अमल तहात मिळाला त्याशिवाय त्यांनी कित्येक पाळेगार कावूंत आणून खारा अमल केला ह्या सर्व मुलखाचा हिशोब जमेंत बरोबर लागलेला नाही, तो नीट लावावा तशीच थोरले महाराजाच्या वेळेपासून ह्या अमलाबद्दल विजापूरकराची पाच हजार फौजेनिशी चाकरी करावी लागन आहे. हे चाकरीचे कलम आझीं त्या सरकाराशी तह केला त्यात काहून टाकून असें ठरविलें आहे की, आझी त्यास प्रसगोपात्त मदत करूं हा करार तीर्थरूप जिवंत असता झाला आहे तेव्हा अर्थात् ही चाकरी तुझ्यास इत पर करण्याचे कारण नाही ह्या चाकरीच्या एवजी त्यास प्रसगविशेषी मदत करणें पडेल ती तुझीं आपल्या फौजेनिशी करावी ती न केल्यास त्याचा जाब तुझ्यांस विचारूं. ही मदत आझ्यास देणें प्राप्त झालें असता स्वारीखर्च तुझ्यास द्यावा लागेल

१३ वरघाटीं हिंण्णी, बेरडी, देऊळगाव वगैरे गांवाच्या पाटीलक्या, देश-मुख्या वगैरे वडिलोपार्जित वतने आहेत. त्याविषयीं तुझीं बोलूं नये. तीं वतनें आझी वहिवाद्दं

१४ प्रसंगविशेषी इकडील एकादा माणूस तिकडे गेला किंवा तिकडील इकडे आला तर परस्परानीं त्याचा योग्य परामर्श किंवा चौकशी ठेवावी. कोणाची छ. पि. ३०

काहीं समजूत करणें असल्यास किवा खुलासा घेणे असल्यास तो घेऊन जिकडला माणूस तिकडे रवाना करावा त्याविषयी हरकत करूं नये

१५ आम्हीं सोडविलेल्या प्रातापकी, बेगळूळ, बामकोट, सिलेकोट अशा तीन महालाचे उत्पन्न आज तीन लाख वराडे आहे. चागली जमावदी केल्यास याचें उत्पन्न पाच लाखापर्यंत होईल हे महाल आम्ही आमच्या तर्फे चिरजीव मामाभयवती वीगावडे हिला चोळीवागडीसाठी दिले आहेत ह्या प्रातावर व्यंकोजीराजानी किवा त्याच्या वंशजानी हक्क सांगू नये किवा त्याचें उत्पन्न घेऊ नये मुळींनी परंपरेनें आपल्या खासगी खर्चामे हे उत्पन्न ठेवावें ह्या प्राताचा दोवस्त मात्र तुम्हीं राखावा

१६ चंदीप्राताजवळ आम्हीं जो प्रात सोडविला आहे त्यापैकी सात लाख होनाचे महाल चिरजीव राजश्री व्यंकोजीराजे याम द्रवभाताकरिता इनाम दिले आहेत ते त्याच्या वशात परंपरेने चालावे ह्या महालाची यादी करून तुम्हीं आमच्याकडे पाठवावी द्वाणजे त्यास मजुरी देऊ व सनदा पाठवू

१७ तुम्हां (रघुनाथपत) पिटीजाद इतबारी सेवक तुमचें कुटुंब थोर व सत्पात्र हे जाणून तजावरप्रातापैकी एक लाख वराडे उत्पन्नाचे गाव तुम्हांस तोडून द्यावयाचे आहेत त्याची यादी इकडे पाठवावी द्वाणजे सनदा पाठवून देऊ ह्या गावाचें उत्पन्न तुम्हांस वशपरंपरेने भोगत जाईल

१८ तुमच्या सस्थानातला कोणी चोर वगैरे गुन्हेगार आमच्या राज्यात आला किवा आमच्याकडचा तुमच्या सस्थानांत गेला तर तो परस्परांनी परस्परांच्या स्वाधीन करावा, अनमान करू नये

१९ थोरले महाराजाच्या छत्रीकडे चौघडा वगैरेची दरमहाची नेमणूक तुम्हीं करावी तिकडे घोडे, हत्ती, कारकून, शिपाई, प्यादे इत्यादिकाची नेमणूक नेहमीं असावी. ह्याविषयीं ढिलाई करूं नये

ह्या एकुणीस कलमबंदरहुकूम वागण्याविषयीं चिरंजिवाची मान्यता असल्याबद्दल त्याचें पत्र घेऊन आमच्याकडे रवाना करावें म्हणजे आम्हांस मोठे समाधान वाटेल ”

ह्याप्रमाणे आलेलें कलमबंदी पत्र रघुनाथपंतानें व्यंकोजीराजास वाचून दाखविलें. ह्याशिवाय आणखी महाराजांनीं व्यंकोजीराजांसहि एक स्वतंत्र पत्र पाठवून त्यांचें आश्वासन केले. मग रघुनाथपंतानें व्यंकोजींच्या जाहगिरीची व्यवस्था ठेवून आणखी महाराजांनीं नवीन संपादन केलेल्या प्रातावरदि देखरेख ठेवावी

असें ठरलें हा असा व्यक्रोजीराजाशीं सलोखा करून व कर्नाटकात मिळविलेला प्रात निर्वेध झाला असें पाहून महाराज तोरगलाहून पुढे कूच करून गेले, व हवीरराव सरनोबत यास सेनेसह स्वदेशी निघून येण्याचा हुकूम त्यानी पाठविला

तिकडे निबाळकर व घाटगे हे पन्हाळ्याप्रातात झिरून तो उभयन् करून कऱ्हाडा-पर्यंत प्रात लुटीत गेले ह वर्तमान महाराजास तोरगळ मुक्कामी कळले तेव्हा त्यानी निळाजी काटकर याच्या बरोबर काहीं लोक देऊन त्यास त्या सरदारावर पाठविले त्याने त्यास कुर्ला येथे गाठून त्याचा अगदी धुव्वा उडवून दिला, व त्याच्याकडची बहुतेक लूट परत हस्तगत केली ही लूट आपल्या प्रजेची अमून ज्याची त्यास मिळावी हे योग्य होय असे मनात आणून, महाराजांनी नीट चौकशी करून ज्याचा जो माल होता तो त्यास मिळावा अशी तजवीज केली, आपण त्या ऐवजातील एका तनसडीसहि शिवले नाहीत

महाराजांनी कोपलप्रात काबीज करून त्यावर जनार्दनपंत यास टेवले हांते. त्याच्यावर विजापूरकराच्या फौजेचा हल्ला होण्याचा रंग आहे असें कळताच त्यानी त्याच्या मदतीस काहीं लोक रवाना केले व स्वतः थोड्या लोकानिशी रायगडावर येऊन दाखल झाले (मार्च स १६७८)

कर्नाटकातून स्वदेशीं येत असता महाराजांनी विजापूरचा किल्ला हस्तगत करून शिकदर अदिलशहा याचा कारभार आपण पाहण्याचा घाट घातला होता. बहिलोलाखान मृत्यु पावल्यावर जमशीदखान नावाच्या सरदाराने अदिलशहाचा कारभार चालविला होता परंतु त्याला पुष्कळ विरोधी झाले असून त्याच्यापुढे त्याचा निभाव लागणें कठीण झालें, तेव्हा त्यानें शिवाजीमहाराजाशीं असें बोलणे लाविले कीं, “ तुम्ही मला सहा लक्ष दोन बाल तर विजापूरचा किल्ला तुमच्या स्वाधीन करितों आणि अदिलशहाचा सगळा कारभार तुमच्या हातीं देतो ” हे बोलणें त्यास मान्य होऊन त्यानीं आपल्या स्वारीचा रोख विजापुराकडे फिरविला. पण त्याना लौकरच असें कळलें कीं, ह्या जमशीदखानास मसाउदखानाने दग्यानें कैद करून सगळा कारभार आपल्या हातीं घेतला. तेव्हां अर्थात् त्याची निराशा होऊन ते तिकडून माघारीं फिरून पन्हाळ्याकडे गेले.^२

१ हा प्रात मोरोपतानें तेथला सुभेदार कासीमखान याला कांहीं लोच देऊन घेतला होता, असें प्रो. सरकार ह्मणतात.

२ ह्या कारस्थानाचा उल्लेख राजापूर येथील इज्ज व्यापार्यांनीं आपल्या लेखांत केला आहे.

महाराजाच्या हुकूमप्रमाणे हंबीरराव स्वदेशी यावयास निघाला हें वर सांगितलेंच आहे तो जवळ आला असें ऐकून जनार्दनपंताने त्याच्या मदतीने विजापूरकराच्या सैन्यावर हल्ला करण्याचा बेत केला, व हंबीरराव त्या गोष्टीस मान्य झाल्यावर त्यानी आपल्या फौजेनिशीं तुगभद्रा व कृष्णा ह्या नद्याच्या मधल्या प्रदेशात शत्रूच्या सैन्यास गाठिलें, व त्याचा पराभव करून त्यास अष्ट दिशास उधळून लाविलें त्याचे पाचशे घोडे, पाच हत्ती व एक मोठा सरदार एवढे त्यानी पाडाव केले, व तिकडील सगळ्या प्रात पादाक्रात करून तेथे आपला अमल बसविला कोपल व बेलवाडी ह्या प्रातातील देशमुख विजापूरसरकारास वसूल देत नसून आपणच सगळ्या प्रात बळकावून पुड होऊन बसले होते त्या सगळ्यास जनार्दनपताने जेरीस आणून त्याच्याकडून शिवाजीमहाराजाचा ताबा कबूल करविला हे जे प्रात त्यानी काबीज केले त्याचे महत्त्व मोठे होतें कोपल तर दक्षिणेचे केंवळ नाके असून म्हैसुराकडील जो प्रात महाराजाच्या सत्तेखाली आला होता त्याच्यामध्ये व पन्हाळाप्रातामध्ये जो प्रदेश होता त्याचें हें मध्यवर्ती ठाणे होते यास्तव व तुगभद्रानदीच्या अलीकडील व काहीं पलीकडील प्रात ताव्यात आल्यामुळें तेवढी महाराजाची सत्ता अखड झाली हे जे विजापूरकराचे प्रात काबीज केले ते परत घेण्याचा प्रयत्न त्याच्याकडून यानंतर झाला नाहीं कारण त्याचें घोडदळ बहुतेक खलास झाले असून मोगलाशी व कुतुबशहागी लढाया करकरीन त्याची बहुतेक हलाकी झाली होती तशात आणखी लवकरच पावसाळी सुरू होऊन नयानाल्यास पर आल्यामुळे तिकडे फौज पाठविण्याची सोय उरली नव्हती ही एवढी फुरसद जनार्दनपंतास व रघुनाथपंतास मिळाल्यावरून त्यानी तिकडील एकंदर बदोबस्त उत्तम करून ठेविला

हंबीरराव जनार्दनपंतास मदत करून निर्भय केल्यावर पुन स्वदेशाकडे यावयास निघाला त्याला वाटेत देऊरचा किल्ला लागला त्यावर त्यानें हल्ला केला हें वर्तमान विजापूरकरास कळल्यावर त्यानी हुसेनखाननामक सरदारास दहा हजार लोकानिशीं त्याच्यावर पाठविलें त्याचा हंबीररावानें मोड करून त्यास पाडाव केलें,^१ व हा किल्ला सर केला त्यावरून त्याच्यावर लोदीखानास पाठ-

^१ हा हुसेनखान मोठा शूर पुरुष होता. तो वर सांगितलेल्या तुगभद्रा व कृष्णा ह्या नद्यांच्या मधल्या प्रातावर सुभेदार होता त्याला हंबीररावानें तिकडून ह्यांकून दिल्यावर तो विजापुरास पळाला असावा, आणि तेथून तो सैन्य घेऊन हंबीररावाशी

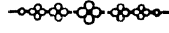
विलें, त्याचाहि पराभव करून हबीररावानें त्यास कैद केले. त्याप्रमाणेंच त्यानें गोडल व बहादूरबदा हे किल्ले छापा घालून हस्तगत केले. हीं अशीं शत्रूचीं वाटेंत लागलीं तेवढीं ठाणीं सर करीत करीत हंबीरराव महाराजाकडे येऊन दाखल झाला. त्याच्या ह्या उत्कृष्ट कामगिरीबद्दल महाराजानी त्याचें पुष्कळ गौरव करून त्यास मोठे इनाम दिलें त्याच्या बरोबर वनाजी जाधव व बयाजी घोरपडे हे ह्या मोहिमेंत होते त्यानीहि उत्तम पराक्रम केल्यावरून महाराजानी त्याची वाखाणणी करून त्यास इनाम व बढत्या दिल्या त्याप्रमाणेंच कर्नाटकाच्या मोहिमेंत ज्यानी ज्यानी चागल्या कामगिऱ्या केल्या त्यास त्यानी त्याच्या योग्यतेप्रमाणे पारितोषिकें देऊन सतुष्ट केले ह्या मोहिमेंस निघाल्यापासून अठरा महिन्यानी महाराज स्वदेशी परत आले

पुढें काहीं दिवसांनी रघुनाथपताकडून महाराजास असें पत्र आलें की, 'व्यंकोजीराजाची उदासवृत्ति झाली आहे ते नेत्र झाकून वसताना, कोणाशीं बोलत नाहीत, खाण्यापिण्याकडेहि दुर्लक्ष करितात, सदैव एकाती बसून काय करितात ते कळत नाही, आम्ही जत्रळ गेलो द्वाणजे काहीं वोलले तर बोलतात, ब्राह्मणांनी जे काहीं मागावे ते त्यास बेलाशक देतात ही त्याची वृत्ति वर्षसहा महिन्यानी पालटेल द्वाणून वाट पाहिली पण काहीं नाही ती आहे तशीच आहे यास्तव केवळ निरुपायान्तव ती आपणास कळविली आहे कळविली नाही असा आपणाकडून दोष न यावा तरी आपणास जे कर्तव्य असेल ते करावे " हे वर्तमान ऐकून महाराजानी व्यंकोजीराजास येंप्रमाणे पत्र लिहिलें " रघुनाथपंत तुमची भेट घेऊन आले त्यानी तुझ्याकडील मजकूर लिहून कळविला तो वाचून मनास फार वाईट वाटले कारण महाराजाच्या पोटी तुझी आम्ही उभयता बंधु एकमेकांस आधार असून तुझी उदास होऊन बसला आहा हे ऐकून मनास खेद होतो उदास होऊन बसण्यासांगखे सकट तरी तुझ्यावर काय आलें आहे ते कळवाल तर त्याचें निवारण करिता येईल आम्हास कोणतीहि गोष्ट कळविण्यास तुझी शंका धरूं नये तुमचा जो काहीं मनोरथ असेल तो तत्काळ पूर्ण होईल. आमच्याकडून तुझ्यास सतोष होईल

पुन सामना करावयास आला अमावा ह्याला हबीररावानें पाडाव करून महाराजा-पुढे नेल्यावर त्यानी त्याचा आदरमान करून त्यास मोडून दिलें. ही अशी वेअर् झाल्यामुळें तो पराकाष्ठेचा खिन्न झाला आणि त्यानें विष प्राशन करून देहत्याग केला प्रो. सरकार, पृ. ४०६.

असें करग्यास मुळींच आळस व्हावयाचा नाहीं, ही खात्रा ठेवा तुमच्या मनास अशी विकृति का झाली ते अवश्य कळवा तिचे परिमार्जन करिता येईल इत पर उदासीनपणानें वागू नका, वागला असता जवळ आणून टेवावे लागेल. मग इकडून तुमचे जाणें घडणार नाहीं ह मनात वागवून सरळ रीतीनें बागा रघुनाथगताची सल्ला नेहमी ऐकत जा यातच तुमचे हित आहे पुढे तुमची मर्जी ' हे असें पत्र त्यास पोच यावर ते शुद्धीवर येऊन नीट वागू लागले

भाग सत्ताविसावा.

मोगलांशीं शेवटले युद्धप्रसंग.

१६७८-१६८०.

कर्नाटकातील मोहीम फत्ते करून व तिकडील पुष्कळ मुलखावर आपण ताबा बसवून शिवाजीमहाराज विजयी होऊन सन्देशी आले, ही खबर औरंगजेबास कळली तेव्हा त्यास अतिशयित वाटेट वाटले वहादृग्गनानास द्रव्याचे आमिष दाखवून व मोगलबादशहास गडणी देण्याचे कत्रूल करून त्यानी स्वराज्यास त्याच्याकडून उपद्रव न लागे असे केले होते ह्या सलोख्याचे औरंगजेबास पहिल्याने फारसे काहीं वाटले नव्हते हा असा सरोखा होणे त्या समयी त्यास सोडचेहि वाटले होते याचे कारण अर्थात् असे होते की, तो उत्तरेस पठानाशी लढण्यात गुंतला होता, त्यामुळे त्याला दक्षिणेतील सुमेदारास कुमक पाठविण्यास सवड नव्हती पुढ त्यास हा तह नापसंत होऊन त्याने बहादूरखानाम दोष दिला खरा, परंतु महाराजाच्या मुलखावर त्याला गदी करावयाम न सागता दिलेरखानाच्या सूचनेवरून त्याने कुतुबशाहाशी युद्ध करण्यास त्यास परवानगी दिली परंतु त्यात त्याला यश आले नाही एवढे मात्र झाले की, त्याचा पुष्कळ फाज ह्या धामधुमीत खलास झाली त्यामुळे मोगलास महाराजाच्या मुलखात गडबड करण्यास त्राण उरले नाही ह्या वेळी औरंगजेबाचा असा हिशोब होता की, कर्नाटकासारख्या विकट, अनोळखी व दूरच्या प्रांतात स्वारी करून शिवाजीमहाराजाचे सैन्यवळ पुष्कळ कमी होऊन ते बरेच दुर्बल झाले झणजे त्याला जिकण्यास फारसे आयास पडणार नाहीत परंतु हा त्याचा अजमास अगदी चुकला त्यानी ह्या स्वारीत कर्नाटकातल्या बऱ्याच मुलखावर कायमची सत्ता बसवून विजापूरकराचा तिकडील अमल पुष्कळ कमी केला, व तिकडूनहि त्या सरकारच्या मुलखावर चढाई करण्याचा मार्ग सुगम करून ठेविला. हे पाहून औरंगजेबास असे वाटू लागले की, 'आता शिवाजीमहाराज विजापूरसरकारच्या उरलेल्या मुलखावर चोर्होकडून गदी करून

अदिलशाही बुडवून टाकतील व आपला अमल थेट रामेश्वरापर्यंत बसवितील; आणि आपला बेत जो दक्षिणेंतील दोन्ही मुसलमानी शाह्या बुडवून दक्षिण समुद्रापर्यंत एरुछत्री सत्ता करण्याचा तो आता निष्फळ होतो ' ह्याणूनच त्यानें दिलेरखानाच्या सूचनेवरून शिवाजीमहाराज कर्नाटकातून परत येण्यापूर्वी अदिलशाही बुडविण्याचा विचार मनात आणिला होता परंतु त्यात त्यास यश आलें नाहीं मग त्यानें वहादूरखानास दक्षिणच्या सुभेदारीवरून दूर करून आपला पुत्र मोअझिम यास पुन ह्या सुभ्यावर पाठविलें

मागल्या भागात नागितल्याप्रमाणें मसाऊदखानाच्या हातीं विजापूरकराचा कारभार येऊन त्याची दिलेरखानाने तह केल्यावर मोरोपंताने आपल्या प्रत्येक ठाण्याची व्यवस्था स्वतः जातीन जाऊन पाहून सर्व वंदोबस्त नीट ठेविला, व जिकडेतिक्डे आस्ता लोकाची जय्यत तयारी केली मोगल व विजापूरकर एक होऊन आपल्या मुलखावर लवकरच स्वारी करितील अशी त्याला भीति द्योती ह्या वेळी कोकणात शिद्दीनेहि गडवड आरमिली होती त्याच्याशीं मोरोपंतास काहीं वेळ युद्ध करावे लागले त्याचा तपशील पुढील भागात देऊ

मसाऊदखानाशी दिलेरखानाने केलेला तह आरगजेबास पसत वाटला नाहीं त्यानें त्याबद्दल त्या सरदारास दोष दिला, व त्यास असा हुकूम पाठविला की, विजापूरकराच्या लोकांचा एकलेला मुशाहिरा अद्यापि दिला नाहीं तो देववावा, त्या दरबारचे जितके मरदार आपल्या तर्फेचे होतील तितके करून घ्यावे; सर्व राज्यकारभार आपल्या तंत्राने चालेल असे करावे, किंबहुना सर्व राज्य आपल्या आश्रयाने चालेल असे करावे ह्या बादशाही हुकमाप्रमाणें दिलेरखानानें त्या दरबारच्या बहुतेक अफगाण सरदारास आपल्या पक्षास सामील करून घेतले परंतु दुमरे काहीं सरदार होते त्यास मोगलाचा पुरा तिटकारा असे ते काही केल्या वश होईनात बालराजाची बहीण पादशाबिबी आरगजेबाच्या मुलास देण्याचे ठरविले होते, त्याप्रमाणे तिची मागणी करण्याकरिता बादशाहाचे लोक आले तेव्हा ह्या सरदारानी एकच कळा केला. त्याच्या मनातून मोगलबादशाहाशी हा शरीरसंबंध करावयाचे नव्हते ते ह्या वेळी प्रतिपक्षाशी युद्ध करण्यास सिद्ध झाले दुसरा पक्षहि पादशाबिबीस मोगलाकडे पाठविण्याचा हेका धरून बसला. हा असा गृहकलह माजून राहिला असता, तो विकोपास जाऊन आपल्या बंधूचे राज्य लयास जाऊं नये ह्याणून बिबी स्वतः पडदपोशी

सोडून बाहेर येऊन लोकास झगणाली की, मी मोगलाकडे जाण्यास तयार आहे ही अशी तिची स्वताची इच्छा लोकास कळली तेव्हा विरुद्ध पक्ष भाडण पाडून स्वस्थ बसला विवी दिलेरखानाच्या छावणीत जाऊन दाखल झाली । त्या खानाने तिला मोठ्या लवाजम्यानिशी दिन्नीस पाठवून दिले

एवढ्याने दिलेरखानाचा मतोष झाला नाही मसाऊदखानाने तहाप्रमाणे वर्तन केले नाही झणून त्याचे पारिपत्य करण्यासाठी त्या खानाने विजापुरावर चाल केली तेव्हा हे अरिष्ट कम टाळावे हा निचार मसाऊदखानाला पडला. त्या आणीबाणीच्या प्रसंगी आपणास शिवाजीमहाराजाकडून साहाय्य मिळते तर पाहाने असा त्याने विचार केला त्याने ह्या वेळी असे मनात आणिल की शिवाजीमहाराजाचे आपल्या सरकाराविषयी अत करण शुद्ध नाही त्याच्याकडे मदत मागितली असता ती ते देतील न देतील तथापि ते शहाजीराजाचे पुत्र आहेत त्याचे वडील ह्या राज्याच्या आग्रयाने वाढले होते हे ध्यानात आणून ते ह्या प्रसंगी आपल्या पूर्वीच्या नात्यास जागतात की कम ते पाहावे ह्यात त्याचा कुलीनपणा दिसून येईल पुन मोगलांशी त्याचा विरोध आहेच तेव्हा कदाचित् ते त्याशी लढण्याची ही मधि साधण्यास तत्पर होतील असा विचार करून त्याने महाराजास लिहिले की, “आम्ही एकमेकांचे शेजारी आहो आम्ही एकच निमक खात आहो ह्या गाहीसवधाने जशी मला चिता आहे तशीच तुम्हालाही आहे शत्रु ह्या शार्हाचा नाश करण्यास रात्रदिवस टपले आहेत तर तुम्ही आम्ही एक होऊन मोगलाना इकडून हाकून लावू या दिलेरखान पुष्कळ सैन्यानिशी विजापुरापाशी येऊन बसकला आहे ही पादशाहत तुमची आहे तरी लवकर येऊन मदत केली पाहिजे ”

आता येथे एका प्रकरणाचा उल्लेख अवश्य केला पाहिजे ह्या वेळी कुतुब-शहाच्या मनात शिवाजीमहाराजासंबंधाने वैमनस्य उत्पन्न झाले होते त्याचा दिवाण मादण्णा याने महाराज कर्नाटकाच्या मोहिमेस जाताना त्याच्याशी स्नेहभाव दृढ करून आपल्या शहाकडून त्याच्या मोहिमेस लागणारा खर्च व मदतीस फौज व तोफखाना देवविला होता, परंतु महाराजांनी तिकडील एवढे मुलूख व किल्ले काबीज केले असून व प्रचंड लूट स्वदेशी आणिली असून कुतुबशहाला त्यातला एकहि मुलूख किवा किल्ला दिला नाही आणि मोहिमेसाठी घेतलेल्या रकमेंतून एक कपर्दिकाहि परत केली नाही, हे पाहून कुतुबशहाला

त्याचा पराक्राष्टेचा क्रोध आला आणि ह्या ठकबार्जीवद्दल त्याचें पारिपत्य करावयाचा निर्धार करून त्याने विजापूरकराशी सगनमत करण्याचें योजिले त्यानें मसाऊदखान व त्याचे प्रतिस्पर्धा जे सारजाखान वगरे सरदार त्याच्याशी ह्या बाबतीत बोलणे करून त्याच्या लष्कराचा मुशाहिरा थकला होता तो देण्यासाठी त्यास लागला तेवढा पेसा पुरविला, आणि त्यानीं एक होऊन शिवाजी-महाराजास कोकणाबाहेर पडू द्यावयाचे नाहीं असा निश्चय करून त्याच्याशी लढाई करण्यासाठी मोठी फौज एकवट केली परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे दिलेरखानाने विजापुरावर गर्दा केळी तेव्हा ह्या दोन्ही शाहींचा हा बेत जागच्याजागी राहिला, आणि मसाऊदखानाला उलट महाराजापाशीच मदत मागणें प्राप्त झालें त्याची मदत मागितल्यामुळे तर दिलेरखानाला अधिकच त्वेष आला

मसाऊदखानाच्या सदरील विनतीस महाराजांनीं मोठ्या आनदाने मान देऊन पन्हाळ्याम आपले घोडदळ जमा केले व सात हजार स्वार विजापुराकडे पाठवून दिले ह्या सैन्यास त्यानीं असा हुकूम केला की, 'तुम्ही विजापूरचा भिन्ना ताब्यात घेऊन त्यात मोठ्या हुशारीने राहावे, व आम्ही बाकीच्या स्वारानिशीं शत्रूच्या पिछाडीवर हल्ला करून त्याची रग जिरवितो ' ह्या हुकमाप्रमाणे महाराजाचे स्वार विजापुरापाशी गेले तेव्हा त्यास मसाऊदखानाने सांगितले की, तुम्ही अटग नदीच्या तीरी तळ देऊन शत्रूच्या मुकाबल्यास तयार राहा महाराजाचे सरदार ते एकतना ते शहरानजीक जाऊन खानापूर व खुसकपूर येथे डेरे देऊन राहिले, व त्यानीं खानास सागून पाठविले की, कितल्याचा एक दरवाजा व एक बुरूज आमच्या स्वाधीन करावा, ह्मणजे आम्ही कितल्याचे रक्षण करितों. परंतु मसाऊदखानास ते मान्य होईना, व तो मराठ्यांच्या ह्या सैन्यातील मोठ-मोठ्या सरदाराखेरीज कोणासहि शहरात येऊ देईना मग हे मराठे जोहारपुरात कितल्यानजीकच्या मैदानात जाऊन उतरले येथे थोडे दिवस राहिल्या वर महाराजाचे काहीं लोक व्यापाराच्या मिषाने शहरात जाऊं लागले बैलावर गल्ल्याच्या गोण्या घालून त्यात तरवारी व हत्यारे छपवून प्रत्येक बैलामागे एकएक स्वार असे ते शहरात जाऊं लागले, व निरनिराळ्या जागी टोळ्या करून राहूं लागले हें त्याचे दोग लवकरच उघडकीस आलें तेव्हा अर्थात् त्यांस लागलाच प्रतिबंध झाला ह्यावरून महाराजाचे काहीं सरदार मसाऊदखानाकडे जाऊन ह्मणूं लागले की, ' आम्ही तमच्या क्रमकेस आलों

असून आमच्या लोकास तुम्ही आत येऊ देत नाही अशाने आम्ही शत्रूच्या तोंडी सापडण्याचा सभव आहे त्या वेळी आमचे रक्षण होणे कठीण जाणार आहे ऐन प्रसंगी तुम्ही आम्हास किल्ल्यात तर जागा देणार नाही' मसाऊद-खानाने त्याच्या ह्या बोलण्याची परवा मुळीच केली नाही कारण त्याल महाराजाचा भरवसा बिलकुल वाटत नव्हता महाराजाच्या मनात ह्या वेळी साधल्यास विजापूरशहर काबीज करावयाचे होते असे दिसते मसाऊदखान मराठ्यास सामोराचाराने शहरात प्रवेश करू देईना तेव्हा अर्थात् उघड वेर करून त्यानी त्या शहरावर एकच गर्द केली दौलतपूर व खुमकपूर ही लडुन यानी तेथील रोमान् उदम्यास पकडून कैद केला त्याप्रमाणेच त्यानी जोहार-पुरावरहि हल्ला केला त्याच्याशी लढण्यास काही लोक आले त्याम त्यानी वायाळ करून पिटाळून लाविले ह्या चकमकीन काहीं सरदार ठार झाले इत-क्यात किल्ल्यावरून त्याच्यावर तोफाचा सारखा भडिमार होऊ लागला यामुळे ते अमळ माग हटले मग किल्ला हस्तगत करण्याचा प्रयत्न मराठ्यानी काही दिवस केला परंतु तो असा हाती येणे शक्य नव्हते, शिवाय दिलेरखान मोठ्या सैन्यानिशी विजापुराकडे वेत होता, यास्तव ते तेथून माघाची गेले' १

इकडे दिलेरखान विजापुराजवळ येऊन थडकला त्याच्या हालचालीवर महाराजाची नजर होतीच तो विजापुराशी तळ देऊन राहिला की त्याच्यावर मागून हल्ला करण्याच्या तयारीने ते त्याच्या छावणीपासून सातआठ कोमावर येऊन ठेपले तेथे आल्यावर त्याला असे कळले की, दिलेरखानाच्या मन्यात टाणलोकाचा भ्रमणा पुढे असून त्याचा जमाव फार मोठा आहे त्यावरून त्यानी असा विचार केला की, त्याच्याशी ह्या समथी सामना करून आपले लोक वेनाकारण नामाचे त्यापेक्षा तो इकडे लढण्यात गुतला असता आपण त्याच्या गुलखात शिरून यथेच्छ लुटालूट करावी असा वेत करून ते तेथून उलटले, १ मोठ्या वेगाने भीमानदीच्या अलीकडे येऊन मोगलाच्या प्रांतात शिरले तेकडे त्यानी सारखा कहर उडवून दिला तरी दिलेरखानाने विजापुरास वेढा घातला होता तो काहीं ढिला केला नाही, किंवा मराठ्याच्या पारिपत्यास लोकहि

१ कित्येक बखरीत असा उल्लेख आहे की, मराठ्यानी विजापूरच्या किल्लेदारास त्रास हजार होन लाच देऊन किल्ला स्वाधीन करून घेतला, व हेपेसे मसाऊदखान या किल्लेदारापाशी मागू लागला तेव्हां तो सरजाखानास दहा हजार होन देऊन याच्या पाठीशी पडला.

पाठविले नाहीत^१ महाराजांनी भीमानदीपासून गोदावरीनदीपर्यंत मोगलाचा एकंदर मुद्दख लुटला धरमगाव, चोप्रा वगैरे मोठमोठी व्यापाराचीं शहरें त्यांनी लुटल्यावर ते गोदावरीच्या अलीकडे येऊन जालनाशहरात शिरले, व ते शहर त्यांनी तीन दिवस सावकाश लुटलें. जवळ औरंगाबादेस सुलतान मोअझिम होता पण त्याची त्यांनी मुळीच भीति धरिली नाही द्रव्य व जवाहीर लोकांनी कोटे लपवून ठेविलें असे ते त्याला नकी ठाऊक असे त ते ते आपल्या लोकांस बेचूक दाखवून देत त्याच्या लोकांनी ह्या प्रसंगी मुसलमान फकिराचीहि घरे लुटली असे झणतात महाराजाच्या नेहमीच्या नियमाविरुद्ध ही गोष्ट घडली कारण अशा धर्मपरायण लोकांस उपद्रव देऊ नये अशी त्याची आपल्या लष्करास ताकीद असे. हा नियमभंग केल्याबद्दल त्यांनी गुन्हेगारास शासन केल्याचे कोर्टेहि लिहिले नाही

ह्याप्रमाणे जमलेली गडगज लूट रायगडावर सुरक्षितपणे पावती ऋष्यासाठी महाराज जावयास निघाले अगता त्यास वाटेत गाठून सामना द्यावा ह्या इराद्याने शहाजाद्यान रणमस्तखानास दहा हजार स्वारानिशी पाठविले त्याने त्याचा पाठलाग करून त्यास सगमनेराजवळ गाठले उभय पक्षाची मोठ्या निकराची

१ प्रा सरकार झणतात की, ममाऊदखानाने दिलेरखानास ह्या वेळा ममेठ करून त्याम त्रिजापूरशहरात बोलवून मोठ्या धाटाचा पाहुणचार केला, व त्याच्या माहात्याने महाराजाच्या लोकावर तो चालून गेला इतक्यात त्याम असे वर्तमान लागले की, महाराज स्वतः सातआठ हजार फौजेनिशी आपल्या लोकांच्या मदतीस येन असून मागलाची किंवा त्रिजापूरकराची फौज पुढे आल्याम तविर रात्रीचा छाप घालण्याच्या तयारीत त आहेंत परंतु ममाऊदखान व सरजाखान यांच्यामध्ये बेबनाव होऊन मोगलाच्या माहात्याने मराठ्यांवर स्वारी करण्याचा त्याचा बेत रहित झाला.

२ मुसलमान बखरकार असे झणतात की, महाराजांनी ह्या समयी मुसलमान साधूला त्रास दिला झणून त्याम लवकर मरण आले. प्रो सरकार झणतात की, ह्या शहरात सय्यद जानमहमद नावाचा एक साधु होता, त्याच्या मठात श्रीमंत लोक आपले जडजवाहीर घेऊन जाऊन लपून बसले याचा सुगावा महाराजाच्या लोकांस लागून ते त्या मठात शिरले, आणि त्या साधूच्या विनवणीस न जुमानता त्यांनी तेथे लपलेल्या सगळ्या सावकारांस मारहाण करून त्यांचे मगळे जवाहीर लुटले. असे सांगतात की, ह्या साधूने शिवाजीमहाराजांस शाप दिला ह्या लुटीनंतर पाच महिन्यांनी महाराज मरण पावले. ह्या साधूच्या शापामुळे त्यांचा असा अकाली अंत झाला असे मुसलमान लोक झणू लागले ।

लढाई झाली ह्या वेळीं संताजी घोरपच्याम मोठा आवेश चहून तो अमळ अविचारानें रणकंदनात घुसला. त्यामुळे त्याच्या हाताखालील सैन्यभागात थोडासा घोटाळा झाला, व ह्या हातघाईत सिवोजी निबाळकर पडला तथापि महाराज मुळीच डगमगले नाहीत जिवाची परवा न करिता ते पुढे सरसावून आपल्या लोकाम उत्तेजन देऊ लागले आपला धनी स्वत हातात शस्त्र घेऊन सगळ्याच्या पुढे आहे असें पाहून त्याम पराकाष्ठेचा हुरूप येऊन ते शत्रूवर एकदम तुटून पडले त्यामुळे मोगलाचा धीर निघेनासें होऊन ते रानोभाळ पळत सुटले^१ ह्याप्रमाणें मोगलाचा पुरा मोड होऊन महाराज विजयी झाले, व सगळी लूट घेऊन पुढे कुच करू लागले

वर सांगितल्याप्रमाणे रणमस्तखानाच्या फाजेची दाणादाण झाली असता त्यास कुमक करण्याकरिता शहाजादाने केशनसिंगास फौज देऊन पाठविले. ही अशी मदत पोचल्यावर जिकडेतिरुडे पागल्ल्या मोगलास पुन दम येऊन ते एकवट झाले, व त्यानीं महाराजास एका खिडीपाशी गाठले ह्या खिडीतून पार निघून जाण्याचा त्याचा इरादा होता आता ह्या नव्या दमाच्या मोगलसैन्याबरोबर झगडण्याचे त्राण ह्या वेळी आपल्या लोकात मुळीच उरले नाही हे त्यास समजून चुकलें होते तेव्हा आता काय करावे ह्या फिकिरीत ते पडले त्याच्याजवळ हिरजी नाईक ह्मणून एक हेर होता, त्यानें हे आपल्या धन्याचे सकट पाहून अशी हमी घेतली की, महाराजाची सगळी लूट व सैन्य मोगलाची गाठ पडू न देना घाट उारून घेऊन जातो असें ह्मणून त्याने अहोरात्र सारखे कूच करून दुसऱ्याच एका खिडीतून महाराजाचे सगळे लष्कर खाली नेलें. त्याचा सुगावा मोगलास काहींएक लागला नाही मराठे आपल्या तळावर नाहीत हें पाहून मोगलाचे लोक ते कोटून कोणीकडे गेले ते पाहू लागले. परंतु त्यास मुळीच पत्ता लागला नाही कारण त्याला ती खिडच उमगली नाही मग ते ज्या खिडीपाशी महाराजाची वाट पाहत बसले होते तींतून खाली उतरले तो इकडे महाराजाचें सैन्य मोठ्या वेगानें

१ काहीं बखरकार ह्मणतात की, हबीरराव ह्या लढाईत जखमी झाला

२ हा जयसिंगराजाचा नातू. ह्याचे नाव सभामद केशरसिंग असे देतो. चित्रगुप्त ह्मणतो की, ह्या केशरसिंगानें तीन कोसावर मुकाम करून महाराजास असा गुप्त निरोप पाठविला की, तुमचे आमचे बहुत्वाचे नातें आहे आमची गाठ पडली नाही तों तुम्ही कूच करून वेगानें निघून जावें.

कूच करून पट्टा येथे ' सुरक्षित जाऊन पोचलें ह्याप्रमाणे शत्रूच्या तावडींतून आपण बरेपणी निभावून आपणास ह्या गडावर विश्रांति मिळाली ह्याणून त्यानी त्याचे नाव विश्रामगड असें ठेविले मराठे पट्टा येथे जाऊन बंदोबस्ताने राहिले अर्ज पाहून मोगलसैन्य निराश होऊन माघारी ओरंगाबादेस गेले ह्या कठीण प्रसंगी हिरजी नाइकाने मोठेच साहाय्य केले, ह्याणून त्यास महाराजांनी पुष्कळ इनाम दिले पट्टा येथे विश्रांति घ्यावयासाठी महाराज काही दिवस राहिले अमता त्यानी असा निश्चय केला की ह्या गडाच्या आसपास असलेले एकंदर किल्ले काबीज करण्यास ती संधि चांगली आहे, तरी दिलेरखान विजापुर्गकडे गुतला आहे इतक्यात हा वेत सिद्दीस न्यावा मग यानी मोरोपतान ही कामगिरी सांगून त्याच्या साहाय्यास कोकणातून पायदळ पागविले, व त्यासिवाय त्याच्या हाताखाली पुष्कळ घोडेस्वारहि दिले ह्या हुकमाप्रमाणे किल्ले सर करण्याचें काम मोरोपताने मोठ्या सपाठ्याने चालविले या वेळी त्याने मुगीमट्टण शहर काबीज करून शिवनेरी किल्ला मोगलाकडून परत घेण्यासाठी लोक पाठविले मराठ्यांनी जुन्नर शहरात प्रवेश करून रात्रीच्या समयी तीनशें असामी किल्ल्यास दोऱ्याच्या शिड्या लावून वर गेले त्यास तेथल्या किल्लेदाराने कापून काढले, आणि सकाळच्या वेळी त्याने किल्ल्याच्या आसपास झपारीतून व गुहातून लपून राहिलेल्या मराठ्यांस हुडकून काढले व त्यास इनामे देऊन परत पाठविले आणि महाराजाम असा निरोप दिला की, " मी पेंथला किल्लेदार आहे तोंपर्यंत हा किल्ला तुमच्या हातीं लागण्याची आशा राहू नका "

महाराज पट्टा येथे असता मसाऊदखानाकडून एक जासूद पत्र घेऊन मोठ्या तातडीने आला. त्या पत्रातील आशय येणेप्रमाणें होता 'तुम्ही ह्या प्रसंगी ह्या दरबाराशी साधेल तेवढे नेकीने वागून शहाजीराजाचे योग्य पुत्र आहा असें शिक्कें. शहाजीराजांनी खाल्लेल्या निमकाचें तुम्हीं चीज केलें. तुमच्याशी ह्या दरबाराचे वैमनस्य असतां, तुम्हीं ऐन प्रसंगी येऊन साहाय्य केलें तुम्हीं आपल्या-कडून अगदीं शर्थ केली. तुम्हीं जी मसलत केली कीं, गलिमाच्याच मुलखात शमभूम करून त्याला इकडून उखळून काढावें, व मग त्यास चोहोकडून घेरून घासवें, तीहि उत्तम होती. ह्या मसलतीप्रमाणे त्याच्या सगळ्या मुलखाची तुम्हीं मराठी केली, व त्याचा एकदोन ठिकाणीं चांगलाच पराजय केला. त्याप्रमाणेंच

१ सभासद म्हणतो कीं, ते पावनगडास आले.

आमच्या राजधानीच्या कितल्यातहि तुमच्या लोकानी आह्मास चागली मदत केली परंतु दिलेरखान केवळ हद्दास पेटला आहे मोगलांनी सगळी दालत खराब झाली तरी चिंता नाही, परंतु विजापूर घेतल्यावाचून येथून जावयाचे नाही असा त्याचा निर्वाण झालेला दिसतो तो इकडचा वेढा काही केल्या उठवीत नाही तो राजधानीच्या कोटानजिक थऊन भिडला आहे तरी ह्या सभ्यां तुमच्याकडून मदत मिळाल्यावाचून आमचा निभाव लागेलसें दिसत नाही अशा सकटात मागचापुट्या काहीएक विचार मनात न आणिता भोव्या त्वरेने येऊन अदिलशाहीचे रक्षण केले पाहिजे ' हा निरोप पोवताच महाराज पुन विजापुराकडे जावयाम निघाले इतक्यात त्यास अशी बातमी आली की, सभाजी पळून जाऊन दिलेरखानास मिळाला ते-हा हबीररावास फांजेमद विजापूर-कराच्या मदतीस पाठवून आपण स्वतः पन्हाळ्यास गले व सभाजीला रात्रच्या गोटातून परत कसे आणावे ह्या विचारास लागले

आता सभाजी ह्याप्रमाणे आपल्या तीर्थरूपावर रुसून शत्रूस जाऊन मिळण्याचे कारण येथे सांगणे इष्ट होय सभाजीस मुशिक्षण प्राप्त व्हावे म्हणून महाराजानी चागली व्यवस्था केली होती त्याच्याकडून विद्याभ्यास करविण्यासाठी, व त्यास सदाचाराचे वळण लावण्यासाठी, मोठमोठे पंडित ठेवून दिले होते परंतु त्याचा काहीएक उपयोग झाला नाही त्याचे वर्तन नेहमी उच्छृंखल असे राज्याधिकार योग्य रीतीने चालविता येण्यास आवश्यक अशा गुणाचा विकास त्याच्या ठायीं व्हावा एतदर्थ महाराजाचा सदोदित प्रयत्न असता त्यापासून इष्ट परिणाम काहीएक झाला नाही त्याला योग्य वेळी युवराज्याभिषेक करिता यावा म्हणून त्याचा व्रतबंधहि केला होता, परंतु तो सर्वदा उन्मत्तपणें, व अनर्गलपणें वागत असल्यामुळे महाराजास परम खेद वाटे एके दिवशी शितळगौरी-प्रीत्यर्थ राजवाड्यात हळदकुंकवाचा समारंभ झाला. कितल्यावरील एकंदर सुवासिनी स्त्रिया वाड्यात आल्या, त्यात एक ब्राह्मणस्त्री अत्यंत लावण्यसंपन्न होती तिला पाहून सभाजी अगदी मोहित झाला, व तिला त्याने महालांत नेऊन तिजवर बलात्कार केला हें वर्तमान महाराजास कळलें तेव्हा त्यास पराकाष्ठेचा सताप आला, आणि ते झणाले " हे राज्याचे अधिकारी असता अगम्यगमन करितात, श्रेष्ठ वर्णाचा असा उपमर्द करितात हें अतिशयित नीच कर्म होय सर्व प्रजा म्हटली म्हणजे तिला राजानें आपल्या कुटुंबाप्रमाणें लेखलें पाहिजे. असें अत्यंत अनन्वित कर्म केल्याबद्दल यांस शिक्षा अवश्य

फैली पाहिजे पुत्र झाले झणून काय झाले ? त्याच्या हातून असें दुष्कर्म होऊं लागलें तर त्याचा आम्ही त्याग करूं ” असें झणून त्यानी त्याला कैद करून पन्हाळ्यावर नेवून ठेविलें पुढे काहीं दिवसांनी त्यास सक्त कैदेतून काढून त्याच किल्ल्यावर नजरकैदेत ठेविले ही कैद अर्थात् सभाजीला अगदी असह्य झाली होती तीर्थरूप दूर मोगलाशी लढण्यात गुनले आहेत असें पाहून त्याने पन्हाळ्यावरून पळून जाण्याचा वेन केला, व दिलेरखानास त्यासबंधाने आगाऊ सूचनापत्र पाठविले त्या खानास ही घरफूट पाहून अर्थात् मोठा आनंद झाला सभाजीस सामोरे जाऊन आणण्यासाठी एकलासखान व घेरातखान यास तीन-चार हजार स्वार ठेऊन पाठविले

ह्याप्रमाणे सभाजी पळून गेला असें कळताच महाराजांनी त्याच्या पाठला गास लोक पाठविले इतक्यात सुण्याच्या पलीकडे चार कोसावर सभाजीची व एकलासखानाची गाठ पडून त्यास मोगलाचा आश्रय मिळाला त्याच्या पाठलागास गेलेल्या लोकांनी पाहिले की, शत्रूच्या लोकाचा जमाव मोठा आहे, त्यावर हल्ला करण्यात काहींएक अर्थ नाही झणून ते निराश होऊन परत स्वस्थानी आले इकडे दिलेरखान सभाजीस भेटण्यास एगडा उरकंठित झाला होता की, तो स्वतः काहीं लोकानिशी त्यास सामोरा गेला शिवाजीमहाराजाच्या गादीचा वारस आपल्या स्वाधीन झाल्यामुळे त्यास परम हर्ष वाटला त्याला सगळी दक्षिण जिकिव्यासारखे वाटून मोठे समाधान वाटले सभाजी त्याच्या गोटांत येऊल पोचल्यावर त्याने नोवनी वगैरे रणवाद्याचा गजर करविला. त्याला त्याने सात हजारी सरदार करून राजा हा किताब दिला व एक हत्ती नजर केला

दिलेरखानानें सभाजीचा मोठा आदरमान केला हे वर्तमान औरंगजेबाम कळविले व त्यास असें सुचविले की, सभाजी आपल्या पक्षास येऊन मिळाला हें फार चांगलें झालें आहे शिवाजीमहाराजाच्या पदरचे काहीं सरदार सभाजीच्या पक्षास येऊन मिळण्याचा संभव आहे अशी घरफूट झाल्याने ते लवकरच दुर्बळ होतील, व आपला डाव अनायासें साधेल सभाजीला आपल्या एका सैन्यभागावर प्रमुख नेमून त्याच्या बापाविरुद्ध लढण्यास पाठविले असता त्याच्या ताब्यांतले प्रांत व किल्ले काबीज व्हावयास विलंब लागणार नाही.*

* हे आपल्या तीर्थरूपाचे क्रोधोद्गार घेऊन सभाजी घाबरून जाऊन रातोरात आपल्या पत्नीस घेऊन पळून गेला, असें कित्येक ठिकाणीं झटलें आहे.

परंतु बादशहास ही सूचना पसत वाटली नाही कारण त्याला अमा वहीम येथे साहजिक होते की, शिवाजी महाराजाचेच हे कारस्थान असावे सभाजोला त्यानी आपल्या लष्करानील भेद काढावयास किवा विश्वास दाखवून दगा करावयास पाठविले असावे औरंगजेवाकडून ह्या संबंधाचे निषेधपत्र येऊन पोचण्यापूर्वी दिलेरखानाने सभाजीबरोबर आपले काही लोक देऊन त्यास भृंगळगडावर हल्ला करावयास पाठविले हे महाराजांचे अगदी पूर्वेकडील ठाणे असून ते त्यानी चांगले मजबूत वाघून त्यात वान्याचा वगैरे मुबलक पुरवठा केला होता, व मोगलाशी युद्ध करिताना आपल्या प्रजेस त्याच्या आश्रयाने राहता यावे अशी तजवीज केली होती त्या कित्यातले लोक मोठ्या निकराने लटण्यास सिद्ध झाले त्यानी मोगलाच्या ह्या वेढ्यास मुळीच दाद दिली नसती परंतु महाराजाचा पुत्र सभाजी प्रत्यक्ष कितल्याच्या दरवाज्यापाशी उभा आहे असे पाहून त्याच्यावर गोळागोळी कशी करावी, अशी त्यास पचाईत पडली सभाजीने त्या कितल्याच्या हवालदारास असा दम भरला की, दरवाजा उघडला नाहीस तर शिरच्छेद करीन तेव्हा अर्थात् कितल्यावरील लोकाम सोठी दहशत पडली ते वाट फुटेल तिकडे पळत सुटले ह्या कितल्याचा हवाला फिरगोजी नरसाळा याजमते होता शास्ताखानाने चाकणच्या कितल्यास वेढा घातला असता ज्ञाने तो कित्ता मोठ्या शौर्याने लढविला तोच हा वीर होय परंतु ह्या प्रसंगी त्याच्या लोकांचा धीर न निघून ते त्याला भराभर सोडून गेले तेव्हा त्याचा निरुपाय झाला त्याचे अवसान अगदी खचले बरे, शत्रूवर तोफांचा भडिमार करावा - र सभाजी पुढे उभा आपल्या धन्याच्या पुत्रावर गोळा सोडता तर येत नाही, अशा पेचात तो सापडला ह्याणून तो रात्रीच्या वेळी कित्ता सोडून पळून गेला त्यामुळे तो कित्ता मोगलाच्या हाती सहज लागला. कितल्यावर काही लोक राहिले होते ते सगळे मोगलानी पकडले दिलेरखानाने तेथे येऊन सातगे योद्ध्यांचे डावे हात तोडविले, व इतर लोकाना पकडून गुलाम केले त्या निरपराध लोकास असे छिन्नभिन्न केले हे क्रूर कर्म सभाजीस पसत वाटले नाही. ही उग्र शिक्षा करण्याचे कारण अर्थात् असे असावे की, इतर कितल्यावरच्या लोकास तेणेकरून दहशत पडावी. त्याला तेथे पुष्कळ लूट सापडली जी चीजवस्त त्याला नेता आली नाही ती त्याने जाळून टाकिली, व कितल्याची तटबंदी वगैरे पाहून टाकून तो अगदी उजाड केला. ह्या कितल्यावर मोगलानी चढाई केल्याचे वर्तमान ऐकून महाराजांनी त्याच्या रक्षणासाठी सोळा हजार घोडेपैल पाठविले.

परंतु ते तिकडे जाऊन पोचण्यापूर्वीच किष्ना वर सांगितल्याप्रमाणे मोगलाच्या झार्ती जाऊन त्याची दुर्दशा झाली महाराजाच्या लोकांनी मोगलाच्या सैन्यावर दुरून दुरून छापे घालून तीस हेराण केले त्याचा सरदार इराजखान व बजाजी निवाळकर हे दिलेरखानाच्या सैन्यासाठी अन्नमामग्री घेऊन जात होते त्याम गाठून त्यांनी त्याचा पुरा मोड केला व त्याच्या ताच्यातले सगळे धान्य चगेरे लुटले सभाजीमुळे भूपाळगड आपत्या हातचा जाऊन आपल्या लोकांची अशी दुर्दशा झाली, तरी पुढे आणखी अमा प्रकार होऊं नये ह्मणून त्यांनी इतर कित्तेदाराम अशी ताकीद दिली की, सभाजी वेदिल होऊन मोगलाकडे पळून गेला आहे तो त्याचे लोक घेऊन कोणत्याहि कित्यापुढे आला असता त्याम यत्किचिन्हि जुमान् नये त्याच्याशी बेलाशक लढावे किष्ना सोडून देऊं नये

मग महाराजांनी सभाजीकडे कारकून पाठवून त्यास येणेप्रमाणे बोध करविला 'हे असें वर्तन तुझी करीत आहा हे काय ? आझी श्रम करून स्वराज्य स्थापिले ते तुझासाठी की दुसऱ्या कोणासाठी ? यवनास सामील होऊन पुन हे राज्य त्याच्या घरात घालण्याची ही बुद्धि तुझाम कोटून सुचली ? ह्यापामून अपाय कोणाम होणार ? तुझास की आझास ? आझाविषयीं ह्मणाल तर आझाला ह्यापुढे काहींएक कर्तव्य उरले नाही एकाद्या क्षेत्रगत जाऊन राहावे, किवा रामदासगुरुपाशी जाऊन बसावे, असें आमच्या मनात अलीकडे आले आहे. तेव्हा हे राज्य नष्ट झाले तर त्यात हानि तुमचीच आहे. मागे झाल्या गोष्टी त्या झाल्या त्या मनात न ठेविता निघून यावे याउपर शत्रूकडे राहू नये खासगी खर्चास तालुका लावून घेऊन पाहिजे तेथे राहावे. कारभार आटपवेल तितका करावा ' हा व अशाच आशयाचा पुष्कळ बोध त्या कारकुनाने केला, पण त्यामुळे सभाजीचे डोळे काहीं उघडले नाहींत

तिकडे हंबीरराव मोहिते सरनोबत महाराजाच्या हुकमाप्रमाणे भैरव घेऊन विजापूरकराच्या मदतीस चालला असता त्याला रणमस्तखानानें आठनऊ हजार स्वारानिशीं बाटेत गाठले उभय पक्षाची लढाई झाली तींत तो मोगल सरदार पराभव पावून पळून गेला. मग हंबीरराव दिलेरखानाच्या छावणीजवळ जाऊन तिजवर वेळोवेळा छापे घालू लागला त्याच्या लष्करास दाणवैरण कोटूनहि मिळू नये असे त्याने केलें त्यामुळे मोगलाचा उपासमार होऊ लागला. हत्ती, घोडे व माणसें अन्नावाचून पटापट मरूं लागली तेव्हा अर्थात् खानाचा

उपाय खुद्दन त्यास आपला तळ हलवावा लागला, व मराठ्यांच्या तावडीतून जेमतेम सुटून कसाबसा एकदाचा तो औरंगाबादेस येऊन पडला हबीररावा-पाशी सैन्याचा जमाव मोठा नसल्यामुळे खानाशी त्याला सामना करिता आला नाही तरी त्याचे सैन्य औरंगाबादेस जाऊन पोचपर्यंत सेनापतीने त्याचा चाग लाच पाटपुरावा केला

इतक्याने दिलेरखानाची रग काही जिरली नाही पावसाळा सपताच त्याने पुन आपल्या फौजेची तयारी केली, आणि विजापूरसरकाराच्या मुलगात शिरून तो लुटालुट करू लागला त्याचा वर सागितत्याप्रमाणे पराभव आला अमल्यामुळे त्याला पराकाष्ठेचा चेव येऊन त्याचा मूठ विजापूरसरकारच्या गरीब रयतेवर उगविण्याचा क्रम त्याने मोठ्या निर्दयपणाने चालावेल्या पुरुष, वायका व मुले पकडून त्याम गुलाम करण्याचा सपाटा त्याने सुरू कला ।हदु-मुसलमानाच्या बायकानी त्याच्या हाती लागून विटवना व्हावयाची ती टाळण्यासाठी विहिरीत व तलावात उड्या टाकून प्राणत्याग केला ! त्याने गावचेगाव लुटून, जाळून वेचिराख केले एका मोठ्या गावातले तीन हजार हिंदु रहिवासी पकडून त्यास त्याने गुलाम झणून विकून टाकले अयनी मावाचे एक मोठे व्यापाराचे शहर होते ते लुटून त्याने साफ जाळून टाकले व त्यात सापडलेल्या सगळ्या हिंदु लोकास गुलाम करून नेले ह्या वेळी सभाजी त्याच्या बगेबर होता त्याला खानाचे हे अत्यंत भयकर करकर्म पाहून पराकाष्ठेचे वाईट वाटले आणि त्याबद्दल त्याने त्याचा निषेध केला पण खानाने काही आपला घोर क्रम सोडला नाही हे त्याचे घोर कम पाहून सभाजीचे डोळे उघडले आणि त्याने स्वीकारलेल्या क्रमाचा त्यास पश्चात्ताप झाला हंटी झणून एक मोठे शहर होतें तें त्याने लुटून कृष्णानदीस उतार मिळताच तिच्या पलीकडे जाऊन त्याने कर्नाटकात लुटालुट चालविली ह्या वेळी त्याने आपल्या सैन्याच्या दोन टोळ्या करून दोन बाजूस रवाना केल्या. एका टोळीवर अर्थात् आपण स्वतः प्रमुख झाला जनार्दनपंतास ही त्याची धामधूम कळताच त्याने सहा हजार लोकानिर्शी त्याच्यावर हल्ला केला, व त्याच्याशी लढून त्याचा अगदी मोड करून टाकला. तो व त्याचे लोक मराठ्यांच्या मारापुढे हतवीर्य होऊन पळत सुटले ह्याप्रमाणे मोगलांची एक टोळी उघडून लावित्यावर जनार्दनपंताने त्याच्या दुसऱ्या टोळीस गाठून तीहि कापून काढिली हा असा पुरा पराभव झाल्यामुळे खान अगदी सर्द होऊन मागे पळत सुटला. ह्या वेळी महाराजांनी भूपालगड पुनरपि

काबीज करून त्याची दुरुस्ती केली व त्यावर पुन आपले ठाणें बसविले, असे झणतात

दिलेरखानाची अशी दुर्दशा उडाल्याचे वर्तमान ओरंगजेबास कळले तेव्हा त्याचा त्याला फारच राग आला त्याचे हे करणे त्याला मुळीच आवडलें नाहीं आपल्या सुभ्याचा बदोबस्त राखण्याचे सोडून तो विजापूरकराशी लढाई करावयास गेला झणून त्यास त्याने उपका दिला, व त्यास असा हुकूम पाठविला की, 'शिवाजीमहाराजाचा पुत्र सभाजी हा तुमच्याकडे आला आहे, त्यास सरदारी देऊन आपल्या लष्करात ठेवणे योग्याचें आहे कारण तो काहीं तरी फितवा-फितवी करून आपला पुरा नाश करण्यास चुकणार नाही यास्तव त्यास कैद करून दिल्लीस पाठवावे' हा आदेशाचा हुकूम दिलेरखानास मुळीच आवडला नाहीं त्याने सभाजीस आपल्या गोटातून पळून जावयास सांगितलें त्यावरून सभाजी तेथून लगवणीने निघून महाराज पन्हाळ्याजवळ होते तेथे येऊन त्यास भेटला ह्या वेळी पन्हाळ्याकित्यावर दिलेरखान सभाजीसहवर्तमान ह्हा करण्याच्या बेतात आहे अस कळत्यावरून महाराजांनी ह्या कितल्याची चागली मजबुदी केली होती फ्रेंचाकडून घेतलेल्या पन्नास तोंफा ह्या कितल्यावर त्यानी लावून ठेवित्या हात्या

ह्याप्रमाणे सभाजी परत आला त्यास भेटून महाराजांनी त्याच्याशी येणेप्रमाणे बुद्धिवाद केला: " तुम्हीं आझास सोडून मोगलास जाऊन मिळाला ही फार वाईट गोष्ट केली आरंगजेबाशी आपला दावा असून दिलेरखानाचे आणि आपले हाडवेर आहे असे असता त्यांच्या तावडीत तुम्ही आयतेच जाऊन पडला हें मोठेच धाडस केलें त्यानी तुम्हाला दगाच करावा. परंतु जगद-बेची कृपा होती झणून तुम्हीं त्याच्या हातून जिवानिशी सुटून आला. हा एक

१ प्रो सरकार झणतात की, दिलेरखानाचा पूर्वोक्त प्रकारचा क्रपणा पाहून सभाजीस त्याचा वाट येऊन तो त्याच्या छावणीतून विजापुराकडे पळाला त्याच्या बरोबर त्याची स्त्री येम्बुबाई ही होती, तिला त्याने पुष्पवेश दिला होता विजापुरास मसाऊदखानानें त्याचा आदरमान करून त्यास आश्रय दिला दिलेरखानास हे कळताच मसाऊदखानास लाच देऊन सभाजीस परत पकडून आणण्यासाठी त्याने आपला एक सरदार पाठविला. ह्या गोष्टीचा सुगावा लागताच सभाजी विजापुराहून रातारात पळाला, आणि महाराजांनी त्याला घेऊन यावयास पाठविलेल्या लोकांस भेटून तो पन्हाळ्यास येऊन पोचला.

दिलेरखानाचा आमच्यावर उपकारच झाला. तुम्ही हिंदुपदपादशाहीचे अधिकारी असून थोर कुळात उत्पन्न झाला आहा तुम्ही काहीं सामान्य नाही. ही आमची सगळी कमाई तुमच्यासाठी आहे. असे असता य कश्चित् सरदार जो दिलेरखान त्याच्या आश्रयास तुम्ही जावे आणि आपला अपमान व घात करून घ्यावा हे तुम्हासारख्या बुद्धिमान्, हुशार व अभिमानी पुरुषास शोभलें तरी कसे ? तुम्ही पुढे आमच्या गादीचे मालक होणार तेव्हा ही सर्व प्रजा तुम्हास लेकराममान वाटली पाहिजे तिच्या वित्ताचे जीविताचे व अब्रूचे रक्षण करणे हें तुमचे परम पवित्र कर्तव्य आहे असे असता तुम्हीच जर अनन्वित कर्म करून आपल्या प्रजेस दुःख देऊ लागला तर तिचे पालन व्हावे कसे ? अगम्यागमन किंवा परस्त्रीगमन हे यथ क्षय करून पुरा नाश करणारे आहे रावणादि राज्यकर्त्यांची ह्या पातकामुळे कशी दुर्दशा झाली, व तेणेंकरून राज्य-भ्रश व कुलक्षय कसा झाला, याचा विचार मनात आणा तुमच्या अगचा हा महादोष निघावा द्घणून मी केवळ पुत्रवात्सत्यास्तव तुम्हास थोडीशी शिक्षा केली तीबद्दल तुम्हास विषाद वाटून तुम्ही हा अविचार केला पण त्यामुळे कांहीं अनिष्ट प्रकार घडला नाही, हा जगदंबेचा आम्हावर मोठाच प्रसाद झाला आता हे ढंग तुम्ही पुनरपि करू नका अशी घरफूट ज्ञात्याने जत्रूस आनंद वाटून आमचा नाश करण्याच्या कामी त्यास मोठा हुरूप येईल यवनाच्या ताबे-दारीतून सुटण्याचा दीर्घ परिश्रम आम्ही इतकी वर्षे अव्याहतपणें करून स्वतंत्र्य व स्वराज्य हीं संपादिलीं असता, ह्या गोष्टीची काहीं दरकार न धरितां पुन यवनाच्या आश्रयास जाण्याची तुम्हाम दुर्बुद्धि सुचावी हें मोठेंच दुर्भाग्य होय तुम्हास राजपद भोगावयाची इच्छा झाली असल्यास ह्या राज्याचे दोन विभाग करून तुंगभद्रेपासून काचेरीपर्यंतचा सगळा मुलूख तुम्हास देतो, व नर्मदानदीपासून तुंगभद्रानदीपर्यंतचा मुलूख राजारामास देतो, आणि मी स्वत एकाद्या पुण्य क्षेत्रात जाऊन बसतो, किंवा रामदासस्वामींच्या चरणापाशीं राहून उरलेलें आयुष्य परमेश्वराच्या भक्तींत घालवितों परंतु ही व्यवस्था लावीतोपर्यंत तुम्हास पन्हाळ्यावर अटकेत ठेवणें प्राप्त आहे कारण तुमचा आता मला भरंवसा वाटत नाही. रायगडावर जाऊन राजारामाचें लग्न करून येतो, आणि मग पुढें काय करावयाचें तें पाहतों. ' असें बोलून त्यानीं संभाजीस पन्हाळ्यावर पुन नजर केंदेंत ठेविलें. त्याच्या खर्चासाठी त्या प्रांतातील तीन लक्ष उत्पन्नाचा तालुका लावून दिला. त्याचा कारभार पाहावयास विठ्ठल त्रिंबक देशपांडे यास खासनीस

हा हुद्दा देऊन ठेविलें,^१ त्याच्या बंदोबस्ताकडे सोमाजी नाईक वंकी, बाबाजी नाईक समशेरबहादर व बाबाजी टमढेरे ह्या परम विश्वासू सरदाराम ठेविलें, व त्यास असा हुकूम देऊन ठेविला की, संभाजीशीं नित्य बुद्धिवाद करून त्यास वाटेवर आणण्याचा उपाय करीत राहावे, त्याच्याशी मोठ्या युक्तीने वागावे, त्यास आमच्या आज्ञेचाचून गटाखाली कदापि उतरूं देऊ नये, आणि किल्ल्याचा एफंदर बंदोबस्त तेशील हवालदाराच्या हाती असावा, त्यात सभार्जास सहसा हाल घालूं देऊ नये सभाजीच्या खर्चास लावून दिलेल्या प्राताची व्यवस्था जनार्दन नारायण मुमत याजकडे सोपून त्यालाहि त्याच्यावर नजर ठेवावयास सांगितले

वर सांगितल्याप्रमाणे मोगलसैन्याची सरगर्बी होऊन त्यास परत जावे लागून त्रिजापरसार नरन्याच्या कचाडीतून सुटून ह्मसकडनिवारण शिवाजीमहाराजांच्या साहाय्याने झाल्यामुळे त्यास त्या सरकारातून एक पत्र आले त्यातील आदेश असा होता की, 'तुम्हीं आमच्या ह्या प्रसंगी चांगली मदत करून शत्रूच्या ताबडीतून गोडविले, हा तुमचा मोठेच योरपणा व कुलीनपणा होय तुम्हीं शहाजीराजांचे पुत्र त्याच्या मृत्पातन आन उतराई झाला आमच्या सरकाराशी तुम्हीं विरोध केल्यामुळे तुमचे व ह्या सरकाराचे पर इतके दिवस चालले असून तुमच्या घर्तेनास्तव शहाजीराजांस आमच्या सरकाराने फारच त्रास दिला, असे असून तुम्हीं हा सगळा अपकार मनास न आणिता आमच्या विनंतीस मान देऊन आह्मांस योग्य प्रसंगा मदत करी, यामुळे तुमची दिगत कीर्ति झाली आहे, हे पत्र वकिलाबरोबर पाठवून महाराजांस वस्त्र, जवाहीर, हत्ती, घोडे वगैरे नजर पाठविले ह्या पत्रास महाराजाकडून असा जबाब गेला की, "आम्ही तुमच्या पादशहतीतील इतका मुलख कात्रीज केला असूनहि आमचे तीर्थरूप आह्मांस विलकुल सार्थील नाहीत अर्शा आपन्नी खात्री झाली तेव्हा त्याच्याकडे असलेली जाहगीर अद्यापपावेतों कायम राखून त्याचे व त्याच्या मागे त्याच्या दुसऱ्या पुत्राचे थोर मनाने चालविले, हा आमच्या घराण्यावर आपला मोठाच उपकार झाला आहे आम्ही तुमच्याच आश्रयाने आजपर्यंत वाढलो आहो आम्हीं जी काही दौलत मिळविली आहे व जी फौज जमविली आहे ती निदानी तुमच्या उपयोगी पडावी यातच आह्मांस कृतकृत्यता वाटते. तुमच्या सरकाराचे ताल सबळ होते झणून तुह्मांस ही फत्ते मिळाली आमच्या

१ हा प्रसिद्ध मुरार बाजी देशपांडे यांचा नातू

कडून झाले तितके आम्हीं केलें. यानंतर सकट पडेल तेव्हा साहाय्य करण्याविषयी आझास अवश्य लिहावे मनात काहीं दुजाभाव वागवू नये ' हा जबाब आपल्या वडिलांच्या हाती देऊन त्यानी अदिलशहास यथोचित नजरनजराणा पाठविला, व तहाच्या अटीची यादी त्याच्याकडे दिली तीतील कलमे येणे-प्रमाणें होती (१) कोपल व बेलवाडी (बिलारी) ह्यासभोवतालचा मुलूख आमच्या स्वाधीन करावा, (२) द्रविडदेशात जो मुलूख आम्हीं काबीज केला आहे त्याच्यावर अदिलशहाने काहींएक हक्क सागूं नये (३) तजावर वगरे जे प्रात शहाजीराजाच्या जाहगिरीत मोडतात त्यावर अदिलशहाने कोणत्याहि प्रकारचा ताबा चालवू नये, तर त्यावर आमचा पूर्ण अमल चालावा आणि (४) प्रसगोपात्त एकमेकानी एकमेकास साहाय्य करावे ह्या अटी ममाऊदखानाने कबूल करून ह्या आशयाचा तह मजूर झाला मग महाराज ममाऊदखानाच्या भेटीसाठी विजापुराकडे गेले, व त्याचे आणखी काहीं गुप्त सलबत झाले ह्या वेळी महाराजाच्या मनात असें आले की, विजापुरशहरात जाऊन अदिल शहाची भेट घ्यावी मसाऊदखानाने ह्या त्याच्या उद्देशास अनुमोदन देऊन पाचशे लोकांसह विजापुरास अदिलशहाच्या भेटीस यावे असा त्यास निरोप पाठविला परंतु मोरोपंत पिंगळ्याने त्यास असले धाडस करू नये असे मुच विल्यावरून त्यानी हा बेत रहित केला

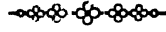
ह्याप्रमाणें कर्नाटकातील व द्रविड देशातील प्रातावर शिवाजीमहाराजाचें प्रभुत्व विजापूरसरकाराने कबूल केल्याचे वर्तमान व्यंकोजीराजाम कळले तेव्हा त्यास अतिशयित विषाद वाटला, व आपले स्वातंत्र्य आता अगदीच नष्ट झालें असे त्याला वाटूं लागले आधीच महाराजानी त्याच्यावर रघुनाथपताचा शह पुरा बसवून त्याच्या जाहगिरीची बहुतेक व्यवस्था आपल्या हाती घेतली होती त्यात आणखी विजापूरसरकाराने त्या जाहगिरीवर आपला काहींएक ताबा नाही असें सदरील तहात कबूल केल्यामुळे त्या सरकारकडून मागपुढे काहीं मदत मिळून आपण आपल्या बंधूच्या शहातून मुक्त होऊ अशी थोडीशी आशा त्याच्या मनात होती ती समूळ खुटली ह्यामुळे ते अगदी उदास होऊन बसले आपल्या नित्यव्यवहाराकडे दुर्लक्ष करून ते विरक्तासारखे वागू लागले त्याच्या वृत्तीत जो हा पालट झाला त्याविषयी रघुनाथपताने महाराजास कळविल्यावरून त्यानी त्यांस पुढील आशयाचे एक पत्र पाठविलें "पुष्कळ दिवस झाले, तुमच्याकडून पत्र येऊन काहींएक वर्तमान कळलें नाहीं. त्यामुळें जिवास काळजी

लागली आहे रघुनाथपत लिहितात की, तुझी उदास व खिन्न होऊन आपल्या देहाची निगा राखीत नाहीं तुझ्यास आपल्या जिवाचा कंटाळा आला आहे तुझी कोणतेही सण किंवा उत्सव करीत नाहीं तुमची सेना बहुत असून ती स्वस्थ बसली आहे तुझी दरबारच्या कामकाजात मुर्खीच लक्ष घालीत नाहीं तुझी पुरे वरागी बनून कोणत्या तरी पवित्र स्थानी बसून काळ दवडण्याच्या गौरी बोलत आहे असा पुष्कळ मजकूर ते तुमच्या संप्रधाने लिहितात तो वाचून आग्राम फार खेद झाला आहे आमच्या वडिलांचे उदाहरण तुमच्या-पुढे असता तुमची वृत्ति अशी व्हावी याच आझाला नवल वाटते सर्व सकाळच्या सगी ते फसे वागले, त्या प्रसंगाचे निवारण त्यांनी कसे हुशारीने, धैर्याने व दृढ निश्चयाने केले आणि मोठा लौकिक व मान संपादन तो कसा आम्हाला राखिला, आचा अमळ विचार करू त्यांचे हे उज्ज्वल चरित्र तुमच्या डोक्यासमोर घडले त्याचा तुझ्यास होय समागण घडण असा तुमच्या हुशारी व चाणक्षण्या हीं तुझ्याम नेहमी पाठवयास मिळत्यामुळे तुमचा त्यापासून पुष्कळ फायदा व्हावा आझी स्वतः अनुकूल स्थित्यनुसार खरक्षण करून स्वयंउप कसे संपादन केले हे तुझ्याम विदित आहेच तुझ्यास सांप्रत चाणक्षणी अनुकूल साध प्राप्त झाले अस्तुता तुझी सर्व प्रपंचाचा त्याग करून घेरागी बनवे हे तुझ्याम उचित आहे काय ? तुझी आपला सगळा कारभार दुसऱ्याच हातीं द्यावा, आणि त्यांनी तुमचे सस्थान गिळकृत करावे हे चांगले काय ? तुझी आपल्या दौलतीचा नाश होऊ द्यावा व स्वतास अपाय करून घ्यावा हे बरोबर नाहीं हा कसला सहाणपणा ? व याचा शेवट काय होईल बरे ? आझी तुमचे वडील बंधु असून तुमचे मरक्षण करण्यास सर्वदा तत्पर आहो आमच्यापासून तुझ्याला काहीएक भीति बाळग्याला नको तरी आता ही वृत्ति सोडून द्या विरक्त होऊं नका, उदासीनता टाका सुखाने कालक्रमणा करा व्रते, उद्यापने, सण, उत्सव व इतर व्यवहार नीट पाळा आपल्या जिवांस जेणेकरून सुख होईल त्याजकडे लक्ष पुरवा आपल्या पदरच्या लोकांस रिकामे बसू देऊ नका आपल्या लष्कराची व्यवस्था नीट राखा महत्त्वाच्या राजकारणात मन घाला आपल्या पदरच्या लोकांकडून आपआपली कामे नीट करून घ्या. त्यास कामगिऱ्या सांगून त्या ते बरोबर रीतीने बजावितात कीं काय ते दक्षतेने पाहा. योग्य रीतीने वागून नावलौकिक संपादन करा. तुझी आमचे आकडे बंधु. तुमची कीर्ति व उत्कर्ष झालेला आमच्या कानीं आल्यानें आझ्यास

समाधान वाटेल. तुमच्या सन्निध रघुनाथपंत आहेत ते कोणी परके नाहीत. कोणत्या प्रसंगी कोणती गोष्ट करणें उचित आहे तें त्याच्या ममलतीनें ठरवीत जा ते तुम्हास आमच्या प्रमाणेच मानून चालतील आमचा सर्व भरवसा त्याच्यावर आहे तसाच तुम्हीहि त्याच्यावर भरवसा ठेवा त्यास सहसा सोडू नका त्याचा तुम्हास व तुमचा त्यास पूर्ण आश्रय असावा येणेकरून तुमची म्वाति होईल विशेष सागावयाचें ते हेच की, आळस करू नका अनुकूल संधि येईल ती व्यर्थ दवडू नका आपल्या लष्कराकडून काहीं नरी कामगिरी करून घेत चला हे वय पराक्रम करण्याचें आहे वैरागी व्हावय चे ते वृद्धापकाळीं व्हावे तर आता उठा, उदासीनता टाका, आळस झाडा, आणि काहीं तरी पराक्रम करून आझाला दाखवा तुम्ही सुज्ञच आहा तुम्हास बहुत काय लिहिणें ?”

हें महाराजाचे व्यक्तीराजास बहुतेक शेवटलेच पत्र असावे त्यानंतर लवकरच त्याची प्रकृति विघडून त्यातच त्याचा अंत झाला

भाग अष्टाविसावा

इंग्रज व शिंदी.

१६७४-८०

महाराजांनीं म १६६१ त राजाप्रशहर लुटले, स १६६४ त सुरतशहर पहिल्यांनं लुटले, म १६६५ त कारवारशहरावर हल्ला करून खड बसविला, म १६७० त सुरतशहर पुन लुटले, व स १६७३त हुबळीशहर लुटले ह्या सर्व ठिकाणी इंग्रजांच्या वखारी असून त्यांचे त्या त्या प्रसंगी वरेच नुकसान झाले होते, हे मागे सांगितलेच आहे राजाप्रशहर महाराजांच्या ताब्यात आल्यावर तेथील वखार इंग्रजानी उठविली होती स १६६८ त सुरतेच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनी मुंबईबेटात वखार घालून तेथे आपले कायमचे ठाणे केले, व सभोवतालच्या मुलखात व्यापार सुरू केला

ह्या बेटाच्या लगत्यास साष्टीप्रातात फिरग्याचा अमल होता त्यास मुंबईबेट आपल्या हातच नेण्यामुळे फार वाईट वाटले, व ते इंग्रज व्यापाऱ्यांशी द्वेष करू लागले ते आपल्या ताब्यातील प्रातात त्यास कोणत्याहि प्रकारचा व्यापार करू देईनात मुंबईतील इंग्रजास वान्यादिकाचा पुरवठा साष्टीप्रातातून मुळीच होईना, त्यामुळे त्यास दुसऱ्या प्रातातून दाणागळ आणावा लागत असे आता साष्टी खेरीज करून मुंबईच्या आसपासच्या इतर प्रातावर शिवाजीमहाराजाचा अमल होता यास्तव त्यांच्याशी सलोखा ठेवण्यात आपले हित आहे असे इंग्रजास वाटणें साहजिक होते शिवाय महाराजांचीहि ह्या लोकावर वक्रदृष्टि असण्याचे काहीएक कारण नव्हते ते कुशल व्यापारी व हुशार दर्यावर्दी आहेत असे त्याजविषयी महाराजांचे मत होते त्यांच्या व्यापाराने आपल्या मुलखाचे हित आहे असे त्यास वाटे दुसरें असे की, शिंदीशीं महाराजास वारवार युद्ध-

१ हे बेट इंग्लंडच्या दुसऱ्या चार्ल्सराजाला स १६६१ त पोर्तुगालच्या राजाच्या मुलींशा विवाह केल्याबद्दल आदण ह्णून मिळाले होते हे चार्ल्सराजाने ईस्ट इन्डिया कंपनीला प्रतिवर्षी दहा पौंड घेण्याचे ठरवून स १६६८ त दिले होते हे सुरत येथल्या इंग्रज व्यापाऱ्यांचा प्रमुख सर जॉर्ज ऑक्शन्डन यांच्या हवाली केले.

प्रसंग करावे लागत, यास्तव त्याच्याकडून आरमाराची वगैरे मदत आपणास मिळेल अशी त्यास आशा होती त्याची जहाजे मजवृत व मोठी असत अशी जहाजे आपणास त्याच्याकडून मिळतील व चागल्या बंदुका, तोफ व दारुगोळा ते आपणास पुरवितील असे महाराजास वाटे आणखी असे कां, शिंदी मोगलाच्या साहाय्याने इंग्रजांच्या ह्या बंदरात शिरून आपल्या कुळा वगैरे प्राताम उपद्रव करील अशी भीति त्यास नेहमी असे ती टाळण्याचा एक उपाय झटला झणजे इंग्रजास आपले रनेही करून ठेवणे हा होय असे त्याचे धोरण होते खरे झटले असता इंग्रजाम ह्या बेटातून हाकून देऊन तेंच आपले ठाणे बसविण्यास महाराजाला काहीं कठीण होते असे नाही परंतु अशा परदेशातील व्यापाऱ्यास बिनाकारण त्रास द्यावा, व आपल्या मुळवाशी त्याच व्यापार होत आहे तो बंद पाडावा हे त्यास बरोबर वाटले नसावे सगळ्या पश्चिमकिनाऱ्यावर आपली मत्ता बसवावी असा दड सकल्प महाराजाचा होता पण तो साध्य व्हायनास चागले मजवृत आरमार आपणास तयार केले पाहिजे असे त्यास वाटे, व हे तयार करण्याच्या कामी ज्याच्याकडून साहाय्य होण्याचा संभव असे त्यास ते साधेल तेवढे न दुखविण्याचा प्रयत्न करित ह्याच कारणास्तव ते फ्रच, उच वगैरे परस्थ व्यापाऱ्याशी मित्रभावाने वागत फिरगीलोक्याशी त्याचा पहिल्यापहिल्याने सलोखा असे परंतु त्याच्यात धर्म-वेदाचा फेलाव झाल्यामुळे ते हिंदु प्रजेस छळ लागले हे महाराजास खेपेनास होऊन ते शेवटीशेवटी त्याशी वर कर लागले होते तरी ते तटाप्रमाणे तोफा, बंदुका व दारुगोळा प्रतिवर्षा पुरवित यास्तव महाराजांनी त्याची थोडीशी सवुरी केली होती ते आणखी काहीं वर्षे जगले असते तर फिरग्याचा त्यानी ह्या देशातून पुरा उठावा केला असता

आता, इंग्रज व्यापारी सुरतेम मोगलाच्या आश्रयाने असल्यामुळे त्यांच्याकडून आपणास फारसे साहाय्य होईल असे महाराजास वाटत नसे झणून त्यानी त्याच्या वखारी वारवार लुटल्या परंतु पुढे सदरी निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे इंग्रज व्यापारी मुंबईस येऊन राहिल्यावर त्याचा महाराजाशी अनङ्ग निकट संबंध आला. इंग्रज व्यापाऱ्यास मुंबईबेट मिळाल्यावर चार वर्षांनी झणजे स. १६७२ त आगिर नावाचा एक हुशार व धोरणी गवर्नर तेथल्या वखारीवर आला. त्याने शिवाजीमहाराजाशी कायमची मैत्री करण्याचा विचार मनात आणिला, व त्या उद्योगास तो लागला, इकडे शिंदीच्या मनातहि असा उद्देश

होता की, इग्रजास अनुकूल करून घेऊन मुबईवेटाच्या बंदरात आपलें आरमार न्यावें, व तेथून शिवाजीमहाराजाच्या कुर्श वगरे प्रातास उपद्रव द्यावा. तो मोगलाचा तावेदार झाल्यावर त्या सरकाराचे आरमारहि त्याच्या स्वाधीन झालें होते, व त्या सरकाराच्या वशिष्ट्याने तो मुबईबंदरात प्रवेश करावयास जेव्हा तेव्हा पाहत असे परंतु आगिअर त्यास तसे करू नसे सुरतेचा मोगलसुभेदार त्यास वेळोवेळा निरोप पाठवी की, शिद्दीमतुमच्या बंदरात येऊ द्या पण आगिअर शिवाजीमहाराजाच्या धाकाने त्या गोष्टीस कदापि कबूल होत नसे हे त्याने तिन्हाईतपणाचे वर्तन महाराजास पसंत वाटे, व त्याचे त्याच्या-विषयीं चांगले मत झाले होते

महाराजाच्या फौजेची फिरग्यांच्या वमईप्रातालागत किंहे वगरे बाधण्या सन्धानी धामधूम सुरू झाली तेव्हा त्याचा आगिअरहि कदाचित् उपद्रव होईल ह्या भीताने आगिअर याने त्याच्याशी मलोक्याचा तह करण्यासाठी लेफटेनन्ट उरिस्टिक यास त्याच्याकडे पाठविले ^१ परंतु तो राजापूर व हुबळी येथे झालेलें एफ्दर बत्तीस हजार होनाचे नुकसान भरून द्यावे असें एक कलम पुढे करूं लागला, झणून त्यानी त्या वेळी इग्रजाशी तह केला नाही पुढे पुन दुसऱ्या वर्षी आगिअर याने निकसनामक एक वकील सभाजीच्या माफत तह करण्यास महाराजाकडे पाठविला पण ह्या वेळी सुद्धा उभय पक्षाचे करारमदार जमले नाहीत महाराजाचे झणणे असें होते की, 'राजापूर येथे तुमच्या मडळीचे नुकसान झाले आहे ते आम्ही भरून देऊ परंतु तुमच्या लोकांचे जे काहीं वृत्तिश नुकसान माझ्या लोकांनी केलें असेल तें मजकडे मागूं नका कारण ते

१ ह्या वेळी महाराजांनी ह्या इग्रज व्यापार्याकडे दारूगोळ्याची वगरे मागणी केली होती ती त्यानी मान्य केली नाही झणून त्याच्या जहाजांस आपल्या ताब्याताल कांकणच्या बंदरांत येण्याची महाराजांनी मनाई केली त्यामुळे त्याम सरपण वगरे भिन्नप्याची पचाईत पडू लागली झणून त्यानी लेफटेनन्ट उरिस्टिक यास महाराजा कडे पाठविले त्यास दारूगोळा पुरविण्याची लालूच दाखवून त्यानी राजापूर लुटल तेव्हा इग्रज व्यापार्याचे जे नुकसान झाले होते त्याची भरपाई करून देण्याविषयींचे त्याने बोलणे केले, त्याप्रमाणेच महाराजाच्या सत्ततल्या मुलखात इग्रजाना व्यापार करण्याची मोकळीक सरसकट दोन टक्के जकात घेऊन द्यावी अशी त्याने त्याजपाशी मागणी केली ह्या वेळी इग्रज व्यापार्याच्या सुरत येथील अध्यक्षांनं असें लिहून कळविलें होतें की, शिवाजीमहाराजांशी दारूगोळा पुरविण्याचा किंवा शिद्दीशी लडण्यास मदत करण्याचा स्पष्ट करार करू नये, तर नुसर्ती वचनें देऊन त्यास आशा दाखवावी. ती पुरी कधीहि करू नयेत.

मजकडे जमा झाले नाही आता हुबळी येथे तुम्ही ह्मणता तितके तुमचें नुकसान आमच्या हातून झाले नाही' ह्या सवधाने त्याची खात्री करण्यासाठी महाराजांनी त्यास आपल्या हुबळी येथील लुटीच्या याद्याहि दाखविल्या, हे मागे सांगितलेच आहे हा असा उभय पक्षामध्ये लढा पडला होता दुमरें असे की, महाराज इंग्रजाकडे तोफा मागत होते, व ते मोगल व शिंदी यांच्या भीतीमुळे देण्यास राजी नव्हते.

पुढे काहीं दिवसानी शिंदीने मुंबईवदरात इंग्रजांच्या परवानगीची दरकार न करिता आपलें आरमार नेले, व महाराजांच्या प्रातात तो धामधूम करूं लागला. हे आगिअर यास बरें न वाटून त्याने त्यास मनाई केली, व त्याचे आरमार आपल्या बदरातून काढून लाविलें हे वर्तमान महाराजास कळले तेव्हा त्यांनी इंग्रजावर फार खूष होऊन त्यास असे सांगून पाठविले की, तुमच्याआमच्यातला लढा काढून टाकून तह करण्यासाठी तुम्हीं आपला वकील आमच्याकडे पाठवून द्यावा परंतु ह्या वेळी सुरतेच्या मोगलसुभेदाराकडून आगिअर यास पुन पुन अशीं पत्रे येऊ आगली की, येत्या पावसाळ्यात शिंदीच्या आरमारास तुमच्या बंदरात राहू द्यावे तेव्हा त्या इंग्रज गवर्नराम मोठा पेच आला मोगलास नाखुष केल्याने सुरतेहून आपला उठावा होईल अशी भीति त्यास वाटणे साहजिक होतें हा पत्रव्यवहार महाराजांच्या कानी आला तेव्हा त्यांनी इंग्रजास असा वमकीचा निरोप पाठविला की, 'तुम्ही मोगलसुभेदाराचे ऐकून शिंदीस आपल्या वदरात येऊं द्याल तर दच लोकांचे आरमार तुमच्या बेटावर हल्ला करावयास येत आहे, व त्यावरील सरदार आमच्याकडे मदत मागत आहे, त्यास आम्ही दहा हजार लोकांनिशी मदत करून तुमचें बेट सर करूं.' इकडे शिंदीने तर आपले आरमार मुंबईवदराजवळ आणून उभे केले.

१ पृष्ठ, ३२७ पहा हुबळी लुटला तेव्हा आपल्या व्यापाऱ्यांचे ७८९४ हान नुकसान झाले होते असे त्यांचे ह्मणणे होते, परंतु महाराजांच्या या वेळच्या लुटीच्या याद्यात त्याचा फक्त २०० हान किमतीचा माल हाती लागल्याचा तपशील होता

२ ही गोष्ट स १६७२-७४ सालाच्या दरम्यान घडली. ह्या सुमारास दच व इंग्रज यांच्यामध्ये युरोपात युद्ध चालू होते दचलोकांचा सेनापति रिक्लॉफ वानगाएन याने शिवाजीमहाराजाशी असे बोलणें लाविलें की, मुंबईच्या इंग्रजाशी लढण्याच्या कामी आह्मास मदत करा ह्मणजे तुह्मांस आह्मी शिंदीकडून दडाराजपुरी परत घेण्यास मदत करितों. हें त्याचें बोलणे महाराजास पसत वाटलें नाही यावरून त्याचा दच लोकापेक्षां इंग्रजावर विशेष भरवसा होता हे उघड दिसतें.

आगिअरने त्यास तेथून निघून जाण्यास सांगितले. परंतु हें त्याचे सांगणें न जुमानतां शिंदीच्या आरमारातील काहीं पडाव खाडीत शिरले, व शिवाच्या उत्तरेकडील वाजूम किनाऱ्यावर त्याचे बरेच लोक उतरले, व तेथील रहिवाशास हाकून देऊन तेथे पावसाळ्यात आपली छावणी करण्याचा त्यानी बेत केला परंतु त्यास इंग्रजांच्या शिपायांनी तेथून हाकून दिले मग पुन शिंदीचे पाचगें हत्यारबंद शिपाई पडावात बसून माजगावाजवळील किनाऱ्यास आले, व खाली उतरून लागले तेव्हा त्याच्यावर इंग्रजांनी तोफाचा मारा सुरू केला त्यामुळे त्यास तेथून पळून जावे लागले इतक्यात दच लोकांचे जे आरमार उत्तरेकडे येत होते ते वेगुत्याजवळ विसकळून थोडेसे सुरतेकडे गेले, थोडेसे इराणाकडे गेले, व बाकीचे खाली सिहलद्वीपाकडे गेले ही वार्ता मुंबईच्या इंग्रजांस कळ-
 न्यावर त्यास वीर आला, व शिवाजीमहाराजाच्या वमकीचा बाऊ त्यास अमळ कमी वाटून लागला इकडे, शिंदीच्या लोकानी जमिनीवर उतरण्याचा दोन वेळा केलेला प्रयत्न व्यर्थ गेला, तरी शिंदी काहीं मुंबईबंदराजवळून आपले आरमार काढून नेईना^१ तो फारच लगट करू लागला तेव्हा इंग्रजांनी त्याच्याशी असा ठराव केला की, त्याचे तीनशेपेक्षा अधिक लोक बदरात राहूं नयेत, त्याच्यावर इंग्रजांच्या लोकांचा पाहारा असावा, व ते शिवाजीमहाराजाच्या प्रातास उपद्रव देऊं लागले असता त्यास इंग्रजांनी एकदम हाकून द्यावे, व पुनः बदरात येऊ देऊं नये औरगजेबानें ह्या सुसारास शिंदीच्या मदतीस सुरत बंदरातून ३६ लढाऊ जहाजे पाठविली होती ह्या जहाजांच्या साहाय्याने त्याने महाराजांच्या ताब्यातल्या निरनिराळ्या बदरावर हल्ले करून ती लुटण्याचा सपाटा चालविला, आणि तेथल्या शेकडो पडावाचा नाश केला ह्या धाम-
 बुमीच्या वेळी महाराजाची सहा लढाऊ जहाजे मुंबईबंदराच्या आश्रयाने होती, त्यावर मोगल आरमारानें हल्ला केला तेव्हा इंग्रज व्यापाऱ्यांनी मोगल सरदाराला असें सांगितलें की, हीं जहाजे आह्मी जप्त करून ठेविली आहेत शिवाजीने राजापूर स १६६० त लुटले तेव्हा तेथे आमचे जे नुकसान

१ स १६७३ च्या आक्टोबर महिन्यात शिंदीने मुंबईबंदरातून आपले काही लोक पंघ व नागोटना ह्या खाळ्यातून महाराजांच्या मुलखात पाठवून तेथली खेडी लुटून जाऊन टाकण्याचा सपाटा चालविला, तेव्हा महाराजांच्या लोकानी त्याच्यावर हल्ला करून त्याच्या शहर लोकांची कत्तल उटविली, आणि त्यांच्या सरदाराची शिरे, नोडून महाराजाकडे नेली. प्रो मरकार, पृ ३४०.

झालें त्याच्या भरपाईसाठी हीं जहाजे आह्मी अडकवून ठेविलीं आहेत हे त्याचें झणणें खरे वाटून मोगल सरदाराने त्यास हात लाविला नाहीं मोगलाचें माहाद्य मिळाल्यावर शिंदी सबळ याने महाराजाचा सरदार दौलतखान याच्या ताब्यातील आरमारावर स १६७४ च्या मार्च महिन्यात मुचकुंद खाडीत (सातवली नदीत) हळा केला उभय आरमाराचे घनघोर युद्ध होऊन शिंदीचा पराभव झाला, आणि तो हरेश्वराकडे पळून गेला शिंदीचा काटा अजीबात काढून टाकण्याचा महाराजानी निश्चय करून त्याच्याशी निकराचा सामना करण्यासाठी ते ह्या वेळी कोंकणात लढाईची सर्वे प्रकारची सामुग्री व लोक एकसारखे पाठवीत होते, आणि त्यानी वारदेशपर्यंत सगळा कोंकणकिनारा हस्तगत करून सगळ्या बदरात लढाईची जय्यत तयारी करून ठेविली

ह्या वेळी महाराजाचा वकील मुंबईस तहाची कलमे ठरविण्याकरिता आला होता, त्याने इंग्रज व्यापाऱ्याची शिंदीस अनुकूलता नसून ते आपणास सार्थक तेवढी मदत करण्यास उद्युक्त आहेत असे त्यांना लिहून कळविल्यावरून त्यास इंग्रजाच्या ह्या वर्तनाबद्दल समाधान वाटून त्याम आपला वकील तहाची कलमे ठरविण्यास गडावर पाठवून दावयास लिहिलें त्याप्रमाणे आगिर यानें आपला एक वकील लवाजम्यानिशी रायगडावर पाठवून दिला हा इंग्रजाचा वकील रायगडापाशी गेल्यावर त्याला गडावर जाण्याची मनाई झाली. कारण त्या वेळी महाराज गडावर नव्हते ते ह्या सुमाराम राज्याभिषेकान्या गडबडीत असून प्रतापगडावर देवीच्या दर्शनास गेले होते ^३ ते तिकडून परत आल्यावर त्याच्या परवानगीनें तुह्मास वर जावयास मिळेल असे इंग्रज वकिलास

१ महाराजानी ह्या वेळी भिमाजी पंडित याम इंग्रज व्यापाऱ्याचा दुभाषी नारायण शेणवी याजबरोबर रायगडाहून पाठविले होते त्यानें ह्या वेळी लुटीच्या भरपाईसंबंधाचा वाद मिटवून १००२५ होन देण्याचे कबूल केले. ही तोंड मुरत येथील काउन्सिलम मान्य झाली परंतु महाराजाम ह्या वेळी कोल्हापुराकडे लढाई करावयाम जावे लागल्यामुळे तहाची कलमे ठरविण्याचे लावणीवर पडल.

२ याचे नाव हेन्री आक्नेन्डन अमे होते हा १६७७ पासून १६७९ पर्यंत मुबद्दा टॅप्युटी गव्हर्नर होता

३ ह्या वेळी महाराजानी सवामण सोन्याचा नजराणा देवाला नेला होता असे डॉ. फ्रिअर आपल्या प्रवामवृत्तात झणतो

गढावरच्या अभिकाऱ्यानी सांगितल्यावरून त्यास गडाच्या पाथःध्वशीं पांचडा नामक गावी तंबू ठोकून राहावे लागले. आपण कोणत्या कामासाठीं आलो आहो हे इंग्रज वकिलानें नारायणजी पंडित यास कळविल्यावरून तो त्याच्या भेटीस आला तेव्हा त्या वकिलाने त्याला आगिरचें पत्र दाखविलें आणि महाराजास व इतर मुत्सद्यास आणिलेल्या नजरा दाखविल्या त्या पाहून तो खुष झाला, आणि त्याने त्या वकिलास असें वचन दिले कीं, महाराज प्रतापगडावरून परत आल्यावर तुझ्यास त्याची मुलाखत करून देतो मग त्याने तहाची कलमे लिहून आणि तीं होती तीं नारायणजी पंडितास दाखविलीं, आणि त्यासबधाने त्याचा काय अभिप्राय आहे ते विचारिलें तेव्हा, त्यात शिंदीशीं महाराजानी सलोखा करावा असें एक कलम होते, त्या संबंधाने नारायणजी पंडित झणाला, 'हें कलम तुम्ही अजीबात गाळा ते आमच्या महाराजास मुळीच पसत होणार नाही. शिंदीस नाहीसा करून जजिरा हस्तगत करण्याचा त्याचा विचार आजमालचा नाही स १६४८ सालापासून ते त्याच्या पिच्छ्यास एकसारखे लागले आहेत. त्यामुळें त्याचे आजपर्यंत पुष्कळ नुकसान झाले आहे. त्याचा नायनाट केल्यावाचून आमची कोंकणपट्टी सुरक्षित होणार नाही यास्तव काहीं झाले तरी चास बुडविण्याचा त्याचा पक्का निर्धार झाला आहे ह्यासाठी माणसाची व पैक्याची खराबी कितीहि झाली तरी ती करण्यास ते तयार आहेत साप्रत त्याच्या जंजिऱ्यास बंडा दिला असून तो मर होण्याचा संभव आहे प्रतिदिवशी तोफा, दारुगोळा, लोक व पैका तिकडे पाठवीत आहेत. तेव्हा अर्थात् हे तुमचें कलम त्यास मुळीच रुचणार नाही ह्यासाठी ते गाळाल तर ठीक होईल ' ह्यावरून त्याने ते कलम गाळलें हे सागावयास नकोच मग हा वकील झणूं लागला कीं, 'महाराजानी आपल्या राज्यातून चोहोकडच्या व्यापाऱ्यास जाण्यायेण्याचा मार्ग मोकळा करावा बालेघाटाचा रस्ता बंद आहे तो खुला करावा. अशानें व्यापारी लोकास आपला माल बंदरात आणता येईल, व तेणेंकरून महाराजाच्या रयतेचा व आमचाहि पुष्कळ फायदा होईल महाराजाचें सर्व वय क्षिपाईगिरींत गेल्यामुळें त्याच्या लक्षात ही गोष्ट येत नसावी तरी तुम्हीं त्याची ह्या प्रकरणीं नीट समजूत घालावी ' त्यावर नारायणजी झणाला ' ही व्यवस्था लवकरच होईल कारण विजापूरसरकारास आता महा-

१ हे नाव डॉ. फिअर देतो. हा मुबईतील इंग्रज व्यापाऱ्यांचा दुभाषी होता, हें वर पका टिपेंत सांगितलें आहेच.

राजांशी वैर करून एकसारखे युद्धप्रसंग करण्याचा पुरा त्राम आला आहे, व तसें करण्यास त्याला आता त्राणहि उरलें नाहीं, ह्मणून तें मरकार महा-राजांशी तद्द करून समेट करण्याच्या विचारात आहे ह्या उद्देशाने तिकडून अनेक वेळा वकीलहि आले होते हा तद्द दोनतीन महिन्यात होऊन जिकडेतिकडे शातता होईल, व व्यापारी लोकांस सगळ्या वाटा खुऱ्या होऊन त्यास आपला माल पाहिजे तिकडे सुरक्षितपणें नेण्याची सोय होईल. महाराज तत्कनशीन झाल्यावर राजपदास अनुरूप असे प्रजापालन करण्याकडे आपले सगळे लक्ष पुरवितील, आणि आपल्या राज्यातील व्यापार वाढविण्याचा हरएक उपाय दक्ष-तेनें करितील हा काळमावेतो त्यास विजापूरकराशी व मोंगळाशी सतत युद्ध-प्रसंग करावे लागण्यामुळे ह्या गोष्टीकडे लक्ष पुरविण्यास हवी तितकी स्वस्थता त्यास मिळाची नाहीं ' ह्याप्रमाणे इंम्रज वकिलाचा आणि नारायणजी पंडिताचा सवाद झाल्यावर त्या वकीलाने त्याला एक हिऱ्याची आगठी नजर केली, व त्याच्या वडीळ मुलासहि वकीस दिले, आणि महाराजाची भेट लवकर करून देण्याविषयी त्यास विनति केली

महाराज परत आल्यावर ह्या इंम्रज वकिलास गटावर येण्याची परवानगी मिळाची, व त्यास राहण्यासाठी एक घगला दिला नंतर नारायणजी पंडि-ताने महाराजाजवळ जाऊन ह्या वकिलाच्या तर्फेने फारच विनवणी केल्या-वरून त्यानी त्यास चार दिवस लोटत्यावर हुजुरास घेऊन येण्याविषयी परवा-नगी दिग्री इंम्रज वकिलाने महाराजापाशी जाऊन तहाची कलमे समजून सांगितली ती त्यास पसत होऊन त्यानी त्याला असें आश्रामन दिलें कीं, तुम्हास आमच्या राज्यातील कोणत्याहि भागात व्यापार करण्यास मुळींच हर-कत होणार नाहीं, व तुम्हास किवा तुमच्या मालास आमच्याकडून बिलकुल उपद्रव होणार नाही ह्या संप्रधाच्या तहास आमची पूर्ण अनुकूलता आहे. ' त्यावर तो वकील म्हणाला ' ह्याच उद्देशाने मला आमच्या काउन्सिलाच्या अध्यक्षाने आपल्याकडे पाठविलें आहे हिंदुस्थानात व दराणात जशा सौलती आम्हास निकडील बादशहानी दिल्या आहेत तशाच आपणाकडूनहि मिळव्या एवढीच आमची विनति आहे ' महाराजांनी ' ठीक आहे ' असें बोलून त्या वकिलाने तहाच्या कलमाची यादी आणिही होती ती नीट पाहून तीत काहीं कमीजास्त अमल्यास कळविण्याविषयी मोरोगंतास हुकूम केला, आणि आपण स्वतः राज्याभिषेकासंबंधाच्या तयारीसाठी लगबगीने दरबारातून उठून गेले.

त्या वकिलास नतर असें कळले कीं, आपल्या कामाचा निकाल राज्याभिषेकविधि आटपेपर्यंत काहींएक लागणार नाही. मग त्याने नारायणजी पंडिताकडे जाऊन इतर मुत्सद्यासाठी आणलेले नजराणे कसे द्यावे ह्याविषयी ल्याची सल्ला विचारिली तेव्हा त्याने त्या वकिलास असें सांगितले कीं, ' मोरोपंतासाठी आणलेला नजराणा तुम्हीं स्वत घेऊन गेलें पाहिजे इतर मुत्सद्यास नजराणे द्यावयाचे ते कोणा कारकुनाच्या हाती पाठविले तरी चालेल परंतु तुमचे काम लवकर व सुरळीत झालें पाहिजे तर तुम्हीं ह्या मुत्सद्यास चागलेच नजराणे दिले पाहिजेत त्याच्यासाठी तुम्हीं ज्या वस्तु आणित्या आहेत त्या काहीच नव्हत तुम्हास त्याला आणखी वस्तु दिल्या पाहिजेत हे त्याचे ह्मणणें त्या वकिलास खरे वाटून त्याने मुंबईहून लागोलाग आणखी वस्तु मागवित्या ह्या रीतीने त्या मुसद्यास खुश करण्यात काहीं अधिक पैका खर्च झाला तरी पतकरला, पण पावसाळा सुट होऊन त्या गडावर तीनचार महिने अडकून पडणें त्यास सोईचे वाटले नाही.

असें सांगतात कीं, इग्रजाच्या वकिलाने महाराजापुढे वीस कलमे मांडिली होती, त्यापैकी अठरा कलमे त्यास कबूल झालीं त्यातील काहीं येणेप्रमाणे होती. राजापूर येथे इग्रजाचे नुकमान झाले त्याबद्दल दहा हजार होन महाराजांनी त्यांस द्यावे, राजापूर, दाभोळ, चेऊल व कल्याण येथे इग्रजानी वखारी घालाव्या, महाराजाच्या सर्व राज्यात व्यापार करण्यास इग्रजास मोकळीक असावी, त्यानी योग्य वाटेल त्या दरानी क्रयविक्रय करावा, त्याचे निरख अमुकच असावे असा कांहीं निर्वध नसावा, इग्रजानी मालाच्या किमतीप्रमाणें आयात मालावर शेकडा अडीच टक्के जकात द्यावी आता जी दोन कलमे महाराजास नापसत झालीं त्यापैकी एक असे होते की, इग्रजाचे नाणे महाराजाच्या राज्यात चालावे. ह्यावर महाराजाचे ह्मणणें असे पडले कीं, ' हें कलम तहात ठरण्याची आवश्यकता नाही कारण कोणतेहि नाणे आमच्या राज्यात चालण्याविषयी आमच्या कडून मुळीच प्रतिबंध होत नसतो, व जे नाणे घेतल्याने आमच्या प्रजेचे नुकसान होण्याचा संभव असतो ते घेण्याविषयी आमच्याकडून तिच्यावर जुलूम होणें रास्त नाही तुमचें नाणे मोगलांच्या नाण्याइतके जड व चांगलें असल्यास तें चालण्यास आमच्याकडून काहींएक हरकत नाही ' तो प्रजेच्या खुषीचा

१ मुंबईत जें नाणें ह्या वेळी चालू होतें ते हलके असून त्याची किंमत कमी जास्त होत असे. स १६७४ व १६८३ अशा दोन सालीं ह्या वेदांत बडें झाली त्याचें एक कारण नाण्याचा खोटेपणा हें होतें असें ह्मणतात.

सौदा आहे.' आता दुसरे कलम असें होतें तुफानाने किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि कारणानें इंग्रजाची तारवे फुटून त्यातील जो माल किनाऱ्यास लागे तो, किंवा जी तारवे किनाऱ्यास लागून फुटत ती त्यास परत मिळावीं ह्या कलमास महाराजाची हरकत अशी होती की, 'कोकणच्या किनाऱ्यावर तारवे फुटून लागणारा माल, किंवा ती फुटलेलीं तारवे परत देण्याची वहिवाट नाही त्यावर तेथील राजाचा हक्क प्राचीन काळापासून चालत आला आहे तो सोडून देणे आह्मास नीट दिसत नाही इंग्रजाम ही सोलत दिली असता फ्रेंच वगैरे इतर व्यापारी ती मागूं लागतील यास्तव ह्या अटीविषयी आग्रह धरूं नये अशा फुटलेल्या तारवावरच्या खलाशास मात्र लागेल ते साहाय्य करण्याची व त्याचा बचाव करण्याची व्यवस्था लावण्यात येईल ह्याप्रमाणे महाराजाचा अभिप्राय पडत्यामुळे त्या कलमासबद्दाने इंग्रज वकिलास काहीं एक बोलता येईना तरी नारायणजी पंडिताने त्यास असें सांगितले की, हेहि कलम मजूर होण्यास फारशी अडचण पडणार नाही कारण मोगलबादशहाकडून व अदिलशहाकडून तुढास ही सवलत मिळाली आहे तेव्हा ती आमच्या राज्यातूनहि मिळावी असें महाराजाच्या मनात येण्यासारखे आहे

ह्याप्रमाणे ह्या तहाच्या कलमाची वाटाघाट होऊन शेवटी सगळी कलमे मंजूर झाली, आणि राज्याभिषेकानंतर काहीं दिवसांनी ह्या तहावर महाराजाची सही

१ ऑग. ह्यणतो की, ज्या दोन कलमासबद्दाने महाराजांनी हरकत घेतली होती ती काहीं मजूर आली नाहीत टा फ्रिअर ह्यणतो की, नाण्यामबद्धाने तेवढे कलम खेरीज करून बाकीची कायम केली मुळातल मजकूर घाट टफच्या इतिहासातून घेतला आहे टा फ्रिअर ह्यणतो की, राज्याभिषेकसमारंभ झाल्यावर थोड्या दिवसांनी नारायण शेणवी याने इंग्रज वकिलास येऊन मागितल की, नाण्यामबद्धान्या कलमाखेरीज बाकी सगळ्या कलमास शिवाजी महाराजाची मजुरी मिळाली ह्या तहान्यावर ता १० जून स १६७४ रोजी सध्या शाण्या रा राजवाडे यानी आपल्या आठव्या खटात ह्या तहाच्या मबद्धाना एफ कागद छापला आहे, त्यात येणेप्रमाणे उल्लेख आहे इंग्रजांनी शिवाजी महाराजाकडे चार सवलती मागितल्या होत्या, त्या अशा (१) महाराजाच्या राज्यात इंग्रज व्यापाऱ्यास जकात घेतल्यावाचून व्यापार करावयास मोकळीक असावी, (२) इंग्रजाच्या मालावर महाराजाच्या ताब्यातील बदरात जकात घेऊ नये, (३) इंग्रज लोकांचे नाणे महाराजाच्या राज्यात चालू करावे, (४) आणि इंग्रजाची व्यापाराचीं जहाजे फुटून जो माल त्यांच्या बदराम लागेल तो त्यांच्या स्वाधीन करावा, व त्याचीं फुटकी जहाजेहि त्यास मिळावी. या कलमापैकी पहिली दोन कलमे महाराजांनी कबूल केलीं, दुसरी दोन मान्य केलीं नाहीत.

झाली, व एकंदर प्रधानाच्याहि त्यावर सद्या झाल्या ह्या तहाअन्वये राजापूर येथे झालेल्या नुकसानाबद्दल इंग्रजास दहा हजार होन घावयाचे ते रोख न देतां त्याची फेड येणेप्रमाणें करण्याचें ठरलें इंग्रजानी महाराजाकडून सतत तीन वर्षे पाचपाच हजार होनाचा माल खरेदी करावा, व त्याबद्दल त्यास फक्त अर्धा किंमत द्यावी, ह्मणजे अर्थात् तीन वर्षांत एकंदर साडेसात हजार होन किमतीचा माल मिळावा, व बाकीच्या अर्धीच हजार होनासबधाने असा कसर केला की, इंग्रजानी राजापूरास वखार घातल्यावर त्या बदरात जो त्याचा माल येईल त्यावरची जकात, अर्धीच हजार होनाची रक्कम होईपर्यंत माफ करावी. हा असा तह करून त्याची यादी वर सांगितल्याप्रमाणें सद्या झाल्यावर नारायणजी पंडिताने इंग्रज वकिलाच्या हाती दिली, व महाराजाचा त्याला असा निरोप सांगितला की, 'तुमची वसाहत आमच्या राज्यानजीक होऊन तुमचा व्यापार आमच्या राज्यात चांगला चालत्याने आमच्या रयतेचे पुष्कळ कल्याण होईल असे वाटल्यावरून तुमच्याशी आम्हीं हा सलोख्याचा तह केला आहे. तर हा तुमचाआमचा स्नेह दृढ राहावा अशी आमची इच्छा आहे

राज्याभिषेक झाला त्या वेळी हा वकील मुबईच्या गवर्नराचा प्रतिनिधि ह्या नात्यानें दरबारास गेला होता त्या वेळी त्याने महाराजास एक हिऱ्याची आगठी नजर केली ह्या वकीलास महाराजाच्या सिंहासनापर्यंत जाण्याचा योग आला होता. तेव्हा त्याला त्याची रचना पाहावयास मिळून त्याचें त्यानें येणेंप्रमाणे वर्णन केले आहे ' सिंहासनाच्या दोन्ही बाजूस सोन्याचा भाल्याच्या टोकावर सत्ताप्रदर्शक पुष्कळ साकेतिक चित्रे होती. उजवे बाजूच्या भाल्यांवर दोन मोठे सोन्याचे मासे असून त्याच्या विक्राळ दाढा दाखविल्या होत्या; व डावे बाजूच्या भाल्यावर घोड्याच्या शेपटा असून दोन मोठ्या उंच भाल्यांच्या टोकांवर सोन्याची तराजू समतोल ठेविली होती मासे दाखविले होते त्यावरून समुद्रावर महाराजाची सत्ता आहे हें सुचविलें होते; व घोड्याच्या शेपटा दाखविल्या होत्या त्यावरून जमिनीवर त्याची सत्ता आहे असें सुचविलें होतें; आणि तराजू अशासाठी दाखविली होती की, ह्या राज्यातील सर्व प्रजेस सारखी वागवून योग्य न्याय मिळेल, असें आश्वासन एकंदर लोकास मिळावे.'

इंग्रजाचा हा वकील रायगडावर एक महिना होता असें ह्मणतात. त्यानें रायगडाचें व तेथील इमारती व राजमंदिर यांचें वर्णन केले आहे, तें डॉ. फ्रिअरनामक त्या वेळच्या एका प्रवाशानें आपल्या प्रवासवृत्तात लिहिलें आहे.

तें येथें विस्तारभयास्तव उतरून घेत नाही.^१ इंग्रज वकिलाने ह्या वेळी जें वर्तन केलें व जो पोक्तपणा दाखविला त्यावरून महाराजाचा इंग्रजाविषयी बराच अनुकूल प्रह झाला तथाप्रमाणें राजापुलाम इंग्रजांनीं वखार घातली.^२ परंतु ती फार दिवस टिकली नाही तेव्हा सदरी निर्दिष्ट केलेल्या अटीप्रमाणे त्यास सगळी रकम मिळाली कीं नाही याविषयी शका वाटते ह्या तहानंतर दोन वर्षांनी आंगिअर मृत्यु पावला,^३ व त्याच्या मागून झालेला गवर्नर त्याच्यासारखा हुशार व धोरणी नव्हता

मागे सांगितले आहे कीं, शिंदी मुंबईच्या खाडीत शिस्त महाराजाच्या कुला वगैरे प्रातास फार उपद्रव देई तो महाराजाच्या प्रातातील निरपराध रयतेस पकडून, पुरुष असत त्यास ठार मारी आणि बायका व मुलें यास गुलाम म्हणून विकी असा कहर त्यानें सन १६७३ त केल्याच वर सांगितलेच आहे हा त्याचा धिगाणा इंग्रजास मुळींच आवडत नसे ते आपल्याकडून होई तेवढा त्यास प्रतिबंध करित परंतु कधीकधी त्याचा काहींच उपयोग होत नसे मोगलाच्या धाकामुळे त्यास त्याच्याशी उघडपणे युद्ध करण्याचें वैर्य नसे. त्याचा

१ डां फियर याने आपल्या प्रवामवृत्तान ह्या वेळची एक मौजेची गोष्ट नमूद केली आहे, आणि मि किंकड यानी ह्या गोष्टीचा अनुवाद केला आहे ती गोष्ट अशा-एक खाटीक गडावरील लोकास मास पुरवीत असे तो इंग्रज वकिलाम पाहावयामाठी मुद्दाम गडावर आला याचे कारण असे की, ह्या इंग्रजांनी एका महिन्यात त्याच्याकडून जेवढे माम खरेदी केले तेवढे रायगडावरील सगळ्या लोकांनी उभ्या वषात खालें नव्हते. तेव्हा अशा मामभक्षकाम प्रत्यक्ष टोळ्यांनी पाहण्याचा त्याला दृष्टा झाली ।

२ ह्या पुन घातलेल्या वखारावर मर जान चाइल्ड याम प्रसुप्त नेमिले परंतु कोकणाचा महाराजाचा सुभेदार अण्णाजी दत्तो हा त्यास अनुकूल नमत्यामुळे इंग्रजाचा व्यापार तेथे चागला चालेना तेव्हा इंग्रजाकडून पुन महाराजाकडे वकील गला. आपल्या व्यापाराम ठरत्याप्रमाणे सवलता न मिळाल्यास आपण राजापूरचा वखार उठवू असे त्याने महाराजाम सांगितले. तेव्हा महाराजांनी त्याची समजूत करून त्याम आपला चागला आश्रय मिळेल असे अभिवचन दिले, आणि राजापूरच्या लुटीच्या वेळी त्याच्या शालेत्या नुकमानाची भरपाई करावयाची राहिली आहे ती दाणा, गवन, सुपारी वगैरे जिनमा त्यास पुरवून करण्यात येईल असें त्यांनी सांगितलें.

३ ग्रॅण्टफ हणनो की, हा स १६७६ त मुंबईस मरण पावला. परंतु दुसऱ्या एके ठिकाणी असें झाले आहे की, हा १६७७ त मरण पावला.

जंजिरा काबीज करून तेथे आपली वखार घालावी व मुंबईचे टाणे उठवावे, असे त्याच्या मनात येऊन त्यानी कंपनीच्या डायरेक्टराकडे व्यावडल परवानगी मागितली परंतु त्यानी ती त्यास दिली नाही शिद्दीच्या घोर कृत्याचा परिणाम एकादे वेळीं आपणांसहि भोगावा लागेल असे त्यास महाराजांच्या धाकामुळे वाटे परंतु शिद्दीशी वाकडे चालल्याने मोगल रष्ट होऊन त्याच्या राज्यांत आपणास थारा मिळणार नाही, अशी त्यास धास्ती असे. ह्याप्रमाणे एकीकडून शिवाजीमहाराजाचा व दुसरीकडून औरंगजेबाचा असा दुहेरी धाक असत्यामुळे त्या वेळी शिद्दीस न दुखविता साघेल तेवढे तटस्थ राहण्यातच आपला निभाव आहे असें इंग्रज व्यापाऱ्यास वाटे

शिद्दीस चागली शिक्षा करावयाची असा निर्धार करून महाराजानी आपली फौज व आरमार ही सिद्ध करून त्याच्याशी युद्ध सुरू केले दडाराजपुरी पूर्वी मोगलाच्या मदतीने त्याने परत घेतली होती ती महाराजानी पुन काबीज केली. जजिन्यापासून गोव्यापर्यंत सगळ्या कोकणकिनारा त्याच्या ताब्यात आला शिद्दीनें मोगलाच्या आरमाराच्या साहाय्याने महाराजाच्या ताब्यातील कोकणकिनाऱ्यावरील गाव लुटीत व जाळीत वेगुर्न्यापर्यंत दांड केली परंतु विजयदुर्गाजवळील महाराजाच्या आरमाराने त्याच्यावर हल्ला करून त्यास सुरनेपर्यंत पिटाळून लाविले. इकडे महाराजाच्या लोकानी जजिन्यास पाण्यातून व जमिनीवरून वेढा ठेऊन त्याच्यावर सारखा मारा चालविला पाण्यात मोरचे उभे करून त्यावर तोफाचा भडिमार चालविला जमिनीवरून जजिन्यापर्यंत एक मोठा बाध घालण्याचा प्रयत्न सुरू केला परंतु इतक्यात शिद्दी सबळ सुरतेकडून मोठे आरमार घेऊन आला तेव्हा मराठ्यांना जजिन्याचा वेढा उठवावा लागला तरी दुसऱ्या वर्षी (स १६७६ त) पुन मोरोपंत पिंगळ्याबरोबर दहा हजार लोक देऊन व्यंकोजी दत्तोजी शिद्दीशी युद्ध करित होता त्याच्या मदतीस पाठविले, आणि जंजिन्यावरील हल्ला पुन मोठ्या नेटानें चालू केला त्या वेळीं तें बेट मराठ्यांच्या हाती येण्याचा दड सभव दिसूं लागला. इतक्यात शिद्दी काशीम मोगल आरमार घेऊन आला आणि त्यानें मराठ्यांचे पाण्यातील मोरचे उडवून देऊन आरमार उधळून लाविले, आणि जमिनीवरील मराठ्यांच्या लष्करावर तोफांचा एकसारखा भडिमार चालविला. त्यामुळे त्यांना वेढा उठवून परत जाणे भाग पडलें. परंतु जंजिरा काबीज करण्याचा त्याचा निश्चय अखेरपर्यंत अढळ

राहिला. सदरील झटापटींत शिंदीच्या हजारो लोकांचा नाश होऊन तो अगदी उबघईस आला परंतु मोगलाच्या आश्रयाने तो पुन लवकरच सावरला.

पुढे महाराज कर्नाटकात मोहिमेवर गेले असें वर्तमान शिंदीच्या कार्नीं येताच त्याने कौरुणकिनाऱ्यावर पुन धामधूम सुरू केली ह्या वामधुर्मांत त्यास मोगलाच्या आरमागचे पूर्ण साहाय्य होतें, हे सागावयास नकोच त्यानें जयतापूरशहरावर हल्ला करून त्यास आग लावून दिली परंतु तेथील ठाण्या- वरच्या लोकानी त्याच्यावर निकराचा हल्ला केऱ्यामुळे त्याला तेथल्या खाडीतून पुढे जाता आले नाहीं महाराजाच्या आरमाराने त्याचा पाठलाग केला पण त्यास न गाठता तो आपली जहाजे घेऊन मुबईच्या वदरात शिरला, व माज- गावास उतरून तेथे मुस्लाम करून राहिला ' येथे असता महाराजाच्या ताच्या- शील कुर्ला प्रांतात रहाणारा एक दुष्ट ब्राह्मण शिंदीपाशी येऊन झणाला ' तुम्रां रला साहाय्य कराल तर मराठ्यांच्या अमलातील फित्येक सभावित ब्राह्मणास पकडून तुमच्या हवाली करितो ' ह्या त्याच्या झणण्यास तो अर्धान कवूल झाला; आणि त्याच्याबरोबर त्याने आपले जोडेसे लोक व एक पटाव देऊन त्यास गुमपणे रवाना केले ह्या कृष्णकर्मांत आपले अग आहे असें त्यानें इंग्रजास कळू दिलें नाहीं त्या दुष्ट ब्राह्मणाने शिंदीच्या लोकांच्या साहाय्याने चार ब्राह्मण पकडून आणिले त्यास शिंदीने कोणास समज न देता आपल्या जहाजात कैद करून ठेविले हे वर्तमान चेऊल येथील महाराजाच्या सुभेदारास कळताच त्याने मुबईतील इंग्रजास असें जरबेचे पत्र पाठविले की, ' तुमच्या बेटात आमच्या तातातले ब्राह्मण पकडून नेणे आहेत त्यास सोडवून एकदम पाठवून द्या, नाहीं तर तुमच्याकडे इकडून दाणागळा व सरपण जात अशते ते बंद करूं हे काहींच नाहीं, तर याहूनहि वाईट परिणाम तुझ्यास भोगावा लागेल ' इंग्रजांस हा मक्कीचा निरोप पोचताच त्यानी शिंदीपाशी ह्या गोष्टीचा तपाम केला त्यानें हिल्यानें कानावर हात ठेविले परंतु इंग्रज अगदीं जिकिरीस आले असें पाहून तो झणूं लागला की, ह्या प्रकरणात माझे अग मुळीच नव्हते. शेवटीं त्याला या ब्राह्मणास सोडून द्यावे लागलें ज्या पडावातून त्या ब्राह्मणास आणिलें

१ ह्या सुमाराम शिंदी सबळ यास बडतर्फ करून शिंदी कार्मीं याम मोगलानीं आपल्या आरमारावर मुख्य सरदार नेमिलें. परंतु शिंदी सबळ आपल्याकडचा अधिकार देण्यास प्रथम राजी होईना परंतु शेवटी तो त्यास वेणें भाग पडलें. वहा तो शिवाजीमहाराजाच्या आरमारावर जाऊन राहिला, असें श्रींभी झणतो.

होतें, त्यावरील अकरा खलाशास इंग्रजांनी पकडले, व त्यापैकी तिघास देहात शासन देऊन बाकीच्यास सेन्टहेलेना येथे रवाना केले ही गोष्ट स १६७७ त जॉन पेटिट नामक मुंबईच्या डेप्युटी गव्हर्नराच्या कारकीर्दीत घडली

महाराज कर्नाटकातून परत आल्यावर मोरोपत पेशवा वगैरे ब्राह्मणकाम-दारांनी त्याजपाशी असं गाऱ्हाणे केले की, शिंदीने आमच्या राज्यातील ब्राह्मणास पकडून नेऊन त्याची विष्टबना केली आहे यास्तव त्याचे पारिपत्य अवश्य केले पाहिजे ह्मी मुंबईबदरात त्याचे आरमार असून इंग्रजांनी त्यास मोग-लांच्या आग्रहास्तव माजगाव येथे पावसाळ्यात छावणी करून राहण्यास परवानगी दिली आहे तरी त्याच्या आरमारास आग लावण्यामाठी आपले लोक पाठवावे' हे त्याचे ह्मणणे महाराजास अर्थात् मान्य होऊन त्यानी आपल्या आरमाराचे सरदार दर्यासारग व दौलतखान यास चार हजार लोकांनिशी जुलई महिन्यात पनवेल येथे पाठविले परंतु त्यास पलीकडे घेऊन जाण्यास पुरेमे पडाव सापडतना, आणि पाऊस असल्यामुळे दुसरीकडून तेथे पडाव आणण्याची सोय नव्हती ह्याप्रमाणे त्याची निराशा होऊन तिरुडून माजगावास येण्याचा बेत त्यास रहित करावा लागला मग दौलतखान तेथून कल्याणकडे कूच करून गेला व ठाणेप्रातात प्रवेश करण्याची परवानगी फिरंग्यापाशी मागू लागला यांत त्याचा मनसोबा असा हेता की, टाण्यावरून जाऊन माहीमची खाडी ओलाडून मुंबईबेटात शिरावे आणि शिंदीच्या छावणीवर व किनाऱ्याजवळील त्याच्या तारवावर हल्ला करावा, आणि तेथे पडाव पैदा करून जवळच ओरवा करून असलेल्या त्याच्या आरमारावर चढून त्यास आग लावून द्यावी

महाराजाचे हे लोक पनवेलीस आल्याचें वर्तमान कळले तेव्हा इंग्रज फारच धाबडून गेले. त्यानी बेटाच्या रखवालीस ठेवलेले बहुतेक शिपाई माजगावा जवळ नेऊन ठेविले. पुढे दौलतखान आपल्या लोकांनिशी कल्याणाकडे गेला असें समजलें तेव्हा त्यानी आपले लष्कर माहिमास आणून ठेविलें, व माहीमच्या खाडींत एक लडाऊ जहाज (फ्रिगेट) आणून ठेविले. परंतु ह्या खबर-दारीची कहीं एक जरूर लागली नाहीं. कारण वसईच्या फिरंग्यासहि महाराजाचे लोक जवळ आल्याबद्दल दहशत वाढून त्यास आपला साष्टीप्रात कसा सुरक्षित राहतो याचा विचार पडला. तेथील फिरंग्यांचा सुभेदार आपलें निवडक सैन्य घेऊन टाण्यास आला, आणि त्याने तेथील खाडींत चाळीस पडाव चांगले खजवून ठेविले. ह्यामुळे दौलतखानाचा टाण्यावरून येण्याचा मार्ग खुंटला.

ह्याप्रमाणे तो सरदार निरुपाय होऊन, एवढ्या दूर इतके लोक आणिले त्याचें काहीं तरी चीज करावे ह्मणून फिरग्याच्या मुलखात शिरून गावचे गाव लुटून उध्वस्त करित सुटला. त्याने आपले काहीं लोक दमन व सुरत या शहराकडे लुटालूट करावयास पाठविले. इतक्यात रायगडावरून त्यास परत निघून येण्याविषयी हूकूम आला तेव्हा त्यास आपल्या लोकानिशी तिकडे जाणें प्राप्त झाले.

हा असा इम्रजाचा आश्रय करून शिंदी आपल्या अमलातील मुल्खास उपद्रव करितो हे पाहून महाराजास मनस्वी राग आला हें साहजिक आहे. इम्रजानी त्यास असा आश्रय द्यावा हे त्याशी केलेल्या सलोख्याच्या तहास अगदी विरुद्ध होते पूर्वा जसे ते तिऱ्हाईतपणाने वागून शिंदीस आपल्या बदरात यारा करित नसत, तसेच त्यानी नेहमी करावयास हवे होते परंतु आगिअर मृत्यु पावल्यापासून मोगलाच्या वाकास्तव त्यानी ही तटस्थवृत्ति अमळ सोडली होती ह्मणूनच त्यानी ह्या वेळी शिंदीस आपल्या बदरात पावसाळाभर राहू दिले होते ह्या लपडावाबद्दल इम्रजास शिक्षा करण्याचें महाराजानी मनावर घेतलें अमते तर त्यात काही अन्याय झाला नसता परंतु महाराजाचे धोरण काहीं निराळें होते मोगलाच्या पार्थी इंम्रज हे असें आपल्या इच्छे-विरुद्ध वर्तन करित हे त्यास कळून चुकले होते तेव्हा ह्या अशा अपरिहार्य कारणास्तव त्याच्याकडून होणाऱ्या आगळिकीबद्दल त्याच्यावर शस्त्र धरणें त्यास उचित दिसलें नाहीं दुसरे असें की, इंम्रजाच्यामुळे त्याच्या राज्यात व्यापार वाहून प्रजेच्या हातात पेंसा घोळ लागला होता शिवाय आपण मोगलाची सुरत वगैरे ठाणी सर करून शिंदीचा जंजिरा किल्ला हस्तगत केल्यावर इम्रजावरचा शह नाहींसा होईल आणि मग त्याच्या साहाय्याने आपलें आरमार सुधारिता येईल अशी त्यास उमेद होती इंम्रजलोकास होता होईतो न तु ख-विण्याविषयी महाराज किती जपत याचे एक उदाहरण येथे देऊ चेऊलचा सुभेदार पेटिट नावाच्या एका इम्रजव्यापाऱ्याकडे व्यापारासबधानें थकलेल्या काहीं बाकीची मागणी करित होता, त्याप्रमाणेंच, सुरत येथे इंम्रजाचा एक मुनीमहोता, त्याच्या भावाला अशाच काहीं बाकीविषयी त्याने एकसारखा तगादा लाविला होता. परंतु त्यानी ह्या बाकीची फेड करण्याचें बरेच दिवस दिरंगाईवर टाकिले होते. त्याबद्दल त्याचा सूड उगविण्याचा विचार त्या सुभेदारानें मनात आणिला. ह्या वेळी शिंदीचें आरमार जाळण्याचा प्रयत्न फसल्यामुळें महाराजांस बाईट वाटलें होते. यास्तव आपण ह्या संवीस इंम्रजाचा सूड घेतला तर तो

महाराजास मुळींच नापसंत होणार नाहीं असें त्याला वाटले नग मुंबईचे पडाव त्याच्या ताब्यातील बदरात व्यापार करावयास आले होते ते मगळे त्यानें पकडले तेव्हा मुंबईच्या काउन्सिलाने चार पडावावर माठ युगेअन नेमून त्याला धरलेले पडाव सोडविण्यास पाठविलें त्या सुभेदाराने पकडलेल्या पडावावर आपले लोक रखवालीस ठेविले होते, त्यावर द्या इंग्रज शिपायांनीं हल्ला करून बहुतेक पडाव सोडवून आणिले इंग्रजांच्या ह्या कृत्यावद्दल त्या सुभेदाराने महाराजाकडे तक्रार केली आणि असें लिहून कळविले की, आपल्या सत्तेचा त्यानी उपमर्द केला आहे, तरी त्यास अवश्य शिक्षा केली पाहिजे त्यानी त्यास असा जबाब पाठविला की, ' इंग्रजांनी जे काहीं केले ते बरोबर आहे त्याची जहाजे व माल तुम्हीं कबजात घेतला असेल तो त्याचा त्याम पावता करावा ' ह्या हुकमाप्रमाणे त्या सुभेदारास करणे प्राप्त झाले

स १६७८ च्या अखेरीस महाराजांनी आपले आरमार चांगले तयार करून जजिच्यास पाण्यातून वेढा दिला, व त्यावर तोफाचा भडिमार चालविला शिद्दी काशीम हा ह्या वेळी मुंबईच्या बदरात होता त्याच्या लोकांचा मुशाहिरा थकल्यामुळे ते बेदिल झाले होते त्याच्यापाशी पैसा नव्हता सुरतेच्या सुभेदाराकडे त्याने काहीं पैसा मागितला होता पण तो वेळेवर आला नाहीं झणून त्याला तेथून हलता येईना अशा रीतीने शिद्दी तिकडे निरुपाय होऊन अडकून पडला तरी जजिरा काहीं केल्या महाराजांच्या हाती येईना तेव्हा ह्या वेळीहि त्यास तो वेढा उठवून जावे लागलें

महाराजांनी ह्या वेळीं असें मनात आणिले की, शिद्दीगी आजपर्यंत केलेल्या झटापटीत आपणास यश येत नाहीं याचे मुख्य कारण हें होय की, त्याम वाटले तेव्हा मुंबईच्या बंदरात दडी मारून राहता येते इंग्रज मध्ये नसतील तर त्यांच्या कडून आपल्या मुलखास उपद्रव घडणार नाही इंग्रजांचा त्यास हवा तेव्हा आश्रय मिळून आपल्या राज्यात मनसोक्त धुडगूस घालिता येतो यास्तव शिद्दीची व मोगलाची मुंबईबंदराजवळील हालचाल साधेल तेवढी बंद पाडण्याची व इंग्रजासहि पुरे धाकात ठेवण्याची काहीं तरी तजवीज केली पाहिजे. असा विचार करून त्यानी ही पुढील युक्ति काढिली मुंबईपासून बारा मैलांच्या अंतरावर खांदेरी व उंदेरी अशीं दोन लहान बेटे आहेत हीं समोरील किनाऱ्यावरून दोनतीन मैलांच्या अंतरावर आहेत. ह्या बेटात कधींच कोणी वस्ती केली नसून त्यावर पुष्कळ रान होतें. ह्या बेटातून इंग्रजास कधीं कधीं

सरपण मिळत असे ह्याहून दुसरा काहीं उपयोग त्याचा होईल असें कोणांस कधीं वाटलें नव्हते ह्या बेटावरून मुंबईबंदरात जाणाऱ्यायेणाऱ्या प्रत्येक जहाजावर नजर ठेविता येऊन शत्रूंची तिकडील हालचाल हवी तेव्हा कळण्याजोगी आहे असें महाराजाच्या लक्ष्यात आले. त्यानी ती आपल्या ताब्यात घेऊन त्यावर मजबूत किल्ले बांधण्याचें मनात आणिलें, आणि आपले तीनशें शिपाई व तितकेच मजूर शस्त्रे व विखणे मुबलक देऊन प्रथम खादेरीबेटावर पाठविले, व तटबंदीचे काम झपाट्याने सुरू केले हे वर्तमान इंग्रजास कळलें तेव्हा ते मोठ्या फिकिरीत पडले ह्या बेटावर महाराजाचे ठाणे झाले असता आपणास किति वीरगा आहे हे त्याच्या तेव्हाच लक्षात आलें यास्तव ते झणून लागले कीं, ' ह्या बेटावर आपला हक्क आहे फिरंग्यानी मुंबईबेटाबरोबरच हीं बेटे आम्हास दिली होती ' तिकडे वसईचे फिरंगीहि त्यावर हक्क सग लागले ते झगले कीं, ' ह्या बेटावर इंग्रजाचा मुळीच हक्क नाही हीं आज पुष्कळ वर्षे आमच्याच ताब्यात आहेत आम्ही त्यावर वसाहत करणार होतो परंतु त्यावर विहिरी खणल्या त्यास गोडे पाणी लागले नाही, झणून तो ब्रेत आम्ही रहित केला ' महाराजांनी त्या त्याच्या झणण्याकडे मुळीच लक्ष पुरविलें नाही

इंग्रजांनी महाराजास हरकत करण्याचा निश्चय केला. त्यानी तीन शिवाडे तयार करून त्यावर चाळीस युरोपियन नेमिले, व त्यास असें सांगितलें कीं, ' गिवाजीमहाराजाची तारवे खादेरीजवळ येऊ देऊ नका, व बेटावर त्याचे अमलदार आहेत त्यास आपले लोक घेऊन निघून जावयास सागा ' ह्याप्रमाणें हीं शिवाडे त्या बेटापाशी गेलीं, आणि त्यावरील अमलदारांनी महाराजाच्या लोकांस तेथून निघून जावयास सांगितले त्यावर त्यानी असा जबाब दिला कीं, ' आमच्या वन्याच्या हुकमावाचून आम्ही आमची कामगिरी सोडून जाणार नाही ' मग हीं इंग्रजांची तारवे त्या बेटासभोवतीं दहा दिवस घिरव्या घालीत होती, व शेवटीं वादळ झाले तेव्हा ती तेथून परत गेलीं इंग्रजांनीं त्याबरोबर आणखी एक रिवेन्ज नावाचे फ्रिगेट देऊन तीं पुनः खादेरीकडे रवाना केलीं ह्या रिवेन्जवर सोळा तोफा होत्या. हीं इंग्रजांचीं तारवे पुनः खादेरीजवळ फिरूं लागली एका शिवाडावरचा लेफ्टेनन्ट दारू पिऊन छाकटा झाला होता, तो आपलें शिवाड बेटाला लवून आपल्या हाताखालच्या लोकांनिशीं वर चढला. तेव्हा त्याची व महाराजाच्या लोकांची झटापट होऊन त्या-

अमलदारास व आणखी सहा इंग्रज शिपायास त्यानीं ठार मारून बाकीच्यांस कैद करून ठेविलें, आणि त्याचे ते तारुं किनाऱ्यावर ओढून घेऊन बाधून ठेविलें. वारा जोराचा सुटला असून भरतीचे ताण असल्यामुळे दुसऱ्या शिवाडास त्याच्या मदतीस यावयाला मुष्कील पडली. त्याचा काहींच इलाज चालेना व अनुकूळ वारा लागून लाटाचा जोर कमी झाला तरी त्यास खांदेरीपाशी जाण्याचें वैय्य होईना.

मराठ्यांचीं तारवे खांदेरीकडे येतील त्यास प्रतिबन्ध करण्याचें काम त्या तारवावरच्या इंग्रज शिपायास सांगितले होते परंतु तेहि त्याच्याकडून नीट होईना मराठ्यांची तारवे रात्रीचीं झपाट्याने येऊन तटबंदीस लागणारा मालमसाला व लोकास लागणारी अन्नसामुग्री आणून पोचवीत, आणि तशीच त्वरेनें परत जात त्याचा पाठलाग इंग्रजाच्या जहाजाच्याने होत नसे याचे मुख्य कारण असें होते कीं, मराठ्यांच्या पडावाच्या वल्ह्याची व तारवाची रचना अशी होती कीं, तीं वारा किंवा लाटा कितीहि प्रतिकूल असल्या तरी जलद चालत, इंग्रजांचीं तारवे तशी जलद चालत नसत शिवाय त्याचा जमाव फार थोडा असल्यामुळे त्यास मराठ्यांवर हल्ला करण्याचे धैर्यहि होत नसे ह्मणून इंग्रज अमलदारानी आपल्या वरिष्ठापाशी आणखी कुमक मागितली. त्यावरून त्यांनी आणखी काहीं जहाजे भाड्याने घेतलीं आणि त्यावर लोक नेमून तीं खांदेरीकडे रवाना केलीं असें सांगतात कीं, ह्या बेटापाशी इंग्रजाची एफंदर आठ जहाजे होती—एक फ्रिगेट, दोन गुराबा, तीन शिवाडे व दोन मचवे. ह्या जहाजावर युरोपियन व इतर शिपाई मिळून एफंदर दोनशे लोक होते. ह्याशिवाय आणखी खलाशी होते.

दौलतखानाच्या हाताखालील आरमार खांदेरीच्या समोर चेउलाजवळ ओरवा करून होतें तेथून प्रत्येक रात्री काहीं जहाजे ती बेटावर पाठवी, आणि शत्रूचा पाठलाग होण्यापूर्वी ती पुन त्या आरमारापाशी येत एके समयी दौलतखानाने आपलें आरमार तेथून उठवून बेटाकडे चालविले ते इतक्या त्वरेनें चालले होते कीं, इंग्रजाची तारवे नागर ओढून घेऊन तयार होण्यापूर्वी तें त्यांच्या जवळून पार निघून गेले जाताजाता त्याने इंग्रजाचे एक गुराबा हातीं लगलें तें पकडून नेलें. तेव्हा इंग्रजांचीं बाकीचीं जहाजे तेथून पळत सुटलीं; एकटे रिवेन्ज मात्र धीर धरून राहिलें. पण त्यास मराठ्यांच्या आरमारानें चोहोंकडून घेरलें. रिवेन्जवर तोफा चांगल्या रचनेच्या असल्यामुळे त्याच्या-

चरून होणाऱ्या सरबत्तीपुढे मराठ्यांच्या जहाजाचा टिकाव निघेना. ह्या वेळीं ह्या रिवेन्जच्या कॅप्टनाने आणखी अशी दगाबाजी केली की, आपलीं विडें पाहून आपण हतवीर्य होऊन शरण आल्याचा बहाणा केला हा दौलतखानास खरा वाटून तो त्याच्या जवळ चौवीस गुराबानिशी आला, आणि त्या इंग्रज जहाजावर आपले लोक पाठविण्यासाठी त्याने होड्या पाण्यात लोटल्या त्याबरोबर त्या कॅप्टनाने तोफाची एकदम मरबत्ती सुरू केली, त्यामुळे मराठ्यांचे बरेंच नुकसान झाले, आणि त्याची पाच जहाजे फुटून बुडाली.^१ ही अशी त्याची झटापट चालली असता तिकडे बेटावर काहीं आणखी लोक, अन्नसामुग्री व मालमसाला पोचवून पडाव निघून गेले ह्याप्रमाणे आपली मुख्य कामगिरी शेवटास गेली असे पाहून दौलतखानाने आपले आरमार नागोठण्याच्या बदराकडे चालविले इंग्रजांचे फ्रिगेट काहीं वेळ त्याच्या मागून गेलें पण ते आरमार दूर निघून गेले तेव्हा ते परत आले ह्याप्रमाणे दौलतखानाने नागोठण्याच्या खाडीत राहून खादेरीवर लागणारी सामुग्री पुरविण्याचा क्रम एकसारखा चालविला होता त्यास उग्रजाच्या जहाजाकडून ह्मणण्यासारखा काहीं एक प्रतियोग झाला नाहीं

ही अशी खादेरीपाशी मराठ्यांच्या व इंग्रजांच्या जहाजाची धावपळ चालली असता महाराजानी पाच हजार लोक कल्याणास पाठविले त्यानी पूर्वीप्रमाणेच पुन वसईच्या फिरग्यापाशी टाण्यावरून मुंबईकडे जाण्यास परवानगी मागितली, ती ते देईनात हे मराठ्यांचे मन्य कत्याणाकडे आत्याची बातमी मुंबईच्या इंग्रजास कळताच त्याला मोठी धास्ती पडली फिरग्यानी त्यास आपल्या प्रातातून येण्याची परवानगी दिली, किवा त्यास पुरतसे पडाव मिळाले तर ते आपत्या बेटावर खास चालून येतील असे त्यास वाटूं लागले पूर्वीसारखा माजगावापाशी किवा माहिमापाशी वंदोबस्त करण्याचेंहि त्यास आतां अनुकूल नव्हतें कारण त्या वेळी त्याचे बहुतेक शिपाई व सर्वे जहाजे खादेरीपाशी गुतलीं होती हे असे संकट प्राप्त झालें तेव्हा ते अगदी धावरून गेले व त्यांनीं रायगडावर आपला वकील तहाचे बोलणे करण्यासाठी पाठविला

१ ह्या झटापटीत जी इंग्रजांची गुगवे पद्धत जाऊन किनाऱ्याम लागली होती ती दौलतखानानें हस्तगत केली, आणि अगोदर एक तर त्याने काबीज केलेच होणे. ह्याप्रमाणे रिवेन्ज फ्रिगेटच्या मदतीस पाठविलेल्या मात गुराबापेकी सहा दौलतखानाच्या हाती ह्या वेळी लागली असे ह्मणतात.

२ आर. अँड ओ. स्ट्राची यांचे "फ्रिग्विन्स रिबेल्शन." पृ ३८ व ३९ पाहा.

इकडे खादेरीपाशी इंग्रजांची जहाजे जमा होऊन मराठ्यांच्या आरमारास अटकाव करण्याचा प्रयत्न त्यांनी चालविला होता तरी त्यास न जुमानता मराठ्यांचे पडाव त्या बेटापाशी मालमसाला घेऊन एकसारखे येतच होते इतक्या अवकाशात बेटावर तोफा लावण्याचें काम पुरे करून त्या ते इंग्रजांच्या आरमारावर सोडू लागले त्यामुळें त्यास आपली जहाजे तोफांच्या माऱ्याबाहेर न्यावी लागली इतक्यात सुरतेहून काहीं जहाजे त्यांच्या मदतीस आली त्यात हटर नावाचें फ्रिगेट होते त्यावर सोळा तोफा असून छत्तीस युरोपियन होते ही अशी कुमक मिळाल्यावर ट्रमजाम योडामा धीर आला, व नागोटण्याच्या खाडीच्या तोडावर राहून मराठ्यांची जहाजे बाहेर न येऊ देण्याचा त्यांनी प्रयत्न चालविला. परंतु हा त्याचा प्रयत्न व्यर्थ झाला कारण त्या खाडीस दुसरीकडून वाट होती, त्या वाटेने मराठ्यांचे पडाव वेलाशक बाहेर पडून बेटाकडे जातयेत मग इंग्रजांनी असा विचार केला की, खाडीत बिरून मराठ्यांच्या आरमारास आग लावून द्यावी परंतु हा त्याचा बेत मुबईच्या गवर्नरास व सुरतेच्या अभ्यक्षासहि पसत झाला नाहीं कारण अशाने शिवाजीमहाराज अतिशयित सतापून आपला पुरा धुव्वा उडवून देतील अशी त्यास दहशत वाटत होती शिवाय रायगडावर पाठविलेल्या वकिलाने महाराजाशी पुन तह केल्यावर हा कलह मिटेल अशी त्याला आशा होती

ह्याप्रमाणे महाराजांनी खादेरीउदेरीवर आपले ठाणे घालण्याचा उद्योग जारीनें चालविला असून इंग्रजाकडून त्यास काहींएक अटकाव होईना, व फिरंगी तर तटस्थ होऊन राहिले होते, हे वर्तमान सुरत येथील मोगलमुभेदारास कळलें तेव्हां त्यासहि मोठी दहशत वाटली आजपर्यंत शिवाजीमहाराजाचे प्राबल्य जमिनीवरच विशेष झाले होते ते आता समुद्रावरहि स्थापित होऊन आपला दोहोकडून बोडमारा होण्याचा समय आला असें त्यास वाटू लागलें. सुरतेचें महत्त्व कायते परदेशांतील व्यापारामुळें वाढले होते त्या व्यापारावर महाराजाचा पुरा शह बसून सुरतशहर व दुसरी बंदरे लवकरच त्यांच्या हातीं जातात असें भय त्यास पडलें. ह्या प्रसंगी शिद्दीसहि अशी भीति वाटू लागली कीं, आपला जंजिरा आता महाराजांच्या हातीं जाऊन आपला नायनाट खास होईल.

त्यानें ह्या वेळीं महाराजांच्या आरमारास प्रतिबंध करावा परंतु त्याचे लोक मुझाहिरा न मिळाल्यामुळें नाराज झाले होते. तो मोगलापाशी काहीं द्रव्यसाहाय्य मागत होता परंतु ते द्यावें कीं देऊ नये ह्या विचारात मोगलबादशहा

होता. इतक्यात महाराजांनी हे नवीन ठाणे समुद्रात बसवून सर्वासच शह देण्याचा बेत केलेला पाहून त्याने शिंदीस हवे होते तेवढे साहाय्य करून व आपलीहि जहाजे त्याच्या मदतीस देऊन मराठ्यांच्या आरमारावर रवाना केले. शिंदी आपल्या आरमारासह मुंबईच्या बंदरात येऊन पहिल्याने तेथल्या इंग्रज काउन्सिलास भेटला त्याच्याशी काहीं खलबत केल्यावर तो इंग्रजांच्या कुमकेस ह्याणून खादेरीजवळ गेला शिंदीने बेटासभोवती फिरून त्याची बारकाईने पाहणी केली आणि इंग्रज अमलदाराशी असें बोलणे लाविले की, 'तुम्ही मला मदत कराल तर हा मराठ्याचा किल्ला मी हस्तगत करितो.' हे त्याचे बोलणे त्यास पसंत वाटले नाही कारण त्यास असें कळून चुकले होते की, 'शिंदी आपल्या मदतीने हे बेट सर करून बळकावून बसेल, व मग त्याच्याकडून आपणाम फार त्राग होईल त्यापेक्षा गिवाजीमहाराजाकडून होणारा त्रास पतकरला' ह्याणून ते शिंदीस साहाय्य करण्यास अळमटळम करूं लागले.

शिंदीस इंग्रज मदत करितना तेव्हा त्याने स्वतः त्या बेटावर आपल्या जहाजां-वरून तोफा मोडण्यास आरंभ केला, आणि बेटावरूनहि मराठ्यांनी आपल्या तोफाचा भडिमार सुरू केला हा सगळा प्रकार इंग्रजलोक तटस्थ वृत्तीने पाहत राहिले व त्याचें वर्तन पाहून मराठ्यांच्या आरमाराने त्यास उपद्रव देण्याचे सोडून सगळा रोख आपला हाटवैरी जो शिंदी त्याच्यावर धरिला. ह्या वेळी रायगडावर इंग्रजाचा वकील जाऊन तहाचे बोलणे करित आहे हें शिंदीस समजले होते ह्या बोलण्यात बिघाड करण्याच्या हेतूने त्याने आपली काहीं जहाजे मुंबईच्या बंदरात नेऊन महाराजांच्या प्रातात प्रवेश केला, आणि तिकडील चार गाव जाकून उभस्त करून पुकळ माणसें पकडून आणिलीं.

व्याप्रमाणे शिंदीचे व इंग्रजांचे आरमार खादेरीबेटापाशीं धरत्या घालीत असताना त्याची परवा न करिता नागोठण्याच्या खाडीतून मराठ्यांचे पडाव बेटास येऊन लागत व अन्नपाण्याची व दारूगोळ्याची सामुग्री त्यावरील लोकांस एकसारखी पुरवीत. आपली सर्व जहाजे घेऊन एकदां शत्रूच्या मुकाबल्यास जावे असा विचार करून दौलतखानानें नागोठण्याच्या खाडीच्या तोडाशी आपल्या काहीं गुराबा आणिल्या हीं मराठ्यांचीं जहाजे बाहेर येऊं पाहत आहेत असें शिंदीच्या व इंग्रजांच्या दृष्टीस पडून त्यास प्रतिबंध करण्याच्या इराद्यानें त्यांनीं आपलीं आरमारें तिकडे फिरविलीं हा शत्रूचा जमाव पाहून मराठ्यांच्या आरमारादनें माघार घेतली, व शत्रू आत शिरूं नयेत ह्याणून खाडीचें तोंड अडविण्यासाठीं

कांहीं पडाव दौलतखानानें तेथे ठेवून दिले. हे पडाव आपल्या आरमारापाशीं रात्रीचे अकस्मात् येऊन त्यास आग लावून देतील ह्या भीतीनें शिद्दीनें तें तेथून काढून नेले, आणि इंग्रजाचें आरमार एकटेंच तेथे टेहळणीस राहिलें शिद्दी पुनः वेटाकडे वळून त्याचर तोफाचा भडिमार करू लागला परंतु मराठ्यांनीं त्याला बिलकूल दाद दिली नाहीं.

खादेरीवर मराठ्यांनी तोफा वगैरे रचून उत्तम बंदोबस्त केल्यामुळे तें हस्तगत होण्याचा आतां संभव नाहीं असें पाहून शिद्दीने मोठी शिताफी करून उदेरीवर आपल्या तोफा व माणसे चढविली, आणि इंग्रजास असें कळविले कीं, हे बेट मी आपल्या ताब्यात घेणार हें त्याचें कृत्य पाहून दौलतखान आपल्या आरमारानिशी खाडीवाहेर पडला व त्याच्या आरमारावर चालून गेला दोन्ही पक्षांचे तुंबल युद्ध झाले त्यात कोणाचीच सरशी झाली नाहीं इंग्रज लोकांची जहाजे त्या ठिकाणी जाऊन पोचण्यापूर्वीं हे त्याचे युद्ध संपल मग दौलतखानाने किनाऱ्यावर उच ठिकाणी तोफा चढवून उदेरीवर मारा सुरू केला, व खादेरीवरूनहि त्या वेटावर तोफाची सरबत्ती होऊ लागली हा असा उभय पक्षाकडचा मारा काहीं दिवस सारखा चालला होता मग पुनः दौलतखान आपल्या आरमारानिशी शिद्दीच्या आरमारावर तुटून पडला. उभय पक्षाचें चार तासपर्यंत मोठ्या निकराचे युद्ध झाले ह्या लढाईत मराठ्यांच्या चार गुराबा व चार लहान जहाजे नाश पावली, व सुमारे पाचशे लोक प्राणास मुक्तले पुष्कळ लोक शिद्दीच्या हाती लागले, व दौलतखान जखमी झाला. ह्या लढाईत शिद्दीचें फारसें नुकसान झाले नाहीं असे ह्मणतात ह्या लढाईनंतर मराठ्यांचें उरलेलें आरमार आपल्या घायाळ झालेल्या सरदारास घेऊन राजापुरास गेले तेथे फुटलेल्या जहाजाची दुरुस्ती करून नवीन माणसाची भरती केली, व पुनः ते आरमार शत्रूशीं लढण्यास तयार झाले

तिकडे रायगडावर जो इंग्रजाचा वकील तहाचें बोलणें लावण्यासाठी गेला होता त्यास अनुकूल जबाब निवून महाराजांनी आपला वकील मुंबईस तहाचीं कर्मे मुकर करण्यासाठी पाठविला ही महाराजाची अनुकूलता पाहून इंग्रजांनीं खांदेरीवेटाजवळील आपले आरमार परत बोलाविले, व शिद्दीस जो नुकताच विजय मिळाला होता तो आपणास मुळीच पसंत नाहीं असें दर्शविलें. महाराजाचा वकील मुंबईस येऊन तह ठरवीत आहे तो मोडेल तर पाहावे, असा विचार करून शिद्दीने मराठ्यांच्या गुराबा पकडल्या होत्या त्या मुंबईस विकाव-

यास पाठविल्या, व मुंबईच्या बंदरांत आपल्या आरमारानिशी घेण्याविषयी तो इंम्रजापाशी परवानगी मागूं लागला ती त्यानी त्यास अर्थात् दिली नाही तेव्हा तो पेणच्या खाडींत शिरून दोन्ही किनाऱ्यावरील गाव जाळून उध्वस्त करूं लागला ह्या धामधुमीत त्यानें हजाराहून अधिक लोक पकडून नेले असें म्हणतात.

शिद्दीची अशी गडबड चालली असता मुंबईस स १६८० च्या मार्च महिन्यात महाराजाचा व इंम्रजाचा पुन तह झाला त्यात स १६७४ त केलेला तह कायम केला, व शिद्दीच्या आरमारास इंम्रजानी आपल्या बदरात पावसाव्यात आश्रय देऊं नये, आणि दिलाच तर त्यानी त्याच्याकडून महाराजाच्या मुलखास किमपि उपद्रव न करण्याचा करार करून घ्यावा असें ठरलें

ह्या तहानंतर खादेरी व उदेरी हीं बेटे महाराजाच्या ताब्यात आली एकट्या शिद्दीला मराठ्यास त्या बेटावरून काढून लावण्याचे सामर्थ्य नव्हतें. उदेरीवर त्यानें वर सांगितल्याप्रमाणे आपल्या तोफा चढविल्या होत्या, पण दोन्ही बाजूंकडून होणाऱ्या मराठ्याच्या मान्यापुढे तेथे त्याचा निभाव न शकून तें बेट आपल्या स्वाधीन ठेवण्याचा विचार त्यास सोडावा लागला ही आपल्या बदराजवळील दोन्ही बेटे मराठ्याच्या ताब्यात जाऊन त्यावर त्याची गर्णी बसली याबद्दल इंम्रजास पुढे मोठे वैषम्य वाटूं लागलें ती आपल्या ताब्यात असावी असे त्याच्या मनात फार होते. यास्तव मराठ्यांशी लढून तें परत घेण्याविषयी त्यानीं कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स यापाशी परवानगी मागितली. रंतु त्यास ती मिळाली नाही त्या कोर्टाचें असें म्हणणें पडलें की, मराठ्यांवरल्या प्रबळ लोकांशी वैमनस्य करून आपणास तेथे थारा नाहीसा करण्यात हीं शहाणपणा नाही

हीं बेटे कबजात घेऊन पुढें ज्या गोष्टी कराव्या असें महाराजाच्या मनांत तें त्या सिद्धीस न्यावयास महाराज जगले नाहीत. ही खादेरीबेटाजवळील प्रधूम सपल्यानंतर लवकरच त्याचें देहावसान झालें

भाग एकुणतिसावा.

सज्जनसेवा.

पुण्यपर्यंत आमच्या महाप्रतापी चरित्रनायकांचे जीवमृत्यु कथन केले आहे, त्यांत त्याच्या अगच्या शौर्य, वीर्य, औदार्य, राजकार्यनिपुणत्व, प्रजापालनपटुत्व, युक्तिमत्ता, बुद्धिमत्ता, मातृपितृभक्ति इत्यादि उज्ज्वल गुणांचे दिग्दर्शन अनेक प्रसंगी झाले आहे तशीच त्याच्या ठायीची धर्मशीलताहि कित्येक प्रसंगी व्यक्त झाली आहे ही वृत्ति महाराजाच्या ठायीं केवढी नि सीमवसत होती हे साधुसमागम व साधुसेवा याविषयीं ते सर्वदा किती सोत्कंठ असत ते सांगितल्याने प्रत्ययास येणारें आहे. यास्तव ह्या संबधाच्या काहीं गोष्टींचें निरूपण प्रकृत भागात करूं.

सदाचारसपन्न व धर्मशील मातेच्या सहवासानें महाराजांच्या ठायी धर्मबुद्धि अगदीं अल्प वयापासून जागृत होऊन तिची वृद्धि कथापुराणादिकांच्या श्रवणानें उत्तरोत्तर होत गेली होती. पुढे दादाजी कोंडदेवासारख्या धर्मपरायण व पापभीरु पुरुषाच्या देखरेखीखालीं त्यांचें काहीं वय गेल्यामुळें ह्या वृत्तींचा परिपोष विशेषच झाला होता हे जें वळण त्यास तरुण वयात प्राप्त झालें तें आमरण कायम राहिलें होतें. ह्या उज्ज्वल वृत्तीस्तव त्यास नेहमीं असें वाटे की, केवळ ऐहिक ऐश्वर्यप्राप्तीनें जीवितसाफल्य व्हावयाचें नाहीं, तर खरें जीवितसार्थक्य गरीबोक्तसाधनातच आहे. महाराजाच्या वेळीं महाराष्ट्रात भागवतधर्माचा सर्वत्र प्रसार होऊन भक्तिमार्गाचें सुलभ साधन सर्व जातींच्या व सर्व दर्जांच्या लोकांस संतमंडळांच्या बोधानें अनुकूल झालें होतें. मुकुंदराज, ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ वगैरे पूर्वकालीन संतमंडळांचा चरित्रमहिमा व बोधामृत यांचें श्रवण महाराजास नेहमीं घडत असे. त्याप्रमाणेंच मुक्तेश्वर, रामदासस्वामी, वामनपंडित, तुकारामबाबा, जयरामस्वामी, रंगनाथस्वामी, आनंदमूर्ति, केशवस्वामी इत्यादि मेहासाधु व ग्रंथकार महाराजांचे समकालीन असून त्यांची कीर्ति व काहीं कवनेंहि महाराजांच्या कानी वेळोवेळां पडत असत. शिवाय त्या काळीं पंढरीस वर्षातून दोन वेळां लक्षावधि भगवद्भक्तांचा मेळा जमत असे. ह्या

चारीस बहुतकरून प्रत्येक गांवांतून वारकरी ज्ञानदेवनामदेवादिकांचे अभंग गात व विठ्ठलनामाचा घोष करित पंढरीस जात ही अशी धर्मजागृति एकंदर महाराष्ट्रात त्या काळीं झाली असल्याकारणानें तिचा सुपरिणाम महाराजांच्या मनावर व्हावयास विलंब लागला नाहीं, हें स्पष्टच आहे.

महाराजानी स्वराज्यस्थापनेस ज्या प्रांतात आरंभ केला त्यात ज्ञानदेव व तुकारामबावा ह्या महामाधुचीं अळंदी व देहू हीं ठिकाणें आहेत तेव्हां अर्थात् त्यांच्या सबंधाच्या गोष्टी व त्यांनीं केलेल्या बोधप्रचुर कविता लहान् वयापामूनच त्यास एकावयास मिळाल्या होत्या त्यातून तुकारामबावांचीं उत्कृष्ट कीर्तने तर त्यास लहानपणापासूनच एकावयास मिळालीं होती. त्यामुळे ह्या महासाधूविषयी महाराजांच्या मनात अत्यंत आदरबुद्धि बसत असे. तुकारामबावा त्या काळच्या कीर्तनकारात अग्रणी असून पराकाष्ठेचे भाविक व प्रेमळ भगवद्भक्त असल्याकारणानें त्यांची बोधवाणी अत्यंत प्रासादिक व मनो-वेबक असे यास्तव महाराजाम त्याची कीर्तने ऐकण्याचा अतिशयित उल्हास असे तुकारामबावा वेळोवेळा पुण्यास येऊन कीर्तने करित तीं एकावयास ते जात असत शिवाय कोठे आसपामच्या गावात त्यांचे कीर्तन होणार आहे असे कळल्यास ते रात्रीचे त्या गावी जाऊन कीर्तनश्रवणाचा लाभ अवश्य साधीत असत तुकारामबावांचे कीर्तन श्रवण करण्याचा हव्यास महाराजांस किती होता याचे एक उदाहरण येथे देऊ

कोण एके समयी तुकारामबावास काहीं भाविक लोकांनीं पुण्यास आणून त्याची कीर्तने घरोघर करण्याचा क्रम आरंभिला ह्या वेळीं महाराज सिंहगडावर होते त्याला हे वर्तमान कळत्यावरून ते दररोज रात्री गडावरून पुण्यास कीर्तनें एकावयास येऊं लागले ते नेहमीं रात्री पुण्यास येतात असें यवनांस कळल्यावरून ते त्यांच्या पाळतीम राहिले एके दिवशीं एका बाण्याच्या घरीं कीर्तन असून शिवाजीमहाराज ते एकावयास येणार आहेत अशी बित्तम बातमी चाकणच्या यवन किल्लेदारास कळताच त्यानें दोन हजार पठाण महाराजांस पकडून आणण्यासाठी त्या ठिकाणीं पाठविले. ह्या पठाणांनीं त्या बाण्याच्या घरास वेढा घातला. त्यानी महाराजास पूर्वा कधींहि पाहिलें नसल्यामुळे कीर्तन एकावयास बसलेल्या एकंदर लोकास पकडून नेण्याचा नेत केला. हें अरिष्ट पाहून कीर्तनश्रवण करावयास बसलेले लोक घाबरून जाऊन मरुबळ

१ हीं कीर्तनें लोहगावीं होत होती असें एके ठिकाणीं हाटलें आहे.

म्हं लागले तुकारामबावानी गडबड कशाची झणून विचारिता लोकानी त्यास तें संकट निवृत्तदन केलें आणि झटले कीं, शिवाजीमहाराजास येथून पळून जाण्याची आज्ञा व्हावी तेव्हा तुकारामबावा झणाले कीं, 'कीर्तन चालले असता मायेच उठून जाऊं नये असें आहे आज एकादशी आहे असा सुदिनी आपणासर्वास हरिकथा श्रवण करीत असता मरण प्राप्त झाले तर आपले मोठेच भाग्य समजावयाचें विठ्ठलाच्या भक्तीत गुंतलें असता मृत्यु आला तर कैवल्यप्राप्ति होऊन जन्ममरणाची येरझार चुकेल ह्यासाठी येथून कोणीहि निघून जाऊं नये असें झणून बावानी विठ्ठलनामाचा गजर करून देवाचा परम सदृष्टित अत करणाने धावा चालविला इकडे महाराजहि अशा समयी कीर्तनांतून उठून जावयाचे नाही असा निर्धार करून जागच्या जागी मोठ्या धैर्याने बसून राहिले तेव्हा त्याच्या बरोबर जे विश्वासू नोकर आले होते त्यांपैकी एकानें आपल्या धन्यावर आलेलें हे संकट निवारण्याची अशी युक्ति योजिली कीं, तो राजाचा शिरपेच चढवून एका घोड्यावर बसून यवनास दिसे अशा रीतीनें तेथून निसटून गेला त्याला असा हळूच भरधाव घोडा टाकून पळून जाताना पाहून यवनास वाटले कीं, हे शिवाजीमहाराजच पळून जात आहेत झणून त्यानी आपले घोडे त्याच्या मागोमाग भरधाव सोडले ती चांदणी रात्र असल्यामुळे तो मराठा स्वार जिकडे पळत गेला त्या दिशेने त्यानी त्याचा पुष्कळ वेळपर्यंत पाठलाग केला परंतु तो काहीं केल्या हातीं लागेना. शेवटी चंद्र अस्तास जाऊन चोदोंकडे काळोख पडला इतक्यात तो स्वारहि आड वाटेने निसटून पार निघून गेला. त्या वाण्याच्या घरापाशी काहीं पठाण होते तेहि आपल्या सोबत्याच्या मागोमाग निघून गेले, आणि कीर्तनास बसलेले लोक निर्भय होऊन आपआपल्या ठिकाणीं गेले. महाराजहि तुकारामबावाचा निरोप घेऊन रातारात सिंहगडावर निघून गेले^१

तुकारामबावाच्या बोधाचा परिणाम महाराजाच्या हृदयावर केवडा होत असें मागें एक उदाहरण आहे. तें असें एके समयी तुकारामबावा लोहगावास

१ हें अरिष्ट देवानें शिवाजीमहाराजाचें रूप धारण करून त्या पठाणास आपल्या मागून धावावयास लावून निवारण केलें, असा भाविक लोकांचा त्या वेळीं समज झाला. महिपतीनें व चिटणिसानें आपल्या ग्रंथांत हाच समज कायम ठेविला आहे. परंतु आपल्या धन्याचा जीव वांचविण्यासाठीं आपला प्राण संकटात घालण्याचा हास करण्यास तयार होणाऱ्या स्वामिभक्तांची कमतार्ह त्या काळीं नव्हती.

येऊन रात्रीस घरोघर कीर्तनें करीत आहेत असे ऐकून महाराज त्यापैकी एक श्रवण करावयास एकदा आपल्या बरोबरच्या लोकांसह गेले. कीर्तनास आरंभ होऊन पहिलें मंगलाचरणच अशा थाटानें सुरू झालें की, तें ऐकून महाराज अगदीं थक्क होऊन गेले भाविक श्रोत्याची चित्तें प्रेमभरानें उचंबळून जो तो देहभान विसरून टाळ्याचुटक्या वाजवीत व मुखानें विठ्ठलनामोच्चारण करीत नमूंच लागला असा अद्भुत भक्तिरस महाराजांनीं पूर्वी कधींहि अनुभविला नव्हता. पुढे प्रतिपादन सुरू झाले त्यात तुकारामबावानी वैराग्यवृत्तीचें महत्त्व व लक्षण वर्णन करून विठ्ठलावाचून ह्या विश्वामध्ये दुमरे काहींच थोर नाहीं, आपल्या जीविताचे सार्थक्य ज्यास करावयाचें असेल त्याने विठ्ठलभक्तीचा सोपा मार्ग स्वीकारावा, असा अनेक दाखले देऊन व मधूनमधून तात्कालिक स्फूर्तीनें प्रासादिक अभंग झणून श्रोत्यास बोध केला ऐहिक वैभवाची व ऐश्वर्याची अस्मिर्गता, सुखविषयाची अनथ वृत्ता व जीविताची क्षणभंगुरता श्रोतृवृत्ताच्या मनान प्रणपणे ठसण्यासारखा त्याचा तो बोध श्रवण करून महाराजांच्या चित्तवृत्तीत विलक्षण पालट झाला ते मुळचेच भाविक व मृत असत्यामुळे तुकारामबावांचे ते बोधामृतप्रचुर वक्तृत्व श्रवण करून त्याचे चित्त तल्लीन झालें, आणि त्याच्या उद्देशानुसार वर्तन केल्यास निःसंशय केवल्यप्राप्ति होईल अशी त्याच्या प्रेमळ व ऋजु अत करणाची तत्काळ खात्री झाली.

कीर्तन आटोपल्यावर महाराज बावाचा निरोप घेऊन आपल्या मुक्कामास गेले व तेथून उठून रानात एकाती जाऊन बसले, व बावाच्या बोधाचे मनन करूं लागले ही त्याची वृत्ति पाहून बरोबरचे कारभारी त्याच्याकडे जाऊन, ही अशी उपरति ह्या वयात आपणाम होणे उचित नव्हे, असा त्याशीं बुद्धिवाद करूं लागले हे त्याचे बोलणे महाराजांनी मुळीच मनस आणिलें नाहीं. त्यांनी त्यास असे निश्कृत मागितलें की, ' तुम्ही कोणी माझ्याकडे येऊं नका. तुम्हाला वाटेत तशी माझ्या दौलतीची व्यवस्था करा. मला त्यात इत पर मुळीच मन घालणे नाहीं. आद्युष्य क्षणभंगुर आहे तें केव्हा संपेल याचा नेम नाहीं यास्तव माझ्या जन्माचें सार्थक्य मला ह्या क्षणापासूनच करावयास लागलें पाहिजे राज्यसाधनाच्या जजाळास लागून मी मीक्षसुखास अतराचें हें मला मुळीच योग्य वाटत नाहीं ' हे महाराजाचें भाषण ऐकून कारभारी-मंडळीम मोठी चिंता उत्पन्न झाली, आणि त्यांनी ही 'सगळी इकीकत जिझाबाईंमातु श्रीस लिहून कळविली. तेव्हा ती लागलीच शिबिकेंत बसून लोहगांवाक

आजी; आणि पहिल्याने तुकारामबाबांच्या दर्शनास जाऊन तिने त्याला हात जोडून व पदर पसवून अशी विनंती केली की, ' स्वामिमहाराज, माझा पुत्र शिवाजी आपले कीर्तन ऐकून विरक्त झाला आहे आणि संसाराचा त्याग करून वनांत जाऊन बसला आहे. त्याने सपादिलेले राज्य आता कोण सभाळील बरे ! तें पुन यवनाच्या हाती जाऊन गरीब हिंदुप्रजेस त्या विधर्मीयाचा जाच पुनरपि सोसावा लागेल. तेव्हा ह्या गोष्टीकडे नजर पुरवून त्यास राज्यसाधनाचा उद्योग न सोडण्याविषयी बोध करावा ' हे तिचे नम्रतेचे भाषण ऐकून तुकारामबाबानी तिचे आश्वासन केले आणि सांगितले की, शिवाजीमहाराज नेहमीप्रमाणे आज रात्री कीर्तनास येतील, त्या वेळी मी त्याला दोन गोष्टी सांगून त्याचे मन पुन संसाराकडे लागेसे करितो.

ह्याप्रमाणे व्यवस्था करून जिजाबाई रात्री बाबांच्या कीर्तनास येऊन बसली महाराजहि नित्यनियमाप्रमाणे कीर्तनास आले ह्या प्रसंगी बाबानी कर्मकांडाचे प्रयोजन काय आहे ते सांगून, ज्याने त्याने आपआगल्या धर्माप्रमाणे वर्तन करावे यातच खरे श्रेय आहे असे प्रतिपादन केले. हरिभक्तीसाठी संसाराचा त्याग करून वनात जाऊन बसण्याचे काही एक कारण नाही जनात राहून आपला संसार नेकीने व माणुसकीने चालवून आपल्या बाधवाच्या सुखात शक्त्यनुसार भर घालण्यास अहर्निश झटावे यात खरा मर्दपणा आहे आपल्या सभोवतालील जनाची सर्व प्रकारे वाईट स्थिति प्रतिक्षणी दृष्टीम पडत असता अशा विपन्न जनाचा त्याग करून केवळ स्वमोक्षासाठी गिरिकुहरात जाऊन बसण्यात मुकीच पुरुषार्थ नाही, आणि स्वजनकल्याणहेतूने संसारात राहावयाचे ह्याटले ह्याणजे गृहस्थाश्रमासारखा दुसरा आश्रम मनुष्यास हितप्रद होणे नाही जगास कंटाळून, बायकामुलाचा त्याग करून व अगास राख फासून जे विरक्त होतात, त्यांच्या हातून इंद्रियांचे दमन न होऊन ते पुन-पुन- मोहवश होतात आणि जनांच्या अधिक्षेपास पात्र होतात अशा विटंबना पावणाऱ्या मनुष्यास कोठेच मान नाहीसा होतो, व तो खऱ्या मोक्षसुखासहि आचकतो तेव्हा तात्पर्य काय की, गृहस्थाश्रमाचा त्याग करून गोसावी बनून इतस्तत भ्रमण करित राहण्यापेक्षा, संसारात राहून नीतीने वागावे, व परोपकार आणि हरिभक्ति करण्यात आयुष्य घालावे हे विशेष चागले. ह्याप्रमाणे सर्वसाधारण असलेला बोध करून तुकारामबाबांनी राजाच्या कर्तव्यासंबंधाने थोडेसे विवेचन केले. त्यात त्यांनी असे साखवून दिले की, राजा जर सदाचारी व प्रजापालनदक्ष असला तर त्याच्या

हातून लोककल्याण पुष्कळ होण्यासारखे असते. पुराणातरी वर्णिलेल्या अबरीष, जनक, धर्म आदिकरून राजर्षींची उदाहरणे देऊन त्यानी असे सिद्ध केले की, हरिभक्ति व सद्गर्तन साध्य करण्यासाठी राजानें स्वराज्यत्याग करण्याची गरज नाही हा असा अनेक दृष्टांत देऊन मोठ्या कळवळ्याने केलेला सद्बोध महाराजांनी ऐकिला तेव्हा त्याची वृत्ति अगदी तटस्थ होऊन गेली बावानी केलेला एकदर बोध सत्य असून तदनुसार वागण्यातच वास्तविक हित आहे असा त्यांच्या मनाचा निष्कार झाला. आणि त्यांच्या व आपल्या मातु श्रीच्या चरणावर बसून ते स्वस्थानी परत गेले, व आपला स्वराज्य-संपादनाचा स्तुत्य क्रम त्यानी पुढे चालविला

ह्याप्रमाणें तुकारामबावावर महाराजाची श्रद्धा अतिशयित बसून ह्या अशा महासाधूंचें सान्निध्य आपणास नेहमी घडावे व त्यांच्या बोधामृताचें सेवन सदोदित करावे अशी उत्कट इच्छा त्यांच्या हृदयात उत्पन्न झाली, आणि त्यानी त्यास ह्या आशयाचे एक पत्र लिहिले व तें एका कारकुनाकडे देऊन त्यांस आणावयास घोडा, छत्री वगैरे सज्जामे त्यांच्याबरोबर दिला बावानी तें पत्र वाचून महाराजास उत्तरादाखल काहीं अभय लिहून पाठविले त्यापैकी दोन येथे देतो —

विरचीने केले ब्रह्मांड सकळ । तयामाजी खेळ नाना शुक्ति ॥ १ ॥
 युक्तीचे चाळक तपोनिष्ठ ज्ञानी । गुरुभक्ति मनी विश्वामेंचा ॥ २ ॥
 ऐसा तुझा प्रेमा कळे काहीएक । पाहुनिया लेख पत्रिकेचे ॥ ३ ॥
 शिव नाम तुझे ठेविले पवित्र । छत्रपति सूत्र विश्वाचे की ॥ ४ ॥
 व्रत नेम तप ध्यान योग कळा । करुनि मोकळा झालामी तू ॥ ५ ॥
 हेत लागला आमुचिये भेटी । पत्रामाजी रोष्टी हेचि थोर ॥ ६ ॥
 याचे हे उत्तर ऐके गा भूपति । लिहितो विननि हेताची हे ॥ ७ ॥
 अरण्यत्रामी आही फिरी उदामीन । दर्शन हें हीन अमरळ ॥ ८ ॥
 ब्रह्मावीण काया झालीसे मलीन । अन्नरहित जाण फळाहारी ॥ ९ ॥
 रोड हातपाय दिसे अवकळा । काय तो सोहळा दर्शनाचा ॥ १० ॥
 तुका ह्याने माझी विनति सलगीची । वार्ता हे भेटीची करू नका ॥ ११ ॥
 तुझापाशीं आही येऊनिया काय । वृथा आहे शीण चालण्याचा ॥ १२ ॥
 मागावे ते अन्न तरी भिक्षा थोर । ब्रह्मासी हे थार चिंध्याबिंदी ॥ १३ ॥
 निद्रेसी आमन उत्तम पाषाण । वरी आवरण आकाशाचे ॥ १४ ॥
 तेथें काय करणें कवगाची हे आस । वाया होय नाश आयुष्याचा ॥ १५ ॥
 राजगृहा यावें मानाचिये आसे । तेथें काय वने समाधान ॥ १६ ॥

रायाचिचे घरी भागववर्ता मान । इतरां सन्मान माहीं तेथे ॥ ६ ॥
 देखोचिया वखभूषणाचे जन । तत्काळ मरण येतें आह्मा ॥ ७ ॥
 ऐकोनिया मनीं उदास व्हाल जरी । तरी आह्मां हरि उपेक्षिना ॥ ८ ॥
 आता हेचि तुह्मा सगिन कौतुक । भिक्षे ऐसे सुख नाहीं नाहीं ॥ ९ ॥
 तपव्रतयाग महाभले जन । आशाबद्ध दीन वर्तताती ॥ १० ॥
 तुका ह्मणे आह्मी श्रीमत मनाचे । पूर्वींल दैवाचे हरिभक्त ॥ ११ ॥

हे असें अत्यंत निस्पृहतेचें पत्रोत्तर आल्यामुळें महाराजाची इच्छा अतृप्त राहिली परंतु त्याबद्दल त्यास काहीं एक विषाद वाटला नाहीं, तर उलट त्या महासाधुविषयी त्याची आदरबुद्धि व पूज्यत्वबुद्धि विशेषच वृद्धिगत झाली पुढे त्या साधुचा अंत होईपर्यंत सवडीप्रमाणें त्याच्या दर्शनास किंवा कीर्तनास ते जात असत बावाचें अकिंचनत्व पाहून त्यास काहीं तरी नेमणूक करून त्याचा योगक्षेम नीट चालेसें करावे असें महाराजाच्या मनान फार दिवम होतें परंतु हा उद्देश सिद्धीस जाण्यापूर्वीच बावाचें देहावसान झालें तरी त्याच्या बोधा-मृताचें अनेकदा प्राशन केल्याचें काहीं तरी उतराई झालें पाहिजे, व त्यानी जनास सदाचाराचा व ईश्वरभक्तीचा जो आपल्या आयुर्दायात बोव केला त्याबद्दल थोडासा मोबदला त्यास नाहीं तर त्याच्या वंशजास दिला पाहिजे, असें मनात आणून महाराजांनीं त्याच्या मुलास तीन गावाची सनद करून दिली ती अद्यापि त्याच्या वंशजात चालत आहे ^२

तुकारामबावास गुरु करून त्याच्या समागमाने आपलें आयुष्य घालवावे असा महाराजाचा हेतु फार होता, तो बावाच्या अकालिक निधनानें तसाच असिद्ध राहिला त्या काळी पुढे साधुसत होते, परंतु ते तुकारामबावाच्या तोडीचे नसल्यामुळें महाराजाच्या मनात त्यापैकी कोणास आपला गुरु करण्याचें आलें नसावे एके दिवशीं महाराज महाडास असता तेथे एका हरिदासाचें कीर्तन झालें तें श्रवण करावयास ते गेले हरिदासानें ध्रुवाख्यान लावून ध्रुवाच्या ईश्वरप्राप्तीविषयीच्या अढळ निश्चयाचें सुरस वर्णन केलें ते ऐकून महाराजाच्या

१ हे असे महा अमगाचे पत्र आहे परंतु काही अमगात अष्टप्रधान व रामदास स्वामी ह्यांचा उल्लेख आहे त्यावरून ते प्रक्षिप्त आहेत असें झणवावे लागते. कारण ह्या बेळी अष्टप्रधानांची योजना केली नसून रामदासस्वामीचेंहि दर्शन महाराजास झाले नव्हते तुकारामबावा १६४९ त वारले हें आता बहुतेक निर्विवाद आहे.

२ हा तुकारामबावांमबधाचा मजकूर बहुतेक जशाचा तसा प्रकृत लेखकारांन त्या सावूचे चरित्र लिहून प्रसिद्ध केले आहे त्यातून घेतला आहे.

मनांत असें आलें कीं, धुवास नारदगुरु प्राप्त झाल्यामुळें मोक्षसिद्धि घडली, तसा आपणासहि कोणी गुरु मिळाला पाहिजे, गुरुवाचून परलोकसिद्धि घडणें नाहीं परंतु हा गुरु करावयाचा तो खरा सात्त्विक व मोक्ष साध्य करून देणारा असा पाहिजे, असें महाराजास वाटत असल्यामुळे त्याच्या कसोटीस कोणी फारसा उतरेना तुकारामबावाचें अलौकिक साधुत्व व ईश्वरनिष्ठा अवलोकन करावयास मिळाल्यामुळे त्याची कसोटी अमळ उच्च प्रतीची होती. दुसरें असें कीं, स्वराज्यसाधनाच्या खटपटीत व सपादिलेल्या दौलतीचे रक्षण करण्याच्या प्रयत्नात त्याचा बहुतेक काळ गेला असल्यामुळे त्यास साधुपरिचर्या करून त्याचें अतेवासित्व स्वीकारण्यास मुळीच अवकाश नव्हता ह्याणूनच त्यानीं तुकारामबावास आपल्या सन्निध राहावयास बोलाविले होते परंतु ते बावा अत्यंत विरक्त असल्यामुळे त्याच्या ऐश्वर्यास व बहुमानपुर सर केलेल्या आमत्रणास ते मुलले नाहींत त्यावरून महाराजाची अशी खात्री झाली होती कीं, स्वरे साधु अमनात त्याच्या ठायीं नि सीम वैराग्यवृत्ति बाणली असल्यामुळें ते कोणाचीच परवा करीत नाहींत, व त्यास कोणाच्या आश्रयाची बिलकुल दरकार नसते. याम्बव असा साधु आपल्याजवळ येऊन राहण्यास तयार होणें कठीण आहे असें त्यास वाटे तरी खऱ्या साधूचा समागम व्हावा व त्याच्या अनुग्रहांनें कैवल्ययावन करावे असें त्याच्या मनात अहर्निश वागे जेथेजेथे कोणी साधुसत असत तेथे सवडीनुसार जाऊन त्याचें दर्शन घेण्याचा महाराजाचा परिपाठ असे त्याचा परामर्श घेऊन त्याच्या योगक्षेमाची ते योग्य तजवीज करीत.

रामदासस्वामी हे एक अशातले साधुपुरुष होते ते अतिशयित विरक्त असून सर्वदा रानावनात भ्रमण करीत असत ते एके ठिकाणी अमे कोठेंच कायमचा वास करीत नसत ते चाफळखोऱ्यात रघुपतीचें देवालय व मठ बांधून तेथे बहुतकरून असतात असें कळल्यावरून महाराज त्याच्या दर्शनानाठीं तेथे गेले देवालयांत जाऊन देवाचें दर्शन घेऊन बाहेर मंडपात येऊन रामदासस्वामी कोठें आहेत ह्याणून ते चौकशी करूं लागले तेव्हा त्या खोऱ्यात महाराजांनी नेमलेला अधिकारी नरमोमलनाथ हा तेथे येऊन मुजरा करून ह्याणाला कीं, 'स्वामी नेहमी मटात राहत नाहींत, बहुतकरून भरण्यातच असतात हल्लीं कोंडवणच्या घळीनजीक बहिरवगड आहे तेथें ते आहेत.' मग महाराज त्याच्या-विषयीची सविस्तर हकीगत त्याला विचारित असता रामदासस्वामींचे शिष्य विठ्ठल गोसावी व भानजी गोसावी यांनी महाफळ, गंध व पुष्पमाळा असा

देवाचा प्रसाद त्यास आणून दिला. तो घेऊन त्यानी त्या गोसाव्यास नमस्कार करून विचारिलें की, 'हे देवालय कोणी बाधिलें ? समर्थ इतके दिवस येथे वास करीत असून त्याची आझांकडून काहींच सेवा घडली नाही हे कसे ?' त्या गोसाव्यानी उत्तर केले की, आपणास समर्थांचें दर्शन घडलें नाही तरी हे देवालय बांधण्यास पैसा आपणाकडूनच आला आहे. तेव्हा महाराज झणाले. 'तुम्ही आझास थोरपणा देण्याकरिता हें बोलत आहा असें वाटते हें खरें असेल तर आमच्याकडून केव्हां व कसा पैसा आला ते सागावे' गोसावी झणाले "गिरिगोसावी नाशिककर याचें पुण्यास आपल्या उपाध्यायाच्या घरीं कीर्तन झालें, तें एकावयास आपण गेलां होता कीर्तन चागले झालें असें वाटून आपण त्या गोसाव्यास तीनशे होन देऊं लागला तेव्हा तो झणाला की, 'मी निरिच्छ आहे मला हे द्रव्य नको.' त्यावर आपण बोलला की, 'आह्मी हें द्रव्य अर्पण केले ते केलें आपण भगवद्भक्त आहा आपल्या इच्छेस येईल तसा त्याचा विनियोग करावा' तेव्हा त्या गोसाव्याने आपणास सांगितले की, 'चाफळखोन्यात रामदासस्वामी रघुपतीचे देवालय बाधीत आहेत तेथे हे द्रव्य पावतें करावे' आपण बरे झणून ती रक्कम आपले मामलेदार नरसोमलनाथ याच्या हस्ते स्वामीकडे पावती केली" हें ऐकून महाराजास आठवण होऊन खूण पटली नंतर ते त्या टेकासभोवतीं फिरून पाहू लागले तों त्याच्या दृष्टीस असें पडलें की, उत्तरेकडून वाहणाऱ्या एका ओढ्यामुळे टेकास उपद्रव होत आहे. तो नाहीसा करण्यासाठी त्यानीं नरसोमलनाथास सांगितलें की, जो काय खर्च होईल तो करून ओढा वटवावा व त्यावर एक पूल बाधावा, व ह्या कामीं पाचशे होन रकम सरकारतिजोरीतून खर्चावी. ह्याप्रमाणें तेथली व्यवस्था करून महाराज कोडवणच्या घळीस समर्थांच्या दर्शनास गेले, पण तेथेंहि त्यांची मेट झाली नाही. तेव्हा निराश होऊन ते प्रतापगडावर आले. महाबळेश्वरास जाऊन तेथल्या देवस्थानाचें दर्शन महाराजांनी घेतले, व तेथून ते पुन वाईस उतरले, आणि तेथे ब्राह्मणभोजने, दानधर्म वगैरे करून माहुलीस आले. तेथे कृष्णावेण्यासगमी ज्ञान कहन दानधर्म करण्यांत व ब्राह्मणभोजनें घालण्यांत गुंतले आहेत तों त्यास रामदासस्वामीनें एक ओवीबद्ध पत्र आलें. तें असें:—

'निश्चयाचा मोहामेरू। बहुत जनासी आधारू। अखड स्थितीचा निर्धारू। श्रीमत योगी
१॥ परीपकाराचिया राशी। उदड धडती जयासी। तथाचे गुणमहत्वासी। तुलना

कैची ॥ २ ॥ नरपति ह्यपति गजपति । गडपति भूपति जलपति । पुरंदर आणि छत्र-
पति । शक्ति पृष्ठभागि ॥ ३ ॥ यशवत कीर्तिकत । सामर्थ्यवत वरदवत । पुण्यवत नीति-
वत । जाणता राजा ॥ ४ ॥ आचारविचारशील । दानशील धर्मशील । सर्वज्ञपणे
सुशील । सकला ठायी ॥ ५ ॥ धीर उत्तार गभीर । शूर वीर्यासी तत्पर । सावधपणे
नृपवर । तुच्छ केल ॥ ६ ॥ तीर्थक्षेत्रे मोडिली । ब्राह्मणस्थाने भ्रष्ट ज्ञाली । सकळ पृथ्वी
आदोळली । धर्म गेला ॥ ७ ॥ देव धम तो ब्राह्मण । करावया सरक्षण । हृदयस्थ ज्ञाला
नारायण । प्रेरणा केली ॥ ८ ॥ उदड पडित पुराणिक । कवीश्वर याज्ञिक वैदिक । धूर्त
ताकिक मभानायक । तुमच्या ठायी ॥ ९ ॥ या भूमड्याचे ठायी । धम रक्षी ऐसा
नाही । महाराष्ट्रधर्म गहिला काही । तुझाकगिता ॥ १० ॥ आर्णाकाहि धर्मकृत्ये
चालती । आश्रित होऊन कित्येक राहति । धन्य धन्य तुमची कीर्ति । विश्वी विस्ता-
रली ॥ ११ ॥ कित्येक दुष्ट महारिले । कित्येकाम धाक सुटले । कित्येकास आश्रय
ज्ञाले । शिव कल्याण राजा ॥ १२ ॥ तुमचे देशी वास्तव्य केले । परंतु वर्तमान नाही
घेतले । ऋणानुबधे विस्मरण ज्ञाले । काय नेणू ॥ १३ ॥ सर्वज्ञ मडळी धर्ममूर्ति । सागणे
काय तुझाप्रति । धमस्थापनेचा कीर्ति । माभाळिली पाहिजे ॥ १४ ॥ उदड राजकारण
नटले । नेणे चित्त विभागले । प्रमग नमता लिहिले । क्षमा केली पाहिजे ॥ १५ ॥

हे असें पत्र आले त्याचा मोठ्या प्रेमाने स्वीकार करून ते महाराजांनी
वाचून पाहिले व पत्र घेऊन येणाऱ्या शिष्याचा आदरमान करून उलट जबाब
लिहिला की, 'स्वामिराज, मी अपराधी आहे आपण क्षमाशील आहा आशी-
वांदपत्र पाठविले ते पाहून परमानंद ज्ञाला तो पत्रात कोठवर लिहू ? आपल्या
पत्रात माझी स्तुति केली आहे, तीस मी सर्वथा पात्र नव्हे. स्वामींच्या दर्श-
नाची मला फार दिवस उदरंठा लागली आहे. तरी मी आपल्या दर्शनास येत
आहे कृपा करून मला दर्शनलाभ घडावा व माझी बहुत दिवसाची इच्छा तृप्त
व्हावी.' ह्या अशा आशयाचे पत्र लिहून महाराजानी त्या शिष्याच्या हाती
दिले व त्यास स्वामिमहाराज कोठे आहेत झणून विचारिले त्याने सांगितले
की, 'साप्रत ते चाफळ येथे आहेत परंतु त्याचा नेम नाही कारण ते क्षणत
एका स्थळाहून दुसऱ्या स्थळी जातात.' ह्याप्रमाणे बोलून तो शिष्य पत्राचा
जबाब घेऊन परत गेला

मग दुसरे दिवशी महाराज स्वारीच्या लोकांसह चाफळस गेले. तेथे रघु-
पतीचे दर्शन घेऊन ते रामदासस्वामी कोठे आहेत झणून विचारं लागले शिष्य-
मंडळी झणाली 'समर्थ शिगणवाडीच्या मारुतीपाशी आहेत. काल अस्तमानी
आपले पत्र घेऊन शिष्य आला ते कल्याणगोसाव्यानें आजच स्वामीकडे नेले
आहे. आपण आताच स्वामीपाशी जाण्याची घाई न करितां, येथे नैवेद्य तयार

होत आहे तो देवास समर्पण झाल्यावर मंडळीसह प्रसाद घेऊन पुढे जावे. तोंपर्यंत आपण दर्शनास आल्याची वर्दी स्वामिमहाराजास देऊन जबाब आणतो.' महाराज ह्मणाले 'आज गुरुवार आहे, स्वामिमहाराजाचें दर्शन घेतल्यावाचून अन्नग्रहण करावयाचें नाहीं, असा आम्हीं निर्धार केला आहे' तेव्हा शिष्य-मंडळी ह्मणाली 'पुष्कळ मंडळीसहवर्तमान गेल्यास गाठ पडण्याचा नेम नाहीं थास्तव गडबड करूं नये' हें ऐकून महाराजांनी दिवाकरभटजी ह्या नावाचा एक शिष्य वाट दाखवावयासाठी बरोबर घेऊन आपले एकदोन मनुष्य समागमें घेऊन शिगणवाडीच्या मारुतीपाशी आले, तो रामदासस्वामी तेथून खडीच्या खाली बागेत गेले आहेत असें समजले. ह्मणून ते तिकडे गेले त्या समयी स्वामी उबराखाली बसले होते व कल्याणगोसाव्याने नुकतेंच नेऊन दिलेलें महाराजाचे पत्र वाचून हसत होते इतक्यात दिवाकरभटजी पुढे व त्याच्या मागून महाराज तेथे जाऊन पोहचले महाराज स्वामीपुढे श्रीकळ टेवून साष्टांग-वंदन करून उभे राहिले तेव्हा रामदासस्वामी अगदी चकित होऊन बोलले 'शिवाजीराजे, पत्र व तुम्ही एकदाच आला, फारच त्वरा केली तुमच्या देशीं आम्ही इतके दिवस आरों, आमचा परामर्श आजपर्यंत बराच घेतला आणि आज का आला?' महाराज ह्मणाले 'मी आज बरेच दिवस आपले दर्शन घेण्याचा प्रयत्न करीत आहे परंतु तो आजपर्यंत सफळ झाला नाहीं. याबद्दल मला क्षमा करावी आज मला अनुग्रहप्रसाद व्हावा अशी माझी उत्कट इच्छा आहे ती पूर्ण करणार स्वामी समर्थ आहेत' ही त्याची विनंति रामदासस्वामींनी मान्य केली व कल्याण गोसाव्याच्या सांगण्यावरून महाराजांनी पूजेचें साहित्य आणविले, आणि महाराजांनी स्नान केल्यावर दिवाकरभटजीनें पूजाविधि सांगितला त्याप्रमाणें समर्थाची पूजा करून महाराजांनी त्याच्या चरणी मस्तक ठेविलें. तेव्हां त्यांनी त्यास उपासनेच्या मंत्राचा अनुग्रह दिला, व यथोचित बोध केला तो दासबोधांतील तेराव्या दशकाच्या सहाव्या समासांत अतर्भूत झाला असून त्यास लघुबोध अशी सज्ञा आहे, असें ह्मणतात.

हा बोध श्रवण केहन महाराजांची वृत्ति अगदीं पालटली व त्यांनी रामदासस्वामींस अशी विनंति केली की, 'मला हा राज्य संपादण्याचा खडाटोप आता पुरे आहेत.' तो सोडून आपल्या शिष्यमंडळीबरोबर राहून आपली सेवा करण्यांत उरलेलें आशुष्य घालवावे असें माझ्या मनांत आलें आहे. तर आपल्या समा-
-नामें राहण्याची मला आज्ञा व्हावी' ही त्यांची विनंति ऐकून रामदासस्वामी

बोलले 'याकरिताच मला शरण आलां कीं काय ? तुमचा, मुख्य धर्म क्षात्र-क्षत्रियानी राज्य रक्षण करून प्रजेचे फ़ालन करावे, देवब्राह्मणाची सेवा करावी. तुमच्या हातून अद्यापि पुष्कळ अलौकिक पराक्रम व्हावयाचे आहेत. फार दिवस म्लेंच्छमय पृथ्वी झाली आहे त्याचे निर्मूलन तुमच्या हातून करवावे अशी श्रीरघुपतीची इच्छा आहे. श्रीकृष्णाने अर्जुनास भगवद्गीतेत बोध केला आहे तो तुम्हास माहित आहेच तो लक्षात आणा तुम्हास मुख्यतः क्षात्र-धर्माचेच अनुसरण केले पाहिजे पूर्वी राजे झाले त्याच्या कथा पुराणातरीं सांगितल्या आहेत त्याचें श्रवण तुम्हास घडतच आहे, आणि तुमच्या पूर्वजांनीं केलेले पराक्रम तुम्हास विदित आहेत ते लक्षात आणून तुम्ही तुमच्या क्षात्रधर्मास अनुरूप असं वर्तन करा. ते सोडून भलतेच कर्म करण्याची इच्छा तुम्ही धरिता ती बरोबर नव्हे' हा स्वामीचा बोध श्रवण करून महाराजानी आपला उद्देश रहित केला, व ते स्वस्थानी निघून आले

ह्यानंतर महाराज फुरसतीप्रमाणे रामदासस्वामीस वेळोवेळ मेटत असत, व त्याच्या आध्यात्मिक बोवाचें चित्तपूर्वक श्रवण करीत असत ह्या सत्पुरुषाच्या ठायी त्याची परमनिष्ठा होती कार्यबाहुल्यास्तव त्यास स्वामीच्या दर्शनास वारवार जाण्यास फावत नसे, व ते मनास येई तिकडे भ्रमण करीत असल्यामुळे त्याच्या दर्शनाचा योग मोठ्या प्रयासाने येत असे. जासुदास पाठवून पहिल्याने स्वामी कोठे आहेत त्याचा शोध करून मग त्याच्या भेटीचा लाभ साधावा लागत असे ह्याप्रमाणें त्याच्या दर्शनासबधाने नेहमीं अनिश्चय असल्याकारणानें त्यास आपल्या जवळ कोठे तरी ठेवून ध्यावे असें महाराजांच्या मनात फार असे, व ह्यासबधाने ते त्यास वारवार आप्रह करीत असत. शेवटीं रामदासस्वामींनी त्याच्या इच्छेप्रमाणें वागण्याचें कवूल करून परळीस आपण राहतों असें झटलें त्यावरून त्यास महाराजांनीं मोठ्या समारभानें त्या गडावर आणिलें. तेथे एक वाडा होता त्यांत समर्थास ठेवावें असें त्यांच्या मनात होते. परंतु त्यानी तो पाहून म्हटलें कीं, 'हा वाडा जीर्ण झाला आहे, तो मोडून नवा बांधवावा. तोपर्यंत किल्ल्याच्या दरवाजाचे उत्तरेस ओबऱ्या आहेत त्यात आम्ही राहूं.'

हा किल्ला नुकताच हातीं आला असल्यामुळें त्यावरची व्यवस्था बगैरे नीट नव्हती, ती महाराजांनीं चाबली लावून दिली. ह्या किल्ल्यावर जिजोजी काटकर यास इवालदार नेमिलें होतें. त्यास समर्थच्या आज्ञेत सर्वथा समतवासा

सांगितले. किल्ल्यावर व किल्ल्याखाली राहणाऱ्या एकंदर लोकांनीं समर्थांच्या-
 व्याजेत वागावें असा एकसहा हुकूम देऊन ठेविला. समर्थांकडील नेहमीच्या
 भोजनखर्चास मौजे वावरदरें ह्या गावाचा वसूल लावून दिला ह्या संबंधाचीं
 व्यवस्था कोडोपंत नावाच्या कारकुनास वाकनिसाच्या निसबत पाहावयास सांगि-
 तली, व त्यानें नेहमीं गडावर स्वामीपाशी असावे अशी त्यास आज्ञा केली.
 रामदासस्वामी परळीस येऊन राहिल्यावर त्या किल्ल्याचे नाव सज्जनगड असें
 ठेविलें ह्या गडावर नाना देशीचे साधुसत नेहमीं समर्थांच्या भेटीस येत.
 त्यांचें दर्शन महाराजास अनायासें होऊं लागलें पुढे समर्थांचा शिष्यसमुदाय
 फारच वाढल्यामुळें पूर्वी लावून दिलेलें उत्पन्न भोजनखर्चास पुरेनासें झालें.
 झणून महाराजांनी ही नेमणूक पुऱ्हाय वाढविली ही नेमणूक वाढविली त्याच
 वर्षी महाराज कर्नाटकाच्या मोहिमेवर गेले असा समर्थांच्या चरित्रलेखात उल्लेख
 आहे तेव्हा अर्थात् ही नेमणूक स १६७६ त वाढविली हे सिद्ध होते

महाराज व समर्थ यांच्या भेटीच्या अनेक प्रसंगाचा उल्लेख समर्थांच्या
 चरित्रलेखात केला आहे परंतु त्याचे निरूपण अद्भुत चमत्कारानी युक्त असत्या-
 कारणानें त्यांचा अनुवाद प्रकृत ग्रथात करणे उचित दिसत नाहीं. तरी त्या
 गोष्टींवरून एवढें अनुमान काढिता येण्यासारखे आहे कीं, महाराजांच्या ठायीं
 गुरुभक्ति, स्वधर्मनिष्ठा व सदाचारशीलता ह्या सद्गुतींचा विकास उकृष्ट प्रकारें
 झाला असून ते ह्या सद्गुणास्तव रामदासस्वामीसारख्या अत्यंत निस्पृह साधूंच्या
 आदरास व प्रीतीस पात्र झाले होते यावरून त्याची जनक, अबरीष, धर्म
 इत्यादि पुराणप्रसिद्ध साधुनृपवरात गणना केली असता अत्युक्ति होणार नाहीं.

रामदासस्वामींनीं महाराजास तीन गोष्टी करावयास सांगितल्या होत्या असें
 झणतात. एक गोष्ट अशी कीं, महाराज पूर्वीपासून साक्षाची भक्ति करीत आले
 होते. यास्तव त्यांनीं श्रावणमासी कोटि पार्थिवलिंगे करून ब्राह्मणभोजनें
 चालवी. दुसरी गोष्ट अशी कीं, ते विद्वान् ब्राह्मणाची संभावना वेळोवेळां
 करीत असत, ती त्यांनीं दरसाल श्रावणमहििन्यात खराज्यांतील विद्वान् ब्राह्म-
 णांस बोलावून करीत जावी मागे राज्यव्यवस्थाप्रकरणात सांगितलें आहेच कीं,
 पडलेल्या ब्राह्मणाची परीक्षा श्रावणमहििन्यात घेऊन त्यास त्याच्या विद्वत्तेप्रमाणें
 दक्षिणा देण्याचा क्रम त्यांनी चालू ठेविला होता तिसरी गोष्ट अशी कीं, महा-
 राजांच्या राज्यांतील हिंदुप्रजेने एकमेकास जोहार करण्याचें सोडून रामराम
 करावा, व कागदोपत्रीहि एकमेकास रामराम लिहावा. ही रामराम करण्याची

पद्म कौण्डिन्या धर्ते पूर्वीपासूनच 'सुरू होती' असे आहे आणखी एका गोष्टीच्या संबंधाने येथे उल्लेख करणे अवश्य आहे ती अर्थात् महाराजाच्या भगव्या निशाणासंबंधाची होय त्यांच्या निशाणास हार रंग रामदासस्वामींच्या अगावरील भगव्या वस्त्रावरून आला होता असे ह्मणतात. ह्या संबंधाची आख्यायिका येणेप्रमाणे आहे एके समयी महाराजाची स्वारी सातान्यास असतां रामदासस्वामी आपल्या काहीं शिष्यांसहवर्तमान त्या शहरांत भिक्षा मागवयास गेले महाराज शहरात आहेत हें त्यास ठाऊक नसल्यामुळे ते भिक्षा मागन मागत महाराज राहत होते त्या बाज्यापाशी गेले हें वर्तमान त्यास कळताच त्यानी बाळाजी आवजी चिटणीस यास एक चिठी लिहावयास सांगितली, व तींत असा मजकूर लिहविला कीं, 'आजपर्यंत जे राज्य मिळविले आहे ते स्वामिभिक्षेस अर्पण होवो' मग त्या चिठीवर मुद्रा करून ती महाराजांनीं समर्थाच्या झोळीत घालून त्यास भक्तिपुर'सर नमस्कार केला तेव्हा समर्थांनीं त्यास पुसलें 'शिवबा, भिक्षेस धान्य घालावयाचें असून तुझीं चिठी घातली ती कसली ?' महाराज ह्मणाले, 'भिक्षेस घालायाचें तेंच घातलें आहे' मग समर्थांनीं ती चिठी कल्याणगोमाव्यास वाचावयास सांगितली तींतील मजकूर ऐकून समर्थ म्हणाले 'शिवबा, तुझी सर्वे राज्य भिक्षेस घातलें आतां तुम्ही काय करणार ? महाराज म्हणाले 'स्वामिराज, आपल्या इतर शिष्यमंडळीप्रमाणे आपली सेवा करून राहावे, हीच माझी इच्छा आहे' ही अशी त्याची वृत्ति पाहून समर्थांनीं त्यास दाशरथी राम व विदेही जनक याच्या कथा सांगून व्यवहाररीत्या राजधर्मप्रमाणें आचरण करून परमार्थ साधण्यातच खरा पुरुषार्थ आहे असा पुनरपि बोध केला; व त्यास आपल्या वतीने सर्वे राज्यकारभार पूर्ववत् चालविण्याची आज्ञा केली. ती शिरसाबंध करून तदनुसार ते वागूं लागले, आणि हें राज्य रामदासस्वामींचें आहे हें सर्वास समजण्यासाठी त्यानीं आपल्या निशाणास भगवा रंग दिला.^१

आतां येथे एका महत्त्वाच्या गोष्टीसंबंधानें थोडेंसे लिहिणें इष्ट दिसतें. रामदासस्वामींला गुरु करून त्यांच्यावर एवढी निष्ठा महाराजांनीं प्रगट केल्यावरून कित्येकांचा असा तर्क आहे कीं, त्या साधूकडून त्यांस राज्यसाधनाच्या कामीं हरएक प्रसंगीं सल्लामसलत मिळत असे. समर्थांचे चरित्रलेख आज उपलब्ध आहेत त्यांत समर्थांच्या वडील बंधूंचा हनुमानस्वामी ह्मणून एक वंशज होता त्यानें समर्थांच्या देहावसानानंतर सुमारे सवाशें वर्षांनीं समर्थांचें एक

१ ही आख्यायिका महाराजांच्या कोणत्याहि स्वरूपीत आढळत नाही.

चरित्र लिहिले तेच पहिले असून तदनंतरच्या इतर एतद्विषयक लेखास आधारभूत झाले हनुमानस्वामीच्या ह्या बखरीत महाराजास समर्थाकडून स १६४९ त अनुग्रह मिळाला होता, व तेव्हापासून ते समर्थाच्या उपदेशानुरूप राज्यव्यवहारात वागत असत, असा स्पष्ट उल्लेख आहे परंतु ही अनुग्रहाची तारीख बिलकुल खरी नाही. सदरील चरित्रलेखात ज्या काहीं तारखा दिल्या आहेत त्या बहुतेक विश्वसनीय वाटत नाहीत महाराजाच्या चरित्रक्रमासबधानें काहीं तारखा यात दिल्या आहेत त्या बहुतेक चुकल्या आहेत रामदासस्वामीची महती वाढविण्याच्या उद्देशानें त्याच्या चरित्रकारानी हा सत्यापलाप केला असावा, किंवा पूर्वपरपरागत चालत आलेल्या आख्यायिका सत्यवत् मानून त्याचा अनुवाद त्यानी स्वलेखात केला असावा हे पूर्वकालीन चरित्रकार महिपतीचें अनुकरण करून अद्भुत चमत्काराचें वर्णन स्वप्रथात करितात. त्यावरून त्याची सत्यनिष्ठा कितीशी होती हें उघड दिसत आहे महासाधूच्या लीला वर्णन करावयाच्या झटल्या झणजे त्यात चमत्काराचे कथन अवश्य झालें पाहिजे अशी समजूत सामान्य लोकाची असल्यामुळे त्याच्या एतद्विषयक लेखास ऐतिहासिक रीत्या प्रमाण झणवत नाही तरी त्याच्या ह्या अद्भुतकथामय ग्रंथात सत्याचा अंश बराच असतो. तो सत्यान्वेषण करणारानें निवडून घेतला पाहिजे परंतु हे कर्तव्य आमचे कित्येक आधुनिक पंडित विसरतात किंवा त्यास पराङ्मुख होतात, झणून सामान्य जनाच्या भ्रमाचा निरास होत नाही. आतां हा अनुग्रहकाल कसा चुकला आहे तें येथे थोडक्यात सांगणें इष्ट होय

रामदासस्वामीचे जे चरित्रलेख आहेत त्या सर्वांत महाराजास समर्थाचें दर्शन प्रथम चाफळखोऱ्यात झालें असून त्या वेळीं ह्या खोऱ्यावर महाराजाची सत्ता होती, व तेथे त्यांचा एक मामलेदारहि होता असें सांगितलें आहे. तसेंच ह्या चाफळगावाकडे जावयासाठीं महाराज प्रतापगडावरून निघून महाबलेश्वरास गेले व तेथून कऱ्हाड, वाई व माहुली ह्या गांवावरून आले असून वाई व माहुली येथे ब्राह्मणभोजनें व दानधर्म पुष्कळ केल्याचा उल्लेख त्या चरित्रांत आहे. ह्यावरून हें उघड होतें कीं, अनुग्रह घेण्याच्यापूर्वी प्रतापगड बाधला असून ह्या प्रांतावर महाराजांची त्या वेळीं सत्ता स्थापित झाली होती. परंतु क्लासिक इतिहास असा आहे कीं, महाराजांनीं प्रतापगड स. १६५८ च्या शुभारंभ बांधला असून वाई, माहुली बगैरे प्रांत महाराजांनीं स. १६७३ त

पहिल्यानेच कात्रीज केले^१ ह्यापूर्वी ते त्याच्या कबजात आले नव्हते त्या-प्रमाणेच महाराजानी रामदासस्वामीचा अनुग्रह घेतल्यावर एकदोन वर्षानी त्यास परळीच्या किल्यावर नेऊन ठेविले, व प्रसिद्ध स्वराज्यदानाचा प्रकार साताऱ्यास घडला असे सदरील लेखात द्याले आहे परंतु हे दोन्ही किल्ले महाराजानी स १६७३ तच हस्तगत केले होते ह्या एका ऐतिहासिक प्रमाणा मुळे रामदामस्वामीच्या भक्त नी सर्वत्र प्रसृत केलेला वादविषयक प्रवाद अगदी निराधार आहे असे द्वाणण्यास काहीएक प्रत्यवाय नाही

महाराजाच्या चरित्राच्या ज्या बखरी प्रसिद्ध झाल्या आहेत त्यात अद्भुत चमत्काराचा लवळेश नमून त्या बहुतेक इतिहासकथनात्मकच आहेत तेव्हा त्यावर विश्वास ठेवण्यास फारशी हरकत वाटत नाही ह्या बखरीत महाराजांनी कोणत्याहि प्रसंगी रामदासस्वामीचा सल्ला घेतल्याचा उल्लेख आढळत नाही, नाही द्वाणाबयाला एका प्रसंगी मात्र त्याचे मन विचारिण्याचे आढळते तो प्रसंग राज्याभिषेकममारभाचा होय आता चिटणीसकृत बखरीत व श्रीशिवदिग्विजयात

१ मागे भाग वाविमावा पाहा

२ महाराजांनी समर्थाची मला हरएक महत्त्वाच्या प्रसंगी घेतल्याचे उल्लेख ऐतिहासिक बखरीतून नाहीत याविषयी समर्थमत्ताम वैषम्य वाटून हनुमानस्वामीच्या बखरीत ह्या उल्लेखाच्या भ्रमावानी मीमामा पुढील भाकडकथा देऊन केली आहे शिवाजीमहाराजांनी स १६४९ त अनुग्रह घेतल्यापासून ते प्रतिगुरुवारी रामदामांच्या दर्शनास येऊन राजकीय प्रकरणी सलामसलत विचारीत. हा त्यांचा नेम पाळण्यास त्यामा कित्येक वेळा निकडीच्या प्रसंगामुळे अडचण येऊ लागली हे जाणून समर्थाना त्यास एके प्रसंगी असे सांगितले की, 'शिवबा, तुमचा हा नेम चालणार नाही, तुम्ही प्रसंग येईल तशी मसलत करून काम करीत अमावे' महाराजांनी द्याले की, 'हा प्राण जावो की राहो आपल्या आज्ञेवाचून पाऊलहि पुढे पडावयाचे नाही' हा असा त्याचा निर्धार पाहून रामदासांनी त्यास अशी तोड सुचविली की, " हे राजा, शुचि भूत होऊन एक प्रश्न विचारणारा व एक लेखक असे तिथे एकांती बसा, आणि आर्वासंबधानें प्रश्न विचारावयाचा असेल तो प्रश्न विचारणारानें विचारावा द्वाणजे तुमच्या अगत देवी सचरून तुमच्या मुखे बोलेल. ते शब्द लेखकाने लिहून ठेवावे मम देवीचे वारे विसर्जन पावल्यावर लिहून ठेवलेला मजकूर वाचून त्यात केलेल्या आज्ञेप्रमाणे वर्तत जा " ही अशी भाकडकथा रचण्याला सदर स्वामीला आधार एवढाच होता की, महाराजांला एकादा बिकट प्रसंग प्राप्त होऊन काहाएक सुचेनासे झाले द्वाणजे त्याच्या अंगांत देवीचे वारें येऊन त्या प्रसंगी कर्मे वागावे तें ते वदत असत, असे इतिहासात नमूद झाले असून तें सर्वश्रुत होतें. परंतु रामदासांसारख्या कट्ट्या रामभक्तानें ज्या देवताचा आपल्या काव्यात अनेकशः उपहास केला आहे,

महाराजांनी रामदासस्वामीचा अनुग्रह घेतल्याची तारीख इ स १६४९ ही दिली आहे, तीहि खोटी की काय ? असा कोणी प्रश्न केल्यास त्यास उत्तर एवढेंच की, ती समर्थांच्या चरित्रलेखावरून त्या बखरकारानी उतरून घेतलेली स्पष्ट दिसने ^१ महाराजांच्या इतर जुन्या चरित्रलेखात हा अनुग्रह घेतल्याचा उल्लेखच

त्यातल्या एका देवतेचे माहाय्य घेण्याचा उपदेश करावा हे विचित्र द्रिमते रामदास स्वतः हवे तथे हवे नेव्हा प्रगट होत अमत्त अशा त्याच्या सबधान आख्यायिका हनुमानस्वामीच्या बखरीत दिली आहे, तीस अनुसरून त्यांनी महाराजाना असें का नाहीं सांगितले की, 'शिवबा, तुला एकाद्या कायामबधाने पेंच प्राप्त होईल तेव्हा माझे स्मरण कर घणजे मी प्रगट होईन' ^२ समर्थ एवढे नि मीम रामभक्त होणे की, त्याला पडरपूरच्या विठोबाच त्या वेळी अतिशयित गाजत असलेल माहात्म्य तुच्छ वाटे एवढा कोणाच्या आग्रहास्तव पदरपुराम ते गेले तेव्हा विठोबाची मूर्ति रामरूप झाली अशा कथा आहे शिवाय ते मारुतीचे अवतार असून त्यानी जिकडेतिकडे रामाचा व मारुतीची देवालये स्थापित्याचा प्रवाद आहे ह्या दोन्ही प्रवादास अनुसरून त्यानी महाराजास तुमच्या अगी राम किवा मारुति सचरून जी आज्ञा देईल तदनुसार वागा अने सागावयाम हवे होते हनुमानस्वामी समर्थ व महाराज यांच्या नीमबत्तीम वेळा झालेल्या भेटींच्या गोष्टी देतो, त्यातील एकाहि प्रसंगी महाराजांनी त्यास राजकीय बाबतींत सट्टामसलत विचारिल्याचा उल्लेख तो कोठेहि करीत नाहीं शिवाय रामदासमाधुशी १६४९ पासून सघटन झाले होते हे जग खरे तर महाराजांच्या मनात उपामनातर का उद्भवले नाहीं हे एक कोडेच आहे खरें पाहता महाराज अखेरपर्यंत भवानीचे उपामक होते ते रामभक्त झाल्याचा पुरावा नाहीं

१ रामदासस्वामीचें देहावसान झाल्यावर त्याच्या वडील बंधूच्या वंशजांकडे त्याच्या मठाची व्यवस्था आली, आणि हनुमानस्वामी नावाच्या त्याच्या एका वंशजांनं रामदासस्वामीचें चरित्र प्रथम लिहिले हे रामदासाच्या निधनानंतर सुमारें सवाशे वर्षानी लिहिले हें वर सांगतलेच जाहे ह्याच सुमारास मल्हार रामराव चिटणीस याने शिवाजीमहाराजाचें चरित्र लिहिले ह्या उभय चरित्रकारानी आप-आपल्या कामी परस्पराचे पुष्कळ साहाय्य घेतलें असावें तरी त्यातल्यात्यात चिटणीसाने महाराजांच्या इतिहासास अगदीच विरुद्ध अशा कित्येक गोष्टी ज्या हनुमानस्वामीने रामदासाच्या चरित्रात त्याची महती वाढविण्याच्या उद्देशाने लिहिल्या आहेत त्या सगळ्यांचाच अनुवाद केलेला नाहीं रामदासांनी महाराजास अनुग्रह दिल्याची हकीकत मात्र त्यानें हनुमानस्वामीच्या बखरीवरून घेतली आहे हनुमानस्वामीने महाराजांच्या व रामदासांच्या वारवार झालेल्या भेटींसंबंधाच्या तीसबत्तीस भाकडकथा आपल्या बखरींत लिहिल्या आहेत त्याचा चिटणीसानें उल्लेख केलेला नाहीं दिहिस जाताना मात्र महाराजांनी रामदासाचें दर्शन घेतलें होतें असा ह्या

मुळीं केलेला नाही ^१ ह्या अनुग्रहकालाचा निर्णय, रामदासस्वामींचा शिष्य दिवाकर गोसावी याच्या वशजाजवळ मिळालेल्या पत्रसग्रहापैकी काहीं अस्सल पत्राचे उतारे प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यावरून बहुतेक झालाच आहे त्यावरून

बखरकारान आपल्या बखरात उल्लेख केला आहे पण राज्याभिषेकाच्या प्रसंगाखेरीज उत्तर कोणत्याहि प्रसंगी महाराजांनी त्याची सल्लामसलत घेतल्याचा उल्लेख केलेला नाही अनुग्रहाची तारीख त्याने स १६४९ अशी दिली आहे, तरी महाराजांनी रामदासाम परळीकराच्यावर स १६७८ त आणून ठेवले व चाफळखोऱ्यातील मठास त्याच वेळी इनाम गाव दिले, असे त्याने लिहिले आहे हनुमानस्वामी ह्मणतो की, रामदासस्वामी परळीस १६५० त जाऊन राहिले ह्या तारखेस परळीचा किछा महाराजांच्या ताब्यात आला नव्हता ह्मणून चिटणीसाने हा तारीख दिली नाही असे १६सतें त्याप्रमाणेच स १६५९ त अफझुलखानाच्या वधानंतर महाराजांनी रामदासास परळी येथे भेटावयास नाऊन काहा गाव इनाम दिल्याचा आरयायिका चिटणीसाला परी वाटली नाहा म्हणून ती त्याने दिली नाही शिवदिग्विजयात महाराजांस सज्जनगडावर ब्रह्मविद्येचा लाभ रामदासांकरून झाल्याचा उल्लेख आहे अनुग्रहाची स्कीकत अर्थात् त्यात हनुमानस्वामींच्या बखरीच्या आधारानेंच दिली आहे

१ महाराजांचे देहावसान झाल्यावर थोड्याच वर्षांनीं सभासदाः महाराजांच्या चरित्राची बखर लिहिली तीत रामदासाचा मुळीच उल्लेख नाही ह्यानंतर चित्र-गुप्ताने बखर लिहिली तीत रामदासाचा उल्लेख फक्त दोन स्थली अगदी त्रोटक केला आहे त्याचा अनुग्रह महाराजांनीं घेतल्याचा वगैरे उल्लेख मुळीं नाही राज्याभिषेका-नंतर रामदासस्वामींनीं महाराजास राजनीतीचा उपदेश केल्याचा मात्र उल्लेख त्यात आहे, पण तोहि अगदीं सक्षेपत केला आहे

२ ही पत्रे रा गो का चादोरकर यानी केसरीपत्राच्या ता २६ माहे जून स. १९०६ इसवीच्या अकात एक पत्र प्रसिद्ध केले आहे त्यात नमूद केली आहेत. त्यापैकी दोन उतारे येथे देऊं केशव गोसावी याने दिवाकर गोसाव्यास पाठविलेले उत्तर —“राजेश्री शिवराजे भोसले समर्थांचे भेटीस येणार ह्मणोन लिहिले, समजले. मी येणार होतो परंतु माझी प्रकृति फार बिघडली. येणे होत नाही. मी इकडून अकास येणेसाठीं लिहिले परंतु अकाचेही येणें व्हावयाचें नाही. भानजी गोसावी तेथें असतील राजे याची पहिलीच भेट आहे वाडांचे लोक खटपटीस आणावे. उपयोग होईल दत्ताजीपनाकरून दोनशे होन उत्सवास पाठविले ते आले असतील लोभ करावा मिति नैत्र वद्य १ शके १५९४ (ता ४ एप्रिल १६७२)” महाराजांचें जिजाजी काटकर हवालदार कारकून, किले मज्जनगड, यास पत्र —“श्रीरामदास गोसावी शिवधरीं राहतात साप्रत कित्येक दिवस गडावरी येतरील त्यास येऊ देणें, राहतील तितके दिवस राहू देणें. उतरतांल तेव्हा उतरू देणें . छ० ८, जमादिलाखर सज्ज-सबा सबैत, १०७७-शके १५९८ (इ. स. १६७६.)”

पाहता महाराजाची प्रथम भेट स १६७२ त झाली त्याप्रमाणेच स १६७६ पर्यंत समर्थ परळीवर कायमचे राहावयास आले नव्हते आणखी असे की, चाफळ येथील मठास किवा परळी येथील मठास किवा समर्थानी स्थापलेल्या दुसऱ्या कोणत्याहि देवस्थानास गावाचे वगैरे उपन्न लावून देण्यासाठी महाराजांनी १६७४ सालापूर्वी एकहि सनद करून दिलेली सापडत नाही रा राज वाडे व सत्कार्योतेजक मडळी यानी आजपर्यंत कितीतरी कागदपत्रे हुडकून काढून प्रसिद्ध केली आहेत परंतु स १६७४ पूर्वीची एकहि सनद त्यास अद्यापि सापडली नाही, हा चमत्कार नव्हे काय ? तेव्हा अर्थात् हनुमान-स्वामीने आपल्या बखरीत स १६४९ त अनुग्रह झाल्यावर समर्थास जमिनीच्या सनदा करून दिल्या व पुढे अफझलखानाच्या वधानंतर पुन एकदा अशाच आणखी सनदा करून दिल्या असा उल्लेख केला आहे तो अगदी खोटा आहे. ह्या वेळी ह्या गुरुशिष्याची मुळी गाठच जर पडली नव्हती तर इनामाच्या सनदा कोठून सापडणार ?

आता येथे कोणी अशी शंका घेतील की, महाराज स १६७२ पर्यंत त्यास प्रत्यक्ष भेटले नसले तरी त्याची माहिती त्यास असावी ही माहिती त्यास निदान स १६५८ पर्यंत मुळीच नव्हती, व त्यानंतरहि समर्थाचे स्मरण त्यास

१ दिवाकर गोमाव्याम भारकर गोसावी याच पत्र -“शिवाजी राजे याच्याकडे भिक्षेम गेले त्यानी विचारिले, तुम्ही कोठील कोण, कोणा ठिकाणी असता ? त्यावरून आम्ही बोललो की, आम्ही रामदास श्रीसमर्थाचे शिष्य, चाफळास राहतो मग ते बोलले की, ते कोठे राहतात व मूळगाव कोण ? त्यावरून आम्ही सागिनलें की, ‘गगातीरचे जावेचे राहणार प्रस्तुत चाफळास मठ करून श्रीदेवाची स्थापना करून उत्साह मोहोत्साव चालू करून आम्हा सर्वत्रास आज्ञा की, तुम्ही भिक्षा करून उत्साह करीत जावा ऐसे सांगितल्यावरून आम्ही हिडत आहो, असे बोलताच राजश्रीनी दत्ताजीपत वाकेनि वास यास प्रतिवर्षी श्रीचे उत्साहास दोनशे होनु देत जाणे ह्मणून पत्र पाठविले ते होनु समयास येतील, कळावे फाल्गुन शुद्ध २, शके १५८० ” (हे पत्र रा. देव यानी छापलेल्या दासबोधप्रथाच्या प्रस्तावनेत शेचाळीसाव्या पृष्ठावर दिलें आहे) ही नेमणूक करून दिल्यासबधाचा उल्लेख समर्थाच्या शिष्यांचे महाराजाशी जे भाषण झालें त्यात झालेला नाही भेटीसबधाचा मजकूर समर्थाच्या बखरीतून घेतला आहे. रा. चादोरकर आपल्या पूर्वोक्त पत्रांत ह्मणतात की, शिवरायांकडून समर्थास ज्या सनदा मिळाल्या होत्या त्यात शके १५९४ (१६७२) च्या अलीकडील एकहि नव्हती. तेव्हा अर्थात् भास्कर गोसाव्याच्या पत्रांत सांगितलेली वार्षिक रकम प्रतिवर्षी नियमानें मिळाली नसून तिचा ठराव त्या वेळी सनदेनें झाला नसावा.

राहिलें असावें असें दिसत नाहीं कारण महाराज समर्थाच्या दर्शनासाठीं प्रथमच चाफळास गेले तेव्हा, 'इतके दिवस स्वामीची आपणाकडून काहींच सेवा घडली नाहीं हे कसें?' असा प्रश्न त्यांनीं समर्थाच्या शिष्यास केला होता, असें रामदासाच्या बखरीत लिहिले आहे ह्या विस्मरणाचें यादूनहि बलवत्तर प्रमाण खुद्द रामदासस्वामीच्या वर दिलेल्या ओवीबद्ध पत्रावरून मिळण्यासारखें आहे त्यात आपले वर्तमान घेतले नाहीं व आपल्याविषयी विस्मरण झालें असावे, असा स्पष्ट उल्लेख समर्थांनी केला आहे दुसरे असें वी, ह्या पत्रात जी महाराजाची स्तुति केली आहे तिला ते १६४९ त किंवा पुढे पवरावीस वर्षांनी तरी लायक झाले होते असे सहसा झणवत नाहीं ह्या पत्रात समर्थांनी महाराजास जलपति द्याले आहे कोंकणपट्टी काबीज करून तिच्या तीरी किळे बाधण्याच्या व आरमार निर्माण करण्याच्या कामाला त्यांनी १६६३ नंतर मुद्द वात केल्याचे इतिहास निश्चितपणें सागतो तेव्हा अर्थात् १६४९ ह्या वर्षी त्यास जलपति हे विशेषण लावणे मुळीं शक्य नव्हते असो, तेव्हा एकंदरीत काय की, १६७२ पर्यंत समर्थांची व महाराजाची मुळीं भेटच झाली नव्हती आता ही भेट घेतल्यावर लागलीच अनुग्रह घेतला की कसें हें निश्चयात्मक सांगता येत नाहीं ' वर समर्थांच्या बखरीतील हकीगत जशाची तशी दिली आहे ती खरी मानिल्यास वाड, कऱ्हाड वगैरे प्रात स १६७२ तच काबीज केले असावे असें दिसते, आणि परळी व सातारा हे किळे स १६७३ त काबीज केले असावे समर्थांचा शिष्य अनंत गोसावी याने भैरवभटास एक पत्र पाठविले होते^२ त्यात ' कैलासवासी शिवाजीराजे भोंसले यामी परिधावी

१ पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजाचे प्रोफेसर भाटे यानी दोन वर्षांपूर्वी " सज्जन गड व समर्थ रामदास" नावाचे एक लहानसे पण सुंदर पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे त्यात त्यांनी रामदासस्वामी व शिवाजीमहाराज यांचा गुरुशिष्यसंबंध कधी घडून आला याचा निर्णय प्रकृत ग्रंथातल्या सारखाच केला आहे ह्या वादाचा योग्य निर्णय विशेष स्पष्टपणे लक्षात यावा असे ज्याम वाटत असेल त्यांनी त्यांचें सदरील पुस्तक अवश्य वाचावे. रा चादोरकरांकडचीं अस्मल पत्रें त्यांनी नीट तपासून वाचून पाहिली आहेत. प्रो भाटे झणतात की, केशव गोसाव्यानें पूर्वीच पत्र पाठविल्यावर आठ दिवसांनीं झणजे चेत्र वद्य नवमीला महाराजास अनुग्रह झाला असावा. कारण ह्या तिथीस अमृतसिद्धि योग असून उत्तराषाढा नक्षत्र होतें. ह्या अभिजात मुहूर्तावर अनुग्रह झाल्याचा उल्लेख एकदोन बखरीतहि आहे यास्तव हें त्यांचें अनुमान खरे आहे असें झणण्यास हरकत नाहीं.

२ हेहि पत्र रा. चादोरकरांच्या पूर्वोक्त पत्रात अशरूपानें अस्सल झणून दिलें आहे.

संवत्सरी शिंगणवाडीचे मठी श्रीहनुमंतासमोर परमार्थ झाला,' असा स्पष्ट उल्लेख आहे हा परिधावी सव-सर स० १६७२ त येतो

आतां तुकारामबावाच्या सान्निध्याची इच्छा करून महाराजानी त्यास आणण्या-करिता लवाजमा व पत्र पाठविले असता, त्यास त्या महाविरक्त साधुवराने जे एक अभंगात्मक पत्र लिहिले आहे त्यात रामदासस्वामीचा उल्लेख असून त्याच्या ठायीं मन स्थिर करण्याविषयी बावानी महाराजास सांगितले आहे, ह्यावरून रामदासस्वामीचे दर्शन व अनुग्रह महाराजास ह्या पत्रव्यवहारापूर्वीच घडला होत. असें कोणी झणतील परंतु प्रवोक्त ऐतिहासिक प्रमाणे असत्य ठरल्यावाचून ह्या अभगरूप पत्राच्या प्रमाणावर भिस्त ठेविता येणार नाही दुसरे असें की, रामदासस्वामीच्या चरित्रात दिलेला अनुग्रहाचा शक खरा आहे असें मानून चालले तर तुकारामबावाचे देहावसान झाले त्याच वर्षी हा अनुग्रह झाला असें झणावे लागते हे जर खरें तर समर्थाचा अनुग्रह घेतल्यानंतर तुकारामबावा, रामदासस्वामी व शिवाजीमहाराज यांच्या अनेक वेळा भेटी झाल्या, व परळी येथे मोठा समारंभ झाला तेव्हा तुकारामबावा आले होते, इत्यादि गोष्टी समर्थाच्या बखरीत आहेत त्याहि खऱ्या मानून तुकारामबावाचा निधनकाळ बराच पुढे लोटावा लागेल परंतु तो स १६४९ सालापलीकडे मुळीच ढकलता येत नाही, हे निर्विवाद आहे आणखी असें की, महाराजानी बावास पत्र पाठविलें ते अर्थात् त्याच्या देहावसानापूर्वी काहीं दिवस पाठविले असले पाहिजे परंतु रामदासस्वामीच्या बखरीत तें अनुग्रह घेतल्यानंतर बऱ्याच दिवसांनी पाठविल्याचा उल्लेख आहे चिटणीसकृत बखरीतहि असाच उल्लेख आहे ह्या बखरीत तर यासबधाचा काहींसा कृत्रिम प्रकार दिसतो तीत तुकारामबावाच्या अभगरूप पत्रोत्तराचे दोन तुकडे केले आहेत रामदासस्वामीचे दर्शन घडल्यापूर्वी तुकारामबावास बोलवावयास पाठविलें तेव्हा त्यांनी उत्तर पाठविले तें दोन अभंगात दिलें आहे, आणि रामदासस्वामींनी अनुग्रह दिल्यानंतर पुन महाराजानी बावास येऊन दर्शन द्यावयासाठीं विनतिपत्र लिहिलें, त्याचे उत्तर त्यांनी पाठविलें तें चार अभंगात दिले आहे जर समर्थाच्या ठायीं महाराजाचा भाव दृढ झाला असून त्याच्या दर्शनाचा वेध लागून राहिला होता तर तुकारामबावाकडे धाव घेण्याचे त्यास काय प्रयोजन होतें ? नुसतें दर्शन घ्यावयाचें होते तर त्यास पत्र पाठवून बोलावण्याचे काय कारण होतें ? महाराज नेहमीं फिरत असून वेळोवेळा तुकारामबावाचे कीर्तन ऐकावयाची संधि साधीत असत, असा इतरत्र स्पष्ट उल्लेख आहे. अशा समर्था

त्यांस दर्शन होत नसे काय ? तेव्हा अर्थात् हा सगळा प्रकार केवळ घनावट दिसतो

ह्यावरून असें द्वाणावे लागते की, तुकारामबावांच्या कासेस लागण्याचा प्रयत्न महाराज करीत होते तेव्हा समर्थाचे नावहि त्यास माहीत नसावे यावर सहर्ज अशी अंका उपपन्न होते की, तुकारामबावानी आपल्या पत्ररूप अभंगांत रामदासस्वामीचा उल्लेख केला आहे त्याची वाट काय ? ह्या शक्येचें निरसन असें की, त्या अभंगापैकी काहीं अभंग तुकारामबावांचे नसून केवळ प्रक्षिप्त आहेत आणि ते बहुतेक राज्याभिषेकानंतर रामदासस्वामीच्या भक्तानी रचून त्यात सामील केले आहेत, असे त्यातील छत्रपति ह्या विशेषण न्या व अष्टप्रधानाच्य उल्लेखावरून द्वाणावे लागते कारण तुकारामबावांच्या हयातीत महाराज छत्रपति झाले नसून अष्टप्रधानाचीहि योजना त्यानी केली नव्हती हा प्रश्न करणारानी आपल्या गुरूची महती वाढविण्यासाठी ह्या सत्यापलाप केला नसत तर महाराजास हीनपणा आणणारा प्रवाद आज महाराष्ट्रात प्रचलित झाला नसता हा प्रवाद अर्थात् असा की, स्वधर्मरक्षण व स्वराज्यसाधन हीं मुख्यतः रामदासस्वामीच्या उपदेशाने महाराजांकडून घडली ह्या प्रवादाचे सत्यत्व स्थापित करण्यासाठी काहीं इतिहासशोधक गृहस्थ साधेल तेवढा पुरावाहि गोळ करण्यात गुतले आहेत असें समजते परंतु वर नमूद केलेली पत्रे खोटी ठरत तोंपर्यंत त्याचा हा प्रयत्न व्यर्थ होय, व त्याचे आजपर्यंतचे एतद्विषयक वाक्पाडित्य केवळ अनर्थक होय ^१

१ रा राजवाडे यानी तुकारामबावांच्या सदरील अभंगरूप पत्रावरून रामदास स्वामी व शिवार्जामहाराज यांची भेट तुकारामबावांच्या निधानापूर्वी झाल्याच निर्णय होतो असे प्रतिपादन केले आहे ते कितपत सत्य आहे ते वरील विवेचनावरून ध्यानात येण्यासारखे आहे ह्याशिवाय आणखी तीन कागद त्यास सापडले आहत त्यातील मजकुरावरून प्रथम भेटीच्या काळाचा बराच निणय होतो असे त्यांचें द्वाणणे आहे ह्या तीन कागदापैका दोन पत्रे आहेत ही महाराजांनी रामदासस्वामीस राज्याभिषेकानंतर लिहिली आहेत एका पत्रात राज्याभिषेकानंतर त्यांची परस्परांची राखणवाढावर एकाता भेट झाल्याचा उल्लेख आहे, आणि दुसरे १६७२तलें असून त्यांत रामदासांच्या कृपेने व उपदेशानुसार वर्तमानेच आपणांस यश प्राप्ति झाल्याच परमलीनतेचा व अहभावविराहत अमा उल्लेख आहे ह्या अशा औपचारिक उल्लेखाच आधार केवळ दुर्बल आहे महाराजासारख्या परमभाविक व साधुसतांविषयी परम आदराची वृत्ति सर्वदा हृदयात वागविणाऱ्या साधुनृपांनै आपल्या परमयोग्य गुरु

आतां येथे आणखी एका शंकेचा विचार करून हे प्रकरण संपवूं ही शका अशी की, रामदासस्वामींची शिवाजीमहाराजांनी प्रथम भेट १६७२ त घेतली असून त्या वर्षी किंवा त्याच्या पुढल्या वर्षाच्या आरंभी त्याचा अनुग्रह घेतला हे जर निर्विवाद आहे तर समर्थाच्या दासबोधात जी राजनीत्यादि प्रकरणे त्या राजमणीम उपदेशपर अशी आढळतात ती केव्हा लिहिली असावी ? ह्या शंकेचे समाधान असे आहे की, दासबोधाचे जे एकदर वीस दशक आजला उपलब्ध आहेत त्यापैकी पहिले आठ दशक काय ते मूळचे असून दासबोध सगळा एवढाच होता, व बाकीचे दशक एक तर समर्थाच्या शिक्ष्यांनी मागाहून सामील केले असावे, किंवा समर्थांनीच ते पुढे प्रसंगोपात्त रचले असावे. रा. शं. श्री. देव यांनी आपल्या दासबोधावरील प्रस्तावनेत (प्रथमावृत्ति) ह्या संबन्धाचा पुरावा येणेंप्रमाणे नमूद केला आहे - (१) आठ दशकाच्या अखेरपर्यंत प्रथाचा प्रवाह एकसारखा चाललेला दिसतो त्यात मोठेहि पुनरुक्ति नाही अनेक वेळा पुनरुक्ति करण्यात आली आहे ती आठव्या दशकानंतर श्रीस र्थाना मुख्यतः अध्यात्मनिरूपण करवयाचे होते अथात्माशिवाय आठ दशकाच्या अखेरपर्यंत दुसरा विषय नाही राजकारण हा शब्द आठ दशकापर्यंत कोठेहि आला नाही श्रीशिवाजीमहाराजांचा ओघ अजून येऊन मि आला नव्हता राजकारण हा शब्द प्रथम नवव्या दशकात ओझरता आला आहे, (२) ६७-१०-४२ ही ओवी अशी आहे, ' सरली शब्दांची खटपट । आला ग्रंथाचा शेवट । येथें

पाशी असा विनय प्रगट करावा हे केवळ अनुरूप हाय त्यावरून मलतेच तर्क करणे अप्रयोजक होय आता रा राजवाडे यांना आणखी एक कागद मागवला आहे त्यात रामदासांच्या चरित्रातील प्रसंगाचे क्रमवार टिप्पण आहे हनुमानस्वामीने राम दासांच्या चरित्रग्रंथात जे अद्भुत व असभाव्य प्रसंग वर्णिले आहेत त्याची हे टिप्पण बहुतेक अनुक्रमणिकाच आहे हे टिप्पण रामदासांच्या निधनानंतर काही दिवसांनी लिहिले असा त्यात उल्लेख आहे त्यावर भरवसा ठेवून रा राजवाडे ह्मणतात की, हे टिप्पण इतके जुने आहे त्या अर्था त्यातले शक बरोबर अमले पाहिजेत, आणि हनुमानस्वामींच्या बखरीतले शक ह्या टिप्पणातल्या शकाबरोबर आहेत, त्या अर्थी हनुमानस्वामीने दिलेला अनुग्रहशक बरोबर असलाच पाहिजे परंतु हे टिप्पण कधी लिहिले याचा काल निश्चित नाही यास्तव हनुमानस्वामींच्या बखरीतील भाकडकथाचेंच हे टिप्पण असावे शिवाय ते रामदासस्वामींच्या संप्रदायाच्या अभिमानींनी तयार केलेले आहे. तेव्हा ते हनुमानस्वामींच्या बखरीप्रमाणेच ऐतिहासिक पुराव्याच्या अभावी अविश्वसनीय समजले पाहिजे

सांगितलें पद्य । सहुरुभजन ॥' आणि खरोखरच आता फक्त ज्ञानदशक सागून ग्रन्थ संपूर्ण करावयाचा होता, (३) नवव्या दशकाच्या सहाव्या समासाची दुसरी ओवी अशी आहे 'हें दासबोधीं असे बोलिलें । ज्ञानदशकीं प्रांजळ केले । मूळमायेंत दाखविलें । पंचभूतक ॥' ह्या ओवीवरून हें सिद्ध होते की, हा दशक दासबोधातील द्वणून लिहिला नाही हाच गति ह्या पुढील दशकाची समजावयाची आणि ज्या अर्थी ह्या शेवटल्या बारा दशकात बोटकोठे शिवाजी महाराजास उद्देशून बोध आहे असें द्वणतात त्या अर्थी ते स० १६७२ नंतर रचिले असावे तेव्हा एकदरीत ह्या वादावरून असा निष्कर्ष निघतो की, समर्थांच्या ज्या बोधाची एवढी महती त्याचे भक्त गातात तो महाराजांनी खराज्य-साधन व स्वातंत्र्यसंपादन यासबधाचा उद्योग बहुतेक आटोपल्यावर झालेला आहे, किंबहुना त्याच्या ह्या अलौकिक कर्तृत्वावरूनच त्या साधूस हा बोध सुचला असावा हनुमानस्वामीने आपल्या बखरीत असें लिहिले आहे की, स १६४९ त महाराज समर्थास भेटावयास गेले तेव्हा समर्थांनी त्यास दासबोधाच्या तेराव्या दशकातील लघुबोध केला परंतु ह्या वेळी दासबोधाचें एक अक्षरहि लिहिलें नसावे असे दिसते कारण समर्थांनी १६५४ त एकाती जाऊन दासबोध लिहिण्यास आरंभ केल्याचा पुरावा दिवाकरगोसाव्याने बहिरभटास शके १५७६ त पाठविलेल्या पत्रावरून होतो त्या पत्रात येणेंप्रमाणे मजकूर आहे "कल्याण-गोसावी, चिमणाबाई, आका व अनंतकवि यास घेऊन ग्रंथलेखनाकरिता शिवधरचे घळीत दहा सवत्सर राहाण्याचा सकल्प करून श्रीसमर्थ गेले" शिवाय प्रत्यक्ष दासबोधातहि ह्या रचनाकाळाच्या निर्णयास आधार आहे तो असा दासबोधाच्या सहाव्या दशकाच्या चवथ्या समासात "चार सहस्र सातशें साठी ॥ इतुकी कलियुगाची राहाटी ॥ उरल्या कलियुगाची गोष्टी ॥ पेसी असे ॥" अशी एक ओवी आहे हीवरून हा समास स० १६५९ त समर्थ लिहीत होते असें द्वणावें लागते

ह्या प्रथम भेटीच्या काळाच्या निर्णयासबधानें भाणखी एक तर्क अलीकडे निघाला आहे त्याचा समाचार घेऊन प्रकृत विवेचन पुरें करूं हनुमानस्वामीच्या बखरीत एके ठिकाणी अनुग्रहाचा सवत्सर विकारी हा होता असा उल्लेख आहे प्रथम भेटीची साप्रदायिक मिति व वार हीं ह्या सवत्सरांत जुळतात

१ रा. चादोरकरानीं पूर्वीं पत्रात दिवाकर गोसाव्याचा हा पत्राश अस्सल द्वणून दिला आहे.

झणून ह्या विकारी सवत्सरात प्रथम भेट झाली असावी असा कित्येकांचा तर्क आहे हा विकारी सवत्सर स. १६५९ त येतो परंतु हा शकहि वर दिलेल्या कारणास्तव खरा नाही हें उघड आहे ह्या शकात महाराजांनी अफ-झुलखानाचा वध केल्यावर समर्थांचे परळीस जाऊन दर्शन घेतले, त्या वेळी समर्थांनी त्याला अठराव्या दशकातील सहाव्या समासातला उत्तमपुरुष-लक्षणाचा बोध केला अशी सांप्रदायिक बखरीत एक भाकडकथा आहे तीवरून सदरील पक्ष आपल्या तर्कास बळकटी येते असे द्वाणतो परंतु ह्या शकात समर्थ सदरी दर्शविल्याप्रमाणें सहावा दशक लिहीत होते त्या वेळी आठरावा दशक मुळीं लिहिला नव्हता, आणि स. १६५९ त समर्थ परळीस अगण्याचा सभन नव्हता कारण महाराजांनी तो किल्ला काबीज केल्यावर चाफळाहून त्यांना परळीस आणिले, आणखी असे की, दिवाकरभटाच्या वर दिलेल्या पत्रावरून असे दिसते की, समर्थ ह्या वेळी शिवतर खान्यात एकाती जाऊन दामबोधरचनेत गुतले होते.

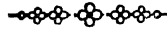
एकदरीत साराश काय की, दादाजी कोडदेवाने खराज्यस्थापनेस आरंभ करून महाराजास तो मार्ग दाखविला, किबहुना शहाजीराजाच्या पदरच्या कारकुनांनी हा स्तुत्य उद्योग महाराजास पुढे करून सुरू केला, असे द्वाणणारे इतिहासपंडित आमच्या देशात झळकून आहेत, त्यांच्या ह्या विधानाचा खोट साळवणा मागे दाखविण्याचा प्रयत्न केलाच आहे ^१ तसाच हा रामदासस्वामीस महाराजाच्या हातून घडलेल्या एकंदर कर्तृत्वाचे श्रेय देण्याचा प्रयत्न आहे हा किती खोटा आहे हे सदरील विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षात येईल अशी उमेद आहे ^२

१ मागे पांचवा भाग पाहा

२ ह्या खोटसाळवणाचा आणखी एक मासला येथे नमूद करण्याजोगा आहे तो असा " रामदास व रामदासी " नावाच्या ग्रथमालेतील नवव्या भागात समर्थांच्या संप्रदायाची कागदपत्रे प्रसिद्ध केली आहेत त्यात रा चादोरकर याच्याकडील सदरीं निर्दिष्ट केलेल्या पत्राचा समावेश केलेला नाही ^१ ही पत्रे प्रसिद्ध केल्याने समर्थांच्या संप्रदायास व त्यांच्या आजपर्यंत गाजलेल्या महतीस न्यूनत्व येईल अशी प्रकाशकास दहशत वाटली असावी रा चादोरकराकडील कागदपत्राची हकीकत प्रो भाटे यांनी सदरी सांगितलेल्या " सज्जनगड व समर्थ रामदास " ह्या आपल्या पुस्तकात दिली आहे, तीवरून पाहतां समर्थांचा वर सांगितलेला शिष्य दिवाकर भट याच्या उपाध्ये आडनावाच्या मालंगाव येथल्या एका वंशजाने समर्थ संप्रदायासबधाची बरीच

कागदपत्रें अस्थित अमोल निधि ह्मणून एका जस्ती पेटीत घालून ह्या उपाध्यायाच्या वडिलानीं जमिनीत पुरून ठेविलीं होती तीं रा चादोरकरानीं त्याच्या घरी मध्यरात्रीम जाऊन त्याच्या मःतु-श्रीस नकळत आणिलीं ह्यावरून पाहतां " रामदास व रामदासी " ग्रंथमालेच्या प्रकाशकास ह्या कागदपत्राच्या अस्मलपणाविषयी संशय घेण्यास मुळीं जागा नव्हती असे असता ही अशी सत्यगोपनमूलक आवटनिवड त्यानीं का केली ते कळत नाही प्रो भाटे याचे सदरील पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर 'मराठी रियासती'चे कर्ते रा सरदेसाई यानीं नवयुगनामक मासिक पुस्तकात एक लेख लिहून शिवाजी महाराज व रामदासस्वामी यांच्या गुरुशिष्यत्वासंबधाना समर्थसंप्रदाया नुसार झालेला आपला अभिप्राय आपल्या ग्रंथाच्या पुढल्या आवृत्तीत बदलण्याचे अभिवचन दिले आहे स १९०७ त प्रकृत चरित्रग्रंथ पहिल्याने प्रसिद्ध झाला तो रा सरदेसाई यानीं वाचला नाहीं असे ह्मणना येत नाहीं त्यात मदरी दिलेला सामदायिक मताविरुद्ध अभिप्राय नमूद केला होता तो रा सरदेसाई याम पटला नव्हता. परंतु हाच पुरावा प्रो भाटे यानीं दिला तो त्यास सरा वाटला, हा गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे दादाजी कोठदेव शिवाजी महाराजास स्वराज्यस्थापनेच्या कार्मस्फूर्तिदाता व साहाय्यकारी हाता, किंबहुना स्वराज्याचा मूलपाया घालणारा होता असा जो रा सरदेसाई याचा अभिप्राय आहे तो प्रकृतग्रंथ पुन वाचून बदलेल काय

भाग तिसावा

अंतकाळ

१६८०

म्हागे मागितल्याप्रमाणे खादेरीचेटावर ठाणे करून इंद्रजास व शिंदीस जागच्या जागी बसविल्यावर महाराजास अशी बातमी लागली की, औरंगाबाद येथील लष्कराच्या खर्चासाठी पुष्कळ मोठी रकम दिलीहून येत आहे त्यासर ी त्यानी आपले निवडक घोडेस्वार बगेबर घेऊन, कोणास कळू न देता, ती रकम घेऊन येणारापर दह्या केला, व ते सगळें द्रव्य हस्तगत करून शत्रूकडून हरकत होण्यापूर्वी ते रायगडावर अतिवेगाने येऊन पोचले ह्या दौडीमुळे त्यास अतिशयित थक्का आला त्याच्या छातीत दुखू लागलें, थुकीतून रक्त पडू लागले, व अगात मनस्वी ज्वर भरला ^१ हे दुखणे दिवसेंदिवस अधिकाधिक जड होत चाललें पदरच्या लोकानी मोठमोठे वैद्य आणून नाना प्रकारचे उपचार केले अनेक देवतास नवस केले सर्व प्रकारची अनुष्ठाने केलीं मात्रिकाकरवी जादूटोणे करविले साराश, सर्व प्रकारच्या उपायाची पराकाष्ठा केली पण काहीं एक उतार पडेना

१ सभासद व चित्रगुप्त हे ह्मणतात की, त्याच्या भगत नुमता शीतज्वराचा प्रादुर्भाव झाला होता चिटणीस व रायरीची बखर लिहिणारा हे ह्मणतात की, ज्वराची व्यथा झाली होती घाट डफ गुटपीचा रोग झाला होता असे ह्मणतो. बुदब्याच्या बखरीत मरणाचें कारण निराळेच दिले आहे तो ह्मणतो की, महाराजांनीं जालना शहरावर हला केला तेव्हा त्याच्या लोकानी तेथील मुसलमान फकिरास उपद्रव दिल्यामुळे त्यांनीं महाराजास शाप दिले, त्या शापामुळे ते अजारी पडून मरण पावले ! शिवदिग्विजयात तर याहूनहि चमत्कारिक कारण दिलें आहे तें असें की, महाराजांची द्वितीय पत्नी सोयराबाई हिनें महाराजास विषप्रयोग केला ! तो अशासाठी की, सभाजी पन्हाळ्यास अटकेंत आहे ही संधि साधून आपला पुत्र राजाराम यास गादीवर बसवावें. मुळातील हकीकत त्या वेळाचा प्रवासी डॉ फिअर व प्रसिद्ध इतिहासकार ऑर्मी यांच्या ग्रथांवरून घेतली आहे

आपण आजारी पडून अत्यवस्थ झाल्याची बातमी बाहेर कळू देऊ नये अशी महाराजांनी सक्त ताकीद दिली होती, आणि ही वार्ता पसरली असती तरी ती कोणी खरी मानिली नसती कारण अशी वार्ता पूर्वी अनेक वेळा पसरून ते कोणत्या तरी मोहिमेवर जाण्याच्या तयारीत असत, असें मुसलमान बखरकाराचे ह्मणणे आहे ह्या समयीं महाराजाचे लोक सुरतेच्या तटापर्यंत धुमाकूळ करीत जाऊन त्या शहरावर त्यांनी मोठ्या नेटाचा हल्ला चालविला होता त्यावरून आतील लोकांस असें वाटले की, प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराज आपत्या शहरावर हल्ला करवयास आले आहेत त्यामुळे त्याची अगदी त्रेधा उडून गेली इम्रज-व्यापाऱ्यांनी आपला पैसाअडका सगळा तापीनदीच्या पलीकडे स्वाली येश्च त्याची काहीं जहाजे होती त्यावर पाटवून दिला सुरतेच्या मोगल सुभदाराने ह्या वेळी पुष्कळ खड भरून मोरोपंत पेशव्यास माघारी परतविलें ह्या मोहिमे-वर महाराजाचा स्वतः जाण्याचा तंचार होता परंतु प्राणात दुखणे लागल्यामुळे तो बेत रहित करणे प्राप्त झाले वर सांगितल्याप्रमाणे गुजराथप्रांतात लुटालूट करून व खड वसूल करून मोरोपंत रायगडावर आला तो महाराजाची प्रकृति बेमुमार बिघडली होती

आपला अतसमय समीप आला असें पाहून महाराजांनी आपले प्रधान वगैरे कारभारी व आप्तजन जवळ बोलाविले त्या वेळी मोरोपंत पेशवे, प्रल्हादपंत न्यायाधीश, बाळाजी आवजी चिटणीस, रामचद्रपंत अमात्य, रावजी सोमनाथ, सूर्याजी मालुसरे, बाजी कदम, महादाजी नाईक पानसबळ वगैरे गृहस्थ जवळ होते त्यास महाराज ह्मणाले “आमच्या आयुष्याची मर्यादा सपली आता आमचा निधनसमय दिसतो अत पर आमचा देह राहत नाही आमच्या वडिलाची चाळीस हजार होनाची जाहगीर होती, ती वाढवून एक कोट होनाचें राज्य आम्हीं मिळविलें ऐशीं हजार पागा केली हें राज्य आमच्या मागे मर्दुमकीनें, हिंमतीनें व हुशारीनें रक्षण करणारा असा पराक्रमी पुत्र नाही राजा-राम अल्पवयी आहे, तो वाचला तर तो एक हें राज्य सभाळून वाढविल सभाजी वडील मुलगा असून तो जाणता आहे, परंतु त्याची बुद्धि काहीं चागली नाही उभयता पुत्रास राज्य वाढून देत होतो परंतु संभाजी त्यास कबूल झाला नाही इतकेंहि करून राज्याचे विभाग करावे तर आमच्या पदरचे चार मातबर आहेत ते एकास एक विरुद्ध होऊन राज्यवृद्धि न होतां कलह मात्र माजेल, कोणी कोणाची मर्यादा ठेवणार नाही. वडील पुत्रानें राज्य करावें व

कनिष्ठ पुत्रानें त्याच्या आज्ञेत चालून त्याची सेवा करावी, असा राजधर्म आहे. परंतु तदनुसार आमच्या पुत्राकडून वर्तणूक होण्याचा सभव दिसत नाही संभाजी माझ्यामागे सर्वे राज्य आटोपील लष्करातले नामांकित शूर सरदार संभाजी वडील म्हणून त्याच्या पक्षाकडे जातील राजाराम धाकटा म्हणून लष्कराचा ओढा त्याच्याकडे न होऊन त्याचा पक्ष दुर्बळ होईल कारभारी लोक राजारामाचा पक्ष धरून राहतील अशाने दुफळी होईल संभाजी थोर-थोर पुरुषास पकडून देहात शासन करील, मोठमोठ्या मरदाराची इज्जत घेऊन त्यास ठार मारील क्षुद्र लोकाचा वरपगडा होईल. जे नामांकित व घरदाज पुरुष श्रमसाहम करून आजपर्यंत आमहाला सहाय झाले त्याचा अपमान व अप्रतिष्ठा करून तो राज्याची एकंदर शिस्त बिघडवील तो कैफी व इषकबाज असल्यामुळे त्याची मति भ्रंश पावेल तो मदाधपणें वर्तन करील निर्दय, अविचारी, व कृतघ्न अशा लोकाचा वरचष्मा होऊन राज्यात बे-दाई होईल संभाजीच्या हातून दौलतीचा सर्वस्वी नाश होईल आम्हीं गुणसपन्न माणसें मिळवून स्वराज्याचा पाया घातला त्या माणसाची आमच्या पश्चात् दुर्दशा व बेअदबी होऊन ती राहणार नाहीत हा असा आमच्या राज्यात घोटाला झाला झणजे औरंगजेबास आयतेच फावेल तो आजपर्यंत आमच्या धाकाने जागच्या जागी राहिला आहे तो ही अव्यवस्था पाहून मोठ्या फौजेनिशीं दक्षिणेंत स्वारी करील पहिल्याने अदिलशाही व कुतुबशाही पादशाहती दुर्बल झाल्या आहेत त्यांचा नायनाट करून तो आमच्या राज्यावर चढाई करील. संभाजीच्यानें स्वराज्याचें रक्षण होणार नाही. औरंगजेब त्याचा सर्वस्वी नाश करण्यास प्रवृत्त होईल कैफी मनुष्य दगा पावण्यास विलंब लागत नसतो राजाराम ह्यात राहिला तर मात्र माझ्या काहीं विश्वाप्त सरदाराच्या मदतीनें तो दुस्मानाच्या हातीं गेलेलें राज्य पुनरपि मिळवील एरवीं काहीं धडगत दिसत नाही ”

हे असें निदानींचें व निरुत्साहाचें भाषण ऐकून सर्वांचे कंठ दाडून आले. त्यांच्या नेत्रातून अश्रुधारा वाहूं लागल्या त्यास पराकाष्ठेचें दुःख झालेलें पाहून महाराज बोलले “तुज्जी अणुमात्र श्रमी होऊं नका ह्या मानवी देहास ईश्वरानें मृत्यु नेमिला आहे. हा मृत्युलोक आहे जितके उत्पन्न झाले तितके जावयाचे. चिरंजीव असा कोणीच नाही धन, सुत, जाया, वीरश्री, पराक्रम, अहंता हीं सर्वे मिथ्या असून येथल्या येथेच राहावयाची. त्यांस लुब्ध होऊन

मोहवश झाल्यानें चित्तास नसती तळमळ लागते त्यात काहीं हित नाहीं ज्यां काळी जे घडावयाचें ते प्रमाण मानून निरपेक्ष चित्ताने वर्तावे यातच कल्याण आहे तुम्ही सर्वे पराक्रमी अहा कळेल तसा प्रयत्न करून स्वराज्याचे रक्षण करा सर्वे जण एका विचाराने वागा. आमच्या प्रकृतीस आराम पडावा ह्याणून तुम्ही करावयाचे तेवढे प्रयत्न केले सर्वे मानवी प्रयत्न कुंठित झाले आता प्रयत्न क' नका आमची आयुष्यमर्यादा पूर्ण झाली आम्ही स्वर्गानुभवाम जावयास सिद्ध झाल्ये आता तुम्ही सावध राहा आमच्यामागे क्रियापूर्वक राज्यरक्षण करा. संपूर्ण भूतखड जिकावे, दिल्लीचे तक्त घ्यावे, श्रीभागीरथी करमुक्त करावी, अटकनदीच्या पलीकडे राज्य आक्रमण करून शासन चालवावे, असा आमचा उत्कट हेतु होता तो असिद्ध राहिला आमचे आयुष्य खुटलें तुम्ही ह्या गोष्टीचा शोक करूं नये विवेकाने चित्ताचे समाधान करावे ” ह्याप्रमाणे त्याच सात्वत करून महाराजानी सगळ्यास बाहेर जावयास सांगितलें

मग त्यानीं भागीरथीचे उदक आणून प्रायश्चित्तविधियुक्त स्नान केले सर्वे अगास अग्निहोत्राचे भस्मलेपन करून त्यानीं रुद्राक्ष व तुळशीमाळा धारण केल्या, दर्भासनी बसून मोठमोठ्या पंडितास व सन्याशास जवळ बोलाविलें, व त्याशीं आत्मानात्मविचार चालविला अशी विरक्तता धारण करून ते सर्वे काळ भगवद्भजन करूं लागले, व कथाकीर्तनादि श्रवण करून काळ घालवू लागले शतगोप्रदाने आपल्या समक्ष करवून त्यानीं सहस्र गोप्रदानाचा द्रव्यद्वारा सकल्प केला, आणि भगवद्गीता व सहस्रनाम याचे पाठ चालविले असा आसमंतात् ब्रह्मवृदाच्या वाणीचा घोष चालला असता, शके १६०२ रौद्रनाम सवत्सरे उत्तरायणी चैत्र शुद्ध पौर्णिमेस रविवारीं दोन प्रहरीं (ता ५, एप्रिल स १६८० इ०) 'श्रीराम' हे शब्द उच्चारून महाराजानीं अत्यंत शातपणे व समाहित चित्तानें देहत्याग केला ह्याप्रमाणे आमरण अविश्रात परिश्रम व पराक्रम करून सपादिलेले ऐश्वर्य व दौलत सोडून जाताना त्यास अत्यल्पहि खेद झाला नाही, हें काहीं लहानसान धैर्य नव्हे. धर्मपरायणतेनें प्राप्त होणारें मनोजय करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या ठायी किती बसत होतें हें ह्यावरून चागलें व्यक्त होतें पुराणातरीं वर्णिलेल्या राजर्षींच्या क्रमास अनुसरून सर्वे राज्य पुत्राच्या स्वाधीन करून व सर्वसगपरित्याग करून ईश्वरप्राप्तीच्या मार्गाचे अखंड अवलंबन करावें असा विचार त्याच्या मनात वारंवार येई. परंतु यवनपादशाहतींचें भरतभूमी-

तून समूळ उत्पाटन करून हिंदुपदपातशाहीची सस्थापना करण्याचा जो आपला हेतु आहे तो अपूर्ण राहिला आहे, तशात आपल्या पश्चात् खराज्याचे रक्षण करून प्रजेचे यथान्याय पालन करण्याजोगे गुण आपल्या वडील पुत्राच्या अर्गी नाहीत, तेव्हा अशा स्थितीत राज्यत्याग करून वानप्रस्थाश्रमाचा अंगीकार केल्यास स्वप्रजेचे अहित होऊन खराज्यनाश होईल, व तेणेकरून आपली सर्वत्र अपकीर्ति होईल हे विचार त्याच्या मनात येऊन ससारत्यागाचा विचार त्यास अकालिक वाटे शेवटी त्यानी असा निर्धार केला होता की, ससारात राहून धर्माचरण करावे, सत्समागम करावा, विषयसुखात आसक्त होऊ नये, व स्वकर्तव्य यथासाग करून मोक्ष साधावा यातच खरा पुरुषार्थ आहे ससारत्याग करून गिरिकुहराचा वास केल्याने स्वकर्तव्यपराङ्मुख झाल्याचा दोष पदरी येऊन आपला म्याडपणा व्यक्त होईल असे त्यास वाटे.

महाराजाचे देहावसान झाले तेव्हा सर्व कारभारी, सरदार व आप्तजन यास पराक्राष्टेचें दुःख झालें आबालवृद्ध शोकसागरात बुडाले प्रधानमडळीनें किल्ल्याचे दरवाजे बंद करून ही निधनवार्ता बाहेर न पसरे अशी खबरदारी घेतली सर्व राजचिन्हानी युक्त अशी प्रेतयात्रा काढून महाराजाच्या कलेवरास विधिपूर्वक मंत्राग्नि दिला महाराजाची तृतीय पत्नी पुतळाबाई हिने सहगमन केले उत्तरक्रिया साबाजी भोसले^१ शिगणापूरकर याच्याकडून राजारामास समीप बसवून सागोपाग करविला दानधर्म बहुत केला

महाराजास सात बायका होत्या त्या अशा (१) सईबाई, ही फळटणच्या प्रख्यात निबाळकराच्या घराण्यातली होती,^२ (२) सोयराबाई, ही शिकें घराण्यातली होती, (३) पुतळाबाई^३, (४) सकवारबाई, ही गायकवाड घराण्यातली होती; (५) सगुणाबाई, ही शिक्क्यांच्या घराण्यांतली होती;

१ ग्राट डफ ह्याचें नांव शहाजी भोंसले असे देतो

२ मार्गे ५७ व्या पृष्ठावर ही शिक्क्यांच्या घराण्यातली होती असे आह्मीं ह्मटलें आहे ते अर्थान् चुकीचें आहे. शेडगांवकर भोंसल्यांकडील वशावळीच्या आधारावरून मि. किंकडे ह्मणतात की, सईबाई विठोजी मोहिते नेवासकर यांची कन्या होती (पृ २७७).

३ ही जाधव किंवा इगळे यांच्या घराण्यांतली होती, असें जेध्याच्या शकावलीवरून दिसतें. पण रा. राजवाडे यांनी आपल्या सकीर्ण लेखांत दिलेल्या यादीवरून ही पालकराची मुलगी होती असें दिसतें.

(६) लक्ष्मीबाई,^१ आणि (७) गुणवताबाई^१ सईबाईस संभाजी, सखूबाई व अबिकाबाई अशीं तीन अपत्ये झालीं. सखूबाई ही फळटणचा महादजी नाईक निंबाळकर यास दिली होती ह्या शरीरसंबंधाविषयींची अशी गोष्ट आहे कीं, फळटणचा बजाजी निंबाळकर हा काहीं कारणामुळे मुसलमान झाला हा महाराजाचा नातेवाईक असल्यामुळे त्याला शुद्ध करून परत हिंदु-धर्मांत ध्यावे असें मातु श्री जिजाबाई हिच्या मनात येऊन तिनें शिगणापूरच्या एका उपाध्यायास तयार करून बजाजीस प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करविले, आणि तो असा शुद्ध होऊन स्वज्ञातीत आल्याबद्दल कोणास सशय वाट्ट नये ह्मणून त्याचा मुलगा वर सांगितलेला महादजी यास महाराजाची मुलगी सखूबाई ही दिली^२ सईबाईची दुसरी मुलगी हरजी राजे महाडिक तारळेकर यास दिली होती^३ सोयराबाईस राजाराम व दिपाबाई अशी दोन मुले झालीं. दिपाबाई ही विसाजीराव नावाच्या एका सरदागस दिली होती सकवारबाईला एक मुलगी झाली, तिचे नाव कमळाबाई ही जानोजी पालकर यास दिली होती. जेध्याच्या शकावलीवरून असें दिसते कीं, ह्या सकवारबाईशीं महाराजांनीं १६५७ साली विवाह केला, आणि ही स १६७४ च्या मार्च महिन्यात निवर्तली पुतळाबाई अपत्यहीन होती हिने महाराजाबरोबर सहगमन केले, सगुणाबाईस राजकुवारबाई (नानीबाई)नावाची मुलगी होती ती गणोजी.

१ ह्या दोघीची नावे रा राजवाटे यांनी प्रसिद्ध केल्ल्या यादीत नाहींत ही नावे शेंडगावकराच्या वशावळीवरून घेतली आहेत रा राजवाड्याच्या यादीत जाधवाच्या घराण्यातली काशीबाई हे एक नाव आहे जेध्याच्या शकावलात जाधवाशी शरीरसंबंध केल्याचा उल्लेख आहे तो कदाचित् ह्या काशीबाईसंबंधाचा अमावा रा राजवाड्याच्या यादीत आठ बायका होत्या असे ह्मटले असून सहा बायकाची नावे दिली आहेत, आणि दोघीची नावे न देता त्या फर्जद व विचारे याच्या घराण्यातल्या होत्या असे ह्मटले आहे.

२ ही पतितपावन केल्याची अलौकिक गोष्ट फळटणच्या निंबाळकराच्या दफतरातून घेतली आहे ह्या जावयाला महाराजांनी पुरदर तालुक्यातल्या एका गावाची पाटीलकी बाराशे होनास खरेदी करून अर्पण केली होती असे ह्मणतात

३ रा. राजवाडे याच्या सदरी सांगितलेल्या यादीत सईबाईला आणखी एक राणूबाई नावाची मुलगी असून ती जाधवाच्या घराण्यात दिली होती असा उल्लेख आहे.

४ हिचे नाव बाळीबाई होते असें रा. राजवाड्याच्या यादीत नमूद केले आहे.
छ. शि. ३५

राजे शिके मालेकर यास दिली होती बाकीच्या दोघी गुणवंताबाई व लक्ष्मी बाई ह्या अपयहीन होत्या महाराजाच्या स्त्रियाच्या सख्येसंबंधाने बखर-काराचें एकमत नाहीं ह्या चरित्रलेखाच्या प्रथमावृत्तीत आझी फक्त तीन बायकाची नावे देऊन निरनिराळ्या बखरकाराचें व इतिहासवृत्तलेखकाचें काय झणणें आहे ते लिहिलें होतें महाराजाचा प्रथम चरित्रलेखक जो सभासद तो महाराजाच्या सात बायका होत्या असें झणतो परंतु त्याची नावे त्यानें दिलीं नाहींत. रामदासाच्या चरित्रा मक बखरींत सईबाई, पुतळाबाई व सगुणाबाई अशा तीन बायकांच्या नावाचा निर्देश करून आणखी त्याच्या दोन उपस्त्रिया होत्या असें झटलें आहे ह्या अशा उपस्त्रिया असल्याचा उल्लेख इतरत्र आढळत नाहीं, तेव्हा तो विश्र्वमनीय नसावा त्या बखरींत नमूद केलेल्या इतर भाकडकथासारखीव ही एक भाकडकथा असावी ह्या बखरकाराला पुतळाबाई जी महाराजाच्या चितेवर सती गेली तिचे नावहि ठाऊक नव्हते. रा राजवाडे हे आपल्या 'सकीर्ण लेखसंग्रहा'त तंजावर येथे सापडलेल्या एका यादीच्या आधारावरून असें झणतात कीं, महाराजाच्या आठ बायका होत्या ह्यापैकी सहा बायकांचीं ते नावे वगैरे देतात बाकीच्या दोघींचीं नावे ते देत नाहींत. ह्यावरून कोणी असा तर्क करितात कीं, ह्या दोघी त्याच्या राखा असाव्या आता ऐतिहासिक पुरावा पाहता महाराजाची एक बायको स १६७४ च्या मार्च महिन्यात मरण पावल्याचा उल्लेख इंग्रज व्यापाऱ्यांचा वकील नारायण शेणवी ह्यानें ह्या व्यापाऱ्यास पाठविलेल्या एका पत्रात केला आहे इंग्रज व्यापारी हेन्री ऑक्सिन्डेन याचा महाराजाच्या राज्याभिषेकासंबंधानें स १६७४ तील ता २७ मेचा एक लेख आहे त्यात असा उल्लेख आहे कीं, महाराज ह्या वेळीं दोन नव्या बायका करण्याच्या विचारात होते जेध्याच्या शकावर्षींत असा उल्लेख आहे कीं, महाराजांनीं राज्याभिषेक समारंभापूर्वीं आपला व्रतबंधविधि वेदोक्त मंत्र उच्चारवून करविला, आणि मग दोन दिवसांनीं वेदोक्तमंत्रोच्चारपूर्वक आपला एक विवाह करविला हेन्री ऑक्सिन्डेनचें सदरील झणणें खरें असण्याचा दृढ संभव असल्या कारणानें महाराजांनीं राज्याभिषेकानंतर लागलीच पुन. आणखी एक वेदमंत्रोच्चारपूर्वक विवाह मोठ्या धाटानें केला असावा असें दिसतें त्या वेळाचा डॉ. फ्रिअरनामक प्रवासी आपल्या प्रवासवृत्तांत झणतो कीं, राज्याभिषेकसमयीं महाराजांनीं चौथी बायको केली ऑक्सिन्डेनच्या स. १६७४ तील जून महिन्याच्या आठव्या तारखेच्या पत्रांत असा उल्लेख आहे कीं शिवाजी महाराजांनीं राज्याभिषेकानंतर आणखी चौथी

बायको केली ह्या व्यापाऱ्यानें वर निर्दिष्ट केव्याप्रमाणें ता २७ मे रोजीं लिहिलेल्या आपल्या पत्रात दोन बायका करण्याच्या तयारींत शिवाजीमहाराज आहेत असें झटलें होतें ह्यावरून असें सिद्ध होते की, ही शेवटीं चौथी झणून जी बायको केली ती जीवंत असलेल्या बायकापैकी चौथी होती सईबाईस १६५९ त मरण पावली व दुसरी बायको स १६७४ च्या मार्च महिन्यात मरण पावली. ह्या दोघी सदरील दंग्रज लेखकांनीं जमेस धरिल्या नसाव्या आतां पुतळाबाई जी महाराजाच्या पश्चात् सती गेली तिच्याशीं महाराजांनीं बऱ्याच वर्षापूर्वीं विवाह केला असावा कोणी झणतात की, सईबाई निवर्तल्यावर म.

६५९ त त्यानी पुतळाबाईशीं विवाह केला असावा ही बाई सती गेली वरून तिचें महाराजाशीं बहुत वर्षांचें साहचर्य असून तिचें त्याजवर अकृप प्रेम होते असें दिसते राज्याभिषेकाच्या वेळीं केलेल्या दोन तरुण बायका-कोणी अशी सती जाण्यास तयार होणें सभवनीय नव्हते. तेव्हा साराश की, महाराजास सहा बायका तर खास होत्या असें दिसतें सभासद तात बायका होत्या असें झणतो, पण त्यांचीं नावे देत नाहीं. रा राजवाड्याच्या पूर्वांत लेखात आठ बायकांचा उल्लेख आहे, परंतु त्यापैकीं सहाचींच तेवढीं नावें तींत नमूद केलीं आहेत शेडगावकराच्या वंशावळींत सात बायकांचा उल्लेख असून त्या सगळ्यांचीं नावे दिली आहेत यास्तव सभासदांच्या एतद्विषयक उल्लेखाला सदरील वंशावळीतलीं सात नावें परिपोषक असल्यावरून वर सात बायका होत्या असें गृहित धरून त्यांचीं नावें दिलीं आहेत

ह्या सगळ्या राण्यामध्ये सईबाई ही मोठी सुशील, शहाणी व पतिव्रता होती. तिच्यावर महाराजाची अतिशयित प्रीति होती. ती मरण पावल्यापासून महाराजास कुटुंबसुख चागलेंसें लाभलें नाहीं. तिचा मुलगा संभाजी ह्याचें आचरण शुद्ध नसल्यासुळे महाराजाना तो मुळीं आवडत नसे. सोयराबाईचा मुलगा राजाराम हा स १६६४ त जन्मला ह्याचीं लक्षणें बरीं असून तो पुढें चागला निपजेल असा महाराजाचा अभिप्राय झाला होता. सोयराबाई मोठी कारस्थानी बायको होती. आपला पुत्र राजाराम ह्यास गादी मिळावी अशी तिची उत्कट इच्छा असून तत्सिद्धयर्थ तिचा प्रयत्न महाराज ह्यात असतांच सुरू होता. तिनें बहुतेक प्रधान आपल्या ह्या उद्देशास अनुकूल करून घेतले होते. विशेषतः अण्णाजी दत्तोपंत सचिव तिच्या तर्फेचा होता त्यात आणखी महाराज जेव्हा-

तेव्हां झणत कीं, संभाजीचें आचरण चागलें नाहीं, तो राज्याधिकारास लायक नाहीं. अतसमयीं तर त्याचे संभाजीविषयीचे उद्गार फारच निरुत्साहाचे होते यास्तव कारभारीमडळी सोयराबाईंच्या पक्षास अनुकूल झाली व राजारामास गादीवर बसवून त्याच्या वतीनें राज्यकारभार चालविण्याचा विचार त्यानीं केला हा आपला बेत निर्विघ्नपणे सिद्धीस जावा झणून त्यानीं महाराजाच्या मृत्यूची वार्ता संभाजी पन्हाळ्यावर नजरकैदेत होता त्याला मोठ्या बंदोबस्तानें सक्त कैदेत ठेवीपर्यंत कोणास कळू न द्यावी असा त्याचा प्रयत्न होता ह्या उद्देशाने त्यानीं जनार्दनपत सुमत यास सैन्यासह पन्हाळ्या रवाना केले, रायगडावर आणखी लोकाची भरती करून तें ठाणे मजबूत केलें, पंचवडी येथे दहा हजार घोडेस्वार ठेविले, हबीरराव सेनापतीस कऱ्हाड मोठ्या सन्यानिशी तयार राहावयास सांगितले ही एवढी तयारी करावकाहीं अवधि लागणार झणून हिरोजी फर्जद यास संभाजीच्या बंदोबस्त नेमिलें होते त्यास त्यानीं पुढे काय व्यवस्था करावयाची तें कळविण्यास एक पत्र पाठविलें एवढी खबरदारी प्रधानमंडळीने घेतली होती तः महाराजाच्या मृत्यूचें वर्तमान संभाजीस अगोदरच कळून चुकले होते असें दिसते निदान त्याला असा सशय तरी खास आला असावा. कारण सदरील पत्र घेऊन जासूद किल्ल्यावर आला, त्यास पाहताच संभाजीने त्याला पकडून लखोटा आपल्या स्वाधीन करण्याविषयी सांगितले, न केल्यास देहात शिक्षा होईल अशी त्यास धमकी घातली, तेव्हा त्या जासुदानें निरुपाय होऊन तो लखोटा त्याच्या हातीं दिला आपणास प्रधानमंडळाने पाठविलेलें गुप्त मजकुराचें पत्र संभाजीच्या हातीं लागलें असें कळताच हिरोजी फर्जद घाबरून कोंकणात पळून घेला. संभाजीने किल्ल्याबरील सर्व लोकास आपल्या ताब्यात घेऊन त्यांच्या दोन अमलदारांनीं थोडीशी कुरवूर केल्यावरून त्यास ठार मारिलें, किल्ला आपल्या स्वाधीन राखण्यासाठीं त्यावर चोहोकडून चागला बंदोबस्त करून तो प्रधानमंडळी पुढे काय करते तें पाहूत राहिला संभाजीनें पन्हाळाकिल्ला आपल्या कब्जांत घेतला असून त्यावर सैन्य नेण्याचा मार्ग उरला नाहीं असे पाहून जनार्दनपंतानें आपल्या फौजेचा त्या किल्ल्यास वेढा दिला. तेथे तो आपल्या लोकांनिशीं कांहीं दिवस राहिल्यावर वेढा तसाच ठेवून तो कोल्हापुराकडे गेला.

इकडे प्रधानांनीं राजारामास गादीवर बसवून त्याच्या नावानें राज्यकारभार सुरू केल. परंतु ह्या प्रधानांमध्ये असावें तमें ऐक्य नव्हतें. पेशवा व सचिव

यांच्यामध्ये पहिल्यापासून थोडीशी चुरम होती, ती आता बाढली हंभीररावास त्यांनी आपल्या ह्या मसलतीत घेतले नसल्यामुळे तोहि त्यांच्या ह्या करण्यास प्रतिकूलच होता जनार्दनपंत तरी पन्हाळ्याचा वेढा तसाच मोडून स्वतः कोल्हापुराकडे गेला त्याचे कारण बहुत करून असेच काहीं तरी असावे त्याने पन्हाळ्यापाशी ठेवलेल्या लोकापैकी काहीं जणास सभाजीने वश करून घेतले, व जनार्दनपंत तेथे आला असता काहीं मावळ्यानिशी त्याच्या छावणीवर रात्रीचा डापा घालून त्यास कैद करून पन्हाळ्यावर आणून ठेविले सभाजीचे हें कृत्य कून हवीरराव सेनापतीस असे वाटले की, शिवाजीमहाराजाच्या पुत्रास अनुरूप हा पराक्रम याच्या अगी आहे, यास्तव याचा पक्ष आपण धरवा हे ठीक ने जनार्दनपंतास सभाजीने कैद केल्याचे वर्तमान रायगडावर पोचताच तत पिगळे त्यास सोडविण्याच्या मिषाने सैन्य घेऊन पन्हाळ्याकडे गेला तो सभाजीशी युद्ध करण्याचे सोडून त्यासच सामील होऊन बसला. ही अनुकूलता पाहून सभाजीने त्याचा हुद्दा त्याच्याकडे कायम केला .

रावरावहि आपल्या सगळ्या फौजेनिशी पन्हाळ्यावर येऊन सभाजीस मिळाला. ती अशी आपल्या पक्षाची बळकटी झाली असे पाहून सभाजी रायगडावर चालून आला तो रायगडावर येऊन पोचण्यापूर्वीच त्या किल्ल्यावरच्या गादां लोकानी त्याच्या पक्षाचे होऊन त्याच्या विरुद्ध अमलेल्या सगळ्या लोकास कैद करून ठेविले त्याप्रमाणेच पंचवडी येथे ठेवलेले सैन्यहि सभाजीस येऊन मिळाले त्याप्रमाणे चोहोरुडून अनुकूलता झाल्यावर त्याला रायगडकिल्ल्यावर प्रवेश करण्यास बिलकुल हरकत झाली नाही वर जाताच पहिल्याने त्याने अन्नाजी दत्तोपंत सचिव याच्या पायात बिड्या ठोकल्या व त्याची सर्व मालमत्ता जप्त केली, राजारामाला कैद केले, सोयराबाईला पकडून आणून तिची अतिशयित कठोर शब्दांनी निर्भत्सना केली, महाराजास विषप्रयोग केल्याचा तिच्यावर आरोप केला व तिचे हालहाल करून मारण्याचा आपल्या लोकास हुकूम दिला, तिच्या पक्षाच्या सर्व लोकांचा शिरच्छेद केला, एका इसमाला तर गडाच्या तटावरून खाली लोडून दिले, आणि ह्याप्रमाणे प्रतिपक्षाचा अगदी वीमोड करून आपणास आगष्ट महिन्यात राज्याभिषेक करून घेतला ह्यापुढील संभाजीच्या घोर कृत्याचा फाडा येथे वाचणे अप्रस्तुत होय.

भाग एकतिसावा.

दौलतीचा हिशोब.

आमच्या महातेजस्वी व प्राढप्रताप चरित्रनायकाचे जीवनवृत्त मागील भागात आटोपले आता त्यांनी एकसारखी छतीस वर्षे अव्याह परिश्रम करून प्रबल यवनपादशहाच्या हातची किती दौलत हिंसावून घेतल्याचा अदाज प्रकृत भागात देणें इष्ट दिवते अदिलशाहींन नोकरी पतक शहाजीराजे वनाटकात जाऊन राहिले तेव्हा महाराष्ट्रात दादाजी कोडदे हवालें राजाची जा जाहगीर होती, तीन पुणें, सुप, इदापर, बाराम मावळप्राताचा काहीं भाग एवढ्या परगण्याचा अतर्भाव होत होता मत् जाच्या हाती आयती आलेली वडिलांची जोड काय ती एवढीच होती, आ। तीहि अदिलशहाच्या पूर्ण आटोभ्यात होती त्याला वाटेल तेव्हा ती खालसा करिता येण्याजोगी होती हाप्रमाणे यवनपादशहाच्या कृपेने प्राप्त झालेल्या जाहगीरीचा ताबा वडिलाच्या विद्यमाने महाराजाच्या हाती आल्यावर त्यानी ही दौलत स्वतंत्र करून तीन किनी भर घातली त्याचें निरूपण करू. हे अथात् व्हावें तसे यथास्थित होणार नाही तरी निरनिराळ्या बखरीत ज्या याद्या दिल्या आहेत त्याच्या आधारेने पुढील हिशोब दिला आहे हा महाराजांनी आपल्या हयातीतच करून ठेविलेला दिसतो कारण सभाजी दुर्वृत्त निघून एक वेळ शत्रूसहि जाऊन मिळाला होता तेव्हा मागेपुढे तो सर्व दौलतीचा नाश करील ही भीति त्यास वाटत होती यास्तव राजारामास व त्यास राज्य विभागून देण्याचा त्याचा मनोदय होता असें कित्येक बखरीवरून दिसते असो, तर हा हिशोब येथे देऊं

महाराजाच्या ताब्यातील मुलखाचे एकंदर चवदा विभाग चिटणिसाच्या बखरीत दिले आहेत, व ह्या प्रत्येक विभागात किती किल्ल्यांचा अतर्भाव होतो हे सांगितलें आहे ही यादी येथे बहुतेक जशाची तशी उतरून घेऊं.

(१) प्रांत मावळ सह्याद्री—यात सांप्रतचे मावळ, सासवड, जुन्नर व खेड हे ताळके मोडतात. ह्या प्रांतांत एकंदर अठरा किल्ले होणे. त्यांचीं नांवें

येणेप्रमाणे आहेत -रोहिडा, सिहगड, नारायणगड, कुंवारी, केळना, पुरधर, दौल-
दतमगळ, मोरगिरी, लोहगड, रुद्रमाळ, राजगड, तुंग, तिकोना, राजमाची,
तोरणा, दातेगड, विसापूर, बासोटा, व सिवनेरी

(२) प्रांत सातारा चाई—यात अकरा किल्ले होते ते येणेप्रमाणे:
सातारावैराटगड, वर्धनगड, परळी, (सज्जनगड) पाडवगड, महिमानगड, कमल-
गड, वदनगड, तायवडा, चदनगड, व नादगिरी

(३) प्रांत कराड—यात बसतगड, मन्दिद्रगड, भूषणगड व कसबा
राड, असे चार किल्ले होते

(४) प्रांत पन्हाळा—यात तेरा किल्ले होते त्याची नावे -पन्हाळा,
णा, विशाळगड, पावनगड, रागणा, गजेद्रगड, भुदरगड, पारगड, मदन-
भीवगड, भूमाळगड, गगनगड व बावडा.

(५) प्रांत कोंकण व नलदुर्ग—यात एकदर अष्टावन्न किल्ले होते,
१ नावे -मालवण सिधुदुर्ग, विजयदुर्ग, जयदुर्ग, रत्नागिरि, सुवर्णदुर्ग, खादेरी,
री, कुलाबा, राज मोट, अजनवेल, रेवडडा, रायगड, पाली, कलानिधिगड,
आरनाळा, सुरगगड, मानगड, महिपतगड, महिमडण, सुमारगड, रसाळगड,
कर्नाळा, मोरप, वल्लाळगड, मारंगगड, माणिकगड, सिदगड, मडणगड, बाळ-
गड, महिमंतगड, ललगाण, प्रचीतगड, समानगड, कागोरी, प्रतापगड, तळागड,
घोसाळागड, बिरवाडी, भैरवगड, प्रबळगड, अवचितगड, कुभगड, सागरगड,
मनोहरगड, सुभानगड, मित्रगड, प्रल्हादगड, मडणगड सहनगड, शिकेर-
गड, वीरगड, महीधरगड, रणगड, सेटगागड, मकरंदगड, भास्करगड,
माहुली, व कावन्ही

(६) प्रांत त्रिबक—यात पंचवीस किल्ले होते त्याची नावे -त्रिबक, बाहुल,
मनोहरगड, खळागड, चावडंस, मृगगड, करोला, राजपेहर, रामसेन, माम-
णागड, हर्षण, जवळागड, चादवड, सबलगड, आवढा, कणकई, गडगडा,
मनरजन, जीवधन, हडसर, हरीद्रगड, मार्कडेयगड, पटागड, टणकई व सिद्धगड.

(७) प्रांत बागलाण—यात सात किल्ले होते. त्याची नावे—सालेरी,
नाहावा हरसळ मुलेरी, कणेरा, अहिवतगड व घोडप.

(८) प्रांत वनगड चगैरे—यास धारवाड जिल्ह्यातला बराच भाग
मोडतो यात एकदर बावीस किल्ले होते. त्यांची नावे—वनगड, गहनगड,
सिमदुर्ग, नलदुर्ग—मिरागड, श्रीमतदुर्ग, श्रीगदनगड, नरगुंद, महंतगड, कोपळ-

गड, बाहदूर विंडा, व्यंकटगड, गंधर्वगड, ढाकेगड, सुपेंगड, पराक्रमगड, कन-
कादिगड, ब्रह्मगड, चित्रदुर्ग, प्रसन्नगड, हडपसरगड, काचनगड, अचलागिरिगड
व मंदनगड

(९) प्रांत फोंडे विदनूर—यात बारा किल्ले होते त्याची नावे—कोट
फोंडे, कोट काहूर, कोट बकर, कोट ब्रह्मनाळ, कोट कडवळ, कोट अकोले,
कोट कठर, कोट कलवगे, कोट शिवेश्वर, कोट मंगरूळ, कोट कडणार, व कोट
कृष्णगिरि

(१०) प्रांत कोल्हाग, बाळापूर—यात सत्तावीस किल्ले होते त्याच
नावे — कोल्हार, ब्रह्मगड, वडन्नगड, भास्करगड, महीपाळगड, मृगमदग
आबेनिराईगड, बुधला कोट, माणिकगड नदीगड, गणेशगड, खळगड, हा
गळगड, मचकप्रकाशगड भीमगड, प्रेईवारगड, सोममेखरगड, मेदगिरि,
गड, श्रीवर्धनगड, विदनूरकोट, मलकोटहारकोट, टाकूरगड, सरसगड, मल्हा
भूमंडलगड, व बिरूट कोट.

(११) प्रांत श्रीरगपट्टण—यात बानीस किल्ले होते त्याची नावे—का
धर्मपुरी, हरिहरगड, कोट गरुड, प्रमोदगड, मनोहरगड, भवानीदुर्ग, कोट
अमरापूर, कोट कुसुर, कोट तळेगिरि, मुदरगड कोट तळगोडा, कोट आटनूर,
कोट त्रिपादुरे, कोट दुटानेटी, कोट लखनग, कळपगड, महिनदीगड, रजनगड,
कोट आळूर, कोट शामल, कोट विगडे, व कोट चदमाल

(१२) प्रांत कर्नाटक—प्रांत जगदेवगड यात अठरा किल्ले होते,
त्याची नावे—जगदेवगड, सुदर्शनगड, रमणगड, नदीगड, प्रबळगड, बहिरवगड,
वारुणगड, महाराजगड, सिद्धगड, जवादिगड, मार्तंडगड, मगळगड, गगनगड,
कृष्णगिरि, मल्लिकार्जुनगड, कस्तूरीगड, दीर्घपल्लिगड व रामगड

(१३) प्रांत वेल्हूर—यात साप्रतचा अर्काटजिन्हा मोडतो यात पंच-
वीस किल्ले होते त्याची नावे—कोट आरकाट, कोट लखनूर, कोट पळणापट्टण,
कोट त्रिमल, कोट त्रिवादी, पाळे कोट, कोट त्रिकोनदुर्ग, कैलासगड, चंजिबरा
कोट, कोट वृंदावन, चेतपाव्हली, कोलबाळगड, रसाळगड, कर्मटगड, यशवंत
गड, मुख्यगड, गर्जनगड, मंडविंडगड, महिमंडनगड, प्राणगड, सामरगड,
साजरागड, गोजरागड, दुमैगड, व अनूरगड.

(१४) प्रांत चंदी—यात सहा किल्ले होते. त्यांची नावे—राजगड, चेन-
गड, कृष्णगिरि, मदोन्मत्तगड, आखलुगड व काळा कोट.

योग्यता सामान्य जनाच्या लक्षात यावी तशी येत नसते त्याच्या कर्तबगारीने ज्याचे कल्याण झाले असते ते त्याची सर्वदा स्तुतिच करित असतात, व ज्याचे अवल्याण झाले असते ते त्याची अनेक प्रकारी निंदा करित असतात हा मनुष्यमात्राचा नेहमीचा क्रमच आहे. परंतु कोणी ति-हाईत मनुष्य ह्या दोन्ही पक्षाच्या ह्याणण्याचा यथान्याय विचार करून त्या पुरुषाचे वास्तविक स्वरूप दाखवून देतो तेव्हा त्याची खरी योग्यता सामान्य जनाच्या लक्षात येते अशा उदासीन मत्यनिर्णय करणाऱ्या ग्रथलेखकाचा सुयोग आमच्या कथानायकाच्या चरित्रास आजपर्यंत फारसा झाला नाही हें बहुश्रुत वाचकास सागावयास नको ^१ प्रकृत लेखक महाराष्ट्रासी असून शिवाजीमहाराजाचा पूर्ण अभिमानी असल्या-कारणाने त्याच्या हातून ही कामगिरी यथास्थित होणे शक्य नाही हे उघड आहे. परंतु महाराष्ट्रीयाने शिवाजीमहाराजाच्या संबधाने काय ह्याणणे आहे व त्यास

१ अलीकडे मि किकेड यानी रा. वा पारमनीस याच्या साहाय्याने मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याचा उद्योग चालविला आहे त्याच्या इतिहासाचा पहिला भाग नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे त्यातील मजकुरावरून असे दिसते की, त्याच्या ठायीं मराठ्यांविषयी आणि विशेषतः शिवाजीमहाराजांविषयी बरीच आदरबुद्धि वसत आहे महाराजावर आग्लग्रथकारानी यवनी ग्रथाच्या आधाराने जे कित्येक दोषारोप केले आहेत ते निराधार आहेत असे त्यानी दाखवून दिले आहे. चंद्रराव मोरे, अफझलखान इत्यादिकांशी त्याचे जे वर्तन घडले ते केवळ सदोष नव्हत असे त्यांनी सिद्ध केले आहे. यवनी बखरकाराच्या आधारावरच मुख्यतः भिस्त ठेवल्यामुळे आमच्या देशी इतिहासलेखकांच्याहि मनाची कशी अवस्था होते हें अलीकडे प्रो. जदुनाथ सरकार यानी जे शिवाजीमहाराजांचे चरित्र, इंग्लिश भाषेत लिहिले आहे ते वाचल्याने ध्यानात येईल. ते हिंदी गृहस्थ असून पारशी भाषेत पारगत आहेत. त्यांनी जुन्या पारशी ग्रथाचे आलेडन करून मोगलांच्या इतिहासाची व विशेषतः औरंगजेबाच्या सगळ्या कारकीर्दीची बरीच माहिती मिळविली आहे, व ती औरंगजेबाच्या चरित्राचे चार भाग इंग्रजीत लिहून प्रसिद्ध केली आहे. शिवाजी-महाराजांचे चरित्र त्यांनी लिहिले आहे तें केवळ मोगली बादशहांच्या दक्षिणेतील चळवळीचे एक उपकथानक ह्याणून लिहिलें आहे. तें वाचताना त्या काळच्या कोणी यवन ग्रथकारानें तें लिहिलें आहे काय असा भास होतो. प्रो. सरकारांनी ह्या चरित्र-लेखात जागोजाग यवनी ग्रथकाराचा अनुवाद करून महाराजांच्या संबधानें अनुदारतेचे व असत्यमय उल्लेख केले आहेत. त्याचा ते वारवार “शिवा” ह्या एकेरी व तिरस्कारसूचक नावाने उल्लेख करतात. हें एकेरी नाव वाचून खऱ्या देशभक्तांच्या व विशेषतः महाराजाविषयी यथार्थ अभिमान वाहणाऱ्या महाराष्ट्रीयानांच्या मनाला चार्ईट वाटण्यासारखें आहे.

यवनग्रंथकारांनी व त्यांच्याच ह्मणण्याचा अनुवाद करणाऱ्या आग्लग्रंथकारांनी जे दोष लाविले आहेत त्यासंबंधाने त्याचे काय अभिप्राय आहेत ते येथे सविस्तर सांगणे इष्ट दिसते

बंडखोरपणाचा आरोप.

त्याचा पहिला दोषारोप असा आहे की, महाराजांनी विजापूरकरांशी निमक-हरामी करून त्या सरकाराविरुद्ध बंड केले, हें काहीं चागले केले नाही ह्या बंडखोरपणास्तव त्याची त्यांनी त्या काळच्या पुन्डपाळेगारात गणना केली आहे अदिलशहाने महाराजांच्या वडिलास ऐन सकटाच्या प्रसंगी आश्रय देऊन जाहगीर करून दिल्याचे उपकार न स्मरता त्यांनी कृतघ्न होऊन त्या सरकारावर शस्त्र धरिले व त्याची सत्ता बरीच कमी केली, ह्याबद्दल हे इतिहासकार त्यास दोष देतात परंतु हा दोषारोप अगदी अयथार्थ आहे कृतज्ञतेच्या ओझ्याखाली दडपून जाऊन परतंत्रावस्थेत आमरण खितपत राहणें तेजस्वी व स्वाभिमानी पुरुषास असह्य वाटले तर तो त्याचा अपराध समजणें बरोबर नाही परस्थ यवनांनी येथे येऊन सत्ताधीश व्हावे व गरीब हिंदु प्रजेस हवे तसे वागवावे, आणि हिंदुधर्माची सर्वत्र ग्लानि व्हावी, हे पाहून कोणा देशभक्तास व स्वधर्माभिमानी पुरुषास परस्थाच्या कृपेने प्राप्त झालेल्या वैभवाने सुख वाटेल बरें ? पुन, हे वैभव परकीयांच्या कृपेने प्राप्त झालेले असल्यामुळे त्यास मुकण्याची पाळी केव्हा येईल याचा नेम नसे यास्तव त्यान सुख मानून खाविंदाची मर्जी साधेल त्या उपायाने राखण्यातच आपला तरणोपाय आहे असें खऱ्या तेजस्वी पुरुषास सहसा वाटावयाचें नाही तो ही परतंत्रता नाहीशी करण्यासाठी योग्य उपायाचा अवलंब करून

२ हे आमचें विधान अत्युक्तिरूप नाही, हे मि क्रिकेट याच्या पूर्वोक्त ग्रथातील पुढील उताऱ्यावरून लक्षात येण्याजोगें आहे “ शिवाजीमवधानें इतिहासकारांनी जेवढा अन्याय केला आहे तेवढा दुसऱ्या कोणत्याहि ऐतिहासिक व्यक्तीसंबंधानें त्यांनी केलेला नाही. ग्राट डफचें मत निर्विवाद आहे असें त्यांनीं सर्वांना गृहित धरिले आहे, आणि ग्राट डफनें आपलें मत खाफीखानाच्या आधारानें नमूद केलें आहे. ऑमीनें आपल्या लेखात शिवाजीसंबंधानें विशेष यथार्थ आभप्राय प्रदर्शित केला आहे, तो ह्या इतिहासकारांनी अमान्य ठरविला आहे! शिवाजीच्या कर्तृत्वावर त्यांनीं अतिशयित कडक टीका केली असून त्याच्या शत्रूच्या बाबतीत त्यांनीं हा कडकपणा यत्किंचित्ही व्यक्त केलेला नाही, हा मोठा चमत्कार होय. औरंगजेबाची सहस्रावधि नीच कृत्ये व विजापूर व अहमदनगर येथील उमरावांची भयंकर कृष्ण कारस्थाने याविषयी त्यांना फारसें काही वाटत नाही.” (भाग पहिला, पृ. २७१.)

झटला तर त्यांत त्यास दोष लावण्यासारखे काय झालें बरें? असा बडखोरपणा आजपर्यंत जगाच्या इतिहासात पुष्कळ राज्यस्थापकानी केला आहे. परंतु त्यांच्या त्या बडखोरपणाचे दोषावहत्व त्यांच्या राज्यवैभवामुळे विगलित होऊन ते मानार्ह होऊन बसले आहेत हाच मान आमच्या चरित्रनायकास मिळणें रास्त आहे. परस्थाच्या मगरमिठीत सापडलेला स्वदेश सोडवून त्यास त्यानी स्वातंत्र्यानुभव घडवून दिला हा आझा हिदुस्थानवासी जनांवर त्याचा मोठा उपकार झाला. त्याबद्दल आमच्या शिरी त्याचे उपकारकृण कायमचें आहे ही स्वतंत्रता फार दिवस टिकली नाही, हा दोष शिवाजीमहाराजाचा बिलकुल नव्हे तो त्याच्या-मागून हे स्वातंत्र्य कायम राखण्याचें काम ज्याच्या हाती आले त्यासच लाविला पाहिजे, हे इतिहासज्ञास सांगणे नलगे महाराजानी अदिलशाहींत बंड उभारून स्वराज्यस्थापनेचा परम स्तुत्य उद्योग आरमिला तो सिद्धीस गेला नसता तर त्यास हे प्रथकार बंडखोर झणून आणखी हूड व अविचारीहि झणते. परंतु ते यशस्वी झाल्यामुळे त्यास एवढा तरी दोष देऊन त्याच्या शुभ्र कीर्तीस ते प्रथकार कालिमा लावण्याचा प्रयत्न करितात वादविषयक दोषारोप यवनप्रथकारानी केला तर तो काहींसा क्षम्य आहे. परंतु स्वतंत्रतादेवतेचे नि सीम भक्त जे युरोपिअन प्रथकार त्यानीहि यवनाच्या ह्या अभिप्रायाचा अनुवाद स्वप्रथात करावा हे चमत्कारिक दिसते त्यानी आमच्या ह्या देशोद्धार करणाऱ्या वीरमणीविषयी अभिप्राय नि पक्षपातबुद्धीने देणें योग्य होय परंतु ही चित्ताची समता राखणें कठीण आहे आज आमचे खराज्य कायम असते तर हा अभि-प्राय त्यानी असा निश्चन दिला नसता हे उघड आहे.

कपटीपणाचा आरोप.

ह्या प्रथकाराचा महाराजावर दुसरा दोषारोप असा आहे की, ते महाकपटी, घातकी व क्रूर होते महाराजाच्या अनेक कृतींचें वरवरून अवलोकन करणा-रांचा व विशेषत यवनाचा हा अभिप्राय होणें साहजिक आहे. परंतु त्यांच्या उद्दिष्ट कार्याचें महत्त्व केवढे होतें, व तें सिद्ध करण्यास लागणाऱ्या साधनसामु-ग्रीचें आनुकूल्य किती होतें हें लक्षात आणिलें असता त्यांनी अनेक प्रसंगी काप-ट्याचा अवलंब केला तो यथायोग्य होता असें आझां महाराष्ट्रीयानां झणावें लगतें. अदिलशाही, कुतुबशाही व मोगलशाही अशा महाप्रबळ पादशाखांशीं महाराजांसारख्या अगदीं क्षुल्लक जाहगीरदारानें विरोध मांडण्याचें घाडस करणें हा मोठा बिलक्षण अविचार आहे असें त्या काळाच्या लोकांस वाटलें असावें,

हैं. काहीं सांगावयास नको. प्रत्यक्ष महाराजांचा प्रतिपाल करणारा दादाजी कोडदेव यास हा आपल्या धन्याच्या पुत्राचा विलक्षण हूडपणा महाघातक बाटल्यामुळें तो कसा चिंताज्वरानें मरणाच्या दारीं बसला. हें वाचकास विदित आहेच. तेव्हां अशा अतिप्रबल शत्रूंशीं झगडण्यांत यश प्राप्ति होणें ती कापट्य व धूर्तता याच्याच पूर्ण सहाय्यानें होण्यासारखी होती. हे गुण महाराजाच्या ठायी नसते किंवा ते अल्प प्रमाणानें असते तर त्याच्या हातून जगास थक करून सोडणारी कामगिरी कदापि झाली नसती, आणि महाराष्ट्रीययास काहीं काळपर्यंत जो स्वातंत्र्यानुभव घडला तो किमपि घडला नसता. त्या काळी वैभवाच्या शिखरास पोचलेला अदिलशहा व सार्वभौमसत्ता पावलेला मोगलबादशहा अमर्याद द्रव्यबल व प्रचंड सैन्यबल यांच्या साहाय्यानें महाराजाचा सर्वस्वी नाश करून टाकण्यास सर्वदा उद्युक्त असता त्यांस पुरून उरून त्याची सत्ता कमीकमी करून टाकण्यास महाराजाच्या ठायींचा हा कापट्यगुण किती उपयोगी पडला हें वाचकांस विदित आहेच परंतु हें कपटाचे वर्तन महाराजांनीं सगळ्यांशींच केलें असें मात्र सहसा द्वाणता येणार नाही. त्याच्याशी इमानानें व मणुसकीनें वागून त्याच्या इष्ट कार्यास जे कोणी अनुकूल होत त्याच्याशीं त्याचे वर्तन अत्यंत सरळ व इतबाराचें असे अफझुलखान व शास्ताखान यांनीं मोठ्या सेनेनिशीं महाराजावर स्वारी केली असतां त्यांशीं समरागणात गांठ घालून युद्धप्रसंग करण्याचें सामर्थ्य महाराजास बिलकुल नव्हतें तेव्हा अशा दुर्धर प्रसंगीं आपला व आपल्या पदरच्या लोकाचा पुरा नाश करून स्वराज्यसिद्धीस कायमचे अतरून लोकाधिकेपास सर्वतोपरी पात्र व्हावें त्यापेक्षा कपटप्रबंध रचून शत्रूचा नाश करण्यास पुऱ्या धैर्यानें प्रवृत्त व्हावें हें बिलकुल गर्हणीय नव्हे, असें आढ्या महाराष्ट्रीययास वाटणें साहजिक आहे. असा किंवा याहूनहि हीन प्रकारचा कपटप्रयोग करून दुसऱ्यांच्या स्वातंत्र्याचा किंवा राज्याचा अपहार केल्याची उदाहरणे इतिहासांतरीं अनेक आहेत. परंतु महाराजाचा उद्देश असा हीन प्रतीचा नव्हता. स्वराज्यसाधनाचें पवित्र कार्य साध्य करण्यासाठीं त्यांनी हा यवनांच्या दृष्टीनें घातकीपणा केला. तो नसता केला तर त्याचा समूळ नाश होऊन आज सारी इमामशाही सर्वत्र माजली असती, व मराठ्याचें नाव जगाच्या इतिहासांत अमर होऊन राहण्याचा योग आला नसता शत्रु वेशीशीं येऊन भिडला असून आपला सर्वस्वी नाश करण्यास कदापि चुकणार नाही, व त्याच्याशीं शुद्ध नीतीनें वागून निभाव लागणार

नाहीं अशी खात्री झाल्यावर त्याला साधेल त्या उपायाने नामोहरम करणे हे राजनीतीस किंबहुना व्यवहारनीतीस बिलकुल असंमत नव्हे तुसरे असै क्, आपल्याबरोबर आपल्या आश्रयाने असलेल्या सहसावधि मनुष्यांचा संहार होण्याचा किवा त्यांस अखंड विपत्तीत पडण्याचा अनिवार समय जेथे प्राप्त होतो तेथे उदात्त नीतीचीं सर्व तत्त्वे एकीकडे गुंडाकून ठेवून स्वजनरक्षण करण्यासाठीं एकाद्या अनन्वित उपायाचा अवलंब केल्याने कोणीहि मनुष्य दोषार्ह ठरत नाही, हे निर्विवाद आहे शिवाय त्या काळची समाजस्थिति पाहिली असता तीत कैक शतकेपर्यंत शांतता कसली ती मुळीच नव्हती. त्या काळीं चोहोकडे सततसंगरावस्था माजून राहिली असल्याकारणाने राजनीतीचीं तत्त्वे आधुनिक काळच्या इतकी उज्वल नसणे स्वाभाविक आहे. अशी कल्पना करा की, शिवाजी महाराजाला कैद करण्याचा किवा ठार मारण्याचा जो कपटप्रबंध अफझुलखानाने रचला होता त्यांत त्यास यश आले असते तर त्याला किती धन्यता वाटली असती, व विजापूरदरबारात त्याचे केवढे देव्हारे माजले असते ? महाराजांसारख्या सहसा हाती न लागणाऱ्या वीरास पकडण्यासाठीं किंवा त्याचा कांटा अजीबात काढून टाकण्यासाठीं शास्ताखान वाटेल तें घोर कर्म करण्यास प्रवृत्त झाला असता यात बिलकुल संदेह नाही यावरून पाहता अफझुलखानाचा वध व शास्ताखानावरील छापा यामुळे महाराज दोषास पात्र होत नाहीत, तर ते उलट शत्रुपराजयाच्या ह्या अप्रतिम युक्ति योजिल्याबद्दल प्रशंमेसच पात्र होतात ह्या अशा युक्तीमुळे ज्यांचे अतिशयित नुकसान झाले त्यास वाईट वाटून त्यांनी महाराजास शिव्याशाप द्यावे हे स्वाभाविक आहे. परंतु युरोपीय अर्थकारांनी त्याच्या ह्या निर्भर्त्सनेचा अनुवाद स्वग्रंथांत करावा हे मात्र चमत्कारिक होय.

ह्या काळच्या इतिहासांत कपटयुक्ति व दगाबाजी योजून कार्यसिद्धि करून घेण्याकडे सगळ्याची सारखीच प्रवृत्ति होती. याचीं उदाहरणे मोगलाच्या व दक्षिणेंतील सुल्तानांच्या इतिहासात पुष्कळ आहेत. यापैकी किल्येकाचा उल्लेख येथे अप्रस्तुत होणार नाही. शिवाजीमहाराजांना महाडाहून परत येतांना पकडण्याची कपटयुक्ति अदिलशहाचा सरदार बाजी शामराज याने जावळीच्या चंद्रराव मोऱ्याच्या साहाय्याने योजिली होती शहाजीराजाना पकडण्याची अधमपणाची युक्ति घोरपड्याने केली होती शिवाजीमहाराज आग्याहून अटकेंतून पळून आल्यावर त्यास पकडून ठार करण्याची अत्यंत घोर युक्ति

ओजण्याचें प्रत्यक्ष जयसिगाने औरंगजेबास पत्रद्वारे अभिवचन दिले होतें, हें मागें सांगितलेच आहे औरंगजेबाने गोवळकोडे काबीज करण्याच्या इराद्यानें खुलतान महमद नावाच्या सरदाराबरोबर मोठी फौज देऊन तिकडे पाठविलें. ही फौज त्यानें त्या नगरावर हल्ला करण्याच्या स्पष्ट उद्देशाने न पाठविता त्याचा मुलगा बंगत्यास विवाहनिमित्ताने चालला होता त्याच्याबरोबर ह्मणून पाठविली, आणि मार्गांत गोवळकोड्यास मुकाम करण्याच्या बहाण्याने ही फौज शहरात शिरली. कुतुबशहाने तिला हरकत केली नाहीं. परंतु नगरात शिरताच त्या फौजेनें चोहांकडे धुमाकूळ उडवून देऊन तेथल्या लोकाची भयंकर कत्तल उडविली व लुटालूट केली ही दगाबाजी व हे क्रूर कर्म अति घोर नव्हे काय ? आता त्या काळच्या इंग्रज व्यापाऱ्यानीं शिवाजीमहाराजाशीं केलेल्या विश्वासघाताची दोन उदाहरणे येथे देतो महाराज पन्हाळा-किल्ल्यावर अमता त्या किल्ल्यास विजापूरकरानीं वेढा घातला तेव्हा राजापूर येथील इंग्रज व्यापाऱ्यानीं विजापूरकराना दारुगोळ्याची वगैरे मदत केली, व त्यास तोफा डागण्यास मदत केली, हे त्यानीं महाराजाशीं केवळ दग्याचें वर्तन केलें. आपण उभय पक्षाच्या कलहात तटस्थवृत्ति स्वीकारणार असा बहाणा करून त्यानीं हा असा विश्वासघात केला ह्याहूनहि वाईट प्रकारच्या दगाबाजीचें उदाहरण ह्मटलें ह्मणजे खादेरी बेटाजवळ इंग्रजांच्या एका अमलदाराने महाराजाच्या आरमारावरील अमलदाराशी केलेल्या अनन्वित प्रकाराचे होय.

क्रूरपणाचा आरोप.

आता, महाराज क्रूर व खूनशी होते असा जो आरोप त्यांच्यावर केला आहे तो तर मुळीच निराधार होय. त्याच्या चरित्राचें ज्यानें नुसते वरवरून अवलोकन केलें आहे त्यास देखील यात मुळीच तथ्य नाहीं असें वाटण्यावांचून राहणार नाहीं विनाकारण रक्तपात करू नये असा तर त्यांचा नेहमींचा क्रम असे. शत्रूशीं रणकंदन करून त्याचा पराजय झाल्यावर त्यांचे कोणी लोंक घाढाव होऊन हानीं लागले असतां त्यास ते कधींहि क्रूरपणांनें वागवीत नसत.^१ इतकेच नव्हे तर ते त्याचा उलट यथोचित आदरमान करून त्यास वस्त्राभरणें, घोडी व वाटखर्चास पैसा देऊन स्वस्थानीं रवाना करीत. हें त्याचें औदार्य आधुनिक सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या युद्धनीतीसहि लाजविणारें आहे. त्या काळचे यवन

१ ह्या सवधाचे उल्लेख प्रकृत प्रथांत जगोजाग केलेले वाचकास स्मरत असतीलच.

युद्धांत पाडाव केलेल्यांचे अनेक प्रकारीं हाल करीत, त्यास धर्मांतर करावयास लावीत, त्यांस दास झणून विक्रीत, किंवा बंदीत ठेवीत.^१ तसा काहींएक प्रकार महाराजाच्या हातून कदापि होत नसे नि शस्त्र होऊन शरण आलेला शत्रु कितीहि अपराधी असला तरी त्याशीं उदारपणें वर्तन करून त्याला लाजविण्याची अलौकिक कला महाराजास साधली असल्यामुळे त्यांच्या पदरीं नोकरी पतकरून राहण्यास शत्रूंकडील वीर सर्वदा तयार असत असे काहीं वीर पुढें स्वराज्यसाधनाच्या कामी प्राण द्यावयासहि कसे उद्युक्त झाले हे वाचकास ठाऊक आहेच ह्यावरून पाहता हा क्रूरपणाचा व खूनशीपणाचा दोषारोप अगदीच शुष्क आहे. हा महाराजाविषयीचा निरर्थक ग्रह बाजी घोरपञ्चाच्या वयामुळें कित्येकांचा झाला असावा, व काहीं जणांचें असें ह्मणणें आहे कीं, हा अमळ क्रूरपणा तर खराच एका बाजी घोरपञ्चाच्या अपराधाबद्दल त्यांच्या कुटुंबातील सर्व पुरुषास, त्यांच्या सर्व नातलगस व त्यांच्या सर्व आश्रितास देहात प्रायश्चित्त मिळावे हे अगदी योग्य नाही परंतु बाजी घोरपञ्चासारख्या मराठेसरदाराने स्वोत्कर्षावरच दृष्टि देऊन आपल्या जातीच्या महातेजस्वी पुरुषाचा घात करण्यास यवनांच्या सागण्यावरून प्रवृत्त व्हावे हे अत्यंत गर्हणीय व अक्षम्य होतें ह्या त्यांच्या कृष्णकर्माचा परिणाम केवढा भयंकर होण्याचा संभव होता हें वाचकास सांगावयास नकोच. महाराजाच्या ठायीं नि सीम पितृभक्ति असल्याकारणानें त्यांच्या बचावासाठीं आपला स्वराज्यसाधनाचा उद्योगहि त्यास सर्वथैव मोडावा लागला असता;

^१ शिवाच्या स्वान्या मराठ्यांच्या अमलातील मुलखान बेचोवडा होत त्या समयी त्यांच्या हातून किती भयंकर क्रूर कर्म होत, त्याप्रमाणेच शास्ताग्याने महाराजाच्या मुलखावर स्वारी केली तेव्हा त्याने चोर्णाकडे कमा आहाकार उठवून दिला हे वाचकास आठवत असेलच दिलेरखानाने १६७९ त स्वारी केल्या त्या वेळी त्याने जी अत्यंत घोर कर्म केला ती पाहून सभाजी, जो त्या समयी महाराजावर रसून त्यांच्या छावणीत पळून गेला होता, तो जात्या क्रूर स्वभावाचा अमूनहि त्याला अतिशयिन घाईत वाटून व त्या मोगल सरदाराचा न्याबद्दल निषेध करून त्यांच्या छावणीतून निसडून परत आपल्या प्रांतात आला. शिवाजी महाराजांवर व विजापूरकरांवर केलेल्या बहुतेक मोहिमात मोगलांनी अनाथ बायकामुलाना पकडून त्यांचे अनेक प्रकारीं हाल केल्याचे, व रयतेचा जेवढा सहार होईल तेवढा करण्याविषयी औरंगजेबांनं आपल्या सरदारांस वेळोवेळीं ताकीद केल्याचे उल्लेख खाफीखान बगैरे यवनी बखरकारांनीं केले आहेत. परंतु शिवाजी महाराज शत्रूंच्या मुलखांतल्या बायकामुलास व निरपराध रयतेस कोणत्याही प्रकारचा त्रास मुळीं देत नसत असा उल्लेख खाफीखानासारखे हिंदूचे कट्टे द्रष्टेहि करितात, यावरून काय सम जावयाचें बरें ?

आणि शहाजीराजे बंदिमुक्त होततोपर्यंत त्यास जवळजवळ चार वर्षे स्वस्थ बसावेहि लागले होते हे मनात आणिले ह्याजणे पितृप्रेम व स्वराज्यसाधनप्रीति ह्या सदृतीस वश होऊन त्यानी जो हा घोरपड्याचा अति भयंकर रीतीने सूड उगविला तो काहींसा क्षम्य होय असे ह्याणावे लागते शिवाय ह्या प्रकरणीं खुद्द शहाजीराजाची आज्ञा असल्याकारणाने ती पितृप्रेमास अनुरूप अशा रीतीने घाळणे हे सुपुत्राचे पवित्र कर्तव्य आहे असे मनात येऊन त्याच्या ठायीचा हा आवेश विशेष उग्र स्वरूप पावला असावा असे वाटते

द्रव्यलोभानें लूट केल्याचा आरोप.

प्रतिपक्षाचा तिसरा दोषारोप असा आहे की, महाराजास द्रव्यलोभ अमर्याद असल्याकारणाने ते यवनी अमलातील निरपराध प्रजेस सर्वदा लुटीत व अनेक प्रकारां त्रास देत ह्यामुळे जिकडेतिकडे धामधूम व अस्वस्थता; माजून राहिली होती हा आरोप काही अशी खरा आहे, असे आमच्यापैकींही काहीं जणांचें ह्याणणे आहे परंतु त्याचें वास्तविक स्वरूप लक्षात आले असता प्रतिपक्ष ह्याणतो तेवढा दोष महाराजाच्या माथी येत नाही प्रथम असे पाहा की, महा राजानीं स्वराज्यसिद्धीच्या आरंभापासून अगदी शेवटपर्यंत जो हा क्रम धरिला होता त्यात त्याचा हेतु केवळ स्वयंनवृद्धि करण्याचा नव्हता तीन प्रबळ व धनाढ्य पादशाहर्तीशी एकसारखा विरोध माडून त्याच्या प्रचंड सेनाशी हरदम लढत राहण्यास लोकबळ व द्रव्यबळ किती हवे होते हे कोणासहि कळ गारें आहे आपल्या पदरचे लोक सर्वदा राजी राखून ते हातीं घेतलेल्या मत्स्कार्यसिद्धयर्थ हातावर शिर घेऊन दाडग्या इमामाशी लढण्यास तयार करण्यासाठीं त्यास द्रव्याच्या आमिषावाचून आणखी कोणतें आमिष दाखविण्यासारखें होतें बरें ? दुसरें असें की, महाराजांस आपलें सैन्यबळ साधेल तेबद्धें वाढविल्यावाचून बिलकुल गति नव्हती. ह्या एवढ्या सैन्यास थावा लागणारा मुशाहिरा त्यांनीं कोटून आणावनाचा होता ? त्याचप्रमाणें स्वराज्यरक्षणास व स्वराज्यवर्धनास सर्व प्रकारी साहाय्यभूत असे जे शेरुडो किल्ले त्यांची नेहमी दुष्टती करून त्यावर उत्तम बंदोबस्त राखण्यास व नवीन शेरुडो किल्ले बांधण्यास लागणारें उपाय द्रव्य त्यांनीं कोटून आणावयाचें होते ? स्वसत्तेतील मुलखाच्या उत्पन्नावर हा एवढा अवाढव्य खर्च भोगण्यासारखा होता काय ? जर नाही, तर हें द्रव्यबळ ह्यांस लुटाळून करूनच मिळविणें प्राप्त होतें हें निर्विवाद आहे. हल्लीं-जसें सुधार-

हेल्या राष्ट्रसं युद्धादि प्रसंगांसाठी राजरोसपणे हवें तितके कर्ज काढून त्याचा गोजा स्वप्रजेच्या शिरीं अक्षर्यांचा लदण्याचा व तिला कराच्या ओझ्याखालीं अगदी इराण करण्याचा मार्ग साध्य आहे, तसा काहीं प्रकार त्या काळी अनुकूळ होता नाय ? आधुनिक राष्ट्रांच्या राष्ट्रीय कर्जाचे आकडे आपण पाहिले ह्मणजे आपली श्रुती अगदी दडपून जाते आणि असें वाटते कीं, ह्या राष्ट्रांचीं दिवाळी निघाली गहिजेत एक, किंवा अनाथ प्रजेस त्यानी सर्वथैव पिळून काढिलें पाहिजे एक परंतु हीं राष्ट्रं जे युद्धप्रसंग करितात ते सर्व स्वस्वरक्षणार्थ किंवा स्वातंत्र्यसंपादनार्थ करितात काय ? त्यांच्या आपआपसातल्या कलागती केवळ एकाद्या दुसऱ्या राजाच्या किंवा मुत्सद्याच्या हरामखोरीमुळे, मूर्खपणामुळे किंवा राज्यतृष्णेमुळे उद्भवतात, आणि त्यांच्या पार्यीं लक्षावधि मनुष्यांचे बळी पडून त्याबद्दलचा सगळा दंड त्यांच्या प्रजेस पुत्रपौत्रपरपरेनें भरीत राहावे लागते ह्या अत्यंत अनर्थावह, अक्षय विपत्तिमूलक व अन्याय्य पद्धतीशीं महाराजाचा वादविषयक द्रव्यप्राप्तीचा मार्ग ताडून पाहता तो केवळ क्षम्य होय असें ह्मणावे लागते त्यास लागणारे अमर्याद द्रव्यसाहाय्य त्यानी स्वप्रजेस अशा रीतीने नाडून मिळविलें नाहीं, तर जे परस्थ इकडे येऊन येथील प्रजेच्या जिवांवर हवे तसे गबर होऊन बसले होते त्यांच्यावर, व त्यांच्या आश्रयाने जे हिदुलोक सधन झाले होते त्यांच्यावर खंड बसवून त्यानी ज्यास परतत्र करून सोडिले होतें त्यास स्वतंत्र करण्याच्या पुण्यकृत्याप्रीत्यर्थ त्या द्रव्याचा विनियोग केला, यात त्यांच्याकडून मोठेसें पातक घडलें असें आम्हा महाराष्ट्रियास तरी निदान कदापि वाटणार नाहीं त्यानी अशा रीतीनें लुटालुट करून द्रव्य मिळवावयाचें नव्हते असा नीतिबोध करणे म्हणजे त्यानी स्वराज्य व स्वातंत्र्य हीं संपादण्याच्या प्रयत्नासच मुळीं लागवयाचे नव्हते असें म्हणणे होय लक्षगणित पागा व पायदळ सर्वदा जय्यत राखून अगदी लहान दर्ज्यांच्या शिपाईप्याद्यापासून मोठमोठ्या सेनापतींपर्यंत सर्व लष्करास रोख पगार द्यावयास नेहमी किती पैका लागत असावा, व त्याच्या सत्तेतील मुलखाचें उत्पन्न त्या काळीं सरासरी किती असावे याचा अदाज केला असता अशा रीतीनें बाहेरून द्रव्य मिळविल्यावांचून गति नव्हती हें उघड आहे. शिवाय औरंगजेबासारख्या सार्वभौम बादशहाची आपणांवर लवकरच चढाई होऊन आपणांस त्यांच्याशीं निकराचा संग्राम करावा लागणार, तेव्हां त्या प्रसंगीं द्रव्याचें मुबलक साहाय्य लागणार हें महाराज जाणून होते, यास्तव ते साधेल तेवढा द्रव्यसंग्रह करित असत. ह्या तरतुदीस जर कोणी द्रव्यलोभ

म्हणत असतील तर तो त्यांचा निवळ खोटासाळपणा होय. गिझनीच्या महमदानें हिंदुस्थानांत सतरा वेळा स्वाभ्या करून अगणित द्रव्यराशि केली व मरणसमयीं ते सर्व द्रव्य सोडून आपण जाणार झणून शोकाश्रु ढाळले, अशा कोटींतले शिवाजी महाराज होते असें कोण हणेल ?

लुटीसंबंधाचे निर्वध

आतां, ही लुटाळ्ट महाराज करीत असत ती केवळ निर्बधरहित होती किंवा तिला काहीं नियमाचा आळा होता हे पाहणें उचित आहे यासंबंधाचे त्याचे नियम कसे होते हे मागे सांगितलेंच आहे. गरीब रयतेस व शेतकऱ्यास त्याच्या लोकाकडून मुळीच उपद्रव होत नसे झिया व मुले यांस पकडू नये किंवा त्याची बेअदबी करू नये अशी त्याची आपल्या लोकास सक्त ताकीद असे. देवस्थाने, मशिदी, साधुसत व मुसलमान फकीर यास बिलकुल त्रास देऊ नये असा त्याचा कडक कायदा असे. तसेच लुटाळ्ट करिताना हार्तीं लागेल तो माल चुचाडून शिपायानी किंवा अमलदारांनी गवर व्हावे असा प्रकार त्याच्या मुल्लखगिरींत मुळीच होत नसे सर्व लुटीचा हिशोब सरकारात द्यावा लागत असे त्यामुळे त्याच्या लष्करास परराज्यातील प्रजेवर यथेष्ट चरण्याचें मुळीच साधत नसे पुढें पेशवाईंत जसें सरकारी सैन्याबरोबर बाजारबुधणें जाऊन जिकडेतिकडे धुमाकूळ उडवून देत असे व सरकारी लष्करासहि अन्न-सामग्री मिळण्याची पचाईत करून सोडीत असे, तसा प्रकार महाराजाच्या लष्करात मुळीच नसे दुमरे असें की, जे अमीरउमराव किंवा शेटसावकार आपल्या द्रव्याची छत्रछत्रपवी न करिता मुकाव्याने आपल्या मगदुराप्रमाणें मागतील तो खंड देण्यास तयार होत त्यांस महाराजाच्या लोकाकडून कदापि उपद्रव होत नसे. त्याप्रमाणेंच ज्या शहरांतले लोक अमुक इतका खंड द्यावयास राजी होत त्यांत त्याचे लष्कर कधीहि प्रवेश करीत नसे, बाहेर वेशीपार्शी राहून ठरलेला खंड मिळतांच ते तेथून निघून जाई. जे संस्थानिक वार्षिक खंड द्यावयास सिद्ध होत त्यांच्या सस्थानांत ते मुळीच मुल्लखगिरीस जात नसत पुढें अदिलशहानें व क्रतुबशहानें वार्षिक खंडण्या देण्याचें कबूल केल्यावर त्यांच्या सत्तेतील मुलखात महाराज स्वारीस जातनासे झाले. परंतु त्यांचा हा तह फर दिवस टिकला नाहीं झणून त्यांस पुन पुन त्याच्या राज्यातील

सघन प्रजेवर घाले घालावे लागत. ह्या लुटालुटीच्या संबंधानें आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे, ती ही कीं, महाराजाचे लोक एका हातांत तरवार व दुसऱ्या हातांत आग घेऊन गरीब प्रजेची सरसकट कत्तल उडवीत किंवा घरेंदारे जाळीत जात नसत असला अप्रयोजक कूरपणा त्याच्या हातून मुळींच होत नसे द्रव्य कोणापाशी आहे हें पहिल्याने हेरांच्या द्वारे समजून घेऊन केवळ अशाच लोकांवर घाला घालावा व त्यानी आपलें द्रव्य विनहरकत स्वाधीन केल्यास त्याला सोडून द्यावे, असा महाराजाचा नियम असे तेव्हां तात्पर्य काय कीं, वर निर्दिष्ट केलेल्या एकदर गोष्टीचा नीट विचार केला असता महाराजास लुटारू व कूर लोकांच्या वर्गात गणून त्याची अवहेलना व निंदा करणें सर्वथा उचित नव्हे असे खऱ्या विचारी मनुष्यास वाटण्यावाचून राहणार नाही

लुटीचा उद्देश.

ह्या लुटालुटीच्या प्रकाराचे आणखी एक प्रयोजन येथे निर्दिष्ट केले पाहिजे. तें पुष्कळांच्या लक्षातून गेले अमावे असे वाटते तें प्रयोजन अर्थात् असें कीं, यवनी अमलात अशी सतत वामधूम करीत राहिल्याने तेथील प्रजेकडून यवनबादशाहास मिळावा तसा कर न मिळून त्याची शक्ति क्षीण व्हावी, व अशा लुटारू व प्रवळ रिपूस सतुष्ट राखल्यावाचून आपली सत्ता निवध चालणें कठीण आहे असें त्यास वाटावे ह्या सतत होणाऱ्या त्रासापासून मुक्त होण्यासाठी अदिलशहा व कुतुबशाहा हे महाराजामे वार्षिक खंडणी देण्यास तयार झाले हे मागे सांगितलेंच आहे ह्या खंडणीशिवाय आणखी चवथाई व सरदेशमुखी हे हक्क अदिलशाहाच्या सत्तेतील मुलखातून वसूल करण्याचा क्रम त्यांनीं मोगलाच्या सामलांनीं सुरू केला होता, याचा उल्लेख मागे केलाच आहे. त्याप्रमाणेंच कुतुबशाहींत हे हक्क स्थापित करण्याचा त्याचा विचार होता. तो कर्नाटकांतल्या मोहिमेमुळें अमळ लांबणीवर टाकावा लागला होता. असेच हक्क मोगलाच्या दक्षिणेंतील मुलखांतून वसूल करण्याची मुभा मिळविण्याविषयी त्यांची खटपट चालली होती, आणि ते आणखी कांहीं वर्षे जगते तर हे हक्क त्यांनीं मोगलबादशाहाकडूनहि कबूल करून घेतले असते. आता ह्या हक्कांचें धोरण काय होतें हें कोणासहि सांगावयास नकोच. हिंदु रयतेपासून मिळणाऱ्या कराच्या जोरावर यवनबादशाहा प्रवळ झाले होते, त्यांचा कांहीं अंश असा हिस्-

कावून घेतल्याने तेवढे त्याचे सामर्थ्य कमी व्हावे आणि त्या मानाने आप गी शक्ति वाढून त्यांच्याशी झगडण्यास लागणारी तयारी आपणास करिता यावी, असा महाराजाचा उद्देश होता.

आता येथे कोणी असा प्रश्न करील की, यवनी पादशाहती दुर्बल करण्याच्या ह्या प्रयत्नात निरपराध प्रजेस नाहक त्रास देणे हे मोठे पातक नव्हे काय ? ह्या प्रश्नाचे उत्तर एवढेच आहे की, महाराज यवनी अमलांतील सर्वेच प्रजेला सरसकट उपद्रव देत नसत त्याचा डोळा नेहमी सधन लोकांवर असे त्याच्या विचाचा काहीं अशे स्वराज्य व स्वातंत्र्य हीं साध्य करण्याच्या महत्पुण्याच्या कामी योजना असा त्यांचा संकल्प असे त्यांच्याकडून बहुतकरून सधन यवनासच त्रास होत असे, व त्यांच्या आश्रयाने गबर झालेल्या इतर लोकांवर त्याचा खंड असे, हे मागे सांगितलेच आहे. त्याच्या ह्या सदुद्देशाविषयीं परमुलखातील लोकांस कितीहि सांगितले तरी ते त्यास पटून ते आपल्या विचाचा अशे ह्या राष्ट्रीय कार्यास राजी-खुशीने देण्यास तयार झाले नसते हे उघडच आहे यास्तव त्याच्यावर जुलूम केल्यावाचून दुसरी गति नव्हती. सर्व हिंदुजनास जी कार्यसिद्धि हितावह होणारी होती तिच्या प्रीत्यर्थ त्यापैकी थोड्याशा लोकांस अल्प काळपर्यंत काहींशी घस सोसावी लागली तर ते मोठेंसे पाप झाले असे सहसा झणवत नाहीं महा राजाचा अंतिम हेतु काय होता याचा जो नीट विचार करील त्यास ह्या त्याच्या करण्यात काहीं वैगुण्य आहे असें बिलकुल वाटणार नाहीं.

राज्यतृष्णेचा आरोप.

प्रतिपक्षाचा आणखी एक दोषारोप असा आहे की, केवळ राज्यतृष्णम वश होऊन महाराजानी हा सगळा खटाटोप केला, यास्तव तो कोणत्याहि दृष्टीने क्षम्य नव्हे ह्या दोषारोपाचे निरसन करावयाचे झणजे अर्थात् त्याच्या ह्या खटाटोपाचे वास्तविक स्वरूप जगाच्या प्रत्ययास आणून दिले पाहिजे स्वराज्य संपादण्याचा मूळ उद्देश पाहिला असता तो यवनाच्या ताबेदारीतून सुटून स्वतः स्वतंत्र व्हावे असा होता, हे उघडच आहे; आणि ह्याच उद्देशाने महाराज आरंभों ह्या भगीरथ उद्योगास लागले असावे यात काहीं शंका नाहीं. परंतु त्या उद्देशांत सर्व हिंदुप्रजेस यवनत्रासमुक्त करण्याच्या उद्देशाचे मिश्रण नव्हते असें सहसा झणवणार नाहीं. कारण त्यांनीं आरंभों जीं माणसें आपल्या केवळ असाध्य दिस-ण्याच्या कार्यास अनुकूल करून घेतलीं त्यांच्या हृदयांत यवनसत्तेविषयीं तिर-

स्कार व स्वातंत्र्यप्रीति ह्या वृत्तीचें उद्दीपन केले नसतें तर त्यांनीं जें साहाय्य त्यांस स्वसुखाची व स्वजीविताची यत्किंचित्हि परवा न करिता केले तें त्यांच्या हातून घडलें नसते अफझुलखानाकडून आलेला ब्राह्मणवकील, जयसिंग, यशवंतसिंग वगैरे पुरुषास अनुकूल करून घेण्यात महाराजाम जे यश आले त्याचे इंगित पाहूं जाता, केवळ आपला वास्तविक उद्देश जो यवनसत्ताविनाशाचा तोच त्यास नीट समजून सागून त्याविषयी त्याच्या ठायी अभिमान जागृत करण्याचा प्रयत्न महाराजांनीं केला हेच होय, एरवी त्यानी त्याच्या स्वराज्यप्राप्तीच्या उद्योगास, कितीहि आमिष दाखविले असते तरी, आनुकूल्य प्रगट केलें नसते. राज्य-तृष्णा महाराजाच्या ठायी अनिवार होती असें ह्यणणारानी, त्यास तीनचार प्रसंगीं विरक्तता प्राप्त होऊन राज्यत्याग करून मोक्षसाधनाच्या मार्गाचे अवलंबन करण्याचा त्यानी विचार कसा केला होता, व त्या विचारापासून त्यास परावृत्त करण्यास त्याच्या पदरच्या लोकास किती सायास पडले, हे अमळ लक्षात आणावे आलेक्झॅन्डर, सीझर, तैमुरलग, बाबर, औरंगजेब अशा स्वसत्ता-वृद्धीच्छु पुरुषाशी त्या बाबतीत महाराजाची तुलना इदापि करणे रास्त नव्हे. परकीयाच्या स्वातंत्र्याचा व राज्याचा अपहार करून आपली सत्ता वृद्धिगत करण्यात जो प्रचंड मनुष्यसंहार ह्या राज्यतृष्णावश पुरुषानी केला तो सर्वथा क्षम्य नव्हे हे केवळ महाभक्त होय हा दोष महाराजाच्या पदरी बाधितां येत नाही हिट्थ्यान हिदंचे असून त्यात राज्य करण्याचा हक्क फक्त हिदूसच असावा, असें अमतः परम्यानी त्यात प्रवेश करून त्यावर आपली सत्ता बसवावी, व तेथील प्रजेस वाटेल तसें नाडावे, हा अत्यंत मोठा अन्याय होय. अशा अन्यायी व जुलमी सत्ताधीशाचे स्वदेशातून निष्कासन करून पुनरपि स्वराज्य व स्वातंत्र्य स्थापन करण्यास उद्युक्त होण्यांत मुळीच अन्याय नाही, उलट हे महत्पुण्यकर्म होय, आणि हे करण्यास जो नरपुंगव प्रवृत्त झाला त्याचें अखिल भरतवर्ष अक्षयीचे ऋणी झाले तर त्यात नवल तें कोणतें ? अशा सत्कार्यास राज्यतृष्णादोषानेहि बिलकुल हीनत्व येत नाही एकादें कार्य करण्यास मनुष्य कोणत्याहि उद्देशानें प्रवृत्त झाला तरी त्या कार्याचा परिणाम जर सर्व जनसमाजास हितकर झाला तर ते कार्य अत्यंत स्तुत्य होय, अशी नीति आहे. ह्या दृष्टीनें पाहता महाराज केवळ राज्यतृष्णेस वश होऊन स्वराज्यसाधनास प्रवृत्त झाले असें मानिलें तरी त्यांत त्यांस वैयुष्म आपण्णारें असें काहींच झालें नाही अशी आमची मनोदेवता आझांस सांगते. ह्या त्यांच्याः

कर्तृत्वामुळे ज्या परस्थांस अपाय घडला त्यांनी ह्याबद्दल त्यांम कितीहि नावे ठेविली तरी तीं अगदीं व्यर्थ होत जगाच्या इतिहासात स्वातंत्र्यसंपादक महापुरुषाची खरे निरपेक्ष व नि पक्षपाती इतिहासकार सर्वदा वाखाणणीच करितात व स्वातंत्र्यमूलक जे राष्ट्रीय मुख त्यांचें वर्धन केल्याबद्दल त्यांचा धन्यवाद करिनात. ह्या धन्यवादास आमचे चरित्रनायक सर्व प्रकारें पात्र होत हे निर्विवाद आहे.

स्वार्थपरतेचा आरोप.

ह्या राज्यनृष्णारूप दोषाच्या अनुषंगानें असणारे स्वार्थपरता व महत्वाकाक्षा हे दोन दोष महाराजाच्या अंगी वसत होते अमें प्रतिपक्षाचें झणणें आहे यात कितपत तथ्य आहे ते पाहू. स्वार्थपर मनुष्य केवळ आपला उत्कर्ष सावण्यास सर्वदा तत्पर असतो. दुसऱ्याच्या मुखदु खाचा विचार तो बिलकुल करित नसतो महाराजांनी असा आपलपोटेगणाचा प्रकार क्रोधात केला ते त्याच्या चरित्रावरून मुळीच दिसून येत नाही. स्वराज्यसाधन करून देणें भोगवें अमें त्याच्या मनात असते तर त्यांनी आमरण जो उपद्रवाप, व जी दगदग केली ती कदापि केली नसती त्यांनी प्राप्त पेशव्यांचा यथेच्छ उपभोग घेण्याचें कधी मनातहि आणिले नाही त्यांम सर्वे मुखविषयाची पूर्ण अनुकूलता असताहि त्यात ते एक क्षणहि गुंतून राहिले नाहीत त्यांची दिनचर्या पाहिली असना अशा मुखानुभवास एका पळाचाहि अवकाश त्यांनी राहू दिला नव्हता लौकिक कृत्यात त्यांचा सगळा वेळ अगदी व्यापून जात असे. सरादित राज्याचें सरक्षण करून त्याची सुव्यवस्था लावण्यात व तदवृद्धयर्थ अहर्निश झटण्यात त्यांच्या बुद्धिसर्वस्वाचा व शक्तिसर्वस्वाचा सर्वदा व्यय होत असल्याकारणाने त्यांस फुरसत अशी बिलकुल नसे ह्या अत्यंत परिश्रमानें प्राप्त होणाऱ्या त्यांच्या देहास किवा मनास आराम असा कधीच प्राप्त झाला नाही, हे त्यांचे चरित्र लक्षपूर्वक वाचणारांच्या ध्यानात आल्यावांचून राहणार नाही सर्वे हिदुस्थानदेश यवनसत्तेंतून मुक्त केल्यावांचून विश्रांतिच मुळीं ध्यावयाची नाही, असा ज्या महापुरुषाचा दृढ संकल्प होता त्याच्यावर स्वमुखार्थ व स्ववैभववृद्धयर्थ त्यांम हा सारा खटाटोप केला असा आरोप करणें सर्वथा युक्त नव्हे महाराजांनीं इतकी दौलत संपादन केली होती तरी आपला डौल किवा दिमाख वाढविण्याकडे त्यांनी तिचा फारसा उपयोग केला होता असें सहसा म्हणवत नाही. त्यांचा पेहराव नेहमी साधा असे, व अंगावर अलंकारादि धारण करण्याचा त्यांस मुळीच शोक नसे; तरी आपली

छाप व वजन हीं परकीयास व स्वकीयास योग्य प्रकारे भासावी यासाठीं स्वारीचा व दरबाराचा जितका थाट ठेवणे उचित वाटे तेवढा ते अवश्य ठेवीत दुसरें असें कीं, आपल्या पदरच्या लोकांनी चागत्या कामगिन्या केल्या असता त्यास योग्य परितोषिक देण्यासंबंधानें त्याचे औदार्य फारच मोठे दिसून येत असे. त्याप्रमाणेच स्वसेवकास त्याच्या कामाच्या महत्त्वानुरूप व योग्यतेनुरूप वेतनें देण्यात ते कदापि कंजुष नसत. ज्याच्या साहाय्याने एवढी दौलत आपणास लाभली त्यास सतुष्ट ठेवण्यात ते कधी कुचराई करीत नमत. सपादिलेल्या द्रव्याचा उपयोग खराज्याच्या रक्षणाकडे व वर्धनाकडेच मुख्यत केला पाहिजे व जेणेकरून स्वजनहित होईल, किवहुना अखिल भरतवर्ष यवनत्रासरहित होईल, ते साधण्याकडेच तिचा विनियोग झाला पाहिजे, असा त्याचा नेहमीचा विचार असे ह्या दौलतीचे आपण रक्षक व वर्धक आहो, भोक्ते नव्हो, हें तत्त्व त्याच्या हृदयात पूर्णपणे बिबले होते असे ह्मणण्यास मुळीच प्रत्यवाय नाही. अशा तत्त्वास अनुसरून ज्यांनी आपले आचरण आमरण राखिले, त्यास स्वार्थपरतेचा दोष लावणे बिलकुल यथार्थ नव्हे.

महत्त्वाकांक्षेचा आरोप.

आता, स्वार्थपरतेच्या अनुषंगाने असणारी जी महत्त्वाकाक्षा ती तरी महाराजाच्या अर्गी वस्तुतः वास करीत होती की काय ते पाहूं स्वताचा बडेजाव वाढावा, आपली सत्ता सर्वत्र स्थापित होऊन सर्वे आपले अकित व्हावे, व आपली कीर्ति सर्वतोमुख व्हावी अशी अनावर इच्छा ज्याच्या ठायी वास करीत असते त्या राजास महत्त्वाकाक्षी म्हणणें रास्त आहे. महाराजांनीं सर्वे आर्थभूमीस पालाण घालण्याचा संकल्प करून जो प्रचंड उद्योग आजन्म केला तो ह्या दोषरूप वृत्तीसच अनुसरून केला असावा असा तर्क होणें साहजिक आहे परंतु असे पाहा की, जरकरिता ह्या वृत्तीचा अनिवार क्षोभ होऊन ते हिद्दुनें स्वराज्य स्थापून परतंत्रतारूप महागर्तेतून त्यांचा उद्धार करण्यास प्रवृत्त झाले हे खरे मानिलें तरी ते त्याबद्दल लवमात्रहि दोषास पात्र होत नाहीत. ज्या महत्त्वाकांक्षेचा परिणाम असा राष्ट्रोत्कर्षास कारणीभूत होतो ती दोषरूप कशी ह्मणावी ? परंतु महाराजांच्या एकंदर कर्तृत्वाचा ताळेबंद, पाहिळा असता असें दिसून येते की, स्वराज्यसाधन व स्वातंत्र्यसंपादन करण्यास अहर्निश झटणें हें आपलें अत्यंत पवित्र कर्तव्य होय अशी त्यांची

परम उदात्त वृत्ति बहुतेक आरंभापासून झाली होती. हें महत्कार्य करण्यासच खापण जन्म पावलों आहों, व तें साध्य करण्यातच आपल्या जीवितार्थें सार्थक्य आहे असें त्यांस सदैव वाटत असे, असें झटल्यास अशुक्तीचा दोष प्रकृत लेखकाच्या माथी येईल असें मुळीच वाटत नाही ही अलौकिक वृत्ति त्यांच्या ठायीं अशी पूर्णपणें विकसित झालेली नसती तर जगाच्या इतिहासात ज्यास जोड नाही अशीं साहसाची व शौर्याची कृत्ये त्यांच्या हातून कदापि घडली नसतीं.

हा महत्त्वाकाक्षारूप दोष त्यांस लावण्याचे मुख्य कारण कोणी असें सांगतील कीं, महाराजांनी स्वराज्यस्थापनेस आरंभ केला तेव्हा बहुतेक स्वतंत्र होऊन बसलेल्या कित्येक हिंदू सरदारांस बुडविण्याचा उद्योग त्यांनीं केला हें बरोबर नाही. यवनाच्या ताबेदारीतून सुटावयाचे तर त्यांनी आपल्याच लोकांवर शस्त्र धरिलें तें कशाला ? ह्यावरून असें होत नाहीं काय कीं, आपल्या सत्तेव्यतिरिक्त अन्य कोणाहि सरदाराची सत्ता महाराष्ट्रात नसावी असा शिवाजीमहाराजाचा निर्धार होता ? आणि ह्यावरून त्यांच्या ठायींची ही महत्त्वाकांक्षा अक्षम्य होती असें नको का झगावयाला ? अशी शका घेणारास महाराजांच्या एतद्विषयक कर्तृत्वाचे वास्तविक स्वरूप नीट कळले नाहीं असें ह्याणवें लागतें ज्या देशाची परकीयांच्या सत्तेतून मुक्तता करावयाची त्यात जो तो स्वतंत्र होऊन किंवा परकीय सरकाराशीं पुढावा करून आपआपला टापू आटपून बसला तर त्यापासून काहींएक फलनिष्पत्ति होणें नाहीं, हें कोणालाहि सांगावयास नको अशा एकैक्या पुंडास हतवीर्य करून वरिष्ठ सरकार त्याचा सुळसुळाट नाहींसा करण्यास सर्वदा समर्थ असतें तेव्हा अशा पुंडास किंवा बंडखोरास वश करून घेऊन किंवा त्याचा नायनाट करून स्वसत्तावृद्धि करण्यातच तरणोपाय आहे असें महाराजांस वाटलें ते यथायोग्य होते त्याप्रमाणेंच जे कित्येक मराठे जाहंगीरदार अदिलशहाची ताबेदारी स्वीकारून राहिले होते त्यांस वश करून घेण्याचा प्रयत्न करणे किंवा ते सामोपचारांनं वश होत नसल्यास त्याला हरउपायानें जेर करणे हे महाराजांनीं हातीं घेतलेल्या महत्कार्याच्या सिद्धीस अत्यावश्यक होते हें कोणीहि कबूल करील इतालीदेशांत परराष्ट्रांनीं चोहोकडे लाडा कारभार आरभून स्वसत्ता स्थापित करण्याचा उद्योग मांडिला तेव्हां तेथील काउन्ट केव्हरादि पंचायतनाने स्वराष्ट्रास स्वतंत्र करण्याच्या कामीं केलेला उद्योग, किंवा जर्मनीच्या माजी बादशहानें सर्व जर्मनराष्ट्र एका छत्राखाली आणण्याचा केलेला उद्योग जसा नि.पक्षपाती इतिहास-

वैच्यांस क्षम्यः वस्तुत्यही वाटत आहे तसाच हा महाराजांचा वादविषयक उद्योग वाखाणण्यासारखा आहे. त्यास महत्त्वाकांक्षेच्या किंवा स्वार्थपरतेच्या दोषाने हीनत्व आणणे सर्वथा युक्त नव्हे. महाराजानी हा सकृदर्शनी अन्यायाचा असा भासणारा प्रकार केला नसता तर महाराष्ट्रास खराज्य व स्वातंत्र्य याचा अनुभव कदापि घडला नसता सर्व लोकांच्या हितासाठी थोड्याशा लोकांचे तात्कालिक नुकसान करण्याचा प्रसंग आला तर तो सर्वथा निषिद्ध नव्हे, हे आज कोणाचाहि सांगावयास नको.

भित्रेपणाचा आरोप.

आता, आणखी एका दोषाविषयी थोडेसे लिहून ह्या प्रकरणाचा पूर्वार्ध संपवू. तो दोष असा की, महाराजानी आपल्या वर्तनक्रमात शौर्यापेक्षा भित्रेपणाच अनेक प्रसंगी प्रकट केला हा भ्याडपणा त्याच्या अर्गी नसता तर त्यांनी आपल्या शत्रूशी विरोध करण्यात जो कपटाचा व युक्तिप्रयुक्तीचा अवलंब निरनिराळ्या प्रसंगी केला तो ते न करिते खरा शूर पुरुष असतो तो शत्रूशी समारासमोर युद्ध करून विजय संपादीत असतो, लपूनछपून व नाना कावे करून त्यास हतवीय करण्याच्या नियम कर्माचा तो अवलंब करित नसतो. ह्या दृष्टीने पाहता महाराजाची खऱ्या शूर पुरुषात गणना करणे युक्त नव्हे, असा कित्येकांचा अभिप्राय आहे हा अगदीच निराधार व हान्यास्पद आहे असे त्याचे चरित्र रक्षपूर्वक वाचणारास वाटल्यावाचून राहणार नाही आता हे खरे की, महाराजास पुष्कळ प्रसंगी जी यश प्राप्ति झाली ती शौर्यापेक्षा युक्तिमत्तेच्याच बळावर विशेष झाली. महाराज फारच धूर्त व सावध असत अविचार व नसते चाडस असे त्यांनी कधीच केले नाही. हरएक प्रसंगी आपले व शत्रूचे बलाबल पाहून ते वागत. जी गोष्ट थोड्या आयासाने व पदरच्या लोकांचा विनाकारण नाश न होता होण्यासारखी असे ती ते युक्तिप्रयुक्तीने साध्य करून घेत असत. रक्तपात होईल तेवढा टाळावा असा त्यांचा नेहमीचा सकल्प असे. ही युक्तिमत्ता त्यांच्या अर्गी नसती तर त्यांचा किंवा मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याचा योगच आज आला नसता. शत्रूंच्या प्रबल सेनेपुढे त्यांच्या तुटपुंजा लोकांचा कधीच सप्पा उडून गेला असता, व त्यांनी आरंभिलेले महत्कार्य असिद्ध राहून त्यांची आज बंडेखोरांत व पुंडपाळेगारातच इतिहासकारानी गणना केली असती, व हिंदुपदपादशाहीचे अधिष्ठाते झणून जो त्यांचा आज सर्व जगांत

गौरव होत आहे त्याच्या ऐवजी त्याची निदा मात्र सर्वतोमुख झाली असती. ह्या दृष्टीने पाहतां महाराजाच्या युक्तिमत्तेस म्याडपणा झणून त्याची अवहेलना करणारांच्या मूर्खत्वाचा अधिक्षेप करावा तितका थोडाच आहे

येथवर परकीयानी महाराजास जे दोष लाविले आहेत त्यापैकी बहुतेकांचें त्रिवेचन करून त्यात कितपत तथ्य आहे ते सांगितलें आता आमच्या देशातील कित्येक इतिहासपंडितानी त्याच्या कर्तृत्वास अमळ लघुत्व आणणारी अशी जी काहीं विधाने केली आहेत त्याचें दिग्दर्शन करून तीं कितपत यथार्थ आहेत तें पाहणे इष्ट होय

भागवतधर्माचे साहाय्य.

ह्या इतिहासज्ञाचे पहिले विधान असे आहे कीं, महाराष्ट्रात भागवतधर्माचा सर्वत्र प्रसार होऊन उच्चनीचत्वाचा भाव बरच लोपल्यामुळे निरनिराळ्या जातींच्या लोकांचें ऐक्य सभवले आपण एकाच देवाची लेकरे असून आपणा सर्वांचा मोक्षमार्ग एकच आहे, यास्तव व्यवहारातहि एकमेकांच्या हितासाठी झटून सर्वांचे कल्याण ज्या गोष्टीत आहे त्याचा पुरस्कार करण्यास एकमताने झटणें उचित होय, असें समजस लोकास वाटू लागले. ह्या भागवतधर्मास महाराष्ट्रधर्म असे अभिधान रामदासस्वामीनी ठेवून त्याच्या सरक्षणार्थ व सवर्धनार्थ शिवाजीमहाराजास व इतर महाराष्ट्रमंडळास वेळोवेळा बोंब केला म्हणूनच हे राष्ट्रोद्धाराचें महत्कार्य शिवाजीमहाराजाच्या व त्याच्या अनुयायी पुरुषांच्या हातून सिद्धीस गेलें ह्या विधानात कितपत तथ्य आहे तें पाहू

पहिला प्रश्न असा कीं, भागवतधर्म शिवाजीमहाराजांच्या काळीं किंवा त्याच्या पूर्वोच्या काळीं महाराष्ट्रात सर्वत्र प्रसृत झाला होता काय ? ह्या प्रश्नाचे निश्चयात्मक उत्तर देणें कठीण आहे कारण भागवतधर्मप्रतिपादक अशी जी संत-मालिका महिपतीनें वर्णिली आहे तिचा छळ करणारे सनातनधर्माभिमानी कर्मठ ब्राह्मणादि पुरुष त्या काळीं महाराष्ट्रात सर्वत्र होते, त्याप्रमाणेंच पंढरिमाहात्म्य जें ह्या संतमालिकेनें एवढें वाढविलें होते ते सर्वासच महेश्वर किंवा मान्य होतें असें सहसा म्हणता येणार नाहीं ह्या सगुणोपासक वेदांतमतवादी संतमंडळाचें उपास्य दैवत जो पंढरीचा विठोबा तोच सर्वास उपासनाहें वाटत होता असें विधान करणें साहसात्मक होईल. कारण त्या काळीं संतमंडळाच्या ह्या पंथाखेरीज आणखी अनेक पंथ महाराष्ट्रांत प्रचलित होते. दुसरे असें कीं, संतमंडळाचा हा

भक्तिमार्ग मनातन हिदुधर्मां सर्वथा असमत होता असे नाही तेव्हा तो धर्म-
 कातिरूप होता असें मानणे उचित नव्हे त्या पंथाचा विशेष पुरस्कार ज्ञान-
 देवादि सतमंडळाने केला इतकेंच तसेच त्या पंथामुळे जातिभेदादि भेदभाव
 विनष्ट होऊन महाराष्ट्रीययांचा ऐक्यभाव सभवला हे द्वाणणेहि युक्त नव्हे कारण
 तेव्हाची वस्तुस्थिति पाहता ह्या म्हणण्याम मुळीच आधार नाही सतमंडळीने व
 पंढरपूरच्या इतर वारकऱ्यांनी ह्या पवित्र क्षेत्री गेट्यावर जातिभेदाविषयी थोडीशी
 बेपरवाई दर्शविली अमली तरी ते स्वग्रामी परत आल्यावर ती प्रति कायम ठेवून
 तदनु रूप व्यवहारान वर्तन करित असें कोण म्हणेल ? सनातनधर्मविहित उच्च-
 नीचत्वाचा भाव अन्नव्यवहार व लग्नव्यवहार यासंबंधाने ते समोवतालील कर्मठ
 लोकाप्रमाणेच पाळीत असत ह्यावरून पाहता सतमंडळाच्या भागवतधर्मांमुळे
 त्या ऋळाच्या समानस्थितीत द्वाणजे फारसे रूपांतर झाले होते असे महसा म्हण-
 वत नाही हा पय अस्तित्वात आला नमता तर शिवाजीमहाराजास ज्या पुरुषांनी
 स्वगज्यमाधनाच्या कामी माहाय्य केले त्यास ते करण्याची बुद्धि झाली नसती
 असे कोण द्वाणेल ? ह्या पुरुषांपैकी भोग वरें पंढरीचे वारकरी होते, किंवा भाग-
 वतधर्माचे मोठे पुरस्कर्ते होते ? असा काहीं पुरावा ह्या इतिहासज्ञानी मिळवि-
 लेला आहे काय ? बखरकार तर अशा प्रकारचा काहीएक उल्लेख करित नाहीत
 प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराज व त्याचे वाडवडील साब व भवानी यांचे उपासक असून
 हरएक महत्संक्रटाच्या प्रसंगी महाराजांनी भवानीच्या कौलच मिळविण्याचा प्रयत्न
 केला होता ह्या त्यांच्या क्रमावरून हे स्पष्ट होते की, भागवतधर्मावर द्वाणजे
 त्याची अढळ श्रद्धा होती असें वाटत नाही, तर ते आमरण देवीचे उपासकच होते
 शेवटी शेवटी रामदासस्वामीचे दर्शन घडून व बोधामृत श्रवण करून त्यांच्या-
 ठायी थोडेसे उपामनातर झाले होते असे वाटते तरी खुद्द समर्थानी त्यास
 त्यांचे उपाम्य दैवत जे साब त्यांच्या प्रसादाप्रीत्यर्थ कोटि पाय्विलिंग करण्या-
 विषयी आग्रहपूर्वक सांगितले होते, आणि हे गुरुवचन त्या सन्धिष्ठ्याने पाळलें
 अमावे यात शका नाही. ह्यावरून असें द्वाणावे लागते की, महाराज मूळचे कटे
 शैवमताभिमानी असून पुढे रामदासस्वामीच्या सघटनाने त्याची वृत्ति द्विधा झाली
 असावी परंतु हे सघटन घडल्यावर लवकरच त्याचें देहावसान झाल्यामुळे तिचें
 यंत्रवसान काय झालें असते हे आज खात्रीने सांगता येत नाही आणखी
 असें की, महाराज स्वतः देवी-उपासक शैव होते त्याप्रमाणेच मावळातील
 घाटमाथ्यावरील व कोंकणातील मराठे, शिलेदार, हेटकरी व बारगीर बहुतेक

शैवच होते, व त्यांस जेजुरीचा खंडोबा व तुळजापूरची भवानी हींच दैवतें विशेष उपासनाई वाटत. ह्या दैवतांच्या प्रतिमा महाराष्ट्रात गावोगाव अनेक नावांनीं स्थापन केल्या असून त्याचा प्रसाद साधण्यातच त्यास इतिकर्तव्यता वाटे, हें त्याच्या अनेक धर्मविधींवरून व चालींवरून व्यक्त होते उदाहरणार्थ, विजया-दशमीचा सण मराठे लोक किनी उत्साहाने व थाटाने पाळतात हें सर्वास विदित आहे ह्यावरून हे सिद्ध होतें कीं, भागवतधर्माच्या उदार मताचा सुधारिणाम ह्या जनसमाजावर होऊन ते शिवाजीमहाराजांच्या निशाणास येऊन मिळाले असें ह्मणणें प्रमादजनक आहे आता महाराजास साहाय्य करणारे ब्राह्मण व प्रभु हे तरी भागवतपथानुयायी वैष्णव होते ह्मणूनच किंवा भागवत-पंथाचा त्यांच्यावर परिणाम झाला होता ह्मणूनच ते महाराजाच्या भजनीं लागले असें ह्मणण्यास काय आधार आहे ? त्याचे साहाय्यकर्ते ब्राह्मण मुत्सद्दी व ब्राह्मण वीर तर पक्के कर्मठ होते, आणि त्याच्या पदरचे कायस्थ प्रभु वीर व अत्यंत विश्वासू कारभारी सगळे साब व भवानी हींच आपलीं उपास्य दैवतें मानीत

भागवतधर्माचा वास्तविक परिणाम.

तेव्हा तात्पर्य काय कीं, महाराजांनीं जो एवढा लोकसंग्रह केला व त्याच्या-फडून जें हें अपूर्व वैशकार्य करविलें त्याच्या मुळाशीं भागवतधर्मप्रसाररूप कारण नसून केवळ महाराजांच्या अगच्या अलौकिक करामतीचेंच तें फळ होय. त्याचें थोडेंसें श्रेय ह्या भागवतधर्मास देणें ह्मणजे वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणें होय असें मोठ्या कष्टानें ह्मणावें लागतें. खरें झटलें असता संतमंडळीनें प्रचलित केलेल्या निवृत्तिमार्गीमुळें महाराष्ट्रातील प्रवृत्तिमार्ग तीनशें वर्षे बहुतेक लोपल्यासारखा झाला होता असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं राम व रहिम एक ह्मणणारे, शांत, विरक्त, अहंताशून्य, उदासीन व परमार्थसाधनपर भगवद्भक्त संसार क्षणभंगुर मानून त्यातून मुक्त होण्याचीच उत्कट इच्छा अहर्निश करीत असत. त्यांला ऐहिक सुखदुखांचें मुळीच कांहीं वाटत नसे, व सर्व जनांस ह्याच उपदेश ते कंठवानें करीत असत. त्यांच्या हातून यवननिर्दालनाचा उपदेश होणें मुळीच शक्य नसे; आणि हा असा उपदेश रामदासखेरीजकरून अन्य कोणाहि साधूच्या ग्रंथात यत्किंचित्हि सांपडेल असें वाटत नाहीं. हा ऐहिक पसारा जलतरंगवत् मानणाऱ्या साधूस हा असला विचार कोटून सुच-

णार ? ही वैराग्यवृत्ति किंवा निवृत्तिपरता आमच्या लोकांच्या हाडीमासीं खिळली असल्यामुळे मुख्यत यवनाचा क्लेशप्रद अमल आमच्या महाराष्ट्रांत सतत तीनशें वर्षे सारखा चालू असता त्याला प्रतिकार करण्यास कोणीहि मराठा सरदार किंवा ब्राह्मण मुत्सद्दी पुढें सरसावला नाही यवनानी तोंडावर टाकलेला लहानमोठा भाकरीचा तुकडा चघळीत बसण्यातच त्याला सौख्य वाटलें भागवतधर्माचा दुंदुभि त्याच्या कर्णविवरात सारखा दुमदुमत होता पण त्यामुळे त्याच्या ठायी स्वराज्यसाधनबुद्धि जागृत न होता उलट समाधानवृत्ति व उदास-वृत्ति मात्र नि सीम बाणली होती असें दिसते पुढें शिवाजीमहाराज स्वराज्य-सपादनाच्या उद्योगास प्रवृत्त झाले असता त्याचा हिरमोड करणारे व उत्साह-भग करणारे मराठे सरदार व ब्राह्मण मुत्सद्दी किती होते हें इतिहासज्ञांस सागावयास नको फार काय, पण वादविषयक विधान करणारे इतिहासपंडित अशा एका सरदाराचें किंवा मुत्सद्याचे नाव सागतील काय कीं, जो भागवतधर्म-मूलक ऐक्यभावजागृतीस्तव शिवाजीमहाराजास आपण होऊन येऊन मिळाला होता ? असा प्रकार झाला असता तर प्रारंभीं त्यास जो शुद्ध नीत्यभिमानांनी जनाच्या मते अमळ अनन्वित प्रकार कित्येक मराठे व ब्राह्मण सरदाराच्या संधानें करावा लागला त्याचें प्रयोजनच मुळी राहतेना. मोरोपंत पिंगळे, बाळाजी सोनदेव, दत्ताजीपत आविकरून ब्राह्मण मुत्सद्दी, बाळाजी आवजी, बाजीप्रभु देशपांडे, मुरारबाजी इत्यादि स्वामिभक्त प्रभु, गृहस्थ, व तानाजी माळुसरे, प्रतापराव गुजर व हंवीरराव मोहिते यांच्यासारखे प्रतापशाली वीर महाराजांपाशी आरंभीं केवळ स्वोत्कर्षलालसेनें जमा झाले असून, पुढें सूर्य-कमलन्यायानें त्याच्या ठायींच्या उज्ज्वल गुणाचा विकास व परिपाक महा-राजाच्या अगच्या अलौकिक तेजानेंच केवळ झाला असें आम्हांस वाटतें. ह्या संसिद्धीस हें वास्तविक व समर्पक कारण पुरेसें असता तिचें यश बापच्या संसारसुखबहिष्कृत साधुमंडळाच्या निवृत्तिमार्गास अशत. तरी देणें म्हणजे आमच्या चरित्रनायकाच्या वास्तविक योग्यतेस लघुत्व आणणें होय असें आम्ही समजतो.

स्वधर्माभिमान.

आतां येथे कोणी असा प्रश्न करील कीं, महाराजांनीं यवनांची सत्ता भरत-भूमीतून समूळ नाहीशी करण्याचा जो सत्संकल्प केला त्याच्या मुळाशीं स्वधर्मा-

भिमानरूप वृत्ति नव्हती काय ? ह्या प्रश्नाचें होय असें प्रजलपणे उत्तर देणें रास्त आहे महाराजाच्या ठायी स्वधर्माभिमानाचे बीजारोपण अल्प वयापासूनच झालें असून त्याची वृत्ति आमरण धर्मशील होती ह्या वृत्तीस्तवच आरभी त्याच्या ठायी यवनद्वेष उद्भवला असावा असें हि ह्यणण्यास प्रत्यवाय नाही परंतु ह्या धर्माभिमानाबरोबरच स्वातंत्र्यप्रीतिहि त्याच्या हृदयात उद्भूत होऊन उत्तरोत्तर प्रबल होत गेली होती ह्या उभय वृत्तीच्या क्षोभामुळेच त्याच्या ठायी पुढील कर्तृत्वसकल्य दृढ झाला, व जगास थक् करून सोडणारे पराक्रम त्याच्या हातून घडले परंतु हा स्वधर्माभिमान अमर्याद स्वातंत्र्यप्रीतीवाचून केवळ पगू होता हे मात्र विसरता कामा नये त्याप्रमाणेच ह्या उभय वृत्तीस अप्रतिम कर्तृत्वशक्तीचें साहाय्य नसते तर त्या असून नसून सारख्याच होत्या ह्या तिहींचा संयोग व प्रकर्ष महाराजाच्या ठायी झाला ह्यणूनच त्याचे चरित्र आज जगदुदाहरक झाले आहे आता हा स्वधर्माभिमान भागवतधर्मप्रसारामुळेच केवळ उद्भूत झाला असें ह्यणता येणार नाही कारण हा सतमडळाचा पंथ अत्यंत उदार असून त्यात अभिमानरूप हृदयवृत्तीस बिलकुल थारा नव्हता राम व रहिम एक ह्यणणाऱ्या साधुसताच्या भक्तिपथात असल्या मनोवृत्तीस मुळी अवकाशच नव्हता शिवाय महाराज ह्या वैष्णवपथाचे मोठेसे पुरस्कर्ते होते असें विधान करावयास काहीं एक पुरावा नाही त्याची पूर्ण श्रद्धा सनातन धर्मावरच अगदी दृढ होती, आणि ह्यणूनच त्याच्या ठायी देवभोळेपणा व भवानीविपयीची भक्ति ही आमरण कायम राहिली होती त्यानी आपल्या साहाय्यकारी मडळीत स्वराज्यप्रीतीबरोबरच स्वधर्माभिमानाची जागृति केली ती ह्या वैष्णवपथाच्या साहाय्यानें बिलकुल केली नाही, तर गोत्राह्यणास आपलीं देवते समजावयाम लावणाऱ्या, जातिभेद अवश्य पाळला पाहिजे ह्यणणाऱ्या, प्रतिमापूजेचा पुरस्कार करणाऱ्या व सर्वे कर्मकांडाचा उपयोग प्रतिपादन करणाऱ्या सनातनधर्माचा तो अभिमान होता हे मुळी विसरता कामा नये महाराजाचे व त्याच्या बहुतेक अनुयायिजनाचे आचरण ह्या धर्मास अनुसरूनच होते हे निर्विवाद आहे, कारण ह्याच्याविरुद्ध पुरावा कोणत्याहि बखरींत यत्किचित् सापडत नाही

महाराजाच्या कर्तृत्वाच्या व स्वातंत्र्यसंपादनाच्या अचाट उद्योगाच्या योगाने महाराष्ट्रातील जनसमाजास स्वधर्माचारानुसार स्ववर्तन ठेवण्यास यवनाकडून प्रत्यवाय होण्याचे बंद झालें, व त्यामुळे एके प्रकारें धर्मजागृति चोहो-

कडे पुनरपि झाली असें ह्मणण्यास चिंता नाही परंतु ती केवळ सनातन धर्माच्या बाबतीतच होय तीस भागवतधर्माचे वळण लावण्याचा उद्देश त्याच्या मनात कधी आलाहि नसावा, किंबहुना त्याचे महत्त्व त्याच्या मनात भरले नसावे. त्याच्या काळी त्याच्या आश्रयान असलेले शास्त्री व पंडित यांच्या ठायी सनातनधर्मविहित कर्मकांडाचा अभिमान किती प्रबळ वसत होता हे महाराजांनी आपणाम राज्याभिषेक करून घेण्याचे मनात आणिले तेव्हा चागला दगोचर झाला ते त्याम शूद्र मानून क्षत्रियोचित राज्याभिषेकाम ते पात्र नाहींत असा आग्रह वरून बसले त्या समयी गागाभट्टामारखा उत्तरेकडचा सर्वशास्त्र-पारंगत ब्राह्मण ह्या शास्त्र्याच्या नेत्रात अजन घालावयास नमता, व बाळाजी आवजीसारखा स्वामिकार्यदक्ष पुरुष नसता तर राज्याभिषेकसमारभाचा अपूर्व विधि महाराष्ट्रास स्वातंत्र्यानुभव करून देणाऱ्या ह्या महापराक्रमी राजपाला कदापि साध्य झाला नसता त्या काळी कर्मठ ब्राह्मणांच्या ठायी जातिभेदाचे बड किती प्रखर वसत होते हे कायस्थाच्या बाबतीत त्यांनी दाखविलेला अति नीचतेचा तिरस्कार व अवगणना यावरून स्पष्ट होते अमो, आता, प्रो सरकार झणतात की, महाराष्ट्रात जातिभेदमूलक वेरभाव प्रवृत्त असण्याकारणाने महाराष्ट्रीयानी बहुत ऋष्टानी मिळविलेले स्वराज्य लौकरच अत पावल हे त्याचे द्मणणे काही खोटे नाही ते आणखी द्मणतात 'जातिभेदप्रत्यक्ष शिवाजी-महाराजाच्या वेळीहि प्रखर स्वरूपाने वसत होता महाराष्ट्रातील लोकांचे शिवाजी-महाराजाच्या वेळी जे एकीकरण झाले ते केवळ कृत्रिम होते. त्यात कायमपणाचे तत्त्व मुळी नव्हते ते केवळ तातपुरते असून क्षणभंगुर होते त्या काळी शिवाजीसारखा विलक्षण कर्तव्यगार राज्यसस्थापक व शास्ता निर्माण झाला झणून ते एकीकरण अल्प काळ टिकले परंतु असे अलौकिक पुरुष महाराष्ट्रात आणखी निर्माण न झाल्यामुळे हे एकीकरण लौकरच लय पावले' ह्यावरून प्रो. सरकार शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्यसस्थापनारूप महाकार्यात असे वेगुण्य दाखवितात की, त्यांनी लोकांचे वास्तविक एकीकरण करण्याचा व लोकांची शिक्षणप्रसारादिकेकरून सुधारणा करण्याचा काहींच उद्योग केला नाही. परंतु त्यांना स्वराज्यस्थापना करून स्वत्व कायम राखण्यासाठी प्रचंड शत्रूशी आमरण एकसारखे झगडावे लागल्यामुळे ह्या इष्ट गोष्टी करिता आल्या नाहींत, हे त्यांच्या लक्षात कसे आले नाही नकळे.

आतां येथें कोणी अशी शंका घेईल की, महाराजांच्या कर्तृत्वाचा व्याप ज्यः प्रांतांत विशेषत होता त्यात तुकारामादि वैष्णव भक्त पुष्कळ असून त्यापैकीं काहीं जणांचें चरित्र महाराजांच्या डोळ्यांपुढे घडत होतें, व प्रत्यक्ष तुकाराम-बाबावर तर त्याची फारच निष्ठा होती असें असता त्याच्या मनावर ह्या भक्तिप्रंथाचा मुळींच काहीं परिणाम झाला नाहीं काय ? ह्या शंकेचें समाधान अर्थात् असें की, तुकारामादि साधुसंतांच्या उज्ज्वल आचरणामुळे ते त्यास परम वंश वाटत, आणि त्याची बोधवाणी श्रवण करण्यास व त्याचा समागम साधण्यास ते सर्वदा उत्सुक असत हे निर्विवाद आहे परंतु ह्या साधूला सनातनधर्माविरुद्ध काहीं सांगावयाचें आहे किंवा तद्विरुद्ध त्याचे आचरण आहे असें महाराजांच्या कधी ध्यानीमनींही आले नाहीं, व त्या काळच्या संतमंडळासहि आपल्या पथात सनातनधर्माहून विशेष काहीं आहे असें कधींही वाटलें नाहीं ही भेददृष्टि आधुनिक पंडिताची आहे ^१ तिचा आरोप त्या काळच्या साध्या, सरळ व भाविक लोकावर करणें बरोबर नाहीं फार काय पण साप्रत काळी हा वैष्णवपंथ अस्तित्वात असून महाराष्ट्रातील बहुतेक गांवातून पंढरीचे वारकरी आढळतात, व लाखो लोक पंढरीच्या यात्रेस जातात, परंतु त्यात काहीं विशेष आहे असें एंडर लोकास वाटत नाहीं, व

१ महाराष्ट्रांत निर्माण झालेल्या साधुमतानी त्या काळच्या लोकाम आपल्या प्रासादिक वाणीने जो सद्बोध केला, आणि ह्या याच्या बोधामुळे जी धर्मक्रांति झाली त्यांचे साहाय्य शिवाजीमहाराजांनी घडवून आणलेल्या राज्यक्रांतीस प्रमुखत्वे करून झाले, असा सिद्धांत न्यायमूर्ति रानडे यानी प्रथम स्पष्टपणे आपल्या ग्रंथात प्रणीत केला हा अर्थात् साळाव्या शतकात युरोपात पंचड धर्मक्रांति झाल्यावर राज्यसुधारणा व राज्यक्रांति उद्भवल्या ह्या गोष्टींवर लक्ष ठेवून आमच्या ह्या पंडितांनी प्रवृत्त केला आहे कारण शिवाजीमहाराज निर्माण होण्यापूर्वी व त्याच्या हयातींत महाराष्ट्रांत कर्मकांडाचा अन्वेष करून भक्तिमार्गाचे माहात्म्य प्रतिपादन करणारे साधु निर्माण झाले होते केवळ ह्या एवढ्या साम्यावरून सदरील सिद्धांत प्रणीत करणें बरोबर नाहीं रा. राजवाडे हे जरी असे क्षणतात की, शिवाजीमहाराजांना स्वराज्य स्थापनेची स्फूर्ति रामदासस्वामीकडूनच मुख्यत प्राप्त झाली, तरी न्यायमूर्ति रानडे यांचा सिद्धांत जो की, साधुसंतांच्या बोधामुळे पुरातन धर्मात क्रांति होऊन भागवतधर्म प्रवृत्त झाला, तो केवळ निराधार आहे असें ते प्रतिपादन करितात. ते क्षणतात की, त्या काळचे कोणीहि सत पूर्वकाळापासून आराध्य मानलेल्या देवतास अपूज्य मानित नसत, किंवा पुरातन धर्माचा अन्वेष करीत नसत. जातिभेदनिषेध, मूर्तिपूजानिषेध बगैरे गोष्टींचा ते पुरस्कार करीत नसत.

अशा वारकरी लोकांचा कर्मठपणा व जात्यभिमान विगलित झाला आहे असे अनुभवास येत नाही.

रामदासस्वामींकडून स्फूर्ति मिळाली नाही.

ह्या एकंदर वादाचा निष्कर्ष मिळून एवढाच की, प्रत्यक्ष महाराज किंवा त्यांस साहाय्य करणारे मुत्सद्दी व वीर भागवतधर्माच्या उदार तत्वास्तव स्वराज्य-स्थापनेस प्रवृत्त झाले, एरवीं होते ना, हे झणणें बरोबर नाही ^१ आता वादविषयक त्रिधानाच्या उत्तरार्धात रामदासस्वामीस एतद्विषयक श्रेय देण्याचा जो प्रयत्न केला आहे त्यात कितपत तथ्य आहे ते पाहूं प्रतिपक्षाचे पद्दिलें विधान असें आहे की, रामदासस्वामीनी ह्या भागवतधर्मास महाराष्ट्रधर्म असें नाव देऊन त्याचें संरक्षण व संवर्धन करण्याविषयी शिवाजीमहाराजास आमरण बोध केला म्हणून त्याच्या हातून एवढा अचाट उद्योग झाला, एरवीं होता ना ह्या झणण्यात काहीं एक जीव नाही, हे एकुणतिसाव्या भागाच्या शेवटी सप्रमाण दाखवून दिलें आहे त्याची येथे पुनरुक्ति नको समर्थानी महाराजास स १६४९ त अनुग्रह देऊन त्याचें गुरुत्व स्वीकारलें असा जो जनप्रवाद समर्थांच्या चरित्र-लेखावरून, व त्याचा आधार सत्यवत् मानून चिटणीस व शिवदिग्विजयकार यानी केलेल्या एतद्विषयक उल्लेखावरून सर्वत्र प्रचलित झाला आहे तो सप्रमाण मानून आमच्या इतिहासपंडितानी हे विधान केले आहे. परंतु ही रामदासाच्या भेटीची व अनुग्रहाची तारीख अगदी खोटी ठरून पुढें तेवीसचोवीस वर्षानी त्याची प्रथम भेट झाल्याचा अस्सल पुरावा हल्ली महाराष्ट्रीययाच्या अवलोकनात आला आहे त्यामुळें हा सर्व विभु निखालस ढासळून जाऊन महाराजाच्या यशाचे अशभाकू रामदासस्वामी बिलकुल ठरत नाहीत वास्तविक पाहता ह्या एवढा यशाचा वांटा रामदासस्वामीस देऊं पाहणें सदरील पुराव्याच्या अभावीं देखील युक्त नव्हतें. महाराजांनीं स्वराज्यसाधनाचा जो सत्संकल्प केला तो स. १६४९ सालापूर्वीं निदान पांचसहा वर्षे तरी केला होता हें निर्विवाद आहे.

१ ह्या सदरील विवेचनावरून भागवतधर्म सनातन धर्माहून उच्च प्रतीचा नव्हे असें आमचें मत आहे असें मात्र कोणींहि समजू नये. त्याचें अनुसरण सुसगतपणे करणाऱ्याच्या ठायी कर्मठाच्यापेक्षा शतपट जास्त औदार्य व समता ही वसण्याचा सभव आहे हें निर्विवाद आहे. प्रकृत वाद जो आर्ही केला आहे तो त्या पथापासून तदभिमाना पडित झणतात तितकें राजकीय पुनरुज्जीवनास साहाय्य झालें होतें किंवा कसें तें पाहावें ह्यासाठीच होय.

त्याप्रमाणेच रामदासस्वामींनी महाराजास पाठविलेल्या प्रथम पत्रातच जो त्याचा स्तुतिपाठ केला आहे त्याम ते स १६४९ त किंवा त्यानंतर पंचरावीस वर्षे तरी पात्र झाले होते असे महत्सा ह्मणवत नाही दुसरे अम फ्री, वाई, वऱ्हाड, सातारा, परळी वगैरे ठाणी महाराजांनी स १६७२-७३ सालापूर्वी जिकली नव्हती तेव्हा त्या ठिकाणी ह्या गुरुशिष्याच्या उपा भेटी वगैरे झाल्याचे सम- र्थाच्या बखरीत लिहिले आहे त्या कशा संभवत्या याचा ह्या इतिहासपडितानी अमळ विचार करावयास हवा होता तसेच ज्या दासवोवाच्या बळकट पुराव्या- वरून ह विधान त्यांनी इतके निश्चून केले आहे त्याचे तरी त्यांनी मूकम दृष्टीने साद्यत अभ्ययन करावयाचे होते असा काहींच विचार न करिता महाराजास समर्थाकडून स्वराज्यसाधन व स्वधर्मरक्षण करण्याच्या कामी स्फूर्ति व उपदेश प्राप्त झाला असे विधान त्यांनी ब्रेवटक करून ठेविले आहे, याचे नवल वाटते. प्रो रोलिमन यानी अलीकडे शिवाजी महाराजांचे एक लहानमे चरित्र उग्रजी भाषेत लिहिले आहे, आणि मि किकेड यानी मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याचा सकल्प करून त्याचा पहिला भाग प्रसिद्ध केला आहे, त्यात महाराजांचे चरित्र दिले आहे हे दोन्ही ग्रंथ त्या आगळ लेखकानी महाराष्ट्रीय इतिहासज्ञाच्या साहाय्याने लिहिले असून त्यातमुद्धा रामदास व शिवाजीमहाराज यांच्या संववाचा निरावार प्रवाद नमूद केला आहे. याचा फारच चमत्कार वाटतो प्रकृत चरित्रग्रंथ तेरा वर्षापूर्वी प्रसिद्ध झाला असून त्यात ह्या प्रवादाचे निराधारत्व आम्ही स्पष्टपणे व सप्रमाण स्थापित केले असून त्या संववाचा वाद तेव्हापा न मधूनमधून होत आला आहे असे अमता आम्हीं दिलेली प्रमाणे खोटी ठर- विण्याचा काहींच प्रयत्न न करिता सदरील आगळ लेखकाना स्वग्रथात खोटी विधाने करावयास लावणे हा मोठाच सत्यापलाप होय अलीकडे प्रो भाटे यानी आमच्या पुराव्याचे स्वतंत्र रीतीने समर्थन केले आहे तरी देखील कित्येक इतिहाससशोधक ह्या बाबतीत अद्यापि साशंकच आहेत प्रो सरकार ह्या प्रवादावर फारसा भरंवसा ठेवीत नाहीत मि किकेड व रा ब पारसनीस याना हनुमंतस्वामीची बखर व तीत वर्णिलेले चमत्कार खरे वाटतात असे दिसते. कारण त्यांनी वर निर्दिष्ट केलेल्या इतिहासग्रथात रामदासाने केलेल्या काहीं चमत्काराचा उल्लेख मोठ्या आवडीने केला आहे ! असल्या भाकडकथा दिल्याने आपल्या ग्रथाची इतिहास ह्या दृष्टीने विश्वसनीयता कमी होते हे त्यांच्या लक्षात कसे आले नाही ?

त्या गुरुशिष्याची प्रथम भेट स. १६७२ त झाली हे जर आता निश्चित झाले आहे तर स्वराज्यसंपादनाची बहुतेक खटपट आटोपत्यावर समर्थ्याची उपदेशवाणी महाराजास श्रवण करण्याचा योग आला होता हे उघड आहे जर कोणी येथे असे द्वयंल की, समर्थ्याचे प्रत्यक्ष दर्शन घडले नसले तरी त्याच्या शिष्याच्या द्वारे हा बोध त्यास प्राप्त झाला असावा, तर नेहिले निरावार आहे कारण महाराजास, समथाविषयीची माहिती एकदोन वेळाच काय ती झाली असून तिचे विस्मरण त्यास पुढे प्रथम भेटीपर्यंत झाल्याचे समर्थ्याच्या बखरीतच लिहिले आहे त्यावरून 'राजकीय पुनरुज्जीवनार्थ' रामदासस्वामींनी जो प्रयत्न केला असे द्वयंलतात त्यास हा वेळ पावेतो मुळी आरंभच झाला नव्हता असे द्वयंलतावे लागते,

१ रा वि का राजवाडे 'श्रामरस्वतीमठिंग'च्या महाव्या वर्षाच्या पहिल्या अकांत (चत्र शके १८२८) येणेप्रमाणे विज्ञान कान्तात - "श.क. १६०० (उ म १६७८) म य सर्व महाराष्ट्रभर रामदासांची मने पाळणारे व कृति करणारे सुमार १७०० रामदासा क म करीत हात शके १६०० त १७०० लोकएकाच मताचा प्रसार व र काच कृतान्ती भिडि करणार पाहिले द्वयंलने समथानी महाराष्ट्राच्या राजकाय पुनरुजावनाय फेवळे माठे यत्र निर्मिले होत त्याच्या अदान होतो श १६०० त महाराष्ट्र समर्थ्याच्या विचाराने व कृताने सर्वगवा मारून गेले होत, असेच द्वयंलतावे लागते ' (पृ ३३) ह्या विज्ञानाने वाग्ण काय आहने मामम वाचकाम सागा वयाम नकाच त अर्थाव हच की, सर्व राजकाय पुनरुजावनाय त्रेय समथाम प्रायाने, शिवा नामहाराज केवळ निर्मितमात्र हात, गुड त्याच्या हातून अ फारसे काहींच जाल नाहीं स १६७२-७३ पर्यंत महाराजांना फेवळे खटाटोप ते समर्थे निर्मित यत्र अग्निव्वात येदपयत केवळ व्यथ होता ना ' त्या खटाटोपामुळे स्वराज्यविषयक अभिमान व तर्प्रात्यय स्वप्राणाचा समथी आहुति देण्यामहि मिद्ध होण्याची बुद्धि महाराजाच्या पदरच्या लोकात उद्धवला नव्हता ना ' एकरात ह्या इतिहास शोधकांची मत्यनिष्ठा प्रशमनाय समजावयाची ' ह्या इतिहासपाठिताच्या सदरील विज्ञानाच्या आ गारावर दुमत्या एका रामदासभक्त म उकळी फुटून त्याने श्रीमयाजा-विजयाच्या ता २४ नवंबर स १९०६ च्या अकांत 'रामदास सांप्रदाय' ह्या मथळ्याखाली एक लेख लिहून बरेच अकाडताटव केले आहे हा सर्व प्रकार पाहून त्याच्या रामदासभक्तीम केवढा ऊत आला आहे व त्याबरोबर मत्यापलाप करून महाराजाम लघुत्व आणण्याची त्याची धडपड कशी चालू आहे हे उघड हाते रा राजवाडे आणखी अमे द्वयंलतात की, रामदासस्वामींचे मठ शिवाजी महाराजाच्या राज्यात किबहुना दक्षिणेस तजावरापर्यंत स्थापित झालेले आढळतात ह्या गीष्टीवरून रामदासीपथाच्या प्रसारबरोबर शिवाजीमहाराजाचा राज्यविस्तार झाला असे मानण्यापेक्षा महाराजाची सत्ता जिकडेजिकडे स्थापित झाली तिकडेतिकडे समर्थ्याच्या शिष्यास मठ स्थापण्याचे उत्तेजन व सवड मिळाली, असे द्वयंलने विशेष सधुक्तिक

आणि पुढेहि तो कितपत चालू झाला हें समर्थांच्या चरित्रलेखांवरून किंवा महाराजाच्या बखरीवरून काहीं एक कळून येत नाही इतिहासाकडे डोळेझांक करून कल्पनासृष्टीत रममाण व्हावयाचें असेल व स्वाभिप्रेत मताचें कसे तरी प्रणयन करावयाचें असेल तर हवें ते विधान बेलाशक ठोकून द्यावे पण तें मोठ्या शोधकपणाच्या बडेजावाखालीं खपलें जावे, हें आमच्या देशाचें मोठेच दुर्भाग्य होय हा एवढा ऊहापोह करण्याचा हेतु तरी एवढाच आहे की, वास्तविक सत्य असेल त्याचें निरूपण करून ज्याची जितकी खरी योग्यता असेल तितकी नि पक्षपातबुद्धीने जगास विदित करावी

भागवतधर्म व महाराष्ट्रधर्म.

आता शेवटी वादविषयक विधानातील एका गौण मुद्याचा येथे विचार करू. तो मुद्दा असा की, ह्या भागवतधर्मास रामदासस्वामींनी महाराष्ट्रधर्म अशी संज्ञा दिली होती, व त्याचाच प्रसार त्यानें स्वबोधाच्या द्वारे सर्वत्र केल्यामुळे महाराष्ट्राच्या ठायीं स्वदेशाभिमानाची जागृति झाली परंतु येथे असा प्रश्न उद्भवतो की, ह्या विठ्ठलभक्त वैष्णवाचा पंथ रामदासस्वामीस सर्वतोपरी मान्य होता की काय ? दासबोधाचें सूक्ष्म रीत्या अवलोकन केले असता तो रचणाऱ्याचा पथ काहींसा निराळाच होता, आणि हा रामदासी पंथ वैष्णवपंथाहून निराळा असा महाराष्ट्रात त्या काळी हळूहळू पसरत चालला होता ह्या पंथाचे लोक पंढरीच्या वारीस फारसे जात नसत. खुद्द रामदासस्वामीस मोठ्या आग्रहांनें एक वेळ पंढरीस नेले असता तेथे कोणता अद्भुत चमत्कार घडला ते त्याचें चरित्र वाचणारास विदित आहेच. असो. तर 'सताळ्या'चा हा वैष्णवपंथ रामदासी पंथाहून अमळ भिन्न असून त्याची सनातनधर्मावरच विशेष भिस्त होती

दिसते रा. सरदेसाई तर आपल्या रियासतीत असें स्पष्ट विधान करितात की, "शिवाजीच्या राज्योपक्रमात आरंभी रामदासाचें अग विलकुल नव्हते. शिवाजीस राज्यस्थापनेची स्फूर्ति रामदासापासून झालेली नाही शिवाजीचा उपक्रम पाहून रामदासाच्या मनात नवीन प्रकाश पडला ..व त्यास नवीन दिशा दिखू लागली, ती राजकारणाची होय." (म रि. पृ. १११) असें विधान करूनहि ते ह्यापितात की, ह्या गुरुशिष्यांची भेट प्रथम १६४९ त झाली ! पण अलीकडे प्रो. भाटे यांचें "रामदास व सज्जनगड" ह्या नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यापासून त्यांचें हें शेंबटलें मत बदलल्याचें त्यांनी जाहीर केलें आहे. प्रो. भाटे यांनी दिलेला बडुतेक पुरावा आर्द्यां १९०७ साली ह्या ग्रंथांत नमूद केला होता तो त्यांस त्या वेळी खरा वाटला नव्हता !

असें वाटतें. यास्तव ह्या वैष्णवपंथास त्यांनीं महाराष्ट्रधर्म हें नाव दिलें असावे असें वाटत नाही. एक विद्वान् गृहस्थ ह्या शब्दाचा अर्थ महाराष्ट्राचें कर्तव्य असा करितो, त्यात तर काहींच जीव नाही. महाराष्ट्राचें कर्तव्य झणून काहीं निराळाच एकादा वर्तनक्रम होता असे झणवत नाही. ह्या शब्दाचा साधा सरळ अर्थ टाकून हे पंडित उगेच आडरानात का शिरले नकळे प्रस्तुत लेखकास ह्या सामासिक पदाचा अर्थ महाराष्ट्रातील लोकांचा धर्म असा असावा असें वाटते महाराजास पाठविलेल्या स्तुतिपर पत्रात व पुढे सभाजीस पाठविलेल्या बोधपर पत्रात जो हा शब्द योजिला आहे त्याचा दुसरा काहींएक अर्थ होणे सभवत नाही महाराजांनी त्या काळी महाराष्ट्राचा बराच भाग काबीज करून तेथील यवनी अमल अजीबात उडवून दिल्यामुळें तेथील प्रजा इतर अनेक बाबतीप्रमाणें धर्मसंबंधानें निर्भय झाली होती ह्या इष्ट स्थितीस अनुलक्षून रामदासस्वामींनी महाराजाची स्वपत्रात स्तुति केली आहे, व सभाजीस त्याचे सगोपन व सर्वधन करण्याविषयी बोध केला आहे महाराजाचें जन्म कर्नाटकात होऊन तेथे त्यांनी स्वराज्यसंपादनद्वारा स्वधर्मसगोपन केलें असतें तर समर्थानीं 'कर्नाटकधर्म राहिला काहींतुझाकरिता' असें विधान अवश्य केलें असतें दुसरें असें की, हें महाराष्ट्रधर्मपद रामदासांच्या इतर कोणत्याहि कवनात आढळत नाही. त्यावरून त्याचा उपयोग फक्त शिवाजीमहाराजांच्या कर्तृत्वाची प्रशंसा करण्यापुरताच समर्थानी केली होता असे झणावे लागते असल्या लेख्यापेच्या आधारावर रामदासांनी महाराष्ट्रीयांच्या ठायी स्वदेशाभिमान जागृत करण्यासाठीच केवळ हा असा शब्द प्रचारान आणिला असे म्हणणे निखालस अप्रमाण होय. 'मराठा तेवढा मिळवावा, महाराष्ट्रधर्म वाढवावा' वगैरे उद्गार सभाजीस लिहिलेल्या पत्रात त्यांनी काढिले ते त्याचे बहुतेक पहिले व शेवटलेच होते.^१ कारण ज्या वर्षी हें पत्र त्यांनी सभाजीस लिहिलें त्याच वर्षी त्यांचे देहावसान झाले आहे, व त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या शिष्यवर्गानें हें व्रत पुढें

१ सभाजीस समर्थानीं पाठविलेले पत्र जे जगदीश्वर छापखान्यात छापून प्रसिद्ध झालेल्या रामदासरवामींच्या चरित्राच्या एका जुन्या बखरीत व रा चौबळकृत स्वामींच्या चरित्रात छापिले आहे, त्यात 'मराठा तेवढा मिळवावा, महाराष्ट्र धर्म वाढवावा' हे शब्द नाहींत हे महत्त्वाचे शब्द त्यांनीं कां गाळले असवे वरे? किंवा ते मूळचे त्या पत्रात नसून पुढें कोणी तरी रामदासभक्ताने ते घुसडले तर नमावे?

२. शके १६०३ च्या पौषमहिण्यात हें पत्र लिहिले असून त्याच वर्षाच्या माघ महिन्यात समर्थानें देहावसान झालें.

चालविव्याचें कोठेहि लिहिलेले नाहीं नुसती कल्पना करावयाची तर तो इतिहास नव्हे हे समर्थभक्तांनी विसरता कामा नये तेव्हां एकंदरीत काय की, स्वदेशाभिमान, स्ववर्माभिमान, स्वराज्याभिमान व स्वातंत्र्यप्रीति ह्या वृत्ति समर्थासारख्या गोमाव्याच्या वीवाने महाराष्ट्रात पुढे काही काळ जागृत राहिल्या असें म्हणण्यापेक्षा त्याचे वीजारोपण व सगोपन शिवाजीमहाराजांच्या सज्ज्वल चरित्रमहिम्न्यानेच मुख्यत झाले होते हे ह्मणणे विशष मयुक्तिक दिसते आरगजेबाने सभाजीस पकडून ठार मारून स्वराज्य बहुतेक पायाखालीं तुडविले असता त्याच्याशी मोठ्या आवेशाने व शौर्याने सतत एकुणीस वर्षे टक्कर देऊन त्याला ज्या वीरानी ब्राह्मिब्राहि करावयास लाविले त्यास रामदासो पथाकडून मुळीच साहाय्य झाले नसावे, तर हा अलौकिक आवेश शिवरायांच्या कृतत्वामुळे व त्यांच्या तालमत तरवेज झाल्यामुळे त्यांच्या ठायी सचरला होता असेच झटले पाहिजे ह्याचे सर्व यश त्या राजमणीसच दिले पाहिजे समर्थानी लिहिलेल्या एकाद्या दुसऱ्या चिटोऱ्यास ते देऊन त्याचा नमना बडेजाव वाढविणे अन्यायाचे होणार आहे

पूर्वीचे सरदार व मुत्सद्दी यांचे साहाय्य.

व्याप्रमाणे आमच्या काही इतिहासपंडितांच्या मदरी नमूद केलेल्या एका विधानाचे अयथार्थत्व किती आहे ते मागितले हे अमळ विशेष विस्तृत झाले ह्याबद्दल वाचक प्रस्तुत लेखकाम क्षमा करितील अशी उमेद आहे ह्या त्यांच्या विधानामुळे आमच्या चरित्रनायकास बरेच लघुत्व येण्यासारखे आहे असें वाटले ह्मणून हा पत्रा पाहता करावा लागला आता ह्या इतिहासपंडितांचे दुसरे एक असे विधान आहे की, ब्राह्मणी राज्याच्या काही विभागात पुष्कळ ब्राह्मणमुत्सद्दी व मराठेसरदार उदयास येऊन त्यास आपट्या ठायी काही कर्तृत्व आहे असें वाटू लागले, व पुढे महाराजांच्या ठायी स्वराज्य साध्य करण्यास हवे असणारे सामर्थ्य व शहाणपण आहे असें पाहून ते त्यास हळूहळू अनुकूल झाले, ह्मणून त्यांच्या साहाय्याने स्वराज्याचा पाया त्यास घालिता आला ह्या विधानाचे सत्यत्व महाराजांचा पकंदर इतिहास लक्षपूर्वक पाहिला असता मुळीच दिसून येत नाही त्यांच्या मुत्सद्दीमंडळीत एकहि असा कोणी नव्हता की, जो स्वतः किंवा ज्याचे पूर्वज यवनी पादशाहर्तीत मोठे मुत्सद्दी होते. व्याप्रमाणेच जे सरदार महाराजांच्या लष्करात उदयास आले त्यापैकी कोणीहि

यवनपादशाहींतला मोठा जाहगीरदार नव्हता नेताजी पालकर, प्रतापराव गुजर, हबीरराव मोहिते, सताजी घोरपडे, खंडेराव दाभाडे, धनाजी जावव वगैरे सरदार पूर्वीचे मोठेसे जाहगीरदार होते असे ह्मणण्याम मुळीच आधार नाही ते सारे लहानमान मोकामदार किंवा देशमुख अमावे मागे राज्य-व्यवस्थाप्रकरणात मागितल्याप्रमाणे रयतेकडून वगूल गोळा करण्याचे हक्क मोकामदागकडून व देशमुखाकडून काढून घेतले तेव्हा ते महाराजांच्या लष्करात नोकरी पत्करून स्वताच्या कर्तबगारीने हळूहळू उदयाम आले होते त्या वेळचे वडे सरदार झटले ह्मणजे फलटणचे निवाळकर, मुंबोळचे घोरपडे, ह्मणवटचे माने, वाडीचे मावत, शृंगारपूरचे सुर्वे, शिर्के व दळवी, जावळीचे मोरे इत्यादि होत हे सारे विजापूरमगकारचे शेवटपर्यंत अकित राहिले असून, पहिले तिघे आपल्या धन्याच्या वनीन महाराजाशी विरोध करण्याम सर्वदा तयार असत, आणि बाकीच्या सरदारांम महाराजांनी जिकिले नसते तर ते आपण जोऊन महाराजांम येऊन मिळाले असते असे महत्त्वा म्हणवत नाही ह्यावरून पाहता मराठे जाहगीरदारांचे पुढे महाराजांम आयतेच माहाय्य मिळाले हे ह्मणणे अगदी खरे नव्हे महाराजांच्या पदरी जे कोणी सरदार किंवा मुत्सद्दी होते ते मगळे मुशाहिन्याच्या आशेने त्याची नोकरी पत्करून राहिले होते शिवाजीमहाराज मोठ्या देशकार्याम उद्युक्त झाले आहेत ह्मणून आपण त्याम सहाय्य होऊन ह्या उद्योगास हातभार लावावा ह्याच बुद्धीने केवळ त्याम येऊन कोणी मिळाले होते असे आज उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून तर ह्मणता येत नाही पुढे त्याच्या ठायी स्वराज्याभिमान जो विकास पावला त्याचे शिजारेपण व वर्धन महाराजांच्या उन्नतिप्रद सघटनानेच मुख्यत झाले होते यास्तव ह्यावहलचे सर्व यश महाराजांसच दिले पाहिजे त्यास न्यूनत्व आणणारे वादविषयक विधान केवळ भ्रामक होय

स्वराज्यस्थापना महाराष्ट्रापुरतीच नव्हती.

ह्या इतिहासवेत्त्याचे महाराजांस लघुत्व आणणारे आणखी एक असे विधान आहे की, स्वराज्यस्थापना महाराष्ट्रापुरतीच करावी असा सकल्प महाराजांचा होता हेहि विधान अगदी खरे नव्हे ज्या महाशय पुरुषाने सर्व भरतभूमि यवनसत्तेपासून मुक्त करून स्वधर्माचे रक्षण करावे व हिंदुपदपादशाहीची स्थापना करावी असा सत्सकल्प केला होता, त्याच्या कर्तृत्वाची मर्यादा अशी

संकुचित करणें ह्यणजे वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणें होय. महाराष्ट्रापुरतेंच स्वराज्य स्थापार्वें असा त्याचा उद्देश होता असें ह्यणावे तर त्यानी कर्नाटकात अठरा महिने मोहीम करून, तिकडे पुष्कळ मुलूख व किल्ले काबीज करून जागोजाग आपलीं ठाणीं बसविलीं व कि-येक प्राताच्या सरक्षणासाठीं नवे किल्लेहि बाधिले त्याचें काय प्रयोजन होते बरें ? त्याप्रमाणेंच पुढे १६७९-८० सालात विजापूरसरकारचा कुलकारभारी मसाऊदखान याच्याशी तह करून त्यात आपल्या वडिलाची जाहगीर स्वतंत्र करून ती आपल्या ताब्यात घेतली, त्यात त्याचा काय हेतु होता बरे ? प्रस्तुत लेखकास तर असें वाटते की, थेट रामेश्वर-पर्यंत सर्व मुलूख काबीज करून तेथे आपली सत्ता कायमची बसवावी असा जो त्याचा सकल्प काहीं बखरकारानी लिहून ठेविला आहे तो खरा असून, त्यास आणखी थोडें आयुष्य असते तर हा उद्देश त्यानी सिद्धीसहि नेला असता. कर्नाटकातील मोहिमेचा दुसरा उद्देश अर्थात् अमा होता की, अदिलशहाच्या सत्तेचा सक्षेप त्यानी जसा पश्चिमेकडून व उत्तरेकडून बराच केला होता तमाच तो दक्षिणेकडूनहि करावा, व अशा रीतीनें त्या सरकाराची सत्ता सपुष्टात आणून योग्य सधि आली ह्यणजे ती अजीबात उडवून द्यावी ह्या मोहिमेत त्याचा आणखी असा रोंख होता की, कुतुबशहाच्या सत्तेसहि दक्षिणेकडून व पूर्वेकडून शह द्यावा महाराजांनी कर्नाटकांतून परत येताना तिकडे ठेवलेल्या आपल्या सरदारास मद्रासेकडील प्रात काबीज करून पूर्वसमुद्रापर्यंत आपली सत्ता बसवि-ण्याचा क्रम चालू ठेवावयास सांगितलें होतें. ह्याप्रमाणें कर्नाटकातील मोहिमेचा दुहेरी तिहेरी हेतु होता ह्या दोन्ही शाह्या उत्तरेप्रमाणें दक्षिणेकडूनहि कोरीत यावें असा त्यांचा मानस होता हें स्पष्ट दिसतें आतां पश्चिम किनारा संबंध आपल्या ताब्यात यावा ह्यणून तर आरमार तयार करून तें उत्तरोत्तर प्रबळ करण्याचा त्यांचा क्रम मुरू होता. सिद्दीचा पश्चिमकिनाऱ्यावरील कांटा समूळ उपद्रन टाकण्यासाठीं त्यांचा जो एकसारखा प्रयत्न चालू होता त्यांतलें इगित मुख्यत. हेंच होतें. गुजराथप्रांतांत दमन व सुरत शहरांपर्यंत त्यानी आपलीं ठाणीं बसविण्यास आरंभ केला होता. गुजराथेंत मोहीम केल्या-चाचून स. १६७० पासून स १६८० पर्यंत एकहि वर्ष गेलें नाहीं असें झटलें असतां चालेल. मोगलाचा अमल तिकडे असल्यामुळें तो प्रात एकदम हस्तगत करणें अमळ जोखमाचें होतें हें ते जाणून असत. आपल्या शक्तीपलीकडची अशी कोणतीहि गोष्ट सहसा करूं नये असें त्याचें धोरण असल्यामुळें औरंग-

बादचें मोंगलांचें प्रबळ ठाणेंहि त्यांनीं तसेंच राहू दिलें होतें तेथपर्यंत छुटाछुट करीत जावे, परंतु त्यावर हल्ला करूं नये असा त्याचा क्रम असे. आता मोगल-बादशाहीवर महाराजाचा डोळा मुळींच नव्हता असेंहि झणतां येणार नाहीं. कारण असें पाहा कीं, जयसिंगराजा दक्षिणेंत प्रबळ सैन्यानिशीं आला असतां त्याच्याशी शास्ताखानासारखें कपटाचें आचरण न करिता त्याला सर्वेस्वीं वश करून घेण्याचा उपाय महाराजानीं योजिला त्याचा हेतु काय असावा बरें ? पुरंदरास दिलेरखानानें वेढा दिला होता त्यात झणजे त्याची सरशी झाली होती असें नाहीं त्या एका किल्ल्याखालीं मोगलाची बरीच रग जिरली होती त्या-प्रमाणेंच सिहगड घेण्याचा जयसिंगाने त्या मोहिमेत केलेला प्रयत्न व्यर्थ गेला होता. तेव्हा मोगलापुढें आता आपला निभाव लागणें नाहीं असें त्यास वाटण्याजोगा काहींच प्रकार घडला नसून जयसिंगराजाच्या गोटात त्यांनीं आपण जातीनें जाऊन व त्या गर्विष्ठ दिलेरखानाशीहि नम्रतेने वागून तहाचें बोलणें लाविलें, व पुढे जयसिंगाच्या मसलतीनें दिल्लीसहि जावयास ते तयार झाले, याचें कारण काय असावे बरे ? व औरंगजेबासारखा महाकपटी, विश्वासघातकी व कष्ट शत्रु आपल्या नाशास सर्वदा टपलेला आहे हे महाराजास पक्कें ठाऊक असता त्याच्या तावडींत सहज जाऊन मिळण्याचें धाडस जे त्यानीं केलें त्यात त्याचा काय हेतु होता बरें ? प्रस्तुत लेखकास तर यात त्याचें फार मोठे धोरण होतें असें वाटतें तें अर्थात् असें कीं, जयसिंगासारख्या बलाढ्य रजपूतराजास वश करून घ्यावें, मोगलदरबारा-तील इतर रजपूतसरदारांच्या ओळखी करून त्यास जयसिंगाच्या द्वारे आपल्या पुढील कार्यास अनुकूल करून घ्यावे, उत्तरेकडील मुलखाची थोडीबहुत माहिती मिळवावी, व तूर्त अदिलशहा व कुतुबशहा याजवर मोगलाच्या झेहानें आपला शह पुरा बसवावा. हे सगळे उद्देश त्यांनीं बरेच सिद्धीस नेले होते हें त्याच्या चरित्रावरून उघड होतच आहे. दक्षिणेंतील मराठे जाहगीरदार जसे यवनांचे पुरे ताबेदार होऊन बसले अपून, सर्व एक होऊन स्वतंत्र सत्ता स्थापित कर-ण्याचें त्यांच्या मनांतहि कधीं आलें नव्हतें, तद्वत्च हे रजपूत राजे मोगलबाद-शाहाचे मांडलिक होऊन जे ते आपल्यापुरतें पाहत होते. सर्व एक होऊन मोग-लसत्तेशीं विरोध करण्याची बुद्धि त्यास कधींहि सुचली नव्हती. तरी आपण जो दक्षिणेंत क्रम आरंभिला त्याचीच नकळ उत्तरेकडील ह्या रजपूतसरदारांनीं आपल्या-साहाय्यानें करावी असा महाराजांचा मानस असावा यात कांहीं शंका नाहीं.

एरवीं त्यानीं मरणसमयी जे खेदोद्गार काढिल्यांचे बखरकार लिहितात ते त्यानीं काढिले नसते त्याप्रमाणेच शहाजीराजे आपल्या ह्या महाप्रतापी सुपुत्राची भेट घेऊन कर्नाटकात गेले तेव्हा त्यानी व्यकोजीराजास बोधाचे दोन शब्द सांगताना महाराजाच्या कर्तृत्वासबधाचे जे प्रशंसापर उद्गार काढिले होते^२ ते केवळ अत्युक्ति रूप होते असें ह्मणवत नाही ह्या सर्व गोष्टी लक्षात आणिल्या ह्मणजे त्याचा सकल्प केवटा मोठा होता हे सहज दिसून येते हा महासकल्प पूर्णपणे सिद्धीस नेण्यास दीर्घायुगाची त्यास अनुकूलता झाली नाही ह्मणून त्याचा व्याप सकुचित होता असें मानून त्याम लघुत्व आणू पाहणें सर्वथा युक्त नव्हे

येथवर आरभी सकल्प केल्याप्रमाणे दोन मोठ्या प्रकरणाचा विचार झाला त्यावरून वाचकाच्या लक्षात आलेच असेल की, आमच्या चरित्रनायकास परके लोक जे निरनिराळे दोष लाविताना ते निरावार आहेत, व आमच्या देशातील इतिहासज्ञ त्याच्या वास्तविक योग्यतेन कमीपणा आणणारी जी कि-येक स्थूलमानाने विधाने करितात तींही अप्रयोजक आहेत

आता त्याच्या ठायीच्या काहीं उज्ज्वल गुणाचे येथे निरूपण करणे इष्ट होय वरील विवेचनात त्याच्या अगच्या काहीं सद्गुणाचे दिग्दर्शन झालेच आहे तरी त्याच्या आणखी काहीं ठळकठळक गुणाचे थोडक्यात विवेचन करू हे गुणपरिगणन करावयाचे झटले ह्मणजे त्यान महाराजाच्या चार प्रकारच्या वर्तनाचा विचार प्रमत्त होतो ते प्रकार अर्थात् हे होत - (१) राजकीय वर्तन, (२) व्यावहारिक वर्तन, (३) कोट्टबिक वर्तन व (४) धर्मसंबंधी वर्तन.

लोकसंग्रह व औदार्य.

पहिल्याने राजकीय वर्तनाविषयी विचार करू प्रबल यवनाच्या सत्तेशी विरोध करून खराज्यस्थापनेच्या उद्योगात सुयश संपादन करण्यास आवश्यक असे जे त्याच्या ठायीचे शौर्य, वीर्य, पराक्रम, युक्तिमत्ता, साहस इत्यादि उत्कृष्ट गुण त्याचे येथे उज्ज्वलन करूं पाहणें ह्मणजे सूर्यास काडवात दाखविणें होय.

१ स्वातंत्र्य प्राप्त्यर्थ शिवाजीमहाराजानी केलेल्या दीघोद्योगाने स्फूर्ति पावलेल्या कित्येक रजपूतराजापैकी बुंदेलखंडाचा राजा छत्रमाल हा एक होता मोगलवाद्दशहाशी विरोध करण्याच्या हेतूने हा राजा महाराजाकडे आला असता त्याम त्यानी आपल्या राज्यात जाऊन स्वातंत्र्याचा झेंडा उभारून यवनाशी युद्ध करण्यास उद्युक्त व्हावयास सांगितले हे मार्गें लिहिलेच आहे.

२ पृ ५० पाहा.

या अप्रतिम गुणाचा प्रत्यय त्याच्या चरित्रात जागोजाग इतका मिळणारा आहे ती, त्यांविषयी येथे स्वतंत्र रीतीने विवेचन करण्याची आवश्यकता बिलकुल नाही खराज्यसाधनरूप कार्यात पूर्ण यशस्वी व्हावयास ह्या वरील गुणाहून भाणखी काहीं गुणाची अनुकूलता लागते हे गुण महाराजाच्या अगी कसे काय होते ते पाहू पहिला गुण असा की, असला सकृद्दर्शनी असभवी वाटणारा ायोग यशोलाभास आणू पाहाणाराम लोकास अनुकूल करून घेण्याची कला गगलीच साध्य असावी लागते ह्या कलेत महाराज इतके कुशल होते की, अशी कला जगाच्या इतिहासात आजपर्यंत कोणालाहि साधली नसेल महाराजास शत्रु व मोहक रसवंती अल्प वयापासून अनुकूल होती ह्यापूनच त्यास मावळातले बहुतेक देशमुख व इतर लोक अगदी आरभापासून आपल्या कार्यास साहाय्यकारी करून घेता आले कोणी कसाहि पुरुष त्याच्यापाशी एक वेळ भाला ह्याने त्याच्या ह्या मोहनीत सापडून त्याच्याविषयी त्याच्या ठायी अत्यंत आदरबुद्धि व स्नेहभाव ही उत्पन्न होत असत, आणि त्यानी योजलेल्या महत्कार्यां-विषयी त्याच्या अगात अभिमान सचरून तो त्यास कायावाचामनेकरून साहाय्य करण्यास उद्युक्त होत असे हा असा अलौकिक जादू त्यास साधला असल्यामुळे विश्वासू व स्वामिनिः सेवकाची त्यास कधीहि उणीव पडली नाही. असा लोकसंग्रह करणाराच्या अगी लोकप्रीति संपादण्यास आणखी एक गुण आसा असतो तो अर्थात् औदार्यरूप होय पदरच्या लोकाशी उदारपणाने वागण्यात तर महाराजाची बरोबरी कोणालाहि इतिहासप्रसिद्ध नृपतीच्याने होणार नाही. आपल्या लोकानी चांगली कामगिरी केली असता त्यास त्या कामगिरीच्या महत्त्वाच्या मानाने इनामे व शाबासकी देण्यास ते सर्वदा तयार असत त्याचीं तने वेळच्यावेळीं देऊन त्यास संसारातील अनेक कठिण प्रसंगी साहाय्य देण्यात त्याचा हात सर्वदा सडळ असे युद्धादि प्रसंगात कोणी गतप्राण झाला

१ महाराजाचा कट्टा शत्रु जो औरंगजेब त्याचे उद्धार येथे नमूद केल्याने ह्या णांची साक्ष उत्तम पटेल. ते उद्धार हे होत —“तो महारणशूर सेनानी होता हिदु-धानातील प्राचीन राज्याचा नाश करण्याचा प्रयत्न मी एकसारखा चालविला असता नूतन राज्य स्थापण्याचे महत्कार्य मिळीस नेण्यास लागणारे पराक्रमाद गुण याच्याहून अन्य कोणाच्याहि ठायीं नव्हते माझ्या प्रबळ फौजा त्याच्याशी लढ-यात सतत एकुणीस वर्षे गुतल्या होत्या तरी त्याची सत्ता एकसारखी वृद्धिगत होत होती.” महाराजास ‘पहाडका चुवा’ ह्याणणाराचा हा अभिप्राय आहे

असतां त्याच्या कुटुंबाचा चरितार्थ त्याच्या पश्चात् नीट चाले असें करण्यास ते नेहमीं तत्पर असत त्याचा एकादा मुलगा किवा भाऊ सरकारचाकरी करण्यास लायक असला तर त्याच्या योग्यतेप्रमाणें त्यास काम देण्याची ते व्यवस्था करीत. ह्यामुळे पदरच्या लोकाची नेहमीं अशी खात्री असे की, ह्या प्रभूच्या कामगिरींत प्रसर्गी स्वप्रमाणाची आहुती पडली तरी हा आपल्या कुटुंबाचे आपल्या मागें अवश्य चालवील

गुणज्ञता व निःपक्षपातबुद्धि.

लोकसंग्रह करणारा प्रभु खरा गुणज्ञ व गुणाची वृज करणारा असला पाहिजे. महाराजाच्या ठायी ही गुणग्राहकता अलौकिक होती प्रत्येकाच्या अगच्या वास्तविक गुणाची पारख करून त्यास यथोचित कामगिरी सागावी व त्याच्या अगच्या वर्तमान योग्यतेच्या मानाने त्याची बढती केवळ निःपक्षपातबुद्धीने करावी असा त्याचा अव्याहत क्रम असे हा आपला मित्र किवा हा आपला सुहृत्संबधी आहे, याला मोठ्या मानाची किवा मोठ्या किफायतीची कामगिरी सागावी, असा पक्षपाताचा काहींच प्रकार त्याच्या हातून कदापि घडत नसे खऱ्या लायक माणसांच्या हक्काचा विचार करून तंतोतंत न्यायाने त्याची योग्यता वाढवावी असा त्यांचा नियम असे ह्यामुळे ज्याला त्याला अशी पूर्ण खात्री असे की, आपल्या गुणाचा व कर्तृत्वाचा योग्य विचार करून आपली बढती करणारा असा हा खरा गुणज्ञ प्रभु आहे दुसरा एक उत्कृष्ट गुण ह्या लोकनायकाच्या अर्गी असा बसत असे की, आपल्या पदरच्या लोकांच्या ठायी विश्वासूपणा उत्पन्न करण्याची हातोटी त्यास उत्तम साधलेली असे कोणालाहि एकादें कितीहि महत्त्वाचें काम सोंपविल्यावर तें बजावण्यासंबंधानें त्याच्यावर ते पूर्ण भरंवसा टाकीत असत प्रथमतः असा भरंवसा ठेवण्यास तो मनुष्य लायक आहे किवा कसें हें नीट पहावयाचें, आणि मग एकदा त्याच्यावर भरवसा टाकला झणजे त्याच्याविषयीं सहसा संशय घ्यावयाचा नाही असा त्याचा क्रम असे. त्याच्या संबधानें कोणी द्वेषी किंवा मत्सरी मनुष्यानें महाराजांचें मन कलुषित करीत झटलें तर त्याची त्याच्या कानास लागण्याची प्राज्ञा नसे. अशा मनुष्यास आपल्या वाऱ्यासहि ते घेत नसत. कोणाच्या लौकिक वर्तनाविषयीं अमळ संशय आला असता त्याची माहिती ते आपल्या गुप्त हेरांच्या द्वारे पहाल्यानें मिळवीत, आणि मग त्यासंबंधाचा वास्तविक पुरावा काय आहे तो राजरोस रीतीनें पाहून त्याची योग्य शहानिशा

करीत. ह्या त्याच्या वृत्तीस्तव त्याच्या पदरच्या लहानमोठ्या सर्व कामदारास असा पक्का भरंवसा असे की, आपण आपली कामे नेकीने व दक्षतेने केली असता आपणांस आपल्या हुद्यावरून दूर होण्याची भीति ह्या प्रभूकडून कदापि नाही हा असा प्रत्येकावर पूर्ण भरंवसा टाकल्यामुळे व त्याला आपल्या हुद्या-विषयीची निश्चित शाश्वती वाटत असल्यामुळे लोकांच्या ठायी इमान, स्वामिनिष्ठा, स्वकार्यदक्षता इत्यादि वृत्तीचा विकास होत गेला

निष्कपटीपणा व मित्रभाव.

लोकसंग्रह करणाऱ्या लोकनायकाच्या हातून पदरच्या लोकाशी निष्कपटीपणाचें व मित्रभावाचे वर्तन होणें इष्ट असते ह्यासंबंधानें तर महाराजाचा हात खडा असे ज्यावर एक वेळ इतबार टाकला त्याच्याशी ते कदापि कपटानें वागत नसत आपण योजलेले बेत व तत्सिद्धयर्थ करावयाचे उपाय ह्याविषयींचा खल ते आपल्या विश्वासू कामदाराशी केवळ प्राजल बुद्धीनें करीत असत. त्याची काय मसलत असे ती ते आदरपूर्वक ऐकून घेत असत आत एक व बाहेर एक असे त्याचे आपल्या लोकाशी कधीहि वर्तन नसे. तसेंच अधिकाऱ्याच्या जोरावर कोणाशी दिमाखाचें किंवा गर्वाचें वर्तन ते कधीहि करीत नसत. आपल्या हाताखालचे लोक आपल्या मित्रासमान आहेत असें समजून त्यांच्याशी ते खऱ्या स्नेहभावाने वर्तत असत, कोणाचा उपमर्द किंवा मानहानि ते सहसा करीत नसत ह्याप्रमाणें स्वकीय जनाशी त्याचें सदोदित आचरण असल्यामुळे ज्याला त्याला असें वाटे की, आपला स्वामिमान व इश्रत कायम राखून ह्या प्रभूची सेवा आपणास करितां येईल, आणि त्याच्या स्नेहयुक्त वर्तनामुळे प्रत्येकाच्या ठायीं त्याजविषयीं प्रेम व अभिमान ह्या वृत्ति उत्पन्न होत असत.

जरब.

महाराज ह्याप्रमाणें आपल्या अधिकाऱ्याशी मित्रभावानें व आदरानें वागत असत, तरी त्यांची त्याजवर जरबहि पराकाष्ठेची असे महाराज आपला इतका मान-मरातब राखतात व आपणाशी स्नेहभावानें वागतात एवढ्यावर जाऊन कोणी कारभारानें झिरजोर होऊं पाहिलें किंवा आपल्या कामांत कुचराई केली तर त्यास महाराजांकडून कदापि गय होत नसे तो केवढाहि मोठा अमलदार असला तरी त्यास त्याबद्दल योग्य शासन करण्यास ते कधीहि चुकत नसत. ह्यामुळे त्यांचा दरारा सर्वांवर सारखा असे, आणि त्यांस असें वाटे की, ह्या

प्रभूची सेवा इमानानें व हुशारीनें केली तरच ह्याची कृपा आपणांवर कायम राहा-
वयाची. हा असा त्याचा करडा अमल असल्याकारणानें त्यास इतक्या लोकांवर
पूर्ण ताबा चालविता येऊन त्याच्याकडून हवी ती कामगिरी करवून घेता आली.

उद्यमशीलता

हा असा दरारा राहण्यास आणखी एका गोष्टीची महाराजास पूर्ण अनुकूलता
असे ती गोष्ट ही की, त्यास स्वतः आग मोडून मेहनत करण्याची लहानपणा-
पासून सवय असून राज्यप्राप्तीस व राज्यव्यवस्थेस लागणाऱ्या हरएक गुणाचा
व कर्तबगारीचा विकास त्याच्या ठायीं उत्तम प्रकारें झाला होता. रणभूमीवर
शत्रूशी लढताना आपल्या सैनिकास शत्रूच्या तोडीं देऊन स्वतः कोठे तरी सुर-
क्षित जागी प्रेक्षकाप्रमाणें उभे राहण्याचा जसा कित्येक सेनापतींचा किंवा राजाचा
क्रम असतो, तसा प्रकार महाराजाकडून कदापि होत नसे. हातीं समशेर घेऊन
रणकंदनात ते सर्वांच्यापुढे असत, व आपल्या अगचें अप्रतिम शौर्य, वीर्य व
युद्धकौशल्य हीं प्रगट करित तेणेंकरून त्याच्या पदरच्या कोणाहि वीरास
महाराजापेक्षा आपल्या अर्गीं हे गुण अधिक आहेत अशी घमंडी मिरविण्यास
बिलकुल अवकाश नसे. त्याप्रमाणेंच आपल्या सेनापतींस मुल्लखगिरीवर किंवा
एकाद्या खारीवर पाठवून आपण स्वस्थ मजा मारीत अमावे असा क्रम बहुतेक
नृपतींचा असतो. त्यामुळें विजयशाली सेनापतींचे प्रस्थ त्याच्या राज्यात परा-
काष्ठेचें माजतें, व अशा सेनापतींच्या मुठीत असले राजे बहुतकरून असतात
परंतु महाराजाच्या हातून असा प्रकार आमरण झाला नाही. ते स्वतः कोणत्या ना
कोणत्या मोहिमेंत सर्व काळ गुंतलेले असत आळशासारखे स्वस्थ बसून राहण्यास
त्यांना मुळीं सवडच नव्हती अशा उद्योगसातत्यामुळें व अविश्रात परिश्रमा-
मुळें त्यांनी आपणावर कोणाहि सेनापतीची किंवा सरदाराची मात्रा चालूं दिली
नाहीं आपण निरनिराळ्या मोहिमा करून जे पराक्रम गाजवितों त्यांपेक्षा कांकण-
भर जास्त पराक्रम महाराजाच्या हातून घडतात असे पाहून त्यांस स्वताचा
दिमाख किंवा तोरा मिरविण्यास मुळींच जागा नसे. महाराजापुढें आपण केवळ
हीनपराक्रम आहो असें त्यांस सर्वदा भासे असाच प्रकार राज्यव्यवस्थेसंबंधा-
नेंहि असे. किल्ल्यांचा बंदोबस्त, जमीनमहसुलाची सुव्यवस्था, बिकट कारस्थानें
रचण्याच्या कामीं लागणारी युक्तिमत्ता इत्यादिकांसंबंधानें त्याच्या पदरच्या
कोणाहि मुत्सद्यांस त्यांजवर शेखी मिरविण्यास मुळीं सवड नसे. हा असा अष्ट-

पैल्लपणा त्यांच्या अगी पूर्णपणे वागत असल्यामुळे प्रत्येक कामदार त्यांच्यापुढे अगदी लीन व नम्र असे, व त्याचा दरारा प्रत्येकास अतिविलक्षण वाटे ह्याच सुप्रसिद्ध गुणास्तव त्यास रामदासखामीनी आपल्या पत्रात सर्वज्ञ हें विशेषण दिलें आहे

लोकवशीकरण.

तेव्हा एकंदरीत काय की, लोक वश करून घेऊन त्याच्याकडून हवी ती कामगिरी इमानेइतवारें करवून घेण्याची कला जी महाराजास इतकी अप्रतिम साधली होती तिची मीमासा सदरी निर्दिष्ट केलेल्या गुणमुच्ययाचा विकास त्याच्या ठायी उत्तम झाला होता हे लक्षात आणिल्याने होणारी आहे ही लोकवशीकरणाची मोहिनी किवा जादू त्यास उत्तम साधली असल्यामुळे त्याच्या पदरच्या सर्व कामदारान इमान, स्वामिनिष्ठा व कर्तव्यदक्षता हे गुण उत्पन्न झाले असून त्याची परस्परान नेहमी चढाओढ लागून राहिलेली असे महा राजाकडून शाबासकी मिळविण्यातच त्यास कृतकृत्यता वाटे स्वामिकार्या प्राणा-हुति देण्याचा प्रसंग आला तरी त्याचे त्यान काहींच वाटत नसे अशा अलौकिक पुरुषाची सेवा कायावाचामनेकरून करण्यातच आपलें जीवितसाफल्य आहे असा त्याच्या बुद्धीचा पूर्ण निर्धार झाला होता. पुढेपुढें तर महाराज कोणत्या पुण्यकृत्यात गुतले होते हे त्याच्या लक्षात आल्यामुळे त्याच्याशी बेइमानाचे किवा दग्याचे वर्तन केलें असता महत्पाप होईल असे त्यास वाटूं लागले. ही अशी त्याच्या ठायी महाराजाविषयी पूर्ण भक्ति व देशकार्याची खरी महती पूर्णपणे बिंबल्याकारणाने त्याच्या हातून फदफितूर किवा दगाफटका असा बिलकुल झाला नाही. महाराज आभ्यास जाऊन तेथे अटकेत पडले व आठनऊ महिने पुन खराज्यात आले नाहीत त्या वेळी किंवा कर्नाटकात मोहीम करून तिकडेच अठरा महिने ते गुंतून राहिले त्या वेळी त्याच्या पदरच्या कोणाहि मुत्सद्याने किंवा सरदाराने त्याच्याशी दग्याचें वर्तन करण्याचें मनांतहि आणिलें नाही हा त्या धामधुमीच्या काळी मोठाच चमत्कार समजला पाहिजे. परंतु महाराजाच्या ठायी लोकवशीकरणास लागणाऱ्या लोकोत्तर गुणाचा विकास कसा झाला होता हें लक्षात आणिलें म्हणजे हें एवढे गूढ कोणासहि वाटणार नाही.

कल्पकता.

महाराजांच्या ठायीचा दुसरा मोठा ठळक गुण ह्याद्वारे अप्रतिम कल्पकता हा होय. हा गुण त्याच्या अंगी इतका परिपूर्ण वसत नसता तर स्वराज्यसाधनाची बुद्धि त्यास कदापि सुचली नसती कारण असे पाहा की, यवनी अमलात दहाहजारी, वीसहजारी असे बलाढ्य मराठे सरदार नादत असता व ते मोठमोठ्या जाहगिरी वहिवाटीत असता, त्याच्या मनात ही स्वराज्यसाधनाची कल्पना का उत्पन्न झाली नाही बरे ? त्या सगळ्याच्याच ठायी स्वातंत्र्यप्रीति, स्वधर्माभिमान व यवनसत्ताद्वेष ह्या वृत्ति वसत नव्हत्या असे कोण ह्याणेल ? त्याप्रमाणेच शौर्यपराक्रमादि गुणांचा त्याच्या ठायी अभाव होता असे ह्याणता येईल काय ? तर ह्या सरदारास ही बुद्धि का सुचली नाही बरे ? ह्या प्रश्नाचे उत्तर एवढेच आहे की, त्याच्या ठायी कल्पकता हा गुण फारसा वसत नव्हता. स्वराज्यसाधन कोणत्या उपायानी करिता येईल, व त्यापैकी काही उपाय प्रसंगी फसले असता दुसरे कोणते उपाय योजिता येतील, याचा योग्य विचार करून तदनुसृत वागण्यास लागणारी कल्पकता महाराजांच्या अंगी अल्प वयापासूनच विकसित झाली होती ही कल्पकता मुख्यत्वेकरून बुद्धिमत्तेवर अवलंबून असते महाराजाची बुद्धि अतितीव्र असून त्यास सर्व प्रकारची माहिती मिळविण्याचा हव्यास अमर्याद होता ह्या चौकसपणामुळे त्याचे ज्ञानभांडार सर्वदा परिपूर्ण असे. दुसऱ्याच्या अनुभवाचे उत्तम साहाय्य घेऊन त्यात आपल्या प्रत्यक्ष अनुभवाची भर घालून हे सर्व ज्ञान आपल्या दिलदप्तरात कायमचे नमूद करून ठेवण्यात त्यांची बरोबरी कोणाच्यानेंहि होणार नाही हा फक्त स्मृतीचा गुण झाला परंतु नुसती स्मरणशक्ति प्रबल असल्याने कल्पकता वाढत नसते तिला विवेकशक्तीचे उत्तम साहाय्य हवे असते ही विवेकशक्ति महाराजांच्या ठायी अतिप्रखर होती हे निर्विवाद आहे ह्या स्मरणशक्तीच्या व विवेकशक्तीच्या अप्रतिम बलाने प्राप्त अनुभवाचा व ज्ञानाचा उद्दिष्ट कार्यांच्या सिद्धीकडे विनियोग करिता येऊन अलौकिक युक्तिमत्ता त्याच्या ठायी विकास पावली. एक युक्ति फसली असता दुसरी युक्ति योजावी, तीहि फसली असता तिसरी योजावी, हाताश होऊन कदापि बसू नये, असा त्याचा नेहमी निर्धार असे. हा निर्धार सर्वासच साधत नसतो ज्याच्या ठायी कल्पकतेच्या बलावर युक्तिप्रयुक्तीचा जसा काय अखंड झरा वाहत असतो त्यालाच तो साधतो.

महाराजांनीं हा अप्रतिम गुण अगदीं आरंभापासून प्रगट केल्यामुळेच त्याच्यावर त्यांच्याहून जाणत्या व अनुभवी लोकांची श्रद्धा ते अल्पवयी असताहि इतकी नि सीम बसली हा वयाने लहान परंतु बुद्धीनें थोर आहे, अशी खात्री झाल्यामुळे त्याच्या सकृद्दर्शनी असभवी दिसणाऱ्या नेतास त्याच्या आसपासचे लोक सर्वस्वीं अनुकूल झाले त्याची कल्पना उत्तम असून ती साध्य करण्यास त्यांनीं सुचविलेल्या युक्ति यथायोग्य आहेत अशी त्या लोकांची पूर्ण खात्री झाली झणून ते त्याच्याबरोबर आपले जीव धोक्यात घालावयास सिद्ध झाले, एरवीं होते ना ह्या कल्पकतेच्या बलावर त्यानी पुढे आपणावरील मोठमोठी अरिष्टे कशी निवारण केली हे त्याच्या चरित्रात पदोपदीं आढळून येते, किंबहुना त्याच्या एकदर कर्तृत्वाचे मूळ ह्या गुणातून मुख्यत आहे असें झणण्यास प्रत्यवाय नाही. ह्या गुणाच्या साहाय्याने त्यानी आपल्या पदरच्या लोकांच्या ठायी आपणाविषयी पुरा भरवसा उत्पन्न केला होता झणूनच ते स्वराज्यसिद्धीच्या कामी आपल्या प्राणाचे स्वाहास्वधाकार करण्यास प्रवृत्त झाले कोणता कसाहि बिकट प्रसंग प्राप्त झाला तरी त्यातून पार पडून स्वकार्यसिद्धि करण्यास हवी असणारी युक्तिमत्ता ह्या लोकनायकाच्या ठायी परिपूर्ण आहे अशी खात्री त्याच्या पदरच्या एकूणएक लोकांची होऊन ते पाहिजे ते धाडसाचे कृत्य करण्यास सर्वदा उद्युक्त असत.

तेजस्विता व स्वाभिमान.

महाराजांच्या ठायींचा तिसरा वर्णनीय गुण झटला झणजे तेजस्विता हा होय. खरे तेजस्वी पुरुष जे असतात त्यास दुसऱ्याची ताबेदारी बिलकुल सहन होत नाही ते पुरे स्वाभिमाना असल्यामुळे स्वाभिमानास प्रतिकूल अशी जी परतंत्रता ती त्यास अगदी असद्य होते स्वताच्या पायावर उभे राहून काय ओली-कोरडी भाकर मिळेल तीत सतोष मानून राहण्यातच त्यास विशेष सुख वाटते. महाराजांच्या अर्गी हा लोकोत्तर गुण वसत असल्याकारणाने स्वपित्याची परावलंबी स्थिति त्यास मुळींच चागली वाटली नाही ती झुगारून देण्यात जीवितहानि होण्याचा संभव आहे हे ते पूर्णपणे जाणून होते. परंतु अशी श्रवृत्ति स्वीकारून यवनानीं तोंडावर टाकलेला तुकडा खात बसण्यापेक्षा जीवितसशय पतकरला, असा त्याच्या मनाचा धडा होऊन गेला होता आपण अगीकारलेल्या दुर्घट उद्योगांत हटकून यश येईल याची त्यांस आरंभीं भ्रातिच होती असें झणण्यास काहीं चिंता नाही. परंतु परतंत्रतामूलक ऐहिक धनसंपदा व सौख्य

हीं त्यास अत्यंत तुच्छ वाढून त्यांनी ह्या उद्योगास मोठ्या धैर्याने व अढळ निश्चयाने हात घातला प्राप्त स्थितीत सुख मानून राहावे असे झणणाऱ्या दादाजी कोंडदेवासारख्या पुरुषांनी त्यास त्या उद्योगापासून परावृत्त करण्याविषयी प्रयत्न केला. परंतु त्याचा निश्चय अचल राहिला पुढे प्रत्यक्ष त्याच्यावर नाही तरी त्याच्या प्रिय पित्यावर प्राणसकट आले असता मुळीच न डगममता त्यातून त्याची मुक्तता करण्याची त्यांनी अजब युक्ति योजिली, परंतु स्वसकल्प कदापि सोडला नाही यात त्याच्या ठायीचा तेजस्वीपणा चागलाच व्यक्त होतो ह्या गुणाच्या अनुपंगान असणारा जो स्वामिमान तो तर त्याच्या अगात ओतप्रोत भरला होता मोगलदरबारात औरंगजेबासारख्या सार्वभौम बादशहाच्या पूर्ण तावडीत ते सापडले असताहि तेथे झालेली मानखंडना त्याम बिलकुल सहन झाली नाही ह वाचकांनी मागे वाचलेच आहे खरे वीर पुरुष जे असतात त्याचा हा महाभूषणप्रद गुण होय ह्या गुणाच्या अभावी पुरुष केवळ निर्माल्यवत् होता कोणी आपला उपमर्द करू नये, किंवा कोणी आपणास दोष लावू नये किंवा तुच्छ लेखू नये, ह्याविषयी महाराज अहर्निश जपत असत झणून त्याच्या हातून असे अलौकिक पराक्रम झाले महोतेजस्वी पुरुष राष्ट्रच्या अयुध्यास कसे कारणीभूत होतात हे महाराजाच्या चरित्रावरून उत्तम प्रकारे प्रत्ययास येते वीर्य, शौर्य, साहस आदिकरून उज्ज्वल गुण व सदाचार, निर्व्यसनता इत्यादि नैतिक गुण ह्याचे मूळ ह्या तेजस्वितारूप गुणात आहे कारण तेजस्वी पुरुष आपली तेजोहानि जेणेकरून होण्यासारखी असते ते सर्व हरप्रयत्नाने टाळून वास्तविक तेज जेणेकरून वृद्धिगत होईल ते करण्यास सर्वदा तत्पर असतो इतकेच नव्हे तर आपल्या ठायीच्या तेजाच्या प्रभावाने अन्य जन सुखी व समृद्ध करण्यास सर्वदा झटल्यानेच आपल्या जीविताचे साफल्य होईल असे त्यास वाटत असते ही कसोटी लावून पाहता तीस महाराज किती उत्तम प्रकारे उतरतात हे मार्मिक वाचकास सागावयास नकोच साराश काय की, महाराजाच्या ठायीच्या ह्या तेजस्वितेमुळेच मुख्यत आमच्या देशास काही काळ स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन महाराष्ट्राच्या ठायी काही विशेष ओज आहे असे सर्व जगास विदित झाले.

स्वप्रजावात्सल्य.

स्वप्रजावात्सल्य हा महाराजाच्या ठायीचा आणखी एक स्तुत्य गुण होय. ह्या गुणाचे दिग्दर्शन राज्यव्यवस्थाप्रकरणात चागलेच झाले आहे, त्याची येथे

पुनरुक्ति नको. शेतकरी, व्यापारी व उदमी यांचा उत्कर्ष व्हावा, त्यास कोणाकडूनहि उपद्रव होऊं नये व त्यास योग्य न्याय मिळावा ह्यासाठी ते आपल्या राज्याची सुव्यवस्था लावण्यास सर्वदा झटत असत हा सर्व कारभार बिनबोभाट चालावा व कोणत्याहि प्रकारची बेबदाई होऊ नये ह्यांनून त्यांनी पूर्वी कोणाहि नृपतीस न सुचलेली अशी अष्टप्रधानमंडळाची कल्पना काढिली. राज्यातल्या निरनिराळ्या कारभाराची जबाबदारी निरनिराळ्या प्रधानावर टाकून त्याच्यावर एकंदर प्रधानमंडळाची व स्वताची जरब ठेविल्याने रयतेस सुख लाभेल असे त्याच्या लक्षात आले ह्यांनून त्यांनी आपल्या अधिकाऱाची अशी समसमान वाटणी केली, व आपल्या पदरच्या लायक पुरुषाची इभ्रत व दबदबा हीं चोहोंकडे स्थापित केलीं प्रजेस अन्यायाने त्रास देणारा अधिकारी कितीहि मोठा असला तरी त्यास शासन करावयास ते कदापि चुरत नसत त्याच्या हातून कसा काय कारभार होतो हे पाहण्यासाठी मुख्य प्रधानाची तर त्यावर देखरेख असे. ह्याशिवाय आणखी त्याचे हेर स्वराज्यात जिकडेतिकडे सर्व काळ हिडत. त्यामुळे प्रत्येक अमलदारास असे वाटे की, रयतेशी आपण यत्किंचित्हि अन्यायाचे वर्तन केले तर त्याची वार्ता महाराजास कळून, योग्य चोकशी होऊन आपणास शिक्षा होईल हा धाक सर्व लहानमोठ्या अधिकाऱ्यास सर्व काळ असल्यामुळे महाराजाच्या रयतेस शांति व सुख याचा अनुभव घडू लागला. ह्याशिवाय आणखी शेतकऱ्यास हरएक प्रकारची मदत करण्यासबधाने त्याचे काय नियम असत हे मागे सांगितलेच आहे

ह्या प्रजावात्सल्याचें आणखी एक असे अग असते की, राजानें आपल्या प्रजेला समतेने व नि पक्षपातपणें वागवावे ह्यात तर महाराजाची बरोबरी करणारा प्रभु आजपर्यंत कोणीच झाला नाही असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईल असे वाटत नाही. आपल्या अमलातील निरनिराळ्या जातींच्या लोकांस त्याच्या मगदुराप्रमाणे राज्यातील कमीजास्त महत्त्वाची कामें सांगून त्यास सतुष्ट व सुखी करावे असा त्याचा क्रम असे. केवळ आपले जातभाईच तेवढे आपल्या कृपेस पात्र आहेत असा पक्षपात त्याच्या मनात कदापि वागला नाही फार काय, पण त्याच्या अमलातील यवनी प्रजेसंबंधानेहि हा पक्षपात त्यांनीं कधीं केला नाही. जे यवन आपल्याशीं इमानानें वागून त्यावर सोंपलेलीं कामें दक्षतेनें करितील असे वाटे त्यांस ते मोठमोठ्या कामगिऱ्या सांगून खुष

राखीत. ^१ ह्या अशा निःपक्षपाताच्या वर्तनामुळे त्यांच्या राज्यांत फंदफितूर किंवा दगोधोपे कधीहि झाले नाहीत सर्व जातींची प्रजा त्यास देवासारखे पूज्य मानी

व्यावहारिक वर्तन.

आता महाराजाच्या व्यावहारिक वर्तनात कोणते गुण विशेषत दृष्टीस पडत ते थोडक्यात सांगू. बखरकाराचें मुख्य लक्ष राजकीय घडामोडींकडेच असल्यामुळे त्यानी महाराजाच्या व्यावहारिक आचरणाचा उल्लेख फारसा कोठे केलेला नाही, यास्तव ह्या संबंधानें विशेष काही सांगता येणार नाही तरी ते आचरणानें फार शुद्ध असत. त्याचा पोषाख नेहमी अगदी साधा असे त्याना कोणतेंहि व्यसन नसे थडामस्करी व विनोद याचा त्याम पुरा तिटकारा असे महाकवींची काव्ये व कथापुराणे ऐक्याचा तेवढा नाद त्यास असे इतर कोणत्याहि सुखविषयात ते रममाण होत नसत, व तसें रममाण होण्यास त्याना आमरण अवकाशहि नव्हता कोणीहि गुणी मनुष्य किंवा विद्वान् पुरुष आला असतां त्याची योग्य सभावना करण्यास ते सर्वदा तयार असत. ज्या गुणी जनाचा आपणास उपयोग होण्यासारखा असे त्यात ते योग्य वेतन देऊन पदरीं ठेवून घेत. त्याप्रमाणेंच आपल्या सुहृत्संबधी जनाचा व इतर सरदार व राजे याचा यथोचित आदरमान करण्यात ते सर्वदा दक्ष असत साराश काय की, ऐश्वर्यमद, सत्तामद इत्यादि अनभ्वित वृत्ति त्याच्या चित्तास कदापि शिवल्या नाहीत, व त्यांच्या हातून कोणत्याहि प्रकारचा अनाचार किंवा अन्याय झाला नाही.

कौटुंबिक वर्तन.

पूर्वसकल्पास अनुसरून महाराजाच्या कौटुंबिक वर्तनासंबंधानें येथे दोन शब्द बोलले पाहिजेत परंतु ह्यासंबंधानें बखरकारानी फारसा उल्लेख केलेला नाही. महाराजाच्या ठायीं मातृपितृभक्ति व बहुप्रेम हीं किती नि सीम वसत होतीं हें मागें अनेक प्रसर्गी सांगितलेच आहे त्याविषयीं येथे विशेष रीतीनें लिहिण्याची आवश्यकता नाही एवढे ऐश्वर्य व एवढी सत्ता केवळ स्वपराक्रमानें प्राप्त झाली असता त्याच्या गर्वानें फुगून जाऊन स्वमातापितराचा व स्वबंधूंचा उपमर्द किंवा अवहेलना करण्याचें निश्च कर्म महाराजासारख्या सत्ताधीशाच्या हातून

१ महाराजांच्या आरमारारवर दौलतखान नावाचा एक सरदार असून त्यानें स. १६७९ त मुंबईच्या इम्रज व्यापाऱ्यांशी खांदेरी जवळ कशी झटापट केली तें मागें अढाविसाव्या भागांत सांगितलें आहे.

कदापि झालें नाही, हें त्या काळच्या यवनबादशहांची स्थिति पाहतां मोठे अलौकिक होय आता महाराजाचें स्वस्त्रियांशीं कसें काय वर्तन होतें तें कळत नाही परंतु विरुद्ध पुराव्याच्या अभावीं एवढें मात्र निश्चितपणे सांगता येईल कीं, ते बिलकुल द्वैष्ट्य नसत, व आपल्या राण्याचे ऐकून कोणताहि अयोग्य प्रकार ते कधींहि करित नसत स्त्रियांनी राज्यकारभारात ढवळाढवळ करूं नये असें त्याचें मत असे प्रत्यक्ष मातेलाहि ते असला प्रकार बिलकुल करू देत नसत मग स्त्रियांचा काय पाड ? असें होते तरी स्वस्त्रियाविषयी आदर व प्रेम ह्या वृत्ति त्याच्यात नव्हत्या असें मुळींच झणता येणार नाही सईबाईंवर तर त्याचे अतिशयित प्रेम होते असें बखरकार झणतात महाराजाच्या ठायी एकंदर स्त्रीजातीविषयी अतिशयित आदरबुद्धि वसत होती झणूनच त्याचा आपल्या लष्करास सर्वदा असा हुकूम असे कीं, कोणाच्याहि स्त्रियास कदापि त्रास देऊं नये ह्यामुळे त्याच्या लष्कराकडून कधी कोणाच्या स्त्रीवर जुलूमजबरी झाली नाही खुद्द महाराजांनीच आपल्या एतद्विषयक आचरणाचा कित्ता आपल्या पदरच्या लोकांस अगदी अल्प बयापासूनच घालून दिला होता कल्याणच्या मुलाणाच्या सुनेची गोष्ट आमच्या वाचकांच्या स्मरणातून गेली नसेलच असें जर महाराजाचे पवित्र व्रत होतें तर ते स्वस्त्रियाविषयी बेदरकार किंवा निपटुर होते असें कोणालाहि झणता येणार नाही आता, स्वपुत्राविषयी त्याच्या ठायी निसर्गत च प्रेम वसत असून त्यास सुशिक्षण प्राप्त व्हावे व ते स्वसपादित राजपदास लायक व्हावे ह्या-विषयी त्यांनी योग्य तजवीज केली होती. असें करूनहि त्याचा वडील पुत्र बदफैल व दुर्वृत्त निघून परस्त्रीपातिव्रत्याचा भंग करण्यास प्रवृत्त झाला तेव्हा हा माझा पुत्र आहे, यास शिक्षा काय करावयाची, असा काहींच विचार त्यांनीं मनात न आणित्यास एकदम सक्त कैदेंत ठेविलें यावरून ते आपल्या पुत्रांचे नसते लाड करणारे नव्हते हे उघड होते तेव्हा साराश काय कीं, ते आपल्या कौटुंबिक आचरणावरून उत्तम पुत्र, उत्तम पति, उत्तम पिता व उत्तम बंधु ह्या विशेषणास सर्वथा पात्र होते

धर्मनिष्ठा व धर्माभिमान.

शेवटीं एका प्रकारच्या वर्तनक्रमाविषयी थोडेसें लिहून हें गुणदोषविवेचनाचें प्रकरण समाप्त करू. हा वर्तनक्रम अर्थात् धर्मसंबंधाच होय. मागे जागोजाग व विशेषत एकुणतिसाव्या भागात ह्या संबंधाचें बरेंच निरूपण केलें

आहे. तेव्हां त्याची येथे पुनरुक्ति करण्याची गरज नाही महाराजाच्या ठायी धर्मनिष्ठा व धर्माभिमान ह्या वृत्ति अल्प वयापासूनच उत्पन्न झाल्या असून त्याचें वर्धन वयमानानें अधिकाधिक होत गेले होते ही धर्मशीलता किती अनावर होती हे त्यानीं तीनचार प्रसगीं स्वराज्यसपादनाचा क्रम सोडून मोक्षसिद्धि करण्यात शेष जीवित घालविण्याचा बेत कसा केला होता हें लक्षात आणिलें झणजे कळून येण्यासारखे आहे ते कर्नाटकात मोहिमेस चालले असता वाटेत मल्लिकार्जुनाच्या देवस्थानासमोर स्वदेहत्यागाचा विचार त्याच्या मनात कसा अनावर उत्पन्न झाला होता हे वाचकास स्मरतच आहे त्याप्रमाणेच सज्जनसेवा करण्यास व साधुसताचा परामर्श घेण्यास ते सर्वदा किती तत्पर असत, व ब्राह्मणभोजने, देवस्थाने, व धर्मग्रथाचे अध्ययन करणाराची सभावना यात ते किती द्रव्यव्यय करीत असत हे मागे सांगितलेंच आहे ही धर्मशीलता अनावर होऊन स्वराज्यसाधनाचा उद्योग ते अजीबात सोडून देतात कीं काय अशी भीति त्याच्या मसलतगारास नेहमी वाटत असे परंतु श्रीभवानीनें मालोजी राजास खप्रात सांगितल्याप्रमाणे भोसल्याच्या कुळात शककर्ता उपन्न होऊन सर्व हिंदु प्रजेस यवनत्रासापासून मुक्त करील असे जें त्याच्या भ्रिय मातेस सर्वदा वाटत असे त्याचा प्रत्यय आपल्या ठायी स्वमातेस व स्वजनांम पाहावयाचा सुयोग आला आहे अशी भावना त्याच्या ठायी पुढेपुढे उद्भूत होऊन आपण कोणी मामान्य मनुष्य नाही, तर ह्या आर्यभूचे पाग फेडण्यासाठी आपले जीवित आहे असें त्यास वाटे, व स्वराज्यसाधनद्वारा हिंदुप्रजेस यवनाच्या ताबेदारीतून सोडविण्याचें पुण्यकर्म आमरण करीत रहाण्यातच स्वजीविताची सार्थकता आहे असा त्याच्या बुद्धीचा सुनिश्चय झाला होता ह्या आपल्या कार्यांम श्रीभवानी सर्व प्रकारें अनुकूल आहे अशी त्याच्या चित्ताची पूर्ण भावना झाल्या कारणानें हरएक बिकट प्रसगी तिची आराधना करण्यास ते प्रवृत्त होत असत ही आराधना अत्यंत ऋजु अत.करणानें व परम सद्भावपूर्वक केल्यामुळे त्याच्या ठायी भवानीचा सचार होऊन ते संकटनिवारणाचा उपाय बोलत असत ह्यावरून कित्येकाची अशी कल्पना धावते की, हा प्रकार ते आपल्या पदरच्या साध्याभोळ्या लोकास भुरळ घालून स्वसंकल्पास वश करून घेण्यासाठीच केवळ करीत असत त्यावर त्यांची स्वताची श्रद्धा होती असें झणता येणार नाही. परंतु ह्या संबंधानें प्रकृत लेखकाचें असें मत आहे की, हा असा स्वजनवंचनाचा प्रकार महाराज जाणूनबुजून मुळीच करीत नसत. महाराष्ट्रांत त्या काळीं असा प्रकार सर्वत्र

आढळत असे आपल्या उपास्य देवतेचें वारें कोणाच्या तरी अंगात आणून तिचा कौल घेण्याचा प्रघात त्या काळीं जिकडेतिकडे होता, व तो साप्रतहि पुष्कळ ठिकाणीं चालू आहे. यात ह्मणजे सर्वच लोक लबाडी करितात असें सहसा ह्मणवत नाही ह्या दृष्टीनें पाहता महाराजाचे यात पूर्ण कपट होतें असें न ह्मणता त्याच्या अर्गीं भाविकपणा अतिशयित होना असें ह्मणावे हें युक्त होय अनेक कठीण पेचांच्या प्रसर्गीं कोणती युक्ति योजावी याविषयीं पदरच्या लोकाशी खलबत केल्यावरहि त्यातून निभावण्याचा योग्य मार्ग दिसेनासा झाला ह्मणजे ते श्रीभवानीचें साहाय्य मागून विचार करण्यात अत्यंत गुंग झाले असता हे वारें त्याच्या अगात सचरे, आणि त्यानी आपल्या मनाशी केलेल्या सकल्पाचे उद्गार ह्या स्थितीत त्याच्या मुखावाटे निघत तो साक्षात् श्रीभवानीचाच कौल आहे असें समजून ते स्वतः व त्याच्या पदरचे लोक एकाद्या धाडसाच्या गोष्टीचा उपक्रम बिनदिक्कत करित असत अशा वर्तनास प्रत्येक वेळी यश येत गेल्यामुळे त्याच्या पदरच्या भोळ्या व भाविक लोकास ह्या प्रभूवर श्रीभवानीचा वरप्रसाद आहे असें वाढून त्याच्यावर पूर्ण भरंवसा त्यानीं ठेविला, तर त्यात काहीं नवल नाही. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, महाराजाच्या ठायींच्या त्या काळास अनुरूप अशा ह्या पराकाष्ठेच्या भाविकपणास आधुनिक काळच्या विचारयुगात निर्माण झालेल्या पडितानी दोष लावणें किंवा त्याची उपपत्ति कपटादिकांनी करणे सर्वथा उचित नव्हे

ह्याप्रमाणें प्रारंभीं उपोद्धात केल्याप्रमाणे महाराजाच्या अगच्या मुख्यमुख्य गुणांचें दिग्दर्शन करून त्यास वृथा दोष लावू पाहणाराच्या व लघुत्व आणुं इच्छिणाराच्या विधानांत कितपत तथ्य आहे तें सांगितले हे निरूपण कोणास पक्षपातप्रचुर वाटले तर त्यास इलाज नाही आम्हा महाराष्ट्रीयीयांस ह्या महापुरुषाची वास्तविक योग्यता किती वाटत आहे त्याचें दिग्दर्शन करणे हें आमचें काम आहे ते कोणास रुचेळ किंवा नाही, ह्या प्रश्नाचा विचार आम्ही बिलकुल करित नाहीं महाराष्ट्रीयीयास किबहुना अखिल भारतवर्षीयास शिवाजीमहाराज जे आज इतके ललामभूत होऊन राहिले आहेत ते कोणत्या गुणास्तव याचे विवेचन आजपर्यंत कोणींहि करावें तसें सविस्तर केलें नाहीं ह्मणून त्याच्याविषयीं पुष्कळांचे निरनिराळे प्रतिकूल ग्रह होऊन राहिले आहेत त्याचा निरास होऊन शिवाजीमहाराजांची वास्तविक योग्यता लोकांच्या लक्षात पूर्णपणें येण्यास व त्यांजविषयींचा

यथार्थ अभिमान व कृतज्ञताबुद्धि सर्व काळ जागृत राहाण्यास हा चरित्रलेख यत्किंचित् तरी साहाय्यभूत झाल्यास प्रकृत लेखक आपल्या श्रमाचे सार्थक्य झालें असें समजेल

प्रकृत चरित्रापासून बोध.

शेवटीं ह्या चरित्रापासून आधुनिक काळाला अनुरूप असा कोणता बोध घेण्याजोगा आहे त्याचें निरूपण थोडक्यात करणें इष्ट दिसते हा बोध अर्थात् दोन प्रकारच्या लोकास होणारा आहे. एक लोकाग्रणी जनास व दुसरा साधारण ससारी जनास लोकाग्रणींत पुन दोन प्रकार आहेत-एक लोकनायक राजे व दुसरे इतर अग्रेसर जन राजेलोकानी ध्यावयाचा जो बोध तो अर्थात् देश-कालवर्तमान पाहून घेतला पाहिजे साप्रत आपला हा देश जगातील अत्यंत प्रबल व विद्याचारसंपन्न अशा परस्थ राष्ट्रांच्या सत्तेखाली जाऊन त्यास अननुभूतपूर्व अशा शातीचा अनुभव पिरकाल होण्याचा सुयोग प्राप्त झाला आहे सततसगरावस्था विनष्ट होऊन सर्वत्र शातीची संस्थापना झाल्याकारणानें उद्योग-युगाचा प्रभाव आमच्या देशात इतर पुष्कळ राष्ट्रांहून विशेष रीतीने दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागला आहे ही अवस्था समाजशास्त्रवेत्त्यांच्या मते अत्यंत स्पृहणीय होय सर्व सुधारणेचा अतिम हेतु हाच आहे ज्या राष्ट्रास परचक्रभीति किंवा देशातल्या देशात उद्भवणाऱ्या युद्धप्रसंगाची भीति अहर्निश असते त्यास वास्तविक स्वास्थ्याचा अखड अनुभव सहसा घडत नाही, आणि जेथे अप्रतिबंध स्वास्थ्य नाही तेथे मनुष्यसुखवर्धक अशा औद्योगिक संस्थांचा सुविकास होणें शक्य नाही आमच्या देशास हा स्वास्थ्यानुभव आयताच प्राप्त झाला आहे. निदान देशांतल्या देशात होणारे युद्धप्रसंग तरी ब्रिटिश लोकांच्या प्रतापानें सर्वथा बंद पडले आहेत सर्व देश त्यांच्या शातिछत्राखालीं निर्वेध झाला आहे. आता हें खरें कीं, ही शाति आमचें स्वातंत्र्य नष्ट होऊन आम्हास प्राप्त झाली आहे. परंतु ही परतंत्रता यवनी रियासतींत जशी अनेक प्रकारीं असह्य झाली होती तशी ती आता नाही. अन्याय, जुलूम व पक्षपात यांस ब्रिटिश रियासतींत उत्तरोत्तर कमी थारा मिळत आहे, व हें राष्ट्र अत्यंत सुधारलेलें असल्यामुळें जितजेतेसंबंध हळुहळू लोपत जाण्याचा दृढ संभव आहे. यवनी अमलांतील जाह्नवीरदारांपेक्षा आमच्या आधुनिक संस्थानिकाची स्थिति पुष्कळ चांगली आहे. ते आपआपल्या संस्थानांचे पूर्ण मालक असून सार्वभौम सत्ताधीशांशीं ठरलेल्या

नियमाप्रमाणे वागत राहिल्याने त्यास स्वस्थानभ्रष्ट होण्याची भीति फारशी नाही. अशा स्थितीमध्ये पूर्ण खातत्रय सपादण्याचा सर्व प्रकारी असभाव्य हेतु कोणा सस्थानिकाच्या स्वप्नीहि येणे नाही तेव्हा अशा अपरिहार्य अवस्थेत प्राप्त-ऐश्वर्याचा अनुभव साधेल तेवढा घेऊन स्वस्थपणे कालक्रमणा करावी व सार्वभोम प्रभूची कृपा जेणेकरून कायम गहील ते करण्यास सर्व काळ जपावे एवढीच आपली इतिकर्तव्यता आहे असे त्यास वाटण्याचा सभव आहे परंतु ही समजूत अगदी अनिष्ट आहे कारण येणेकरून त्याच्या ठायी आळस व व्यसना-सक्ति प्रबळ होऊन ते अगदी निर्माल्यवत् होऊन जाण्याची भीति आहे. अशा पुरुषाना शिवाजीमहाराजाच्या चरित्रापासून घेण्याजोगा पुष्कळ बोध आहे. तलवारीच्या प्रखर तेजाने शत्रूची हृदये कंपायमान करण्याची सोय नाहीशी झाली असली तरी स्ववृद्धितेजाने सर्व जनास दिपवून टाकण्याची सोन्या-सारखी सधि त्यास प्राप्त झाली आहे यथावकाश ज्ञानार्जन करून प्राप्त ज्ञानाचा सदुपयोग स्वप्रजेच्या वास्तविक हिताकडे करण्यात अहर्निश गुंतून राहण्यात जें सौख्य व चित्ताचे समाधान आहे तें इतर कोणत्याहि व्यवसायाने प्राप्त होणारे नाही आपल्या सस्थानाची सुव्यवस्था लागावी, त्यातील उद्योगधंदे व व्यापारउदीम उत्तरोत्तर वृद्धिगत व्हावे, सुशिक्षणाचा लाभ एकंदर लोकास होऊन त्याची नीति व आचार ही एकसारखी सुधरत राहावी इत्यादि गोष्टींचा आमच्या सस्थानिकास सर्वदा निदिध्यास लागेल तर त्याला त्याची प्रजा दुवा मागून पूर्वाजित ऐश्वर्याचा योग्य उपयोग केल्याचें श्रेय व लौकिक ही त्यास प्राप्त होतील शिवाजीमहाराजानी स्वराज्यसिद्धीसाठी जे अविश्रात परिश्रम आमरण केले त्याचा एकशताश आमच्या सस्थानिकानी स्वसस्थानाच्या उत्कर्षा-प्रीत्यर्थ केला तरी पुरणारा आहे शत्रूंची सतत युद्धप्रसंग करावे लागले असूनहि महाराजाच्या ठायी प्रजावात्सल्य किती नि सीम वसत होतें व त्याच्या सुखवृद्धीसाठी त्यांनी किती उपायाची योजना केली होती याचा विचार आमच्या संस्थानिकानी अवश्य करावा. आपल्या सस्थानातल्या प्रत्येक दरज्याच्या लोकाचा यथोचित उत्कर्ष होईल अशी व्यवस्था राखण्यास त्यानी झटलें पाहिजे. आधुनिक जीवन-कलहामध्ये जो जनवर्ग मागे पडून दुर्बल होत चालला आहे त्याची स्थिति सुधारण्यासाठी विशेष उपायाची योजना करण्याचें त्यानी मनावर घेतलें पाहिजे. जे लोक खरोखर लायक असतील अशासच आपली कामें सागून वाढविलें पाहिजे. कोणाहि संबंधाने पक्षपात किंवा अन्याय बिलकूल करिता कामा नये.

परस्थांचें अनुकरण करून स्वप्रजेवर फाजील कराचा बोजा बसवून स्वस्थांचे शिष्या-शाप घेऊ नयेत केवळ सत्तामदकश होऊन कोणावर जुलूम करूं नये, कोणाच्या वित्तादिकाचा अपहार करूं नये, किवा कोणाशीं अन्यायाने व उद्दामपणानें व्हाणूं नये. स्वताचें आचरण सर्वदा शुद्ध राखावे, निंदव्यसनासक्त होऊन स्वताच्या आरोग्याचा व आशुभ्याचा क्षय करून लोकाधिकेपास पात्र होऊं नये लहरी, अंधिष्ट, चळबुद्धि, अविश्वासू, निर्लज्ज, आळशी, उधळे, अविचारी वगैरे विशेष-णानी स्वताची मानखंडना व तेजोहानि करून घेऊ नये राजाने काहीं केलें तरी चालते अशा समजुतीवर जाऊन कोणत्याहि अविचारमूलक फंदात सहसा पडूं नये ह्या सर्व बाबतींत शिवाजीमहाराजाचे आचरण किती निर्दोष व अनुकरणीय होते याचा सदोदित विचार करावा ज्याच्या कर्तृत्वबलेंकरून प्रसन्न किवा परंपरेने स्वतास हा ऐश्वर्यलाभ झाला आहे त्याचा योग्य अभिमान वाहून आमच्या राजानी त्याच्या चरित्रमहिम्नाचे सतत मनन केलें असता त्याच्या ठायीं त्या महात्म्याचे थोडे तरी गुण खास उगम व विकास पावतील

लोकप्रणींनीं घेण्यासारखा बोध.

आतां इतर लोकप्रणींनीं कोणता बोध घ्यावा ते सांगू अखिल जनसमाजाच्या कल्याणासाठीं किवा विवक्षित जनवासांच्या उत्कर्षासाठीं उपस्थित झालेल्या सस्थांचें चालकत्व ज्याच्याकडे असते त्यानी शिवाजीमहाराजाम उत्तम प्रकारें साधलेल्या लोकवशीकरणाच्या कलेचा अवलंब अवश्य केला पाहिजे कारण कोणतेंहि लौकिक कृत्य उत्तम प्रकारे सिद्धीस नेण्यास सधशक्तीची आवश्यकता अतिशयित असते जो अग्रेसर सामान्य जनाची परवा करित नाही, किंबहुना त्याच्याशी उद्दामपणानें व पक्षपाताने वागून त्यास असंतुष्ट व बेदिल करितो त्याचें अग्रणीत्व त्यास असह्य व अपायकारक वाटतें. अशाने ऐक्यभावाचा लोप होऊन संघशक्तिस व्याघात घडतो त्याप्रमाणेच जो कोणी लोकस्फितीस्तब किंवा स्वकीर्तीची लालसा धरून अग्रेसरत्वाचा मान मिळवूं पाहतो, व अगीकृत कार्यांत स्वाथैकपरताच केवळ प्रगट करितो त्याचीं पावलें ओळखण्यास लोकांला उशीर लागत नाही हा मनुष्य निरपेक्ष बुद्धीनें लौकिक कृत्यात वागत नाही, यांत याचा कांहीं तरी मतबल आहे, असें लोकांच्या नजरेस एक वेळ आलें झणजे त्याच्यावरून त्याचा विश्वास उडतो, ते त्याच्या तंत्रानें वागतनासे होतात, व त्याला साहाय्य करावयाचें सोडून मार्गें लोडून देतात. महाराजांनीं

तेवळ राज्यतुष्णावश होऊन स्वैश्वर्यवृद्धयर्थच जर खटपट केली असती तर यास जै नि सीम स्वामिनिष्ठ अनुयायी लाभले ते कदापि लाभतेना त्याची स्वोत्कर्ष-ग्रलसा ह्या अनुयायिजनाच्या दृष्टीस पडताच ते त्यांच्याशी दगा करण्यास प्रवृत्त झाले असते परंतु त्याचा अनन्य हेतु जो यवनसत्ताविनाश करून स्वदेश वतंत्र करण्याचा तो सिद्धीस नेण्यातच आपली इतिकर्तव्यता आहे असा त्याच्या मनाचा पूर्ण निर्धार झाला अमून तत्सिद्धयर्थच त्याचा सारा उद्योग आहे अशी त्याच्या पदरच्या लोकाची पूर्ण खात्री झाली असल्यामुळे त्यांनी त्यांस असे उत्तम साहाय्य केले हे देशकार्याचे पवित्र व्रत आमच्या पुढाऱ्यानी वारण केले असता त्याच्या उद्योगास लोकसाहाय्य मिळण्यास मुळीच अडचण उडणार नाही

आमच्या देशात अनेक धर्म पचलित असून महत्त्वावधि जातीचे बंड अम्मार्नि हाळापासून चोर्होकडे माजले असल्याकारणाने येथील जनसमाजाचे सहस्रावधि वंडविखड झाले आहेत स्वधर्माभिमान व स्वजात्यभिमान याचा लोकांच्या हृदयात वरपगडा होऊन ते एकमेकांचा मत्सर व हेवा करित आहेत व एक-वेकास हीन व तुच्छ समजत आहेत अशा स्थितीमध्ये सार्वजनिक कृत्याणाचा हेतु वरून कोणी पुरुष पुढे सरसावले असता त्याच्या मनातला हा आपपरभाव तमूळ नष्ट झाला पाहिजे केवळ आपल्या धर्माच्या किंवा आपल्या जातीच्या लोकांस तेवढे एकवट करून त्यांचे हित साधण्याचा उद्देश मनात धरिला असता त्यास इतर जनांचे साहाय्य कदापि मिळणार नाही. आरंभी ते कांहींमे कमले तरी त्याचा वास्तविक उद्देश काय आहे ते समजताच ते त्यास आपले नभ्रणी समजणार नाहीत, व त्यांजवर विश्वास ठेवणार नाहीत असे झाले झणजे सधशक्तीने होणारी कार्ये कदापि यशोलाभास येणार नाहीत. ह्या शबतीत महाराजानी आमरण कसे वर्तन ठेविले होते ते सर्वदा लक्षांत वाग-वेण्यासारखे आहे त्यांनी आपल्या सत्तेतल्या जनसमाजातील अमुक एका नातीवर किंवा जनवर्गावर विशेष कृपादृष्टि न करितां सर्वास समबुद्धीने वाग-वेले. ते लोकांच्या अगच्या गुणांकडे व योग्यतेकडेच फक्त पाहत असत. त्यांची जात कोणती आहे किंवा त्यांचा धर्म कोणता आहे याचा विचार ते त्रहसा करित नसत. फार कशाला, यवनाविषयी आरंभी त्यांच्या मनांत एवढी षळ अढी होती तरी ती लवकरच नाहीशी होऊन त्यांस आपल्या पदरीं ठेव-याम् ते तयार झाले. शिवाय त्यांच्या राज्यांत जी यवनप्रजा असे तिला ते

इतर हिंदुप्रजेसारखीच वागवून धर्माच्या भिन्नत्वास्तव त्याचा छळ किंवा तिरस्कार यत्किंचित्ही करीत नसत ही त्याच्या ठायीची समता त्याच्या त्या काळच्या समजुतीप्रमाणे व व्यवहाराप्रमाणे पाहता अत्यंत स्तुत्यई होय सांप्रत काळी विचारयुगाचा प्रभाव सर्वत्र इतका झाला असता हा आपपरभाव आमच्या पुढारी ह्यणविणाऱ्या लोकांच्या चित्तातून निर्मूळ होऊ नये हे चमत्कारिक नव्हे काय ? ग्रंथ लिहावयाचे, वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके चालवावयाची, सार्वजनिक सस्था स्थापावयाच्या, किंवा मोठमोठे कारखाने घालावयाचे, त्यात स्वजातीच्या किंवा स्वधर्माच्या लोकांचा बडेजाव व उत्कर्ष कसा होईल इकडेच लक्ष्य पुरविणारे पुरुष लोकाग्रणी म्हणवून घेण्यास मुळीच लायक नाहीत त्यांनी शिवरायाची गुणैकदृष्टि आपल्या अगी वाटविण्याचा प्रयत्न अवश्य केला पाहिजे अशा नि पक्षपाताच्या वर्तनास त्यांचे कोत्या समजुतीचे जातिबाधव काहीं वेळ दोष देतील हे खरे, परंतु एकदर जनसमूहाचे हित साधण्याचे पुण्यकर्म त्यांच्या हातून मुगाऱ्या होऊन शेवटी ते लोकस्तुतीस पात्र होतील आमच्या शिवरायांचे एतद्विषयक व्रत पुढे पेशवाईत पाळले गेले असते तर आह्मांस जी आज परतत्रता प्राप्त झाली आहे ती कदाचित् कधीही आली नसती एवढा प्रचंड राष्ट्रीय अनर्थ ज्या जात्यभिमानामुळे व स्वायत्तपरतेमुळे गुदरला व ज्याची विषमयफळे आह्मांस व आमच्या वंशजांस आणखी केक शतके भोगावी लागतील असा दृढ समभव आहे, तो आमच्या अग्रेसर ह्यणविणाऱ्या लोकांच्या अगातून अद्यापि जाऊं नये हे आमच्या देशाचे मोठेच दुर्भाग्य होय आमच्या देशातला जातिभेद नष्ट होण्यास कालावधि लागणार हे खरे आहे, तरी जात्यभिमानमूलक पक्षपात व मस्मरभाव याचा सांप्रतच्या दैन्यावस्थेत समूळ उच्छेद होणे अत्यंत इष्ट होय ही इष्टता लक्षात वागवून आमच्या अग्रेसर ह्यणविणाऱ्या गृहस्थानी स्ववर्तन ठेवण्यास झटलें असता त्यांचे अनुकरण इतर सामान्य जन हळूहळू करूं लागतील, व आमच्या जनसमाजात परस्परांमध्ये ऐक्य, प्रेम व विश्वास ह्या वृत्ति उत्तरोत्तर वृद्धिगत होत जातील, आणि जे ते आपआपल्या जातीपुरते उद्योग उपस्थित करून फळ्या व तट करीत आहेत ते बंद होऊन त्यास खरे सार्वजनिक स्वरूप प्राप्त होईल, व त्यास संघशक्तीचें यथोचित साहाय्य मिळून ते सर्वजनसुखवर्धक होतील तेव्हा तात्पर्य काय की, लोकाग्रणींच्या ठायीं खरी देशहितबुद्धि वास करूं लागून ते वास्तविक लोकमान्य व्हावे असें असल्यास त्यांनी शिवरायांच्या चरित्राचें मनन सर्व काळ करणें उचित होय.

संसारी जनांनीं घेण्याजोगा बोध.

येथवर लोकनायकानी व लोकाप्रणीनी महाराजाच्या चरित्रापासून कोणता बोध घेण्यासारखा आहे त्याचे नुसते दिग्दर्शन केले आता सामान्य संसारी जनानी त्याच्या चरित्रापासून कोणता बोध घ्यावा ते थोडक्यात सांगून ह्या ग्रन्थाचा उपसंहार करू प्रपचात नेहमी सुख व यश लाभावे असें प्रत्येकास वाटत अमते त्याची सिद्धि मुख्यत्वेकरून उद्योगशीलता, निर्व्यसनता, दृढ निश्चय, सदाचार, साहस, बुद्धिमत्ता, कुशलता इत्यादि गुणानी प्राप्त होणारी असते ह्या गुणाचा प्रकर्ष महाराजाच्या ठायी किनी झाला होता हे त्याचे चरित्र वाचण्याने त्यांना येणारे आहे प्राप्त स्थितीत समाधान मागून स्वस्थ बसण्यात काहींएक पुरुषार्थ नाही ती साधेल त्या योग्य उपायाने सुवारण्याचा उद्योग निरलसणें अहर्निश करित राहिल्याने अगी खरा मर्दपणा उद्भवून व्यसनासक्ति व दुर्वर्तन यास थारा नाहीसा होतो हे उत्तम तत्त्व महाराजाच्या चरित्रश्रवणाने प्रत्येकाच्या मनावर उत्कृष्ट प्रकारें विवणार आहे बुद्धिमत्ता व कुशलता अगी उत्तरोत्तर वृद्धिगत व्हावी एतदर्थ अहोरात्र परिश्रम केल्यावाचून आपले तेज कोटेंच पडावयाचे नाही, व साहसादि इष्ट गुणाचा प्रादुर्भाव अगी कदापि व्हावयाचा नाही कारण असे पाहा की, ज्याला स्वबुद्धिवलाचा व स्वताच्या अगच्या कर्तव्यगारीचा पुरा विश्वास नसतो त्याच्या हातून कोणतेहि धाडसाचे कृत्य होणे नाही महाराजाच्या ठायी ह्या गुणाचा विकास उत्तमप्रकारे झाला होता ह्मणून त्याच्या हातून एवढा पराक्रम झाला तसेच वित्ताची व ऐश्वर्याची कितीहि अनुकूलता असली तरी सन्मार्गापासून कदापि च्युत व्हावयाचे नाही, व कोणतेंहि दुर्व्यसन लावून घ्यावयाचे नाही असा अढळ निर्धार करून आपले आचरण सर्वदा पवित्र राखणारास खरी सौख्यप्राप्ति होऊन लोकाकडून मान मिळतो ही गोष्ट महाराजाच्या चरित्रात उत्तम प्रकारे प्रत्ययास येते

साप्रतच्या दुर्वह स्थितीत प्रत्येक मनुष्य आपल्या पुरते पाहूं लागला तर ते कदापि चालणार नाही ज्या देशात किंवा ज्या जनसमाजात आपणास आधुष्यक्रमण करावयाचें आहे त्याच्याशीं आपले कर्तव्य काय आहे तें पूर्णपणे ओळखून ते बजावण्यास त्याने कायावाचामनेंकरून झटलें पाहिजे. सार्वजनिक हितसंबंधात खासगी द्वेषमत्सरादिकास अजी फाटा दिला पाहिजे. जातिभेद-

मूलक उच्चनीचत्वाचा भाव जितका कमी होईल तितकें आपल्या समाजात ऐक्य व परस्परप्रेम वृद्धिगत होऊन हर एक देशकार्य सुसाध्य होणार आहे, हे तत्त्व त्यानें अहर्निश चित्तात वागविलें पाहिजे. कोणत्याहि धर्मसंबंधी किंवा व्यावहारिक चालीचा अप्रयोजक अभिमान धरून समाजात दुफळी किंवा कलह माजविण्याचे दिवस आता उरले नाहीत सांप्रत सघशक्ति जितकी वाढेल तितकी आपल्या देशाच्या हिताची आहे हें लक्षात ठेवून तिला विघातक अशी कृति ज्याच्या हातून होत असेल त्याचा निषेध व अधिक्षेप करण्यास कधीहि चुकता कामा नये तो आपल्या जातीचा आहे किंवा आपल्या धर्माचा आहे हा विचार बिलकुल न करिता त्याचे करणे सर्वजनसमाजाच्या हिताविरोद्ध आहे, यास्तव तो देशद्रोही आहे असे मानावे अशा रीतीनं जो चांगेल तोच खरा स्वदेशाभिमानी होय हल्ली पाहावे तर आमच्या समाजातील कित्येकांच्या बोलण्याचालण्यात जो स्वदेशाभिमान दृष्टोत्पत्तीस येत आहे तो वग्याच अशी स्वजात्यभिमानमूलक आहे कित्येकांच्या आचरणात तर स्वदेशाभिमान व स्वजात्यभिमान हे एकरूप होऊन गेले आहेत ही अनिष्ट मनोविकृति हळूहळू नाहीशी होईल तरच आमच्या देशाचा तरणोपाय आहे. परंतु अलीकडे काहीं सुशिक्षित द्वणविणान्या मनुष्यांच्या ठायी ही मनोविकृति विशेष प्रबल झालेली दृष्टीस पडते. त्यावरून ही अभीष्ट संसिद्धि व्हावयास अद्यापि पुष्कळ काळ लागेल असें वाटतें एकंदर जनसमाजाचे हित जेणें करून सुसाध्य होईल अशा सस्था उपस्थित करून त्या चालविण्याची योग्यता आमच्या लोकांस अद्यापि आली नाही असें स्वजात्यभिमानाने पछाडलेल्या आमच्या सुशिक्षित द्वणविणान्या गृहस्थांच्या सध्यांच्या आचरणावरून मोठ्या कष्टानें द्वणानें लागते. स्वधर्माचा किंवा स्वजातीचा अप्रयोजक अभिमान चित्तात वागवून जे लोकाग्रणी समाजात वैरभाव व दुफळी माजविण्यास प्रवृत्त होत असतील त्याचे अप्रणीत्व बिलकुल मान्य करावयाचें नाही व त्यास कोणत्याहि प्रकारचे उत्तेजन द्यावयाचें नाही असा निर्धार प्रत्येकानें केला तर असल्या अहंमन्य देशबुडव्या लोकांच्या त्रासापासून आमचा देश लवकरच मुक्त होईल. आम्हास आज जे पुढारी पाहिजेत ते शिवरायासारखे पवित्र व्रत पाळणारे पाहिजेत. ह्या कसोटीस जे खरोखर उतरतील तेच आपले पुढारी होत असें प्रत्येकांस वाटलें पाहिजे.

येथे प्रकृत लेखकाची लेखणी विराम पावणार त्याने तो हा उद्योग केला आहे त्याचा मुख्य उद्देश एवढाच आहे की, शिवाजीमहाराजाविषयी महाराष्ट्रात किंबहुना अखिल भरतखंडात जो अभिमान साप्रत काळी जागृत झाला आहे तो लोकांच्या मनात कायम राहून त्याजविषयीची यथाथ बुद्धि सर्व लोकांच्या मनात वसावी महाराजांचे साक्ष्य चरित्र अद्योक्तन केल्यावाचून ती बुद्धि कायम राहणे शक्य नाही त्याचे देहावसान होऊन आज गवादीनशे र्थे पोटाई आहेत इतक्या अवकाशात त्याचा चरित्रमहिमा अनेक गद्य-पद्यांमरु प्रयात प्रथित केला आहे अनेक यवना व युरोपीय प्रयकारार्ता त्यांच्याविषयी यथाबुद्धि उद्गम केले आहेत त्याप्रमाणे ते आज कीर्तिरूपाने जमर होऊन राहिले आहेत परंतु त्याचे ते कीर्तितेच एका कदात आणून त्याचा वास्तविक प्रभाव किती आहे व ते कःकमिथित आहे असे जे फार्ये-गाचे ह्मणणे आहे त्यात कितीस तथ्य आहे हे, त्याचे समग्र चरित्र कथन करून, आनपचन दोषादि दाखविण्याचा प्रयत्न केला नव्हता तो प्रकृत लेखाने यथामति व यथाशक्ति केला आहे त्याचा यथोचित आदर मरा-ठाणींवाकडून होईल अशी त्याम पूर्ण उमेद आहे

परिशिष्ट.

ह्या पुस्तकाच्या एकुणिसाव्या भागाच्या शेवटी औरंगजेबाच्या एका मुलीचें शिवाजीमहाराजावर प्रेम जडल्याची दतकथा दिली आहे, ती खरी नसावं. असें प्रो. जदुनाथ सरकार यांनी औरंगजेबाच्या ह्या मुलीसंबंधानें दिलेल्या त्रुत्तावरून द्वाणवें लागते आझी सदरील दतकथेंत वणिलेल्या औरंगजेबाच्या मुलीवर शहाजादा अकबर याच्या बटास सामील असल्याचा आरोप येऊन तिला दिल्लीजवळील एका गडावर बंदीत ठेविलें असून तेथेंच निना १७०२ सालीं अत झाला तेव्हा अर्थात् सभाजीच्या मुलाचे पालन तिच्याकडून घडलें नाहीं, आणि ती काहीं आपल्या बापाबरोबर दक्षिणेत आली नव्हती औरंगजेबाबरोबर होती ती त्याची दुसरी मुलगी तिचें नाव झिनात-ऊन-निसा असें होतें सभाजीच्या मुलाचें सगोपन केलें ते ह्याच शहाजादीनें. सभाजीला पकडल्यावर, मुसलमानी धर्म स्वीकारशील तर तुला मोडू, असें झाला सांगितलें तेव्हा, ही शहाजादी मला द्याल तर मी मुसलमान होतो, अम त्यानें झटले, अशी दतकथा आहे आझी दिलेल्या दतकथेंत औरंगजेबाच्या मुलीचे जे वर्णन केले आहे ते ह्या दुसऱ्या शहाजादीला लागत नाहीं. तुरुगात टाकलेल्या मुलीचें नाव जेव-ऊन-निसा असें असून तिला ते वर्णन लागतें तरी पण ज्या अर्था आझी दिलेली दतकथा एका मुसलमानी बखरीतूनच घेतली आहे त्या अर्था ती अशत तरी खरी असावी असें दिसतें. तिला अटकेत ठेवल्यामुळें तिच्या हातून सभाजीच्या मुलाचे सगोपन होणें शक्य नव्हते तरी तिच्या बहिणीनें ते केलें, आणि दोघीच्याहि नावाच्या शेवटीं निसा हा शब्द असून त्या निसावेगम ह्या नावाने प्रसिद्ध असल्याकारणानें तुरुगातली मुलगीच पुढे आपल्या बापाबरोबर दक्षिणेंत गेली असून तिच्याच हातून सभाजीच्या मुलाचे सगोपन झाले असें मानण्यात आलें जसावे आमच्या दतकथे तली शहाजादी पुढे अटकेत पडली असली तरी तिच्या मनात शिवाजी महाराजाविषयी प्रेमवृत्ति उद्भवली नव्हती असें द्वाणण्यास काही आधार नाहीं

